

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LXI

2024

BUCUREȘTI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC

GHEORGHE CLIVETI (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași)
MIHAI COJOCARIU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași)
DENNIS DELETANT (School of Slavonic and East European Studies, University College, London)
DEMIR DRAGNEV (Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău)
CATHERINE DURANDIN (Institut national des langues et civilisations orientales – Inalco, Paris)
ȘTEFAN LEMNY (Bibliothèque nationale de France, Paris)
HANS-CHRISTIAN MANER (Johannes Gutenberg – Universität Mainz)
PAUL MICHELSON (Huntington University, Huntington, Indiana)
ALEXANDRU-FLORIN PLATON (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași)
DUMITRU VITCU (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași)
acad. ALEXANDRU ZUB (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași) – președinte

FOȘTII RESPONSABILII AI ANUARULUI

VAL. POPOVICI, LEONID BOICU, M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, IOAN CAPROȘU,
LEON ȘIMANSCHI, ȘTEFAN-SORIN GOROVEI, VASILE DOCEA, FLOREA IONCIOAIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

ANDI MIHALACHE (redactor-șef),
SORIN GRIGORUȚĂ (redactor-șef adjunct),
ALEXANDRU-SIMION GAVRIȘ (redactor-șef adjunct),
BOGDAN SCHIPOR, REMUS TANASĂ, DORIN DOBRINCU,
CĂTĂLIN TURLIUC, PETRONEL ZAHARIUC, MARIAN-IONUȚ HARIUC

TEHNOREDACTARE: MIHAELA RĂDUCĂ

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” apare o dată pe an.

Abonamentele se primesc la: / Toute commande sera adressée à:
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711,
București, România, tel.: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; fax: 4021-318 24 44,
e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro; www.ear.ro.
ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România,
tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro.
S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere nr. 1, corp B, etaj 3,
cam. 301-302, sector 1, București, tel.: 4021-314 63 39, fax: 4021-314 63 39;
e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro
DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com
SORIRORI SOLUTIONS, tel.: 004 0765 262 077, 004 0765 166 433; e-mail:
sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro; http://www.sorirori.ro

ADRESA REDACȚIEI

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, strada Codrescu 6, pavilion C,
OP 6, CP 1313, 700479 – Iași, România
Tel./fax: +40 332 106172, e-mail: institut_xenopol@yahoo.com,
http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Lucrare tipărită la tipografia Editurii Academiei Române

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LXI

2024

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR

STUDII ȘI ARTICOLE

MEDIAEVALIA

ALEXANDRU SIMON, <i>Cardinalul Marco Barbo și Moldova în toamna anului 1489</i>	1
ANDREI CONSTANTIN SĂLĂVĂSTRU, <i>The Catholic League and Popular Sovereignty: Deposition of Kings and Theocratic Constitutionalism during the French Wars of Religion</i>	9
PAULA TEU, <i>Moldova și drumul iezuiților polonezi către Tartaria</i>	31
PETRONEL ZAHARIUC, <i>Quelques notes concernant la contribution de Saint Païssios Velichkovsky et de sa communauté au développement des relations des Roumains avec le Mont Athos</i>	43

ARHIVE, GENEALOGII, TESTAMENTE

JONATHAN BARBIER, ANTOINE MANDRET-DEGEILH, <i>Le document, parent pauvre de la donnée. À la recherche du fonds d'archives perdu</i>	57
MIRCEA GEORGESCU, ION SOREANU, <i>O încercare de reconstituire a spiței genealogice a Glogovenilor</i>	73
CĂTĂLINA CHELCU, <i>Testamentul Smarandei (Serafima) Gane (1826)</i>	95

DIPLOMAȚIE ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE

MIHAI COVALIUC, <i>Moldoveni și străini în slujbe diplomatice în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Note prosopografice</i>	105
IONEL DOCTORU, <i>Constantin Diamandi, misiune la Petrograd în vreme de conflict armat. Negocierile privind intrarea României în Marele Război (1913-1916)</i>	119
NINA-MIHAELA CIOBOTARU-GAVRIL, <i>Alexandru Em. Lahovari: ministru la Paris „în vremuri de război” (1914-1917) (II)</i>	141

ISTORIE MODERNĂ

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ, <i>Ziarul „Constituțiunea” și reconfigurarea conservatorismului ieșean la început de nou regim politic (1866)</i>	173
MĂDĂLIN ANGHEL, <i>Alegerile din 1847. Confruntări electorale și consecințe politice</i>	193
LIVIU BRĂTESCU, <i>Reformatori „din umbră” ai României moderne: Vasile Lascăr</i>	221

SOCIETATE, DEMOGRAFIE, INSTITUȚII

DUMITRU VITCU, <i>Mihail Kogălniceanu – preocupări administrative și edilitar-gospodărești</i>	237
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>Fantasmе demografice în România sfârșitului de veac XIX</i>	261
MARCELA AVRAM, <i>Serviciul Social: instituție și angajare publică (1938-1939)</i>	275

ISTORIA EDUCAȚIEI

MIHAI-DANIEL BOTEZATU, <i>Procesul de unificare și reformare a învățământului secundar din România (1919-1928): proiecte, debateri, impact</i>	297
VALENTIN MAIER, <i>Structura și statistica învățământului superior de construcții din România (1948-1989)</i>	323

PATRIMONIU ȘI MEMORIE ISTORICĂ

ALEXANDRU ISTRATE, <i>Bisericile din Holboca și Rusenii Vechi. Frânturi din tăcutele timpuri, nu tocmai îndepărtate</i>	341
GHEORGHE CLIVETI, <i>Nicolae Iorga și enunțul „programului său de muncă” pentru marea sinteză istorică</i>	371

ISTORIE RECENTĂ

ADRIAN VIȚALARU, <i>Grigore Bilciurescu: ministru plenipotențiar al României în Polonia (1931-1932)</i>	401
ADRIAN DEFTA, <i>Waffen-SS War Crimes. Malmedy Massacre</i>	413

RECENZII

GHEORGHE LAZĂR, MARIANA LAZĂR (ed.) <i>„Înainte de călătoria cea de veci”. Testamente din Țara Românească, vol. I, 1659-1800, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, 480 p. (Sorin Grigoruță)</i>	427
PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU, IOAN-AUGUSTIN GURIȚĂ (ed.), <i>Documente privitoare la istoria mănăstirilor Dohiar (Muntele Athos) și Slobozia lui Enache (Ialomița), ediția a II-a, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024, 730 p. (Sorin Grigoruță)</i>	429
GABRIEL ANDREESCU, <i>Globalizarea ipocriziei. Pentru o abordare umanistă a eticii memoriei, Iași, Editura Polirom, 2023, 464 p. (Astrid Cambose)</i>	431

LAURENȚIU VLAD (coord.), <i>Percepții ale „Europei” și europenității în spațiul public românesc al secolelor XVIII-XXI (istorii, imagini, idei)</i> , Târgoviște, Cetatea de Scaun, Iași, Institutul European, 2024, 434 p. (Octavian Sofronea) ...	435
TUDOREL TOADER (coord.), <i>Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Alexandru Ioan Cuza University of Iași, L’Université „Alexandru Ioan Cuza” de Iași. Album</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024, 160 p. + 192 foto (Petronel Zahariuc)	438
Prof. univ. dr. TUDOREL TOADER, <i>8 ani Rector al UAIC</i> , București, Editura Pro Universitaria, 2024, 288 p. (Petronel Zahariuc)	446

LAUDATIO

<i>Despre răspândirea ta în lume: lui Alex Drace-Francis, cuvânt de mulțumire</i> (Andi Mihalache)	459
--	-----

IN HONOREM

<i>Alexandru Zub – relevanța operei istoriografice clasice</i> (Gheorghe Cliveti)	463
---	-----

ABREVIERI	477
------------------------	-----

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

MEDIAEVALIA

ALEXANDRU SIMON, <i>Cardinal Marco Barbo and Moldavia in Autumn 1489</i>	1
ANDREI CONSTANTIN SĂLĂVĂSTRU, <i>The Catholic League and Popular Sovereignty: Deposition of Kings and Theocratic Constitutionalism during the French Wars of Religion</i>	9
PAULA TEU, <i>Moldova and the Path of the Polish Jesuits to Tartaria</i>	31
PETRONEL ZAHARIUC, <i>Considerations on the Contribution of Saint Paisius Velichkovsky and his Community to the Development of Relations Between Romanians and Mount Athos</i>	43

ARCHIVES, GENEALOGIES, TESTAMENTS

JONATHAN BARBIER, ANTOINE MANDRET-DEGEILH, <i>The Document, Poor Parent of Data. In Search of the Lost Archive Fund</i>	57
MIRCEA GEORGESCU, ION SOREANU, <i>An Attempt to Reconstitute the Genealogical Line of the Glogoven Family</i>	73
CĂTĂLINA CHELCU, <i>The Testament of Smaranda (Serafima) Gane (1826)</i>	95

DIPLOMACY AND INTERNATIONAL RELATIONS

MIHAI COVALIUC, <i>Moldavians and Foreigners in Diplomatic Jobs in the First Half of the 16th Century. Prosopographic Notes</i>	105
IONEL DOCTORU, <i>Constantin Diamandi, Mission to Petrograd in Time of Armed Conflict. Negotiations on Romania's Entry into the Great War (1913-1916)</i>	119
NINA-MIHAELA CIOBOTARU-GAVRIL, <i>Alexandru Em. Lahovari: A Minister in Paris “in Times of War” (1914-1917) (II)</i>	141

MODERN HISTORY

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ, <i>The Journal “Constituțiunea” and the Reconfiguring of the Iași Conservatism at the Beginning of a New Political Regime (1866)</i>	173
---	-----

MĂDĂLIN ANGHEL, <i>The 1847 Elections: Electoral Confrontations and Political Consequences</i>	193
LIVIU BRĂTESCU, <i>Reformers “from the Shadows” of Modern Romania: Vasile Lascăr</i>	221

SOCIETY, DEMOGRAPHY, INSTITUTIONS

DUMITRU VITCU, <i>Mihail Kogălniceanu – Administrative and Municipal Management Endeavours</i>	237
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>Demographic Myths in Romania at the End of the 19th Century</i>	261
MARCELA AVRAM, <i>Social Service: Establishment and Public Commitment (1938-1939)</i>	275

HISTORY OF EDUCATION

MIHAI-DANIEL BOTEZATU, <i>Unification and Reform Process of the Secondary Education from Romania (1919-1928): Projects, Debates, Effects</i>	297
VALENTIN MAIER, <i>The Structure and Statistics of Building Higher Education in Romania (1948-1989)</i>	323

PATRIMONY AND HISTORICAL MEMORY

ALEXANDRU ISTRATE, <i>The Churches in Holboca and Rusenii Vechi. Glimpses of Silent Periods in the (not too far) Past</i>	341
GHEORGHE CLIVETI, <i>Nicolae Iorga and the Enunciation of his “Working Programme” for the Great Historical Synthesis</i>	371

RECENT HISTORY

ADRIAN VIȚALARU, <i>Grigore Bilciurescu: Romanian Minister Plenipotentiary in Poland (1931-1932)</i>	401
ADRIAN DEFTA, <i>Waffen-SS War Crimes. Malmedy Massacre</i>	413

BOOK REVIEWS	427
LAUDATIO	459
IN HONOREM	463
ABBREVIATIONS	477

ALEXANDRU SIMON*

CARDINALUL MARCO BARBO ȘI MOLDOVA ÎN TOAMNA ANULUI 1489

Trecerea lui Ștefan al III-lea cel Mare de sub suzeranitatea lui Cazimir al IV-lea Jagiello al Poloniei sub cea a lui Matia Corvin al Ungariei a preocupat istoriografia română de multă vreme, mai ales din cauză că schimbarea fusese realizată cu acordul papei Inocențiu al VIII-lea¹. Binecuvântarea de către acesta a rupturii dintre Ștefan și Cazimir, cunoscută și Ordinului Cavalerilor Teutoni² (protejați de papă și vasali deopotrivă lui Cazimir și lui Matia)³, apărea drept foarte problematică deoarece Ștefan era un creștin de rit *grec*⁴. Vremurile sale de glorie cruciată drept atlet al Papalității, care ar fi putut justifica o asemenea intervenție din partea lui Inocențiu al VIII-lea⁵, păreau să aparțină trecutului⁶. Noile și vechile izvoare⁷, mai ales – în acest caz – cele aferente cruciadei pregătite la congresul de la Roma (1490), în care Moldova trebuia să joace – alături de Ungaria – un rol esențial⁸, vădese însă că Ștefan de la 1489-1490 era departe de a fi rupt de lumea de rit *latin* și de interesele acesteia⁹.

* Cercetător științific gradul I, Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, Filiala Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria* (extras din *CvL*, XXXIX), București, 1905, p. 103-105.

² [...] *Item diesen winter [1489-1490] kwam die zeitunge ken Torn [Toruń/Thorn], das der Walache [Ștefan al III-lea cel Mare] wer von des hern konigs [Cazimir al IV-lea Jagello] gnaden getreten und dem konig von Ungern [Matia Corvin] geschworen, und den eid, er dem konige von Polen geschworen hatte, dar hatte in der bapst [papa Inocențiu al VIII-lea] dorvon entbunden* [...] ([Kaspar Weinreich,] *Danziger Chronik*, editor Theodor Hirsch, în *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV, Leipzig, 1870, p. 727-800, la p. 778).

³ La 16 decembrie 1488, Matia fi și scrisese lui Ivan al Moscovei că voia să împartă cu el și cu cavalerii teutoni toate stăpânirile lituaniene ale lui Cazimir (Karl Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (I), în „Levéltári Közlemények”, XLVII (1976), 1, p. 87-120, la nr. 203, p. 119).

⁴ Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrîi Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în *Rsl*, XVII (1970), p. 525-554, la p. 534-536.

⁵ Vezi și Halil Inalcik, *A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II on Djem Sultan*, în „Journal of Turkish Studies”, III (1979), p. 209-223.

⁶ Ștefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, [editori Șt. S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely,] Putna, 2004, p. 389-414.

⁷ Pentru principalele referințe, a se vedea Al. Simon, *Moldova și voievodul ei în discuțiile regelui Matia Corvin cu legatul papal Angelo Pecchinoli (1489-1490)*, în *AIIX*, LIX (2022), p. 1-47.

⁸ Vezi inclusiv Ștefan Andreescu, *Papa Inocențiu al VIII-lea și cruciada*, în „Analele Putnei”, XVII (2021), 1, p. 7-12.

⁹ Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și crăișorul valahilor, în toamna anului 1492*, în *RI*, NS, XXXI (2020), 1-2 [2021], p. 61-85.

Un manuscris particular: Moldova în corespondențe risipite

Până la valorificarea rapoartelor expediate de la curtea regelui Matia Corvin de către legatul pontifical Angelo Pecchinoli (1489-1490)¹⁰, principala sursă asupra „trecerii” (adică, a revenirii) de la Cracovia la Buda a lui Ștefan o reprezenta scrisoarea de protest trimisă papei Inocențiu al VIII-lea în vara lui 1489 de regele Cazimir al IV-lea¹¹. Monarhul jagiellon avea două probleme majore cu Sfântul Scaun: (1) desfacerea lui Ștefan de jurământul prestat față de regele de la Cracovia și încredințarea de către papă a voievodului Moldaviei regelui Ungariei¹²; (2) coroana regală a Rusiei pe care Ivan al III-lea al Moscovei, alt dușman de al lui Cazimir, ar fi urmat să o primească de la același suveran pontif¹³.

[1] *Interea etiam intellexi, quomodo Sanctitas Vestra voyevodam Moldaviae, omagiale meum regnique mei, in tuicionem regi Hungariae commendaverit, illum a me regnoque meo removendo in meum regnique mei grave praeiudicium cum regeque Hungariae, ex hac re loco pacis fomitem belli cruenti inciens, praesertim hoc tempore, dum tres imperatores Tartarorum cum maximis eorum copiis in confinibus regni mei orisque Moldaviae contiguus castrametati sunt, qui regnum iam in parte vastarunt ad resistendum quibus cum apparatu bellico illustrem filium meum dominum Albertum misi, in hocque auxilium, mihi regnoque, ut ab omagiali debitum voyewodae Moldaviae invocavi. Quomodo autem illud sperare debeo, postquam illum Sanctitas Vestra alteri commendaverit et addixerit. [2] Fama etiam percrebruit, quomodo nuntii ducis Moschorum, qui pro diademate regis apud Sanctitatem Vestram agebant, se iactitant, idque palam cunctis esse cupiunt seque in hospiciis regis Russiae nuntios titulant. Si ita est, quod Sanctitas Vestra dignitate regali ipsum ducem donaverit vel etiam promiserit, nescio quae ratio laudare id posset, cum venia autem loquendo, non posset Sedes Apostolica in religione catholica maiorem errorem facere, de quo ad praesens subiticoe [...] (Cracovia, 26 iulie 1489)¹⁴.*

Scrisoarea lui Cazimir s-a păstrat – în original – în colecția de documente a cipriotului Ludovico Podocataro, episcop de Capaccio și medicul de curte (*archiatra*) al papei Inocențiu al VIII-lea¹⁵. În copie, în colecția aceluiași Podocataro, s-a conservat și raportul trimis papei la sfârșitul lunii ianuarie 1489 de către Pecchinoli¹⁶. Legatul îi reamintise lui Matia ce pățise cu ale sale Bosnia (la începutul anilor 1460) și Moldova (în anii 1470) din cauza Romei, dar și a Veneției, deoarece nu ascultase de Sfântul

¹⁰ Antonín Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488-1490)* (= *Collectanea Vaticanae Hungariae*, II, 8), Budapest/Rome, 2021.

¹¹ Editată în *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI-XII, XIV), I, 1384-1492, editori August Sokolowski, Józef Szujski, Kraków, 1876, nr. 250, p. 294.

¹² L. Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și regii jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387-1526)*, Târgoviște, 2023, p. 258-259, 263-265 (cu ipoteza că papa i l-ar fi „transferat” pe Ștefan lui Matia încă din toamna anului 1488).

¹³ Gustave Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „*Speculum*”, XLI (1966), I, p. 1-23.

¹⁴ Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Miscellanea bolle e atti della curia romana (M.B.A.C.R.), *Podocataro*, busta VII, nr. 457 (în *Codex*, I, nr. 250, p. 294).

¹⁵ Elisa Andretta, *Ludovico Podocataro*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXXIV (2015), *sub voce*.

¹⁶ Colecția a fost împărțită în două: o parte se află în ASVe, M.B.A.C.R., o parte se păstrează la Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (BNM). În ASVe, M.B.A.C.R., *Podocataro*, busta IV, nr. 169, se găsește, de exemplu, mesajul trimis de dogele Pietro Mocenigo papei Sixt al IV-lea pentru sprijinirea lui Ștefan al III-lea (14 iulie 1475). În cazul fondurilor păstrate în BNM, este vorba de trei așa-zise manuscrise (miscelane în care au fost cusute diferite scrisori și rapoarte, fie în original, fie în copie): Cod. Lat. X-174-176. Astfel s-a păstrat, în original, și scrisoarea trimisă de Ștefan al III-lea papei Sixt al IV-lea pe 30 noiembrie 1474 (BNM, Cod. Lat. X-175 (= 3622), f. 70^v; în Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în *AARMSI*, seria a II-a, XXXVII (1914-1915), p. 1-76, în Anexă, nr. 11, p. 33).

Scaun¹⁷. Cazimir nu era – în mod evident – singurul monarh care nu se simțea confortabil în anul 1489 din cauza Moldovei¹⁸. Dacă ar fi să urmărim mesajele lui Pecchinoli (30 ianuarie 1489) și Cazimir al IV-lea (26 iulie 1489) către Inocențiu al VIII-lea, Moldova era un fief pontifical, care putea fi încredințată spre protecție – pe plan regional – fie regelui Ungariei, fie regelui Poloniei¹⁹.

Un început de răspuns îl poate aduce corespondența cardinalului Marco Barbo cu Giovanni Lorenzi, fostul său secretar, devenit secretarul papei Inocențiu al VIII-lea²⁰. Ea s-a păstrat în cea mai mare parte în manuscrisul Vat. Lat. 5641 din Biblioteca Apostolică a Vaticanului (un miscelaneu de scrisori și rapoarte, cusute împreună, și astfel impropriu numit manuscris²¹, la fel precum așa-numitul și celebrul *Codice de la Zagreb*²², care conținea și corespondența din anii 1486-1490 a lui Filippo Buonaccorsi Callimachus, principalul sfetnic și diplomat al lui Cazimir²³). Neîntâmplător (putem spune încă de pe acum), în „culegerea” Vat. Lat. 5641²⁴ s-a conservat și o copie a raportului din 30 ianuarie 1489 al lui Pecchinoli către papă, raport înaintat în mod excepțional de legat și lui Barbo²⁵.

Venețianul Marco Barbo, nepotul papei Paul al II-lea, era „raportor pontifical” pentru Polonia și Ungaria²⁶. Barbo medierea armistițiului de la Spišská Stará Ves (21 februarie 1474) dintre Cazimir al IV-lea și Matia Corvin prin care problema polono-ungară a Moldovei fusese suspendată pentru doi ani²⁷. Partenerul lui Barbo, Giovanni (de) Lorenzi, tot un venețian, doctor în drept la Padova, fusese în legături strânse cu diaspora bizantină din Italia²⁸, în special cu Demetrios Chalcocondylas și cu cardinalul Bessarion²⁹. Din anul 1485, Lorenzi era și bibliotecarul Bibliotecii Vaticanului³⁰.

Un triumfi politic: Cazimir al IV-lea Jagiello, Marco Barbo și Giovanni Lorenzi

În aceeași zi, 26 iulie 1489, Cazimir al IV-lea îi scrisese și papei Inocențiu al VIII-lea și cardinalului Marco Barbo. Celui dintâi i-a scris ca unui prieten și patron, cerându-i

¹⁷ [...] *Subdidi exempla de corona, quam felicitis recordationis Pius II regi Bosne donasset, quod sue maiestati fuisset gravissimum, subdidi et illius vaivode Moldaviensis, qui auxilia Venetorum contempto rege suo petisisset* [...] (BNM, Cod. Lat. X-175 (= 3622), f. 130^r; în A. Kalous, *Pecchinoli, Anexă*, nr. 24, p. 97).

¹⁸ Ilona Czamańska, *Moldavia i Woloszczyna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, p. 146.

¹⁹ Al. Simon, *Moldova și voievodul ei*, p. 14-15. Vezi acum și L. Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și regii jagielloni*, p. 268.

²⁰ Massimo Ceresa, *Giovanni Lorenzi*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, LXVI (2006), *sub voce*.

²¹ Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano (BAV), Vat. Lat. 5641. Vezi și Pierre de Nolhac, *Giovanni Lorenzi bibliothécaire d'Innocent VIII*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École Française de Rome”, VIII (1888), p. 3-18.

²² *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks zagrzebski)*, editor József Garbaciak, Wrocław/Warsawa/Kraków, 1966.

²³ Vezi și Al. Simon, *Callimachus și Dracula la congresul cruciat de la Roma din anul 1490*, în „Banatica”, XXXI (2021), 2, p. 81-104.

²⁴ Printre altele, în BAV, Vat. Lat. 5641 (f. 147^r, 154^r-155^r, 193^r, 230^r), se găsesc un poem dedicat regelui Ladislau al V-lea *Postumul* de Habsburg (circa 1457), un vast îndemn adresat împăratului Frederic al III-lea de Habsburg de a recuceri Constantinopolul (circa 1454) sau actele „candidaturii” Casei de Habsburg la tronul Ungariei (1490).

²⁵ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 238^r-248^r.

²⁶ Pe larg: A. Kalous, *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450-1526)*, Brno, 2010, p. 245-284.

²⁷ L. Pilat, *Respublica Christiana și Moldova (1471-1474)*, în „Analele Putnei”, III (2007), 2, p. 91-104.

²⁸ Luigi Orlandi, *Andronikos Kallistos: A Byzantine Scholar and his Manuscripts in Italian Humanism* (= *Studies in Manuscript Culture*, XXXII), Berlin/Boston, 2023, p. 44-45. A se vedea și James Hankins, *The Myth of the Platonic Academy of Florence*, în „Renaissance Quarterly”, XLIV (1991), 3, p. 429-475, la p. 467.

²⁹ De unde și documentele grecești din BAV, Cod. Lat. 5641 (Pio Paschini, *Un ellenista veneziano del Quattrocento: Giovanni Lorenzi*, în „Archivio Veneto”, LXXIII (1943), p. 114-146).

³⁰ Pierre de Nolhac, *Giovanni Lorenzi*, p. 4, 7.

sprijinul la curia papală³¹. Problemele lui Cazimir erau descrise în „atașamentele” scrisorii către Barbo. Ele nu s-au păstrat (pe baza scrisorilor ulterioare, se poate afirma cu certitudine că regele i-a trimis cardinalului și scrisoarea către papă)³².

Copia literarum Regis Bohemie.

Kazimirus Dei gratia Rex Polonie, Magnus Dux Lithuanie, Russie Prussieque dominus et heres etc. Beatissime in Christo pater amice noster carissime. Dum paternitas vestra apud nos legationis munere fungeretur, multa humanitatis benivolentie plena a paternitate vestra nobis oblata fuere, adeo ut paternitas vestra patronum rerum nostrarum, que ad sedem apostolicam deferuntur, se offeret et pollicetur, frequentiusque ex Urbe id nobis significabat. De quo nos plurimum grati fuimus sepeque ad patrociniū vestre paternitatis confugiebamus; ad presens, quod actum sit admiramur, quia Beatissima paternitas vestra rebus nostris adversatur, cum tamen nos omnes res nostras patrociniū paternitatis vestre deferebamus; et ubi opem operamque sperabamus, illic omnia adversa advenire, vellemusque intelligere, quid in nobis paternitati vestre displiceat, curve turbatum animum erga res nostras habeat. Is os enim vellemus placere Excellentissime paternitati vestre, et ita cum paternitate vestra agere prout et sperabamus et egimus. Optamus itaque paternitatem vestram, dignetur nobis id describere, digneturque se in his rebus nostris quas Summo domino nostro descripsimus habere, prout equitatem nostram iniuriasque clarius intelligere potest. Datum Cracovie XXVI Julii MCCCCCLXXXIX³³.

Mesajul lui Cazimir i-a parvenit lui Barbo după aproximativ șase săptămâni³⁴. Cardinalul i-a scris vizibil surprins lui Lorenzi: (1) nu știa de unde venea povestea despre voievodul Moldovei³⁵; (2) coroana regală pentru Ivan al III-lea era o fabulație sau un fals³⁶; (3) soarta lui Djem, fratele sultanului Baiazid al II-lea, nu era în mâinile cardinalului³⁷; (4) Barbo îl putea eventual ajuta pe regele Poloniei în problema episcopiei de Ermland (Warmia)³⁸. Lorenzi a confirmat rapid primirea scrisorii lui Barbo, dar nu a comentat – în sursele care s-au păstrat – în vreun fel subiectul problemei polone.

³¹ Vezi și Stella Fletcher, *Venetian Cardinals at the Papal Court during the Pontificates of Sixtus IV and Innocent VIII: 1471-1492* [teză de doctorat (University of Warwick)], Warwick, 1991, p. 4-5.

³² BAV, Vat. Lat. 5641, f. 83^v (Barbo către Lorenzi), 185^v (Barbo către Cazimir). Pentru mesaje, a se vedea mai jos.

³³ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 137^v.

³⁴ Viteza de comunicare a fost una bună pentru acele vremuri. Trimișii lui Ștefan, cu prada de război de la Vaslui, plecați după emiterea „enciclicei” domnești din 25 ianuarie 1475, au ajuns, împreună cu asociații lor ungari, la Bologna pe 6 martie (I.-A. Pop, *The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)*, în „Il Mar Nero”, X-XI (2019-2020), p. 163-170).

³⁵ A se vedea mai jos comentariile legate de originea venețiană a celor doi și de relațiile Serenissimei cu domnul Ștefan.

³⁶ Politica lui Ivan al III-lea la acea vreme avea o „complexitate italiană” (L. Pilat, *Solia părcălabului Mușat la Moscova și implicarea Moldovei în lupta pentru coroana Ungariei*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub. Omagiu*, editor Gheorghe Cliveti, Iași, 2014, p. 415-422). El trata simultan și cu Casa de Habsburg, împăratul Frederic al III-lea de Habsburg fiind, alături de papă, singura autoritate care i-ar fi putut acorda o coroană regală marelui cneaz al Moscovei. Poate explicația pentru protestul roman al lui Cazimir ar trebui căutată în politicile lui Frederic și a fiului său, Maximilian I, și în relațiile lor cu Inocențiu al VIII-lea, care, la solicitarea celor doi Habsburgi (ei doreau, oficial, să fie mai bine pregătiți), amânase pentru anul 1490 congresul cruciat programat deja pentru anul 1489 (Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Armaria [nr.] XXXIX-21. *Gennaio-Marzo 1489*, f. 104^v; 20 ianuarie 1489).

³⁷ Vezi și Al. Simon, *Matia Corvin între Ștefan cel Mare și Djem în anul 1489: rapoarte și mesaje de la curia papală*, în *In memoriam prof. univ. dr. Călin Felezeu (1960-2023)*, editori Elena Trif și Cosmin Prodea, Cluj-Napoca, 2024, sub tipar.

³⁸ Karól Górski, *Les idées politiques de Lucas Watzenrode, évêque de Warmie (1447-1512)*, în idem, *Communitas-Princeps-Coroana Regni. Studia selecta*, Warszawa, 1976, p. 92-116; Natalia Nowakowska, *Church and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468-1503)*,

Barbo către Lorenzi: [...] *Quod querunt de waivoda Moldavie omagiali suo etc. nescio unde capiat fundamentum, nisi ex tenore brevis cuius copia est introclusa, quod mihi dissentire non videtur a pura commendatione; interpretetur modo ut velit.*

*De duce vero Moschovie et diademate regio ac ceteris credo omnia fabulosa immo falsa Quantum attinet ad mittendos nuncios in causa deliberandi de fratre Turci etc. prout ceteris scriptum est, leges que scribuntur que prodeunt ab animo exulcerato, non tamen quod intelligam illi datam legitimam causam et quoniam mihi commendat apud Summum dominum nostrum eiusmodi excepta ecclesia Yarmiensis [!] (Palestrina, 7 septembrie 1489) [...]*³⁹.

Lorenzi către Barbo: [...] *Heri vesperi accepi litteras polonicas; intelligo quid facto opus sit; ero post prandium cum oratore*⁴⁰ [...] (Roma, <8 septembrie 1489>)⁴¹.

Peste patru zile, Marco Barbo i-a scris din nou lui Giovanni Lorenzi. Urma să se gândească cum să împace cererile lui Cazimir al IV-lea cu dorințele lui Inocențiu al VIII-lea în privința lui Ștefan al III-lea și a lui Ivan al III-lea⁴². Analizase atât ceea ce primise de la Jagiello și luase în considerare și ceea ce el însuși, Barbo, îi lăsase în scris papei în legătură cu subiectele controversate când fusese la Roma⁴³. Avea nevoie însă de opinia lui Lorenzi, motiv pentru care îi trimitea „documentația” pentru a nu comite vreo greșeală⁴⁴. Atât „documentația”, cât și răspunsul lui Lorenzi nu s-au (mai) păstrat.

Domine Joannes amatissime, cum videamus differri adventum ad nos Excellentissimi domini Andegavensis, propterea etiam tuum, decrevimus ad te mittere exemplum litterarum Serenissimi Regis Polonie et rescriptum nostrum, simul et copiam eius; quod bene examinabis ne aliquod captiosum contineat, preter tamen opinionem nostram vel varium seu discrepans a brevi Summi domini nostri scripto in nostro discessu ex Urbe in eiusmodi re. Quod si sic iudicares, litteras nostras retinebis donec nobis admonitis ad te rescribamus; nolumus enim in aliquo dissentire a sententia brevis illius Summi domini nostri cum etiam non cognoscamus dissentire a veritate. Et propterea quia scribimus deliberando rem de vaivoda Moldavie et duce Moschovie placet quod Summo domino nostro supplices ut per suum breve dignetur illud commentum dissolvere, et de veritate successus regem admonere [...] (Palestrina, 12 septembrie 1489)⁴⁵.

Peste trei zile, cardinalul Barbo i-a scris regelui Cazimir al IV-lea. După ce a insistat (mult) pe problematica complexă a Episcopiei de Warmia⁴⁶, a negat orice cunoștință legată de cazurile romane ale lui Ștefan și ale lui Ivan și s-a grăbit să încheie

Aldershot, 2007, p. 39-41, 45. Cazimir al IV-lea dorea să-și impună unul dintre fii, viitorul cardinal Frederic, drept episcop de Warmia. Inocențiu al VIII-lea a refuzat.

³⁹ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 170^r.

⁴⁰ Dat fiind contextul, acest trimis, nenominalizat de Lorenzi, poate să fi fost însuși Callimachus.

⁴¹ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 78^r.

⁴² Subliniem că Barbo era – voit (în opinia noastră cel puțin) – neclar în privința naturii acelor interese și acelor dorințe.

⁴³ Barbo era cardinal-episcop de Palestrina, unde și rezida frecvent. La Roma, reședința sa era faimosul Palazzo Venezia.

⁴⁴ Împreună cu „tăcerile” din sursele din Vat. Lat. 5641, această grijă ne arată că Barbo și Lorenzi știau (mult) mai multe.

⁴⁵ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 83^r.

⁴⁶ De pildă: [...] *Ecce nescio quomodo mihi, minime quereliti, commissa fuit per Summum Dominum Nostrum de mense martii causa vacationis et electionis ecclesie Vuarmiensis et protracta a me per menses duos, in quibus tam ex historiis quam privilegiis et doctissimorum consiliis, litteris apostolicis et imperialibus pluribus, auditis advocatis [...]*.

scrisoarea, așa cum începuse, cu felicitări la adresa lui Cazimir și a fiului său, Vladislav (al II-lea), rege al Boemiei, alături de Matia Corvin⁴⁷. Cardinalul Barbo a evitat orice referire la cazul lui Djem, care se afla la Roma de aproape jumătate de an⁴⁸.

Quantum vero attinet ad vauivodam Moldavie, tametsi in brevi cuius copiam misit Maiestas Vostra nesciam intelligere nisi nudam commendationem, et ad ducem Moscovie etc., teneat pro certo, fabulosa esse omnia et conficta prout ex mente Sanctissimi domini nostri Maiestas Vostra percipiet; et parcat Deus illius ingenio qui talia fingit et suggerit Vostre pientissime Maiestati. Quod postremo in calce litterarum suarum Maiestas Vostra de mea in ipsam fide et pietate, de sincera mente in rebus suis innuere videtur, et cognoscere in posterum cupiat, ac ut rescribam admoneat, pro indubitato et compertissimo habeat (non enim iam septuagesimum etatis annum agens, morem et pristinum institutum mutabo) nullam rem futuram quantumcumque gravem et arduam, modo illi adiungatur honor Dei et huius Sacrosancte Sedis, quam ego consideratis premissis in exordio litterarum, non subeam, non exequar, quantulecumque mee vires fuerint, animo propensissimo et Vestra Maiestatis ac Serenissimi filii Regis Bohemie, devotissimo; quorum felicissimos successus continue exopto et votis precor [...] (Palestrina, 15 septembrie 1489)⁴⁹.

În scrisoarea sa către Cazimir al IV-lea Jagiello, Marco Barbo nu a zis nimic despre Matia ori despre Ungaria. Atât Matia, cât și Ungaria lipsesc complet din mesajele – private – schimbate între cardinal și Giovanni Lorenzi⁵⁰. Absența acestor „cuvinte-cheie” este extrem de dubioasă⁵¹. Ambele figurau în mesajele tăioase din 26 iulie 1489 ale lui Cazimir către Inocențiu al VIII-lea și către Barbo.

Doi venețieni confuzi? Tăceri și surse medievale „controlate”

Din documentele păstrate în Vat. Lat. 5641 ar rezulta că nici cardinalul Marco Barbo, un venețian, nici secretarul pontifical Giovanni Lorenzi, tot un venețian, nu aveau habar de vreo intervenție ori vreo decizie a papei Inocențiu al VIII-lea în cazul Moldovei și în cel al Moscovei. Se știe însă că Inocențiu al VIII-lea a hotărât ca [1] vechiul „atlet” al Romei⁵² și [2] vechiul favorit al Veneției⁵³, Ștefan al III-lea al Moldovei, să

⁴⁷ Jörg K. Hoensch, *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Graz/Köln/Wien, 1998, p. 221-222.

⁴⁸ Leonard Horsch, *Prinz Cem an der Kurie (1489-1495). Ein Beitrag zur Wahrnehmung der Türken im Zeitalter der Renaissance*, în *SOF*, LXXVII (2018), p. 137-175.

⁴⁹ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 185^r. Nu putem spune dacă între această copie și originalul trimis de Barbo regelui Cazimir au existat/au intervenit deosebiri.

⁵⁰ Judecând, fie și numai după mesajele păstrate și editate anterior, pare să fi fost vorba de o tăcere controlată, care nu era neapărat specifică (chiar dimpotrivă) pentru relația dintre Barbo și Lorenzi, inclusiv în probleme politice majore (vezi, în comparație, Sara Bova, *Marco Barbo e la Casa dei Cavalieri di Rodi. Profilo di una committenza dai documenti*, în „Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma”, CXVI (2015), p. 221-232.

⁵¹ Formularea poate fi socotită dură, dar ea este pe potriva „surprizelor” și a lipsurilor documentare (coeve).

⁵² L. Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century (= East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, XLVIII)*, Leiden/Boston, 2017, p. 147-154.

⁵³ Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, în „Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age”, CXXV (2013), 1, p. 71-92.

treacă – „cumva”⁵⁴ – de sub protecția lui Cazimir al IV-lea Jagiello sub cea a lui Matia Corvin⁵⁵. Câteva mari „goluri” din Vat. Lat. 5641 ies ca urmare în evidență:

1) absența copiei mesajului trimis anexat de Cazimir al IV-lea cardinalului Barbo și trimis mai departe de acesta lui Lorenzi;

2) lipsa vreunui comentariu scris al lui Lorenzi pe marginea mesajelor transmise în această chestiune de Barbo;

3) inexistența/nepăstrarea „dosarului” polon(o-ruso-moldav) trimis de Barbo lui Lorenzi;

4) „subiectul moldo-moscovit” dispăre complet din corespondența dintre Barbo și Lorenzi după septembrie 1489⁵⁶.

Cei doi venețieni, Barbo și Lorenzi, știau evident mai multe decât s-a păstrat în scris. O arată și un „tabel” și câteva notițe din Vat. Lat. 5641. În ele, Matia Corvin a fost „împerecheat” cu Filippo Buonaccorsi Callimachus și Pomponius Laetus⁵⁷, iar „regele Daciei” (*rex Dacie*) – cu primul născut al regelui Poloniei, Cazimir al IV-lea⁵⁸, adică cu pomenitul Vladislav (al II-lea), co-regele Boemiei.

Totodată, Barbo și Lorenzi nu aveau vreo problemă în a lua în discuție măcar – și inclusiv la nivel regal – cazurile a doi creștini de rit *grec*, Ștefan și Ivan, dintre care doar primul putea fi socotit apropiat de Roma prin faptele sale cruciate (din urmă cu peste un deceniu însă)⁵⁹. Este destul de limpede că datele „selectate” care au supraviețuit Evului Mediu nu se aflau în concordanță cu varii sensibilități mai „puriste” din veacurile mai recente⁶⁰. Pe de altă parte, studiul și întregirea „dosarului roman” al anului 1489 sunt de natură să ne arate anvergura politică europeană a domnului Moldovei.

⁵⁴ Folosim „cumva”, deoarece în lumina documentelor predominant pontificale și de la curia papală de la 1489 (Al. Simon, *Moldova și voievodul ei*, p. 1-47; la care se adaugă cele din prezentul material) și a rapoartelor milaneze de la 1492 (Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Ștefan cel Mare*, p. 61-85), pe lângă intervenția personală a lui Ștefan la Inocențiu al VIII-lea pentru desfacerea jurământului său față de Cazimir al IV-lea de la Colomeea, pe lângă presiunile și relațiile romane ale lui Matia Corvin, trebuie să luăm în considerare Veneția drept potențială susținătoare a lui Ștefan în acest complicat demers politic.

⁵⁵ Reținem astfel că lui Cazimir al IV-lea i-au fost respinse principalele cereri din iulie-septembrie 1489: Episcopia de Warmia pentru fiul său Frederic și păstrarea lui Ștefan al Moldovei sub suzeranitatea Cracoviei. Cererea legată de Djem pare să nici nu fi fost luată în discuție. Cât privește coroana regală a Rusiei destinată lui Ivan, în cazul în care acel plan papal a existat cu adevărat, acesta pare să fi fost singurul subiect în care Inocențiu al VIII-lea i-a făcut pe plac monarhului jagiellon. Noi studii ale subiectului sunt mai mult decât necesare (a se vedea astfel și ultima notă din prezentul material).

⁵⁶ Problemele puse de această corespondență ar putea fi mai numeroase, dar, poate, „arhiva Lorenzi” a supraviețuit totuși.

⁵⁷ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 192^{r-v}, 197^{r-v}, 209^r-210^r.

⁵⁸ BAV, Vat. Lat. 5641, f. 229^{r-v}.

⁵⁹ În legătură cu „anii cruciați” 1475-1476 și cu succesiunea – măcar în Bosnia – a lui Matia prin fiul său nelegitim Ioan (1488-1490), amintim în acest context – date fiind și amenințările bosniace și moldave ale legatului Pecchinoli din ianuarie 1489 – „dualitatea” bosniaco-valahă din *Corsia Sistina* (L. Pilat, *Men in Exotic Dress, Sixtus IV and Crusade: A Fresco of Corsia Sistina and its Meaning*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, VII (2016), p. 27-38).

⁶⁰ Verificarea documentelor prezentate din BAV, Vat. Lat. 5641, a arătat că ele fuseseră deja publicate – în grabă și imediat după cel de Al Doilea Război Mondial – de către Pio Paschini (*Il carteggio fra il card. Marco Barbo e Giovanni Lorenzi (1481-1490)* (= *Studi e Testi*, CXXXVII), Roma, 1948). Culegerea a fost făcută cunoscută și istoriografiei române de George Lăzărescu și Nicolae Stoicescu [!] la începutul anilor 1970 (*Italia și țările române până la 1600*, București, 1972). Lucrarea lui Lăzărescu păstrează o informație despre finanțarea lui Ștefan cel Mare de către Veneția atestată *ad annum* 1492, care fusese publicată de Vikentij Makușev cu aproape un secol mai devreme (*Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta, collecta atque illustrata*, I-2, Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum, Beograd, 1882, nr. 15, p. 137). El o „selectase” dintr-un mănunchi de

CARDINAL MARCO BARBO AND MOLDAVIA IN AUTUMN 1489

(Summary)

Keywords: Marco Barbo, Giovanni Lorenzi, Innocent VIII, Casimir IV Jagiello, Papacy, Poland, Moldavia, diplomacy, crusading.

The correspondence between Cardinal Marco Barbo and his former secretary, Giovanni Lorenzi, who had become the secretary of Pope Innocent VIII, offers valuable insights into the circumstances in which the protection of Stephen III of Moldavia – “as a Pontifical vassal” – was transferred from Casimir IV Jagiello, king of Poland, to Matthias Corvinus, king of Hungary. The correspondence documents the efforts made by Casimir to prevent this transfer (this was not the only failed effort made by the king at the Papal Curia in the second half of 1489). Both Marco Barbo and Giovanni Lorenzi acted surprised and claimed to know nothing of the Moldavian matter, though they were fully aware of it, according to chiefly Barbo’s messages. Both Barbo and Lorenzi were Venetians and quite loyal to the Republic of Saint Mark. The republic, the Serenissima had been and was to be again (the latest after the summer of 1492) the protector of her Moldavian ‘captain’.

documente. În sursele la care ne referim, Ștefan apărea drept *rege al Moldovei* și finanțat de multă vreme de Veneția (Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Ștefan cel Mare*, p. 61-85).

Aceasta atrage atenția asupra două detalii din *Codicele de la Zagreb*, neluate în seamă în istoriografia română, deși fuseseră publicate de József Garbacik în 1966 („Materialy”, nr. 4, p. 11; nr. 5, p. 13): 1) un pasaj din scrisoarea trimisă de Callimachus, din Roma, lui Zoe (Sofia) Paleologul, soția lui Ivan al III-lea: [...] *La cosa del valacho debile* [...] [februarie-martie 1490]; 2) scrisoarea lui Callimachus către *Woyewode Moldavie alias Besserabie* [post 6 aprilie 1490 (i.e. moartea lui Matia Corvin)]. Sunt „detalii” care cer continuarea cercetărilor asupra evenimentelor de la 1488/1489-1490/1491.

ANDREI CONSTANTIN SĂLĂVĂSTRU*

THE CATHOLIC LEAGUE AND POPULAR SOVEREIGNTY: DEPOSITION OF KINGS AND THEOCRATIC CONSTITUTIONALISM DURING THE FRENCH WARS OF RELIGION

The Beginnings of the Catholic League

When the Reformation started to make its first inroads into France, in the first half of the sixteenth century, both sides, Catholics and Protestants, recognizing that the monarchy was the main source of legitimacy and sat at the centre of French political ideology, tried to get the king on their side. The original advice of both Luther and Calvin that obedience to legitimate authority was paramount was not based only on a theological reasoning, on the basis of Romans 13, but was also an expression of a barely concealed desire to obtain the support of princes, without which they could hardly see the Reformation gaining roots. Calvin's dedication of his major work, *Institutes of Christian Religion*, to Francis I was such an appeal to the favour of the king of France. The Catholics, on the other hand, benefitted from a status-quo which had seen monarchies and the Church work hand in hand for many centuries – and immediately they hurled against their enemies the dangerous accusation of sedition. After all, if the Protestants were rebelling against the established Church of Rome, how could they not be also rebels against the princes consecrated by the same Church? Unlike in many German princedoms, in France the Catholics held the upper hand during the reigns of Francis I and Henry II: despite not formally establishing an Inquisition and despite their desire to cooperate with the German Protestant princes in their anti-Habsburg struggle, both Francis I and Henry II sided decisively with the Catholic Church and persecuted the new faith. Henry II went as far as giving up his Italian ambitions and signing with Philip II the peace of Cateau-Cambrésis in 1559, with the explicit intent of freeing his hands to focus on the suppression of Protestantism in his kingdom.

After the death of Henry II on 10 July 1559, from a tourney accident, and especially after the ascent of Charles IX one year later (following his brother Francis II, who reigned only for a year), the Protestants seemed to have gained a possible opening to convert the royal family. At least, that was what the Protestant leadership hoped and the Catholics feared, both misjudging the attempt of Catherine de Medici, regent for her underage son Charles IX, to find a theological compromise between the two factions. The practical consequence of this attempt was the Colloquium at Poissy, in September-October 1561, a conference between leading Catholic and Calvinist theologians, which,

* Scientific researcher III, Institute of Interdisciplinary Research, Department of Social Sciences and Humanities, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iassy; e-mail: andrei_salavastu@yahoo.com.

despite the queen's efforts, failed because both sides proved to be intractable. Several months later, in April 1562, the religious tensions burst into the first civil war – a war in which Catherine de Medici and Charles IX took a backseat, while Catholic grands like François de Guise and Anne de Montmorency led the fighting on the Catholic side. While nominally on the side of the Catholic forces (despite the Huguenots claims of the contrary), Catherine de Medici was more interested in achieving a compromise peace – correctly surmising the deleterious effects of the war upon the prestige and authority of the monarchy. However, this attitude did not sit well with the Catholic hardliners favouring an all-out war against the Protestants, especially with the population of Paris, well-noted for its Catholic zeal. This discontent found its echo in the sermons of many Catholics preachers – an anticipation of the problem that was going to plague Henry III so much. One of the most active of such preachers was Simon Vigor, who repeatedly inserted in his sermons severe criticism of the pacification policies of the queen-mother and her son, Charles IX. While steering clear of explicit appeals to sedition, Vigor argued that the extermination of the heretics was the responsibility of the king, a responsibility that the king could not shrink from without betraying his coronation oath and incurring the displeasure of God. Despite his caution, Barbara Diefendorf correctly points out that Vigor “sowed seeds of doubt that grew to be harvested during the League”: by arguing that “the king had no right to pardon the heretics, and that if he did so, it was to be feared that God would take his kingdom from him,” Vigor implied that that a monarch who “failed to exterminate the heretics was unworthy of his office and deserved to lose his crown.”¹ Intellectuals like Jean du Tillet, historian and clerk of the Parlement of Paris, were expressing the basic Catholic belief when pointing out that “the Catholic Church and the Crown had been in a symbiotic relationship for so long that challenging the one necessarily implied armed rebellion against the other”² – therefore the reluctance of the Crown to wage an all-out war against the Huguenots and its willingness to make concessions were unexplainable for them and lead to a shift in focus, from the king to other potential leaders for an anti-Huguenot crusade. This shift was visible in the political discourse of the period, where the royal figure of Louis IX, used as an example to emulate for Charles IX, becomes accompanied by that of Simon de Montfort. According to Luc Racaut, this shift “prefigures the disillusionment of the ultra-Catholic party with the reign of Charles IX,” as “Simon de Montfort was an ideal symbol for those advocating the direct involvement of the Pope in the French Wars of Religion.”³ Such a development meant that the nobility acting in concert with the pope could take the initiative against the heretics and defeat them, just as it happened during the Albigensian crusade in the thirteenth century. In this scenario, the king's approval was no longer necessary: what was rhetorical artifice during the late 1560s was going to be put into practice during the 1580s.

The Catholics discontented with the policies of the Crown did not limit themselves to preaching or to the development of intellectual arguments, but sometimes tried to take matters into their own hands, particularly in the provinces, where local leagues for the defence of the Catholic faith were organized as early as the start of the wars: for instance, in 1563, a local league was organized in Languedoc, nominally acting in the

¹ Barbara B. Diefendorf, *Beneath the Cross: Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1991, p. 157.

² Luc Racaut, *Hatred in Print: Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion*, Burlington, Ashgate, 2002, p. 106.

³ *Ibidem*, p. 105-110.

name of the king, but without actually requesting royal recognition, and it obtained the approval of the Parlement of Toulouse.⁴ The seeds for the future disobedience of the radical Catholics from the 1570s and especially from the 1580s were thus being planted, with the struggle against heresy taking an actual eschatological dimension, with which the king had no right to interfere. As Janine Garrisson pointed out, “Catholics who killed Protestants saw themselves as purifying the society” and “these actions, whether done in opposition or in obedience to a supposed royal policy, represented the political affirmation of Catholic identity and a challenge to the Crown to acknowledge its existence.”⁵

Saint-Bartholomew seemed to give satisfaction to the partisans of the suppression of heresy at all costs: finally, from their perspective, Charles IX had heeded their calls and embarked on the destruction of heresy in his kingdom, as the Most Christian King was supposed to do. This elation was soon followed by disappointment: the war that broke out in the aftermath of Saint-Bartholomew fizzled before the walls of La Rochelle, the Huguenot stronghold that successfully defied the royal army, Charles IX died soon after in the midst of power intrigues and the new king Henry III was confronted soon after his ascension by a formidable coalition of discontented Catholics and Huguenots, headed by some of the most powerful noblemen of the realm, including the king’s own brother and heir, François d’Alençon. Lacking the means to fight, Henry III capitulated through the peace of Beaulieu in May 1576 – the most favourable treaty which the Huguenots were ever going to get during the Wars of Religion. The consequences for the monarchy and for Henry III personally were going to be severe. The Venetian ambassador Morosini was reporting home that French Catholics “are trying to band together to block the execution of the peace and to unite in order to prevent the king from placing new garrisons in some areas.”⁶ Frederic Baumgartner argues that “Catholic political theory until 1576 remained little more than a defence of the status quo and the king’s right to full obedience in all matters, including religion.” If this assessment is largely true, with some small exceptions like the sermons of Catholic preachers referred to above, it is also true that the peace of Beaulieu led to the first creation of a national league with the purpose of fighting against the Huguenots even in defiance of the king’s wishes: this represented, in Frederic Baumgartner’s words, “a drastic change in the minds of the Catholics who joined the League, because they now doubted the monarchy’s commitment to eradicate heresy.”⁷

The immediate catalyst was Henry III’s decision to yield the town of Péronne, in Picardy, to the Huguenot prince Henri de Condé, as part of the peace agreement from 1576: this decision met the determined opposition of the local nobility, led by Jacques d’Humières, lieutenant-general of Picardy, which formed the League in order to prevent it. While clearly anti-Huguenot in its character, this first League did not limit its ambitions to countering Huguenot successes, but made moves in the direction of diminishing the powers of the Crown, by stating its intent to “refuse to obey the king except in conformity with the articles presented to him by the Estates” and “to re-establish the

⁴ Frederic J. Baumgartner, *Change and Continuity in the French Episcopate: The Bishops and the War of Religion 1547-1610*, Durham, Duke University Press, 1986, p. 150.

⁵ Janine Garrisson, *A History of Sixteenth-Century France, 1483-1598: Renaissance, Reformation and Rebellion*, trans. Richard Rex, Basingstoke, MacMillan, 1995, p. 307-308.

⁶ Mack P. Holt, *The Duke of Anjou and the Politique Struggle during the Wars of Religion*, Cambridge and London, Cambridge University Press, 2002, p. 72.

⁷ Frederic J. Baumgartner, *France in the Sixteenth Century*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 1995, p. 302.

usages and customs practiced during the reign of king Clovis”⁸ – the classic argument of all the adepts of a more limited monarchy. The Estates General, who had been constantly invoked from the beginning of the civil wars as a mean to restore peace and unity within the kingdom, are not forgotten: since the peace of Beaulieu already provided for the summoning of the Estates within six months, the League was considering to use them contrary to the hopes of the Huguenots and to the interests of the king itself. When the League claimed that the coronation oath compelled the king to observe the articles put forward by the Estates⁹, that was foretelling what would unfold at the Estates General, both in 1576 and 1588. The League did swear obedience to Henry III, but at the same time also declared its willingness to resist by force anyone who acted contrary to their principles: whether that meant also the king, it was unclear, but the ambiguity did not bode well for Henry III. For this reason, Nicole Sutherland considers the manifesto of Péronne “a declaration of war against all opponents including, by implication, the king”, because “he was only to be protected if he obeyed the League.”¹⁰

Henry III understood the danger and tried to neuter it at the Estates General summoned at Blois (December 1576 – February 1577), by proclaiming himself the head of the League – all while reneging, with the support of the Estates, on the clauses of the Peace of Beaulieu and renewing the war, thus removing from the League its original *raison d’être*. Despite Henry’s efforts, there was still a trend amongst the deputies of the Estates, characterized by mistrust in the king and in his intent to suppress the Huguenots. During the meeting of the Estates, a document called *Association faite entre les princes, seigneurs et gentilshommes des bailliages* circulated amongst the nobility, calling upon its signatories to swear obedience to a military league directed by a chief and officers chosen by the provincial nobility.¹¹ As pointed out by Mark Greengrass, the document claimed “that the monarchy had become too weak to defend the catholic faith” and, therefore, it “needed the assistance of its natural defenders (the nobility) who must swear an oath to restore it, if necessary with their lives.”¹² Another important development was the attempt to turn the Catholicism of the monarchy into a ‘fundamental law’ of the French kingdom¹³ – thus kick-starting the most important political debate in France, whether the religion of the king took precedence over his dynastic right, for the next eighteen years.

Although this League had a short life, Stuart Carroll describes it as “a much greater threat to monarchical authority than the local leagues of the 1560s”, because “the strength of support among the lesser nobility made it a formidable force” and “after its co-option by the king, the League leadership succeeded in retaining local control of the organization and corresponded in secret in order to minimize royal interference”. The manifesto of the league, while formally deferential to royal authority, was in fact

⁸ Louis de Maimbourg, *Histoire de la Ligue*, Paris, Sebastien Mabre-Cramoisy, 1684, p. 27-28.

⁹ Howell A. Lloyd, *The State, France and the Sixteenth Century*, London, George Allen & Unwin, 1983, p. 138.

¹⁰ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France and the Politics of Religion 1572-1596*, Bristol and Portland: Elm Bank, 2002, p. 20; idem, *The Huguenot Struggle for Recognition*, New Haven and London, Yale University Press, 1980, p. 238-240.

¹¹ Janine Garrisson, *op. cit.*, p. 309; Jean-Marie Constant, *Les Guise*, Paris, Hachette, 1984, p. 84.

¹² Mark Greengrass, *Governing Passions: Peace and Reform in the French Kingdom 1576-1585*, Oxford and New York, Oxford University Press, 2007, p. 85.

¹³ Frederic Baumgartner, *Radical Reactionaries: The Political Thought of the French Catholic League*, Genève, Librairie Droz, 1975, p. 56-57; Robert J. Knecht, *The French Wars of Religion 1559-1598*, Harlow, Pearson, 2010, p. 75.

defiant of it and encroaching upon the king's prerogatives, thus, according to Stuart Carroll, foreshadowing, by its discussion of the fundamental laws and through the role assigned to conciliar government and popular sovereignty, "the political ideology developed by the Catholic League during the late 1580s."¹⁴ It brought into the forefront of French Catholic political discourse the idea that, until then, could have been encountered only in the sermons of popular preachers – namely, that the king had to obey only as long as he fulfilled his coronation oath of fighting against heresy¹⁵ – and promoted the Estates General as a locus of political authority which could actually rival the king, instead of being subservient to him.

Formal Loyalty and Hidden Conspiracies: Leaguer Rhetoric under Henry III (1585-1588)

After the Estates General of Blois, which decided the cancelling of the previous Edict of Beaulieu and the renewal of the war against the Huguenots, France experienced several more years of intermittent warfare until 1580. After 1580, things seemed to have settled down – until the death of the king's brother, François, in June 1584, completely upended the political situation in France. François was the last heir of Henry III from the Valois branch of the Capetian dynasty – and his death meant that Henry de Navarre, a Huguenot and, worse, a relapse, descended from Louis IX through the Bourbon line, stood to inherit the Crown. This created a conflict between the Salic law, which, despite its dubious origins, by the sixteenth century had come to be regarded as the quintessential succession rule in France, and the Catholic character of the monarchy, which was regarded "as a vital quality of kingship essential in a state whose ultimate ends were defined in terms of religious value."¹⁶ The perspective of Navarre on the throne of France was unbearable for many Catholics, because, in the sixteenth century, there was a direct link between the faith of a monarch and that of his subjects and it was hard to believe that any prince would not try to impose his religion, by force if necessary, upon them. Navarre's professions of respect towards the Catholic Church and his protestations against such suppositions meant nothing for a large part of the Catholics: from their perspective, a heretic was untrustworthy by definition and they only had to look at England and at the persecutions the government of Elizabeth I was carrying out against English Catholics to see what they believed to be in store for them if Navarre ever took the throne. This led these ultra-Catholics to scramble for alternative solutions, resulting in the resurrection of the League for the purpose of preventing Navarre from ascending and a treaty with Philip II signed at Joinville on 31 December 1584, which enlisted his support for the same purpose. As an alternative heir to the Crown of France, the League settled on the aged cardinal Charles de Bourbon, uncle of Navarre and a convenient puppet for the ultra-Catholics. As theoretical justification of this candidacy, the League originally oscillated between the idea of Bourbon's closer blood proximity to Henry III and the notion of simply declaring the Catholicity of the king a fundamental law superseding the law of succession. This argument would be advanced especially during the

¹⁴ Stuart Carroll, *Noble Power during the French Wars of Religion: The Guise Affinity and the Catholic Cause in Normandy*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1998, p. 162-163.

¹⁵ Arlette Jouanna, *Le Devoir de révolte: la noblesse française et la gestation de l'État moderne (1559-1661)*, Paris, Fayard, 1989, p. 183-184.

¹⁶ William Farr Church, *Constitutional Thought in Sixteenth-Century France: A Study in the Evolution of Ideas*, New York, Octagon Books, 1969, p. 261.

Estates General of 1588, relying “on French history and tradition, especially the baptism of Clovis in 496, but also on the coronation oath, in which the new king swore to conserve the Catholic Church and keep it free of heretics.”¹⁷

In 1585, the League resorted to open rebellion, intent on forcing the hand of Henry III, and issued another manifesto, also at Péronne, on 31 March 1585, where it expressed its refusal of any peace with the “heretics,” while making a formal profession of obedience to the king and, in order to cater to as large a public opinion as possible, asking for a resolution of their social and economic grievances. Despite declaring that “the majesty of the king will always be saint and sacred to us,”¹⁸ the League proclaimed as its goal “the reintegration of the Church of God in its dignity and in the true and only Catholic religion, that the nobility will enjoy as it should its entire liberty, and the people should be relieved, the new taxes abolished [...], that the Parlements should be restored to the plenitude of their knowledge and to the entire sovereignty of their decisions in their jurisdictions, and all subjects of the kingdom maintained in their governments, charges and offices,” that “all the money raised from the people should be used for the defence of the kingdom, and for the purpose they are meant to,” but, most importantly, that the Estates General should be convoked regularly, once every three years.¹⁹ It is clear to see from this list that the apparent respect for Henry III was meaningless: the League program described in this manifesto would have imposed a strict financial control upon the king, it would have eliminated his ability to remove individuals from office and would have placed him under the supervision of the Estates. Although elaborated by an aristocratic cabal nominally headed by the cardinal Charles de Bourbon, but in reality controlled by the Guise family, the document does not lack some populist undertones, as shown in the expressed desire to ease the fiscal burden on the population: it is still a paternalistic populism, at this point in time, even though the provisions about the Estates were likely to result in the third estate receiving their share of sovereignty. There is no suggestion that the king could be deposed through the will of the people yet – but it will come to that point.

Henry III was too weak to fight – so he chose to negotiate: the outcome was the treaty of Nemours, imposed on him by the League and signed on 7 July 1585, which basically outlawed the practice of the Protestant faith in France and removed Navarre from the succession to the throne. It was the signal for a new war, the last, which remained in history as the “War of three Henrys”, because Navarre, the Huguenots and their Catholic allies took up arms once again in face of such a provocation. The pope Sixtus V came out in support of the League by excommunicating Navarre and his cousin, prince Henry de Condé, on 20 September 1585, and depriving of them of their rights to the throne of France – an intervention that pleased the League, but infuriated the Gallican public opinion in France, which denied the pope any right to interfere in the secular affairs of the kingdom. As Nicole Sutherland explains, this action of the pope “afforded him an early opportunity to make a striking claim to the superiority of the spiritual over the secular power, and to the Papal capacity to deprive princes and arbitrate the royal succession,” it reinforced the religious credentials of the League, “rendered a second abjuration impossible,” at least not without papal absolution, and

¹⁷ Frederic J. Baumgartner, *France in the Sixteenth Century*, p. 287.

¹⁸ Simon Goulart, *Mémoires de la Ligue, contenant les événements les plus remarquables depuis 1576, jusqu'à la paix accordée entre le roi de France & le roi d'Espagne, en 1598. Nouvelle édition, revue, corrigée, & augmentée de notes critiques & historiques*, Vol. I, Amsterdam, 1758, p. 58.

¹⁹ *Ibidem*, p. 60.

made it “more difficult for the king to reach an accommodation with Navarre.”²⁰ Navarre had constantly tried, from his emergence on the national stage, not to act strictly as the leader of a religious faction and always sought the cooperation of the Catholics willing to reach a *modus vivendi* with the Huguenots: his public declarations had constantly emphasized the biconfessionality of his party and placed national objectives, that moderate Catholics could get behind, above purely sectarian interests. The pope’s excommunication posed a major obstacle to this strategy, hence why it was quickly attacked by Huguenot pamphleteers. In the opinion of Nicole Sutherland, Sixtus “countenanced the pretensions of the League by implicitly upholding the essential catholicity of the crown – even though the bull itself contained no such statement,” something that the League hastened to exploit.²¹ Basically, the League’s claim that the need for the king of France to be a Catholic superseded the law of succession had received, in the League’s opinion, papal confirmation.

While nominally allied with the League after the treaty of Nemours, Henry III was reluctant to pursue the war energetically – something which was not lost on the League’s supporters. Frederic Baumgartner asserts that “the greater part of the League before 1589 was conservative, monarchist and even reactionary, unable to accept changes in the Church or in the state” and that “they saw themselves as defending the traditional monarchy and social structure against the Huguenots.”²² However, this assessment does not apply to the person of Henry III, for whom the respect of the Leaguers was in free-fall. Even before the crisis unleashed by the death of the last Valois heir in 1584, Henry III was subjected to extensive criticism on account of his erratic behaviour: his Catholicism manifested itself through religious devotions and not, as the ultra-Catholics would have preferred, on the field of battle against the Huguenots. For the adepts of a harsh policy against heretics, it was hard to reconcile the king’s ostentatious Catholic piety with his refusal to wage war against the Huguenots and its willingness to make concessions to them merely for the sake of peace. The ultra-Catholics wanted a warrior-king who would extirpate heresy by force, not one who indulged in religious practices more suitable to a monk. Such contrast between the king’s peaceful policy and personal piety led to accusations of hypocrisy. The creation of new religious confraternities by the king, which he himself became a member of, made no impression – at least not a good one, because Parisian curés such as Maurice Poncet, in March 1583, were denouncing such associations as “a society of hypocrites and atheists.”²³ The presence and the behaviour of the “mignons” from the king’s entourage only added fuel to this fire – and so did the embassy Henry III sent to Navarre in the summer of 1584 to persuade the latter to convert to Catholicism. Since for ultra-Catholics any new conversion of Navarre could have only been a deceitful one, this reinforced the suspicion that Henry III was sympathetic to heresy and ready to yield to the Huguenots. Such criticism was not limited only to Henry III, but could be extended to the entire noble class if they did not show themselves zealous defenders of Catholicism, as it happened in a tract published by Jean Caumont in 1585, where the author stated point blank that “those who honour God the most [...] to them it would belong the title of noble,” but those who would not “would be degraded from the nobility”: what this meant in

²⁰ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 118-119.

²¹ *Ibidem*, p. 120-121.

²² Frederic J. Baumgartner, *Radical Reactionaries*, p. 79-80.

²³ John Hearsey McMillan Salmon, *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century*, London, Ernest Benn, 1975, p. 206.

practice was “to chase the heretics out of France,” and those who would not join this enterprise “are neither Catholics, nor nobles.”²⁴ In other words, both membership in the Catholic Church and the noble class was made conditional on the willingness to take part in the holy war against the Huguenots: such a crusader ethos came to define the League and involved the rejection of any other consideration, either national or social – and would later lead to significant tensions between the popular and the aristocratic wings of the organization.

One event during this period which further inflamed Catholic public opinion in France was the execution of Mary Stuart in February 1587: the English “Jezabel,” as the League referred to Elizabeth I, had just provided the clearest example of the “tyranny” that the Catholics could expect from a heretic monarch. Because of his incapacity to save her and his unwillingness to avenge Mary Stuart with more than a formal protest, the opprobrium extended to Henry III as well. The preachers of Paris, mobilized and organized by the duchess of Montpensier (sister of Henry de Guise and one of the most influential members of the League) intensified their existing campaign against Elizabeth and a tableau was erected at the cemetery of Saint-Séverin by the local curé, Jean Prevost, which depicted the horrors to which English Catholics were subjected.²⁵

During this period, Henry III was trying to undermine the prestige of Henry de Guise and strengthen his own position by raising one of his favourites, Anne de Joyeuse, to the status of Catholic champion: for this purpose, Joyeuse was put at the head of an army meant to fight against Navarre, but suffered a crushing defeat on 20 October 1587, where he also lost his life. To make matters worse, Guise won a victory, exactly at the same time, against a German Protestant army trying to join the French Huguenots and the king had to negotiate the retreat of the Germans in order to prevent them from being completely crushed – something that increased the popularity of the head of the League and decreased the popularity of the king. In the words of Nancy Lyman Roelker, “the counterpart of exalting the Guises was denigration of the last Valois king”: after Auneau, the League focused its attacks on the duke d’Épernon, with the clear intent of eliminating his influence and thus leaving Henry III, after the death of Joyeuse, without his main support.²⁶ It was not a coincidence that, with the prestige of Henry III receiving blows one after another, it was during this period that the Paris section of the League, called the Sixteen, started to actively plot against Henry III. These actions culminated in the rebellion of Paris against Henry III between 9 and 13 May 1588 – with 12 May remaining in history as the “Day of Barricades” –, which led to the king’s expulsion from his capital and left the League in control. However, whether the duke of Guise was actually considering overthrowing Henry III and taking his place, as the Huguenot and – later – royalist propaganda asserted, is more questionable. Myriam Yardeni, for instance, is of the opinion that the duke of Guise still regarded the king as indispensable to his projects, “a humiliated and submissive king, but one whose authority still extended, if not over Paris, at least over France.”²⁷ The

²⁴ Jean de Caumont, *De la Vertu de noblesse aux roys & princes tres-chrestiens*, Paris, Federic Morel, 1585, p. 3, 30.

²⁵ John Hearsey McMillan Salmon, *Society in Crisis*, p. 240. See also Alexander Wilkinson, *Mary Queen of Scots and French Public Opinion 1542-1600*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2004, p. 104-156.

²⁶ Nancy Lyman Roelker, *One King, One Faith: The Parlement of Paris and the Religious Reformations of the Sixteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1996, p. 354.

²⁷ Myriam Yardeni, *La Conscience nationale en France pendant les guerres de religion (1559-1598)*, Louvain et Paris, Nauwelaerts, 1971, p. 208.

League, after the Barricades, still treated the king with caution in its official propaganda pieces, like *Exhortation aux vrayz et entiers Catholiques*, where it is argued that the revolt of Paris was merely an act of self-defense against “the violent furor of an evil council” and the hope was expressed that “their furor and violence was not so great that they could force such good as it was in the king to become corrupted” and instead the king would recognize “the evil advices of these men”. Despite such resort to arms as it occurred on 9-13 May 1588, the text claims that the Catholics “still observed the natural obedience that their owed to their king” and their actions were directed only against the Huguenots, “spirits heretical and committed to the ruin of France, to the destruction of our churches and the loss of our religion,” without losing the opportunity to hint at the Huguenots’ own anti-royalist writings.²⁸ Such rhetoric were meant to leave the door open for a possible reconciliation with the king: despite the discontent lying under the surface and the secret plots undertaken, it was difficult, even for the most radical Leaguers, to contemplate an open rebellion and such a course was fraught with risks. For this to happen, a massive shock, like Saint-Bartholomew had been for the Huguenots, had to occur first.

Even after Barricades, the League wanted to co-opt the king and use him as a figurehead in both their struggle against the Huguenots and in their efforts to reshape the French kingdom. This approach is apparently confirmed by the behaviour of Henry de Guise himself, who might have coveted the office of constable or that of lieutenant-general of the kingdom – but, regardless of his actual ambitions, he made no push to formally seize the throne and instead showed himself willing to negotiate with Henry III. The outcome was the Edict of the Union, signed by Henry III on 16 July 1588, and which represented a further humiliation of the king: it promised to suppress heresy, to refuse to recognize a heretic as successor to the throne of France, provided an unconditional amnesty for the Parisian rebellion from May and introduce the decree of the Council of Trent in France.²⁹ However, behind the conciliatory tone from texts like *Exhortation aux vrayz et entiers Catholiques*, there were also underlying threats. To defend the decisions of the Edict of Union, the League lawyer and pamphleteer Louis Dorléans published a lengthy treatise, called *Response des vrayz Catholiques François a l’avertissement des Catholiques Anglois, pour l’exclusion du Roy de Navarre de la Couronne de France*, where he insisted that the religious criterion should take precedence over all other laws of succession, including the Salic law,³⁰ and claimed that, if Merovingian and Carolingian kings were deprived of the crown for “debauchery, insolence, avarice, weakness, madness, stupidity or for favouring the Germans against France”, then heresy was an even more justified reason for rejecting a potential king in the person of Navarre.³¹ What is left unspoken is that what applied to Navarre, could also apply even to the king on the throne, Henry III, if he refused to submit to the League’s religious ideal.

The king’s political defeat was supposed to be sealed as the Estates General called in October 1588, again at Blois, and dominated by the League, which threatened to turn Henry III into nothing more but a puppet king. Contractual ideas were already making

²⁸ *Exhortation aux vrayz et entiers Catholiques*, Paris, Guillaume Bichon, 1588, p. 1-3, 6-7.

²⁹ Janine Garrisson, *op. cit.*, p. 379-382.

³⁰ Louis Dorléans, *Response des vrayz Catholiques François a l’avertissement des Catholiques Anglois, pour l’exclusion du Roy de Navarre de la Couronne de France*, 1588, p. 223-232.

³¹ *Ibidem*, p. 232-233.

way in the Leaguer political literature, in preparation for the Estates, such as in *Memoire a ceux qui vont aux Estats*, by Pierre Du Four L'Évesque. In a nod to the conventional wisdom of the past, the author did admit that the final decisions were in the hands of the king, telling the potential delegates that they went to the assembly “greatly hindered, because you have no power but to remonstrate.”³² However, despite this admission, there were two caveats: if a king ruled badly, then “his authority became despised and held in contempt”, and, if the king did not fulfil his obligations, the people could not be expected to meet theirs either.³³ Despite the League criticism of the Huguenot resistance literature, this is pretty much the same idea encountered in the monarchomach works: the bonds between king and people are not absolute and can be dissolved if a betrayal of trust occurs. Since the king himself accepted such obligation through a sacred oath at his coronation, the people could not be accused of disloyalty in case of disobedience if the former had made himself guilty of perjury by reneging on his word. The argument is not juridical, but developed mostly in ethical and natural terms: “the affection of man cannot be gained but through those things that seem useful to him” and “all man is taught by nature only to love those things that seem good to him or do him good, and to hate the cause of his evil, and also evil itself.”³⁴

Just like in 1576, the Estates of 1588 were a Catholic assembly and, this time, one that gathered with the specific purpose of organizing the war against the Huguenots and reorganize the government of France by putting severe restrictions on royal power, to a greater extent than it had been envisioned twelve years before. The Parisian representatives of the League wanted that the consent of the Estates General for all taxation and for decisions of war and peace should be proclaimed a fundamental law of the kingdom, instead of being only consultative, as in the past; additionally, the Estates General were supposed to have the power to depose kings for tyranny – thus extending the range of offences for which a king could lose his throne –, and “when it was not in session, it could establish a special committee to ensure that its ordinances were upheld.”³⁵ During these Estates, the Bishop of Embrun requested the king, in the name of the three orders, to renew the oath of Union, while Guise wanted to make the edict a fundamental law,³⁶ and the problem of a reduction of taxes was brought up once again. It was also demanded that the unanimous decisions of the Estates should have force of law, something that is described by Janine Garrisson as “an unprecedented challenge to the role of the king as sovereign dispenser of justice”, because it carried the implication that the Estates were the ultimate source of royal power and “reopened the old dilemma of the separation of

³² Pierre Du Four L'Évesque, *Memoire a ceux qui vont aux Estats*, 1588, fol. A2.

³³ *Ibidem*, fol. B3.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Philip Benedict, *The Wars of Religion, 1562-1598*, in Mack P. Holt (ed.), *Renaissance and Reformation France 1500-1648*, Oxford and New York, Oxford University Press, 2002, p. 147-175 (p. 168). However, Jean-Marie Constant argues that there was a significant difference between the demands of Paris and those of other towns, although they all gravitated towards putting restrictions on the royal power: the Paris delegation did not see a need for the regular convocation of the Estates General, which was to be the supreme institution of the kingdom of France, but would be called and would pass laws only in exceptional circumstances, legislation which would then be regarded as inviolable and unchangeable. Other than this, a council created by the Estates was supposed to supervise the observance of the respective laws. However, many provincial delegations wanted the Estates to be summoned regularly, once every several years. Additionally, the language employed by the Parisians had greater religious overtones than that of the provincials, sounding sometimes almost prophetic and impregnated by a messianic spirit, by depicting the state of France in apocalyptic terms (Jean-Marie Constant, *La Ligue*, Fayard, Paris, 1996, ebook, chap. V).

³⁶ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 220-221.

powers and the basis of sovereignty, a dilemma which had been settled for several hundred years in the monarchy's favour."³⁷

War with the King: The Rebellion of 1589

Faced with the League's attempts to restrain his prerogatives and turn him into a French equivalent of the Doge of Venice, Henry III resorted to a radical (and desperate) measure: the assassination of the leader of the League, the duke of Guise, whom the king had to come to see as being behind this sustained campaign to reduce him to a mere puppet. This occurred on 23 December 1588, when Henry de Guise was drawn into a trap at the royal castle from Blois and assassinated by the royal guards; the next day, his brother, cardinal Louis de Guise, who had been arrested at the time of the assassination, shared his fate, being killed in his dungeon. Henry III's reasoning was the same as that of Charles IX and Catherine de Medici in 1572, hoping that a decapitation strike of the faction opposing them, which would have deprived it of its aristocratic leadership, would have eliminated the threat and regain them the initiative. It proved equally wrong and it led to a general revolt by the League, which, for the first time, openly called for the deposition of the king. Because the League regarded the Parlement of Paris as a citadel of royalism (a view which was correct), it took steps to prevent the Parlement from becoming an oppositional force in the capital, by purging the institution of some of its members and forcing the rest to swear an oath hostile to the king. According to the Venetian ambassador, a price of 10,000 écus was placed on the king's head³⁸ and the League started to refer to Henry III as *de facto* excommunicated, because of his murder of a cardinal, even in their letters to the pope,³⁹ who was supposed to make the formal pronouncement on this matter. Just like the popular preachers were the main drivers of anti-royalist propaganda before this event, they also took the lead in calling for an actual regicide. While the aristocratic leadership of the League, now headed by Charles de Mayenne, hesitated to take itself such a step, limiting only to refuse to acknowledge Henry III's authority and calling for his deposition, the preachers unleashed all their pent-up fury against the king: priests like Pierre-François Pigenat or Jean Guincestre openly called for the death of Henry III at the hands of people, while Julien de Moranne, in a pamphlet published in March, recalled the murder of the Merovingian King Childeric II by a certain Bodillon and openly asked for a contemporary Bodillon, willing to perform the same act against the modern tyrant.⁴⁰ According to Ann Ramsey, "the authority of these clerics had deep roots within the civic and religious culture of the city" and their influence "was assured by their roles as Parisian curates or as members of the great monastic communities that were intimately involved in the lives of ordinary Parisians in a myriad of ways."⁴¹ The campaign of the preachers was accompanied by an authentic flood of pamphlets reiterating in print their accusations, making the case for the deposition of Henry III (and occasionally hinting at his murder), not on the basis of legal arguments, like the Huguenot monarchomachs or the more sophisticated Leaguer tracts produced by Jean Boucher or Guilelmus Rossaeus, but by

³⁷ Janine Garrisson, *op. cit.*, p. 379-382.

³⁸ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 232.

³⁹ *Ibidem*, p. 233.

⁴⁰ Robert J. Knecht, *op. cit.*, p. 75.

⁴¹ Ann Ramsey, *Liturgy, Politics and Salvation: The Catholic League in Paris and the Nature of Catholic Reform, 1540-1630*, Rochester, University of Rochester Press, 1999, p. 119-120.

simply blackening his reputation with lurid tales of his alleged misdeeds.⁴² The difference was caused by the audience they targeted: while the political tracts were meant to persuade the aristocracy and the judicial class, maybe even foreign princes, the purpose of these pamphlets was to incite the common people against Henry III. However, David Bell points out that the pamphlets should not be easily dismissed, because, despite their crude language and apparent shallowness, they still played a significant part in the development of the League's political ideas: the main message they were trying to convey was that of Henry III as a dissimulator and someone whose lack of any royal virtue made him a false king. This meant that Henry III was "a man who merely aped the rituals of kingship and had none of the supernatural powers given by God to the French race of kings"⁴³ – and this, in the opinion of the League pamphleteers, deprived his overthrow of the otherwise revolutionary implications that the deposition of a king would have normally had. Because Henry III never had the qualities required of a king, he never was a true king – and removing him from the throne was no longer covered by the taint of sedition.

The League's populism was thus entrusting in the hands of select individuals the right to kill a tyrannical king, something which would have been unthinkable in the past even for the harshest critics of royal power. Basically, from the perspective of the league, they were witnessing the reshaping of the French society in the mould of the Old Testament: as pointed out by Mack Holt, "the perception of a divine mission or a crusade to create a new society, or new world order, was a constant thread running throughout most League literature and propaganda."⁴⁴ Such spirituality basically upturned the old values: the king, formerly the apex of the society, now became its bottom; consequently, a mere individual, a literal nobody in the old order, could be chosen by God, for his virtue, to destroy the tyrant. This reversal of values could be seen, first and foremost, in the extreme disrespect for the king, which was shocking to royalists like Pierre de L'Estoile, a clerk of the Parlement of Paris, who, by staying in the capital during this period, had the chance to witness first-hand the radicalism of the League.⁴⁵ At the same time, there is one caveat to the League's populism: while the Huguenot monarchomachs envisioned the Estates General as the ultimate power in the kingdom, the League accepted a right of oversight of the papacy over the French monarchy and polity. Nancy Lyman Roelker asserts that it "favoured increased papal power over the French church, with a consequent reduction in national autonomy,"⁴⁶ but the statement is incomplete, because the papacy was given the role of judge over the French kings – something that the Capetians and the Valois strenuously denied –, with the pope pos-

⁴² See Mathilde Bernard, *Vox populi vox dei est. Procédés de la diffamation dans les libelles ligueurs du début de l'année 1589*, in "Albinea: Cahiers d'Aubigné", 23, 2011, p. 245-266; for an analysis of the use of biblical villains to cast asperities upon the character of the king and justify his deposition, see Andrei Constantin Sălăvăstru, *From Ahab to 'Vilain Herodes': Biblical Models of Evil Kings in Catholic Anti-Royalist Propaganda during Charles IX (1560-1574) and Henry III (1574-1589)*, in "Religions", 14, 344, 2023; for a more detailed study of the idea of tyrannicide in the Leaguer polemical literature, see Andrei Constantin Sălăvăstru, *The Problem of Tyrannicide in the Monarchomach and Leaguer Political Discourse During the Reigns of Charles IX (1560-1574) and Henry III (1574-1589)*, in "Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy", 14, 2, 2022, p. 638-664 (p. 652-660).

⁴³ David Bell, *Unmasking a King: The Political Uses of Popular Literature under the French Catholic League, 1588-1589*, in "The Sixteenth Century Journal", 20, 3, 1989, p. 371-386.

⁴⁴ Mack P. Holt, *The French Wars of Religion 1562-1629*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2005, p. 153.

⁴⁵ Nancy Lyman Roelker, *op. cit.*, p. 323.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 174.

sessing the power to declare the king deposed and release his subjects from their allegiance. However, the League's political theory retained the Huguenots' earlier contractualism with respect to the relationship between the people and their king: as pointed out by Janine Garrisson, "subjects undertook to obey a king who ruled according to the law of the land, to which he always remained subordinate" and "any breach of contract justified resistance and even tyrannicide," whose legitimacy was argued on a biblical basis.⁴⁷ Realizing that popular support was their greatest strength and it was the only way they could reshape the French polity according to their desires, the Leaguer argument established a direct connection between divine will and popular approval, where the former was reflected in the latter. The primacy of the people in the creation of kings would have meant the cancellation of the Salic Law, because the traditional rules of succession would have been subordinated to the popular will and could be modified as the people saw fit in case of necessity: the outcome of such a political theory would be a people "inspired by God and endowed with the inalienable right to resist wicked kings,"⁴⁸ which would govern through the Estates General. And if the people were inspired by God, this quality could extend upon the Estates General, thus giving them an undeniable right to exert a tight control upon the king. Henry III had not been lacking in foresight when he claimed that the League was moving towards turning the king of France into a Venetian doge. In the words of Janine Garrisson, "the League system would have made France a veritable theocracy, for the French people, the kingmakers themselves, swore 'to believe as the Catholic, Apostolic, and Roman Church believes, and to live and die in that belief', and it was obvious that only the 'Roman, Catholic, and Apostolic religion' would be 'permitted, received, and professed in this realm'."⁴⁹

The most important political theorist of the League was Jean Boucher, a Parisian priest and theologian of the Sorbonne, who wrote a tract, *De Justa Henricii Tertio Abdicatione*, in favour of the deposition of Henry III: in the words of Mack Holt, Boucher "eliminated the monarch from the contract between God and the people," thus equating the people with the *respublica* itself.⁵⁰ Unlike the Huguenots, who entrusted the task of taking up arms against a tyrant only to lawful magistrates, Boucher granted his right to any individual, up to the slaying of the tyrant. In his zeal and desire to get rid of Henry III, Boucher even infringed upon the prerogative of the papacy: of course, he could not deny that it was up to the papacy to excommunicate Henry III through a formal papal bull, but, in its absence, the decision of Sorbonne should have sufficed, in Boucher's opinion, and Henry III could have been regarded as *de facto* excommunicated. He even went as far as to argue that the people could depose the king even if the

⁴⁷ Janine Garrisson, *op. cit.*, p. 315.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 315.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Mack P. Holt, *The French Wars of Religion*, p. 134. Sophie Nicholls, though, argues against placing too much weight on the populism of Boucher, in whom she sees "no democrat", but rather an elitist who regarded the "prudent multitude" as forming the actual people, at least as far as decision making was concerned (Sophie Nicholls, *Catholic Resistance Theory: William Barclay versus Jean Boucher*, in "History of European Ideas", 44, 4, 2018, p. 404-418, here p. 412). Boucher's notion of a contractual relationship between the king of France and his subjects led many to accuse him, during that period, but also much afterwards, that he simply plagiarized the ideas of Huguenot tracts like *Vindiciae, contra tyrannos*. However, Cornel Zwierlein argues that the similarities between the arguments of Boucher and those of the Huguenots stems from their equal indebtedness to the Thomist treatment of tyranny (Cornel Zwierlein, *The Political Thought of the French League and Rome 1585-1589*, Librairie Droz, Genève, 2015, p. 104-166). See also Frederic Baumgartner, *Radical Reactionaries*, p. 123-144.

pope absolved him – a statement which clearly suggests the League was not entirely sure of Sixtus' support. In this, they were correct: Sixtus V was reluctant to turn the wishes of the League radicals into reality, because he understood the dangers of alienating the legitimate king of France. However, Sixtus could not ignore the killing of a cardinal and applied slow, but gradual pressure on Henry III to make amends, under threat of excommunication. Henry III had anticipated this and, from the very first days after the assassination of the Guise brothers, sought to mollify papal anger, through his correspondence with the pope and in his interactions with the papal legate, Morosini: Henry III's arguments relied on Sixtus' previous advices to "make himself obeyed" and on the claims of the kings of France to be exempted from excommunications.⁵¹ The League, on the other hand, made strenuous efforts to obtain an excommunication from the pope, which would have confirmed their rhetoric and strengthened the decision of the Sorbonne from 7 January 1589 to relieve the French people from its allegiance to Henry III: the first League envoys arrived in Rome in late January 1589 and immediately started pressing the pope to support the policies of the League, which basically amounted to the overthrow of Henry III. The duchess of Nemours, mother of the assassinated Guise brothers, also sent a letter to the pope, which sums up the political line of the League at this point of time, arguing that "if a king neglected his duty, power reverted to the estates, which might revoke that of the king and even have him murdered."⁵² The exact same argument was used in the appeals of the Parisian centre of the League towards the rest of the country: at the same time as these negotiations took place in Rome, the League authorities in Paris urged the other towns of the kingdom to join the rebellion, by circulating the statement of the Sorbonne that "Frenchmen can take up arms, raise money, and band together for the Catholic, apostolic, and Roman religion against a king who has violated the public faith in the assembly of the Estates."⁵³

During the spring of 1589, Henry III moved towards an alliance with Henry de Navarre, in order to defeat the rebellion and reconquer his kingdom. This was made official during a meeting at Plessis-léz-Tours on 29 April 1589. For Navarre, this situation was a dream come true: finally, he had the opportunity to put into practice the claims of the previous propaganda of the Huguenot princes – namely, to lead the Huguenot forces in support of the legitimate king and against the radical Catholics, in particular the Guise clan, who wished his destruction. However, as pointed out by Nancy Lyman Roelker, "the Paris league reacted to the news of the reconciliation between Henry III and Henry of Navarre with fury," the preachers claiming that "the mask was now off, the tyrant had lifted the veil of hypocrisy and openly declared himself the partisan of the heretic."⁵⁴ However, on the field of battle, things were going poorly for the League, which was suffering defeats, and, by the end of July, Henry III and Navarre were in position to besiege Paris. The League could rightly fear bloody reprisals from Henry III, as vengeance for his humiliations from 1588: but its deliverance came in the form of the king's assassination by a fanatical monk, Jacques Clément. The League reacted to this event with celebrations and treated it like a miracle from God⁵⁵:

⁵¹ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 240.

⁵² *Ibidem*, p. 243.

⁵³ John Hearsay McMillan Salmon, *Renaissance and Revolt: Essays in the Intellectual and Social History of Early Modern France*, Cambridge and London: Cambridge University Press, 2002, p. 248.

⁵⁴ Nancy Lyman Roelker, *op. cit.*, p. 379-380.

⁵⁵ Denis Crouzet, *Dieu en ses royaumes: une histoire des guerres de religion*, Seyssel, Champ Vallon, 2008, p. 11-12.

its preachers could see the death of Henry III as a vindication of their previous proclamations. Upon the urging of the political leadership of the League, the preachers focused on three main issues: that Jacques Clément was a hero and a martyr; that Navarre could not succeed the throne; and that his excommunication extended upon his supporters as well, based on the old tenets of the Church that forbade any help for heretics, under pain of the same punishments. Preachers like Jean Guincestre took up such arguments with enthusiasm, praising Jacques Clément,⁵⁶ while Guillaume Rose invoked the Bible example of Judith, who had assassinated the Assyrian general Holofernes.⁵⁷ In a work called *De iusta reipublicae Christianae*, who was written at the time of Henry III's death, but published one year later, the author, who used the pseudonym Rossaeus (probably the same Guillaume Rose) argued that monarchy was the closest to tyranny – the worst form of government according to the medieval scholastic argument of Thomas Aquinas, and chose to focus on the role of the clergy in the overthrow of a tyrannical monarch: as pointed out by John Salmon, “it was not the estates but the clergy who should sanction resistance to the tyrant, and, once the church declared him a heretic, any man might kill him.”⁵⁸ These League propagandists, according to Sarah Mortimer, “sought to defend the legitimacy of regicide by showing that the community's cohesion came from its shared religious practices”: writers like Boucher or Rossaeus emphasized the role of Catholic ritual in the making of a true Christian community up to the point where the Huguenots, by rejecting such rituals, were likened to wild beasts that could be killed by anyone – and the same fate could befall the tyrants who supported them.⁵⁹

The League and Henry IV

When Henry III died on 2 August 1589, his successor, Henry de Navarre, now Henry IV, found himself in a delicate situation: Henry III had acknowledged him as his heir on his deathbed and urged all his followers to transfer their loyalty to the new king, but not all of them were willing to do so. Henry IV immediately proclaimed his intent to preserve the Catholic faith and not impose any changes in religion, but his Protestantism still posed a difficult problem of conscience for the Catholic followers of Henry III and many preferred to withdraw their support from the new king, which depleted the ranks of his army and forced him to raise the siege of Paris. However, two major battlefield victories, at Arques, between 15 and 29 September 1589, and at Ivry, on 14 March 1590, significantly strengthened the position of Henry IV: his supporters could now argue that these successes were a sign of divine approval, thus countering the religious propaganda of the League, which emphasized the heretic faith of the king.

These events did not diminish the defiance of the League, though. Near the end of 1589, another tract was published, entitled *De la Puissances des roys et droit de succession aux royaumes, contre l'usurpation du tiltre et qualité de Roy de France faicte par la Roy de Navarre*: dedicated to one of the major figures of the League, the

⁵⁶ Nicole M. Sutherland, *op. cit.*, p. 264.

⁵⁷ John Hearsey McMillan Salmon, *Society in Crisis*, p. 257-258.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 257-258. For an analysis of the political argument of Rossaeus, see also Sophie Nicholls, *De Justa Reipublicae Christianae in Reges Impios et Haereticos Autoritate (1590). Questions of Authority and Heretic Kings in the Political Thought of the Catholic League*, in “Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”, 77, 1, 2015, p. 81-101.

⁵⁹ Sarah Mortimer, *Sacrifice and the Limits of Sovereignty 1589-1613*, in “History of European Ideas”, 49, 8, 2023, p. 1302-1315.

archbishop of Lyon Pierre d'Épinac, it argues that "the kings are constituted at their origins by the people, in order to rule for the profit and the utility of the people, and not for their own."⁶⁰ The implication of this popular origin of the monarchy is that "if the princes become tyrants, the people are released from their obligations and from the oath that they had sworn", which opened the way for armed resistance against the ruler found in breach.⁶¹ In this political template, the Estates General act "as a counterweight to absolute royal power, so that it is not used unjustly" and they possess the power to refuse alienations of the royal domain, to decide on war and peace, to create new laws and taxes and give their consent on appointments to office.⁶² However, their most important role, and the most relevant in the context that this tract was written, was to judge a tyrannical king, "as a criminal against the laws of God, nature and the kingdom" and remove him from his throne.⁶³ The League tried to act according to such principles and, on 10 February 1590, it condemned Henry IV as a relapsed heretic, debarred from the throne, the declaration being signed by the papal legate and the extremist curés of Paris, and, on 11 March, a new oath was taken, also in the presence of the legate, by which the participants swore to defend Paris, never to make a truce or peace with a heretic king, to liberate the cardinal of Bourbon and, meanwhile, to support Mayenne.⁶⁴ On 7 May 1590, the Sorbonne issued a new decree that debarred Henry IV from the throne, even if he were to be absolved by the pope, something which greatly irritated Sixtus V, who was seeing again his prerogatives infringed upon by the League.⁶⁵ On the frontline, though, Henry IV's efforts to finish off the rebellion in a single stroke, by besieging Paris in the summer of 1590, met with failure due to the timely arrival of a relief Spanish army: it became clear that the fate of the war would not be decided on the battlefield, but in the battle of propaganda, by the side that will prove more adept at persuading the French public opinion. The deprivations of war, in particular those experienced by the population of Paris during the summer of 1590, the apparent stalemate with no prospect of victory, the Spanish intervention were all starting to cool the bellicose ardour that pushed a large part of the Catholic France to take up arms against Henry III in 1589. The radical wing of the League, the Parisian Sixteen, was perceiving this turn of the tide and resorted to political repression in the Paris that they controlled, while making more and more extreme demands: Mayenne even came to suspect them that they wanted to abolish the monarchy. Regardless of the truth of such suspicions, their willingness to accept a foreign Catholic prince as king of France could not have been to Mayenne's liking, who had his own designs over the Crown. The preachers of Paris kept thundering against the *politiques*, suspected that they might seek an accommodation with Henry IV, and, pre-emptively, against the possibility of the king's conversion. Pierre de L'Estoile refers in his journals to such an episode from March 1591, when "they said that an excommunicate and relapse couldn't be received no matter what face he put upon it. The result of this was a bunch of injuries and vomit against the king. The curé of St. André called him son of a prostitute and bastard, Boucher called him the red dragon of the Apocalypse, and [said] that his mother was an old wolf... Commolet

⁶⁰ *De la Puissances des roys et droict de succession aux royaumes, contre l'usurpation du tiltre et qualité de Roy de France faicte par la Roy de Navarre*, Paris, Nivelles, 1593, p. 8-13.

⁶¹ *Ibidem*, p. 14-18.

⁶² *Ibidem*, p. 24-32.

⁶³ *Ibidem*, p. 33-35.

⁶⁴ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 301-304.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 333.

said that only heretics and politiques wanted to see him go to Mass. They called him dog, tyrant, heretic, wicked... Our master Ceuilly called him a stinking goat and alleged ulterior motives for his [supposed] desire to attend Mass.”⁶⁶

The hardliners were encouraged in their behaviour by the policies of the new pope, Gregory XIV, more favourable to Spanish interests than Sixtus V had been: in March 1591, he issued a bull excommunicating all those who were supporting Henry IV, bull that reached Paris in May 1591. The reaction of the king and of the royalist Parlements was predictably negative, but the League rejoiced: one preacher claimed that Henry IV should no longer be called “Henri de Bourbon, as the excommunication deprived him of that name; if it was necessary to speak of him, he should be called ‘heretic, relapser, excommunicate, villain, son of a prostitute, devil’ [...] and said that the Parlements of Tours and Châlons should be burned alive with their decisions,” while the leaguer Parlement of Paris “reaffirmed the duty of all to honour and respect the successor of Saint Peter, and to obey his Bulls, which were ‘inspired by piety and paternal solicitude’” and ordered public prayers and processions, which its members were to attend.⁶⁷ The royalist Parlements of Tours and Châlons, which had severely criticized the papal bull, were literally charged that they betrayed God Himself by their stand. However, this position was not lacking its own inconsistency: while Gregory XIV was praised by the leaguers, Sixtus V, less receptive to their desires, was vilified. For the League, the righteousness or sinfulness of papal defiance had become a matter of circumstances: it was the Catholic people that was now the supreme authority and their populism could do away even with the pope as an intermediary between them and God. At the same time, growing more and more apart from Mayenne and the other nobles of the League, the Sixteen had come to see their cause as having been betrayed by the nobility: as pointed out by Howell Lloyd, Mayenne “made war with aristocratic considerations in mind,” where the king, even if elected by the Estates General, must still exercise sovereign authority in a state that would still observe distinctions of ranks, but the Sixteen argued that virtue, understood in religious terms, could be found rather “among bourgeois notables and men of law,” virtue which was gained through one’s merits and not inherited – and the potential king had to meet himself these conditions, rather than being of the right lineage.⁶⁸ As a result of this mindset of Mayenne and his associates, the aristocratic leadership of the League tried by all means to draw the noble supporters of Henry IV to their side, by “pointing out their role in the state” and arguing that the best way to serve France was to join the League – while, on the other hand, the anti-aristocratic sentiments of the Sixteen were showing up in propagandistic tracts, like *Remonstrance contenant une instruction chrestienne de quatre poincts à la Noblesse de France*. This text was written by Mathieu de Launoy, and argued that only virtue determined nobility, virtue that was understood, first and foremost, in religious terms, because “only amongst Catholics, there are true nobles and gentlemen.”⁶⁹ Launoy also rejected the idea that any secular government, thus including the kings, could be of divine origin, but argued instead “that it was instituted by men, even though power

⁶⁶ Nancy Lyman Roelker, *op. cit.*, p. 388-389.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 394-398.

⁶⁸ Howell A. Lloyd, *op. cit.*, p. 144.

⁶⁹ Mathieu de Launoy, *Remonstrance. Contenant une instruction Chrestienne de quatre poincts à la Noblesse de France, laquelle faisant profession en apparence de la Religion Chrestienne, Catholique Apostolique & Romaine, suit neantmoins le party de l’heretique, & employe ses armes pour maintenir l’heresie*, Paris, Rolin Thierry, 1591, p. 6-26

comes from God”⁷⁰ and insisted that the Church could “degrade kings and princes from their estates and dignities [...], unworthy to rule over Christian people”⁷¹. Launoy’s words reflect the double strategy pursued by the radical elements of the League since 1589 in order to achieve their goals: just like the Huguenot monarchomachs during 1570s, they placed the concept of popular sovereignty at the centre of their political theories – a people possessed the power to depose tyrannical kings, but its action had to be either commanded, or at least approved by the Catholic Church.

Despite its political reverses, the League was remaining obdurate: its emissaries to the pope argued in late 1592 that Henry IV should not be absolved until he showed true signs of penitence and sincerity, expelled heretical ministers and restored Catholicism in all places under his control, while the Parlement of Paris registered on 27 October 1592 a papal brief that excluded Henry from the throne and “authorized the papal legate to obtain the election of a Catholic king”⁷² – all actions meant to hinder Henry IV’s conversion, which was looking more and more likely. In a speech later published under the title *Plaidoyez des gens du roi*, Louis Dorléans came in favour of the indirect authority of the pope to depose temporal sovereigns, denied that the Parlement could reject a papal bull through the process of *appel comme d’abus*, and basically argued that the Estates could elect kings and modify constitutions at will⁷³ – a reflection of the radicals’ hope to use the Estates to impose their vision of France and something that they continually argued for since 1588. Later that year, Mayenne reiterated that the catholicity of the king of France was a fundamental law and called the Estates General to assemble in Paris in January 1593 – a measure that the radicals from the League had tried hard to obtain in the past and Mayenne kept postponing, fearing that he might lose control of the Estates. The assembly of the Estates was an attempt to forestall the victory of Henry IV: if the League had managed to elect a Catholic king in the Estates, they might have been able to present a united front to Henry IV. However, there was no candidacy with clear chances of success and the Estates fell prey to infighting, while the pressure of the Spanish ambassador to elect a Habsburg on the throne – either the daughter of Philip II, infanta Isabella Clara Eugenia, or the archduke Ernest of Habsburg married with the same infanta in order to solidify his claim – greatly irritated the national feelings of many moderate members of the League, in particular from the Parlement of Paris. At the same time, the more moderate elements from the League scored a success by convincing the Estates to open negotiations, during their own deliberations, with the Catholic royalists from the camp of Henry IV. Officially, the League was not negotiating with Navarre and the moderates pretended it was only a ruse to attract Catholic royalists on their side,⁷⁴ something that they needed to do in order to appease the radicals, but the negotiations kick-started a sequence of events that ended with the conversion of Henry IV. During these meetings, which took place at Suresnes, the head of the royalist delegation, Renaud de Beaune, archbishop of Bourges, managed to maneuver Pierre d’Épinac, archbishop of Lyon and the most prominent of the Leaguers emissaries, into declaring that the League’s only objection to Navarre was his religion.⁷⁵

⁷⁰ *Ibidem*, p. 54.

⁷¹ *Ibidem*, p. 57.

⁷² Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 452-454.

⁷³ John Hearsay McMillan Salmon, *Renaissance and Revolt*, p. 171.

⁷⁴ Nicole M. Sutherland, *Henry IV of France*, p. 461.

⁷⁵ Frederic J. Baumgartner, *Change and Continuity in the French Episcopate: The Bishops and the War of Religion 1547-1610*, Durham, Duke University Press, 1986, p. 176-177.

At the same time, the efforts of the Estates from Paris to elect a king collapsed utterly, because no one was able to obtain sufficient support – and the Parlement of Paris moved decisively to cut short the intrigues of the Spaniards, by proclaiming solemnly that the Salic law could not be infringed upon. In turn, Henry IV converted to Catholicism on 25 July 1593, at Saint-Denis, and was absolved by Renaud de Beaune. Predictably, his conversion was immediately denounced by the same Parisian preachers as hypocritical, especially since the papal legate refused to accept it and threatened with excommunication the French clerics involved in the event. Like in 1589, Jean Boucher, again, took the lead and in his sermons (later published as *Sermons de la simulée conversion et nullité de la prétendue absolution de Henry de Bourbon*) we can still find echoes of the political vision of the radical League, arguing that the Estates “possess the power and public majesty, which makes and establishes kings, who exist by right of men, and not by divine or natural right” and the “power to bind and unbind remains with the people and the Estates, who are eternal guardians of the sovereignty, judges of sceptres and kingdoms, because they are both their origin and their source”, even “to depose and accuse the kings, according to the circumstances.”⁷⁶

The conversion of Henry IV dealt a fatal blow to the League and, in several months, the defections would start one after another. However, the radicals were not ready to accept their defeat and still tried several propagandistic shots: the most famous was the *Dialogue d'entre le maheustre et le manant*, a pamphlet which praised the faith of the common people and put its trust in God alone, while the nobility was, as a whole, denounced as traitors. *Le manant*, speaking for the people, was in favour of an unrestricted alliance with Spain and Rome and reiterated the previous stances of the Sixteen on popular sovereignty and royal elections; John Hearsay MacMillan Salmon describes “his remedy for the selfish policies of the nobility” as the abolition of hereditary rank and the establishment of “an elite of virtuous zealots.”⁷⁷ In Salmon’s opinion, “the author of the *Dialogue* was an intelligent and radically minded member of the legal classes, and his desire to pull down the great and to destroy the hereditary aristocracy was the product of the failure and isolation of the last remnant of the Sixteen,” but, despite the author’s claims to speak in the name of people, professor Salmon points out that it would be “misleading to define its aims in terms of modern participatory democracy,” but rather as reflecting the defeated League’s view of “a society polarized between the oppressors and the oppressed.”⁷⁸ Another similar pamphlet, *Le banquet de comte d'Arète*, was written by Louis Dorléans: it attacked Henry IV on a personal level, providing a long list of the king’s sins, “a vicious buffoon, an incestuous adulterer, a despoiler of churches, a seducer of nuns, and a killer of priests,”⁷⁹ but also his supporters, the *politiques*. Just like Boucher and other League pamphleteers, it argues that “the kings are the first servants of the people” and they are elected through a process that assesses their virtues.⁸⁰ Such voices would become more and more isolated, as most of the League, except for some groups of fanatics, preferred to come to an agreement with Henry IV, albeit reluctantly.

⁷⁶ Jean Boucher, *Sermons de la simulée conversion et nullité de la prétendue absolution de Henry de Bourbon*, G. Chaudière, R. Nivelles & R. Thierry, Paris, 1594, p. 157-158.

⁷⁷ John Hearsay MacMillan Salmon, *Society in Crisis*, p. 271.

⁷⁸ Idem, *Renaissance and Revolt*, p. 263.

⁷⁹ Idem, *Society in Crisis*, p. 270.

⁸⁰ Louis Dorléans, *Banquet et apres dinee du conte d'Arète, où il se traicte de la dissimulation du Roy de Navarre, & des moeurs de ses partisans*, Paris, Guillaume Bichon, 1594, p. 59-62.

Conclusions

By 1594, it was clear to all that the League's project of a popular monarchy guided by the Catholic clergy had failed: Paris, the citadel of Catholic radicalism, surrendered to Henry IV in March 1594, thanks to a plot carried out by the royalist elements in the city, who opened the gates to the royal army. The most radical (or the most compromised) amongst the League left Paris for exile, amongst them, Jean Boucher, who would die unrepentant in the Spanish Low Countries, in 1644. Other, like Louis Dorléans, managed to get reconciled with the regime of Henry IV. From one point of view, the League did achieve a partial success: through the conversion of the new king, the Catholicity of the Crown of France had been tacitly acknowledged, despite the insistence of Huguenots like Philippe Duplessis-Mornay that the king did not necessarily have to be a Catholic. Henry IV never agreed openly with the League's arguments, obviously: for the new Bourbon regime, dynastic right was paramount and, formally, above all other considerations. However, events clearly demonstrated that for a king of France to be of other faith than Catholicism was a practical impossibility.

As for the other League's goals, like a monarchy controlled by the people through the Estates General, or a right of deposition, they met an inglorious demise. The propagandists of the Bourbons, while exalting the new dynasty and the personality of Henry IV, constantly vilified the League and its populist aspirations, depicting the leaguers as traitors or social anarchists. Many Catholic political theorists, like William Barclay, would not miss the fact that the League reiterated some of the positions of the Huguenot monarchomachs, accusing people like Jean Boucher of taking their arguments straight from the texts of their most bitter opponents, like the Huguenot tract *Vindiciae, contra tyrannos* – which made the League vulnerable to charges of moral inconsistency. The League's criticisms of the nobility scared away the aristocrats previously associated with the organization – who, for reasons of personal interest, but also because of their ideological incompatibility with the League's latest popular theories, rushed to join the camp of Henry IV. The Parlements, which had always been viewed with suspicion by the League radicals on account of their royalism, had already proven to be a major obstacle to the ambitions of the League to elect their own king instead of Henry IV and could not be but hostile to any attempt to reform the monarchy along the lines dreamed by the Sixteen and their like-minded allies. A monarchy controlled by the Estates and the Catholic clergy ran too much contrary to the developments that took place during the Valois dynasty after the Hundred Years War for such a project to have any success. The Estates returned to what they were before the start of the civil wars: a consultative organ, meant to petition the king on behalf of the people, and would quickly fade away. The Bourbon kings would answer only to God and even the papal power of indirect deposition, which was proclaimed at the time by theologians like Cardinal Roberto Bellarmine, came under attack. During the assembly of 1614, the third estate itself, which in 1588 had pushed the hardest for a controlled monarchy, insisted to declare as fundamental law the principle that the king of France held his Crown from God alone and nobody had the right to deprive him of it – something that was a clear condemnation of the principles of resistance from the last century and made the clergy, who would have preferred to retain such a power for the pope in cases of heresy, uncomfortable. Chased out of the political arena, Catholic radicalism would have to focus its energies, in the seventeenth century, on spiritual reform.

THE CATHOLIC LEAGUE AND POPULAR SOVEREIGNTY:
DEPOSITION OF KINGS AND THEOCRATIC CONSTITUTIONALISM
DURING THE FRENCH WARS OF RELIGION
(Summary)

Keywords: Catholic League, French Wars of Religion, Henry III, Henry IV.

The French Wars of Religion posed the greatest challenge to the French monarchy since the end of the Hundred Years War: while both factions, Huguenots and ultra-Catholics, started the conflict by professing total allegiance to the Valois dynasty, in an obvious attempt to draw the Crown on their side, they both slid, under the pressure of events, towards a more anti-royalist stance, embracing a religious populism which envisioned significant limitations on the power of the king. Especially after 1585, the radical Catholic League, firmly determined to prevent the succession of Henry de Navarre, started to act against Henry III, first covertly, through plots and conspiracies, then in the open, through armed revolt – and kept up the struggle after Henry III's death, until Henry IV's final victory, between 1594 and 1598. This war was accompanied by an intense campaign of propaganda without precedent until then in French history – a campaign that vilified both Henry III and Henry IV –, through which the League made known its own vision for the government of France: a limited monarchy where the people had a decisive say and where both they and the pope could depose an unworthy king. This paper aims to examine the main arguments and goals of this campaign and their impact on French public opinion, in light of the League's ultimate political failure.

PAULA TEU*

MOLDOVA ȘI DRUMUL IEZUITILOR POLONEZI CĂTRE TARTARIA

La finele secolului al XVI-lea, dar mai cu seamă pe parcursul secolului următor, pe biroul generalului ordinului iezuit încep să sosească din ce în ce mai multe solicitări privind permisiunea de a porni într-o nouă misiune. Aceste cereri, cunoscute astăzi sub titlul de *Litterae Indipetae*, erau semnate de acei membri din Societatea lui Isus care își doreau să fie asemănați cu marii misionari. Petițiile lor sunt astăzi mărturii despre numeroasele experiențe și trăiri ale unor membri din ordinul iezuit, care, la rândul lor, îi inspirau pe cei rămași în provincie¹. Așadar, astfel de povestiri nu aveau decât să stimuleze și mai tare dorința celor care își propuseseră să ajungă misionari într-o țară cât mai îndepărtată de Occidentul creștin.

Astfel de cereri au fost trimise generalului din toate părțile lumii, în arhivele Societății regăsindu-se peste 20.000 de asemenea scrisori. Însă, din multitudinea aceasta de petiții, nouă ne atrag în mod deosebit atenția doar șase, motivul fiind menționarea trecerii lor înspre Orient prin Moldova. Documentele pe care le vom analiza în rândurile următoare fac parte dintr-o colecție destul de numeroasă, cuprinzând un total de 229 de scrisori, redactate în mare parte în limba latină de unii membri ai ordinului iezuit din provincia Polonia. Cele 229 de înscrisuri au fost trimise de 114 autori diferiți, astăzi regăsindu-se în arhivele Societății, sub numărul de referință *Polonia* 79, și poartă numele de *Ad Indiam Petentes*, denumire comună dată tuturor corespondențelor de acest tip destinate generalului. Cererile trimise de frații polonezi aparțin unui corpus mai mare, deoarece fiecare provincie a ordinului iezuit păstrează o colecție cuprinzătoare de astfel de scrisori. O parte din acestea sunt depozitate în principal în *Archivum Romanum Societatis Iesu* (ARSI), în secțiunea *Fondo Gesuitico* (FG)².

Titlul de *Ad Indiam Petentes* a căpătat în timp o formă prescurtată, *Indipetae*, mai tehnic, folosit pentru a descrie totalitatea epistolelor prin care unii membri ai companiei cer a fi trimiși în misiune într-un anumit teritoriu, ales de ei. În aceeași măsură și termenul *Ad Indiam Petentes* necesită o clarificare. La o primă vedere, alăturarea acestor cuvinte pare să sugereze că, prin intermediul cererilor, urmașii lui Ignățiu de Loyola aveau în vedere doar India și Orientul Îndepărtat. Lucru adevărat inițial, însă, în timp, începând cu

* Drd., Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: teupaula@gmail.com.

¹ Elisa Frei, Monika Miazek-Męczyńska, *Jesuit litterae indipetae as a Contemporary Tool for Teaching Latin and Palaeography* (Part I), în „Educazione. Giornale di pedagogia critica”, XII, 1 (2023), p. 111.

² Monika Miazek-Męczyńska, *Indipetae Polonae – kolatanie do drzwi misji chińskiej*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe, 2015, p. 7.

secolul al XVII-lea, aria lor de activitate se lărgeste. Datorită descoperirilor geografice, dar și persistenței activității ordinului iezuit, această arie se extinde tot mai mult, la început spre Est, iar mai târziu și spre Vest.

Cât despre structura acestor scrisori, ele respectă un anume tipar: în deschidere, autorul recunoaște nevrednicia lui și caută cu umilință atenția generalului. În *naratio* (partea principală), el rezumă circumstanțele care l-au determinat să scrie documentele, a căror sumă se afla în *petitio* (petiția), și care conține condiția de a fi trimis în misiune, fără solicitări ferme cu privire la momentul plecării și la destinație. Documentul se încheie cu o concluzie formală și convențională și cu salutări finale: *Conclusio* și *Salutatio*³.

Însă, în ceea ce privește procesul de selecție a iezuiților care urmau a primi aprobarea de a pleca în misiunea dorită, lucrurile erau mai complicate. Cercetările realizate în legătură cu acest subiect⁴ indică faptul că alegerea viitorilor misionari a fost influențată, poate de cele mai multe ori, de considerente politice, dar și de circumstanțele din provincia de origine a petiționarilor. Pe de altă parte, generalul avea în vedere și legăturile de familie ale acestora, analizând în ce măsură ei puteau susține o misiune. Alți factori care au mai determinat procesul de selecție au fost și educația petiționarului, determinarea descrisă în cerere, calitățile profesionale și personale, dar și modul în care el înțelegea punerea în aplicare a strategiei de misionarism iezuit. La fel de importantă pentru general era și finalizarea celor patru ani de studii teologice, deoarece candidații dădeau dovadă de o mai mare înțelepciune și voință.

Prin urmare, cel care trimitea scrisoarea trebuia să indice și zona în care își dorea să ajungă. În cele 229 de epistole menționate mai sus, predomină ca destinație vizată cel mai des zona Asiei de Sud-Est, India, China și Japonia. Cu toate acestea, în colecția amintită, se află câteva cereri pentru a călători în regiuni învecinate Poloniei, precum Moldova, Valahia, Rusia, Turcia sau Hanatul Crimeii. Cea din urmă zonă este întâlnită de cele mai multe ori în epistolele trimise sub denumirea de Tartaria, Chersonesos sau Tauride.

Așadar, Crimeea nu a fost vizată doar de Paul Beke, celebrul iezuit venit în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea. Datorită eforturilor misionarilor din provincia Austria, dar mai cu seamă ale lui Beke, în Iași se avea să fie înființată o misiune condusă de Societatea lui Isus, transformând acest oraș drept „poartă” spre Orient. Cu siguranță a contat și faptul că munca depusă de Beke în capitala Moldovei devenise eficientă destul de repede, deoarece cei care intenționau să treacă prin acest teritoriu nu se mai loveau de tot felul de instituții care să le îngreuneze misiunea. Prin urmare, existența unui nucleu iezuit în Iași oferea călugărilor polonezi din Societatea lui Isus calea cea mai ușoară de a ajunge în Tartaria.

Se cuvine, așadar, să insistăm asupra acestui episod din trecutul misiunii iezuite din Moldova. După aproximativ jumătate de veac de la dizolvarea misiunii Societății lui Isus din Moldova la sfârșitul anului 1592, pe meleagurile de la est de Carpați, sosește un nou călugăr iezuit. Aventurier din fire, iezuitul ungur Paul Beke, ajungea la jumătatea anului 1644 în capitala Moldovei, cu speranța de a înființa acolo o nouă misiune a companiei. Venit, cel mai probabil, cu acordul superiorului ordinului din Transilvania, Gaspar Raiki⁵, cu scopul de a verifica dacă sunt oportune condițiile așezării unei misiuni

³ Elisa Frei, *Early Modern Litterae Indipetae for the East Indies*, Lieden/Boston, Brill, 2023, p. 9.

⁴ *Ibidem*; Monika Miazek-Męczyńska, *Indipetae Polonae...*

⁵ Gasparus Raiki, ungur, născut în 1603, a intrat în Societatea lui Isus la 3 iunie 1628. Anterior studiase fizica, pentru ca mai apoi să urmeze cursuri de teologie în cadrul Companiei. Vorbea limbile

iezuite⁶, Beke intră în Iași ca simplu preot, pentru a nu provoca vreo reacție din partea celorlalți misionari aflați deja acolo⁷. Despre acest episod știm chiar de la Beke însuși, care, în urma experienței trăite în Moldova, a scris o dare de seamă destul de detaliată, destinată generalului⁸. Deși acest raport avea menirea de a informa membrii Societății despre situația comunității latine din acel spațiu, totuși, prin forma sa, textul lui Beke poate fi considerat mai degrabă ca o *Litterae Indipetae*⁹, prin care cere acordul generalului de a merge în misiune. Pe de altă parte, documentul ne oferă și detalii despre personalitatea și ambițiile iezuitului maghiar, remarcând foarte ușor spiritul critic și diplomatic al călugărului.

Născut la 2 ianuarie 1609 în Mukachevo, Beke intră în Societatea lui Isus la 24 octombrie 1631 în Liege, în casa de probațiune a ordinului¹⁰, după ce, dacă dăm crezare celor spuse de arhiepiscopul de Marcianopolis, *stato terribile heretico contro cattolici*¹¹. Pentru următorii trei ani se stabilește la Graz, unde studiază filosofia în cadrul colegiului iezit¹². Între 1635 și 1636, se afla printre *magistrii* colegiului, lucrând și în biblioteca instituției¹³. În următorii patru ani îl găsim din nou la Graz, unde studiază teologia¹⁴. Cel mai probabil, după depunerea celui de-al patrulea vot, începând cu 1642, este trimis în misiunea din Transilvania. Aici, conform documentelor, din 1645 îi avea alături pe Gaspar Raiki, superiorul misiunii, Stefan Szini¹⁵, Gregorius Gyergyay¹⁶, Andreas Helesfenyi¹⁷, Valentin

maghiară, latină și germană. A stat 10 ani în misiunea din Transilvania, cel mai probabil până la moartea sa, la 3 februarie 1648. Vezi ARSI, Austria 28, f. 176-178, și Austria 152, I, f. 159; Ladislaus Lukács (ed.), *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.*, II, 1601-1640, Romae, Institutum Historicum S.I., 1982, p. 719.

⁶ Planul organizării unei misiuni iezuite în Moldova exista probabil încă din 1643, când generalul Vitelleschi menționa că, bolnav fiind, Gaspar Raiki, a amânat deplasarea în Moldova (ARSI, Germania 113, II, f. 911-912). Despre nevoia unor misionari iezuiți în Moldova scrie și franciscanul Ludovico de Zagarolo, la 6 iunie 1643, din Constantinopol, într-o scrisoare adresată secretarului Congregației de Propaganda Fide, Francesco Ingoli: *In Moldavia stariano meglio i Gesuiti, perche so che quelli di Moldavia mandano i figlioli loro ad imparare alli Gesuiti in Transilvania o Ungaria, perche li Frati nostri non sono boni in queste cose* (Francisc Pall, *Le controversie tra i Minori Conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*, în *Diplomatarium Italicum, documenti raccolti negli archivi italiani*, IV, Roma, Libreria di Scienze e Lettere, 1939, p. 235).

⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 282.

⁸ George Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în *Diplomatarium Italicum*, II, Roma, Libreria di Scienze e Lettere, 1930, p. 359-352. Același text, doar că într-o formă mai restrânsă și nesemnătată, a circulat și în *Litterae Annuae, Penetratio in Moldaviam, et Missionis in Regione eadem anno proximo constituto initio, et primitia* (ARSI, Austria 139, f. 288-290).

⁹ Elisa Frei, *Signed in Blood: Negotiating with Superiors General about the Overseas Missions*, în „Studies in the Spirituality of Jesuits”, Roma, 51/4, 2019, p. 5.

¹⁰ Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 546.

¹¹ Andrei Veress, *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644-1650)*, extras din AARMSI, seria III, tomul VI, București, Editura Culturală Națională, 1927, p. 46.

¹² ARSI, Austria 28, f. 98 r.

¹³ *Socius bibliothecarii*; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 426.

¹⁴ *Ibidem*, p. 461-519.

¹⁵ Ungur, născut în Alba Iulia în 1580; intră în Societatea lui Isus la 6 decembrie 1602, la Roma; moare la 14 septembrie 1645 în Alba Iulia. Vorbea latina, maghiara și italiana. A stat în misiunea din Transilvania trei ani, din 1615 până în 1618. Vezi ARSI, Austria 28, f. 176; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 766.

¹⁶ Ungur, născut în Transilvania, la 23 aprilie 1608; intră în Societatea lui Isus la 9 noiembrie 1631 la Liege; a studiat în cadrul Societății filosofia și teologia; moare la 7 august 1645 în Transilvania. Vezi ARSI, Austria 28, f. 176; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 608.

¹⁷ Ungur, născut în Târnava la 1612. A intrat în Societatea lui Isus la 24 octombrie 1629, la Viena. A studiat filosofia și teologia. Vorbea latina, maghiara și germana. A stat în misiunea din Transilvania pentru doi ani; moare la Cassovia în 1655. Vezi ARSI, Austria 28, f. 177; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 616.

Tusnad, Martin Desi¹⁸, Mathias Sambar¹⁹, Andreas Binar²⁰ și Christophor Valechic²¹. Va rămâne în misiunea din Transilvania până la trimiterea sa în Moldova din 1645.

Înființarea unei misiuni iezuite în spațiul de la est de Carpați reprezenta, pentru Beke, dar și pentru mulți alți membri din Societate, doar o cale de acces spre Orient. Dorindu-și a fi comparat cu marii misionari ai companiei²², iezuitul maghiar își propusese să ajungă în Crimeea, Tartaria. Fără îndoială, cea mai mare influență asupra deciziei de a aplica pentru misiuni în Orientul Îndepărtat au fost rapoartele iezuiților din regiune. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, cărți și broșuri care descriu popoarele străine și obiceiurile lor, subliniind activitatea importantă, dificilă, provocatoare și chiar martirică a misionarilor din Asia și Lumea Nouă, au fost publicate de Societatea lui Isus, aproape în fiecare an. Încă de la înființarea ordinului, iezuiții au fost pionieri în acest domeniu, folosind o gamă largă de materiale, precum corespondența misionarilor, rapoarte și scrisori anuale, pentru a recruta adepți și succesori. Majoritatea acestor materiale au fost traduse din limbile originale și publicate, pentru a le maximiza accesibilitatea²³.

Însă, pentru a ajunge în acele ținuturi, Paul Beke avea nevoie de o cale, de un teritoriu neutru care să îi faciliteze intrarea. Acest lucru îl subliniază de mai multe ori pe parcursul raportului din Moldova, din vara anului 1644, începând chiar cu titlul folosit pentru darea de seamă: *Despre Moldova, unde trecerea este ușoară în țara tătarilor, care este în hotar cu imperiul chinez*²⁴. În rândurile aceluiași raport, amintind de discuția purtată cu secretarul domnului Vasile Lupu, Gheorghe Kotnarski, Beke oferă și mai multe detalii care puteau facilita pătrunderea iezuiților în ținutul tătăresc. Susținător al companiei, Kotnarski îi destăinuie:

[...] îmi va fi foarte ușor să îndeplinesc acestea [pătrunderea în Țara Tătărească] căci hanul de acum a tătarilor, exilat de predecesorul său, s-a ascuns destulă vreme în casa mea [...] și acela chiar atunci s-a legat prin făgăduială că, îndată ce își va recupera sceptrul, nu va uita binefacerea primită²⁵.

Totuși, toate acestea se puteau întâmpla doar dacă se înființa o misiune în Iași, locul cel mai prielnic pentru Societate de a se extinde spre Orient, în Țara Tătărească, Siberia, Persia, și chiar până la hotarele imperiului chinez²⁶.

În urma călătoriei pe care o realizează în Moldova, iezuitul maghiar reușește chiar să repereze cel mai ușor și sigur drum spre tătari. Era vorba de localitatea Ciubărciu,

¹⁸ Ungur, născut în Dej, la 1613; intră în Societatea lui Isus la 9 septembrie 1636; moare la 26 martie 1655 în Cotnari, Moldova, unde stă în misiune din 1645. Vezi ARSI, Austria 28, f. 177; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 572.

¹⁹ Croat, născut la 27 mai 1618 în Varaždin; intră în Societatea lui Isus la 10 octombrie 1637, la Viena; a studiat vreme de trei ani filosofia; vorbea latina, croata, maghiara și germana. În misiunea din Transilvania a stat trei ani, între 1643 și 1646, unde a fost profesor în colegiul iezuit; moare la 14 ianuarie 1685, la Zagreb. Vezi ARSI, Austria 28, f. 177-178; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 733.

²⁰ Slovac, născut în 1614; intră în Societatea lui Isus la Viena, pe 23 octombrie 1630; stă în misiunea din Transilvania opt ani, unde și moare în data de 7 martie 1649. Vezi ARSI, Austria 28, f. 177-178; Ladislaus Lukács (ed.), *op. cit.*, p. 550.

²¹ Croat, născut în 1614; intră în Societatea lui Isus la Viena, pe 17 ianuarie 1644; a studiat retorica și vorbea latina, croata și maghiara; a slujit drept *coadjutor* în misiunea din Transilvania.

²² Francisc Xavier, iezuit spaniol, cunoscut pentru munca sa misionară în India și Japonia, și Mateo Ricci, iezuit italian, astronom și matematician, unul din primii misionari creștini în China.

²³ Monika Miazek-Męczyńska, *Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China, According to the Litterae indipetae*, în „Journal of Jesuit Studies”, 5 (3), 2018, p. 408-409.

²⁴ *Călători străini...*, vol. V, p. 274.

²⁵ *Ibidem*, p. 283.

²⁶ *Ibidem*, p. 282.

unde majoritatea locuitorilor erau unguri²⁷. Localitatea menționată de Beke nu intra însă sub jurisdicția domnului Moldovei, ci era parte din Bugeac, controlat de hanul Crimeii. Mai mult decât atât, tot ce era cuprins în acest teritoriu și până la provincia otomană Caffa era considerat de către călugării dominicani ca fiind teritoriul lor de misiune²⁸. Ajungând în acele ținuturi, fără acordul Congregației de Propaganda Fide, membrii Societății riscuau să intre în conflict cu urmașii Sfântului Dominic. Totuși, acest lucru pare să nu îl deranjeze prea tare pe iezuit, insistând în continuare asupra aceluiași subiect.

Însă, pentru a consolida calea către Orient, Beke trebuia să se asigure că în Iași va fi fondată o misiune iezuită. În același raport, oferă și câteva sfaturi pentru a facilita crearea unei misiuni stabile în Moldova. Acționând în spiritul Societății, misionarul nostru recomandă mai întâi de toate obținerea sprijinului unei persoane influente pe lângă domnul Vasile Lupu. Având deja susținerea lui Kotnarski, dar care nu era îndeajuns de înstărit (sau poate destul de influent) pentru a susține el singur nevoile unei misiuni²⁹, cel pe care îl vizează este Stanislav Koniecpolski, mare hatman al Poloniei și susținător al Companiei lui Isus³⁰. Conform lui Beke, domnul Moldovei și Koniecpolski erau foarte buni prieteni³¹, ceea ce putea deschide multe porți iezuitului către Vasile Lupu. Acesta spera ca, la recomandarea hatmanului, domnul Moldovei să ridice în primul rând locuințe pentru misionarii Societății, împreună cu donarea unui fond, care să fie folosit pentru achiziționarea celor trebuincioase³². Totuși, foarte perspicace, Beke anticipează și unele inconveniente ale acestui sprijin. În cele din urmă, își îndeamnă frații ca, la început, să se comporte de parcă i-ar cunoaște pe iezuiții poloni, iar abia după ce misiunea va fi stabilă, atunci vor putea cere recomandarea lui Koniecpolski³³.

O altă modalitate prin care misionarii iezuiți, odată stabiliți în capitala Moldovei, își puteau asigura traiul conform planului realizat de Beke, era prin cererea unui ajutor, anual sau măcar o dată la doi ani, din partea catolicilor din ținuturile învecinate, „pentru ca toată Moldova să se convingă că nu ne dorim desfătarea noastră, ci mântuirea lor”³⁴. Cel mai probabil, prin „ținuturile învecinate” acesta se referea la Transilvania, unde existau deja misiuni iezuite atât în Cluj, cât și în Alba Iulia. Mai departe, Paul Beke plănuieste și modul în care trebuia să arate viitoarea locuință a misiunii. Prin urmare, casa trebuia să fie la început destul de mică, însă potrivită pentru contemplarea acelor creștini³⁵. Practic, iezuiții trebuiau văzuți inițial de către enoriași ca smeriți, umili, dornici doar de munca pastorală ce urmau a o îndeplini, reușind astfel să le câștige încrederea.

Planul realizat de Paul Beke părea a fi sigur și foarte încurajator pentru organizarea unei misiuni sub egida Companiei lui Isus. Însă, urmând regulile Societății, acesta nu putea face nimic fără aprobarea generalului. Astfel încât, după revenirea din Moldova, iezuitul nu putea decât să aștepte ordinul superiorilor. Totuși, după cum îi stătea în caracter, Beke nu avea să se mulțumească doar cu așteptarea. În acest sens, probabil din Transilvania, unde era nevoit să se retragă odată venit din est, el merge la Graz. De aici,

²⁷ *Ibidem*, p. 283.

²⁸ Ambrosius Eszer, *Die Gemeinde von Čobruči am Dnestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner*, în „*Angelicum*”, 46/3-4 (1969), p. 366-386.

²⁹ *Călători străini...*, vol. V, p. 283: „Secretarul nu poate fi plictisit pentru toate cele, căci bunăvoința trebuie folosită cu cruzare, iar poporul este sleit de dări”.

³⁰ Stanislav Koniecpolski a fost întemeietorul colegiului iezuit din Bar.

³¹ *Călători străini...*, vol. V, p. XIII.

³² *Ibidem*, p. 284.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

iezuitul trimite o scrisoare lui Filippo Alegambe³⁶, superiorul casei Societății din Roma, în care îi povestește despre dorința lui de a se întoarce în Moldova anul următor, în primul rând pentru a înființa acolo o misiune a ordinului, iar apoi pentru a-și continua opera, ajungând până în Crimeea³⁷. Prin trimiterea unei epistole lui Alegambe, Beke spera ca mesajul său să ajungă până la generalul Vitelleschi, lucru care se și întâmplă, nu după foarte mult timp primind avizul de a-și începe noua misiune.

Deși acest text scris de Beke nu face parte din cele 229 de epistole regăsite în pachetul *Polonia 79* din Archivum Romanum Societatis Iesu, datorită circulației sale în *Litterae Annuae*, el înfățișează confrăților săi din provincia Polonia o nouă cale prin care puteau ajunge mai ușor și mai sigur în Crimeea.

Așadar, începem prin a expune o primă cerere, din cele șase amintite mai sus, care viza trecerea prin Moldova în drumul misionar către Crimeea. Prima petiție aparține iezuitului polonez Stanislav Bobrowski. Cererea acestuia, expediată din Cracovia, datează din 12 iunie 1646 și este intitulată *Petit missionem in Valachia et Moldavia*³⁸. De fapt, în scrisoarea sa, Bobrowski cerea să fie trimis în misiune în Moldova sau Valahia, evocându-l de mai multe ori în rândurile epistolei sale pe Fabritius Banfus³⁹, provincial al Milanului, care, de altfel, era cel care îl influențase pe iezuitul polonez să trimită petiția. Din titlul documentului pare că Bobrowski cere să fie trimis într-una din cele două țări române, însă, la o citire mai atentă a textului, observăm ușor că destinația finală a acestuia era de fapt tot Crimeea, *Expectam missionem Valachia et Tartaria*. Pentru a-l determina pe general să accepte propunerea sa, iezuitul continuă scrisoarea cu enumerarea calităților sale și cu referiri la pregătirea profesională, menționând cu fermitate că deja se afla la mijlocul anilor de studii teologice⁴⁰. Mai mult, Bobrowski promitea să intervină financiar în stabilirea unei misiuni mai prospere în Iași, oferind din propriile venituri cinci mii de florini. Totuși, avea rugămintea să nu piardă domeniile familiei odată plecat în misiune, deoarece părinții lui nu mai erau în viață și nici nu avea alte rude de sânge⁴¹. Cu toate acestea, nu putem confirma fără echivoc că subvențiile acordate ordinului au fost un factor decisiv în trimiterea sa în misiune. Putem crede, în cele din urmă, că a existat o corelație; candidații din straturile sociale mai înalte și mai bogate, datorită educației primite înainte de a intra în companie, a rafinamentului și cunoștințelor lor, îndeplineau profilul de misionar mai mult decât confrății din familii mai sărace⁴².

Quere ecce ego mitte me, Patres amantissime, continuă iezuitul polonez, subliniind, de mai multe ori, că din dragoste pentru companie este membru al ordinului de 11 ani.

³⁶ Istoric iezuit, născut la Bruxelles, la 22 ianuarie 1592, a murit la Roma, la 6 septembrie 1652. După terminarea studiilor a plecat în Spania în slujba ducelui de Osuna, pe care l-a însoțit în Sicilia. A intrat în Societatea lui Isus la Palermo, la 7 septembrie 1613, a studiat la Roma, a predat filozofie și teologie la Gratz, Austria și, timp de câțiva ani, a călătorit prin diferite țări ale Europei, ca preceptor al prințului de Eggenberg. Ultimele zile au fost petrecute la Roma, unde a devenit superior al casei iezuiților și secretar al generalului Societății.

³⁷ George Călinescu, *op. cit.*, p. 351-352.

³⁸ ARSI, Polonia 79, f. 47.

³⁹ Fabritius Banfus, iezuit polon, devine Provincial de Mediolanensis și participă la cea de-a opta Congregație Generală. Vezi Antonio Astrain, *Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España*, tomul V, 1615-1652, Madrid, 1916, p. 264.

⁴⁰ Conform epistolei, Banfus este cel care îi menționează lui Bobrowski despre importanța studiilor teologice pentru un misionar.

⁴¹ Despre iezuiți și averile familiei, vezi Adriano Prosperi, *Il figlio, il padre, il gesuita. Un testo di Antonio Possevino*, în „Rinascimento”, Firenze, Casa Editrice Leo S. Olschki, 2013, p. 111-158.

⁴² Monika Miazek-Męczynska, *Indipetae Poloniae...*, p. 105.

Asemenea fraze sunt întâlnite la aproape toți petiționarii, încercând astfel să-l înduplece pe general. Mai mult, el indica viața și moartea lui Hristos drept sursă a vocației sale misionare. Îl invocă pe Isus, dar și pe Maica Domnului atunci când nu mai găsește vreo modalitate de a-l implora pe general să-i accepte de a-i numi misiunea, repetând iar și iar: *ecce ego, ecce ego*. Însă, pentru a-i demonstra superiorului pregătirea sa din toate punctele de vedere, Bobrowski îi povestește în scrisoare și despre drumul pe care urma să-l parcurgă până în capitala Moldovei, scriindu-i, nu doar o dată, că din Camenița până în Iași era o călătorie de doar trei zile, un drum ușor și fără prea multe bătăi de cap⁴³. De asemenea, îi aduce la cunoștință și faptul că știa de existența unor confrăți iezuiți în Moldova, veniți din Ungaria, confrăți care au ajuns până acolo indiferent de drumul lung și primejdios. Prin expunerea acestor amănunte, Stanislav Bobrowski încerca să-l convingă pe general că era pregătit de misiune, indiferent de primejdiile care îi vor apărea în cale, doar-doar să ajungă în ținutul mult dorit, care era cu certitudine *Tartaria*.

În cazul lui Bobrowski, pe care îl putem cataloga drept cel de-al doilea iezuit care cerea să fie trimis în Moldova, evident după Beke, nu putem ajunge la o concluzie asupra verdictului generalului Caraffa. Arhivele nu păstrează vreun răspuns din partea conducerii ordinului din 1646. Însă, patru ani mai târziu, când în Moldova intră o nouă misiune a companiei, condusă de Stanislav Szczytnicki, printre membrii ei se număra și Bobrowski.

La scurt timp, pe biroul generalului mai ajunge o cerere trimisă tot de un iezuit polonez. De data aceasta, trecerea prin Moldova nu era spre Crimeea, ci spre Constantinopol. Scrisoarea datează din 4 august 1646, fiind trimisă din Camenița de iezuitul Nicolae Rubinkowski⁴⁴ și intitulată *Petit renovari facultatem eundi in Moldaviam et Valachiam et concendi facultates inclusas*. Această petiție vine în urma alteia, trimisă cu aproximativ două luni înainte, la 25 iunie⁴⁵. Dacă în prima cerere argumentele sale nu par a fi prea solide, insistând cu precădere asupra faptului că s-ar descurca mai bine în misiune datorită limbii vorbite față de confrății săi francezi, cea de-a doua cerere pare a fi mult mai întemeiată. Rubinkowski începe prin a-și enumera cunoștințele despre activitatea misionară din capitala otomană, menționând că în misiunea sa anterioară, în calitate de capelan în timpul campaniei militare împotriva Moscovei, alături de regele Vladislav al IV-lea, între 1633 și 1634, își făcuse unele cunoștințe care îl puteau ajuta în misiunea sa⁴⁶. Mai departe, îl menționează și el pe Paul Beke, motiv pentru care considerăm că avea în vedere trecerea prin Moldova în drumul său spre Constantinopol, iar confratele său din Austria nu putea decât să îi facă traseul mai ușor.

Dintr-o altă epistolă trimisă de Rubinkowski generalului, din ianuarie 1647, aflăm că obținuse aprobarea de a conduce o a doua misiune în Imperiul Otoman⁴⁷. Totuși, informațiile despre parcursul său în Societate, păstrate în arhive, ne sugerează că în cele din urmă nu a mai ajuns în noua misiune⁴⁸.

⁴³ ARSI, Polonia 79, f. 47.

⁴⁴ Iezuit din Provincia Polonia, născut la 8 martie 1598 în Polonia Mică; intră în Societatea lui Isus la Cracovia în 29 decembrie 1614, iar în aprilie 1623 își depune cel de-al patrulea vot specific ordinului. Misionar la Moscova între 1633 și 1634, pentru ca mai apoi, în perioada 1652-1655, să-l regăsim la curtea familiei Czartoryski, în cele din urmă fiind trimis în Turcia. Moare la 21 decembrie 1665 în Jarosław, Polonia (ARS, Polonia 68, f. 491).

⁴⁵ ARSI, Polonia 79, f. 48.

⁴⁶ Natalia Królikowska-Jedlińska, *How to Become a Missionary in the Orient? Litterae indipetae and Other Strategies of the Polish-Lithuanian Jesuits (1612-1721)*, în „Rocznik Filozoficzny Ignatianum. The Ignatianum Philosophical Yearbook”, Cracovia, Vol. 28, No. 1 (2022), p. 132.

⁴⁷ ARSI, Polonia 79, f. 53.

⁴⁸ ARSI, Polonia 13, f. 44 r., *Catalogi Breves – Catalogus Primus Personarum Collegii Leopoliensis Anno Domini 1655*.

La 27 decembrie 1647, Vincenzo Caraffa, generalul ordinului, primește o altă cerere care viza misiunea în Crimeea. Epistola a fost trimisă de Stanislav Jasienski din Constantinopol, unde se afla în misiune⁴⁹. Totuși, el cere generalului să fie trimis în Hanatul Crimeii. Această petiție se remarcă prin faptul că este singura scrisă în limba polonă. Cât despre drumul pe care avea să-l parcurgă spre destinația dorită, Jasienski a ales tot calea prin Moldova, asemenea celorlalți misionari tocmai amintiți. Pentru a-și susține cauza, îl amintește în rândurile sale pe Paul Beke, iezuitul maghiar din Iași, care îi putea face călătoria mai ușoară. Din sursele istoriografice consultate aflăm că, în cele din urmă, Jasienski nu s-a bucurat de aprobarea superiorului, rămânând cel mai probabil în capitala otomană⁵⁰.

Fabricius Marillier este următorul iezuit din Provincia Polonia care își face cunoscută dorința de a merge în Orient, trasându-și drumul tot prin capitala Moldovei. După nume putem identifica ușor faptul că era francez. Despre Marillier nu se știu foarte multe, doar că s-a născut în 1615 undeva în Franța, a intrat în Societatea lui Isus în 1635, aparținând inițial de provincia Champagne⁵¹. A ajuns în Polonia în 1649, ca tânăr preot, însoțindu-l pe capelanul Gulielmus Rosa la curtea regelui Ioan Cazimir⁵². La scurt timp, în 26 martie 1650, acesta trimite superiorului una din celebrele petiții de a merge în misiune⁵³. Totuși, la fel ca predecesorii săi, iezuitul francez își începe epistola prin a-și elogia propria muncă, dar și devotamentul pe care îl avea pentru companie: *me iubet propagandi, quod Barbaros regni Dei zelus*.

La o primă privire, am crede că Marillier își dorea să ajungă în Moldova, intitulându-și epistola *Petit Missionem Moldavica*. Însă, urmărind cu atenție rândurile petiției, observăm cum, într-un final, acesta avea altă destinație, precum toți ceilalți înaintea lui – Hanatul Crimeii: *Hanc ego benedictionem una cum literis qua nihi missionem in Moldaviam et extinde in Tartaros Orientalis*⁵⁴. Scrisoarea în cauză a fost trimisă din Varșovia, acolo unde Marillier se instalase din 1649. Nu există vreun semn cum că petiția lui ar fi fost aprobată de general. Marillier moare la scurt timp, în decembrie 1650.

Totuși, trebuie subliniat faptul că o mare parte din cereri erau refuzate sau, de cele mai multe ori, ignorate cu desăvârșire, doar trei dintre cei menționați primind aprobarea generalului⁵⁵. Acest lucru nu însemna că unii nu reluau solicitările, sperând că în cele din urmă vor putea schimba părerea superiorului. Printre cei care au insistat în mai multe rânduri se numără și Paul Kostanecki (1624-1695). Acesta, la fel ca în cazul lui Jasienski, trimite cererea din Constantinopol, aflându-se deja într-o misiune apostolică. Potrivit documentelor din arhivă, Paul Kostanecki a fost cel mai consecvent în dorința de a călători spre Orientul Îndepărtat, trimițând generalului nu mai puțin de 17 scrisori⁵⁶. Printre locurile cel mai des consemnate în epistolele sale, trimise pe parcursul a 20 de ani, erau Japonia și China. Kostanecki și-a trimis scrisorile, după cum am mai menționat, și de

⁴⁹ ARSI, Polonia 79, f. 54-55.

⁵⁰ Natalia Królikowska-Jedlińska, în studiul *How to Become a Missionary in the Orient? Litterae indipetae and Other Strategies of the Polish-Lithuanian Jesuits (1612-1721)*, întocmește și un tabel în care este specificat răspunsul generalului, pozitiv sau negativ, către membrii ordinului din Provincia Polonia.

⁵¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, 4056 (vezi <https://www.ignatianum.edu.pl/artukul/encyklopedia-wiedzy-o-jezuitach-na-ziemiach-polski-i-litwy-1564-1995>).

⁵² Natalia Królikowska-Jedlińska, *op. cit.*, p. 127.

⁵³ ARSI, Polonia 79, f. 60.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Natalia Królikowska-Jedlińska, *op. cit.*, p. 140.

⁵⁶ Monika Miazek-Męczyńska, *Indipetae Poloniae...*, p. 157.

la posturile de misiune din Orientul Mijlociu, către care a fost îndrumat de superiorii săi, dar care, se pare, nu corespundeau pe deplin idealului său de viață misionară.

În această corespondență trebuie remarcat cu precădere perseverența matură de care dă dovadă odată cu trecerea timpului, devenind din ce în ce mai calm și consistent pe măsura trecerii anilor. Din prima petiție, datată la 7 octombrie 1668, se observă o nerăbdare care ar fi poate mai potrivită pentru un tânăr decât pentru un bărbat ce avea atunci patruzeci și șase de ani⁵⁷. Cu toate acestea, din cauza stagiului său de scurtă durată în Societatea lui Isus, Kostanecki ar putea fi perceput ca un tânăr, atunci în al patrulea an de studii teologice. Așadar, se explică setea de serviciu misionar. Forța din spatele dorinței sale este, după cum o repetă el însuși, dragostea pentru Hristos, în sine, cea mai perfectă și mai puternică:

*Charitas Christi urget me: non alio nisi ad se. Nimis fortiter, nimis suaviter Se ipsa tota ad totam se urget, Se ipsa tota super omnia fortissima, super omnia suavissima, quia Christi est, quia tota Charitas est. Et quoniam tota Charitas Omnia credit, Omnia sperat, Omnia suffert, Omnia sustinet; ad haec Omnia quae ipsa est tota me urget. Quae cum nullibi magis sic tota, sic collecta mihi appareat, quam in Missione sive Iaponia, sive Chinica, sive his undique pari, ad eam me uti ad totam se urget*⁵⁸.

Pentru Kostanecki, ca și pentru mulți alți iezuiți, așteptarea chemării la misiune venită de la Roma, simplu exprimată în latină prin comanda: „I!” („Du-te!”), a devenit sensul vieții. Trecerea anilor, încărcăți de muncă și de îndatoririle zilnice, nu numai că nu i-a slăbit entuziasmul pentru misiune, ci, dimpotrivă, l-a întărit, l-a consolidat. Este ceva caracteristic mai ales pentru acei iezuiți ce și-au început eforturile de a pleca la o vârstă mai matură, când entuziasmul tineresc nu le întuneca judecarea rațională a situației, decizia de a-și dedica viața cauzei evanghelizării popoarelor păgâne nefiind un impuls trecător. Conștienți de greutățile și pericolele care i-ar putea aștepta în călătorie la posturi de misiune îndepărtate, precum și la destinație, și-au pus cu încredere soarta în mâinile generalului Societății lui Isus, care i-ar fi putut trimite la japonezi, indieni, chinezi, perși sau orice alt popor din cele mai îndepărtate margini ale lumii. Mai multe scrisori, măsurând totodată timpul care trecea, curgeau către Roma într-un flux neîntrerupt. Autorii lor, deși îmbătrâneau, au rămas invariabil tineri în dedicarea lor pentru lucrarea misionară.

Totuși, dintre toate cele 17 epistole trimise de Kostanecki, nouă ne atrage atenția una singură, din 13 septembrie 1679, pe care o găsim în ARSI sub numele de *De sua missione în Jassi*⁵⁹. Intenția lui cu siguranță a fost de a merge în Crimeea, loc unde în cele din urmă va și ajunge, însă drumul lui trecea prin Moldova. Așadar, enciclopedia iezuiților din Polonia ne sugerează faptul că Kostanecki, undeva între 1678 și 1687, a fost misionar în Moldova, Țara Românească și Istanbul⁶⁰. Dacă știm cu siguranță despre

⁵⁷ Paul Kostanecki, iezuit polon, născut la 24 ianuarie 1624, intră în Societatea lui Isus pe 20 august 1658 la Cracovia. Profesor de filosofie la Sandomierz în perioada 1672-1673 și la Poznań în perioada 1674-1776. A predat teologia în Colegiul Iezuit din Liov între 1676 și 1677. Câțiva ani mai târziu, în 1691, devine rectorul colegiului din Luck, poziție pe care o va ocupa până în 1694.

⁵⁸ ARSI, Polonia 79, f. 105.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 279.

⁶⁰ În Istanbul a stat la ambasada lui Ioan Gniński, ulterior fiind rechemat în Polonia, motiv pentru care considerăm că Kostanecki nu a ajuns în Crimeea din Turcia, ci, cel mai probabil, a urmat drumul prin Moldova. Vezi Krzysztof Homa, *Polscy jezuiti na ziemiach greckich od XVI do XX wieku*, în „Annales Missiologici Posnanienses”, Cracovia, t. 26 (2021), p. 101.

prezența lui Kostanecki în capitala Imperiului Otoman în 1679, deoarece trimite scrisoarea menționată mai sus, despre trecerea lui prin țările române nu avem date sigure. Dacă luăm în considerare titlul epistolei⁶¹ trimise din capitala otomană, în tâlmăcire românească, „despre misiunea sa în Iași”, am crede că, înainte de 1678, acesta s-a aflat în capitala Moldovei. Pe de altă parte, registrele provinciei Polonia, cea care avea în grijă misiunea companiei din Moldova, nu îl menționează printre confrății trimiși în spațiul de la est de Carpați. Mai mult, nici documentul în cauză nu amintește de Iași, înscrisul făcând referire doar la capitala otomană. Totuși, nu putem exclude faptul că, în drumul său spre Istanbul, să fi trecut prin Iași, motiv pentru care a fost catalogat de contemporani misionar și în Moldova.

Din 1682, Kostanecki se afla în Crimeea, concluzionând deci că petiția sa primise răspuns favorabil din partea generalului. Trei ani mai târziu, la 12 iulie 1685, acesta trimite o scrisoare regelui Ioan al III-lea Sobieski, în care povestește pe larg cum el și alți polonezi au fost luați prizonieri⁶². Așadar, conform iezuitului nostru, începutul misiunii nu a fost promițător. Emisarul lui Sobieski, Tomasz Golczewski, care a fost calomniat de interpretul tătar, pretinzând că nu are scrisori și nimic de transmis, aproape că a fost închis în Caffa. A evitat însă închisoarea, iar datorită medierii lui Kostanecki și a fostului mare vizir, Ahmet-Aga, a fost primit în audiență privată de han. Audierea, în timpul căreia au fost citite mesajele regelui, se pare că a decurs destul de bine, deoarece Golczewski i-a oferit hanului șase sute, din cei o mie de zloți roșii alocați în acest scop.

Contrar aparențelor, misiunea, chiar și îndeplinită în acest fel, nu a fost un mare succes. Propunerile hanului, care au fost susținute de către trimiși, nu au însemnat o descoperire. Erau mai degrabă un exemplu tipic de diplomatie orientală, fără a avea vreo importanță în situația de război de atunci⁶³.

Analizând această scrisoare, putem observa cum unii iezuiți, conștienți de ce se putea întâmpla odată ajunși pe teritoriul tătarilor, nu dădeau înapoi. La 4 august 1687⁶⁴, Paul Kostanecki trimite o nouă petiție generalului, în care îl roagă să-l trimită de data aceasta în Persia⁶⁵. Din epistola trimisă în același an de către Franciscus Gasparus Tausch⁶⁶, datată la 7 noiembrie, aflăm că iezuitul polonez încă se afla printre tătari, deoarece Franciscus îl ruga pe general să îl trimită în Crimeea, acompianindu-l astfel pe Kostanecki⁶⁷. Totuși, el este chemat în Polonia, unde din 1691 devine rectorul cole-

⁶¹ În cazul multor documente din ARSI, titlul acestora a fost atribuit în momentul inventarierii, pentru a le putea distinge.

⁶² Natalia Królikowska-Jedlińska, *W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674-1696)*, în „Prace Historyczne”, Cracovia, nr. 146 (2), 2019, p. 338.

⁶³ Witold Wasilewski, *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Varșovia, 2002, p. 204.

⁶⁴ ARSI, Polonia 79, f. 171 r.-172 r.; Natalia Królikowska-Jedlińska, *W jaki sposób można było zostać misjonarzem w Orientie? Litterae indipetae i inne strategie jezuitów z Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1612-1721)*, în „Rocznik Filozoficzny Ignatianum. The Ignatianum Philosophical Yearbook”, Vol. 28, No. 1, 2022, p. 127, nota 21.

⁶⁵ Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, tom III, *Prace misyjne nad ludem 1648-1773*, 1902, p. 503.

⁶⁶ Un an mai târziu, Franciscus Gasparus Tausch l-a informat pe general că a reușit să călătorească până la granița cu Valahia în timpul campaniei polono-lituaniene împotriva Crimeii și Imperiului Otoman. Acolo, a înțeles că acea călătorie în ținuturile tătare era mult prea periculoasă. În cele din urmă, nu a putut ajunge la destinația misionară pentru care căutase consimțământul superiorului; așadar, el cere generalului Thyrus González de Santall să-i permită să se alăture expediției misionare din China condusă de un iezuit francez, Philippe d'Avril (ARSI, Polonia 79, f. 170).

⁶⁷ *Ibidem*, f. 175.

giului din Luck, poziție pe care o va ocupa până în 1694. Un an mai târziu, în 1695, Kostanecki moare la Przemyśl.

Lista membrilor ordinului Iezuit care, pe lângă misiunea din Moldova, și-au propus să ajungă în Hanatul Crimeii continuă. În acest sens, îi menționăm pe Paul Ulanowski⁶⁸, cel care a fost superiorul misiunii din Iași între anii 1664 și 1667, și Christofor Wierzchowski, care a avut aceeași funcție, în mai multe rânduri⁶⁹. Însă, spre deosebire de toți ceilalți menționați până acum, în arhive nu se păstrează vreun document care să ne ateste dorința lor de a merge în Orient; fie acestea nu au existat și ei au fost trimiși datorită activității lor, ori petițiile lor nu au supraviețuit trecerii timpului.

Totuși, care au fost motivele pentru care toți acești misionari și-au dorit să ajungă în Orient traversând Moldova? Primul dintre ele este ușor de identificat, fiind vorba despre prezența unui alt confrate, Paul Beke, care în foarte scurt timp înființase o misiune a Societății în capitala Moldovei, motiv pentru care numele iezuitului maghiar a fost prezent în mai toate petițiile analizate mai sus. Însă de ce Moldova? Doar pentru că, potrivit lui Beke, acolo se afla poate una dintre cele mai ușoare modalități de a ajunge în Crimeea? Cu siguranță că da. Dar, cu aceeași siguranță, deja se auzise în provincia Polonia despre controversele dintre Beke și franciscani din Moldova, iar înlăturarea acestuia din misiunea din Iași era, probabil, intuită, dacă nu chiar așteptată. Pe de altă parte, știm că din 1650, după retragerea iezuitului maghiar din Moldova, în țara de la est de Carpați intră o nouă misiune a Companiei lui Isus, formată doar din preoți din provincia Polonia. Însă, conform documentelor, aceștia nu ar fi sosit toți în același timp, după cum s-a crezut. Unul dintre ei, Sebastian Baszewicz⁷⁰, ar fi sosit în capitala Moldovei încă din 1649. Iată un alt motiv pentru care iezuiții din provincia Polonia aveau în vedere, mai întâi de toate, Moldova ca drum spre țara tătarilor.

De asemenea, putem crede că membrii polonezi ai ordinului găsise în Beke o călăuză și, de ce nu, și un tălmăci, având în vedere că populația catolică din Moldova vorbea limba maghiară. Însă prezența lui Beke la curtea voievodului să fi fost îndeajuns? Cu siguranță, nu. De fapt, motivul principal pentru care petiționarii și-au exprimat dorința de a ajunge în Orient prin Moldova era comunitatea Ciubărciu, identificată de Beke ca cea mai ușoară cale de acces spre țara tătarilor. Această localitate, aflată pe malul Nistrului, era un important centru pe drumul comercial care lega porturile de la

⁶⁸ Iezuit, născut la 25 ianuarie 1617 în Polonia Mică, intră în Societatea lui Isus pe 10 septembrie 1638 la Cracovia. A fost profesor de retorică și poetică în Colegiul Societății din Camenița între anii 1652 și 1653, misionar în Turcia în perioada 1653-1655, profesor de poetică și retorică în Camenița între anii 1657 și 1664, apoi superior la Iași, 1664-1667. Moare la 19 octombrie 1667 în Camenița. Vezi *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, p. 1076.

⁶⁹ Iezuit, născut la 13 august 1645 în Polonia Mică, intră în Societate la 23 noiembrie 1662 în Cracovia. Misionar în Țara Românească, în perioada 1679-1684, și în Iași, 1684-1687; superiorul misiunii din Owrucl, 1689-1693; rectorul colegiului din Sandomierz între anii 1694 și 1698; misionar în Persia, 1698-1699; și din nou în Iași, 1699-1703, iar până în 1709 superior. Din 1712 și până în 1714 devine prefectul casei Societății din Liov, unde va și muri în 31 iulie 1720 (*ibidem*, p. 7322).

⁷⁰ Sebastian Baszewicz, născut la 15 ianuarie 1609 în Rutenia, intră în Societate pe 30 august 1637 la Cracovia. Înainte de a merge în misiunea din Moldova, unde va servi drept *coadjutore spiritual*, a lucrat ca profesor în școlile inferioare din provincia Polonia. Acolo a predat filosofia și dreptul, iar în același timp a fost și procurorul moșiilor iezuite din regiune. Dintre toți cei cinci călugări ai societății ajunși în Moldova la finele anului 1650, arhivele ordinului îi arată prezența lui Baszewicz în misiunea din Moldova încă din 1649, lucru totuși puțin probabil. Pe de altă parte, acesta ar fi putut aplica aceeași strategie precum Beke, în 1644, și să fi intrat deghizat în preot laic pentru a nu isca noi conflicte cu călugării franciscani. Moare la 28 aprilie 1672 în Iași, după mai bine de trei veacuri de slujire a comunității catolice din regiune (*ibidem*, p. 2483).

Marea Neagră cu Iașiul și Liovul⁷¹. Traseul prin Moldova era preferat de negustorii din Rusia și Podolia, dar și de călugări, deoarece era o variantă directă și spre Constantinopol, mai sigură față de amenințarea permanentă reprezentată de cetele de tătari și cazaci. De aceea, pentru iezuiții din Polonia, Moldova reprezenta poarta de intrare a Orientului și, în același timp, cel mai îndepărtat avanpost al lumii occidentale.

MOLDOVA AND THE PATH OF THE POLISH JESUITS TO TARTARIA (Summary)

Keywords: Moldavia, Jesuits, Mission, Tartaria, Chersoneso.

The purpose of this article is to examine the content of so called *Litterae Indipetae Polonae*, a collection of Latin letters written by Jesuits from Polish-Lithuanian Commonwealth and addressed the Superior General of the Society of Jesus, asking for the abroad missions, especially to the Crimea region. Though, particularly about the letters examined in this paper is the fact that some of the polish Jesuits chose to cross Moldavia on their missionary path to the country of the Tartars during the 17th century. Therefore, analyzing their letters, we tried to discover the reasons why they chose this path. Moreover, by examination the literary content of the letters, this study captures the spirit of religious fever of Polish Jesuits and identifies the source of their inspiration.

⁷¹ Petru Ciobanu, *Comunitatea catolică din Ciubărciu în rapoartele și scrisorile misionarilor din secolele XVII-XVIII*, în Dănuț Doboș și Petru Ciobanu, *Biserica și istoria*, vol. III, *Itinerarii istorice și culturale*, Iași, Editura Sapientia, 2021, p. 141.

PETRONEL ZAHARIUC*

QUELQUES NOTES CONCERNANT LA CONTRIBUTION DE SAINT PAÏSSIOS VELICHKOVSKY ET DE SA COMMUNAUTÉ AU DÉVELOPPEMENT DES RELATIONS DES ROUMAINS AVEC LE MONT ATHOS**

Pour répondre avec un titre et une communication à l'aimable invitation des organisateurs de ce beau et utile anniversaire, autant pour le Saint célébré, que pour ceux qui y participent, j'ai cherché dans ma mémoire et dans les choses écrites et pas écrites. Ainsi, j'ai trouvé opportun de rédiger quelques notes sur la contribution de Saint Païssios Velichkovsky et de sa communauté au développement des relations des Roumains avec le Mont Athos. Je suis très conscient du fait qu'il faut toujours faire des efforts, des recherches chanceuses dans les archives et d'ingénieuses interprétations pour que le thème – à la fois historiographique et spirituel – soit complètement traité. Il faut encore travailler pour une amplitude documentaire suffisante et pour une profondeur digne du titre *Saint Païssios Velichkovsky et le Mont Athos*. Et cela parce que, si l'on considère le temps vécu comme l'axe principal de déroulement historique, l'entrée de la communauté (« *sobor* ») monacale dirigée par Païssios Velichkovsky dans le monastère de Dragomirna, et ensuite dans les monastères de Secu et Neamț, ont mené à l'intensification, voire à la refondation des relations des Roumains avec le Mont Athos. Cette refondation, une sorte de « coupe épistémologique », a eu plusieurs dimensions. Ainsi, on peut parler d'une surabondance de la spiritualité athonite sur la vie monacale des Principautés Roumaines, dont le principal réceptacle et ensuite centre de diffusion a été représenté par le monastère de Neamț-Secu¹, pour à peu près trois générations, depuis l'organisation du *sobor* païssien dans les trois dernières décennies du 19ème siècle jusqu'à la rupture de la septième décennie du siècle suivant.

* CS I dr., Institut d'Histoire « A. D. Xenopol », Académie Roumaine, Iași ; prof. dr. Université „Alexandru Ioan Cuza”, Iași ; e-mail : zahariucp@yahoo.com.

** Communication au Colloque international: „Moștenirea spirituală și culturală a Sfântului Paisie de la Neamț. 300 de ani de la naștere (1722-2022)/L'héritage spirituel et culturel de Sainte Païssios de Neamț. 300 ans depuis sa naissance (1722-2022)”, Monastère de Neamt, 13-16 novembre 2022.

¹ Pour l'interaction entre le monachisme roumain et « l'ouvrage spirituel et organisationnel » du Saint Pieux Païssios Velichkovsky, voir Dumitru Stăniloae, *Din istoria isihasmului românesc*, dans *Filocalia sau Culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. VIII, Calist și Ignatie Xantopol, Calist Patriarhul, Calist Angelicude, Calist Catafygiotul și alții, precum și un studiu al traducătorului despre istoria isihasmului în Ortodoxia Română, cu câteva texte filocalice ale unor călugări români, trad. du grec, introduction et notes de Pr. Dumitru Stăniloae, București, Editura Humanitas, 2005, p. 507-508.

Et, comme on s'y attendait de la part d'un historien laïque, avec une certaine formation et des préoccupations diverses, je n'ai pas choisi de suivre la grande vague de la spiritualité païssienne, de l'hésychasme ou des relations interorthodoxes. Par contre, j'ai choisi les vagues plus « petites », comme le début des établissements monacaux roumains au Mont Athos, l'apparition d'un nouveau phénomène, le pèlerinage organisé au Mont Athos (qui jusqu'à ce moment-là avait été désorganisé et fortuit), la constitution ou le peuplement des ermitages de Moldavie et Valachie avec des moines de la grande communauté païssienne de Neamț-Secu. Voilà les quelques notes comprises dans le titre de cette communication.

Premièrement, tous les historiens prêtres ou laïques des dernières deux ou trois générations qui ont étudié les relations roumano-athonites, dont les contributions ont été ramassées dans les deux synthèses (celle de 1986 de Petre Ș. Năsturel² et celle de 2007) du père Ioan Moldoveanu, ont remarqué qu'autant l'habitation roumaine à la Sainte Montagne, que le pèlerinage roumain au Jardin de la Mère de Dieu ont été assez rares à travers les quatre cents ans – du milieu du XIVème siècle jusqu'au milieu du XVIIIème siècle. Les choses ont avancé un peu aussi tard que durant la période d'Anthime d'Ivrou et Constantin Brâncoveanu, lorsqu'on a imprimé à Bucarest le *Proschinatarion* de la Sainte Montagne, rédigé par Jean Comnène³. Et celui tandis que la présence athonite en Moldavie et Valachie et le pèlerinage des moines athonites pour de l'aide dans l'espace roumain, y compris la Transylvanie, a toujours augmenté. Ainsi, dans la première moitié du XVIIIème siècle, toute ville, tout district ou département de Moldavie et Valachie comprend un ou plusieurs monastères et ermitages habités par les moines de la Sainte Montagne (pour la plupart des Grecs, ensuite des Bulgares et des Serbes). Il y avait même des moines roumains dans ces monastères ; de plus, tous les mois et les saisons, les années ou les règnes, les Roumains de toutes les classes ont offert des donations significatives aux moines athonites venus pour de l'aide dans les Principautés Roumaines.

Dans le cas de la Valachie, les débuts de l'établissement roumain à la Sainte Montagne dans le monastère de Koutloumousiou sont assez bien connus, mais dans le cas de la Moldavie, ces débuts ont été récemment mis en évidence à travers un document de 1416 gardé dans l'archive du monastère de Zographou. Puisqu'il s'agit des moines du monastère de Neamț, où nous nous trouvons maintenant, il faut les présenter succinctement car ils constituent la fondation des relations moldo-athonite dorénavant. Durant l'été de 1416, Alexandre le Bon et son fils Iliaș ont envoyé au Mont Athos une délégation ecclésiastique et laïque qui comprenait l'archimandrite Dometian, l'higoumène

² Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVème siècle à 1654*, Rome, Pont. Institutum Orientalium, (« Orientalia Christiana Analecta », 227), 1986, 375 p. ; Pr. Ioan Moldoveanu, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863)*, București, 2007, 320 p. Voir aussi N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, dans AARMSI, s. II, t. XXXVI (1913-1914), p. 447-514 ; Pr. Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, București, 1940, 353 p. ; Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, II (Finlande-Grèce), nouvelle série, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 417-652.

³ Ioan Comnen, *Proschinatarul Sfântului Munte*, Snagov, 1701 (en grec). Une traduction roumaine, du début du XIXème siècle, dans la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, manuscrit roumain 2377. Pour les fragments concernant les aides roumains pour le Saint Mont Athos, voir Pr. Ioan Dură, *Proschinatarul lui Ioan Comnen (1701) și știrile cuprinse în acesta despre ajutoare românești date Sfântului Munte Athos*, dans *Românii și Athosul. Pagini inedite din istoria legăturilor românilor și Bisericii acestora cu Sfântul Munte Athos*, Bârda, Editura Cuget Românesc, 2022, p. 37-70.

des monastères de Bistrița et Neamț et le noble « Mundricica » (le boyard du Conseil Princier, Balița Mândricica). Et l'archimandrite Dometian a obtenu une donation en première dans l'histoire de la Sainte Montagne : un monastère étranger, dans ce cas le monastère de Bistrița-Neamț de Moldavie. Celui-ci a reçu une pièce du territoire du monastère de Zographou, avec une chapelle (« La Tour de Selina »). Le monastère était entouré par une vigne et un verger aux oliviers et une cellule dans le couvent, une cave et deux jardins auprès du mur du monastère. Probablement après quelque temps, on n'a plus respecté les conditions de cette donation, et l'archimandrite Dometian a laissé dans le « métoque » athonite de Bistrița et Neamț plusieurs moines moldaves avec lesquels il avait suivi le chemin à la Sainte Montagne. Comme documents justificatifs pour ces droits si hors du commun, il leur a remis la lettre du protos et des moines de Zographou. Le changement du contexte politique et ecclésiastique dans le monde orthodoxe a mené à la dissolution de la petite communauté roumaine de ce « métoque », et la « lettre de confirmation » a été gardée dans l'archive du monastère de Zographou, où elle a attendu plusieurs siècles pour être découverte, redécouverte et ensuite mise en valeur par l'historiographie bulgare et roumaine⁴.

Durant le règne d'Étienne le Grand, les relations avec le monastère de Zographou (considéré la « laure moldave » de la Sainte Montagne) sont bien connues, aussi, mais je pense qu'il faut quand même mentionner le moine érudit Visarion, « le disciple de Teoctist le métropolite de Suceava ». Visarion copiait en 1503 par l'ordre du métropolite Gheorghe de Suceava dans le monastère de Zographou un manuscrit slavon qui comprenait *Les Clarifications au Livre de Job*⁵, ainsi que, pour la période de Petru Rareș, un autre moine, Varlaam « le domestique », qui a copié, toujours à Zographou, en 1532, un *Missel*, par l'ordre du métropolite Teofan⁶. Dans la deuxième moitié du XVIème siècle, on retrouve même un métropolite de Suceava et de la Moldavie entière, Teofan II. Il a vécu un temps au monastère de Docheiariou (fig. 1), où il a été même enterré avec tous les honneurs⁷, ainsi qu'un higoumène du monastère de la Sainte Trinité de Bucarest, qui a vécu quelques années dans le monastère d'Iviron et a voyagé aux Lieux Saints et en Égypte⁸.

⁴ Георги Р. Парпулов, Ралф Клеминосън, *Румънци и славяни на Света Гора през 1416 г. (Из историята на Сѣлинския скит)*, dans « Старобългаристика », XXXV (2011), nr. 2, p. 59-64 ; Liviu Pilat, *La începutul relațiilor moldo-athonite : solia lui Alexandru cel Bun la Zografu și problema 'lavrei moldovenești'*, dans Petronel Zahariuc (ed.), *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV-XX). In honorem Florin Marinescu*, Iași, Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 2017, p. 55-64 ; Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Dimiter Peev, Ivan Biliarsky (éditeurs), *Documente românești din arhiva mănăstirii Zograf de la Muntele Athos*, Iași, Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 2019, p. 133-136.

⁵ Emil Turdeanu, *Două manuscrise datorate legăturilor moldovenești cu mănăstirea Zograf de la Sfântul Munte*, dans *Oameni și cărți de altădată*, édition de Ștefan S. Gorovei et Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 124-126.

⁶ Idem, *Un Liturghier copiat la Zograf pentru mitropolitul Teofan al Moldovei*, en 1532, dans *Oameni și cărți de altădată*, p. 274.

⁷ Ioan Dură, *Mitropoliți români pictați la Sfântul Munte Athos*, dans *Românii și Athosul*, p. 18. Une image du tombeau du métropolite qui se trouve dans la grande église de Docheiariou, chez Florin Marinescu (ed.), *Η Τερά Μονή Δοχειαρίου στη Ρουμανία. Τι λένε τα έγγραφα, Εκδόσεις Ιερας Μονης Δοχειαριου, Αγίου Ορους*, 2009, p. 356.

⁸ Emil Turdeanu, *Un călugăr român la Muntele Athos, la Locurile Sfinte și în Egipt, la sfârșitul secolului al XVI-lea*, dans *Oameni și cărți de altădată*, p. 326-328.

Fig. 1. Le portrait votif du métropolite Teofan
de l'église du monastère de Docheiariou (photo Petronel Zahariuc).

Au XVIIème siècle, quand on a enregistré les plus spectaculaires soumissions des établissements monacaux au Mont Athos, ni la présence roumaine, ni le pèlerinage roumain à Sainte Montagne n'augmentent. On retrouve parfois un moine ou autre qui décide de suivre le chemin à la Sainte Montagne, tout en vendant ou donnant les quelques biens sur son nom ramassés au pays. Tel est le cas, par exemple, du moine Silion, qui a donné à un neveu une pièce de terrain pour un cheval qu'il voulait employer pour arriver à « Sfetagora/Athos »⁹. Ou bien, il y avait le futur métropolite de l'Hongrovalachie, Teodosie, qui (vers le milieu du siècle) a vécu quelques années dans un monastère athonite, peut-être même le monastère d'Iviron, où on a fait une peinture avec sa représentation¹⁰.

Comme j'ai mentionné déjà, en Valachie, pendant les règnes de Șerban Cantacuzène et Constantin Brâncoveanu et sous la direction des métropolites Teodosie et Anthime

⁹ Damaschin Mioc (ed.), *DRH*, série B, *La Valachie*, vol. XXII, București, Editura Academiei Române, p. 467-468, nr. 240 (24 mars 1629) ; Petre Ș. Năsuresl, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 317.

¹⁰ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p. 512-513 ; Petre Ș. Năsuresl, *Le Mont Athos et les Roumains*, p. 319 ; Ioan Dură, *Mitropoliți români pictați la Sfântul Munte Athos*, p. 18-19. Une image au tableau votif du métropolite Teodosie du narthex de l'église du couvent d'Iviron, chez Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, deuxième édition, București, 1937, p. 43.

d'Iviron, le pèlerinage roumain au Mont Athos et à Jérusalem s'est revigoré, surtout grâce au grand voyage au Saint-Sépulcre entrepris par Elina Cantacuzène (la mère du Prince Șerban et la grand-mère du Prince Constantin), accompagnée par Stanca Brâncoveanu et Mihai Cantacuzène¹¹. Ainsi, le *Proschinitarion* du médecin et ensuite métropolite Jean Comnène a été écrit et imprimé justement pour persuader Constantin Brâncoveanu de « voyager avec Dieu »¹² au Saint Mont Athos. Le prince n'a pas visité à ce moment-là le Jardin terrestre de la Mère de Dieu, mais il a joint son « jardin » céleste quelques années plus tard, le jour même de la Dormition de la Mère de Dieu ! Pourtant, il n'y a pas beaucoup de nouvelles regardant des pèlerins roumains à la Sainte Montagne, mais j'ai identifié une note du 20 avril 1698 sur un manuscrit du monastère de Vatopedi, qui contient le texte suivant :

† J'en fais savoir que j'ai écrit moi-même, le servant de Dieu, voire Costandin, qui sois venu avec le père Zahariia au saint monastère d'Athos ; et celui qui lira ces Saintes Écritures, s'il est prêtre, il commémorera cet humble nom, Costandin, pour qu'il soit aussi souvent par Dieu dans le royaume des cieux. J'ai écrit ceci le 20 avril¹³ de l'année 7206 <1698>¹⁴.

Concernant la Moldavie, dans la même période, comme le montrent les diptyques du monastère de Zographou, quelques moines des monastères du Mont Athos, des districts de Neamț et Suceava (Neamț, Agapia, Putna et Voroneț) sont arrivés au Mont Athos¹⁵. Je suis persuadé que, si l'on publie d'autres diptyques appartenant à d'autres monastères athonites (avec leurs parties roumaines), le nombre des possibles pèlerins augmentera. Toutefois, les renseignements sur la Sainte Montagne se sont multipliés en Moldavie, aussi, à travers la voie russe mise en œuvre par Saint Pahomie de Gledin, higoumène du monastère de Neamț, évêque de Roman et fondateur de l'ermitage de Pocrov. Le saint a choisi la vie hésychaste, d'ermite, plusieurs fois durant sa vie, et il a fondé deux ermitages dédiés au *Pokrov* (La Protection de la Mère de Dieu), les deux sur les domaines du monastère de Neamț – le premier à Timișești, détruit par les Tatars en 1716¹⁶, et le deuxième sur le territoire du monastère de Neamț, voire l'ermitage de Pocrov, bien connu jusqu'à nos jours¹⁷. Ainsi, il y a eu sans doute des moines qui sont partis de cette ambiance hésychaste des monastères et des ermitages montagnards de Neamț vers la Sainte Montagne. Mais ils ont vécu leur existence en silence et il nous est impossible de connaître leurs noms.

¹¹ N. Iorga (ed.), *Documente privitoare la familia Cantacuzino scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, 1902, p. 104-110, nr. XLIX, p. 123-137, nr. LIXIX ; Mariana Lazăr, *Romanian pilgrims to the Holy Places*, dans « Historical Yearbook », I (2004), p. 193-204.

¹² † Daniel Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Călătorind cu Dumnezeu. Înțelesul și folosul pelerinajului*, édition révisée et annotée, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2008, p. 1-17.

¹³ L'écrivain a noté le mot slave : « dâne » (= jours).

¹⁴ BAR, Fotografii, XXVII/42 (de l'archive des photos de Marcu Beza, le verso comprenant la note suivante : « des lignes aux caractères slavonnes sur un manuscrit de Vatopedi, 1698 »). La note a aussi une signature en grec de « Ioasaf hiéromoine de Vatopedi ».

¹⁵ Petronel Zahariuc, « Les diptyques de Zographou ». *De nouvelles informations sur les relations des Roumains avec le monastère de Zographou du Mont Athos (début du XVe – début du XIXe siècle)*, dans AIIX, t. LVIII (2021), p. 526, 535.

¹⁶ Idem, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei și a Catedralei Mitropolitane din Iași de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVIII-lea*, dans Petronel Zahariuc, Daniel Isai (éditeurs), *Istoria Catedralei și a ansamblului mitropolitan din Iași*, livre imprimé avec la bénédiction † de Sa Béatitude Teofan Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, Iași, Editura Doxologia, 2021, p. 116.

¹⁷ Pr. C. Bobulescu, *Pocrovul*, Craiova, Editura Sfintei Mitropolii a Olteniei, 66 p.

Mais, tout comme Pahomie s'est orienté vers la Russie, des moines russes et ukrainiens sont venus vers les Principautés Roumaines, soit pour y rester, soit pour un séjour dans leur voyage au Mont Athos et aux autres Lieux Saints. L'un d'eux (le premier des notables) a été Saint Vasile de Poiana Mărului¹⁸, qui a vécu comme ermite, premièrement dans l'ermitage de Dălhăuți, à la frontière entre la Valachie et la Moldavie, ensuite dans l'ermitage de Poiana Mărului ; de cette communauté, certains moines ont décidé de déménager et d'habiter les monastères du Mont Athos. C'est ainsi que l'on explique comment Saint Païssios Velichkovsky, le second et le plus important des moines arrivés parmi les Roumains de l'espace russo-ukrainien, « le seul voyageur utile d'au-delà du Dniestr », conformément à N. Iorga¹⁹. Après avoir vécu pour un temps à Poiana Mărului, il est parti pour la Sainte Montagne, où il a organisé une communauté importante panorthodoxe comprenant des personnes parties avec lui, des locaux et des nouveaux (des Russes, des Ukrainiens, des Roumains, des Bulgares, des Serbes et des Grecs). Avec 64 d'eux, il est revenu par la Valachie en Moldavie, en 1763, où il a reçu une maison dans le monastère de Dragomirna²⁰.

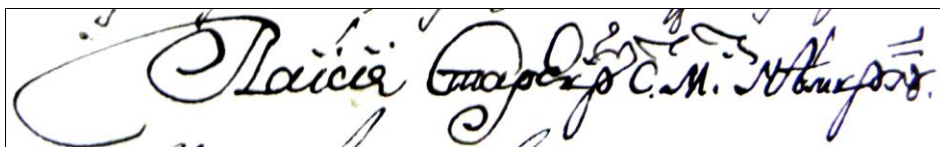

Fig. 2. La signature du Saint Pieux Païssios²¹

Ici, comme on le sait déjà, la communauté de Païssios est devenue de plus en plus nombreuse, tout en ramassant des moins de partout ; après une décennie, on est arrivé à 350 personnes, en dépassant de point de vue numérique tout monastère de Moldavie, y compris Putna. Pourtant, il n'y a pas une estimation du nombre d'habitants, sans doute nombreux, après la démission du métropolite Iacov Putneanul. Dans les années de début de l'existence en Moldavie, peu de moines sont revenus au Mont Athos et peu ont choisi d'autres ermitages, ceci parce que tout couvent (local ou soumis) apportait ses propres moines chez ses ermitages, et le monastère de Dragomirna (avec peu de domaines et dont les successeurs des fondateurs souffraient d'un grand décalage) n'avait pas ses ermitages à soi. De manière similaire, les petits monastères fondés dans cette période-là

¹⁸ Sfântul stareț Vasile de la Poiana Mărului, *Introduceri în rugăciunea lui Iisus și isihasm*, étude Dario Rocanello, argument diacre Ioan I. Ică jr., traduction diacre Ioan et Maria-Cornelia Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2009, 470 p.

¹⁹ N. Iorga, *Contribuții la istoria Bisericii noastre*, I, *Despre mănăstirea Neamțului*, dans AARMSI, s. II, XXXIV (1912), p. 467.

²⁰ Diac. prof. Ioan Ivan (ed.), *Viața Cuviosului Paisie de la Neamț, după manuscrisul nr. 154 din Biblioteca Mănăstirii Neamț*, imprimé avec la bénédiction de Sa Béatitude Daniel Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, Iași, Editura Trinitas, 1997, p. 39. Pour la vie de Saint Païssios Velichkovsky sur la Montagne Sainte, voir les études récentes, signées par Ana Brsikina-Müller, *Paisij Velickovskij als Abt des Klosters Simonos Petras. Zu den Umständen der Übersiedlung Paisijs und seiner Bruderschaft vom Berg Athos ins Fürstentum Moldau (1763)*, dans « Ostkirchliche Studien », 67, 2018, p. 212-236; S. Shumylo, *The Venerable Paisius Velychkovsky and the Fate of the Skete of the Prophet Elijah on Mount Athos in the Second Half of The XVIII Century-First Half of the XIX Century*, dans « Teologie și Viață », XXXIII (XCIX), 9-12 (2023), p. 55-77.

²¹ « Paisie starețul S(fintei) mănăstiri Neamțului » (document du 15 septembre 1786) ; Les Archives Nationales de Iași (ci-après cité : ANI), Le Monastère de Neamț, XXIII/33.

n'ont pas compris des moines avec de l'expérience athonite, puisque leurs fondateurs (des ecclésiastiques ou des boyards) les ont placés à l'ombre d'un grand monastère (dans la plupart des cas pas soumis) de la cathédrale métropolitaine et des cathédrales épiscopales. Peu d'habitants y sont venus de ces établissements et ont choisi de vivre auprès du fondateur (devenu moine). Toutefois, semblerait-il, même si la datation de Valentina Pelin n'est pas très stricte, un père de la communauté de Dragomirna est devenu higoumène de l'ermitage de Țibucani. En 1770 environ, Saint Païssios lui envoyait une lettre, tout en le conseillant de « songer avec humilité »²². Pour dater la lettre, il y a aussi la ferme identification de la date de construction de l'ermitage, dédié à la Sainte Marie Madeleine, le 22 juillet 1760, et non 1774²³, comme on trouve partout, même sur la page d'internet de l'ermitage (sur le site web de la Métropole de Moldavie et Bucovine).

Les choses ont beaucoup changé après le déménagement d'une grande partie de la communauté païssienne de Dragomirna aux monastères de Secu et Neamț. À ce moment-là, dans le contexte de la multiplication du nombre des habitants de la grande laire de Neamț-Secu (une note d'un disciple, rédigé lors de la mort de l'abbé, mentionne 400 moines²⁴), certains se sont orientés vers des ermitages auprès des deux monastères, ceux soumis au nouveau monastère et la communauté formée grâce à la grande réputation spirituelle de l'archimandrite Païssios ; d'autres sont partis au Mont Athos ou à leurs pays d'origine. Pour la Moldavie, outre la laire de Neamț-Secu, la place la plus peuplée avec des moines de la communauté païssienne a été le monastère de Vorona des forêts auprès de Botoșani et les ermitages dépendants de celui-ci ou bien influencés²⁵. Parmi les ermitages du monastère de Neamț-Secu, je mentionne ici l'ermitage de Țibucani, où l'higoumène hiéromoine Ilarie est arrivé pendant la neuvième décennie du XIXe siècle ; il était l'un des plus vieux membres de la communauté païssienne, venu en Moldavie du Mont Athos. Le « chef » de l'ermitage a été un grand érudit. Il a copié plusieurs manuscrits qui comprennent *Des Mots des Saints-Pères et des Vies des Saints*. Les notes trouvées sur les pages d'une *miscellanea* théologique montrent qu'il vivait en 1774 au monastère de Dragomirna, en 1782 au monastère de Neamț, en 1786 à l'ermitage de Țibucani. (« Ce bouquin a été rédigé par moi-même, l'humble hiéromoine Ilarie, le dirigeant de Țibucani. 1786, le 12 septembre ») Ensuite, en 1802, il s'est trouvé de nouveau dans la communauté païssienne des monastères de Neamț și Secu²⁶. L'hiéromoine Ilarie a déroulé une riche activité de copie des traductions effectuées à l'école des traducteurs fondée par Païssios Velichkovsky dans les communautés des monastères de Dragomirna, Secu et Neamț²⁷.

²² Sfântul Paisie de la Neamț, *Cuvinte și scrisori duhovnicești*, deuxième édition, sélectionnées et traduites en roumain par Valentina Pelin, avec une préface de Virgil Cândea, imprimé avec la bénédiction † de Sa Béatitude Teofan Le Métropolitain de Moldavie et Bucovine, Editura Doxologia, 2010, p. 25-27.

²³ Petronel Zahariuc, *Două testamente ale Cantacuzinilor moldoveni din secolele XVII-XVIII și câteva note despre cititoriile familiei (Deleni și Țibucani)*, dans « Banatica », XXXII (2022), p. 178-181.

²⁴ ANI, Manuscrits, n° 165 : « Païssios l'abbé de Neamț et Secu, mon père spirituel et mon confesseur, est parti à Dieu le 15 novembre 1794, et il a laissé à peu près quatre cents disciples ».

²⁵ Ic. stavr. Al. H. Simionescu, *Mănăstirea Vorona*, Botoșani, 1922, p. 23-29 ; Pr. Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Vorona*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 1989, p. 31-33.

²⁶ BAR, manuscrit roumain, n° 1844.

²⁷ Voir N. A. Ursu, *Școala de traducători români din obștea starețului Paisie de la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț*, p. 39-82, et Valentina Pelin, *Contribuția cărturarilor români la traducerile școlii paisiene*, p. 83-120, dans le vol. *Români în reinnoirea isihastă. Studii închinare Cuviosului Paisie de la Neamț la bicentenarul săvârșirii sale 15 noiembrie 1994*, publiés avec la bénédiction de sa Béatitude Daniel

Et parmi les ermitages influencés par le monastère de Vorona, je mentionne l'ermitage de Saint Nicolae auprès de Hârlău, la fondation du grand *logofăt* Iordache Cantacuzène. Concernant cet établissement, en 1777, on lit que le moine Ieronim « vivait dans cette période-là la terre inhabitée, sur le rocher appelé Șoimu, placé dans la proximité du petit ermitage de Saint Nicolae, dans la terre inhabitée de Deleni, à trois kilomètres ». Dans sa note, il nous dévoile le nom de son abbé : l'hiéromoine Theodosie²⁸ en 1795 et l'hiéromoine Ghedeon en 1798²⁹.

Voilà seulement deux exemples d'ermitages de Moldavie dont la vie a été revigorée grâce aux moines venus de la communauté païssienne, auxquels on peut ajouter d'autres (comme l'ermitage de Strâmba, du district de Vaslui, un vieux métoque du monastère de Neamț, qui a abrité dans les dernières années du XVIIe siècle l'icône miraculeuse du monastère de Neamț). L'un des gardiens de cette icône a été Saint Pahomie de Gledin, dans cette période-là un jeune moine de Neamț³⁰. Un autre exemple est le célèbre couvent de moniales de Varatic, du district de Neamț, dont le bon commencement a été assuré par le Saint Pieux Païssios³¹. Il vaut aussi mentionner ici les monastères de Pângărați (« Daniil l'higoumène d'Athos, le peintre des icônes de l'iconostase de l'église ») et d'Agapia, où pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle y sont arrivés des moines de la communauté de Neamț-Secu, parmi lesquels quelques-uns avaient vécu une période au Mont Athos, aussi³².

Ensuite, naturellement, certains moines ont été envahis par les souvenirs de la Sainte Montagne et ils ont souhaité d'y revenir, tandis que d'autres (encouragés par leurs histoires ou par les lectures sur la vie du Jardin de la Mère de Dieu) ont choisi de partir à Athos, aussi. Parmi eux, la plupart des disciples de Saint Païssios Velichkovsky, des uns sont restés à la Sainte Montagne, tout en commençant la lutte spirituelle et la guerre invisible pour fonder des établissements monacaux ici. Leurs tentatives sont assez bien connues, comme celles de l'hiéromoine Daniil, parmi les premiers qui aient vécu à l'ermitage de Lacu, aux années '60 du XVIIIe siècle³³, et des moines Iustin,

Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, édités par Virgil Căndea, Iași, Editura Trinitas, 1997. L'hiéromoine copiste Ilarie n'est pas le même que l'hiéromoine traducteur Ilarion le chantre, malgré les noms similaires. Je n'ai pas identifié de manière certaine l'écriture d'Ilarion le chantre ou sa signature, puisque la plupart de ses traductions ont été gardées dans des copies rédigées par d'autres moines. Si le manuscrit roumain n° 3168 de BAR (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, III, București, 1987, p. 36-37, n° 168), la traduction de *Vederii lui chir Daniil et Viieții și muceniciei Sf. Mucenic Anastasie*, « traduit par Ilarion du grec en roumain » a été écrit par le traducteur, ce qui est possible, alors je peux dire, après avoir examiné l'écriture de ce manuscrit et celle du manuscrit 1844, qu'il s'agit sans doute de deux personnes différentes.

²⁸ Petre P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, II, édition de Dalila-Lucia Aramă et G. Mihăilă, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 429-431, nr. 575 (manuscrit miscellané, qui comprend, parmi d'autres : *Istoria dărmării sfintei cetăți a Ierusalimului și istoria căderii Constantinopolului în 1453*).

²⁹ *Ibidem*, p. 359-361, n° 521 (*Pateric*), p. 462, n° 595 (Ioan Scărarul, *Leaștuța*).

³⁰ T. Pamfile, V. G. Nicolau, *Însemnări cu privire la moșia, satul și biserica din Strâmba, din comuna Puiești, județul Tutova*, dans « Miron Costin », II, nr. 10-11, 1914, p. 142-144 ; Petronel Zahariuc, *Studiu introductiv*, dans Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Dimiter Peev, Ivan Biliarsky (éditeurs), *Documente românești din arhiva mănăstirii Zograf*, p. 59-60.

³¹ Maica Epistimia Hagiu, *Istoria formării monastirei Varaticul*, Iași, Tiparul Tribunei Române, 1863, p. 4 ; Stavrofora Nazaria Niță, *Cititori ai evlaviei străbune. Cititori fondatori ai mănăstirii Varatic*, imprimé avec la bénédiction de sa Béatitude † Daniel Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, Editura Trinitas, 1994, p. 29-42. Voir aussi *Sfântul Iosif de la Varatic. Viața și scrierile duhovnicești*, édition par le moine Filotheu Bălan, livre imprimé avec la bénédiction † De Sa Béatitude Teofan Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, Le Monastère de Varatic, Iași, Editura Tehnopress, p. 15-57.

³² Petronel Zahariuc, *Pomelnicul mănăstirii Pângărați*, dans *SMIM*, XXXVIII (2020), p. 117-127.

³³ Arhim. Ioanichie Bălan, *Pelerinaj la Muntele Athos*, livre imprimé avec la bénédiction I. P. S. Teofan Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, 5ème édition, Editura Mănăstirea Sihăstria, 2010, p. 100-101.

Patapie et Grigore³⁴, qui ont mis les fondations du premier ermitage roumain de Prodrome³⁵. Il y a eu même des uns qui aient vécu dans beaucoup d'autres monastères et cellules de la Sainte Montagne, tout en maintenant le contact avec le pays selon leurs possibilités. D'autres ont été arrêtés dans leur chemin, comme le Saint Pieux Gheorghe, l'abbé de Cernica et Căldărușani, pour le bon commencement d'un autre travail divin dans l'autre pays roumain³⁶, où « de la rencontre entre la vie ermite roumaine de grande profondeur et son introduction dans la grande communauté par Païssios, est apparue la vie spirituelle équilibrée des monastères de Cernica și Căldărușani »³⁷. Et d'autres, certains connus et beaucoup inconnus, ont été seulement des pèlerins à la Sainte Montagne. Quelques-uns ont passé des années dans les enceintes des grands monastères athonite, l'un d'eux étant l'hiéromoine Chiriac Râmnicéanul, parti de la communauté de Cernica, dont la belle et difficile séparation a été commentée par l'archimandrite Veniamin Micle³⁸ et publiée par le soussigné l'année dernière³⁹.

Parmi eux, plusieurs ont finalisé le pèlerinage entier, tout en arrivant même au Saint-Sépulcre, comme l'hiéromoine Chiriac (appelé Dobrovici selon le nom de son père)⁴⁰ et son disciple, l'hiéromoine Andronic (appelé Popovici selon le service de son père)⁴¹. Le premier fait partie de la deuxième génération païssienne du monastère de Neamț-Secu, tandis que le second appartient à la troisième génération de cet important phénomène spirituel et culturel. L'un des deux moines érudits, Chiriac, à des origines bulgares, mais né à Bârlad, avec une riche activité de traducteur, déroulée surtout dans le monastère de Secu, attend toujours un historien pour l'étudier⁴². Andronic, à des origines d'Ardeal, mais né au village de Lungani (à ce point-là dans le district de Cărligătura) avec une riche activité d'écrivain dans le monastère de Neamț-Secu et dans le monastère du Nouveau Neamț de Bessarabie, a bien trouvé ses historiens, à partir de Valentina Pelin⁴³ jusqu'à d'autres collègues, comme l'hiéromoine Dorimedont

³⁴ Pendant sa vie laïque, Grigore Radu a été diacre de Divan, et il a donné au nouvel ermitage, fondé au Mont Athos, 11 hectares de vigne à Cotnari, pour lesquels « Patapie le moine de Saint Athos » était en litige en 1821 (ANI, Le Monastère de Neamț, LXXXVII/71).

³⁵ Dumitru Stăniloae, *Din istoria isihasmului românesc*, p. 502.

³⁶ Ierom. Protasie, *Din parte, pentru viața părintelui nostru stareț Gheorghe, cum din a lui Dumnezeu pronie au venit aici și au sădit cu părinții viață de obște în ostrovul Cernica, unde să prăznuiește hramul Sfântului Nicolae*, dans Econ. Dumitru Furtună, *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani*, deuxième édition, București, Editura Nemira, 2002, p. 125-126.

³⁷ Dumitru Stăniloae, *Din istoria isihasmului românesc*, p. 508.

³⁸ Veniamin Micle, *Chiriac Râmnicéanul, monahul isihast*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2003, p. 143-178.

³⁹ Chiriac Râmnicéanul, *Despre mănăstirile de la Muntele Athos și din Țara Românească și despre « rugăciunea lui Iisus »*, éditeur Petronel Zahariuc, dans Petronel Zahariuc (ed.), *Românii și Creștinătatea Răsăriteană (secolele XIV-XX)*, Iași, Editura Doxologia, 2021, p. 657-693.

⁴⁰ Petronel Zahariuc, *Călătoria ieromonahului Chiriac din Mănăstirea Secu la Muntele Athos (1840-1841)*, dans les « Annales Scientifiques de l'Université „Al. I. Cuza” » (ci-après cité : *AȘUI*), s.n., Histoire, LXI (2015), p. 249-264 ; *Călătoriile călugărului Chiriac de la Mănăstirea Secu*, publiés avec une introduction et des annotations par G. Giuglea, București, Tipografia Cărților Bisiericești, 1936, p. 9-14.

⁴¹ Idem, *Sur le hiéromoine Andronic des monastères de Neamț et de Secu et sur son voyage au Mont Athos (1858-1859)*, dans *AȘUI*, LXII (2016), p. 151-197 ; Ieromonahul Andronic, *Călătoria la Muntele Athos (1858-1859)*, éditeur Petronel Zahariuc, Iași, Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 2015, 251 p.

⁴² Pour le début d'une biographie, voir : I. Ivan, *Din relațiile călugărilor de la mănăstirea Neamț cu Biserica și societatea ruse pe la jumătatea secolului al XIX-lea*, dans *MMS*, année XXXIX, n° 9-10, 1963 ; idem, *Completări biografice referitoare la ieromonahul Chiriac Dobrovici*, dans *MMS*, année XLVIII, n° 7-8, 1972 ; Petronel Zahariuc, *Introducere* à Ieromonahul Andronic, *Călătoria la Muntele Athos (1858-1859)*, p. 13-21.

⁴³ Valentina Pelin, *Paisianismul în contextul cultural și spiritual sud-est european (secolele XVIII-XIX)*, édition d'Andrei Eșanu et Valentina Eșanu, livre imprimé avec la bénédiction de Sa Béatitude Teofan

(Bădărău) et le professeur Ion Gumenăi, qui éditent couramment *L'histoire des Saints Monastères de Neamț et Secu*⁴⁴. Les deux ont voyagé dans tout le monde, le premier arrivant à Moscou et Vienne, et ils ont laissé des descriptions de voyage, rédigées comme un *proschinartion* écrit par des chroniqueurs, tout en s'inspirant, plus ou moins, de divers types de *proschinartion* plus anciens, russes.

Outre ces histoires de dizaines de pages rédigées par les hiéromoines Chiriac et Andronic, à l'édition desquelles je me suis impliqué, aussi, on a gardé de brèves histoires comptant quelques pages, écrites par les moines pèlerins de la troisième génération païssienne⁴⁵. L'une d'elles, que j'ai déjà mentionnée auparavant⁴⁶, appartient à un moine qui a voyagé avec l'hiéromoine Andronic au Mont Athos, que je reprends ici, aussi. La description (sur deux pages) a été écrite sur trois colonnes, au texte parallèle roumain, bulgare et turc (y compris la colonne turque, à caractères cyrilliques). Le texte roumain est le suivant :

On est parti du monastère initialement et, tout en arrivant à Galați, on s'est embarqué sur un bateau, puisque c'est plus sûr que la caravelle (qui se déplace lentement, mais on risque de s'exposer aux orages, et elle fait trois jours jusqu'à Sulina, ne plus parlons des moustiques et des échelles de corde). En bateau on est arrivé à Sulina en neuf heures, voire on est parti à 8 et on était là à 6 heures ; on est resté un peu à Varna, environ une heure, et lorsqu'on est reparti, on est arrivé en deux jours à Constantinople. Le seul désavantage du bateau est que l'on doit débarquer tout de suite. Galata offre des conditions horribles d'hébergement, à vomir, et il faut payer 60 lei pour un mois même si on y reste pour un jour ou six. On est ensuite arrivé à Galata, on a payé pour une petite embarcation qui nous a dirigés près de la porte appelée Top – Kapusu, d'où on doit aller vers Balâclie. Puis, on a payé un bagagiste pour nous aider avec les biens ; on a trouvé un hébergement pour trois semaines, où nous sommes restés pour accomplir notre but. Ensuite, on a payé pour une caravelle, 40 lei par homme, et on est parti vers la Sainte Montagne ; en deux jours, on est arrivé à Xéropotamou, et de ce point-là on a continué le chemin avec tous les bagages à Careia, et de Careia à l'ermitage d'Ivion, selon nos besoins, plus à Morfano, chez père Luchiiian. Après un séjour de trois jours à Morfano, on est allé au Prodrôme de la Laure et on est resté là un temps pour étudier des éc[r]its⁴⁷ et parler avec des amis. Après un mois, on a trouvé un compagnon de plus et on est reparti par terre vers le monastère de Rila, où on est arrivé dans quelques jours ; après un séjour d'une semaine, on s'est dirigé vers Pazărgic, à travers les montagnes de Dospat. Ainsi, auprès de la cité de Dospat, à sa base, il y a un ruisseau extraordinaire plein de truites, où on a payé pour la pêche et les truites nous ont servis comme nourriture⁴⁸ pour longtemps. Dans quelques jours, on est arrivé à Pazărgic, mais avec un animal de plus. De Pazărgic, on a traversé Balcanu, Gabrov, Ternov et on s'est trouvé dans le port de Șviștov, où on est resté pour quelques jours. Ensuite, on s'est

Le Métropolite de Moldavie et Bucovine, Iași, Editura Doxologia, p. 284-303. Voir aussi Schiarhimandritul Andronic (Popovici), le confesseur et abbé du Monastère du Nouveau Neamț, *Aduceri aminte (1820-1892)*. Livre imprimé avec la bénédiction de Sa Béatitude Dorimedont, Le Monastère du Nouveau Neamț, Editura Cathisma, 2007, 171 p.

⁴⁴ Andronic Popovici, arhimandrit, *Istoria Sfințelor Mănăstiri Neamț și Secu*, étude introductive de pr. Dorimedont (Bădărău), transcription et reprise du texte d'Ion Gumenăi, Chișinău, Editura Lexon-Prim, I-V, 2016-2021.

⁴⁵ Voir, par exemple, Petronel Zahariuc, *O călătorie la Muntele Athos și la Constantinopol în 1862*, dans Gheorghe Cliveti (ed.), *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub. Omagiu*, Iași, Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 2014, p. 505-513.

⁴⁶ Idem, *Introducere*, à Ieromonahul Andronic, *Călătoria la Muntele Athos (1858-1859)*, p. 10, note 11.

⁴⁷ Je ne suis pas sûr du mot entier.

⁴⁸ Omis.

embarqué sur le bateau du Danube et on est parti vers Galați. Voilà, en bref, le voyage entrepris avec le père Andronic aux Lieux Saints⁴⁹.

De plus, quelques-uns de la multitude des moines pèlerins, après de multiples voyages à la Sainte Montagne, à Jérusalem et à d'autres Lieux Saints, ont choisi d'y vivre pour le reste de leur vie (ils y sont morts, aussi). Parmi eux, un hiéromoine Maxim du village de Davidești après de Huși, qui est devenu moine dans le couvent de Neamț, est resté dans le monastère de Xéropotamou, d'où il a porté une ardente correspondance avec des moines de son monastère d'origine. Il a aussi écrit aux moines et aux moniales de Varatic et Agapia, parmi lesquelles il faut mentionner Safta Brâncoveanu, Eupraxia Vârnab, Ripsimia Gociu, Elisaveta Cuza, Casiana Stan etc.⁵⁰. Le pèlerin Maxim a laissé une forte mémoire dans le monastère de Neamț, mise en évidence par le hiérarque Narcis Crețulescu dans la partie d'*Histoire du Monastère de Neamț* qui lui appartient en intégralité, où il cite des conseils de l'archimandrite et de l'abbé Neonil. Je les ai déjà présentés ailleurs, mais je les reprends ici pour leur caractère pittoresque.

L'anachorète pèlerin Maxim voulait voyager, selon ses habitudes, à travers l'Orient entier ; l'abbé ne pouvait pas l'empêcher, mais il lui donna une pièce d'oignon fondue en cire, tout en lui disant de l'apporter intacte lors de son retour. Le hiérarque, pieux, observa l'ordre de l'abbé et lui apporta la pièce en cire lors de son retour. L'abbé déchira la cire devant le pèlerin Maxim et, tout en lui montrant l'oignon, lui dit : « Comme tu peux bien voir, mon frère, tu es parti l'oignon, tu es revenu l'oignon ! ». Une autre fois, l'abbé tenta de faire la même chose avec le célèbre hiérarque Nil. Ce hiérarque intelligent se rendit compte de la tentation de l'abbé et, à un moment donné, il fondit la cire de l'oignon et l'employa pour couvrir de l'ail. Lors de son retour (d'Aghion Oros⁵¹) devant l'abbé, celui-ci déchira la cire et lui dit : « C'est tellement bizarre, mon frère ! Tu es parti l'oignon et revenu l'ail ! » « Quel miracle, ajouta Nil ! Je suis parti tout doux et je suis revenu plus piquant ». Les vieux disent que la maxime (du pèlerin Maxim) et du pèlerin Nil circula dans le monde dès lors. Il y a toujours dans le couvent beaucoup de frères, de pèlerins qui aient traversé l'Orient entier, mais qui n'arrivent pas au niveau de Nil et Maxim. Parmi les pèlerins, il faut noter Andronic et Anania Petrescu, auxquels on pourrait ajouter Teodosie Florea et l'higoumène Chelsie du monastère de Slatina. Tous les autres sont partis l'oignon et retournés l'ail⁵².

Assez des moines de Neamț ne sont jamais revenus⁵³ ; ils ont passé le reste de leurs vies au Mont Athos, où ils sont décédés (Calinic Boțan⁵⁴, le confesseur Nicanor Cotnăreanu, « tué par des voleurs à l'ermitage de Lacu, sur le domaine de Saint Paul »⁵⁵).

⁴⁹ Les Archives Nationales de Chișinău (La République de Moldavie), Fond 2119, op. 3, n° 34, sans numéro.

⁵⁰ Petronel Zahariuc, *Din corespondența unui călugăr român la Muntele în secolul al XIX-lea : Maxim hagiul*, dans idem (ed.), *Relațiile românilor cu Muntele Athos și cu alte Locuri Sfinte (sec. XIV-XX)*, p. 183-256.

⁵¹ Ainsi dans le texte : *La Sainte Montagne*.

⁵² Narcis Crețulescu, *Istoria Sfintei Mănăstiri Neamțu de la 1800 – încoace până la 1900*, t. VI, p. 433-434 (BAR, manuscrit roumain, n° 5695).

⁵³ Des uns, plus jeunes, ont décidé de ne plus revenir. Ainsi, le 20 septembre 1843, deux « frères » de couvent, Ion et Gavril, « tout en souhaitant beaucoup d'aller à la Sainte Montagne », ont reçu la bénédiction et une lettre de la part de l'abbé. Ils ont affirmé : « si jamais nous devenons des moines là ou ailleurs, nous ne revenons pas au couvent, et si nous revenons, nous serons éloignés du couvent, sans aucun avantage pour avoir vécu ici autant d'années » (ANI, Le Monastère de Neamț, I/178).

⁵⁴ Arhim. Veniamin Micle, *Manuscrisele românești de la Prodromul (Muntele Athos), Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului*, 1999, p. 73-74.

⁵⁵ Narcis Crețulescu, *Istoria Sfintei Mănăstiri Neamțu de la 1800 – încoace până la 1900*, t. VI, p. 431.

D'autres, quand même, après être devenus moines là, ont décidé de revenir au monastère de Neamț. Quelques moines du monastère de Neamț, ainsi que du monastère de Dobrovăț, ont vécu dans le monastère de Zographou, tout en portant une riche correspondance avec les abbés, les confesseurs et les frères restés au pays ou qui se trouvaient dans d'autres monastères athonites⁵⁶. Ils leur ont montré la beauté de la Sainte Montagne, des joies et des amertumes (les derniers de manière chiffrée ou dans des paraboles). Voici deux exemples :

Oh, mon frère, je vous remercie de tout mon cœur pour la poignée ; j'ai été vraiment surpris par un tel souvenir, mais il faut vous dire que je n'ai pas réussi à l'installer, puisque je n'ai pas des clous. Je vous en prie, venez personnellement avec des clous et installez-la pour la sécurité de la tour ; pour de telles personnes, on a besoin de clous quand on déballe les souvenirs enrichissants⁵⁷.

Et le deuxième :

Les dindons, les dindes, les canards, les oies, les coqs, les poules crient sans cesse le nom du pieux Roman ; surtout les canards vous envoient les meilleurs vœux et souhaitent votre présence ; ils crient qu'ils vont vous oublier avec leur tête ; il faut venir le plus tôt que possible pour en faire la paix⁵⁸.

Voici deux fragments des joies de la Sainte Montagne, avec lesquels je finis mon intervention.

Je crains que le jour de l'arrivée du Seigneur de la Vigne soit près, et je ferais quoi moi l'indigne ? Mais j'ai la lumière qui pénètre les orages et les soucis mondains de la Sainte Mère de Dieu, qui m'a protégé partout à travers ma vie entière. Elle est mon mur et mon salut, tout comme elle l'est pour beaucoup d'habitants de la Sainte Montagne⁵⁹.

Et encore :

Oh, mon frère, mon frère, au lieu de passer 100 ans à Bucarest ou ailleurs comme marchand, il est mille fois mieux de passer le temps à la Sainte Montagne ou ailleurs comme moine, loin des vagues et des soucis de ce monde, en cherchant seulement le salut de ton âme, soit même juste pour une année, puisque Dieu et Sa Sainte Vierge Mère regardent toute la terre et souhaitent voir de telles gens qui veulent obtenir le salut de leur âme⁶⁰.

⁵⁶ Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Dimiter Peev, Ivan Biliarsky (éditeurs), *Documente românești din arhiva mănăstirii Zograf de la Muntele Athos*, p. 506-527, nr. 121-206.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 526, nr. 206 (5 février 1863, Kalamaria ; l'hiéromoine Calistrat au père Roman).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 522, nr. 203 (1862, Kalamaria ; l'hiéromoine Calistrat au père Roman, qui se trouvait dans le monastère de Zographou).

⁵⁹ *Ibidem*, p. 516, nr. 198 (27 octobre 1860, le monastère de Zographou ; le moine Roman Stoianovici à son père Stoian).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 515, nr. 197 (27 octobre 1860, le monastère de Zographou ; le moine Roman Stoianovici à son frère biologique Costache).

CONSIDERATIONS ON THE CONTRIBUTION OF SAINT PAISIUS VELICHKOVSKY
AND HIS COMMUNITY TO THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN
ROMANIANS AND MOUNT ATHOS
(Summary)

Keywords: Paisius Velichkovsky, Mount Athos, the Neamț-Secu Monastery.

This article comprises a few aspects concerning the role of Saint Paisius Velichkovsky, abbot of the Dragomirna, Secu, and Neamț monasteries in Moldavia, in the intensification, or rather the re-establishment, of relations between the Romanians and Mount Athos. This re-establishment had many dimensions, to the extent that we can speak of an outpouring of Athonite spirituality into the monastic life of the Romanian Principalities. The primary receptacle and, later, the diffusion centre of this spirituality was the Neamț-Secu Monastery for nearly three generations, from the organisation of the Paisian monk community in the last three decades of the 18th century until its destruction in the seventh decade of the subsequent century. In this article, I focus on several smaller-scale aspects of the history of relations between the Romanian Principalities and Mount Athos, starting from the 15th century until the time when Saint Paisius Velichkovsky became the abbot of several Moldavian monasteries (the second half of the 18th century): the beginnings of Romanian monastic settlements on Mount Athos, the emergence of a new phenomenon in the 18th century, the organised pilgrimage to Mount Athos, which had previously been disorganised and random, and the establishment of *sketes* or “import” in Moldavia and Wallachia of monks from the large Paisian community of Neamț-Secu.

JONATHAN BARBIER*

ANTOINE MANDRET-DEGEILH**

LE DOCUMENT, PARENT PAUVRE DE LA DONNEE. À LA RECHERCHE DU FONDS D'ARCHIVES PERDU

Introduction

La numérisation, la photographie, les délais de plus en plus courts des séjours aux archives ont changé en profondeur, ces deux dernières décennies, le lien, le contact, voire le toucher que tout lecteur entretient avec l'archive.

Le vocabulaire se fait le reflet de ces changements : il suffit ici de penser à des verbes tels que « communiquer », « publier », « numériser », « dépouiller », dont l'usage immodéré – et souvent irréfléchi – se développe dans le langage courant, pour s'en convaincre.

Il s'agira, dans cette contribution, d'appréhender cette problématique des mots, de leurs définitions et des champs lexicaux dans lesquels ils s'inscrivent en nous intéressant à la fois aux textes et aux gestes des praticiens des archives, qu'il s'agisse des professionnels des archives en charge de leur conservation, les archivistes, ou bien, à l'opposé, des lecteurs des archives.

Sans prétendre à quelque exhaustivité, nous avons fait le choix de saisir le lexique des archivistes, d'une part, et celui des lecteurs, d'autre part, à partir de deux cas : celui, tout d'abord, du Droit français des archives et, plus précisément, de la loi fondatrice de 1979 dont les auteurs, en coulisse, ont été des archivistes et celui, ensuite, des écrits des historiens, lesquels forment non pas l'unique mais un des plus gros bataillons des lecteurs des archives en France.

Ce double regard sur le lexique des archives peut-il favoriser le dialogue entre archivistes et lecteurs ?

Pour comprendre ce phénomène et pour répondre à cette interrogation, nous nous intéresserons, au préalable, à la codification juridique du vocabulaire des archives en nous focalisant plus particulièrement sur la loi de 1979 sur les archives. Puis, nous nous intéresserons aux glossaires qui ont fait leur apparition dans le milieu des archivistes, avant de les mettre en miroir avec ceux qui se sont développés au sein du milieu professionnel des historiens, dont nous mettrons en évidence l'étonnante rareté.

Le lexique des archivistes saisi à travers la loi de 1979

Le Droit des archives français, parce qu'il est notamment l'œuvre des archivistes français qui se sont affairés ces dernières décennies au sein de la Direction (puis du

* Docteur en histoire contemporaine, membre du Laboratoire des Sciences Sociales du Politique ; e-mail : jonathbarbier@gmail.com.

** Docteur en science politique, membre du Laboratoire des Sciences Sociales du Politique ; e-mail : antoine.mandret@sciencespo.fr.

Service interministériel) des Archives de France, nous offre une porte d'entrée originale pour saisir le lexique des archivistes français d'aujourd'hui.

C'est plus particulièrement à partir de la loi fondatrice de 1979 et de ses travaux préparatoires que nous proposons d'appréhender, dans cette première partie, la définition que les archivistes français donnent des archives et les champs lexicaux qui forment leur univers de travail.

Le Droit français, rappelons-le d'emblée, a été long à définir ce que sont les archives. Il faut en effet attendre 1979 pour obtenir une première définition juridique précise des archives. L'article 1 de la loi fondatrice adoptée le 3 janvier 1979 dispose en effet que « les archives sont l'ensemble des documents, quels que soient leur date, leur forme et leur support matériel, produits ou reçus par toute personne physique ou morale, et par tout service ou organisme public ou privé, dans l'exercice de leur activité ».

Jusqu'alors, la définition des archives était considérée comme évidente et, partant, se faisait implicite. De l'implicite à l'ambigu, voire au maladroite, il n'y a cependant qu'un pas, que Maurice Druon, Ministre des Affaires culturelles, et Guy Duboscq, Directeur général des Archives de France, semblent franchir quand, en 1974, dans un article intitulé « Pour une loi d'archives », ils écrivent, par exemple, que les « Archives : c'est la production, normale et naturelle de l'activité d'une personne, d'une collectivité, d'une administration, d'une société, pour ne citer que quelques exemples »¹.

La loi de 1979 met donc fin (mais en partie seulement, comme nous allons le voir aussitôt après) à l'ambiguïté qui entourait la définition des archives et fait désormais reposer cette dernière sur la notion de « documents ». Au demeurant, les révisions ultérieures successives de la loi, dans les décennies 2000 et 2010, ne remettront pas en cause cette définition – même si le « document », à partir de 2016, cohabite avec la « donnée » :

Article 1 de la loi du 3 janvier 1979, abrogée le 24 février 2004	Article L.211-1 du Code du patrimoine du 24 février 2004 au 17 juillet 2008	Article L.211-1 du Code du patrimoine du 17 juillet 2008 au 9 juillet 2016	Article L.211-1 du Code du patrimoine en vigueur depuis le 9 juillet 2016
« Les archives sont l'ensemble des documents, quels que soient leur date, leur forme et leur support matériel, produits ou reçus par toute personne physique ou morale, et par tout service ou organisme public ou privé, dans l'exercice de leur activité. »	« Les archives sont l'ensemble des documents, quels que soient leur date, leur forme et leur support matériel, produits ou reçus par toute personne physique ou morale et par tout service ou organisme public ou privé dans l'exercice de leur activité. »	« Les archives sont l'ensemble des documents, quels que soient leur date, leur lieu de conservation, leur forme et leur support, produits ou reçus par toute personne physique ou morale et par tout service ou organisme public ou privé dans l'exercice de leur activité. »	« Les archives sont l'ensemble des documents, y compris les données, quels que soient leur date, leur lieu de conservation, leur forme et leur support, produits ou reçus par toute personne physique ou morale et par tout service ou organisme public ou privé dans l'exercice de leur activité. »

¹ Archives nationales (AN), 19960505/5.

Cette définition légale des archives – conçue par les archivistes des Archives de France, puis largement adoptée par leurs pairs de France et de Navarre² – présente cependant quelques faiblesses. Si la loi de 1979 – et plus largement le Droit français – nous dit donc que les archives sont des documents, elle se garde bien, cependant, de définir... ce que sont des documents.

Et pour cause : les auteurs de la loi de 1979 jugent une telle définition inopportune, la notion de « document » – à l’instar de celle d’« archive » – étant elle aussi considérée comme évidente. Le successeur de Guy Duboscq à la tête des Archives de France, Jean Favier, par exemple, écrit le 20 juillet 1978 au Directeur du cabinet du Ministre de la Culture :

Je ne peux que constater le caractère traditionnel [du] terme [de document], dont tous les dictionnaires reconnaissent le sens bien précis, qui n’a rien à voir avec le sens très large que lui donne parfois l’usage courant. [...] voici trois siècles qu’on parle de documents d’archives, et il me paraît difficile de revenir sur cet usage³.

Et Jean Favier d’enfoncer le clou dans une autre note également produite en 1978, toujours à l’attention du cabinet du ministre : « Ce n’est pas nous qui allons, subitement, redéfinir un mot qui a un sens bien précis dans la langue française et particulièrement dans la langue de la diplomatie »⁴.

Plusieurs polémiques qui agitent les couloirs du ministère de la Culture à la fin des années 1970, lors de la préparation de la loi de 1979, viennent cependant rappeler et illustrer que la notion de « document » est loin d’être aussi univoque que ne le voudraient ses défenseurs. Une première polémique émane, tout d’abord, de la Direction du Livre. Dans une note qu’il adresse le 27 mai 1977 à Michel Boyon, Conseiller technique au cabinet du Ministre de la Culture, Jean-Claude Groshens, Directeur du Livre, rapporte ainsi que les Inspecteurs généraux des bibliothèques « estiment que la définition qui est donnée des archives dans l’article 1 du projet est telle qu’elle englobe les bibliothèques, et ouvre la porte à des conflits d’attributions entre les responsables des archives et ceux des bibliothèques »⁵. Jean Favier balaye l’argument quelques semaines plus tard, exposant à Michel Boyon que « jamais un livre n’a été un document ; tout au plus un livre peut-il être la publication d’un document »⁶. Le 2 août suivant, Jean-Claude Groshens revient pourtant à la charge :

Aucun bibliothécaire ni documentaliste ne pourra être d’accord sur cette déclaration car, pour eux, le terme « document » recouvre aussi bien le livre que l’estampe, le disque et la bande magnétique. Cet exemple montre bien que, faute d’une terminologie commune, le projet de loi tel qu’il était rédigé, était source d’ambiguïtés et ne pouvait que susciter des craintes et des critiques⁷.

Une autre polémique, en 1978, oppose Jean Favier cette fois-ci au Directeur de l’Architecture. Ce dernier reproche au projet de loi en préparation le choix d’une notion,

² Nombre de glossaires en ligne proposés par les services publics d’archives – tel celui des Archives départementales de la Vienne ou celui des Archives départementales du Var – proposent ainsi cette définition légale des archives sans nécessairement mentionner son origine juridique.

³ AN, 19960505/5.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

celle de « document », tellement ambiguë qu'elle est susceptible d'englober les objets d'art et de placer ces derniers sous le régime des archives – un argument qui fait d'ailleurs écho aux propos de Jean-Claude Groshens qui, l'année précédente, s'inquiétait du sort qui pouvait être réservé aux gravures de Picasso conservées à la Bibliothèque nationale⁸. Jean Favier, dans une note adressée au Directeur du cabinet du Ministre de la Culture, répond alors au Directeur de l'Architecture qu'« un objet d'art peut témoigner d'un goût, d'une civilisation ou d'un moment de l'histoire, mais il ne constitue en rien un document puisque n'ayant aucune valeur de preuve juridique »⁹.

À vrai dire, si Jean Favier, en 1977, « [se] contente [...] de renvoyer tout simplement à la définition du Robert »¹⁰, son prédécesseur et ses collègues aux Archives de France n'ont pas toujours fait preuve de la même certitude lors de l'élaboration des premières esquisses du projet de loi, les années précédentes. Les archives des travaux préparatoires de la première moitié des années 1970 révèlent ainsi que leurs premiers auteurs ont eu la tentation de donner une définition, tout au moins négative, du document. Une première esquisse du projet de loi en date du 8 décembre 1973 dispose ainsi que les archives sont les documents « à l'exception a) de ceux qui ont été recueillis à titre de simple documentation, b) de ceux qui ont été produits pour être envoyés ou remis à des tiers et qui appartiennent à leur destinataire »¹¹. Le document serait, ainsi, le contraire de la documentation. Si cette opposition document *vs* documentation est reprise dans l'article, mentionné plus haut, « Pour une loi d'archives » de 1974 – la documentation, écrivent en effet ses auteurs, « c'est le rassemblement factice, dans un but déterminé, de documents imprimés ou manuscrits, recueillis un peu partout et qui n'auront d'utilité que de faciliter la compréhension d'un problème, et souvent d'un seul problème, pour la solution duquel cette documentation a été spécialement rassemblée »¹² –, elle ne sera pas retenue dans la mouture finale de la loi de 1979.

Si, au-delà de la loi de 1979, le Droit français des archives ne dit pas explicitement ce qu'est le document, il n'est pas, pour autant, complètement muet sur le sujet et laisse même en deviner, en filigrane, les contours.

Nombre de circulaires ministérielles, à commencer par celles établissant les listes de documents pour l'élimination, ne manquent ainsi pas de mentionner des types de documents d'archives, laissant ainsi entrevoir, par l'exemple, ce que sont les documents d'archives. Ces textes sont connus des auteurs des travaux préparatoires de la loi de 1979. Dans une note adressée à Guy Duboscq le 5 avril 1972, Michel Duchein, Conservateur en chef du Service technique de la Direction des Archives de France, mentionne par exemple « des dossiers personnels de fonctionnaires, dossiers de permis de conduire, procès-verbaux d'élections, etc. » ou encore des « lettres reçues, doubles de lettres envoyées, rapports, documents d'information, documents techniques, etc. »¹³ ; la cinquième esquisse du projet de loi de novembre 1974 énumère, quant à elle, « les documents de l'état civil ayant plus de 150 ans de date, les plans et registres cadastraux ayant cessé d'être en service depuis au moins 30 ans et les autres documents d'archives ayant plus de cent ans de date »¹⁴, etc.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

Un élément semble commun à ces différents exemples et dessine en creux un trait principal du document d'archive : il s'agit d'un objet de papier. « Papiers », le substantif au pluriel, en ce début des années 1970, fait d'ailleurs figure de synonyme de « documents » et on le retrouve souvent sous la plume des acteurs qui s'affairent à l'élaboration du projet de loi, notamment dans les correspondances qu'ils échangent entre eux dans le cadre des travaux préparatoires. Dans une note adressée le 25 juillet 1972 au Directeur du cabinet du Ministre des Affaires culturelles, Guy Duboscq mentionne ainsi « le délicat problème des 'papiers' » ou encore « les papiers émanant d'hommes publics »¹⁵. On pourrait ici évoquer bien d'autres exemples : « les papiers courants des administrations »¹⁶ (dans une note de Michel Duchein du 5 avril 1972), « la revendicabilité des papiers publics se trouvant en mains privées »¹⁷ (dans une liste de « principales questions à préciser ou à examiner » dressée en décembre 1973), « conserver tous ces papiers »¹⁸ (dans l'article « Pour une loi d'archives » de 1974, déjà mentionné), « le caractère de papiers publics attaché aux minutes des notaires »¹⁹ (dans un courrier du Président du Conseil supérieur du notariat au Directeur général des Archives de France en date du 23 juin 1975), etc. La cinquième esquisse du projet de loi publiée en novembre 1974 – laquelle confirme pourtant, dans ses articles 1 et suivants, la notion de « documents » – en propose elle aussi une occurrence :

Lorsque la cession des fonctions [de tout fonctionnaire ou magistrat public, tout représentant, agent ou préposé d'une autorité publique ou d'un établissement public, tout officier public ou ministériel] a pour cause le décès, les héritiers doivent remettre à l'autorité publique intéressée tous les papiers publics détenus par le défunt à raison de ses fonctions²⁰.

L'occurrence disparaîtra cependant des moutures suivantes du projet de loi.

Si les documents auxquels renvoie la définition des archives adoptée en 1979 semblent donc être principalement des objets de papier, on se gardera cependant d'affirmer que les auteurs de la loi de 1979 et des projets qui l'ont précédée tout au long des années 1970 n'ont pas envisagé d'autres supports que le papier pour les documents que leur définition des archives a voulu saisir.

Plusieurs éléments montrent en effet que les rédacteurs du projet de loi n'ont pas une vision de l'archive limitée au seul papier. Le 5 avril 1972, Michel Duchein écrit ainsi à Guy Duboscq que :

La difficulté s'accroît [...] à mesure qu'aux 'papiers' traditionnels se substituent, dans les administrations, les documents de formes nouvelles, microfilms, microfiches, cartes perforées, bandes magnétiques, sur lesquels les moyens de contrôle des archivistes sont, le plus souvent, inexistantes pour des raisons évidentes qui sont aussi bien d'ordre psychologique que d'ordre technologique²¹.

En 1973, une liste de « questions restant à examiner » signale le « Problème des fichiers électroniques tenus par les administrations »²² ; elle est complétée par une note

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

additive du 17 décembre de la même année évoquant les « fichiers électroniques tenus par les administrations (notamment par l'INSEE) et dont il faudrait que les Archives puissent obtenir périodiquement des 'sorties' sur microfilm »²³. En avril de l'année suivante, une note alerte le Directeur général des Archives de France sur la nécessité d'« insérer dans le projet de loi d'Archives [...] [la] préservation de la documentation des fichiers magnétiques » et préconise « des transcriptions récapitulant à titre d'historiques les informations contenues dans leurs fichiers informatiques »²⁴, etc. Les auteurs du projet de loi sur les archives acquièrent ainsi très tôt la conviction qu'ils n'assistent à rien de moins qu'une « révolution archivistique » et à des « changements d'ordre qualitatif »²⁵, comme l'écrit Michel Duchein dans la note au titre par ailleurs explicite – « La révolution archivistique. Le défi des archives modernes à l'archiviste et à l'historien » – qu'il adresse le 5 avril 1972 à Guy Duboscq. Et Michel Duchein de conclure que « la nature même de ces archives, leur forme matérielle, leur contenu, sont différents des archives des époques antérieures »²⁶.

À travers les lignes des documents préparatoires du projet de loi qui se succèdent tout au long des années 1970 vont plus précisément se dessiner deux, voire trois grands types de documents d'archives. Une note de juillet 1978 distingue ainsi entre les « archives traditionnelle[s] » – c'est-à-dire papier – et les « archives informatiques » :

Une cellule de conservation et de traitement des archives informatiques est prévue dans la deuxième unité de la Cité de Fontainebleau. Cette unité, essentielle pour les archives traditionnelle[s], comme pour les documents issus de l'informatique, devrait être aujourd'hui achevée²⁷.

La notion d'« archives informatiques » n'apparaît pas cependant à la veille de l'adoption de la loi de 1979 : on la retrouve déjà dans les documents préparatoires du début des années 1970. Guy Thuillier, Conseiller technique au Ministère de la Santé publique et de la sécurité sociale écrit ainsi, le 8 mars 1971, dans le cadre des premières consultations sur la future loi sur les archives, que « le 'matériau' même de l'histoire évolue : [...] L'informatique va poser des problèmes difficiles »²⁸. Dans une note adressée à Guy Duboscq le 29 mars 1972, Michel Duchein écrit, quant à lui, qu'« il suffirait, dans la définition des archives (art. 1) de bien préciser que cette définition couvre toutes les formes matérielles de documents, y compris l'audiovisuel et l'informatique »²⁹, laissant ainsi entrevoir non pas deux, mais trois types de documents d'archives. Guy Duboscq lui-même, dans une note adressée au Directeur du cabinet du Ministre des Affaires culturelles quelques mois plus tard le 25 juillet 1972, propose la même typologie : « archives traditionnelles, audiovisuelles, informatisées »³⁰.

Les auteurs de la loi de 1979 vont donc ouvertement afficher leur souci que la loi en préparation tienne compte de ces nouveaux types d'archives. Le 21 septembre 1974, Michel Duchein écrit ainsi :

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

[...] quelles que soient les réticences de l'un ou l'autre d'entre nous à l'égard de certaines 'techniques' modernes et innovations de structure, il me semble qu'on pourrait à bon droit nous reprocher, dans un proche avenir, d'avoir passé sous silence dans une loi d'archives élaborée en 1974 les points suivants : [...] archives informatiques, archives audiovisuelles³¹.

Guy Duboscq, le 2 octobre 1974, complète :

En ce qui concerne les 'lacunes' de ce projet de Loi, je pense qu'il serait bon d'envisager d'y inclure certaines dispositions concernant le préarchivage, les archives informatiques et audiovisuelles ainsi, et surtout, les archives économiques privées³².

Maurice Druon écrit la même année qu'« il est d'intérêt public que cette nouvelle catégorie d'archives [audio-visuelles] soit traitée avec le même respect que les archives traditionnelles sur papier »³³. Le projet d'exposé des motifs de la loi en préparation précise quant à lui, dans sa version de 1977, qu'« une définition générale des archives est indispensable en tête de la loi, car les acceptions courantes de ce mot sont inadéquates, dans la mesure où elles font appel à la notion d'ancienneté et à celle de document écrit, l'une et l'autre insuffisante »³⁴.

Plusieurs solutions vont alors être envisagées pour tenir compte des différents types d'archives identifiés. La cinquième esquisse du projet de novembre 1974 envisage, par exemple, dans son article 14, que

[...] des décrets pris en application de la présente loi fixent les conditions de la conservation et de l'utilisation des documents qui, en raison de leur forme ou de leur support, posent des problèmes particuliers, notamment des documents audio-visuels et des documents utilisés ou produits par l'informatique »³⁵.

Cette disposition ne sera cependant pas retenue dans la loi adoptée en 1979 et c'est à l'article 1, celui qui définit la notion d'« archive », qu'il reviendra finalement de suggérer la diversité des types de documents d'archives, avec l'astucieuse incise « quels que soient leur date, leur forme et leur support matériel », présente au demeurant dès les premières esquisses du projet de loi dans la première moitié des années 1970. Cette solution ravit les auteurs du projet de loi. Un document préparatoire de 1973 se réjouit ainsi que « La rédaction de l'article 1 a été faite de façon à inclure implicitement les archives audio-visuelles, mécanographiques, électroniques, etc. »³⁶. Visionnaire, Guy Duboscq écrit d'ailleurs en décembre 1973 que « la formule 'leur forme et leur support matériel' est suffisante pour désigner archives audio-visuelles, mécanographiques, électroniques, etc. La loi doit durer et l'on peut concevoir dans l'avenir des supports que nous ignorons aujourd'hui »³⁷.

La loi de 1979 ne s'est pas cependant contentée de donner une définition – même imparfaite – des archives. Elle a également consisté à condenser en un texte unique le vocabulaire légal des archives et à en montrer ses deux facettes : sa synonymie et sa polysémie.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

Un fait marquant à la lecture de la loi de 1979, de même que des esquisses qui l'ont précédée, est en effet la richesse du vocabulaire employé et la diversité des signifiants employés souvent pour un seul et même signifié. Prenons l'exemple de la cinquième esquisse de novembre 1974. On y trouvera sans difficulté aucune plusieurs familles de synonymes et, plus largement, plusieurs champs lexicaux très fournis :

– « Produits ou reçus » ; « Appartenant à » ; « Propriété » ; « Détenteur » ; « Détenus » ; « Résultant de l'activité » ; « Archives provenant des » ; « Appartenant à » ; « Emanent » ;

– « Données » ; « Léquées » ; « Achetées » ; « Transmettre [au successeur] » ; « Transférer [au dépôt] » ; « Transfert » ; « Transférées à la garde » ; « Remettre » ; « Confiées en dépôt » ; « Déposés » ; « Dépôt obligatoire » ; « S'approprie » ; « Vend » ; « Cède » ;

– « A la garde » ; « Conservation » ; « Sauvegarde » ;

– « Exploitation » ; « Consultables et reproductibles » ; « Délivrance de copies ou d'extraits authentiques des documents des archives publiques » ; « Communicables » ;

– « Destruction » ; « Aliénation » ; « Perte de documents ».

L'autre fait marquant qui surgit à la lecture de la loi de 1979, de même que des esquisses qui l'ont précédée, est la polysémie de certains mots qui composent le vocabulaire juridique des archives. L'exemple le plus connu et le plus emblématique est bien entendu celui des « archives » qui désignent à la fois les documents et les services qui les collectent et les conservent. Le « dépôt » est tout aussi intéressant, désignant à la fois une action (« ce dépôt est obligatoire »), un bâtiment (« les transférer aux dépôts d'archives ») et un service (« Les archives nationales sont le dépôt des archives des organes centraux de l'Etat depuis les origines de la nation française »).

Les glossaires des archivistes : un outil en essor

Les glossaires et lexiques des archives, écrits par des diplômés en archivistique, se sont multipliés depuis la deuxième moitié du XXe siècle. La société est alors imprégnée par les réflexions du *linguistic turn* et des travaux de chercheurs se revendiquant du postmodernisme. À titre d'exemple, on peut mentionner les ouvrages suivants : *Lexique archivistique des Hautes-Alpes* de Paul Aimès en 1965³⁸ ; *Lexique des archives et documents historiques. Du papyrus au vidéodisque* de Paul Delsalle, sorti en 1996³⁹ ou encore *l'Abrégé d'archivistique : principes et pratiques du métier d'archiviste*⁴⁰ rédigé par l'Association des archivistes français et datant de 2004.

Mais la révolution numérique de ce début de XXIe siècle accélère ce phénomène. La mise en ligne de plus en plus systématique de certains types d'archives (les registres d'état civil par exemple) et l'engouement des Français pour la généalogie depuis son ordinateur ont entraîné la création de nombreux lexiques et glossaires sur les sites Internet des services d'archives qui ne sont plus destinés uniquement aux étudiants préparant le concours de conservateur du patrimoine mais aussi au grand public désireux de connaître l'histoire de ses ancêtres ou d'entreprendre une démarche administrative. Rien que pour les Archives départementales, nous avons dénombré une vingtaine de glossaires accessible sur des sites Internet.

³⁸ Paul Aimès, *Lexique archivistique des Hautes-Alpes*, Gap, Imprimerie Ribaud frères, 1965, 208 p.

³⁹ Paul Delsalle, *Lexique des archives et documents historiques : du papyrus au vidéodisque*, Paris, Nathan, 1996, 127 p.

⁴⁰ Association des archivistes français, *Abrégé d'archivistique : principes et pratiques du métier d'archiviste*, Paris, Association des archivistes français, 2004, 275 p.

Les auteurs de ces outils de travail sont d'une grande diversité : les institutions nationales (*Dictionnaire de terminologie archivistique* de la Direction des Archives de France de 2002) ; les Archives départementales (le *Glossaire de termes archivistiques* des Archives départementales du Var) ; les Archives municipales (*Glossaire des Archives de Rennes* ; *Glossaire de l'archiviste* des Archives Bordeaux Métropole) ; les institutions universitaires (*Le vocabulaire des archives* de 2015 du service des archives de l'EHESS) ; les sociétés privées d'archivage (*Lexique de l'archivage* de la société Arcalys) ou encore les associations françaises et étrangères (*Petit glossaire de termes archivistiques* de l'association des archivistes français datant de 2008 ; le *Glossaire du Portail international archivistique francophone*, le *Glossaire du blog Convergence de l'association des archivistes du Québec*).

On assiste, en outre, à une spécialisation de ces glossaires et lexiques. Cette spécialisation repose sur la qualité du producteur (*Lexique des archives notariales* aux Archives départementales de la Vienne) ; une thématique (*Dictionnaire des Vendéens* des Archives départementales de Vendée), des particularités linguistiques (*Glossaire des Archives départementales du Tarn* où est défini le compoix, un document fiscal typiquement du Sud-Ouest) ou un support (*Glossaire des archives électroniques* de la CNIL).

On observe qu'un même terme n'est pas toujours défini de la même manière selon le glossaire que l'on exploite. Le glossaire des Archives départementales de la Vienne définit les archives à partir de la définition établie par l'Article L211-1 du Code du patrimoine :

[...] documents, quels que soient leur date, leur forme et leur support matériel, produits ou reçus par toute personne physique ou morale, et par tout service ou organisme public ou privé, dans l'exercice de leur activité. Le mot archives est couramment employé dans le sens restrictif de documents ayant fait l'objet d'un archivage, par opposition aux archives courantes⁴¹.

Le glossaire des Archives départementales du Jura a opté pour une définition moins juridique distinguant le document du lieu d'archives ainsi que par un passage par l'étymologie :

Archives : du bas latin archivum, du grec (ta) arkhaia, les choses anciennes, les archives.
1. – Documents tels que manuscrits, imprimés, photocopies, films, enregistrements sonores, etc. concernant le passé d'un peuple, d'une province, d'un département, d'une ville, d'une institution publique ou privée. 2. – Lieu où sont entreposés ces documents ; l'administration qui s'en occupe⁴².

Le glossaire des Archives de Saint-Étienne, pour sa part, donne d'autres exemples de documents du passé envisagés comme des archives : « On compte les archives audiovisuelles, figurés, électroniques, orales... »⁴³ Autre exemple, le *Petit glossaire archivistique* du département de la Lozère montre sa préférence pour l'expression « archives définitives » plutôt que pour celle d'« archives historiques » qui est mise entre parenthèse⁴⁴. Cette dernière a voulu se substituer à celle d'« archives anciennes » qui a été

⁴¹ <https://archives.var.fr/article.php?laref=67>.

⁴² <http://archives39.fr/Aides-a-la-recherche/p9/Glossaire-des-archives>.

⁴³ <https://archives.saint-etienne.fr/article.php?larub=60&titre=l-abecedaire-des-archives>.

⁴⁴ <http://lozere.fr/petit-glossaire-archivistique.html>.

fortement débattue dans le milieu des archivistes⁴⁵. Dans les glossaires des services d'archives, il n'existe donc pas une définition des archives qui fasse consensus mais une multiplicité, révélatrice de la richesse de ce vocabulaire archivistique.

On peut relever, en outre, d'autres différences entre ces dizaines de glossaires. Par exemple, celui des Archives départementales de Seine-et-Marne s'efforce de définir ce qu'est le « document », le parent pauvre des Archives : « Élément matériel comprenant un support et un tracé et contenant une information »⁴⁶. Cette définition est assez large pour englober à la fois les documents papiers et les documents électroniques. Toutefois, elle ne fait pas allusion aux mots qui se sont diffusés dans l'ensemble des secteurs professionnels, y compris dans les métiers des archives, et qui concurrencent le terme de document, à savoir la « donnée », le « contenu », la « ressource » ou encore « l'information ».

Mais on constate que la grande majorité de ces glossaires donnent des définitions de noms communs et en aucun cas de verbes alors que la transformation sémiotique des gestes archivistiques en ce début de XXIe siècle est considérable. Prenons le verbe « publier » : avant l'ère de l'informatique, il renvoyait au monde de l'imprimerie tandis qu'aujourd'hui il fait référence à une autre opération, à savoir la réalisation d'un outil destiné à être mis en ligne. Il en est de même pour le verbe « communiquer ». Dans son sens physique ou matériel, c'est l'action qui conduit un archiviste à donner accès au lecteur à un document d'archives. Dans son sens dématérialisé, en revanche, il se traduit par un envoi d'informations électroniques ou de données sous forme de fichiers. D'ailleurs, les archivistes ont franchi un cap, ils vont plus loin en réfléchissant à la question de « l'open source ». L'ouverture présupposée par cette expression anglo-saxonne peut laisser à penser que le lecteur n'a plus besoin de l'archiviste, il va de lui-même chercher l'information communicable depuis son explorateur de recherche. La révolution numérique est ainsi visible dans les mots que les professionnels des archives utilisent : ceux qui relevaient du monde du papier ont fait place à ceux qui s'inscrivent dans le monde des TICE. Toutefois, cette forêt de mots est trompeuse. Publie-t-on un inventaire sur un site Internet comme l'on publie une photographie sur la page personnelle d'un réseau social ?

Les mutations du langage archivistiques sont-elles visibles également chez les praticiens des archives ? Les historiens, tout particulièrement, ont-ils codifié leur terminologie archivistique en vue de fabriquer une méthodologie propre à leur discipline ?

Le vocabulaire des historiens au défi de leur relation sensible avec le document d'archive

L'historien Jean-Luc Chappey a montré dans son ouvrage, *Ordres et désordres biographiques. Dictionnaires, listes de noms, réputation des Lumières à Wikipédia*, que l'un des usuels les plus employés par le chercheur en histoire est le dictionnaire historique⁴⁷. Habituellement, il prend la forme d'une somme biographique ou prosopographique. Alors qu'ils ont accordé un certain intérêt aux dictionnaires de noms propres depuis la fin du XVIIe siècle, les historiens ont, a contrario, écrit très peu de glossaires, lexiques consacrés aux mots de leur métier. Parmi ces rares instruments de

⁴⁵ Odile Krakovitch, *Les archives historiques : grandeur ou décadence ?*, « La Gazette des archives », 1984, 125-126, p. 115.

⁴⁶ <https://archives.seine-et-marne.fr/export/print/glossaire?letter=d>.

⁴⁷ Jean-Luc Chappey, *Ordres et désordres biographiques. Dictionnaires, listes de noms, réputation des Lumières à Wikipédia*, Seyssel, Champ Vallon, 2013, p. 10-11.

travail, on peut citer, pour le XXIe siècle, un petit ouvrage dirigé par Nicolas Offenstadt, *Les mots de l'historien*⁴⁸ ; *Le vocabulaire de l'histoire* d'Yves Tissier⁴⁹ ou encore le *Dictionnaire de l'historien* coordonné par Jean-François Sirinelli et Claude Gauvard⁵⁰. Certains de ces instruments de travail existent aussi en ligne : c'est le cas du *Glossaire des archives* du Comité Rhône-Alpes d'Histoire de la Sécurité Sociale. On se rend compte, par ailleurs, que ce sont très souvent les mêmes termes qui reviennent dans les travaux scientifiques traitant de cette question : l'archive, les archives, les Archives avec une majuscule, les sources, les données et presque jamais le document, terme délaissé dans la lexicologie des historiens.

Il est vrai que des spécialistes de l'épistémologie de l'histoire – Michel de Certeau, Paul Ricoeur⁵¹ – se sont emparés de ce problème dès les années 1970-1980, au moment du *linguistic turn*, mais avec une autre finalité que celle qui nous intéresse ici. Car nous désirons en effet examiner les définitions historiennes des mots relevant du monde des archives sans entrer dans une démarche conceptuelle ou philosophique – pensons à « l'archive »⁵² au singulier de Michel Foucault –, mais en revenant là encore à des pratiques de consultation d'archives.

Les historiens ont rarement vulgarisé leur vocabulaire de travail au grand public. Depuis le manuel fondateur de Charles-Victor Langlois et de Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques*⁵³, les historiens, qu'ils soient méthodiques ou disciples d'une autre école, ont eu à cœur de décrire les étapes de l'écriture de l'histoire mais ils le font pour un public érudit, ayant déjà une certaine connaissance de la discipline historique. Pourquoi observe-t-on une frilosité des historiens à diffuser au plus grand nombre leur jargon indissociablement lié à leur matériau de travail, à savoir les documents d'archives ? Pour répondre à cette interrogation, nous pouvons émettre toute une série d'hypothèses. Comme d'autres scientifiques en sciences humaines et sociales, beaucoup d'historiens se sont repliés pendant longtemps dans leur tour d'ivoire universitaire et n'ont pas voulu engager un dialogue avec le reste de la population : « [...] La position de la tour d'ivoire reste largement partagée. Au nom de l'autonomie de la science, l'espace public et toute forme de *public history* y sont largement délaissées. »⁵⁴ La méthodologie du travail sur archives ainsi que les définitions propres à la discipline historique ne semblaient pouvoir être transmises que dans une logique de maître à disciple, de professeur à élève. Il arrive parfois même que l'approche inductive l'emporte sur celle fondée sur l'apprentissage d'un savoir théorique : un étudiant en Master d'histoire, qui se confronte pour la première fois à un document d'archives, est amené le plus souvent à découvrir par lui-même, au moyen de visites répétées dans les services d'archives, le savoir-faire – et peut-être aussi le savoir-être – spécifique à la consultation de documents anciens.

⁴⁸ Nicolas Offenstadt (dir.), *Les mots de l'historien*, Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2005, 125 p.

⁴⁹ Yves Tissier, *Le vocabulaire de l'histoire*, Paris, Vuibert, 2005, 963 p.

⁵⁰ Claude Gauvard et Jean-François Sirinelli, *Dictionnaire de l'historien*, Paris, PUF, 2015, 786 p.

⁵¹ Voir la retranscription de la conférence de François Dosse du mardi 22 avril 2003 à l'École des Chartes : Paul Ricoeur, Michel de Certeau et l'Histoire : entre le dire et le faire. <http://elec.enc.sorbonne.fr/conferences/dosse>.

⁵² Michel Foucault, *L'archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, 294 p.

⁵³ Charles-Victor Langlois et Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, Hachette, 1898, 308 p.

⁵⁴ Nicolas Offenstadt, *Histoires et historiens dans l'espace public*, dans Christophe Granger (dir.), *À quoi pensent les historiens ? Faire de l'histoire au XXIe siècle*, Paris, Éditions Autrement, 2013, p. 69.

Quels sont alors les problèmes lexicologiques que peut rencontrer un apprenti historien lors de ses premières journées de travail aux Archives ? Tout d'abord, comme le souligne Yann Potin, il est d'usage de dire, dans le langage courant, que l'étudiant se « rend aux archives »⁵⁵. On voit toute l'ambiguïté de cette expression qui renvoie à la fois aux supports et aux lieux de conservation des documents. Le matériau de l'historien paraît ainsi nécessairement contenu dans un espace physique, prévu à cet effet, ce qui n'est pas toujours le cas si l'on pense par exemple aux archives « courantes » et « intermédiaires » qui dorment dans les armoires du producteur ou aux archives privées sommeillant dans le grenier d'une maison de famille. L'outil adopté par l'historien Nicolas Offenstadt, à savoir « l'urbex », a mis en lumière également des documents qui n'ont jamais été transférés dans un service d'archives et qui ont été abandonnés dans un lieu lui-même abandonné⁵⁶.

Mais revenons à notre étudiant, une fois entré dans le service d'archives, il se rendra compte assez rapidement que « le travail » sur archives renvoie à des réalités bien différentes selon le service d'archives qu'il fréquente. Son autonomie de travail dépendra en grande partie des règlements intérieurs de chaque institution : par conséquent, il devra suivre un comportement adéquat en fonction de ces derniers. Vous ne travaillez pas de la même façon dans un service d'archives qui vous donne l'autorisation de consulter directement les pièces en magasin et un autre service où vous êtes limité dans la progression de votre travail pour des raisons indépendantes de votre volonté (les photographies sont interdites, les gants sont obligatoires pour la manipulation d'un document d'archives, les horaires d'ouverture et des levées du service d'archives conditionnent votre rythme de travail, etc.).

En outre, peut-on parler véritablement de « travail » sur archives lorsque l'on est animé par le « goût de l'archive » si bien décrit par Arlette Farge⁵⁷ ? Très souvent, travail et passion sont entremêlés chez l'historien qui consulte des documents d'archives. Pris dans une quête comparable à celle d'une chasse au trésor, l'historien recherche aussi des émotions – fréquemment occultées dans les travaux universitaires visant à la neutralité scientifique –, suscitées par le maniement des archives. Elles prennent des formes multiples : le privilège de tenir entre ses mains des documents qui n'ont pas été communiqués depuis des décennies, voire des siècles – même s'ils ont été en réalité triés, restaurés, inventoriés, classés par les archivistes comme l'a bien montré l'anthropologue Anne Both dans son ouvrage *Le sens du temps*⁵⁸ – ; le moment de recueillement où le chercheur en histoire a l'impression d'être hors du temps et de la frénésie de son époque ; et peut-être surtout un enthousiasme débordant lors d'une découverte archivistique inattendue. Quelquefois, il arrive d'entendre des historiens pousser des cris d'exclamation dans ces circonstances très précises... D'ailleurs, la passion l'emporte régulièrement sur le travail : qu'ils soient affectés dans l'enseignement secondaire ou l'enseignement supérieur, les historiens vont de plus de plus aux Archives durant leurs week-ends et leurs périodes de vacances. Pierre Goubert a bien montré dans l'épilogue d'un livre d'égo-histoire que les vacances ne sont pas toujours synonymes de repos pour l'historien :

⁵⁵ Yann Potin, *Archive(s)*, dans Claude Gauvard et Jean-François Sirinelli (dir.), *Dictionnaire de l'historien*, Paris, PUF, 2015, p. 66.

⁵⁶ Nicolas Offenstadt, *Urbex. Le phénomène de l'exploration urbaine décryptée*, Paris, Albin Michel, 2022.

⁵⁷ Arlette Farge, *Le Goût de l'archive*, Paris, Le Seuil, 1989, 152 p.

⁵⁸ Anne Both, *Le sens du temps. Le quotidien d'un service d'Archives départementales*, Toulouse, Anacharsis, 2017, 285 p.

Les pages précédentes pourraient laisser croire que j'ai passé une bonne partie de ce qu'on appelle une carrière à aller enseigner ou à discourir à l'étranger. En fait, congrès et colloques sont presque toujours placés durant les vacances universitaires, sensiblement les mêmes dans les pays concernés⁵⁹.

Une autre expression mérite aussi notre attention : « le dépouillement », très bien étudié par Philippe Artières, dans un numéro thématique de la revue *Sociétés & Représentations* intitulé « Après Certeau : histoire, archives et psychanalyse ». Il n'hésite pas à jouer avec les différents sens du mot, en comparant les documents d'archives à des « vieilles peaux »⁶⁰. « Dépouillement », ce mot est des plus ambigus. Quand le dépouillement des archives commence-t-il ? Lorsque l'on défait le nœud d'une liasse de documents ? En quoi consiste-il concrètement : à recopier sur une feuille de papier les informations du document d'archives qui nous paraissent pertinentes ? À rester toute la journée debout à prendre des photographies de ces documents ? Et enfin, quand se termine-t-il ? Aujourd'hui, avec l'utilisation de plus en plus généralisée de l'appareil photographique aux Archives, nous retardons sans doute ce temps du dépouillement des documents d'archives. Il ne se pratique plus forcément au sein de la salle de lecture mais peut se dérouler chez soi ou dans un train, c'est-à-dire devant les photographies numérisées des documents d'archives qui défilent sur l'écran de son ordinateur. L'expression « dépouiller des archives » reste donc vague et se trouve concurrencée par d'autres expressions tout aussi problématiques et qui ont le vent en poupe comme « extraire des données » ou « recueillir des données ».

Aujourd'hui, la donnée a-t-elle valeur de document d'archives pour l'historien ? Au premier abord, le terme de donnée semble plus usité chez les sociologues lorsqu'ils « recueillent des données » dans le cadre d'un entretien ou par des mathématiciens qui élaborent une démonstration scientifique que chez les chercheurs en histoire. Pourtant, comme le souligne l'historien Jean Boutier, l'idée d'un « recueil de données » par les historiens n'est pas née avec le développement des TICE mais remonte aux origines de la discipline historique : « La position de Polybe est claire : l'observation directe l'emporte sur toute autre source d'informations dans le recueil des données »⁶¹. Mais au fil des siècles, la trace écrite a pris le dessus sur le témoignage oral et a été sacralisée depuis la parution du *De re diplomatica* de Jean Mabillon en 1681. Cependant, avec l'informatisation des sociétés, la généralisation de l'appareil photographique dans les salles de lecture ou encore la mise en ligne de documents d'archives numérisés, la sensibilité aux archives des historiens s'est quelque peu estompée. Le dépouillement n'est plus qu'un « moment » du travail sur archives selon Philippe Artières : « L'effet-archives n'a pas disparu, mais il a été largement atténué et ne constitue qu'un moment du dépouillement. »⁶² La « saisie de données »⁶³ est, quant à elle, une étape supplémentaire qui succède à la relation de plus en plus désincarnée que l'historien entretient avec le document d'archives.

⁵⁹ Pierre Goubert, *Un parcours d'historien. Souvenirs 1915-1995*, Paris, Fayard, p. 142.

⁶⁰ Philippe Artières, *Dépouillement*, « Sociétés & Représentations », 2017/1, n° 43, p. 100.

⁶¹ Jean Boutier, *L'usage historique des archives*, dans Jean Boutier, Jean-Louis Fabaiani et Jean-Pierre Olivier de Serdan, *Corpus, sources et archives*, Tunis, Institut de recherche sur le Maghreb contemporain, 2014, p. 10.

⁶² Philippe Artières, *L'historien face aux archives*, « Pouvoirs », 2015/2, n° 153, p. 90.

⁶³ Voir le chapitre *De la source aux données*, dans Claire Lemerrier et Claire Zalc, *Méthodes quantitatives pour l'historien*, Paris, La Découverte, 2008, p. 34 à 47.

Aussi, les outils informatiques n'ont pas uniquement modifié la méthodologie de l'analyse des documents propre aux historiens mais ils ont également transformé les stratégies de recherche dans les services d'archives. Le cas des inventaires papiers en est un bon exemple. Ils sont de moins en moins utilisés par les historiens qui privilégient désormais leurs versions dématérialisées. Les Archives nationales l'ont bien compris en créant la fameuse « salle des inventaires numériques ». On ne feuillette plus un inventaire, on le télécharge et on tape un mot-clef dans un moteur de recherche à l'intérieur du document. L'archiviste Edouard Bouyé a décrit avec une grande justesse, dans son livre *L'archiviste dans la cité. Un ver luisant*, ce nouveau regard de l'archiviste et du lecteur face aux transformations de l'inventaire :

Désormais, l'inventaire une fois validé est mis en ligne ; il abonde le pot commun des inventaires et, quelques jours plus tard, les moteurs de recherche le moissonnent ; il est alors potentiellement consultable du monde entier⁶⁴.

Ce changement est perceptible également dans l'architecture des nouveaux bâtiments accueillant les fonds d'archives. Alors que la salle des inventaires correspondait à un espace bien spécifique dans le service d'archives, à savoir une pièce séparée de la salle de lecture, on constate l'inverse actuellement : les deux salles se confondent.

Une autre mutation engendrée par l'informatique a transformé la manière de « commander un document ». De moins en moins de services d'archives proposent à leurs lecteurs de noter la cote de leur document au crayon et sur une feuille cartonnée. La commande du document ne nécessite plus un échange entre l'historien et l'archiviste qui est à la banque de prêt. Maintenant, cette relation a lieu entre l'historien et la machine. Pour commander son carton, l'historien ne recopie plus la cote trouvée dans un inventaire, il la saisit. Après avoir validé sa commande, il attend de voir le numéro de sa place s'afficher sur un tableau lumineux. Le rapport humain a progressivement disparu au cours de cette phase si importante du travail sur archives.

Mais ce qui est peut-être le plus spectaculaire, c'est que l'usage de ces technologies par les historiens – qui a nombre d'avantages que nous ne remettons pas en cause – a provoqué un délaissement du lieu physique de conservation des archives ainsi que de son organisation archivistique. Au tout début de son travail, l'historien n'est plus à la recherche d'un lieu mais d'un document, ou plus précisément d'une pièce. Si son document d'archive est numérique ou a été numérisé, il se rend non plus dans un service d'archives mais sur son site Internet. Là, il ne se pose plus la question de savoir où se trouve le fonds, la série, il clique directement sur le document qui a été mis en ligne dans une rubrique « archives numérisées » ou « archives numériques ». Les archives perdent donc leur cohérence, leur rattachement physique à un fonds. Ainsi, les documents d'archives ne sont pas seulement numérisés ou dématérialisés, ils sont aussi parfois esseulés quand ils se retrouvent en ligne. Cette logique est trompeuse car on sait bien que la recherche en histoire a peu de chances de prendre la forme actuelle de plateformes destinées aux généalogistes, comme *Filae*, ou en un clic une liste de documents qui n'ont aucun lien archivistique les uns avec les autres se présente à vous. Nombre de documents comme les fonds privés ne sont pas et ne seront sans doute pas numérisés dans leur intégralité et mis en ligne. Ce qui est plus inquiétant, c'est que la numérisation des archives induit l'idée fausse que le travail sur archives aux Archives n'a plus de sens.

⁶⁴ Édouard Bouyé, *L'archiviste dans la cité. Un ver luisant*, Dijon, Éditions Universitaires de Dijon, 2017, p. 23.

Le vocabulaire des archives est donc loin d'être figé dans le marbre. Les étapes préparatoires de la loi de 1979 révèlent que le mot « document » possède une acception floue et peu codifiée. Les glossaires et lexiques des archivistes sont, quant à eux, d'une grande variété. Les nouveaux usages du numérique ne cessent de faire évoluer la terminologie archivistique. Les historiens, pour leur part, n'ont pas renouvelé en profondeur leurs réflexions concernant leur relation sensible aux documents d'archives – à l'exception du *Goût de l'archive* d'Arlette Farge qui reste une référence en la matière. Pourtant, leurs gestes de lecteur lors de la consultation d'un carton d'archives ont de réelles répercussions dans la fabrique de leur jargon méthodologique. Il serait d'ailleurs intéressant de poursuivre cette voie ouverte dans la forêt des mots en comparant les gestes de l'historien et ceux du généalogiste face aux archives. De même, historiens, sociologues, politistes ont un rapport matériel différent aux archives qui, d'une discipline à l'autre, sont qualifiées notamment de « données ethnographiques » ou de « littérature grise ». ⁶⁵ Depuis les essais d'égo-histoire menés par Pierre Nora ⁶⁶, il semble, par ailleurs, possible de conjuguer visée objective dans un travail historique et dévoilement des sentiments dans son quotidien de chercheur. Reprendre le temps de manipuler ou de toucher physiquement le document d'archives peut conduire le lecteur des salles de lecture à repenser les bases méthodologiques de sa recherche.

THE DOCUMENT, POOR PARENT OF DATA.
IN SEARCH OF THE LOST ARCHIVE FUND
(Summary)

Keywords: document, legislation, archives, data.

This article aims to understand the evolution, in France, of the meanings of the word “document” in archival science and in the human and social sciences. How did the document, a term which refers to very different media such as a paper writing, a film, a photograph or even a digital file, make its entry into French legislation in the second half of the 20th century and was it competed by other expressions like “data”?

⁶⁵ Jonathan Barbier, Antoine Mandret-Degeilh, *Le travail sur archives. Guide pratique*. Paris, Armand Colin, 2018, p. 23-24.

⁶⁶ Pierre Nora (dir.), *Essais d'égo-histoire*, Paris, Gallimard, 1987, 369 p.

MIRCEA GEORGESCU*
ION SOREANU**

O ÎNCERCARE DE RECONSTITUIRE A SPIȚEI GENEALOGICE A GLOGOVENILOR

Deși studii privitoare la familia Glogoveanu au mai fost scrise, o cercetare genealogică amănunțită prin care să se contureze cu claritate principalele ramuri ale acestui neam de boieri din Oltenia nu a fost întreprinsă încă¹. Considerăm că o astfel de contribuție istoriografică ar fi utilă, întocmirea unui arbore ori a unei spițe genealogice constituind baza oricărei cercetări dedicate evoluției istorice a unei familii. Suntem conștienți că un arbore genealogic al Glogovenilor va rămâne mereu incomplet, cu atât mai mult cu cât documentele se răresc pe măsură ce coborâm spre înaintașii acestui neam.

Glogova – primele mențiuni documentare

Cea dintâi atestare a Glogovei apare într-o scrisoare din 1482 a lui Vlad Călugărul, prin care domnul muntean îi anunța pe brașoveni că „pe vrăjmașul nostru și al vostru l-au omorât Mehedințenii la satul Glogova”². „Vrăjmașul” la care se făcea trimitere în scrisoare era Basarab cel Tânăr Țepeluș, înlăturat din domnie de către Vlad Călugărul, uciderea acestuia la Glogova petrecându-se între 23 martie și 13 iulie, respectiv între data ultimului act (cunoscut) semnat de către Basarab Țepeluș și cea a primului document emis de către succesorul său³.

* Inginer proiectant, Digital Grafix Grup, Craiova; e-mail: Inginer proiectant, Digital Grafix Grup, Craiova; email: mirceageorgescu.craiova@yahoo.com.

** Arhitect, Biroul individual de arhitectură Ion-Radu Soreanu, București; e-mail: ionsoreanu@gmail.com.

¹ O primă cercetare genealogică a Glogovenilor a fost făcută de Octav George Lecca în studiul *Familiiile boierești române. Istoric și genealogie*, publicat în 1899 la Institutul de Arte Grafice și Editura „Minerva” din București. Mai mulți membri ai familiei Glogoveanu îi erau necunoscuți lui Lecca și, în plus, acesta făcea și unele confuzii între personaje. Cam în aceeași vreme, Ștefan D. Grecianu întocmea doi arbori genealogici ai familiei, primul realizat după documentele pe care le avea la dispoziție la acea vreme, iar al doilea rezultat din documentele moșiei Glogova, consultate în 1886 de profesorul I. Tanoviceanu. Cei doi arbori, nepublicați, surprind doar o parte a membrilor familiei Glogoveanu și a relațiilor existente între aceștia (vezi BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*). Ileana Cioarec a dedicat o monografie acestei familii, dar în schița sa de genealogie autoarea s-a bazat, în mare parte, pe studiul lui Lecca, lucrare care este depășită astăzi (Ileana Cioarec, *Boierii Glogoveni*, Craiova, Editura Alma, 2009). Un alt arbore al familiei Glogoveanu îl găsim în articolul scris de Dinică Ciobotea și Aurelia Florescu, *Repere genealogice privind familia boierească Glogoveanu din Mehedinți*, în „Porțile de Fier. Revistă de istorie și cultură”, XV, nr. 21, 2015, p. 8-11, dar nici acesta nu oferă o prezentare corectă a legăturilor de rudenie ale unora dintre Glogoveni, mai mulți membri ai familiei fiind omiși.

² Ioan Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, 1413-1508, București, 1905, p. 183.

³ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 127.

Prezența fostului domn în satul de pe Valea Motrului a fost văzută prin prisma relațiilor de rudenie existente între Țepeluș și cumnatul său, Stanciu⁴, boier muntean rămas în istoriografie sub numele de „Stanciu de la Glogova”. Cu toate că această din urmă formulare ne poate duce cu gândul la o stăpânire funciară pe acele meleaguri sau la o dregătorie avută de cumnatul lui Basarab Țepeluș în zonă, faptul că el ar fi stăpânit la Glogova nu reiese, în mod evident, din vreun document, motiv pentru care, în ciuda a ceea ce s-a scris, nu putem să-l considerăm pe Stanciu ca posesor al acestei moșii și, cu atât mai puțin, ca pe un strămoș al familiei Glogovenilor⁵.

Următoarea menționare a satului de pe Valea Motrului este din 10 mai 1537, dată la care domnul Radu Paisie îi întărea lui **Drăghici** părțile „din Bălăcești, și din Glogova și din Mănăstirea”⁶, fiindu-i „vechi și drepte ocine și dedine”. Având „pără pentru aceste moșii” și „nici averi, nici aspri și nici cai, nici nimic”, Drăghici fusese nevoit să se înfrățescă peste ocinile lui cu un anume **Stanciu**, înțelegere pentru care cel din urmă dăduse „și averi și aspri și cai și scule de argint și cu îmbrăcăminte bună și cămăși și șei și friie și butoaie de vin”. Actul pomenește și pe **Stoian**, fratele lui Drăghici, descris ca „un răufăcător, de a furat case și cai și mult rău a făptuit și rău a pierit”. După moartea lui Stoian, „toate cele făptuite” de acesta „au căzut asupra capului lui Drăghici”, plata fiind suportată tot de către Stanciu, care trebuise să mai dea încă 2.000 de aspri⁷. Prin urmare, documentul din 1537 ne oferă numele primului posesor cunoscut al Glogovei, Drăghici, precum și al lui Stanciu, cel care a devenit, prin „înfrățire”, stăpân al moșiei.

La 3 iulie 1561, Petru cel Tânăr confirma unei „slugi” a domniei sale, al cărui nume lipsește din document, partea acestuia din Glogova, care îi era veche și <dreaptă ocină și dedină>⁸. Anonimul „proprietar” din Glogova, care poate că făcea parte din aceeași familie cu unul dintre Glogovenii pomeniți în 1537, îl înfrățise pe cumnatul său, **Radu**, peste ocina pe care o deținea, adică a patra parte din sat.

Dacă numele pomenite în cele două acte, Drăghici, fratele său, Stoian, și Stanciu, în 1537, iar mai apoi Radu, în 1561, nu se pot lega într-un arbore comun (din lipsa altor

⁴ Relația de rudenie reiese dintr-un act emis de Basarab cel Tânăr la 17 noiembrie 1479, prin care domnul muntean întărea mănăstirii Tismana trei sălașe de țigani dăruite de „cumnatul meu, jupan Stanciu și sora mea, Anca” (*DRH*, B. Țara Românească, vol. I (1247-1500), volum întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, Editura Academiei Române, 1966, p. 269).

⁵ Dintre istoricii care au considerat că Stanciu, cumnatul lui Basarab Țepeluș, era din Glogova, amintim pe Ștefan D. Grecianu (*Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, București, 1916, p. 360), I. C. Filitti (*Banatul Olteniei și Craioveștii*, în „Arhivele Olteniei”, XI, 1932, p. 146), George D. Florescu (*Divanele domnești din Țara Românească*, I, 1389-1495, București, 1943, p. 246) – Florescu nu credea, însă, că Stanciu era strămoșul familiei Glogoveanu, afirmând că „acest neam vechi în județul Mehedinților nu ne este cunoscut documentar înainte de mijlocul veacului al XVII-lea” (*ibidem*, p. 236) –, Dan Pleșia (*Neagoe Basarab. Originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea*, în „Valachica”, I, 1969, p. 53), care, de asemenea, avea rezerve față de o descendență a Glogovenilor din Stanciu și Anca, „în afară poate de o descendență prin femei nedovedită documentar”; pe de altă parte, autorii arboarelui genealogic al familiei Bengescu, publicat în *Familile boierești din Moldova și Țara Românească*, vol. I, *Abaza – Bogdan* (coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 431), sunt de părere că Stanciu zis „de Glogova” și soția sa, Anca, l-au avut ca fiu pe Stanciu Benga de Dobrușa, mare portar, din care coboară familia Bengescu (afirmație ce nu pare să fie susținută documentar). Ileana Cioarec coboară ascendența familiei Glogoveanu și mai mult în timp, afirmând că „boierii Glogoveni sunt atestați pentru prima dată la început [sic] secolului al XV-lea, când documentele menționează pe un anume Dragomir Roșul de la Glogova, ban de Jiu și de Tismana, în anul 1405” (Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 29). Remarcăm că prima menționare a unui ban de Tismana are loc la 10 iulie 1464 (*DRH*, B. Țara Românească, vol. I, p. 212).

⁶ *DRH*, B. Țara Românească, vol. IV (1536-1550), volum întocmit în cadrul seminarului de paleografie slavă condus de Damaschin Mioc, București, Editura Academiei Române, 1981, p. 47.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, vol. V (1551-1565), volum întocmit de Damaschin Mioc și Marieta Adam Chipier, București, Editura Academiei Române, 1983, p. 248.

informații), următorii posesori a unor părți din Glogova încep a-și găsi locul în spița de familie a Glogovenilor.

Originile familiei Glogoveanu

Actul de la care vom începe reconstituirea spiței genealogice a Glogovenilor datează din 7 iunie 1579. În acea zi, domnul Mihnea al II-lea Turcitul îi recunoștea lui **Lațco** din Glogova stăpânirea peste mai multe ocini, lazuri și ogoare din Ciucelul și Clesnești, cumpărate de la diverși megieși, precum și a două ogoare în Glogova, primite în urma înfrățirii cu Badea din Clesnești⁹. Pe lângă moșiile deținute de Lațco, în document mai este menționată și înfrățirea dintre Stănilava și Neacșa, prima dând toată partea sa de ocină din Glogova în schimbul părții deținute de Neacșa în Brativoești. Pomenirea acestui schimb de moșii, în același act, se datora faptului că Neacșa era soția lui Lațco, fapt care reiese dintr-un alt document, emis la 12 martie 1581¹⁰.

Prin urmare, Lațco deținea anumite părți din Ciucelul, Clesnești și Glogova – astăzi toate aceste așezări aparțin de comuna Glogova –, sate care erau împărțite între mai mulți megieși. Stăpânind în devălmășie un sat, acești megieși erau, după cum afirma Dinu C. Giurescu, „legați fiecare dintre ei cu toți ceilalți înlăuntrul aceluiași hotar”¹¹, între mulți dintre ei existând, probabil, atât relații de rudenie, cât și o descendență dintr-un strămoș comun. Dar cum am putea afla din cine coborau deținătorii acestor sate?

Printre ocinile cumpărate de Lațco și confirmate de către domnie în 1579 se afla și cea a lui Nicola, „din pădure și din sat din Clăsnești, oricât se va alege, pentru că a plătit Lațco ocina ce este mai sus-zisă de către fiica lui **Ploschinea** de mai înainte vreme”¹². Dacă interpretarea noastră este corectă – textul nu ni se pare suficient de clar –, ocina din Clesnești fusese cumpărată inițial de către o fiică a lui Ploschinea, care se prea poate să fi fost soția lui Lațco, Neacșa. Satul Clesnești apare menționat întâia oară la 3 decembrie 1483, dată la care domnul întărea boierilor Bărta: Petru, Neagoe (fiul vitreg al lui Bărta), Păun și Roman, stăpânirea peste Clesnești, Bărtcovești, precum și peste alte părți de moșii aflate în mai multe sate, printre care și în Ermonești. George D. Florescu observa că, deși acești boieri nu pot fi „identificabili”¹³, ei deținea proprietăți care, pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, se aflau în „stăpânirea începătorilor documentar cunoscuți a neamului Glogovenilor”¹⁴. Nu excludem o posibilă descendență a Glogovenilor din acești boieri amintiți în 1483, pe o anumită filiație pe care n-o putem, însă, urmări. În lipsa altor dovezi, observația lui George Florescu rămâne o ipoteză care ar trebui să fie confirmată și documentar. De reținut este numele lui Ploschinea (Ploschină), menționat și în alte acte ca „moș” al unora dintre Glogoveni. De altfel, acesta deținuse ocini în Brativoești, fapt menționat într-o judecată din 1701 între urmașii Neacșai și moșnenii din acest sat, cei din urmă susținând că deținea partea lor de moșie de la strămoșii lor, Stănilă și Ploschină¹⁵.

⁹ *Ibidem*, vol. VIII (1576-1580), volum întocmit de Damaschin Mioc și Ioana Constantinescu, București, Editura Academiei Române, 1996, p. 333.

¹⁰ *DIR*, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. II (1581-1590), București, Editura Academiei Române, 1952, p. 13.

¹¹ Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, Editura Științifică, 1973, p. 231.

¹² *DRH*, B. Țara Românească, vol. VIII, p. 333.

¹³ George D. Florescu, *op. cit.*, p. 266.

¹⁴ *Ibidem*. Despre Bărtcovești, nepomenit în alte documente sub acest nume, George Florescu se întreba dacă n-ar putea fi vorba de fapt Brativoești, sat aflat în dreptul Glogovei, peste râul Motru, unde se aflau și ocini ale Glogovenilor.

¹⁵ La 28 aprilie 1701, 12 boieri hotarnici alegeau părțile de moșie ale lui Nicola căpitan și ale moșnenilor din Brativoești, moșie ce o deținuse strămoșul lui Nicola, Radu Corlătescu (al doilea soț al Neacșaii) „de

Soția lui Lațco, **Neacșa**, a avut trei surori: **Stănilava** (amintită și în 1579, când se „înfrătea” peste niște părți de moșii cu cea dintâi), **Stana** și **Maria**, toate menționate într-un act emis de Mihnea al II-lea Turcitul la 2 iunie 1588. Din acest act reiese că Lațco cumpărase „de la cumnata sa, Stana, partea ei de ocină de la Mănăstirea și de la Glogova”, în timp ce, de la „cumnata sa Maria”, cumpărase Arșii – moșie pe care o va da din nou Mariei, în schimbul părților acesteia din Mănăstirea (astăzi, Valea Mănăstirii) și din Glogova. În același timp, Neacșa schimbase o ocină „cu sora sa Stănilava, de a dat Stănilava Neacșai partea ei de ocină din Glogova și Mănăstirea, iar Neacșa a dat partea ei din Brătivoești și din Lupoia toată, sorei sale Stănilava”¹⁶. Prin urmare, Stănilava, Stana și Maria dețineau, toate trei, părți de moșii în Mănăstirea și Glogova, locuri care au ajuns, prin cumpărare sau prin schimb cu alte moșii, în posesia lui Lațco și a soției sale, Neacșa.

Din cele patru surori, fiice, poate, ale acelui Ploschina pomenit mai sus, ne sunt cunoscuți doar descendenții proveniți de la Stănilava și de la Neacșa, despre Stana și Maria negăsind informații în acest sens.

Descendenții Stănilavei

Numele **Stănilavei** apare în cele două documente de confirmare a moșiilor lui Lațco, din 1579¹⁷ și din 1588¹⁸, fiind legat de schimbul de moșii pe care aceasta îl făcuse cu sora sa, Neacșa. În același context este pomenită și o „Stănilava din Clășănești”, de la care Lațco cumpăra o vatră, posibil una și aceeași cu Stănilava, sora Neacșai. Care ar putea fi, în acest caz, legătura dintre Stănilava și Badea din Clesnești, menționat și el în aceste documente și căruia Lațco îi dăruise un brâu de mătase și o pereche de mănuși, primind în schimb livezi în Glogova? Să fi fost Badea, soțul Stănilavei? În lipsa altor informații, un răspuns cert este greu de dat.

Fiul Stănilavei trebuie să fi fost **Stănilă**, după cum reiese dintr-un act emis de Radu Șerban, la 13 iunie 1604, prin care i se confirmau lui „Stănilă logofăt din Bratavoiești”¹⁹ mai multe părți de moșii cumpărate de acesta, în Glogova, Clesnești și Bratavoiești. În document este menționată mama lui Stănilă, Stănilava, care plătea 6.700 de aspri surorii sale, Maria, pentru o ocină din Bratavoiești. Faptul că tot în Bratavoiești deținuse ocini și Neacșa confirmă, după părerea noastră, că este vorba despre aceleași surori și, implicit, descendența lui Stănilă din Stănilava. Actul din 1604 ne oferă, în plus, numele fraților lui Stănilă, **Grosul** și **Oprea**, alături de care acesta făcuse și alte cumpărături de locuri. Partea din Glogova a lui Stănilă logofăt, dar și cea a fratelui său, Oprea, va ajunge la doi nepoți, **Dumitru** și **Danciu**. Aceștia le vor vinde mai târziu lui Nicola pârcălabul, ginerele Neacșei, tranzacția fiind menționată într-un document din 1639²⁰.

moștenire și de cumpărătoare” de la Ploschină și de la Stănilă logofăt. În 1750, judecata continua între Stroe și frații săi (urmași ai lui Ploschină și ai lui Stănilă logofăt), pe de o parte, și Stanca, văduva fostului consilier Matei Glogoveanu (fiul lui Nicola căpitan), pe de altă parte (Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 80-81).

¹⁶ *DIR*, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. II, p. 360.

¹⁷ *DRH*, B. Țara Românească, vol. VIII, p. 333.

¹⁸ *DIR*, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. II, p. 360.

¹⁹ *** *Documente privind istoria României, Seria B. Țara Românească. Materiale din arhive particulare*, în *SMIM*, V, 1962, p. 605-607.

²⁰ *DRH*, B. Țara Românească, vol. XXVII (1639-1640), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Oana-Mădălina Popescu, Ovidiu Olar, București, Editura Academiei Române, 2013, p. 46.

Părțile de moșie din Glogova și din Mănăstirea²¹ erau moștenite de Stănilă logofăt de la bunicul său, numit tot **Stănilă**, acesta din urmă cumpărându-le în „zilele lui Pătru voevod, fiul lui Mircea voevod”, prin urmare în timpul domniei lui Petru cel Tânăr (1559-1568). În 1613, aceste părți de moșii erau confirmate lui Stănilă și „fratelui său Necula”²², formulare din care am putea înțelege că Stănilă a mai avut și alt frate decât cei doi amintiți mai sus. În realitate, credem că este vorba doar de o „înfrățire” între aceștia, iar Necula pomenit în acest act este fiul Neacșăi, Nicula pârălăbul, despre care am menționat că a cumpărat, ulterior, părțile deținute de Stănilă logofăt în cele două sate. Un argument ar mai fi și faptul că Stănilă, cumpărătorul ocinilor din Glogova și Mănăstirea din vremea domnului Petru cel Tânăr, este numit bunic, în actul din 1613, doar al logofătului Stănilă.

Dintre copiii lui Stănilă logofăt, ne este cunoscută doar o fiică, **Maria**²³, care n-a avut urmași. Cu toate acestea, se pare că au existat descendenți din această ramură a familiei, deoarece în 1750 un anume **Stroe** afirma, într-o judecată cu Stanca Glogoveanu pentru unele părți de moșie din Bratîvoești, că el și frații săi se trag din Ploschină și din Stănilă logofăt²⁴.

Descendenții Neacșăi

Din cele două căsătorii ale Neacșăi, cu Lațco și, respectiv, cu Radu Corlătescu, s-au desprins două ramuri ale Glogovenilor.

Ramura Glogovenilor desprinsă din Lațco. Primul soț al Neacșăi pare să fi fost **Lațco**, cel care apare menționat în două documente, din anii 1579 și 1588, prin care i se recunoșteau acestuia mai multe cumpărături de moșii făcute în Ciucel, Glogova, Clesnești, Crainici și Bratîlov. Lațco a avut doi fii, **Necula** și **Vintilă**, amintiți alături de mama lor, Neacșa, în 1581²⁵, cu prilejul unor cumpărături de ocini în Baia și Lostiște. Ramura lui Lațco va continua doar prin descendenții lui Necula, despre Vintilă neavând cunoștință să fi avut urmași.

Necula și-a mărit stăpânirea funciară moștenită de la Lațco prin achiziționarea unor părți de moșie în Baia, Gostești și Rătezei, la 25 octombrie 1593²⁶. Peste aproape un deceniu, Necula se înfrătea cu sora sa vitregă, Florica – fiica Neacșăi cu al doilea soț, Radu Corlătescu –, căreia îi vindea părțile sale din Glogova, Ciucel și Mănăstirea, în schimbul satelor Corlătești, Voinești, Popești și Bonteni, din Romanați, rămase Floricăi moștenire din partea tatălui. Ulterior, pentru a scăpa de o „nevoie ce au avut dinspre Preda fost mare ban al Craiovei”²⁷, Necula a vândut Floricăi a treia parte din aceste moșii și jumătate din „mori și din vadul de moară”²⁸. În unele documente Necula este

²¹ Câte o jumătate din fiecare sat.

²² *DIR*, veacul XVII, B. Țara Românească, vol. II (1611-1615), București, Editura Academiei Române, 1951, p. 213.

²³ Într-un document din 28 iunie 1598 este pomenită Maria, fiica lui Stănilă, care primise ca zestre de la tatăl său jumătate din satul Gârbovi. Vezi *DRH*, B. Țara Românească, vol. XI (1593-1600). *Domnia lui Mihai Viteazul*, volum întocmit de Damaschin Mioc, Ștefan Ștefănescu et alii, București, Editura Academiei Române, 1975, p. 408.

²⁴ Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 81; vezi și nota 15.

²⁵ *DIR*, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. V (1581-1590), p. 13.

²⁶ *DRH*, B. Țara Românească, vol. XI, p. 7.

²⁷ *Ibidem*, vol. XXI (1626-1627), volum întocmit de Damaschin Mioc, București, Editura Academiei Române, 1965, p. 263.

²⁸ *Ibidem*.

amintit ca vătaf (12 ianuarie 1609²⁹ și 13 februarie 1621)³⁰. Ultima pomenire a lui „Necula din Glogova” este din 12 ianuarie 1622³¹.

Un „Necula vătaf”, tot din Glogova, apare și în câteva documente emise în perioada 1577-1587, personaj ce a fost considerat ca fiind unul și același cu fiul lui Lațco. Credem, însă, că cele două persoane sunt diferite și, înainte de a continua prezentarea urmașilor lui Lațco, vom încerca să argumentăm această presupunere.

Prima menționare a lui **Necula vătaful** este din 6 mai 1577, dată la care Alexandru al II-lea îi întărea acestuia mai multe părți de moșii în Ciucelul, Glogova, Mănăstirea, Grădiște, Seliștuș, Cotoruia, Iarcea și Fața, ultimele patru ocini fiind cumpărate de la Stana, mama Vigăi, „și de la soțul <ei> popa Barbul”³². În afara ocinilor deținute de Necula vătaf, domnul îi recunoștea și **Vigăi** părțile din Iarcea și Runcu primite de zestre de la mama acesteia, Stana, precum și lui **Mihăilă**, fratele Neculei, pe cele din Iarcea, Clesnești, Boița și Ermonești³³. Numele Vigăi ne este cunoscut și din alte acte legate de stăpânirile familiei Glogoveanu, unde este numită, însă, „Viga Podeanca”. Astfel, în 1632, aceasta lăsa câteva ocini nepotului ei de văr primar, Necula pârălab, pentru a o pomeni „la vriame de morte”³⁴. Bănuim, așadar, că ar fi vorba despre unul și același personaj³⁵. În acest caz, ce relație ar fi putut fi între Viga și Necula vătaful? Actul emis în 1577 este unul de confirmare a proprietăților deținute de către Necula vătaf, Viga și Mihăilă. Între aceștia trebuie să fi existat, așadar, relații apropiate de familie, iar faptul că Mihăilă este numit frate al lui Necula, întărește această idee. O posibilitate ar fi ca Viga să fi fost soția lui Necula vătaf, relația frate – soră fiind mai puțin probabilă, după părerea noastră³⁶. Dar oricare ar fi fost legătura de rudenie între cei doi, relațiile de familie ale lui *Necula vătaf* ni se par a fi diferite de cele ale lui *Necula*, *fiul lui Lațco*, după cum se observă și din arborele genealogic anexat – în primul rând se remarcă faptul că fiecare apare în legătură cu un alt frate: primul cu Mihăilă, iar al doilea, cu Vintilă.

La 15 iunie 1587, Necula vătaf este amintit din nou, cu ocini în Ciucelul și Negoești³⁷. Dacă privim moșiile deținute de către cei doi, observăm că, în afara satelor Ciucel, Glogova și Mănăstirea, unde ambii apar cu posesiuni, *Necula vătaful* mai stăpânea în Grădiște, Cotoruia, Iarcea, Fața, Seliștuș și Negoești, sate unde nu știm să fi fost proprietar și *Necula*, *fiul lui Lațco*. La rândul său, acesta din urmă avea, spre deosebire de primul, ocini în Clășnești, Crainici, Bratilov și Arșii. Prin urmare, părțile de sate deținute de către cei doi nu se suprapun decât în mică parte, aceasta putând fi o altă dovadă că în documentele amintite sunt menționate două persoane diferite.

²⁹ *** *Documente privind istoria României, Seria B. Țara Românească. Materiale din arhive particulare*, p. 609.

³⁰ *DIR*, veacul XVII, B. Țara Românească, vol. IV (1621-1625), București, Editura Academiei Române, 1954, p. 17.

³¹ *Ibidem*, p. 79.

³² *DRH*, B. Țara Românească, vol. VIII, p. 109.

³³ *Ibidem*, p. 109-110.

³⁴ *DRH*, B. Țara Românească, vol. XXIII (1630-1632), volum întocmit de Damaschin Mioc, București, Editura Academiei Române, 1969, p. 596.

³⁵ Hrisovul de danie al Vigăi, din 20 iunie 1632, va fi confirmat și într-un act emis ulterior, datat între 10 mai 1634 – 10 decembrie 1635. A se vedea *ibidem*, vol. XXIV (1633-1633), volum întocmit de Damaschin Mioc, Sașa Caracaș și Constantin Bălan, București, Editura Academiei Române, 1974, p. 353-357.

³⁶ În 1632, fratele Vigăi, Dumitru din Glogova, confirma părțile de moșii lăsate de către aceasta, nepotului lor, Necula pârălab (*ibidem*, vol. XXIII, p. 597). Nu am găsit vreo legătură între acest Dumitru și Necula vătaf din care să reiasă că ar fi putut fi frați.

³⁷ *DIR*, veacul XVI, B. Țara Românească, vol. V, p. 311.

Revenind la prezentarea ramurii lui Lațco, trebuie să amintim că fiul acestuia, Necula, a avut doi copii: un băiat, **Vintilă**³⁸, căsătorit cu **Despa**, fiica lui Andronie³⁹, și o fată, **Neacșa**, măritată cu Avram⁴⁰. Dintre urmașii acestora nu cunoaștem decât un fiu al lui Vintilă, **Lupu postelnic**, menționat pentru prima dată la 8 mai 1659, alături de mama sa, „jupâneasa Despa din Glogova”⁴¹. La 1 noiembrie 1710, Liontie monah – numele primit de Lupu la tunderea în monahism – dăruia mănăstirii Tismana, satul Roșița, partea care fusese a moașei sale Maria și care fusese cumpărată de către soțul acesteia, Roman⁴². Soția lui Lupu a fost **Ilinca**, cei doi având patru băieți: Staicu, Constantin, Niculae și Mihai⁴³.

Staicu apare menționat în timpul administrației austriece a Olteniei, vreme în care acesta era căpitan⁴⁴. A fost căsătorit cu **Maria** și a avut o fiică, numită tot **Maria**, căsătorită cu Iosif Cepleanu⁴⁵.

Al doilea fiu, **Constantin**, a fost căsătorit cu **Ilinca**⁴⁶, alături de care a avut doi fii, **Mihai** și **Dumitru**.

Mihai Glogoveanu, care apare la hotărnicia unei moșii, în 8 noiembrie 1715⁴⁷, considerăm că este fratele celor doi de mai sus. Mihai și Staicu din Glogova apar și în catalogul boierilor din 14 noiembrie 1719, unde sunt trecuți ca boieri din Mehedinți de clasa II-a⁴⁸, ceea ce arată importanța mai mică a acestei ramuri a familiei.

În ceea ce-l privește pe **Niculae**, acesta este pomenit ca stolnic la 15 noiembrie 1716, dată la care dădea un zapis fratelui său, Staicu Glogoveanu, prin care confirma vânzarea părților sale de moșie din Glogova, Clesnești, Săcelu, Mănăstirea, Gostești și Târnița, după cum vânduse și Mihai, fratele celor doi⁴⁹.

³⁸ Vintilă este numit „fiul lui Necula din Glogova” la 3 mai 1642, într-o judecată pentru un ȋigan care îi aparținea lui Necula părcălab, unchiul său. Vezi *DRH*, B. Țara Românească, vol. XXVIII (1641-1642), volum întocmit de Oana Rizescu (coordonator), Ovidiu-Victor Olar, Elena Bedreag, Ruxandra Lambru, Lidia Cotovanu, București, Editura Academiei Române, 2018, p. 559.

³⁹ Andronie, socrul lui Vintilă postelnic, este amintit la 12 mai 1643. Acesta dăruise drept zestre fiicei sale un ȋigan pe care îl primise, la rândul lui, de la Hamza postelnic și Danciu postelnic, fiii lui Barbu postelnic, din familia Begeștilor (*DRH*, B. Țara Românească, vol. XXIX (1643-1644), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr (coordonatori), Florina Manuela Constantin, Oana Mădălina Popescu, Constanța Vintilă-Ghițulescu, București, Editura Academiei Române, 2017, p. 172). Numele soției lui Vintilă apare într-un act datat 8 mai 1659, atunci când Cătălina, fata lui Stanciu din Brativoești, vinde „jupănesei Despa din Glogova” și „cocomului” ei, Lupu postelnic, un loc din hotarul Clășneștilor (vezi *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale*, vol. IX, 1657-1659, întocmit de Mirela Comănescu, Laura Niculescu și Ileana Dincă, București, 2012, p. 389; în continuare se va cita *CDTR*).

⁴⁰ Avram apare ca soț al Neacșai, „fiica lui Nicola vâtaf”, la 12 ianuarie 1609 (*** *Documente privind istoria României, Seria B. Țara Românească. Materiale din arhive particulare*, p. 609) și la 12 ianuarie 1622, când se judeca cu socrul său, Necula din Glogova, „fiul lui Lațco” (*DIR*, veacul XVII, B. Țara Românească, vol. IV, p. 79).

⁴¹ *CDTR*, IX, p. 389.

⁴² ANB, Colecția Manuscrise, nr. 330, *Condica Mănăstirii Tismana*, p. 403.

⁴³ BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 63.

⁴⁴ *Comori arhivistice vâlcene. Catalogul documentelor de la Arhivele Statului din Râmnicu Vâlcea*, vol. II (1467-1800), București, 1985, p. 68.

⁴⁵ BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 64.

⁴⁶ Ilinca era fiica lui Vintilă, care descindea dintr-un anume Matei, popă din Glogova (vezi Radu Crețeanu, *Schituri oltene necunoscute*, în *MO*, XV, 1-2, 1963, p. 57). În 1746, Ilinca vindea o parte din moșia Comănești, împreună cu fiii săi, văduvei lui Matei Glogoveanu, Stanca.

⁴⁷ Alexandru A. Vasilescu, *Oltenia sub austriaci 1716-1739*, vol. I, *Istoria politică a Olteniei sub austriaci*, București, 1928, p. 158.

⁴⁸ Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, vol. VI (1700-1740), București, 1878, p. 322.

⁴⁹ Nicolae Chipurici, *Oltenia medievală de vest. Catalog de documente (1374-1820)*, Drobeta-Turnu Severin, Editura Tipografic Radical, 2016, p. 263.

Ca și în cazul urmașilor Stănilavei, descendenții lui Lațco și-au vândut, de-a lungul timpului, din părțile deținute în Glogova, precum și în alte sate, altor membri ai familiei Glogoveanu, proveniți din ramura desprinsă din căsătoria Neacșai cu Radu Corlătescu. Drept urmare, în timp ce urmașii celui din urmă se vor ridica ierarhic, ajungând să se numere printre cei mai însemnați boieri din Oltenia, cei din ramura lui Lațco vor decădea la statutul de mici boieri și nu vor juca un rol important în viața social-politică din acest colț de țară. Ultimul reprezentat al acestora – cunoscut de către noi – a fost „Ioniță sin Mihai Glogoveanu, mazilu ot Tarnița”⁵⁰ care, la 2 februarie 1817, vindea un loc peste Brebina, cuscrului său, Dumitrache, fiul lui Tudor Sârbu din Baia.

Pe al doilea soț al Neacșai, **Radu Corlătescu comis**, îl găsim menționat în documente doar după moartea sa. Și el era la a doua căsătorie, prima sa soție fiind Marina din Zăgaia. Relația dintre aceștia reiese dintr-un document din 5 septembrie 1626, prin care i se confirmau lui Necula pârcălab, ginerele lui Radu, câțiva ȧigani cumpărați de socrul său. Egumenul de la Tismana reclama ȧigani ca fiind ai mănăstirii, motivând că aceștia au fost ai Marinei din Zăgaia „până ce nu luase pe Radu comis”⁵¹. În urma judecății s-a dovedit că respectivii ȧigani fuseseră cumpărați de Radu Corlătescu comis de la fiul Neacșai din prima căsătorie, Necula, „pe când era cursul anilor 7112”.

Singura fiică a lui Radu Corlătescu și a Neacșai a fost **Florica**, rămasă „de părinți săracă”⁵² la o vârstă fragedă. Marele ban Preda Buzescu profitase de situația Floricăi luându-i satele rămase moștenire de la tatăl său, Corlătești, Bonteni, Voinești și trei funii din Popești și, după ce le ținuse „ceva vreme”, le dăruise cumnatului său, Lambrino sluger. Prin urmare, moartea lui Radu comis trebuie să se fi petrecut după momentul la care cumpărase ȧigani de la Necula și înainte de 19 mai 1608, dată la care Preda Buzescu nu se mai afla în viață. Dacă ținem cont și de faptul că, „în cursul anilor 7112”⁵³ (1 septembrie 1602 – 31 august 1603), avusese loc „înfrățirea” dintre Florica și fratele său vitreg, cei doi făcând schimbul de moșii prin care aceasta cedase moșiile moștenite de la tatăl său, atunci este posibil ca stingerea din viață a lui Radu Corlătescu să se fi petrecut chiar la începutul perioadei estimate mai sus, mai exact în 1603.

Spuneam că Neacșa a fost căsătorită întâi cu Lațco și apoi cu Radu Corlătescu comis, raționamentul pentru care am făcut această afirmație fiind următorul: după cum am văzut, Lațco apare menționat în anii 1579 și 1588, în timp ce Radu Corlătescu este pomenit prin 1603 (dată stabilită indirect, dintr-un act emis ulterior acestor ani⁵⁴). Fiii lui Lațco, Vintilă și Necula, sunt amintiți pentru prima dată în 1581, așadar mai devreme decât Florica, fiica lui Radu Corlătescu, care la moartea tatălui (în 1603 ?) se pare că nu depășise vârsta copilăriei⁵⁵. Aceasta trebuie să se fi născut, așadar, în urma fraților săi vitregi și să fi fost rodul celei de-a doua căsătorii a Neacșai, cea cu Radu Corlătescu comis.

Ramura Glogovenilor desprinsă din Necula pârcălab. Florica a fost măritată cu **Necula**, amintit pentru prima oară la 23 iunie 1613⁵⁶. La această dată el era numit „Necula din Glogova”, formulare sub care îl vom regăsi până prin 1633⁵⁷, după care începe să fie menționat cu dregătoria de pârcălab, apoi cu cea de clucer (din 1654) și, în

⁵⁰ *Ibidem*, p. 430.

⁵¹ *DRH*, B. Ȧara Românească, vol. XXI, p. 263.

⁵² *CDTR*, vol. IX, p. 261.

⁵³ *DRH*, B. Ȧara Românească, vol. XXI, p. 263.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ În rezumatul documentului din 30 mai 1658 se afirmă că banul Preda Buzescu îi împresurase moșiile, „fiind ea mică și rămasă de părinți săracă” (*CDTR*, vol. IX, p. 261).

⁵⁶ *DIR*, veacul XVII, B. Ȧara Românească, vol. II, p. 213.

⁵⁷ *DRH*, B. Ȧara Românească, vol. XXIV, p. 153-154.

cele din urmă, cu cea de mare pitar (din 1656). Ultima sa menționare în documentele vremii este din 1662⁵⁸. De-a lungul vieții, Necula din Glogova s-a remarcat printr-o activitate intensă de achiziționare a mai multor moșii, fapt care se reflectă și în ascensiunea sa socială. Pe lângă părțile de moșii din Glogova, Ciucelul și Mănăstirea, dobândite, probabil, prin intermediul soției, și cele de la Racotși și Podeni, primite moștenire de la Viga Podeanca, Necula a reușit să recapete și moșiile Floricăi moștenite de la tatăl ei și împresurate de Preda Buzescu: Corlătești, Bonteni, Voinești și Popești. Pe lângă acestea, Necula Glogoveanu a mai cumpărat ocini și în Siliștea Greului, Broscari, Gârbovi, Corcova, Baia și Ieremonești. Construcția conacului din Glogova – casă fortificată, cu ziduri ale beciului groase de aproape un metru și jumătate, ambrazuri în pereți și cu un sistem de baricadare al ușilor directe de acces –, ce poate fi atribuită, cel mai probabil, lui Necula, evidențiază poziția socială la care ajunsese acesta.

Necula Glogoveanu și soția sa, Florica, au avut doi fii, Semen și Ivan (Iovan), din care au descins mai multe subramuri ale familiei, precum și o fată, despre care nu știm decât că a fost măritată cu Barbu Bengescu⁵⁹.

Urmașii lui Semen

Prima menționare în documente a lui **Semen** o găsim la 27 august 1639⁶⁰, dată la care numele nu îi era asociat cu cel al unei dregătorii. La 16 august 1652, Semen era logofăt⁶¹, titlu pe care îl va păstra până în 1657, când devine clucer⁶². În 1662, la 31 octombrie, soția sa, **Sima**, era numită cea „care au fost jupăneasă lui Semen clucer ot Glogova”⁶³, ceea ar putea însemna că Semen nu mai trăia. Din unirea celor doi sunt cunoscuți patru copii: **Gheorghiță**, **Giurcă**, **Barbu** și **Semen**, pomeniți alături de mama acestora în anul 1667.

Dacă Gheorghiță, Barbu și Semen dispar în negura istoriei, **Giurcă Corcoveanu**, numit astfel după moșia Corcova, unde acesta își avea reședința, a fost posesorul unui vast domeniu, dacă este să judecăm după moșiile trecute în testamentul fiice sale, Ilinca, din 1728: Corcova, Săcelul, Magherești (lângă Săcelul), Gârbovi, Căzănești, Cervenita, Vățulești, Broscari, Motiștea, Bârza, Corlăști, Obârșia, Mănăstirea, Clășnești și via de la Valea Fetii⁶⁴. Radu Crețeanu observa că pe harta stolnicului Constantin Cantacuzino Corcova era înfățișată „ca unul din cele șase sate din județul Mehedinți avînd o curte

⁵⁸ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 185.

⁵⁹ Menționările referitoare la Barbu Bengescu, ginerele lui Necula din Glogova, sunt din anii 1654 și 1655 (*DRH*, B. Țara Românească, vol. XXXIX (1654), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu, Oana Mădălina Popescu, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 279 și, respectiv, *DRH*, B. Țara Românească, vol. XL (1655), volum întocmit de Oana Rîzescu, Florina Manuela Constantin, Andreea-Roxana Iancu, București, Editura Academiei Române, 2013, p. 23). În volumul *Familii boierești din Moldova și Țara Românească* nu apare vreo fată a lui Necula Glogoveanu măritată cu un Barbu Bengescu. În această perioadă vedem că existau doi membri ai familiei Bengescu cu acest nume: Barbu, fiul lui Danciu Benga de Târgu-Gilort (pomenit în 1619 și 1643), precum și vărul acestuia, Barbu, fiul lui Hamza de Târgu-Gilort (decedat în 1660). Cel din urmă este amintit în arborele genealogic publicat în lucrarea menționată ca fiind căsătorit cu Anuța Dumitrescu din Târgu-Jiu. Este totuși posibil ca acest fiu al lui Hamza să fi fost ginerele lui Necula din Glogova.

⁶⁰ *DRH*, B. Țara Românească, vol. XXVII, p. 283.

⁶¹ *Ibidem*, vol. XXXVII (1652), volum întocmit de Violeta Barbu, Constantin Bălan, Florina Manuela Constantin, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 23.

⁶² *CDTR*, vol. IX, p. 32.

⁶³ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, *Cărți domnești, zapise și răvașe*, partea I, București, 1903, p. 302.

⁶⁴ *Ibidem*, vol. XI, *Cercetări și regeste documentare*, București, 1906, p. 263-265.

boierească mai însemnată”⁶⁵ și îl vedea pe Giurcă Corcoveanu ca pe „întemeietorul probabil al acelei curți sau, cel puțin, ca unul care va fi prefăcut și mărit casele atestate încă din 1620-1630, ale lui Preda vistierul”.

Giurcă Corcoveanu a fost căsătorit cu fata lui Cornea Brăiloiu, Dumitra⁶⁶, căsnicie din care au rezultat doi copii, **Cornea și Ilinca**. La 28 noiembrie 1697 Giurcă murise, după cum reiese dintr-un act prin care Cornea și Ilinca dăruiau un loc de vie unchiului lor, Vlăduț Brăiloiu, drept pomană pentru sufletul tatălui lor⁶⁷. De zestrea Ilinței, la căsătoria acesteia cu Constantin Strâmbeanu, din 1705, a avut grijă fratele ei, Cornea⁶⁸. Acesta din urmă avea să moară nu după mult timp, deoarece în 1711 o vedem pe Ilinca Strâmbeanu judecându-se singură cu unchiul ei, Barbu Brăiloiu, pentru moștenirea rămasă de la tatăl ei⁶⁹. La 27 martie 1728, văzându-se „de supărarea boalei slabă”, Ilinca își făcea testamentul, împărțind averea sa între soțul său și cei cinci copii: Constantin, Ion, Marica, Stanca și Dumitrana. Chipurile membrilor familiei Corcoveanu ne sunt cunoscute din fresca bisericii din Corcova, ridicată de către Constantin Strâmbeanu, în 1752, probabil pe locul uneia mai vechi.

Urmașii lui Iovan

Dintre cele două ramuri ale Glogovenilor care se desprind din Necula, cea a lui **Iovan** va deveni mai cunoscută. Căpitan, în 1667⁷⁰, iar apoi vistier, Iovan Glogoveanu a fost căsătorit cu **Vișa**, o soră a pitarului Stroe Leurdeanu⁷¹. În 1673 se pare că Iovan nu mai trăia, Vișa „ot Glogova”⁷² fiind amintită doar cu „coconul ei, Nicola postelnic”⁷³. În afara acestui fiu, Iovan și Vișa Glogoveanu au mai avut și o fată, **Ivana**, mai puțin cunoscută, care a fost căsătorită cu postelnicul Șerban Știrbei⁷⁴. În 1705, Vișa se călugărise, fiind numită monahia Catrina⁷⁵.

Fiul lui Iovan, **Nicula**, a fost mai întâi postelnic (1673)⁷⁶, apoi căpitan (1687), iar în 1690 ajunsese mare căpitan de Cerneți, dregătorie înființată în vremea lui Constantin

⁶⁵ Radu Crețeanu, *Bisericile de zid de pe Valea Coșuștei. Raioanele Baia de Aramă, Turnu Severin și Strehaia*, în *MO*, XIII, 1961, nr. 7-9, p. 493; satul Corcova este situat într-o regiune predominant pomi-viticolă, viile de aici fiind menționate încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

⁶⁶ Vezi arborele familiei Brăiloiu întocmit de G. D. Florescu, cu completări pentru secolele XIX-XX făcute de Mihai Dim. Sturdza și Mihai Alin Pavel, în *Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, vol. II, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2011, p. 191-193.

⁶⁷ Radu Crețeanu, *op. cit.*, p. 493-494. Giurcă Corcoveanu a murit după 9 iunie 1693, dată la care apare pomenit într-o judecată a orașenilor din Baia de Aramă (N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 308).

⁶⁸ Foaia de zestre a Ilinței a fost întocmită de fratele ei, Cornea, la 20 iulie 1705. Unele referiri la bunurile pe care le primea Ilinca apar în articolele Constanței Vintilă-Ghițulescu, *Mariage et parenté à travers les actes dotaux roumains (1700-1865)*, în „Annales de démographie historique”, 1 (no. 121), 2011, p. 141-160, și, respectiv, *Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I)*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 213-222.

⁶⁹ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, V, p. 310-311.

⁷⁰ BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 56.

⁷¹ Această relație este menționată într-un document din 6 iulie 1707 (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, București, Editura Academiei Române, 1961, p. 34).

⁷² G. Fotino, *Câteva documente vechi inedite*, în „Arhivele Olteniei”, 5, 1923, p. 36.

⁷³ În pictura bisericii din Glogova, finalizată în 1764, a fost zugrăvit și chipul lui Iovan Glogoveanu, reprodus, poate, după fresca vreunei biserici mai vechi.

⁷⁴ Ivana, „jupâneasa” lui Șerban postelnic (fiul lui Radu Știrbei postelnic), este menționată la 30 mai 1700, atunci când i se recunoștea stăpânirea asupra moșiei Fundeni. Vezi *Condica Marii Logofeții (1692-1714)*, ediție îngrijită de Melentina Băzgan, Pitești, Editura Paralela 45, 2009, p. 264.

⁷⁵ Nicolae Chipurici, *op. cit.*, p. 242.

⁷⁶ În luna noiembrie a anului 1673, Nicola postelnic este pomenit alături de mama sa, Vișa din Glogova (G. Fotino, *op. cit.*, p. 36). Zapisul este scris de Ionăș din Glogova, personaj a cărui legătură cu familia Glogoveanu n-am reușit să o aflăm. Pe Ionăș logofătul din Glogova îl mai găsim menționat și în 1670.

Brâncoveanu, „probabil în timpul luptelor purtate de turci împotriva Imperiului austriac, în ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea”⁷⁷. Menționarea lui Nicula, în 1690, este legată de prinderea acestuia de către Imre Thököly, principele Transilvaniei, eveniment relatat de către Ștefan Grecianu: „[...] au prins pe Căpitanul cel mare den Cerneți care era acolo de paza mărginii, anume Necula Glogoveanu, și l-au ținut multă vreme în obezi”⁷⁸.

În *Condica de venituri și cheltuieli a Vistieriei*, din anii 1694-1704, numele lui Nicola căpitan este asociat cu câteva misiuni încredințate acestuia de către Constantin Brâncoveanu⁷⁹. Poziția sa la curtea domnului muntean se va fi datorat, poate, și căsătoriei cu fiica lui Vâlcu Mogoșescu-Grădișteanu⁸⁰, Alexandra (Sanda), alianță matrimonială prin care Nicola căpitan ajunsese să se înrudească cu familia lui Constantin Brâncoveanu⁸¹. Nunta celor doi pare să fi avut loc în 1695, darul de nuntă acordat de către domnie cu această ocazie, în valoare de 130 de taleri⁸², fiind înregistrat, la 15 noiembrie din acel an, în aceeași *Condică* a Vistieriei.

Alexandra Glogoveanu apare menționată întâia oară la 5 martie 1707, împreună cu fiii săi, Matei și Ștefan, cu ocazia cumpărării unei părți din moșia Glogova. Avea să moară după 1 octombrie 1752, dată la care își făcea testamentul, prin care lăsa moșia Ulmeni, din județul Teleorman, mănăstirii Sărindar din București⁸³. Despre fiul Alexandrei și al lui Nicula căpitan, **Ștefan Glogoveanu**, nu știm prea multe. În biserica mănăstirii Tismana, acesta este zugrăvit alături de soția sa, **Maria**, fiind trecut cu dragătorie de „biv vel sluger”⁸⁴. Celălalt fiu al lui Nicula căpitan, **Matei**, a avut o carieră mult mai notabilă, de numele său fiind legată și stabilirea reședinței Glogovenilor la Craiova.

Consilierul imperial Matei Glogoveanu și familia acestuia

Matei Glogoveanu și-a început cariera în timpul războiului austro-turc din 1716-1718, vreme în care a fost căpitan, sub comanda serdarului Barbu Brăiloiu⁸⁵. Într-o scrisoare adresată generalului austriac Tige, datată 22 mai 1717, era pomenită luarea ca ostatic a unui „Capitaneum Glogoviam”⁸⁶, autorul rândurilor referindu-se, cel mai probabil, la Matei Glogoveanu. După ocuparea Olteniei de către austrieci a fost

⁷⁷ Nicolae Stoicescu, *Curteni și slujitori*, București, Editura Militară, 1968, p. 258; potrivit lui Stoicescu, „în secolul al XVII-lea căpitania era unitatea cea mai mare în care erau organizați curtenii dintr-un județ, slujitorii din jurul unui oraș mai mare sau lefegii”.

⁷⁸ *Viața lui Costandin Vodă Brâncoveanu, de Radu vel Logofăt Grecianu*, cu note și anexe de Ștefan D. Grecianu, București, 1906, p. 45.

⁷⁹ C. D. Aricescu, *Condica de venituri și cheltuieli a Vistieriei de la leatul 7202 la leatul 7212 (1694-1704)*, în „Revista Istorică a Arhivelor României”, 1873, p. 200.

⁸⁰ Vezi arborele genealogic al familiei Grădișteanu care însoțește lucrarea lui Neagu Djuvara, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească. Saga Grădiștenilor (secolele XVI-XX)*, București, Editura Humanitas, 2010. Vâlcu Mogoșescu-Grădișteanu murise în 1679, „cu multe cazne”, la mănăstirea Snagov, din ordinul domnului Șerban Cantacuzino.

⁸¹ O soră a Alexandrei, Sanda, a fost căsătorită cu marele logofăt Pană Negoescu, cumnatul lui Constantin Brâncoveanu.

⁸² C. D. Aricescu, *Condica de venituri și cheltuieli...*, p. 165.

⁸³ Maria I. Glogoveanu, *Contribuție la istoria Tismanei*, în *RI*, XIII, 1927, 10-12, p. 378. În Ulmeni apar ca stăpâni, în 1709, și frații Alexandrei, Vâlcu postelnic, Bunea paharnic și Matei paharnic (Ion Spiru, *Satul Nanov și crucile sale*, în *SMIM*, XIII, 1995, p. 203).

⁸⁴ Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra cătoru-va mănăstiri, schituri și biserici din țară*, București, 1887, p. 210.

⁸⁵ C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, I, 1716-1725, București, 1913, p. 323.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 185.

numit ispravnic în Gorj, în 1719⁸⁷, iar mai apoi vornic în Mehedinți, în 1723, dragătorie pe care a păstrat-o până în 1727⁸⁸. La 26 mai 1732, Matei Glogoveanu era anunțat că urma să fie numit consilier împărătesc⁸⁹, post pentru care fusese propus, încă de la 20 august 1731, pentru reputația sa de om corect, în ciuda faptului că nu știa nicio limbă străină⁹⁰. În ascensiunea politică a lui Matei Glogoveanu un rol trebuie să fi jucat și căsătoria cu fiica lui Staicu Bengescu, consilier imperial și acesta, dar între anii 1719 și 1726.

Stabilirea administrației austriece la Craiova în timpul ocupației din 1718-1739 atrăsese în capitala Olteniei numeroși negustori, dar și un număr însemnat de reprezentanți ai boierimii. În această perioadă aveau să se stabilească aici membrii unor mari familii oltenești, precum Brăiloiu, Bengescu, Bibescu sau Glogoveanu, așezându-se, cu toții, într-o zonă care avea să devină cunoscută drept „mahalaua boierească” a orașului. Casele cumpărate de către Matei Glogoveanu au fost descrise în actul de vânzare din 25 aprilie 1724: „[...] în trei camere și o cămară care sunt într-un acoperiș și cu pivniță și cuhnia și grădina după casă cu pom și curtea cât ține gardul îngredit”.

La 14 decembrie 1732, Matei Glogoveanu trecea la cele veșnice, iar biserica începută de acesta la Glogova rămânea neisprăvită. O lespede de piatră, aflată în pronaosul bisericii de la mănăstirea Tismana, amintește trecătorilor că în acel loc odihnește „Mateiu Glogoveanu carele a fost consilier în chesariceasca administrație sub stăpânirea prea puternicului împărat al Romei Carol al șaselea”⁹¹.

De-a lungul unei îndelungate văduvii, de peste 50 de ani, **Stanca Glogoveanu** avea să-și consacre viața activităților ctitoricești, ajutând la ridicarea ori la refacerea unor lăcașuri de cult din Oltenia, precum schitul de la Cioclovina de Jos și biserica din Obârșia-Cloșani. Cea mai mare atenție a acordat-o, însă, mănăstirii Tismana, căreia i-a adus mai multe îmbunătățiri, printre care și refacerea picturii din pronaosul bisericii, în 1766, unde a pus să fie pictate portretele familiei Glogoveanu. Prezența osemintelor lui Matei Glogoveanu la Tismana, pe care ar fi trebuit să le fi găsit în biserica de la Glogova, i se va datora tot Stancăi. Spre sfârșitul vieții, aceasta avea să se călugărească, luând numele Elisaveta. Lespedea de mormânt a Stancăi „consiliereasa” nu s-a mai păstrat, pierzându-se de-a lungul vremii, astfel că nu putem ști dacă trupul i-a fost îngropat alături de cel al soțului, la aceeași mănăstire⁹².

Matei și Stanca Glogoveanu au avut un fiu, Ioniță, bine-cunoscut în istoriografie, și două fiice, mai puțin sau chiar deloc semnalate. În fresca bisericii din Glogova, alături de „jupâneasa” Stanca, a fost pictată „cocoana Anica”, pe care Radu Crețeanu o considera

⁸⁷ Radu Crețeanu, *Biserica din Glogova*, în *MO*, VIII, 1956, nr. 6-7, p. 361.

⁸⁸ Veronica Tamaș, *Administrația Olteniei în timpul ocupației austriece*, în „Buridava. Studii și materiale”, IV, 1982, p. 123.

⁸⁹ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 492.

⁹⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 481.

⁹¹ Econ. P. Drăghici, *Monastirea Tismana din jud. Gorj*, în „Arhivele Olteniei”, 5, 1923, p. 13. În câteva inscripții din biserica mănăstirii Tismana, Matei Glogoveanu apare sub numele de Mihai Glogoveanu, ceea ce îl făcea pe C-tin V. Obedeanu să considere că în Administrația austriacă a Olteniei au existat doi consilieri cu numele Glogoveanu (*Grecii în Țara-Românească. Cu o privire generală asupra stărei culturale până la 1717*, București, 1900), în timp ce Al. A. Vasilescu credea că schimbarea prenumelui se datora unei greșeli (Alexandru A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 158). Totuși, comanditara zugrăvelii era Stanca, soția lui Matei Glogoveanu, care ar fi trebuit să observe această eroare. După părerea noastră, este posibil ca inscripția să nu fie greșită, iar prenumele Mihai, în loc de Matei, să fi fost folosit doar de către cei din familie.

⁹² La 28 ianuarie/8 februarie 1785, Elisaveta monahia Glogoveanca încă trăia, după cum reiese dintr-un act în care se interesa de moșiile Comănești și Petrești, datorite mănăstirii Tismana (Alexandru A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 158).

a fi mama lui Matei Glogoveanu⁹³ și „cocoana Maria”, despre care același istoric credea că ar putea fi o fiică a lui Matei și a Stancăi.

Prima dintre acestea trebuie să fi fost **Anița Roset**, „fiica lui Matei Glogoveanu”⁹⁴, așa cum apare menționată într-un zăpis din 19 august 1748. La acea dată, ea vindea unchiului ei, fostul mare stolnic Constantin Strâmbeanu, jumătate din Corlătești, moșie pe care o primise de zestre. Vânzarea avea să fie contestată de către fratele Aniței, Ioniță Glogoveanu, care se va judeca pentru stăpânirea moșiei cu urmașul lui Constantin Strâmbeanu, serdarul Știrbei⁹⁵. Numele de botez al soțului Aniței nu ne este cunoscut, acesta provenind dintr-o ramură a familiei Rosetti din Țara Românească, care n-a fost foarte bine studiată⁹⁶.

În ceea ce o privește pe a doua „cocoană” zugrăvită în biserica de la Glogova, o descendentă din Glogoveni cu numele **Maria**, a fost soția căpitanului Arsenie Csernovics, nobil de origine sârbească, din zona Aradului. Acesta a trăit în perioada 1716-1766 și descindea dintr-o familie căruia îi aparținuse și patriarhul de Ipek, Arsenic Csernovici (1633-1706), organizatorul bisericii sârbe din Ungaria. Născută, probabil, după 1720, dacă este să ne orientăm după anul de naștere al soțului, Maria „Glogovanka” – cu acest nume apare menționată, ca văduvă –, s-a stins din viață ulterior anului 1787⁹⁷. Deși nu cunoaștem vreun act care să certifice că Maria Csernovics (Glogovanka) a fost fiica lui Matei Glogoveanu, perioada de timp în care aceasta a trăit, precum și faptul că în biserica din Glogova apare o fată a acestuia, cu numele Maria, ne facem să luăm în considerare această posibilitate.

Ioniță Glogoveanu este menționat pentru prima dată la 15 august 1743, alături de mama sa⁹⁸. Și-a început cariera ca mare sluger⁹⁹, ulterior ocupând dregătoriile de stolnic, clucer și mare logofăt pe lângă caimacamul Craiovei. Ioniță a deținut și diverse funcții administrative în zona Olteniei: ispravnic (mai întâi de Gorj, apoi de Mehedinți și de Dolj), judecător la Divanul Craiovei, membru al Divanului (efemer) al Țării Românești, cu sediul la Craiova, în timpul ocupației austriece din 1789-1791, iar în cele din urmă, caimacam al Craiovei. Lui Ioniță Glogoveanu i se datorează finalizarea bisericii din Glogova (1764), rămasă neterminată în momentul morții tatălui său, și a celei din Cerneți (1794), începută de boierii Pleșoieni. La Glogova a refăcut și conacul ridicat de strămoșul său, Necula, din vechea construcție mai păstrând doar zidurile beciurilor.

Ioniță Glogoveanu a fost însoțit cu **Maria**, fiica lui Radu Crețulescu comis și a Saftiei, născută Leurdeanu. Nicolae Iorga considera că această „căsătorie însemnată-i

⁹³ Radu Crețeanu, *Biserica din Glogova*, p. 365; de fapt, numele mamei lui Matei Glogoveanu era Alexandra (Sanda).

⁹⁴ BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 28.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Considerăm că fiul Aniței Roset a fost Constantin Roset, care a fost căsătorit cu Maria Lehliu. În 1815, moșia Flocești, a clucerului Constantin Roset, se învecina cu moșia Cornetul de Jos a lui Nicolae Glogoveanu, fost mare clucer (*ibidem*, f. 106). De-a lungul timpului, Nicolae Glogoveanu se va judeca pentru hotărnicia moșiei Flocești cu Maria (Marghioala), soția lui Constantin Roset (N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială a Olteniei în epoca lui Tudor Vladimirescu. Documente contemporane*, București, 1915, p. 77, 106).

⁹⁷ Pentru arborele genealogic al familiei Csernovics și menționarea Mariei Glogovanka în acest arbore, vezi Lendvai Miklós, *Temes Vármegye, Nemes Csaladjai*, Budapest, Budapesti Hirlap Nyomdájá, 1899, p. 75. Numele Mariei (Mariam) Glogovanka se regăsește și în câteva documente privitoare la unele judecăți din Ungaria, ultima menționare a acesteia, găsită de noi, fiind din 1787 (*Series Causarum per inclitum Regnum Hungariae decurrentium*, Proflat apud Simonem Petrum Weber, 1791, p. 54).

⁹⁸ *Documente privind relațiile agrare...*, p. 410.

⁹⁹ În 1762, Ioniță Glogoveanu ocupa deja această dregătorie (BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 127).

ridică pe Glogoveni mult mai sus în lumea craioveană”¹⁰⁰. Nunta trebuie să fi avut loc înainte de 1764, an în care Ioniță și Maria Glogoveanu finalizau biserica din Glogova, pisană de deasupra ușii de la intrare menționându-i pe amândoi. În schimb, inscripția de la biserica din Cerneți, din 1794, nu mai amintește de Maria, probabil decedată.

Ioniță Glogoveanu a murit în noaptea de 25 spre 26 septembrie 1800¹⁰¹, eveniment consemnat la sfârșitul diatei sale¹⁰². Glogova, Bratovoști, Ilovăț, Gârbovăț, Degerați, Fienii din Ilfov și Valea Mănăstirii îi rămâneau „fiului său, Nicolăiță, fiindcă atât fecior are”, în timp ce Ioniță lăsa moșiile Ercea de Sus și Ercea de Jos unui nepot, Iancu, pe care îl și botezase.

Familia Glogoveanu în secolul al XIX-lea

În tabloul votiv al bisericii din Cerneți, fiica lui Ioniță și a Mariei Glogoveanu, **Stanca**, a fost pictată alături de mama sa, purtând pe cap o „căciuliță roșie cu penaj”¹⁰³, care îi lasă la vedere bretonul și pletele, corpul fiind acoperit de o rochie „gălbui ornată cu flori”¹⁰⁴, vizibilă pe sub mantia cu mânecă scurtă și largă. Portretul, realizat în 1794, o înfățișează pe fiica lui Ioniță Glogoveanu cu puțin timp înainte de a se mărita cu paharnicul Gheorghe Bengescu, foaia sa de zestre fiind întocmită un an mai târziu, la 10 decembrie 1795. Lângă Ioniță Glogoveanu au fost zugrăviți doi fii ai acestuia, Teoharie șătrar și Nicolae, cu căciuli mari pe cap, cu fundul roșu, și cu dulame împodobite cu „ornamente compuse din linii întortocheate”¹⁰⁵, peste un antieru vârgat. Viața lui **Teoharie** a rămas necunoscută, numele său apărând doar în câteva documente, din anii 1792-1793, atunci când era ispravnic de Gorj¹⁰⁶. Faptul că în testamentul tatălui său, din 26 septembrie 1800, Teoharie nu este menționat, arată că la acea dată el nu se mai afla în viață. Studiile consacrate Glogovenilor nu l-au consemnat pe acest fiu al lui Ioniță, lucru datorat și unei interpretări eronate a inscripției bisericii din Cerneți – Teodor, în loc de Teohar¹⁰⁷. Totuși, relațiile de familie ale acestuia reies destul de clar din pictura bisericii din Cerneți, unde după Ioniță Glogoveanu a fost înfățișat Teoharie vel șătrar „sin ego”, urmat de Nicolae „brat ego”.

Moștenitorul averii familiei a fost **Nicolae**, căruia Ioniță Glogoveanu a încercat să-i asigure un viitor stabil, fiind ajutat, în acest sens, și de marele ban Dimitrie Ghica.

¹⁰⁰ N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. VI.

¹⁰¹ BAR, Manuscrise, *Grecianu A 659, Familia Glogoveanu*, f. 129.

¹⁰² În nota de la sfârșitul diatei fusese trecut, inițial, *Ștefan*, nume care a fost apoi șters și îndreptat în *Ioan*. Să fi fost o greșală sau este aceeași situație ca în cazul tatălui său, Matei Glogoveanu, iar Ioniță să mai fi avut un nume, folosit doar de către cei din familie?

¹⁰³ Victor Brădulescu, *Biserica Sfinții Nicolae și Spiridon din Cerneți. Aspectul architectural și desfășurarea planului iconografic*, în *MO*, XIX, 1967, nr. 3-4, p. 196.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, seria 1786-1800, tomul II, București, 1892, p. 30.

¹⁰⁷ Victor Brădulescu citea inscripția din dreptul acestui personaj, astfel: „Pan Teodor vel șătrar sin ego” (Victor Brădulescu, *op. cit.*, p. 196). În același fel a interpretat Ileana Cioarec (Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 186), precum și Diniță Ciobotea, care presupunea că personajul respectiv ar fi, de fapt, Tudor Vladimirescu (vezi articolul *Un portret necunoscut al lui Tudor Vladimirescu*, în „Porțile de Fier. Revistă de istorie și cultură”, XV, nr. 21, 2015, p. 4-9). Interpretarea diferă la T. G. Bulat care, în studiul său *Inscripții din bisericile Olteniei. Cerneți, Biserica Sf. Nicolae* („Arhivele Olteniei”, III, 1924, nr. 15, p. 435), o transcrie „Pan Leohar (?) vel șătrar sin ego”. Inscriptia a fost citită corect, după părerea noastră, de către Tudor Dinu, care consideră că lângă acest personaj este scris „Pan Teohar vel șătrar sin ego” (portretul lui Teoharie Glogoveanu este redat în studiul acestuia, *Oamenii epocii fanariote. Chipuri din bisericile Țării Românești și Moldovei*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 74, 76).

Acesta din urmă îl recomandase mitropolitului pe „prea-iubitul” fiu al Glogoveanului și îl sfătuia pe Ioniță Glogoveanu să-i scrie și el caimacamului pentru a interveni la „Înnălțimea Sa”. Prin această dublă intervenție era „destul de sigur” ca Nicolae să ajungă „în stare bună și dorită”. Faptul că marele ban îl considera pe Nicolae I. Glogoveanu „ca pe însuși fiul meu” arată că, la acea dată, existau deja unele demersuri pentru alianța matrimonială care urma să aibă loc între cele două familii. Astfel, la 1 septembrie 1800, cu câteva săptămâni înaintea morții bătrânului Ioniță Glogoveanu, Constantin Ghica întocmea foaia de zestre a **Elenei**, nepoată de fiu a banului Dimitrie Ghica, în vederea căsătoriei acesteia cu Nicolae I. Glogoveanu¹⁰⁸.

„Această coconiță de București, cheltuitoare și aplecată spre aventuri sentimentale”¹⁰⁹, pentru a folosi cuvintele lui Nicolae Iorga, nu era însă pentru „fiul de boier olten”. Constantin D. Aricescu afirma că soția lui Nicolae Glogoveanu „petrecea nopțile în brațele caimacamului”, „iar corespondența între amanți se făcea printr’ua țigana din cassă, confidentă a coconei”¹¹⁰. Tudor Vladimirescu, „îngrijitor” al moșiilor lui Glogoveanu în acea vreme, ar fi surprins această corespondență „amoroasă” și ar fi înmânat-o stăpânului său. Pentru a se salva de răzbunarea familiei Ghica, Tudor s-a refugiat apoi la Regep Aga, comandantul turc al insulei Ada Kaleh¹¹¹.

Dacă relatarea lui C. D. Aricescu este mai greu de verificat, ne-a rămas, în schimb, un angajament al Elenei, luat față de Nicolae Glogoveanu, în care aceasta admitea că este de datoria ei să asculte „cu orice fel de supunere” de soțul său, fără să se împotrivescă „la toate bunele sfaturi ale dumnealui”, în caz contrar acesta putând să o „îndepărteze”. Legământul era făcut după ce Elena fugise din domiciliul conjugal, „spuind și lucruri de nesuferit împotriva soțului și dând de veste că ar căuta „despărțenie”¹¹². Pentru împăcarea celor doi interveniseră diverse „ipochimene cinstite”, printre care bănuim că se aflase și bunicul Elenei, Dimitrie Ghica, cel care se puneau, de altfel, „chezaș” la acest angajament. Cei trei copii ai lui Nicolae și ai Elenei Glogoveanu, Costache, Luxița și Masincuța, s-au născut începând cu anul 1804, prin urmare după acest moment de cumpănă de la începutul căsniciei celor doi.

Fresca bisericii din Ciocadia, datată 1811, îl înfățișează pe Nicolae I. Glogoveanu pozând mândru, îmbrăcat în costum oriental și purtând pe cap o căciulă mare, sferică, așa-numitul calpac, în timp ce Elena poartă o rochie după moda apuseană, „în întregime albă, de o simplitate remarcabilă”¹¹³. La scurt timp după ce era înfățișată în pictura acestei biserici, Elena Glogoveanu avea să moară la Viena, în 1814, în ciuda faptului că „cei mai vestiți medici ai împăratului”¹¹⁴ trecuseră să o consulte pe parcursul șederii acesteia în capitala imperială. Pentru recuperarea averii rămase de la răposata sa soție, Nicolae Glogoveanu l-a însărcinat pe Tudor Vladimirescu să meargă la Viena, ajungându-se și la un proces în care Tudor va pleda pentru judecarea cazului după legile țării din care proveneau părțile. Încrederea pe care Glogoveanu a acordat-o lui Tudor Vladimirescu în acest caz nu pare să adeverească relația conflic-

¹⁰⁸ *Foi de zestre boierești*, în „Arhivele Olteniei”, XXI, 1942, nr. 119-124, p. 166.

¹⁰⁹ N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. X.

¹¹⁰ C. D. Aricescu, *Istoria Revoluției române de la 1821*, Craiova, 1874, p. 16.

¹¹¹ Dacă afirmațiile lui C. D. Aricescu sunt reale, atunci acest episod trebuie să se fi petrecut după 1806, an în care Regep Aga a fost numit pașă al insulei Ada Kaleh.

¹¹² N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. VIII-X.

¹¹³ Tudor Dinu, *op. cit.*, p. 90.

¹¹⁴ Vezi scrisoarea lui Hristodulos Ghirlakidi către Nicolae Glogoveanu, publicată în articolul *Cu privire la Tudor Vladimirescu*, în „Arhivele Olteniei”, XV, 1936, nr. 86-88, p. 391.

tuală dintre cei doi, despre care regăsim mențiuni în unele relatări privitoare la viața lui Tudor¹¹⁵.

Nicolae Glogoveanu s-a recăsătorit cu **Elena**, fiica lui Manolache Romanitis. La 1 februarie 1816¹¹⁶, fratele Elenei, vistiernicul Grigore Romanitis – influent boier cu origini grecești și „sfetnic de taină”¹¹⁷ al domnului Grigore Dimitrie Ghica¹¹⁸ – semna foaia de zestre a Elenei, dorindu-le celor doi soți „viață lungă, trai bun, copii buni și tot binele”¹¹⁹. Din păcate însă, nici a doua soție a lui Nicolae Glogoveanu nu va trăi prea mult timp, murind în 1826, fără să fi avut copii. Peste doar câțiva ani, în 1829, Nicolae părăsea și el această lume¹²⁰.

Fiica cea mică a lui Nicolae Glogoveanu, **Masınca**, a fost căsătorită cu Dimitrie (Tache) Filișanu, zestre fiindu-i asigurată de către fratele ei, Costache. Nunta acesteia avusese loc, așadar, după moartea tatălui, probabil pe la începutul anului 1830, deoarece în data zilei de 21 iulie a aceluiași an Costache Glogoveanu îl numea cumnat pe Tache Filișanu¹²¹. Se pare că Masınca a murit la scurt timp după aducerea pe lume a celor doi copii, Dimitrie, născut la 2 august 1839, și, Maria, la 6 iunie 1841¹²², deoarece în luna octombrie a anului 1842, sora sa, **Luxița**, îl pomenea doar pe Costache în cerința sa de partajare a averii părințești¹²³. La această dată Luxița se călugărise, la mănăstirea Surpatele, luând numele de Luchiana. Aceasta mai apare menționată și la 2 octombrie 1849, dată la care îi trimitea fratelui ei opt borcane de dulceață: „3 de zmeură boabe”, „2 ditto bătută”, „2 coacăze”, „1 piersăce”¹²⁴.

Născut la 12 februarie 1804¹²⁵, **Constantin (Costache) I. Glogoveanu** și-a început de tânăr cariera, în 1827 fiind deja menționat în documente ca mare comis. Ulterior a ocupat și alte dregătorii: în 1846 era agă, iar în 1858, înainte de desființarea rangurilor boierești, ajunsese logofăt. Ion Ionescu de la Brad afirma despre Costache Glogoveanu că era unul dintre cei care „ține cu religiozitate obiceiurile cele bune ale agriculturii stremosiesci”¹²⁶. După aplicarea legii rurale, proprietarul Glogovei introdusese sistemul

¹¹⁵ Ne referim la căpitanul de panduri Gheorghe Duncea și amintirile sale legate de Tudor (Gheorghe Duncea, *Tudor Vladimirescu așa cum l-am cunoscut*, Editura Cuget Românesc, 2021), scrise în 1822, și la C. D. Aricescu, în *Istoria Revoluției române de la 1821*. Relația tensionată dintre cei doi a fost pusă de către unii istorici și pe seama unei presupuse povești de dragoste între Elena Glogoveanu și Tudor. Acest punct de vedere îl găsim în monografia Ileanei Cioarec despre boierii Glogoveni, autoarea susținându-și ideea printr-o trimitere la un studiu, în manuscris, al istoricului Aurel H. Golimas, *Priviri noi asupra lui Tudor Vladimirescu*, scris în 1966. Aurel Golimas susținea chiar că slugerul „ar fi fost amestecat în paternitatea celor două fete: Luxița și Masınca” și, drept urmare, ura lui Nicolae Glogoveanu „s-a răsfrânt și asupra celor două fiice ale sale”, cea mare fiind trimisă la mănăstire, iar a doua nefiind lăsată să se mărite cât timp a trăit tatăl ei (Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 136).

¹¹⁶ Foaia de zestre a Elenei Romanitis a fost publicată în *Foi de zestre boierești*, p. 168-169.

¹¹⁷ Vezi studiul lui George D. Florescu, *Casa cu lanțuri (casa Cantacuzino – Crețulescu – Moruzi)*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1943”, București, 1946, p. 105.

¹¹⁸ Fostul cumnat al lui Nicolae Glogoveanu.

¹¹⁹ *Foi de zestre boierești*, p. 166-167.

¹²⁰ Decesul lui Nicolae I. Glogoveanu a avut loc după 9 iulie 1820, dată la care vedem că mai primea rapoarte de pe moșiile sale (N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. 336).

¹²¹ *Ibidem*, p. 343.

¹²² Aurelia Florescu, *Urmași din secolul al XIX-lea al familiei Filișanu*, în „Oltenia. Studii și comunicări”, vol. XIV, 2002-2003, p. 83.

¹²³ N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. 348; în 1847, Tache Filișanu era recăsătorit cu Smaranda Filipescu (Aurelia Florescu, *op. cit.*, p. 83).

¹²⁴ N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. 351.

¹²⁵ Dată trecută pe cavoul familiei din cimitirul Sineasca.

¹²⁶ N. Iorga, *Situația agrară, economică și socială...*, p. 355.

de cultură în parte, dând locuitorilor să lucreze pământurile sale, cu obligația de a primi o treime din „semanături”¹²⁷, iar „fânului pre jumătate”¹²⁸. Pentru pășunatul vitelor, Costache Glogoveanu primea „câte 5 lei 25 parale de vita mare, ½ sfatui și 10 parale de oae”¹²⁹. Calitatea vinului ținut în pivnița conacului din Glogova era renumită în epocă, după cum de calitate superioară era și rachiul obținut din prunii pe care Glogoveanu îi culegea singur. La Prunișor, moșie a cărei biserică Costache Glogoveanu o refăcuse în 1862, acesta cultiva grâu și porumb, tot prin învoială făcută cu sătenii, folosindu-se și de pluguri „perfecionate și aduse din fabrica Vidaci”¹³⁰.

În 1835, Costache Glogoveanu se căsătorise cu fiica lui Costache Bălăceanu, **Maria**, despre care Constantin Argetoianu afirma că era „frumoasă de pica, cu nuri – dar săracă”¹³¹. „Dragă Mimi, nu te măriți cu conul Costache, ci cu Glogovenii...”¹³², i se spusese fiicei Bălăceanului, care nu se arătase prea încântată de acest măritiș. După nașterea celor doi copii, Elena și Alexandru, Maria avea să divorțeze de Costache Glogoveanu pentru a se mărita cu temutul consul general al Rusiei la București, baronul Ruckman. Acesta se îndrăgostise de soția lui Glogoveanu la unul dintre balurile din capitala Țării Românești, domnitorul și boierimea încurajând această pasiune a baronului rus. Chiar dacă Ruckman era „un om mic, slab, urât, bătrân”¹³³ – e drept, și Costache Glogoveanu ar fi fost „urât și anost”¹³⁴ –, Maria nu s-a opus despărțirii, neputându-se obișnui „nici cu urâtenia lui Glogoveanu, nici cu calicia lui, nici cu monotonia vieții de provincie”¹³⁵. Biserica și-a dat repede acordul pentru divorțul de boierul oltean¹³⁶, iar la 25 mai 1838, la doar o săptămână după despărțire, se făcea, „cu alai mare”¹³⁷, nunta baronului Ruckman cu Maria Bălăceanu¹³⁸. Cei doi copii, despre care Olga Gigurtu afirma că moșteniseră frumusețea și eleganța mamei lor, au rămas în îngrijirea tatălui. Fiica, **Elena**, s-a măritat, în 1856, cu Nicolae Zătreanu. La moartea ei, în 1873, pe când avea doar 32 de ani, au fost găsite „80 de fuste albe, cu volane, cu broderii, dantele”¹³⁹, mărturie a fastului și rafinamentului în care îi plăcuse să trăiască.

Cât despre fratele său, într-un portret ușor ironic, publicat în ziarul „Adevărul” din 1893, **Alexandru C. Glogoveanu** era caracterizat astfel: „semne particulare: i-a plăcut tunul, muzica și femeile”¹⁴⁰. Și-a început cariera ca ofițer în armata prusiană¹⁴¹, trecând

¹²⁷ Ion Ionescu, *Agricultura română din județiului Mehedinți*, București, 1868, p. 431.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 567.

¹³¹ Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. I, partea I, *Până la 1888*, ediție și postfață de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 15.

¹³² Constantin Bălăceanu-Stolnici, *Cele trei săgeți. Saga Bălăcenilor*, București, Editura Eminescu, 1990, p. 230.

¹³³ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. III, București, 1941, p. 98.

¹³⁴ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 15.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Cununia Mariei cu baronul Ruckman a avut loc la 24 mai 1838 (Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, 1915, p. 43).

¹³⁷ C. Gane, *op. cit.*, p. 99.

¹³⁸ Căsătoria a durat doar un an, Maria Bălăceanu rămânând văduvă în 1839.

¹³⁹ Olga Gigurtu, *Amintiri și icoane din trecut*, Craiova, 1935, p. 192.

¹⁴⁰ „Adevărul”, 19 ianuarie 1893, p. 1.

¹⁴¹ Emanoil Hagi-Mosco pomeneste de un grup de studenți români la Berlin, format din Eugeniu Ghica-Comănești, Glogoveanu (despre care credea că se numea Dumitru) și Reminger, care trimiseseră o provocare la duel întregului corp ofițeresc al unui regiment prusac. Considerăm că acest membru al familiei Glogoveanu nu putea fi decât Alexandru Glogoveanu (Emanoil Hagi-Mosco, *București. Amintirile unui oraș*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1995, p. 268).

apoi în armata română. În timpul Războiului de Independență, Alexandru Glogoveanu a fost atașat pe lângă persoana generalului comandant din Statul Major al Corpului I de Armată, ulterior fiind numit comandant al Bateriei a VI-a. La sfârșitul războiului s-a retras din armată, rămânând ofițer în rezervă în Regimentul I de Artilerie. Avea „serioase dispoziții muzicale”¹⁴², compunând marșuri militare și valsuri. Venea frecvent în casele din Craiova ale mamei sale vitrege, Elena Glogoveanu, care avea „o adevărată slăbiciune”¹⁴³ pentru el. „Distins, elegant, muzical”¹⁴⁴, Alexandru Glogoveanu era o companie plăcută în societate, dar și o gazdă ospitalieră la moșia sa, Glogova, de unde nu pleca nimeni până ce nu petrecea „cel puțin trei zile din trecutele timpuri mănăstirești”¹⁴⁵. Afectat de numeroase datorii, devenise proverbial prin procesele avute cu numeroșii săi creditori. „S’a calculat că i-ar fi trebuit să slujească în armată câte-va secole, pentru a se a achita de dâșii numai din leafa”¹⁴⁶, se afirma în același articol din ziarul „Adevărul”. Moșia de la Glogova o va ipoteca, în 1877, lui Mihai Paciurea, iar un an mai târziu va vinde și pădurea Glogovei colonelului Al. Anghelescu. În 1879 moșia va trece, prin vânzare silită, tot în proprietatea lui Paciurea. În urma procesului intentat de colonelul Alexandru Glogoveanu, prin care acesta cerea anularea vânzării, considerată a se fi făcut în detrimentul său, Curtea de Apel din București a anulat actul de vânzare a moșiei făcut către Mihai Paciurea în 1888. Totuși, Glogoveanu nu a reușit să reintre în posesia Glogovei, la care ținea „ca la o amantă din primele furii ale amorului”¹⁴⁷. În 1881 se încuvința de către tribunalul Ilfov urmărirea venitului unei alte moșii a lui Alexandru Glogoveanu, Bobeștii Mari și Mici, moștenire de la mama sa, Maria Ruckman, pentru despăgubirea unei datorii. Fiul lui Nicolae Glogoveanu și al Mariei Bălăceanu (Ruckman) a murit în 1922¹⁴⁸, ultimul său domiciliu fiind în Craiova, pe strada Popa Farcaș nr. 11¹⁴⁹. Potrivit lui C. Argetoianu, înainte de a muri acesta s-a căsătorit „cu o jupîneasă urâtă”¹⁵⁰, poate mama fiului său, **Emil**, născut în 1885 și care avea să-și găsească sfârșitul în Primul Război Mondial¹⁵¹.

Revenind la Costache Glogoveanu, acesta s-a recăsătorit, în 1840, cu **Elena Otetelișanu**, femeie „de o inteligență mediocră, fără mult suflet”¹⁵², foarte atentă la uzanțele sociale și credincioasă unui mod de viață care presupunea păstrarea tradițiilor boierești. Casa Glogoveanu, care avea „în jurul unui vast hall central, o serie de saloane cu perdele și mobile de mătase a căror culoare era deosebită pentru fiecare”¹⁵³, se ridica

¹⁴² Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 15.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ Olga Gigurtu, *op. cit.*, p. 192.

¹⁴⁵ „Adevărul”, 19 ianuarie 1893, p. 1.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Singurul anunț legat de moartea lui Alexandru Glogoveanu l-am găsit în „Universul” (din 10 aprilie 1922, p. 6), la rubrica unei corespondențe din Craiova. Pe monumentul funerar al familiei Glogoveanu din cimitirul Sineasca numele său nu se regăsește. Dacă Alexandru Glogoveanu a fost înmormântat la Craiova, atunci este posibil ca numele său să fi fost îndepărtat la înhumarea lui Alexandru Vălimărescu (1899-1984) sau al soției sale, Maria Vălimărescu (1903-1990) – fiica Elenei (n. Glogoveanu) și a lui Theodor Brăiloiu –, inscripționarea numelor celor doi fiind făcută pe o suprafață care a fost săpată mai adânc în soclul monumentului.

¹⁴⁹ Ultimul său domiciliu a fost în Craiova, pe strada Popa Farcaș (astăzi, strada Bretei) nr. 11 (în 1920), adresă care se afla în apropierea fostelor case ale Glogovenilor, dar și a celor în care se mutase fratele său vitreg, Nicolae Glogoveanu.

¹⁵⁰ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 15.

¹⁵¹ *MOF*, 13 septembrie 1919, p. 6759.

¹⁵² Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 15.

într-o curte vastă, unde Elena Glogoveanu amenajase în partea din față o „superbă grădină cu pomi, plante și flori alese”¹⁵⁴. Familia regală era găzduită, când ajungea în Craiova, în casele Glogovenilor, alese ca reședință domnească încă din 1867, de la prima vizită a principelui Carol în această parte a țării. Elena Glogoveanu s-a stins din viață la 9 mai 1902, pe când avea 79 de ani. Soțul ei murise încă din 3 iulie 1877, rămășițele pământești ale acestora aflându-se astăzi îngropate sub cavoul de marmură aflat în Cimitirul Sineasca din Craiova.

Cu a doua soție, Costache Glogoveanu a avut un băiat, Nicolae, și două fete, Ecaterina și Zoe, acestea din urmă fiind „crescute în frica mamei și a lui Dumnezeu, cu care făcuseră cunoștință la «Sacre-Coeur»”¹⁵⁵. Fiica cea mare, **Ecaterina**, s-a măritat cu Alexandru Miclescu, descendent al unei vechi familii din Moldova, în timp ce **Zoe** s-a căsătorit cu Dimitrie Bibescu „bărbat distins, dar după moda veche, stăpân, despot până în cele mai mărunte manifestări!, așa că sârmana, măritându-se, a schimbat numai jugul”¹⁵⁶. După moartea mamei lor, survenită în 1902, Nicolae Glogoveanu și sora sa, **Zoe Bibescu**, o chemau pe **Ecaterina Miclescu**, domiciliată în Viena, pentru partajul averii rămase. Nicolae Glogoveanu, în „calitatea de erede legitim și testamentar”¹⁵⁷, reclama a primi jumătate din succesiune, surorile sale urmând să împartă cealaltă jumătate din avere. Avera imobilă consta în moșia de la Răcari și în casele cu locul lor și dependențele situate în Craiova, pe strada Traian nr. 2 (astăzi strada Brestei), în timp ce din averea mobilă făceau parte mobilele aflate în conacul de la Răcari și un colier de mărgăritare, restul averii mobile din casele din Craiova fiind deja împărțit.

Nicolae C. Glogoveanu s-a născut la Craiova, în 1846. Pe soția sa, **Celine**, fiica profesorului Charles Philippon¹⁵⁸, o cunoscuse în timpul studiilor de la Paris, unde urmase cursurile Facultății Juridice. Nunta celor doi, din 27 mai 1869, precum și botezul fiicei acestora, Elena, oficiat în capela ortodoxă română la 20 iulie 1872¹⁵⁹, au avut loc în orașul de pe malurile Senei. Nicolae Glogoveanu și Celine au mai avut și trei băieți: George, născut în 1870, Ioan, în 1871, și Gheorghe Petre, venit pe lume mai târziu, în 1883.

Constantin Argetoianu îl caracteriza pe Nicolae C. Glogoveanu ca fiind „îmbrăcat parșiv și antipatic de la prima vedere”¹⁶⁰. Față de soție devenise „din ce în ce mai asupritor”¹⁶¹, Celine stingându-se singură, în 1909, în timp ce Nicolae Glogoveanu își risipea averea alături de o altă femeie. La 16 mai 1911, fiica lui Nicolae Glogoveanu, Elena Brăiloiu – aceasta se măritase cu Theodor Brăiloiu –, intenta, la Tribunalul Dolj, o acțiune prin care cerea interdicția tatălui ei din cauza „slăbirii facultății sale mintale”¹⁶². O comisie medicală constata că „în urma arterio-sclerozei de care suferă Glogoveanu, facultățile sale morale și etice sunt grav atinse, astfel că dânsul nu mai are discernământul binelui și răului”¹⁶³. Se considera că „excitațiunea erotică”¹⁶⁴ de care suferea

¹⁵⁴ Olga Gigurtu, *op. cit.*, p. 192.

¹⁵⁵ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁵⁶ Olga Gigurtu, *op. cit.*, p. 191.

¹⁵⁷ *MOF*, 2 august 1903, p. 3849.

¹⁵⁸ Constantin Argetoianu afirma că Celine Philippon era fiica „modestului profesor la care [Nicolae Glogoveanu] fusese pus în gazdă” (Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 14).

¹⁵⁹ Arhiereul Dr. Veniamin Pocitan Ploieșteanu, *Biserica Ortodoxă din Paris*, București, 1941, p. 117.

¹⁶⁰ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁶¹ Olga Gigurtu, *op. cit.*, p. 190.

¹⁶² *MOF*, 28 mai/10 iunie 1911, p. 1926.

¹⁶³ *MOF*, 13 decembrie 1911, p. 9264.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

era una din manifestările obișnuite ale demenței senile, făcându-l „a fi lesne influențabil”¹⁶⁵. În susținerea acestei cereri se depuneau la dosar și copii după toate actele de înstrăinare făcute de Nicolae Glogoveanu, începând din anul 1904, din care reieșea că acesta cheltuisese, în afară de venitul său, „aproape întregul său fond de peste un milion și jumătate”¹⁶⁶. Avocatul Elenei Brăiloiu, G. D. Pencioiu, ruga tribunalul să-l numească ca administrator provizoriu al averii pe fiul cel mare al lui Nicolae Glogoveanu, Ioan, care era magistrat în Câmpulung. Tribunalul constata din declarațiile martorilor audiați că Nicolae Glogoveanu își schimbase modul de viață în ultimii ani, trăind cu „o femeie de moravuri ușoare, cu care nu se sfiește de a se arăta în public”¹⁶⁷ și pe care o prezenta ca soție sau ca fiica sa, grăbindu-se să-i dăruiască o casă în București chiar în timpul procesului, act mascat sub forma unei vânzări. Ioan Glogoveanu, în calitate de administrator provizoriu al averii tatălui său, considera, în luna octombrie a anului 1911, nulă vânzarea acestor case, aflate în strada Leului nr. 11. În apărarea sa, Nicolae Glogoveanu a obținut certificate de la doctorii Marinescu, Obreja și Minovici, care contraziceau părerile medicilor din Craiova, numiți de Tribunalul Dolj, și a reușit înlocuirea consilierului judiciar Ioan N. Glogoveanu cu generalul Ioan Argetoianu.

Printre bunurile vândute de Nicolae Glogoveanu se regăseau și casele din Craiova, aflate în stăpânirea Glogovenilor de aproape două secole. În 1904, Nicolae Glogoveanu cumpărase de la Dimitrie I. Popescu din Turnu-Severin „partea indiviză de jumătate”¹⁶⁸ pe care acesta o deținea din fosta proprietate a Elenei Glogoveanu, pentru suma de 50.000 de lei. Deoarece Dimitrie I. Popescu nu primise până în 1906 decât 5.000 de lei, Tribunalul Dolj scosese la licitație averea imobilă a lui Nicolae Glogoveanu. Casa era descrisă ca fiind „construită de zid și acoperită cu tinichea”, pe două niveluri, „fiecare etaj având diferite camere mari și mici pardosite și zugrăvite, comunicând între ele prin săli de intrare și coridore”, cu o scară de lemn care făcea legătura cu etajul de sus unde era prevăzut un balcon de fier¹⁶⁹. O construcție de zid servea: o parte pentru bucătărie și o parte pentru grajd. În spatele caselor se afla „o comoditate de zid, cu 2 despărțituri”¹⁷⁰ și o grădină cu pomi. Locul era înconjurat cu zid de cărămidă, având spre strada Traian porți mari de fier. Același Dimitrie I. Popescu deținea și jumătate din moșia Răcari, cumpărată de la Elena Glogoveanu¹⁷¹. În cele din urmă, fostele case ale familiei Glogoveanu au fost cumpărate, în luna septembrie a anului 1911, de către autoritățile locale și transformate în sediu al Primăriei.

Nicolae Glogoveanu a murit în 1924, lăsând azilului de orbi „Regina Elisabeta” din București, prin testament, a patra parte din averea sa mobilă și imobilă. Ceilalți moștenitori ai averii erau cei doi copii ai săi, **Elena Brăiloiu** și **Ioan N. Glogoveanu**, precum și nepoata sa de fiu, **Elena (Lia) Glogoveanu**, fata lui **Gheorghe Petre**

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *MOF*, 20 octombrie 1912, p. 7858.

¹⁶⁸ *MOF*, 23 august 1906, p. 4588-4599.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 4599.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ N-am reușit să aflăm cum ajunsese Dimitrie I. Popescu să dețină jumătate din casele Glogovenilor din Craiova, precum și jumătate din moșia acestora, Răcari. Menționăm că în anul 2012 se stingea la Craiova George Popescu-Glogoveanu (născut în 1919, la Plenița), fost deținut politic în perioada comunistă, care susținea că se trage, pe linie maternă, din Glogoveni. Nu știm dacă acesta era, cumva, urmaș al celui Dimitrie I. Popescu, deși, în 1932, vedem că un George Popescu era proprietarul unui teren din moșia Răcari (vezi „Argus”, 22 februarie 1932, p. 2).

Glogoveanu¹⁷², decedat la 30 martie 1923, și a Constanței, născută Eliescu. Un alt fiu al lui Nicolae și al Celinei Glogoveanu, botezat tot cu numele de **George**, murise în 1889, la doar 29 de ani¹⁷³.

Ioan N. Glogoveanu a fost căsătorit cu **Maria Butculescu**, una dintre fondatoarele Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, cei doi neavând copii. Licențiat în Drept al facultății din Paris, Ioan Glogoveanu a fost senator din partea Partidului Conservator și a murit în 1952, cu el stingându-se și neamul Glogovenilor.

AN ATTEMPT TO RECONSTITUTE THE GENEALOGICAL LINE
OF THE GLOGOVEN FAMILY
(Summary)

Keywords: Glogoveanu, genealogy, boyar families, Oltenia, Craiova.

The history of the Glogoveanu's family begins towards the end of 16th century, with mention in documents of four sisters: Stănilava, Maria, Stana and Neacșa, owners of parts of the land in Glogova.

On genealogical map, if Glogoveanu's family drifts from Stănilava and disappear, not knowing any descendants of Maria and Stana only the descendants of Neacșa will form several branches of the family, one of which will produce the most important personalities, and continuing to exist until the middle of the 20th century.

On the paternal line, the founder of the main branch of the Glogoveanu family was Necula, married to Florica, daughter of Neacșa. By acquiring, over the years, a significant number of estates, Necula will lay the foundations of an important land domain, mandatory for obtaining a certain social status.

The construction of the Glogova mansion, attributed by historians to Necula, highlights the social position he had reached.

The matrimonial alliances made by the Glogoveni with the great boyar families, and especially with those from Muntenia (Leurdeanu, Grădișteanu, Crețulescu, Ghica or Bălăceanu), would facilitate their access to the great ranks of the country. Family history will remain closely to Oltenia until the 20th century, when some of the family members will settle in Bucharest.

The last members Costache and Elena Glogoveanu, faithful to a way of living based on preservation of old boyar traditions, with protocolar attitude being on the same page as Carol I. For over three decades, the Glogoveni houses became royal family residence, Carol I being hosted almost every time he visits Craiova. Although the death of Elena Glogoveanu, in 1902, meant the end of an era and a way of life, family history will continue for another half century, ending in 1952, with the death of the last family representative, on the male line, Ioan N. Glogoveanu.

¹⁷² În presa contemporană („Monitorul Oficial” și cotidianul „Universul”), noi l-am găsit pe acest fiu al lui Nicolae C. Glogoveanu doar sub numele de Gheorghe Glogoveanu. Se pare, totuși, că acesta a purtat și prenumele de Petre (vezi Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 40, precum și Dinică Ciobotea și Aurelia Florescu, *op. cit.*, p. 11). Nicolae Glogoveanu mai avusese un fiu cu numele de Gheorghe (George), născut în 1870 și decedat în 1889. Petre Gheorghe Glogoveanu se născuse la 13 ani după acest frate. Să fi primit Petre al doilea prenume, cel de „Gheorghe”, după moartea fratelui, în amintirea acestuia? Aceeași explicație ar putea fi și în cazul înaintașilor săi, Matei Glogoveanu și, respectiv, Ioniță Glogoveanu, menționați, de asemenea, și cu un alt prenume?

¹⁷³ Monumentul funerar al lui George Glogoveanu (n. 24 martie 1870 – d. 19 iulie 1889) se află în satul Prunișor din Mehedinți (vezi Ileana Cioarec, *op. cit.*, p. 39).

TESTAMENTUL SMARANDEI (SERAFIMA) GANE (1826)**

În textul de față supunem atenției un testament nepublicat până acum, aparținând Smarandei (în testament: Smaragda) Gane, călugărită la mănăstirea Văratec sub numele de Serafima¹, intrată în familia veche de boieri moldoveni Gane (Ganea, Gănescu) în urma căsătoriei cu Mihai Gane spătar. Trebuie spus că mulți membri ai familiei Gane, mai mult femeile, s-au călugărit, așa cum se arată în toate contribuțiile istoriografice despre istoria acestei familii, pe care le vom menționa mai încolo. Și încă un amănunt obligatoriu de amintit când se scrie despre istoria acestei familii, anume acela că, încă de la începuturile secolului al XIX-lea, membrii săi fuseseră cuprinși de ceea ce Constantin Gane numea, în monografia familiei, publicată în 1923, „boala scrisului”, adică de deprinderi scriitoricești, sub diverse forme, pornind de la spătarul Costache Gane ce traducea din limba franceză sau compunea versuri, la Enăcache Gane, având aceeași îndeletnicire, ajungându-se pe „culmile”² acestor deprinderi în persoana lui Nicolae (Nicu) Gane (1838-1916), cunoscutul scriitor, om politic și membru al Academiei Române (1908). Desigur, nu trebuie să-l dăm uitării pe autorul studiului cu valențe monografice, pe prozatorul Constantin Gane (1885-1962), al cărui talent literar este recunoscut.

Despre familia Gane (Ganea, Gănescu), preocupări avem de la Gh. Ghibănescu³, de la unul din membrii familiei, Constantin Gane, cu un volum de memorialistică despre istoria familiei⁴, iar mai aproape de timpul nostru la Ștefan S. Gorovei⁵, Gheorghe Gane⁶ și Mihai Răzvan Ungureanu⁷. Alte preocupări cu privire la familia Gane sunt cele

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: catalina.chelcu@yahoo.com.

** Acest articol este varianta în limba română a studiului: Cătălina Chelcu, *Le testament de Smaranda (Serafima) Gane (1826)*, în *Arrangements before the „Great Passage”. Testamentary Practices and their Implications (Western Europe and the Romanian Lands, 16th-19th Century)*, edited by George Lazăr, Hartung-Gorre Publishers, Konstanz, 2023, p. 235-250.

¹ Dintr-o eroare care îmi aparține, în textul publicat în limba franceză a apărut: Serafimea, în loc de: Serafima.

² C. Gane, *Pe aripa vremii*, București, 1923, p. 52-84.

³ Gh. Ghibănescu, *Spița familiei Gane*, în „Ioan Neculce”, fasc. 3, 1923, p. 146-159 (spițe genealogice, documente de familie).

⁴ Constantin Gane, *op. cit.*

⁵ Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii (fragmente istorice, 1538-1541)*, în *CI*, serie nouă, II, 1971, p. 143-159 (despre începuturile familiei Gane, autorul le considera „cam nebuloase” (*ibidem*, p. 147).

⁶ Gheorghe Gane, *Câteva însemnări despre familia Gane*, în *ArhGen*, I (VI), 1994, 3-4, p. 103-105.

⁷ Mihai Răzvan Ungureanu, *Găneștii secolului XIX – câteva deslușiri biografice*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 1-2, p. 193-224; idem, *Averile familiei Gane (prima jumătate a secolului XIX)*, în „Revista de istorie socială”, I, 1996, p. 395-436.

ce țin de alți membri ai familiei, precum Maria, fiica lui Ioniță Gane (care era fratele lui Mihai Gane, soțul Smarandei, al cărei testament face obiectul acestui studiu) și a Ecaterinei, căsătorită, în 1809, cu Gheorghe Hermeziu⁸.

Găneștii, alături de Arburești, „două din cele mai de seamă neamuri ale Moldovei”⁹, au fost aceia pe care cronicarul Grigore Ureche i-a înregistrat ca fiind direct responsabili de moartea domnului Moldovei Ștefan Lăcustă, „în jurul datei de 20 decembrie 1540”¹⁰. Acesta era fiu, dintr-o legătură nelegitimă, al lui Alexandrel (fiul lui Ștefan cel Mare, care a murit la 1496¹¹) și, prin urmare, nepot descendent al marelui voievod¹². Identificarea membrilor celor două familii (cinci din familia Gănescu și trei din familia Arbure) care au luat parte, alături de alți boieri, la complotul împotriva domnului țării și motivele pentru care au făcut-o sunt cunoscute¹³, scopul menționării acestei informații în studiul de față fiind acela de a evidenția vechimea și locul acestei familii în istoria țării, e drept, apelând la un eveniment nu tocmai de cinste, anume uciderea domnului, urmat de înscăunarea unui protejat al lor, Alexandru Cornea.

Îndreptându-ne către subiectul cercetării noastre, la 10 decembrie 1826, era întocmit testamentul monahiei Serafima Ganea, „cea mai înainte numită Smaragda Ganea spătăreasa”¹⁴, întărit de mitropolitul Veniamin Costache, la 31 ianuarie 1827, și de boieri din Divanul Moldovei, la 5 februarie 1827 (Teodor Balș vel logofăt, Iordachi Catargiu vistiernic, Ioan Palade mare vornic, Dumitrache Beldiman vornic, Lupul Balș vornic, Costache Conachi vornic, Sandul Crupenschi mare vornic). Apoi, a fost transcris „din cuvânt în cuvânt și fiind întocmai cu originalul” de Filaret Apamias¹⁵, în acea vreme fiind slujbaş la Mitropolie, la 27 septembrie 1830. Prin diata sa, Smaragda Gane lăsa drept epitropi ai averii rămase pe însuși mitropolitul țării și pe Gheorghe Hermeziu agă, soțul nepoatei soțului ei, Maria, căsătorită cu acesta. Testatoarea se iscălea: Smaragda Ganea spătăreasa, dar și Serafima monahie, Ganea.

Smaranda (Smaragda, în testament) a intrat în familia Gane în urma căsătoriei cu Mihai Gane¹⁶, ridicat la rangul de spătar de domnul Ioniță Sandu Sturza în anul 1823¹⁷. Tatăl lui era fiul lui Miron Gane pitar (mort la 1778) și unchi al lui Enăcache Gane (fiul al lui Ioniță Gane – fratele lui Mihai –, și frate cu Matei Gane, tatăl scriitorului Nicu Gane¹⁸), socotit drept „unul dintre cei cu averi mari în prima jumătate a secolului al XIX-lea, născut la 1787, la Ciumulești, și a murit în 1842”¹⁹. Mama spătarului Mihai Gane a fost Maria, fata vornicului Grigorașcu Stroescu. Căsătoria cu Miron Gane a avut loc în anul 1743, cuplul având cinci copii: Constantin, Ilinca (Ilânca, în monografia lui C. Gane), Maria, Mihai și Ion (Ioniță)²⁰.

⁸ Mihai Cristian Amărieuței și Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *Un testament din secolul al XIX-lea al Mariei Hermenziu, născută Gane*, în *ArchM*, III (2011), p. 317-330.

⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 147.

¹⁰ Cronologie propusă de Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 158.

¹¹ *Ibidem*, p. 146.

¹² *Ibidem*, p. 145.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Arhivele Naționale Iași, Documente, 357/73, f. 1-2.

¹⁵ Ruxandra Beldiman, *Episcopul Filaret Apamias Beldiman, ierarh moldovean și ctitor mai puțin cunoscut*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, XXV-XXVII, 2004-2005, p. 294-305.

¹⁶ Testamentul său, prin care lăsa toată averea soției sale, a fost întocmit la 15 august 1825 și publicat de Gh. Ghibănescu în 1923 (Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 156-157). C. Gane, în monografia neamului din care făcea parte, dăduse greșit anul alcătuirii acestei diate în 1926 (C. Gane, *op. cit.*, p. 41).

¹⁷ C. Gane, *op. cit.*, p. 41.

¹⁸ Mihai Răzvan Ungureanu, *Averile familiei Gane (prima jumătate a secolului XIX)*, p. 395.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ C. Gane, *op. cit.*, p. 36-39.

Dar să înșirăm câteva date care se cunosc despre Smaranda de dinainte de a se căsători cu spătarul Mihai Gane. Smaranda Gane, călugărită, la mănăstirea Văratec, sub numele de Serafima, era fiica Catrinei Tuduri, care la rândul ei era fiica lui (Ion) Ioniță Vârnăv jitnicer²¹, cel care s-a călugărit după 1860 luând numele de Iacov²². În ceea ce privește ascendența Smarandei din Ion Negri paharnic, menționată de C. Gane în monografie²³, nu putem da detalii la acest moment. În schimb, putem spune că tatăl Smarandei a fost Ioniță Tuduri negustor, fiu al lui Constantin Tuduri băcan, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, și al Catrinei, născută Vârnăv, numită, și aceasta, în unele documente, Tudurioaia²⁴, precum este numită și în testamentul de față: „eu, roaba lui Dumnezeu, Smaragda, fiica Tudurioaiei, soția răposatului spatar Mihaiu Ganea”²⁵. Din căsătoria lui Mihai Gane cu Smaranda (Smaragda) nu au rezultat copii, motiv pentru care fiecare dintre cei doi soți își lăsa părți din avere (în cazul lui Mihai Gane, numai după moartea soției sale, pe care o desemnează ca unic moștenitor) unora dintre nepoții de frate sau de soră, în afară de lăcașurile monastice de la Neamț și Secu, Văratec sau Agapia. Marius Chelcu a intuit că spița genealogică a familiei Tuduri poate fi îmbogățită cu informații ce vor apărea ulterior publicării studiului său în anul 2015²⁶. Testamentul Smarandei Gane (călugărită Serafima) aduce astfel de completări acum, odată cu publicarea lui, și anume: Smaranda a avut două surori: Maria (numită și Marghioala), care a avut o fiică, Glafira, și încă una, a cărei fiică, Ancuța, a fost căsătorită cu spătarul Costache Mavrichi, și identificată în spița Tudurilor²⁷. Așadar, soții Ioniță Tuduri și Catrina au avut trei fiice, nu două: Maria-Marghioala²⁸, una al cărei nume nu l-am putut încă identifica și Smaranda, căsătorită cu Mihai Gane spătar. Maria-Marghioala a fost fiica măritată cu Ilie Cârste²⁹, iar din căsătoria celor doi s-a născut Glafira, căreia mătușa sa, Smaranda (Smaragda), îi lăsa, prin testament, mai multe bunuri, pe care urma să le administreze împreună cu mama ei, și anume: din vânzarea moșiilor de zestre Bândești și Bărăști, aflate în stânga Prutului, 5.000 de lei, precum și o icoană ferecată cu argint, înfățișând pe Iisus Hristos. Celelalte nepoate, Ancuța, căsătorită cu Costache Mavrichi spătar, îi lăsa 10.000 de lei, pentru ca să-i fie de ajutor când se va mărita prima sa fiică, alături de alte bunuri din averea sa.

Din testament reiese o avere importantă, din care făceau parte zestrea ei, bunurile lăsate prin testament de către soțul său și alte lucruri, avere pe care o împărțea cu toată responsabilitatea și respectând toate secvențele unui astfel de document juridic³⁰. Era

²¹ Marius Chelcu, *Familia Tuduri: negustori ieșeni și ctitoriile lor (secolul al XVIII-lea)*, în *AȘUI*, s.n., Istorie, tomul LXI, 2015, p. 112.

²² Petronel Zahariuc, *Contribuții la istoria familiei Vârnăv de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la domnia lui Ioniță Sandu Sturza*, în vol. *Local și național la 100 de ani de la Marea Unire. Reflecții botoșănene*, coordonatori Adrian-Bogdan Ceobanu, Dănuț Huțu, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2019, p. 68.

²³ C. Gane, *op. cit.*, p. 41.

²⁴ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 113-114 și spița genealogică, p. 125.

²⁵ Arhivele Naționale Iași, Documente, 357/73, f. 1 r.

²⁶ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 112.

²⁷ *Ibidem*, p. 125.

²⁸ Într-un loc scrie despre sora sa, Maria, și fiica sa, Glafira, în alt loc despre sora sa, Marghioala, și fiica sa, Glafira.

²⁹ Marius Chelcu, *op. cit.*, p. 125.

³⁰ Forma și secvențele ce trebuiau parcurse pentru întocmirea unui testament au fost stabilite în culegerea de canoane alcătuită în 1844 (*Pidalion*, 1844, transcriere, Mănăstirea Petru Vodă, 2006), despre care vom vorbi mai încolo, prin sintetizarea culegerilor de legi și nomocanoane care circulau până atunci în Moldova. Pentru Țara Românească, la 1714 mitropolitul Antim Ivireanu făcuse niște recomandări în lucrarea *Capetele de poruncă la toată ceata bisericească* cu privire la secvențele (etapele) ce urmau a fi parcurse la alcătuirea

socotit un numerar de 93.060 de lei, adică aproape 2.700 de galbeni³¹, la care se adăugau alte sume ce ar fi fost obținute în urma vânzării mai multor bunuri. Din suma de 93.060 de lei invocată mai sus, 31.060 de lei (adică 887 de galbeni) reprezentau datoriile ale mai multor boieri moldoveni către Smaranda Gane, recuperarea cărora era lăsată, cu limbă de moarte, în sarcina celor doi epitropi ai averii sale, anume mitropolitul Veniamin și aga Gheorghe Hermeziu.

Sumele ce urmau a fi recuperate erau destinate rudelor sale, reconstruirii clădirii mitropolitane din Iași, precum și pentru „facerea unei din nou biserici în Târg(ul) Fălticeniei, după planul ce s-au făcut, cu hramul Sfinților (o)r Mai Mari V(oie)v(o)zi [...]”, adică Arhanghelii Mihail și Gavriil, în amintirea soțului ei, Mihai, pe care Smaranda o înzestra, în anul când și-a scris testamentul, adică 1826, cu casele cumpărate de soțul ei în orașul Fălticeni, precum și cu două dughene din Târgul de Sus, din Iași. În Fălticeni sunt mai multe biserici cu același hram, menționate de Artur Gorovei: una în Fălticeni Vechi, zidită de un Tudorache Ciurea căminar, în anul 1849, pe locul uneia mai vechi, de lemn, construită de un episcop, Atanasie, probabil pe la 1750³², o altă biserică cu aceeași patroni spirituali zidită în Oprișeni în perioada 1855-1861³³ și lăcașul identificat de Artur Gorovei, la 1838, cu biserica din Tâmpaști, sat care, în urma reformei administrative din anul 1925, a fost înglobat în orașul Fălticeni. Ea fusese construită de un alt Tudorache Ciurea, în anul 1809, mai 11, potrivit inscripției³⁴, iar în anul 1826, anul scrierii testamentului Smarandei Gane, se poate să fi fost într-o stare nu prea bună. În lipsa unor informații suplimentare, în acest stadiu al cercetării mele consider că biserica cu hramul Sfinților Mari Voievozi Mihail și Gavril la care să fi lăsat o parte din averea sa trebuie să fi fost aceea ctitorită de Tudorache Ciurea de la 1809. Un motiv pentru această opinie este faptul că, în *Arhondologia Moldovei*, Costandin Sion își amintea, din copilăria sa, de unii boieri din familia Ciurea (Ciure), din ținutul Sucevei, și anume: căminarul Tudorachi, sulgerul Fotachi și Nastasă, „ce ședea în Bucovina”³⁵, nu și de cei din ținuturile Vaslui și Tutova, din timpul în care scria (adică între 1844 și 1856, când a fost redactată lucrarea).

Mihai Gane era ctitor la o altă biserică din Fălticeni, anume biserica Adormirea Maicii Domnului, din averea sa fiind ridicată această biserică, dar de care nu s-a putut bucura în timpul vieții, pentru că a murit la 17 mai 1826³⁶, lăcașul de cult fiind terminat un an mai târziu³⁷. La 1843, epitrop al bisericii era spătarul Matei Gane, nepot al lui

unui testament, șase la număr, urmate de formula întâlnită a blestemului și înșiruirea martorilor, dintre care obligatoriu trebuia să fie un preot (Violeta Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Meridiane, 2003, p. 147-150; vezi și Gheorghe Lazăr, *Studiu introductiv la vol. Testamente de negustori și meșteșugari din Țara Românească (secolele XVII-XIX)*, editor Gheorghe Lazăr, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 9-10).

³¹ Într-un testament al negustorului Ioan Hagi Ganciu din iunie 1837, 1 galben însemna 35 de lei. El lasă o listă cu galbenii dați moștenire, pentru care face echivalența în diferite monede, inclusiv în leu (Arhivele Naționale Iași, Mitropolia Moldovei, Acte administrative, XII/1852).

³² Artur Gorovei, *Folticeni. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni, 1938, p. 252-253.

³³ *Ibidem*, p. 257.

³⁴ *Ibidem*, p. 275.

³⁵ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei: amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefată de Mircea Angheliescu, postfată, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Minerva, 1973, p. 313.

³⁶ C. Gane, *op. cit.*, p. 42.

³⁷ Testatoarea lăsa cu limbă de moarte poruncă pentru ca sfințirea acestei biserici să fie făcută de însuși mitropolitul: „fiind datorii preaosfinția sa ca, după gătirea bisericii din Folticeni, să margă însuși preaosfinția sa să o sfințească”. Vasile Costăchescu, epitropul acestei biserici în anul 1929, bănuia că așa se și întâmplase,

Mihai și tatăl scriitorului Nicu Gane³⁸. Artur Gorovei susținea că această biserică fusese terminată încă din timpul cât a trăit Mihai Gane, pentru că nu se poate explica altfel faptul că acesta nu a rânduit nimic, prin testamentul său, bisericii ctitorită de el, în afară de cele date în timpul vieții: „oarecare imobile din Folticeni, producătoare de venituri, imobile care, în 1845, erau în stare de ruină, după 20 de ani [...]”³⁹. Numai că, prin testamentul său, Smaranda Gane, după ce dispune ca suma de 10.000 de lei să fie dată Sfintei Mitropolii pentru reconstruirea clădirii lăcașului bisericesc, menționează obligația, morală, firește, ca mitropolitul țării, „după gătirea bisericeii din Folticeni, să margă însuși preaosfinția sa să o sfințească”. Așadar, când își scria diata, adică la 10 decembrie 1826, biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului din Fălticeni nu era terminată. Drept urmare, este de crezare inscripția de dinaintea ușii de la intrare, pusă acolo la 18 martie 1859: „Acest sfânt locaș zidit din temelie din averea răposatului spatar Mihai Gane, la anul 1827 [...]”⁴⁰.

Temeiuri juridice în alcătuirea testamentului

Pentru timpul în care a fost redactat testamentul Serafimei fostă Smaranda Ganea, anume în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea, testamentele, în general, erau alcătuite ținându-se seama de reglementări juridice și canonice cuprinse în culegerile de legi care circulau în Moldova de mult timp, asupra cărora autoritatea domniei și aceea a Bisericii au căzut de acord. Ca urmare, *Codul Calimach*, alcătuit în 1817, sub supravegherea domnului Scarlat Callimachi, care a circulat, până în 1833, în limba greacă, după care s-au făcut traducerea și tipărirea versiunii în limba română a acestuia, stabilea reguli clare privitoare la averile celor ce intrau în monahism, anume articolele 762-768, din subcapitolul intitulat: *Pentru monahi*. Ceea ce evidențiem aici este faptul că sursele acestor reglementări erau extrase din dreptul canonic și roman: „Apostoliceștile Canoane, 38 și 40; din sinodul al 4-lea, 22; al 6-lea, 35; al celui din Cartagina, 30, 40, 89 și 102; Novelele lui Iustinian, 123, cap. 51 și Vasilicalele, Cartea 4, titlu 1, cap. al 9”⁴¹. De pildă, o analiză pe text a acestui cod de legi cu izvoarele juridice mai vechi a identificat paragrafe identice cu *Îndreptarea legii* și *Hexabiblu* lui Armenopol⁴².

Protosinghelul Neofit Scriban fusese desemnat de către mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi, cu îngăduința domnului țării Mihail Sturza, să traducă din limba

ca urmare a faptului că primul ei ctitor a fost Mihai Gane spătarul, a cărui diată a fost adevărată de însuși mitropolitul Veniamin (Vasile Costăchescu, *Istoria bisericii catedrale „Adormirea Maicii Domnului” din orașul Folticeni 1827-1927*, Fălticeni, 1929, p. 17).

³⁸ Potrivit inscripției publicate de Vasile Costăchescu, *op. cit.*, p. 6; vezi și Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 267 (autorul menționează anul 1845 când Matei Gane era episcop).

³⁹ Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 267.

⁴⁰ Vasile Costăchescu, *op. cit.*, p. 6.

⁴¹ *Codul Calimach*, ediție critică, întocmită de colectivul pentru vechiul drept românesc condus de academicianul Andrei Rădulescu și format din: Alexandru Costin, Vasile Grecu, Vintilă Gaftoescu, Constantin Tegăneanu, Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, Aurel Sava și Eugen Herovanu. La o parte din lucrări au participat: Nicolae Dașcovici, Vintilă Dongoroz, Ion Rosetti-Bălănescu, Marcu Clarian, Nicoleta Cojan, Anibal Teodorescu, Gheorghe Cronț, Radu Dimiu, Ovid Sachelarie, Gheorghe Nicolaisa, București, Editura Academiei RSR, 1958, p. 313.

⁴² Ovid Sachelarie, *Moștenirea monahilor în vechile noastre orânduiri juridice*, în *GB*, XXVIII, 1969, 1-2, p. 106-107. Pe alocuri, conținutul paragrafelor nu este identic, ci *Codul Calimach* recunoștea celor ce intrau în monahism o capacitate mai largă de a dispune de averea lor, în cazul în care aveau moștenitori, hotărând ca acestora să le fie lăsată „legiuita parte” din avere. În *Hexabiblu* lui Armenopol, această prevedere nu exista, astfel că cel ce intra în monahism trebuia să își lase toată averea mănăstirii de metanie (*ibidem*, p. 107).

greacă în limba română *Pidalionul* sau *Cârma Bisericii*, „adică toate Sfintele Canoane, ale Sfinților Apostoli, ale Sfințelor Sinoade Ecumenice, locale și ale Sfinților Părinți de pe alocuri”. Lucrarea a fost tipărită în anul 1844, la mănăstirea Neamț, în timpul starețului Neonil. La traducere, lui Neofit Scriban i s-au alăturat ieromonahul Teofan și monahul Cleopa, tipograf. În prefața cărții, Neofit Scriban menționa sursele regulilor ce urmau a fi aplicate atunci când pricinile cădeau în jurisdicția Bisericii, și anume: toate canoanele bisericești, ce fuseseră tipărite, în limba greacă, în Lipsca, încă din 1800, aflate în culegerile de legi care au circulat inclusiv pe teritoriul românesc încă din secolul al XV-lea, precum și „din legiuri împărătești, ale lui Iustinian: Digeste, Codice, Institutele, Nearalele, care au fost mai potrivite, iar care se împotriveau lor s-au răsuflat”⁴³.

Cel puțin în ceea ce privește testamentele alcătuite în acea vreme, ele urmau un anumit tipic descris în *Pidalionul* tradus și tipărit în 1844, ceea ce înseamnă că normele erau aplicate și înainte de acest moment⁴⁴. Condiția necesară întocmirii unui testament, anume prezența discernământului testatorului, era expusă atât în culegerea de canoane, tipărită în limba română la 1844, sub forma: „Deci diata este o dreaptă voință pe care o face cineva avându-și mintea sănătoasă, la cele ce va să se facă după moartea sa, după Armenopolul (cartea 5, titlul 1)”, precum și în codul civil, în limba greacă, la 1817, apoi în limba română, la 1833: „Testatoriul trebuie să arate însuși cu bună socotință, cu satornicie și cu bună judecată a minței, cea de pe urmă voință a sa cu hotărâre, aflându-se întru întregimea simțirilor sale și cu mintea sa pironită la cuvintele și scoposul său, fiind slobod de sălă și de vicleșug, fără a greși la cele înființate forme ale testamentului [...]” (art. 723)⁴⁵.

O altă regulă ce trebuia urmată de cei care intrau în monahism și aveau avere era aceea potrivit căreia cel puțin o treime din aceasta să revină mănăstirii unde urma să intre, normă ce a fost inclusă în codul civil de la 1817, pe lângă altele, precum: necesitatea iscăliturii testatorului, întârrirea diatei de către stăpânitorul locului, prezența martorilor, în număr de șapte sau cinci, ca urmare a influenței tradiției bisericești expusă în canoanele cuprinse în culegerile de legi despre care am amintit (și menționate și în cuprinsul *Codului Calimach*). Tocmai această tradiție bisericească, foarte puternică în spațiul românesc, a făcut ca testamentele să fie cu mare atenție întocmite, iar respectarea lor să devină cutumă.

⁴³ *Pidalion*, 1844, *Către cititori*, transcriere, Mănăstirea Petru Vodă, 2006, p. 10. Mulțumesc colegului dr. Ioan-Augustin Guriță pentru semnarea acestei surse.

⁴⁴ Din 24 decembrie 1753 datează anaforaua mitropolitului Moldovei Iacov Putneanu, care cuprindea etapele procesului dintre Vasile Roset fost mare vistiernic și fratele său Mihalachi Roset stolnic, în urma contestării de către cel de-al doilea a testamentului tatălui lor, Iordache Roset mare vornic, nemulțumit de împărțirea averii de către acesta. Fundamentele juridice folosite în judecata făcută de înaltul ierarh au fost extrase din hotărâri ale „sfintor pravile”, precum *Cârja arhierilor*, *Syntagma* lui Matei Vlastares, *Manualul* lui Armenopol (Iulian Marinescu, *Acte moldovenești felurite*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, VIII, 1929, p. 80-88, nr. 13). Mai menționăm că reluarea vechilor legiuri scrise, așa-numitele nomocanoane, care au circulat pe teritoriul românesc, a fost o practică juridică, așa cum s-a constatat în cazul codului de legi *Îndreptarea legii*, tipărit în Țara Românească în anul 1852, în care s-au regăsit fidel reglementări juridice bizantine, precum *Hexabiblu* lui Constantin Zarmonopol și *Nomocanonul* lui Manuil Malaxos (Ovid Sachelarie, *Moștenirea monahilor în vechile noastre orânduiri juridice*, în *GB*, XXVIII, 1969, 1-2, p. 105-106; Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 122).

⁴⁵ *Codul Calimach*, p. 299-301.

ANEXĂ

Testamentul Smarandei (călugărită Serafima) Gane

Copie.

Cuvioșia sa monahia Serafima Ganea, cea mai înainte numită Smaragda Ganea spat(ă)r(easa), înfățișându-ne diata aceasta și văzând noi cuprinderea ei, ne-au aratat că cu bun cuget ș-au întocmit întru aceasta scoposul său cel mai de pe urmă. Întru nădejdea vieții věcinice și după a sa rugămintă, am adevărit-o cu a noastră iscălitură.

Veniamin mitropolit Moldaviei.

1827 ianuar(ie) 31.

„Deșărtăciunea deșărtăciunil(o)r și toate sînt deșărtăciune. Mântuitorul Domn(ul) nostru I(su)s H(risto)s, în multe locuri a sfînteii și dumn(e)zăieștii sale Evanghelii, laudă fapta milosteniei și ne deșteaptă cătră ieșirea din lumea aceasta, zicînd: «privegheț(i), că nu știț(i) zioa și ceasul întru care Fiiul omenesc va veni»¹.

Pentru aceea dar, și eu, roaba lui Dumn(e)zău, Smaragda, fiica Tudurioaei, soția răposatului spat(ar) Mihaiu Ganea, văzînd că ziua sfârșitului să apropie și neavînd niciun clironom fiu, m-am socotit din bună vreme și după rugămintea ce am făcut Înalt Preaosf(ințitului) mitrop(olit) Veniamin, duhovnicescului meu părinte, și dum(nealu)i agăi Gheorghe Hermenziul, i-am însărcinat cu epitropopia rămasei mele averi, atît de la barbatul meu, cît și asupra zăstriilor de la părinți, după izvodul de zăstre ce am, ca să fie următori și lucrători precum eu mai gios hotărâsc.

Dănd la Sfân(ta) Mitrop(olie), în mîna preaosf(inției) sale părintelui mitropolitului, toate sîneturile datorii(o)r de banii ce am a lua, rămasă fiind în partea mea, fără pricină despre nepoții și rudele soțului meu, precum glăsuiesc diețile și hîrțile învoielil(o)r din urmă făcute, și după trecirea me den viață, orice lucruri vor mai rămînea, mișcătoare și nemișcătoare, bani, țigani și orice altă, păr(ă) la cel mai de pe urmă lucru, le supun toate supt epistasia aceasta, care le rînduiesc a să urma precum mai gios însămnenez, adecă:

Banii ce cuprind sîneturile date la Sfân(ta) Mitrop(olie), afară de dobînda glăsuită prin aceste sîneturi:

Lei	No.	
3.500	1	sinetul dumi(sale) post(elnicului) Costachi Canano, din <1>824 maiu 20.
1.060	1	a dumi(sale) banului Iordachi Hermeziu, din <1>820 mart(ie) 19.
1.000	1	a dumi(sale) spat(ar)(ulu)i Vasile Milo, din <1>820 noiembrie 4.
5.600	1	a dumisale log(o)ff(ățului) Costantin Catargiu, din <1>817 april(ie) 1, însă 200 galbeni, din care iaste plătită dobînda pe un an.
8.400	1	a dumisale banului Costantin Botez, din <1>826 fevr(uarie) 8, însă 300 galbeni.
1.500	1	tij a dumisa(le) banului Costantin Botez, dintr-un sînet de 4300 lei, din <1>826 fevr(uarie) 8, ce iaste în lei.
7.000	1	a dumisale banului Dimitrachi Vasiliu, din <1>826 maiu 18.
1.500	1	a dumisale cam(ina)r Grigorie Ganea, din <1>826 iunie 12.
500	1	a dumi(sale) Costachi Ganea, din <1>826 iunie 21.
1.000	1	ce sînt daț(i) la pahar(ni)cu(l) Iordachi Grigoriu, spre cumpărarea materiei în trebuința bisericeii.
31.060	9 ²	Adecă treizăci și una mii și șasăzăci lei capetele în 9 sîneturi den dobînda lor.

¹ Citat din *Evangelia* după Matei, 25:13.

² Greșit, în loc de: 10.

Toată argintăria ce să cuprinde în cinzeci bucat(i), iar peste tot trei oacă, trei litre și un șal ponosit și doi inele de berlant³, care și aceste toate vânzându-să, să s(e) facă bani pe lângă capitalul mai sus pomenit. Și din toți acești bani arătaț(i) mai sus după sineturi și acei ci să vor strânge din vânzarea lucruril(o)r pomenite, adunându-să la Sfânt(a) Mitrop(olie), rânduiescu ca să s(e) dei și să s(e) facă cu dânșii aceste ci mai gios însămnez și hotărăsc ca cu o dreaptă și fără pricină a mea avere, găsându-mă întru toată știința și cunoștința.

Lei

- 30.000 Pentru facirea unii din nou beserici în Târg(ul) Fălticeni, după planul ce s-au făcut, cu hramul Sfințil(o)r Mai Mari V(oie)v(o)zi, spre pomenirea soțului meu, a mea, păcătoasa, și a neamului nostru, care beserică va fi închinată la Sfân(ta) Mitrop(olie) și supt îngrijirea Sfintei Mitrop(olii), cu toate cele aferosite aceștii beserici, adică: casile din Fălticeni, ce sînt cumpărate de soțul meu de veci; două locuri de dugheni în orașul Iașii, la Târgul de Sus.
- 10.000 la Sfân(ta) Mitrop(olie), pentru agiutorul facerei din nou a besericii din Sfânta Mitrop(olie), spre pomenirea soțului meu și a mea, păcătoasa, și a neamuril(o)r noastre, fiind datoriu preaosf(inția) sa ca, după gătirea besericei din Fălticeni, să margă însuș(i) preaosf(inția) sa să o sfințască.
- 40.000 Adecă patruzăci mii lei.

Și oricât(i) bani vor mai prisosi din acei rânduieț(i) în facirea și gătirea besericei din Fălticeni, precum și câț(i) iarăș(i) vor mai prisosi peste condeile⁴ rânduieț mai sus din ceea ce vor cuprinde, atât sineturile arătate, cât și lucrurile pomenite, care au să s(e) prefacă toate în bani precum mai sus hotărăsc, tot acest prisos de bani îi rânduiesc și-i aferosăsc iarăș(i) în agiutorul facerii din nou a besericei din Sfân(ta) Mitrop(olie) spre vecinica pomenire, neamestecându-să niminea alții a tragi din acești bani a cuprinderii sineturil(o)r și a celorlalte lucruri în ban(i) macar, ci toț(i) aceștia să s(e) înștiințazi în facerea lăcașuril(o)r lui D(u)mnezău, pentru pomenirea noastră.

Moșia mea de zăstre, Bândeștii i Bărăștii, ce să află de a stânga Prutului, trecând o bucată și din a dreapta, în Moldova, ce precum zic iaste a mea de zăstre dreaptă, fiind alături cu moșia dum(nealu)i vist(iernicului) Iordachi Ros(e)t, să s(e) vînză de veci cu cât să va putea moșteriiilor ci să vor arăta ca să o cumpere, fără a pute cineva să dănuiască cât de puțin pentru vânzarea aceștii moșii, fiind după toată voia și slobozăniiia mea și toț(i) banii ci să vor cuprinde din vânzarea aceștii moșii trăgându-să iarăș(i) la Sfânta Mitrop(olie). Din aceștia, rânduiesc ca să s(e) dei și să s(e) facă cu dânșii toate acestea, ce ca cu o dreaptă a mea avere și întru toată deplina știință și cunoștință găsându-mă, însemnez mai gios și hotărăsc, adică:

Lei

- 5.000 Să s(e) dei surorii mele, Maria, și fiicei sale, nepoatei mele, Glafira.
- 10.000 Să s(e) dei nepoatei mele de sor(ă), Ancuța, soția dumisale spat(a)r(ului) Costachi Mavrichi, pentru agiutoriul la măritatul cei mai întâi copile ce-ș(i) va scoate din casă, afară de alte lucruri care i le-am și dat.

³ Numele popular al briliantului (cf. Lazăr Săineanu, *Dicționar universal al limbei române*, a opta edițiune, revăzut și adăogit la ediția VI-a, București, Editura „Scrișul Românesc”, [1929], p. 62).

⁴ Adică sumele de bani arătate mai sus.

- 2.000 La sfânt(a) monastire Neamțul și Secul, după săvârșirea vieții mele, pentru grijile și pomenirile soțului meu și a mea, păcătoasa.
- 2.000 La sfânt(a) mon(astire) Agapia, după săvârșirea vieții mele, pentru grijile și pomenirea soțului meu și a mea, păcătoasa.
- 3.000 La sfânt(a) mon(astire) Varatic, după săvârșirea vieții mele, pentru grijile și pomenirea soțului meu și a mea, păcătoasa.
- 22.000 Adecă douăzeci și două mii lei.

Iar ceea ce va mai prisosi peste acești bani, precum și toate cele ce, după săvârșirea mea din viață, vor mai rămânea, adecă bani sau lucruri mișcătoare și nemișcătoare, și orice altă pâr(ă) la cel mai de pe urmă lucru adunându-să la Sfân(ta) Mitropolie, rânduiesc ca să s(e) dei și să s(e) facă cu dâșii toate acestea, ce ca cu o dreaptă și fără pricină a me avere, întru întregimea științii și a cunoștinții mele, însămnenez mai gios și hotărăsc:

Să să împartă sărindară la sfintele monastiri.

Să s(e) facă grijile și pomenirea cuviincioasă răposatului meu soțu și mie.

Să să dei ajutor pe la casă scăpătate.

Să s(e) împartă ceea ce să va găsi de cuviință și la maice sărace de la sfinte mon(asti)ri Agapia și Varatic.

Să să ajutorezi căsătorii de fete sărace.

Pentru toate cele rămasă după săvârșirea vieții mele, făcându-să toate în bani, să s(e) urmez(e) precum mai sus rânduiesc și hotărăsc, până la cel mai mic lucru din averea rămasă.

Și banii ce-i am după izvodul de zăstre, după moarte mea vor rămânea a surorii mele, Mariia, și a fiicei sale, Glafira, afară de țiganii lăutari, anume: Radul naengiul, cu femeia lui, Mariia, Stefan scripcariul, cu femeia lui, Mariia, Neagul copzariul, cu femeia lui, Nastasiia, și cu copii lor, cari aceștia s-au dat de răposatul soțul meu și să dau și de mine preiubitei mele nepoate, Sofiia, pentru mult bine și agiutoriu ce am văzut de la ginerile, părintele aceștii copile, asupra cării fii blagoslovenia lui D(u)mn(e)zeu.

O iconoană⁵ a Mântuitorului nostru H(ri)st(os), ferecată cu argint, și poleită cu aur și cu trei sălbușoare de galbanaș(i) vă rămâne iarăș(i) a surorii mele, Marghioala, și a fiicei sale, nepoatei mele, Glafira, iar după moartea amândurora vor rămâne, atât țiganii daț(i) dumisale, cât și icoana, a sfintei monastiri Varatic, pe care iconă iaste făcută țăfra mea de diamant⁶.

O iconă a Maicii Domnului, ferecată, fiind dată de soțul meu nepoatei Marioarei, soția dumisale aga Gheorghe Hermenziul, cu priimirea și mulțămirea dumisale, însuș(i) dumneei o afierosăște besericei din Fălticeni, spre pomenirea dumisale, care mai pe urmă după gătirea besericei și să făgăduiește a o înfrumusăța acolo, la beserică, cu ceea ce-i va da mâna.

Drept aceea, pentru toate acestea mai sus cuprinsă, însărcinez și îndatoresc a fi întocmai următori și împlinitori spre pomenirea și iertarea pacatelor mele, a soțului meu, și a părințil(o)r și a neamului nostru. Iar spre statorniciia și întocmai urmarea aceștii dieți, iscăbind însumi cu mâna mea, am rugat de s-au întărit de cătră alte cinstite obrază duhovnicești și politicești, 1826 dechemv(rie) 10 zile.

⁵ Greșit, în loc de: iconă.

⁶ Adică monogramă.

Iscălite⁷:

Smaragda spat(a)r(easa) Ganea.

Maria armașoi, am fost față.

Filaret Apamiias, martor.

Sofronie arhimandrit Galateanul, martor.

Două plicuri cu scrisori pentru robi, pecetluite cu pecetea răposatului spat(a)r, s-au lăsat la Sfân(ta) Mitrop(olie) în păstrare.

Iscălită: Serafima monahie, Ganea.

Divanul

Înfățișându-să și la noi diiața aceasta și încredințându-ne că iaste cu deplină voința mai sus iscălitei monahiia Serafima Ganea, cea mai înainte numită Smaragda Ganea spat(a)r(easa) în mirenie, drept aceea s-au încredințat și de cătră noi, <1>827 fevr(uarie) 5.

Theodor Balșu vel log(o)f(ă)t

Iordachi Catargiul vist(irenic)

Ioan Paladi vel vor(ni)c

Dimitrachi Beldiman vor(ni)c

Lupul Balș vor(ni)c

Costachi Conachi vor(ni)c

Sandul Crupenschi vel vornic

Vasile Ros(e)t vel vor(ni)c.

Copia aceasta, posleduindu-să din cuvânt în cuvânt și fiind întocmai cu originalul, adeverez cu a mea iscălitură.

Filotei Apamiias 1830 sept(embrie) 27”.

THE TESTAMENT OF SMARANDA (SERAFIMA) GANE (1826) (Summary)

Keywords: testamentary practices, monasticism, church canons, Roman law, the Gane family.

This study examines a previously unpublished will belonging to Smaranda (Smaragda in the testament) Gane, a nun at the Văratec monastery (where she took the name Serafima). She had joined the old family of Moldavian noblemen Gane (Ganea, Gănescu) through her marriage to the *spătar* Mihai Gane. This investigation relies on the fact that many members of the Gane family – especially the women – became monks, as shown in all historiographical contributions to the history of this family. For the time when Smaranda/Serafima Ganea's will was drafted (i.e., in the third decade of the 19th century), wills were generally elaborated considering the legal and canonical regulations contained in the collections of laws circulating in Moldavia for a long time, on which the princely and the ecclesiastical authorities had agreed. Consequently, the *Calimach Code* – compiled in 1817 under the supervision of Prince Scarlat Callimachi – that circulated until 1833 in Greek, after which its Romanian version was translated and printed, established clear rules concerning the property of people entering monasticism, namely articles 762-768, in the subchapter titled “*For Monks*”. I highlight here that the sources of these regulations were taken from canon and Roman law. Another rule to be followed by those entering monasticism who had a fortune was that at least one-third of it should go to the monastery they would join, a rule that was included in the Civil Code of 1817, in addition to others, such as the need for the testator's signature, the confirmation of the testament by the administrator of the place, the presence of seven or five witnesses due the influence of the ecclesiastical tradition set out in the canons comprised in the collections of laws mentioned in the *Calimach Code*. This ecclesiastical tradition – powerful in the Romanian space – led to wills being carefully drafted and their observance becoming customary.

⁷ Adăugat ulterior.

MIHAI COVALIUC*

MOLDOVENI ȘI STRĂINI ÎN SLUJBE DIPLOMATICE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA. NOTE PROSOPOGRAFICE**

Cercetarea misiunilor diplomatice și a solilor, componente și expresii ale mecanismului diplomatic al oricărui stat, aduce în lumină și conturează, de cele mai multe ori, intențiile conducătorilor, în cazul de față ale domnilor Moldovei, precum și eforturile acestora în plan diplomatic și militar în raport cu celelalte state. În cazul Moldovei, misiunile din prima jumătate a secolului al XVI-lea pot sublinia mai concret diferitele alianțe pe care doreau să le angajeze cu statele vecine, fie că ne referim la Polonia, Ungaria sau chiar la Poartă, fie cu statele creștine mai îndepărtate, ca urmare a unei schimbări continue a contextului politic internațional din Europa. Cercetarea proso-pografică a persoanelor care au îndeplinit misiuni evidențiază diferitele opțiuni politice ale domnilor Moldovei atât din punct de vedere diplomatic, cât și militar.

În 1994, Michael Mallett, în articolul său privitor la ambasadorii italieni ai Renașterii¹, observa că ocuparea unei funcții de ambasador sau trimis diplomatic reprezenta una dintre cele mai însemnate demnități pe care un cetățean o putea ocupa, date fiind dificultățile și calitățile necesare acestei slujbe. De asemenea, Niccolò Machiavelli comenta într-o scrisoare trimisă lui Raffaele Girolami, la începutul secolului al XVI-lea, despre importanța ambasadelor: „Le imbascherie sono in una città una di quelle cose che fanno onore a un cittadino, nè si può chiamare atto allo stato colui che non è atto a portare questo grado”². Pentru statele italiene, alegerea ambasadelor și a persoanelor care aveau să îndeplinească rolul de trimis diplomatic ținea de cele mai multe ori de destinație, de relația persoanei cu locul și de legăturile personale pe care le avea pentru a facilita îndeplinirea misiunii. În cazul Veneției, stat unic prin efortul și importanța acordată informației începând cu secolul al XIV-lea, existau criterii pe care atât consiliul, cât și dogele le aveau în vedere pentru numirea unui nou ambasador, care era obligat, ca orice cetățean venețian, să nu aducă prejudicii statului prin deciziile pe care le lua, iar trimiterea unei persoane capabile din punct de vedere politic și diplomatic

* Drd., curator, Muzeul Municipal „Regina Maria” din Iași; e-mail: covaliuc.mihai@hotmail.com.

** Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European, prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020, proiect numărul POCU/993/6/13/153322, „Suport educațional și formativ pentru doctoranzi și tineri cercetători în pregătirea inserției în piața muncii”.

¹ Michael Mallett, *Ambassadors and their audiences in Renaissance Italy*, în „Renaissance Studies”, vol. 8, nr. 3, 1994, p. 232.

² N. Machiavelli, *Le opere*, vol. VI, ed. P. Fanfani, L. Passerini, G. Milanese, Florența, 1877, p. 375 („Ambasadele sunt unul dintre acele slujbe dintr-un oraș, care fac cinste unui cetățean și nici nu poate fi numit apt pentru stat cel care nu este apt să poarte acest rang”).

într-un stat important, ca de exemplu la Imperiul Otoman, reprezenta o decizie ce trebuia cântărită corect³. La acestea se adăuga și însemnătatea unui asemenea rang, fapt ce făcea alegerea cu atât mai grea.

Nu avem informații exacte cu privire la criteriile în baza cărora erau aleși solii în Moldova, dar se pot deduce câteva aspecte ale alegerii acestora din misiunile despre care avem informații.

Cert este că aparatul diplomatic al Moldovei a cunoscut o dezvoltare semnificativă începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea⁴. Domnia lui Ștefan cel Mare poate fi caracterizată, din perspectivă diplomatică, ca o evoluție semnificativă în raport cu statele vecine, ceea ce se poate observa și din eforturile depuse de domn în sfera diplomatică pentru a-și vedea planurile împlinite. În aceste condiții, era nevoie de o cancelarie serios pregătită pentru a răspunde atât cerințelor domnului, cât și situațiilor politice diverse. Și putem sublinia „diverse” pentru că solii moldoveni care apar de multe ori în registrele de cheltuieli ale orașelor din Transilvania erau prezenți cu diferite treburi în cetățile transilvănene. Unii dintre ei erau trimiși doar pentru a colecta taxele târgurilor și cetăților ce se aflau sub ascultarea domnilor moldoveni sau pentru a face cumpărături pentru domn, așa cum, în 1506, solii moldoveni merg până la Veneția pentru pregătirile de nuntă făcute de Bogdan al III-lea. Marea majoritate a acestor solii erau formați în cancelaria domnească, începându-și cariera fie ca dieci, notari sau traducători, căci mare parte din misiunile lor necesitau atât cunoștințe privitoare la ceremonialul diplomatic, cât și de natură „politică”. Astfel, pentru a facilita îndeplinirea misiunilor și pentru a oferi încredere mesajului transmis, erau folosiți și „străini”, care puteau garanta în unele condiții îndeplinirea misiunii și siguranța mesajului trimis. Unii dintre aceștia făceau deja parte din cancelaria domnească, în vreme ce alții, așa cum vom vedea în cazul lui Bernardus, părcălabul Cetății de Baltă, ocupau alte dregătorii. Despre acești „străini” vom discuta în paginile ce urmează, alături de câțiva soli care sunt amintiți prea puțin.

Dan, părcălab de Câmpulung

Prima atestare a lui Dan într-o funcție este din prima domnie a lui Petru Rareș. Acesta trimitea, la 26 iunie, o scrisoare către bistrițeni, a cărei datare a fost dezbătută în istoriografie⁵. Știm doar că aceasta ar fi fost trimisă de Dan în prima domnie a lui Petru Rareș, pentru că, așa cum subliniază Maria Magdalena Székely, relațiile cu Bistrița erau încă bune⁶, iar boierul cerea informații pentru Petru Rareș. Stoica Nicolaescu a plasat documentul în 1527⁷, iar Maria Magdalena Székely în 1529⁸. Chiar dacă anul scrisorii

³ Ioanna Iordanou, *Venice's Secret Service. Organizing Intelligence in the Renaissance*, Oxford University Press, 2019, p. 83.

⁴ Alexandru Simon, *Aparatele diplomatice ale Moldovei și Ungariei în a doua jumătate a secolului XV. O privire comparativă*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai””, Târgu Mureș, 8/9, 2005/2006, p. 200.

⁵ Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 174-175, nr. LXXIV; Grigore Tocilescu, *534 documente slavo-române din Țara-Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346-1603*, 1931, p. 535-536, nr. 517 (nu oferă anul scrisorii).

⁶ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2002, p. 355.

⁷ Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 174-175, nr. LXXIV.

⁸ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 356.

rămâne incert, Dan „devine primul dregător cunoscut până în acest moment, din punct de vedere documentar, care s-a aflat în fruntea ocolului domnesc Câmpulung”⁹. Următoarea apariție documentară a lui Dan este din 1538; pe marginea din stânga a scrisorii trimisă de Nichita Harbuz birăului și pârgarilor din Bistrița au fost scrise următoarele:

Iată dar eu, panul Dan ureadnicul, și toată țara din Câmpulung scriem închinăciune și multă sănătate domnului birău din Bistrița și tuturor și la oastea care petrece în cetate. Rog pe milostivirea voastră pentru voia noastră, dă-i lui din bucatele sale, pentru voia noastră, cât Dumnezeu vă va învăța¹⁰.

Scrisoarea a fost expediată cel mai probabil în aceeași perioadă cu intrarea în Moldova a armatelor otomane.

În toamna anului 1543, Petru Rareș trimitea în Transilvania un boier pentru „rezolvarea conflictului privind stăpânirea cetăților”¹¹. N. Iorga considera că solul era Mateiaș¹², dar, după cum subliniază Maria Magdalena Székely, acesta nu putea fi viitorul logofăt, pentru că în acea vreme era ținut captiv în cetatea Făgărașului, iar Toma era decedat din august 1543, ceea ce l-ar putea face pe Dan solul din 1543¹³. Prezența lui Dan în Transilvania ar reprezenta o ipoteză viabilă luând în considerare situația lui Mateiaș și a lui Toma, astfel parcălabul de Câmpulung ar fi fost ridicat în dregătorie imediat după decesul lui Toma.

Dan este atestat pentru prima dată, ca vistiernic, în sfatul domnesc la 17 septembrie 1545¹⁴. Între 1545 și 1546 au loc mai multe schimbări în sfatul lui Petru Rareș, Dan și Ion Movilă ocupând pe rând dregătoria, între 16 martie și 23 aprilie 1546¹⁵.

În actul din 30 noiembrie 1547, care reprezintă marea mărturie a jurământului lui Iliaș Rareș față de Sigismund I, apare și Dan „Mocu” mare vistiernic. Probabil nemulțumit de politica dusă de Iliaș Rareș, Dan avea să plece în Polonia, unde este atestat între 1550 și 1553. Avea apoi să se alăture lui Petru stolnicul, cel care va ajunge domnul Alexandru Lăpușneanu¹⁶. La 30 noiembrie 1551 participa, împreună cu alți boieri pribegi și un detașament de oșteni moldoveni, la trecerea în revistă a armatei de la Trembowla¹⁷.

Dan vistiernicul și Ion Hâra au fost trimiși, în primăvara anului 1553, în Polonia, la Cracovia¹⁸, mărturiile documentare amintind de: „Nuncii Palatini Valachie nomine primo wisternik, secundo capitaneus Chozimensis”¹⁹. Ajungeau la Cracovia în data de 7 martie și aveau să rămână până la 8 aprilie²⁰, solia fiind amintită în instrucțiunile regelui

⁹ Alexandru-Daniel Piticari, *Dregători la hotarul Țării Moldovei cu Transilvania. Vornicii ocolului domnesc Câmpulung (Moldovenesc) (sec. XVI-XVIII)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, p. 111.

¹⁰ Grigore Tocilescu, *op. cit.*, p. 545, nr. 527; Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 357.

¹¹ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 357.

¹² N. Iorga, *Istoria armatei românești*, ediție îngrijită de N. Gheran și V. Iova, Editura Militară, 1970, p. 157.

¹³ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 357.

¹⁴ *DIR*, XVI/1, p. 410, nr. 377.

¹⁵ *Ibidem*, p. 355.

¹⁶ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 357.

¹⁷ Th. Holban, *Documente românești din arhivele polone și franceze*, în *AIIAI*, XIII, 1976, p. 303, nr. 63; p. 304, nr. 69; Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 357-358.

¹⁸ Ilie Corfus, *Documente privitoare la Istoria României culese din arhivele polone*, vol. I, București, Editura Academiei RSR, 1979, p. 164, nr. 84.

¹⁹ Th. Holban, *Documente externe (1552-1561)*, în „Studii”, 18, 1965, 3, p. 669.

²⁰ *Ibidem*.

polon către solii săi, Teczynski și Boratynski, trimiși la Alexandru Lăpușeanu²¹. Prima atestare a lui Dan ca hatman este din 23 februarie 1554²², iar în 12 mai 1555²³ este menționat pentru ultima oară în sfat. În data de 17 decembrie 1556²⁴, apare pentru ultima dată în acte ca „hatman și pârcălab de Suceava”.

*

Despre familia lui Dan nu avem informații clare, istoricul Constantin Rezachevici considerând că boierul avea o „origine obscură”²⁵. În actul polon din 30 noiembrie 1547 boierul apare cu numele „Daniil Mokowicz wieliki podskarbi”, care a fost tradus de I. Corfus ca Dan Mocu²⁶. Maria Magdalena Székely consideră că tatăl său ar putea fi un Moise sau Moica, dar legătura cu familia Moica nu a putut fi stabilită²⁷. În mărturia lui Alexandru Lăpușeanu, din 1561, boierul apare cu numele „pan Dănilă Mosovici mare vistiernic”²⁸.

Am aflat deja din documentele privitoare la stăpânirile boierului că acesta a fost căsătorit cu Todosia, aceasta fiind a doua sa soție. Prima a fost Sofica, menționată o singură dată la 15 aprilie 1549, într-o inscripție de pe o icoană²⁹: „Ruga robului lui Dumnezeu, pan Dan, mare vistiernic și a cneaghinei sale, Sofica. În anul 7057, luna aprilie 15”³⁰.

Cât despre Todosia, știm că aceasta era fiica lui Glăvan vistiernicul, nepoata lui Cozma Șarpe postelnicul, strănepoata lui Hărman pârcălabul, descendentă a familiei lui Oană vornicul³¹. Din această căsătorie, Dan și Todosia au avut două fiice. Prima dintre ele, Dragna, a fost căsătorită cu Toader Dragsin cămărașul, având împreună trei copii: Zosim vistiernicul, Anușca și Todosia, căsătorită cu Dumitru uricarul³². Cea de-a doua fată, Nastasia, a fost căsătorită cu Drăgan Ciolpan ureadnic, cu care a avut șapte copii: Pătrașco Ciolpan, Dumitru Ciolpan, Gheorghe Vărav, Cornilie, Alexandra, Salomia și Mărica. Dragna este amintită într-un act din 1587³³ și unul din 1589³⁴, privitor la uricele satelor primite de la părinții ei, „când a plecat din țara noastră la Brăila”. Dragna avea să se întoarcă până în 1598, când avem informații că aceasta a vândut o parte din stăpânirile sale³⁵.

²¹ Ilie Corfus, *Documente...*, I, p. 162-166, nr. 84.

²² *DIR*, XVI/2, p. 42, nr. 42.

²³ *Ibidem*, p. 93, nr. 83.

²⁴ *Ibidem*, p. 98, nr. 89.

²⁵ Constantin Rezachevici, *Politica internă*, în *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, Editura Academiei RSR, 1978, p. 217.

²⁶ Ilie Corfus, *Documente...*, I, p. 144, nr. 70; p. 147.

²⁷ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 353-354.

²⁸ Th. Holban, *Documente externe*, p. 687.

²⁹ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 354; *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Movilești*, catalog de Ana Dobjanschi (icoane), Anca Lăzărescu (broderii), Gabriela Roșioru (sculptură în lemn), Marina Ileana Sabados (icoane, sculptură în lemn), Camen Tănăsioiu (argintărie), Liana Tugearu (manuscrise), București, 1999, p. 54, nr. 7.

³⁰ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 362.

³¹ *Ibidem*, p. 354.

³² *Ibidem*, p. 340; *DIR*, XVI/3, p. 367-367, nr. 453; p. 435, nr. 523; *DIR*, XVI/4, p. 189, nr. 249; p. 208, nr. 262; p. 233, nr. 286; p. 238, nr. 292; *DIR*, XVII/1, p. 126, nr. 183; p. 212, nr. 299; *DIR*, XVII/2, p. 43, nr. 46.

³³ *DIR*, XVI/3, p. 367-368, nr. 453.

³⁴ *Ibidem*, p. 435, nr. 523.

³⁵ *DIR*, XVI/4, p. 238, nr. 292.

*

În privința proprietăților lui Dan nu avem multe informații. Aflăm dintr-un document, din 31 martie 1555, că boierului i se întăreau câteva posesiuni: „o falcie și un fărtaie de vie în Dealul Neted” cumpărată de la „Maxim, fiul Donei, nepot de soră al lui Dămăcuș pârcălab, pentru optzeci zloți tătarești”, apoi încă „o falce de vie, tot în același Deal Neted, aproape de cele de mai sus, care această falce de vie el a cumpărat-o de la Vasco cămăraș, pentru o sută zloți tătarești”. La acestea se adăuga iarăși „o falce de vie, tot în acest Deal Neted, aproape de cele de mai sus scrise; care această falce de vie a cumpărat-o de la Ion Stroici logofăt, pentru nouăzeci zloți tătarești”. I se întărea și „trei fărtaie de vie în același deal, din aceleași vii aproape de acestea, care aceste vii, trei fărtaie, le-a cumpărat el de la Vasile vierul lor, pentru șaptezeci zloți tătarești”, și la care se adăugau „două fâlci de vie, fără zece jerdii, în același Deal Neted, de-asemeni lângă viile lui mai sus scrise, însă dinspre apus, care aceste două fâlci de vie, fără zece jerdii, le-a cumpărat el de la Grozava și de la sora ei Măriica și de la fratele lor Gherghie și de la vara lor de soră Todossia, copiii lui Ion Popovici, pentru două sute zloți tătarești”. Dan avea și vii în Horodiște, ce au fost stăpânite de Cozma logofătul, răscumpărate de la Ionuz Beg, la Țarigrad, pentru 10.000 de aspri³⁶. Alte vii aveau să ajungă în posesia boierului în urma căsătoriei cu Todossia, fiica lui Glăvan vistiernicul, mai exact „cinci fâlci de vie în Dealul Voevodului, care aceste cinci fâlci de vie aproape de viile noastre, iarăși au fost de cumpărătură socrului său Glăvan vistier”³⁷, împreună cu „douăsprezece fâlci de vie în Dealul Voevodului, care aceste vii au fost ocine drepte și dedine ale lui Cozma Șape postelnic”³⁸.

Printre proprietățile cumpărate de Dan se aflau și satele „Hulpășești și acum se chiamă Budăia”, care erau la 1604 în posesia fiicei sale, Dragna³⁹. A cumpărat și „o seliște mai sus de Boldești, pe pâraul Bârleștilor, anume Sârbii”, care va ajunge tot în posesia fiicei sale Dragna⁴⁰, cea din urmă vânzând aceste proprietăți înainte de 1598 lui Nicula negustor din Cotnari⁴¹. Dan a dăruit „din jumătate de sat de Baișești pe Moldova a patra parte, partea de jos”, mănăstirii Humor, care primea act de întărire la 9 aprilie 1555 pentru aceste proprietăți și multe altele⁴². A mai vândut și o „vale pentru fânețe care se numește Lopatna” pentru 700 de zloți tătarești⁴³. Acestea au fost proprietățile care au ajuns în posesia lui Dan, dar din informațiile oferite de documentul din 1555 aflăm că acestuia i se întăreau

[...] robii lui drepți și de cumpărătură tătari și țigani: un tătar, anume Iacob socaci, pe care l-a cumpărat de la Grigorie, fiul Năstascăi, nepotul lui pan Gavril Troțușan, pentru o mie trei sute și douăzeci aspri și din privilegiul de întăritură ce a avut Troțușanul de la Ștefan voevod cel Tânăr⁴⁴.

Avea întărite și sălașele de țigani primite de la socrii săi, Glăvan vistier și Cozma Șape⁴⁵.

³⁶ *DIR*, XVI/2, p. 71-72, nr. 67.

³⁷ *Ibidem*, p. 72, nr. 67.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *DIR*, XVII/1, p. 126, nr. 183.

⁴⁰ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii...*, p. 361.

⁴¹ *DIR*, XVI/4, p. 238, nr. 292.

⁴² Teodor Balan, *Documente bucovinene*, I, Cernăuți, Tiparul „Mitropolitul Silvestru”, 1933, p. 51-52, nr. 20.

⁴³ *DIR*, XVII/1, p. 65, nr. 96.

⁴⁴ *DIR*, XVI/2, p. 72, nr. 67.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 73, nr. 67.

*

Icoana amintită anterior în care apar Dan și prima sa soție, Sofica, a reprezentat o donație, dar nu s-au păstrat informații care să arate la ce biserică a ajuns aceasta⁴⁶.

Un act de întărire din 17 decembrie 1556 scris de egumenul mănăstirii Humor, Eftimie, precizează că Daniil hatman și soția sa Todosia au

[...] îmbunătățit și înfrumusețat această sfântă Dumnezeiască, sobornicească biserică [...] cu sfeșnice și lumânări și avere. Și a ferecat și un *Tetraevanghel* frumos și scump și cu cădelniță și chivot bun și patrahir și aurar și stihar, toate podoabele bisericești alese și pocrovăț⁴⁷.

Dan este descris ca al doilea ctitor, după Toader logofătul, iar Maria Magdalena Székely afirma că boierul a ales acest locaș pentru danie fiindcă soția sa, Todosia, era prin mama ei descendentă a lui Oană vornicul⁴⁸. Al doilea ctitor împreună cu soția sa au fost pictați în biserică⁴⁹, astăzi nemaifiind vizibilă pictura care îi reprezenta pe cei doi⁵⁰. Tot Humorului, Dan și Todosia au dăruit, la 9 aprilie 1555,

[...] un sat în ținutul Cârlișău anume Drăgușești pe Bahlui care acuma se cheamă Mihăilești și moara pe Bahlui pentru sufletul lor și pentru sufletul părinților lor și pentru sufletul fiilor lor și iarăși pentru sănătatea lor și pentru sănătatea fiilor lor⁵¹.

Acest sat avea să fie schimbat de mănăstire cu domnul Petru Șchiopul pentru satul Petricanii⁵², dar avea să reîntre în posesia mănăstirii⁵³ care-l va stăpâni până la finalul secolului al XVIII⁵⁴.

O danie mai interesantă a celor doi soți provine de la mănăstirea athonită Dionisiu. Este vorba despre un orar care are inscripția: „Acest orar l-a dat pan Dan mare vistiernic și soția sa, Todosia, în anul 7061, iulie”⁵⁵.

Grigore Rosenberg

Prima atestare a acestui sol este din 5 august 1527, când era trimis la Bistrița⁵⁶; a mai îndeplinit și alte câteva misiuni, toate în Transilvania. La 22 august 1529 îl aflăm din nou la Bistrița pe „Gregorius servitorum noster”⁵⁷.

⁴⁶ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 362.

⁴⁷ *DIR*, XVI/2, p. 98-99, nr. 89.

⁴⁸ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 363.

⁴⁹ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 348.

⁵⁰ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 363.

⁵¹ T. Balan, *op. cit.*, I, p. 51, nr. 20.

⁵² *DIR*, XVI/3, p. 203, nr. 260; p. 207, nr. 262.

⁵³ *DIR*, XVI/4, p. 187, nr. 247.

⁵⁴ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 264; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente. 1393-1849*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, București, 1983, p. 177, nr. 504, p. 180-181, nr. 518; p. 183, nr. 532; p. 245, nr. 734; p. 454, nr. 1366; p. 473, nr. 1432.

⁵⁵ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 364; Gabriel Millet, în colaborare cu Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 52.

⁵⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I, Socolile Bistriței (Ardeal), București, Editura Ministerului de Instrucție Publică, 1901, p. 3.

⁵⁷ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (în continuare, *Hurmuzaki*), vol. XV/1, 1911, p. 329-330.

Petru Rareș l-a trimis în mai multe misiuni în Transilvania și la regele Ferdinand. În acest sens, avem mențiunea din 13 ianuarie 1536, care atestă că se afla la curtea lui Ferdinand de Habsburg

[...] pentru a cere din nou intergenția în afacerea Pocuției, voievodul având de gând să se consacre luptei contra turcilor. El mai comunică dorințele lui Petru în privința Ardealului, pe care dorea să-l atace îndată ce Sibiul va fi luat de imperiali⁵⁸.

La Viena va ajunge și la începutul anului 1537⁵⁹. În vara aceluiași an, „domini nostri Clementissimi Oratores, honorabili Gregorio Rosemberger” plecase deja de la Cracovia, iar spre finalul lunii iulie „Egregij Gregorij Rosemberkii secretarij nostri” era trimis de către Petru Rareș în Polonia pentru a negocia un viitor tratat ce trebuia să rezolve problema Pocuției⁶⁰.

Singura mențiune a prezenței lui Grigore Rosemberg la Constantinopol este cea din 14 septembrie 1540, când acesta îi scria lui Toma Waldorfer să se îngrijească de caii lui Petru Rareș⁶¹. Putem corela prezența sa la Poartă cu prezență lui Rareș care încerca să-și recapete domnia.

A fost alături de Rareș și în timpul campaniei din Transilvania, fiind trimis de domn împreună cu Pătrașco mare paharnic, la 23 noiembrie, la Bistrița, pentru a trata cu conducătorii orașului⁶²: „nomine Petraskum pocillatorem nostrum, et Georgium prefectum Cotnarensen”. Va mai îndeplini misiuni la 6 martie 1530 și 1-2 iulie 1541, fiind atestat la Brașov. Acesta a avut atribuția, în 1541, de a procura de la Brașov alimente necesare oștii moldovenești⁶³. Ultima mențiune a lui Rosemberg este din ianuarie 1544, când Petru Rareș le cerea bistrițenilor, prin Rosemberg, să îi plătească datoria din 1542 „ca să rămânem buni prieteni”⁶⁴.

Rosemberg, probabil un sas din Cotnari, așa cum observă și Constantin C. Giurescu⁶⁵, „german, din sașii locali”, și-a început cariera diplomatică înainte de a ocupa funcția de pârcălab a Cotnariului⁶⁶. Maria Magdalena Székely considera⁶⁷ că acest Gregorius ar fi același cu diacul de limbă latină, Gregorius litteratus, amintit de D. Ciurea⁶⁸.

Ioan Vrânceanul diac

Dintr-o scrisoare a lui Petru Rareș către bistrițeni aflăm că „Ioannes Waranchan” era trimis la ei, în 16 aprilie 1535⁶⁹. Este singura misiune în care Ioan Vrânceanul este

⁵⁸ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 450; N. Iorga, *Relațiile Moldovei cu Polonia după documente nouă. I. Petru Rareș și politica sa față de poloni*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 350.

⁵⁹ N. Iorga, *Relațiile Moldovei...*, p. 351.

⁶⁰ Hurmuzaki, II/1, p. 137, 147; N. Iorga, *Relațiile Moldovei...*, p. 353-354.

⁶¹ Hurmuzaki, XV/1, p. 393.

⁶² *Ibidem*, p. 427, nr. DCCXCII.

⁶³ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 454.

⁶⁴ Constantin Rezachevici, *Politica externă*, în *Petru Rareș*, p. 259; Hurmuzaki, XV/1, p. 437.

⁶⁵ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 219-220.

⁶⁶ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 450; Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș (1527-1546)*, 1978, p. 137-138, nota 140.

⁶⁷ Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 437.

⁶⁸ D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatică*, în „Apulum”, II, 1943-1945, p. 224-225.

⁶⁹ Hurmuzaki, XV/1, p. 370, nr. DCXCIV.

amintit cu numele complet. În același an, la 18 mai, regăsim la Bistrița un alt Ioan diac, dar de această dată descrierea solului nu oferă detalii pentru a-l putea identifica cu Ioan Vrânceanul: „Minimus hunc Egregium Ioannem Literatum, secretarium nostrum”⁷⁰.

Deși nu putem vorbi despre o carieră diplomatică în cazul lui Ioan, acesta a avut funcții importante, fiind administratorul domeniului Ciceului între 1549 și 1559 și apoi pârcălab al cetății⁷¹. Maria Magdalena Székely consideră că boierul Barbovschi, martor la jurământul depus de Alexandru Lăpușeanu din august 1552, ar fi Ioan⁷².

*

Despre Ioan Vrânceanul știm că a fost ginerele lui Onufrie Barbovschi, portar de Suceava în timpul lui Petru Rareș, fiind căsătorit cu fiica sa, Ana. A avut cu aceasta doi copii, Onciul Vrânceanul aprod și Marghita⁷³. Onciul s-a căsătorit cu Magda, fiica lui Onciul Herțea, strănepoată a lui Luca Arbure, având un frate, Miron din Sinihău, și o soră, Todosia. Cea din urmă avea să lase a treia parte din satul Herțea și o jumătate din satul Lehăceni celor doi nepoți de soră, Onofrei și Grigorie, pe motiv că „ea nu are nici un copil din trupul ei, ca ei să o îngrijească, până când va fi vie și să o țină, iar după moartea ei, să-i facă pomeniri, cum se cuvine”⁷⁴. Despre ceilalți copii ai lui Onciul și Magda aflăm din pomelnicul mănăstirii Sucevița, unde sunt amintiți cu cinci copii⁷⁵. Despre doi frați, Grigorie cămărașul și Onofrei aprodul, am aflat deja din testamentul Todosiei, din 25 februarie 1605⁷⁶. În 1617, aflăm că, „după moartea lui Gligorie Vrânceanul, Todosiea a luat acea jumătate de sat Lehăceni”, iar apoi, pentru rezolvarea unei datorii pe care o avea față de fratele ei, Miron din Sinihău,

[...] a dat ea acea jumătate de sat Lehăceni tot nepotului ei de soră Onofrei, după cum dăduse și fratelui ei, Gligorie Vrâncean, de aceea ca să-i fie lui și de la noi aceea a treia parte de jos de sat Herțea cu moară și cu fânațe și acea jumătate de sat Lehăceni, partea de jos, și cu mori mai sus-zisului Onofrei Vrânceanul⁷⁷.

Pentru plata datoriei, Todosia îl ia pe Onofrei „drept fiul său, până la moarte și după moartea ei”⁷⁸. Același Onofrei avea să își scrie numele pe unul dintre pereții bisericii de la Popăuți: „Onofrei Vrânceanul. Vlt 7114 av 20”⁷⁹. Pe lângă cei trei fii, Onciul și Magda au avut două fete. Prima dintre ele, Anghelina, s-a căsătorit cu Mihai Tăutul, pârcălab de Hotin⁸⁰, cu care a avut cinci copii⁸¹. Numele celei de-a doua fete a lui Onciul nu ne este cunoscut, dar știm că s-a căsătorit cu Simion Vrânceanul, așa cum reiese dintr-un act de întărire dat de Gaspar Graziani în 4 mai 1620⁸².

⁷⁰ *Ibidem*, p. 370, nr. DCXCV.

⁷¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 158, nota 806.

⁷² Th. Holban, *Documente externe; este trecut ca „Bernovschi”*.

⁷³ T. Balan, *op. cit.*, I, p. 106.

⁷⁴ *DIR*, XVII/1, p. 195-196, nr. 280; Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 289.

⁷⁵ Victor Brătulescu, *Pomelnicul cel mare al mănăstirii Sucevița*, în *MMS*, XLIV, 1968, 3-4, p. 198.

⁷⁶ *DIR*, XVII/1, p. 195-196.

⁷⁷ T. Balan, *op. cit.*, I, p. 77.

⁷⁸ B. P. Hasdeu, *Arhiviul inedit al familiei române Murguleț, emigrată de doi secolii în Polonia, în „Arhiva Istorică a României”*, III, 1867, p. 215.

⁷⁹ N. Iorga, *Inscripții botoșănene, publicate cu o prefață despre istoria Botoșanilor*, București, 1905, p. 19, nr. 8; Maria Magdalena Székely, *Sfeticii...*, p. 290.

⁸⁰ Teodor Balan, *op. cit.*, I, p. 186.

⁸¹ *Ibidem*, III, p. 92 (spîta).

⁸² *Ibidem*, p. 79.

Marghita, sora lui Onciul, a fost căsătorită cu Mateiaș diacul din Șirăuți, cu care a avut un fiu, pe viitorul logofăt Gavrilaš Mateiaș⁸³. Acesta se va căsători cu Sârbca, fiica postelnicului Dumitru Barnovschi și sora viitorului domn Miron Barnovschi, având împreună patru copii: Irimia, Ileana, Aftimia și Alexandra⁸⁴. Ileana îi va lăsa Alexandrei toată averea sa, în 1670, ca urmare a morții lui „Andriaș comisul și ne avându cuconi din trupul ei”⁸⁵. A fost primită în casa surorii sale, Alexandra, și a lui Iordache Cantacuzino⁸⁶. Cei din urmă au avut patru copii: Iordache Cantacuzino stolnicul, Catrina, Safta și Maria. Catrina primise la împărțeala cu frații ei următoarele sate, amintite într-un act din 27 decembrie 1731:

[...] satul Boianul și Cernauca cea bătrână și Pohărlăuții și Vasilăuții și Pilipce și a patra parte de Lehăceni și Chisileul și giumătate de sat de Valeva și giumătate de sat de Vasileu, și giumătate de sat de Cuciur, care aceste ocini sânt toate în ținutul Cernăuților; așijdere Grozinții, Broscăuții, Drescăuții, Halice – aceste sânt în ținutul Hotinului; așijdere Podragă, Lozenii și giumătate de sat de Cudreni și a patra parte de Giurgești, care aceste sânt în ținutul Dorohoiului; așijdere Gheuceștii și Țipliceștii și Nistoreștii și Nicoreștii, care sânt la ținutul Sorocii, și Pelnii în ținutul Fălciului, și Avramenii carii să chiamă acum Prigoreni în ținutul Cărligăturii, și Călineștii în ținutul Eșilor, și Cucurenii în ținutul Romanului, și Socii sau Strămbii în ținutul Namțului. Aceste ocini toate au fost în parte catrinii Visternicesii⁸⁷.

Documentul a avut rolul de a stabili satele și părțile de sate ce intrau în posesia lui Ion Neculce vornic, care nu primise de pe urma mamei sale, Catrina, soția lui Neculce vistiernicul, nicio proprietate. Și astfel, „osăbit de aceste ocini s’au fost oprit Catrinii, maica dumilor sale, din moșiile sale”, va primi prin împărțeala fraților Catrinei, o parte din proprietățile avute de Catrina:

[...] satul Grozinții și Boscăuții, ce sânt în ținutul Hotinului, ca să-i fie de comând. Și, la moarte ei comandând-o fiul său, dumnialui Ion Neculce vornic, au rămas acele sate a dumisale. Așijdere satu Pohărlăuții, ce iaste în ținutul Cernăuților, iarăș l-au scos din mijloc cu toții de l-au vândut lui Turculeț, de au cheltuit acei bani la nunta surori sale Sandii Donoci. Așijdere și satul Avremeni, care să chiamă acmă Prigoreni, și cu alte săliști ce să țin de Prigoreni, anume beserica de piatră ce este cumpărătura lui Iordachi cel bătrân de la Prăjăscul și Rătul, ce iaste danie de la Antemie păhărniceasca, fata lui Ureche vornicul, și doă locuri de presacă la Cârstești, aceste iar le-au scos din mijloc frații și le-au dat dumisale lui Ion Neculce vornic pentru odoară și cheltuială nunții sale, căci dumnialui n-au luat ca alți frați de la părinți⁸⁸.

Ioan Gurzo

La 3 martie 1512, este consemnată prezența unui sol al lui Bogdan al III-lea în Transilvania. Acesta a fost menționat în scrisoarea lui Emeric Perényi, palatinul Ungariei,

⁸³ *Ibidem*, III, p. 79; idem, *Familia Onciul. Studiu și documente*, Cernăuți, 1927, p. 24-25; Dimitrie Dan, *Un manuscript slavon scris în 20 mai 1650 în satul Bârnova din Moldova*, în *ArhGen*, II, 1913, p. 37-39.

⁸⁴ Teodor Balan, *op. cit.*, I, p. 256-258; III, p. 46; N. Iorga, *Studii și documente*, XXII, p. 61; V, p. 45; Dumitru Velciu, „Iordăchioaia vistierniceasca”, *bunica dinspre mamă a cronicarului Ion Neculce*, în *RITL*, XVI, 1967, 3, p. 449-466.

⁸⁵ Teodor Balan, *op. cit.*, III, p. 46.

⁸⁶ *Ibidem*, I, p. 256-258; III, p. 46; N. Iorga, *Studii și documente*, XXII, p. 61; Dumitru Velciu, *op. cit.*, p. 449-466.

⁸⁷ Iulian Marinescu, *Documente relative la familia Neculce*, în „Buletinul Comisiunii Istorice a României”, IV, 1925, p. 65, nr. 28.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 66, nr. 28.

către sași, cărora le cere să ofere trimisului domnului moldovean 3.000 de florini din taxele pe care aceștia aveau să le dea regelui. Nu avem numele solului, dar după cum acesta este descris: „oratoris domini Wayvode moldaviensis”⁸⁹, consider că nu avem parte doar de un mesaj (sau o scrisoare) transmis printr-un sol mai mic, ci în fapt era vorba de o solie însemnată care avea ca scop rezolvarea unor treburi importante pentru domnul moldovean. Palatinul Ungariei îi obligă pe sași să dea acești bani, 3.000 de florini, domnului moldovean, dar scrisoarea nu menționează dacă solul a venit cu scrisoarea și aștepta plata. Dar putem corela persoana solului din 3 martie cu cea a lui Ioan din 25 martie, când acesta ridică suma amintită. Iulian Marinescu considera că este același sol în ambele cazuri. Se poate ca Ioan să fi sosit în Transilvania încă de la începutul lunii martie și să fi rămas până la finalizarea treburilor, în data de 25 martie.

Tot la 25 martie 1512, Bogdan le scria sibienilor să nu-l rețină peste măsură pe solul său. Solul este prezentat ca fiind numit temporar sol și fiind o cunoștință a domnului moldovean: „Hiis elapsis temporibus hunc nobilem Iohannem Gwrzo, familiarem nostrum ad vos per nos missum”⁹⁰, și trimis la Buda: „ad Regiam Maiestatem pro nostris arduis et diversis negociis deputaveramus, rursus et contrario cum literis Regie Maiestatis reversus est, et versa vestigia idem Iohannes retorsit”⁹¹. Este clar că Ioan (Iohannes) a fost trimis mai întâi la Buda și apoi la Sibiu ca, mai apoi, să i se ceară întoarcerea în grabă la Suceava. Astfel, prezența sa în 3 martie poate fi corelată cu misiunea de la Buda, cel mai probabil din februarie 1512, iar scrisoarea amintită la început a lui Emeric Perényi făcea direct referire la Ioan. Acestea sunt singurele menționări în documente a lui Ioan Gurzo, iar persoana acestuia cât și originea sa rămân până acum necunoscute. Dimitrie Ciurea considera că ar fi fost notar de limbă latină al cancelariei moldovenesti⁹². Este posibil ca acesta să fi fost unul dintre străinii care au îndeplinit atribuții temporare pentru domnii moldoveni.

Luca Dracea tălmaci

Prima menționare a lui Luca Dracea ca sol este din iulie 1505, când Bogdan îl trimite la starostele Liovului, Stanisław de Chodecz, „pentru o convorbire asupra împăcării cu Polonia”⁹³. Misiunea lui Luca ne oferă mai multe detalii, importante pentru anul 1505. Aflăm în prima instanță că Bogdan nu a putut să se întâlnească la Hotin cu starostele și atunci îl roagă să vină la Suceava. Pe lângă domn, logofătul Tăutu întărește cererea domnului și îl invită de asemenea pe staroste la Suceava. Tăutu era pe punctul de a pleca la Constantinopol împreună cu solul otoman, astfel că discuțiile ar fi avut loc fără prezența acestuia. În cadrul misiunii, Luca oferă asigurări căpitanului polon că domnul nu dorește decât să-și „deschidă inima” și să rezolve problemele dintre regatul polon și Moldova. Având în vedere că, în iulie 1505, planurile de căsătorie ale lui Bogdan al III-lea nu aveau continuitate, din pricina împotrivirii reginei-mamă, se poate ca discuția cu starostele de Liov să fi avut ca rol principal aflarea opiniilor baronilor poloni cu privire la planurile sale.

⁸⁹ Hurmuzaki, XV/1, p. 219, nr. CCXCV.

⁹⁰ *Ibidem*; traducere: „În aceste vremuri trecute, acest nobil John Gwrzo, o cunoștință a noastră, a fost trimis la tine de noi”.

⁹¹ *Ibidem*; traducere: „L-am trimis la Majestatea Regală pentru treburile noastre grele și diverse, s-a întors iar și iar cu scrisorile către Majestatea Regală și același Ioan s-a întors așa cum a plecat”.

⁹² D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatie*, în „Apulum”, II, 1943-1945, p. 224.

⁹³ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, seria III, tomul XV, p. 20/80.

Următoarea menționare a lui Luca Dracea este din 6 septembrie 1505, când, după moartea reginei-mamă Elisabeta, Bogdan trimite o solie la Alexandru, regele polon, cu scopul de a cere mâna prințesei Elisabeta, sora regelui. Cum logofătul Tăutu nu era întors încă din misiunea sa de la Constantinopol în care plecase în iulie, conducătorul misiunii a fost Isac vistiernicul. Din aceeași misiune făceau parte Ivanco pitarul și Luca Dracea⁹⁴. La întoarcerea spre Moldova, solii moldoveni au poposit la Lublin, fiind menționați la data de 29 septembrie⁹⁵. Scopul soliei a fost analizarea noii situații, create de moartea reginei-mamă. Astfel, principalul opozant al căsătoriei dintre principele moldav și prințesa poloneză dispărea, ceea ce a dus la reluarea tratatelor în această privință.

În 16 martie 1506, o altă misiune moldovenească avea să ceară oficial „pe preastrălucita principesă, doamna Elisabeta, crăiasa Poloniei, sora Măriei Sale regelui, pentru ca Măria sa să fie domnului nostru doamnă”⁹⁶. Membrii misiunii din toamna anului 1505 li se adaugă și logofătul Tăutu, întors cel mai probabil în iarnă de la Constantinopol. Prin această solie, Bogdan se pregătește de viitoarea căsătorie cu principesa polonă. Domnul moldovean avea să garanteze prin solii săi că „va face apărare creștină cu persoana sa și cu puterile sale, împotriva păgânilor”, dar a înglobat condiția ca toți principii creștini să facă același lucru, altfel el nu își va putea păstra cuvântul. Astfel, domnul făcea câteva concesii pentru „ca legătura căsătoriei să se facă fără supărare”⁹⁷.

Următoarea misiune care îl privește pe Luca este din 1510, atunci când, ca urmare a incursiunilor tătare în Moldova, Bogdan avea să ceară ajutorul polonilor printr-o solie, alcătuită din Isac vistiernicul și „tălmaciul” Dracea. Isac a solicitat și trecerea unui sol moldovean către Moscova, pentru a cere lucrurile rămase de pe urma surorii sale⁹⁸, cu acest prilej dorind și atragerea marelui cneaz în lupta cu tătarii, tot mai prezenți la granițele Moldovei și Poloniei⁹⁹. Această misiune avea să fie amintită de regele polon în scrisorile sale trimise către căpitanul de Camenița, Stanisław Lanckoroński¹⁰⁰, către palatinul Podoliei¹⁰¹ și către regele Vladislav al Ungariei¹⁰², fără însă a oferi numele solilor. Luca este amintit în această misiune ca tălmaci, iar cu siguranță acesta a fost rolul său în toate misiunile.

În 1512, îl găsim amintit pe Luca Dracea în instrucțiunile date de regele Poloniei, Sigismund, solului său Georgio Krupski¹⁰³. Cel din urmă a fost trimis la Bogdan, cu scopul de a dojeni pe voievodul moldovean pentru decizia sa de a face pace cu tătarii; amintea, totodată, alegerea polonă din anii anteriori de a nu încheia pacea cu tătarii, iar Moldova să fie exclusă din tratate. Nu consider că se referă la misiunea din 1510 din care au făcut parte Isac vistiernicul și Luca Dracea, ci cred că cel din urmă a fost trimis într-o altă misiune sau a transmis mesajul domnului, la o dată apropiată de plecarea trimisului polon în Moldova.

⁹⁴ Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 76.

⁹⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, București, 1913, p. 330.

⁹⁶ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 443.

⁹⁷ Hurmuzaki, II/2, p. 727, nr. DXXXIII; M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 433-444.

⁹⁸ Maria Magdalena Székely, *Sfetcicii...*, p. 589.

⁹⁹ Hurmuzaki, II/2, p. 641-642; Iulian Marinescu, *Bogdan III cel Orb, 1504-1517*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1910, p. 60.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, II/2, p. 638.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 640.

¹⁰² *Ibidem*, p. 645.

¹⁰³ *Ibidem*, II/3, p. 65-67.

Bernardus, pârcălab al Cetății de Baltă

În 1505-1506, avem atestată sosirea unei solii moldovenești la Veneția. Andrei Pippidi presupunea că misiunea din 1506, asupra căreia vom insista în cele ce urmează, ar putea fi reprezentată într-un tablou anonim, care face parte din expoziția permanentă a muzeului de la Topkapi cu denumirea „Natale di Venezia”, sau ar reprezenta „amintirile mai multor solii venite din partea lui Ștefan cel Mare”¹⁰⁴. În octombrie 1505, plecau din Moldova trei soli spre Veneția. Aflăm din descrierea lui Marino Sanudo că trimișii au fost Ieremia vistiernicul, „Bernardus castelanus”, care a murit pe drum, și Gheorghe „Thavernicus”. Solii anunțau moartea lui Ștefan cel Mare, „mare domn în acele părți”, fiind urmat la conducerea țării de fiul său, Bogdan. Sanudo menționează căsătoria lui Bogdan, deși afirma că domnul a luat de soție pe sora regelui ungar. Solii au avut și alte treburi, printre care aveau de cumpărat stofă de aur și mătase. Au fost primiți în consiliu prezentând o scrisoare din partea lui Bogdan și o alta de acreditare din partea regelui ungar. Mai aflăm și că doar doi trimiși au ajuns la Veneția, unul dintre ei nu a mai răzbit până la destinație, murind pe drum. Aveau, după spusele lui Sanudo, să rămână câteva zile pentru a-și termina treburile, fiind găzduiți la San Lio, participând apoi și la nunta fiicei lui Zacharia Contarini, cunoscut ambasador venețian la împăratul Maximilian, care raportase senatului venețian, în 1502, despre relațiile lui Ștefan cel Mare cu turcii¹⁰⁵.

Scrisoarea semnată de Bogdan al III-lea și adresată venețienilor, care a fost înmănată de soli, avea data de 8 octombrie 1505. După această dată, solii moldoveni au plecat de la Suceava. La 21 noiembrie, domnul Moldovei îi înștiința pe sibieni că „familiaris noster Bernardus castellanus” nu va mai ajunge la ei în acel an, așa cum era stabilit, și amână solia pentru o dată ulterioară, amintind că pârcălabul a fost trimis la regele ungar¹⁰⁶. Cel mai sigur, întreaga solie a plecat înainte de această dată în Ungaria, de unde Bernardus avea să ceară la Buda scrisoarea de credință pe care Ieremia vistiernicul și George paharnicul o vor arăta, împreună cu cea semnată în 8 octombrie 1505 la Suceava, în fața consiliului și a dogelui. Din nefericire, „domnul Bernardo”¹⁰⁷ a murit pe drum. Cel mai probabil, Bernardus și-a găsit sfârșitul pe drumul dintre Buda și Veneția, dat fiind faptul că scrisoarea de acreditare pentru care a fost trimis este prezentată de ceilalți doi boieri în fața dogelui.

Solia din 1506, la Veneția, nu este singura din care Bernardus a făcut parte. Radu Constantinescu afirma că Cetatea de Baltă a fost oferită în administrare, de către Ștefan cel Mare, unui castelan local. La 2 mai 1498, Vermössi Bernát¹⁰⁸ este amintit în ancheta ce trebuia să clarifice cauzele ce au dus la arderea târgului Cetății de Baltă. Aici Radu Constantinescu face trimitere la o scrisoare a locuitorilor din Sighișoara către cei din Sibiu, cu privire la solul trimis de regele ungar la Ștefan cel Mare pentru a se plânge de jaful făcut de pârcălabii moldoveni la bâlciul din Cetatea de Baltă¹⁰⁹. Aceștia aminteau

¹⁰⁴ Andrei Pippidi, *O solie din Moldova la Veneția, în Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, Suceava, Editura Mușatinii, 2004, p. 500 și 503; *Yuzuyllar Boyunca Venedik ve Istanbul Gorunumleri*, Istanbul, 1995, p. 223-224, nr. 75.

¹⁰⁵ *Hurmuzaki*, VIII, p. 33-34, nr. XLI.

¹⁰⁶ *Ibidem*, XV/1, p. 174, nr. CCCXIX.

¹⁰⁷ Șerban Marin, *Țările Române monitorizate de Marino Sanudo*, I, în „Litere – Arte – Idei”, supliment cultural al ziarului „Cotidianul”, serie nouă, 8/9, 3 martie 2003, p. 5; Marino Sanudo, *I Diarii di Marino Sanuto*, VI, ed. G. Berchet, Veneția, 1881, p. 290-291.

¹⁰⁸ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș*, p. 20; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 408; A. Veress, *Acta...*, p. 75, nr. 62; *Hurmuzaki*, XV/1, p. 155, nr. 283.

¹⁰⁹ *Hurmuzaki*, XV/1, p. 155, nr. 283.

de faptul că stricăciunile cauzate de arderile de la târg însumau aproximativ 1.785 de florini, fiind înregistrate în registrul pierderilor. Mențiunea vine cu câteva zile înaintea misiunii din care a făcut parte. În 20 mai 1498, Bernardinus de Pelheim, prepositul capitolului din Timișoara, era informat de Ștefan cel Mare că Bernardus, pârcălabul din Cetatea de Baltă, avea să ajungă la el pentru a discuta despre „afacerile noastre sigure și grele”¹¹⁰. Mihai Costăchescu considera că Bernardinus sau Bernard era „un sas din Ardeal”¹¹¹. Prezența acestuia în misiuni ce aveau legătură cu Transilvania și cu regatul ungar susține părerea lui Costăchescu, fiind obligatorie cunoașterea limbii locului unde avea să ajungă solul. Astfel, între 1498 și ianuarie 1506, când ar fi murit în drumul de la Buda spre Veneția, Bernardus a ocupat funcția de pârcălab al Cetății de Baltă. Într-o scrisoare din 21 ianuarie 1505, trimisă din Alba Iulia, era amintită moartea lui Bernardinus care s-a petrecut cu o zi înaintea expedierii scrisorii în cauză¹¹². O ultimă informație avem în legătură cu Bernardus. La 21 ianuarie 1505, Bernard Vermes este amintit într-o scrisoare a lui Melchior Rakosi arhiepiscop de Alba, către domnul Moldovei, privind moartea soției lui Johannis Keller, fratele lui Bernard.

Anthonio Poharnok

În 1525, Ștefăniță Vodă trimitea la Buda o solie condusă de Antonie paharnicul („Anthonio Poharnok”) și boierul Toader Bubuiog¹¹³. Ajungeau la Buda în 30 martie 1525, unde vor rămâne până la 13 aprilie¹¹⁴. Prezența acestora este atestată și de scrisoarea cardinalului de Campeggio, care scrie din Buda secretarului papal: *Qui sono oratori del Moldavo, qual teme del Turcho, et perche il Barone ha nota di tutto questo negocio, di tutto a lui mi rimetto*¹¹⁵. Se poate ca „Anthonio Poharnok” să fie un paharnic¹¹⁶ de rang mai mic, așa cum observa Maria Magdalena Székely, sub comanda lui Manoil Felea, marele paharnic de la acea dată. Totuși, numele „Poharnok” este atestat în Ungaria; chiar un „Antonio Poharnok” este amintit într-un document din 1516, prin care locuitorii din Levoča, astăzi un oraș din estul Slovaciei, au primit ordin să predea în mâinile celui amintit suma de 1.000 de florini, pentru vistieria regală, prin trezorierul Paul Deák¹¹⁷. Nu am găsit vreo legătură între solul moldovean menționat în 1525 și persoana din 1516, deși se poate ca acest Antonio să nu fi fost moldovean, ci un străin, cel mai probabil demnitar maghiar care s-a învoit să fie traducătorul lui Toader Bubuiog în această misiune, primind, poate din partea domnului sau a boierului Toader, un titlu onorific pentru a-l putea reprezenta pe Ștefăniță.

Oancea pârcălabul

În primăvara anului 1526, Ștefăniță Vodă trimite la Sibiu pe solul său, pârcălabul Oancea, pentru a îndeplini formalitățile de cerere în căsătorie și să o aducă pe Stana în Moldova. Solia a primit pentru întoarcere mai multe daruri de la sibieni.

¹¹⁰ „[...] certis et arduis nostris negociis”, în Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, 1913, p. 408.

¹¹¹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 439, nr. 69.

¹¹² „[Bern]ardi Vermes pridie defunctam, emanatis [...]”.

¹¹³ Fraknói Vilmos, *II. Lajos király számadási könyve 1525 január 12 – július 16*, în „Magyar Történelmi Társulat”, vol. XXII (1877), p. 124.

¹¹⁴ Hurmuzaki, II/3, p. 516-518, nr. CCCLX.

¹¹⁵ Augustino Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, tomul II, p. 696; Hurmuzaki, II/3, p. 497, nr. CCCXLV.

¹¹⁶ Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, București, Editura Politică, 1966, p. 126.

¹¹⁷ *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*, tomulus XII, p. 42-43.

Aflăm că orașul nu avea destui bani să susțină cheltuielile căsătoriei dintre Stana, fiica lui Neagoe Basarab, cu Ștefăniță vodă, astfel au oferit solului moldovean, ca daruri de nuntă, vin, pește proaspăt, doi boi, 32 de miei și găini, pâini mari și ovăz¹¹⁸. Nu am reușit să identific personajul ca pârcălab al vreunei cetăți din această perioadă, deci se poate să fi fost pârcălab al doilea sau al treilea. A existat un diac, Oanța, care scrie acte domnești între 1517 și 1522, dar nu sunt convins că acesta ar fi fost viitorul pârcălab trimis la Sibiu¹¹⁹.

Toți acești soli, fie ei străini sau moldoveni, au jucat un rol important în relațiile externe ale Moldovei. Locul lor în ierarhia boierească, legătura cu domnul, dar și relațiile acestora cu diferite centre de putere sau persoane influente de la curțile principilor creștini erau motive ce puteau duce la alegerea unora dintre ei pentru a-l reprezenta pe domn în misiuni sau pentru a rezolva probleme de natură diplomatică. După cum am putut observa, unii dintre acești soli erau moldoveni, boieri cu „știință de carte”, trecuți prin cancelaria domnească, având pregătirea necesară pentru îndeplinirea misiunilor diplomatice. Alții, precum Luca Dracea, tâlmaci și probabil cunoștință a domnului, au avut de îndeplinit misiuni cu un caracter mai „personal” pentru domn, bazându-se atât pe cunoștințele personale, cât și pe legăturile avute în țara de destinație pentru a îndeplini cu succes misiunea încredințată.

MOLDAVIANS AND FOREIGNERS IN DIPLOMATIC JOBS
IN THE FIRST HALF OF THE 16th CENTURY.
PROSOPOGRAPHIC NOTES
(Summary)

Keywords: diplomacy; Moldavia; Poland; Hungary; messengers.

The study of medieval diplomacy requires a thorough examination of the components that make up the diplomatic apparatus. Studying the fundamental elements of this mechanism, such as envoys or messengers, can bring forward details and outline a more accurate profile of the foreign policy direction approached by the leaders or the princes of the Christian States. The importance given to such a function and the knowledge necessary to accomplish a mission represent criteria that have always been the basis for choosing a diplomatic mission. By researching the lives of people who carried out diplomatic missions, we can better understand the power relations, the different threads of trust, and the political ties that facilitated the connection between states. The vast majority of them were part of the princely chancellery, while others ended up being sent as messengers due to personal experience or, due to connections with important people at the destination. In other cases, “foreigners” were used for some diplomatic missions, either to increase confidence or to speed up the completion of the mission. These connections were often used by princes both for espionage and to explore diplomatic options. As we could see, whether we are talking about chancellery clerks, interpreters or boyars, they were present as messengers according to personal knowledge, experience or political connections, which could mean the mission was accomplished or failed.

¹¹⁸ *Hurmuzaki*, XI, p. 850.

¹¹⁹ *DIR*, XVI/1, p. 112, nr. 107; p. 113, nr. 108.

CONSTANTIN DIAMANDI, MISIUNE LA PETROGRAD ÎN VREME DE CONFLICT ARMAT. NEGOCIERILE PRIVIND INTRAREA ROMÂNIEI ÎN MARELE RĂZBOI (1913-1916)

Constantin Diamandi, ministru plenipotențiar în Rusia

La 11 septembrie 1913, Constantin Diamandi fusese numit ministru plenipotențiar în cadrul Legației române de la Sankt-Petersburg¹. Delegarea către una dintre cele mai importante legații românești îl încântase evident pe diplomat, mai ales că se făcea în timpul guvernării lui Titu Maiorescu². Relația de prietenie pe care Diamandi o avea cu Ion I. C. Brătianu, marele lider liberal, era cunoscută în tot mediul diplomatic și politic, astfel că mutarea sa către un post diplomatic atât de important, în timpul guvernului lui Titu Maiorescu, aflat într-o acerbă opoziție cu liberalii, era oarecum bizară³. Dar, la sfârșitul anului 1913, regele Carol I încă stăpânea politica externă a României, iar numirea lui Diamandi în capitala Imperiului Rus semnala faptul că suveranul dorea o reabilitare a relațiilor cu Sankt-Petersburgul. Diplomatul era cunoscut ca fiind un francofil convins, înclinând evident către puterile Antantei⁴.

Noul ministru plenipotențiar din capitala Rusiei nu se trăgea dintr-o familie mare. Potrivit lui Adrian Butnaru, numele Diamandi provenea din familia moldovenească Iamandi. Neamul Iamandi a fost unul foarte numeros, făcând parte din rândurile protipendadei, adică din interiorul ierarhiei formate în epoca fanariotă. Membrii acestei familii au reușit să se ridice pe scara socială, ocupând dregătorii de răspundere și funcții

* Doctor în istorie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: doctoruionel@yahoo.com.

¹ AMAE, fond Problema 77/Constantin Diamandi, dosar D12, vol. II, Decret Regal nr. 5578, 11 septembrie 1913, semnat Regele Carol I, nepaginat.

² Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866-1916)*, București, Silex – Casă de Editură, Presă și Impresariat SRL, 1994, p. 145.

³ Din postura de secretar general al Ministerului Afacerilor Străine, Diamandi a profitat de această șansă pentru a-și cimenta relația sa cu liberalii, care formau guvernul, și cu Ion I. C. Brătianu, care ocupa poziția de ministru de Externe. Fratele său, George Diamandi, era unul din liderii așa-numiților socialiști generoși, care fuseseră aduși de către Ionel Brătianu în cadrul Partidului Liberal. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi, ministru al României la Petrograd*, vol. I, *Memorii, corespondență diplomatică: 1914-1915*, studiu introductiv de Daniel Cain, București, Arhivele Naționale ale României, 2020, p. 13.

⁴ Diplomația românească a constituit, până în toamna anului 1914, un „domeniu rezervat” regelui Carol I. Pe lângă suveran, grupul de decizie era unul restrâns, astfel că, deseori, unii miniștri de externe sau membri ai parlamentului erau excluși din procesul de elaborare și gestionare a marilor decizii (Adrian-Bogdan Ceobanu, *Continuitate vs. discontinuitate: plenipotențiarii români în timpul Primului Război Mondial*, în Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceașu (ed.), *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 107).

în administrație, după unirea țărilor române din 1859 și în timpul perioadei interbelice⁵. Dar diplomația românească era dominată atunci de marile familii precum Ghica sau Cantacuzino, astfel că, pentru a răzbate în acest domeniu, tânărul diplomat și-a construit relații printre diplomați și politicieni⁶.

C. Diamandi era un diplomat de carieră. Până la Sankt-Petersburg, noul trimis extraordinar ocupase funcția de ministru plenipotențiar la Legațiile de la Sofia⁷ (1909-1911) și Roma⁸ (1911-1913), unde își croise relații printre diplomații francezi și ruși, astfel că primirea sa în Rusia fusese una caldă. În capitala Bulgariei, diplomatul activase într-un mediu ostil, dar câștigase prietenia ministrului plenipotențiar francez, George-Maurice Paléologue, care fusese și el numit pe malurile Nevei, dar în calitate de ambasador⁹.

La Roma, ministrul român fusese introdus, practic, în cadrul mării diplomații. Trimis inițial pentru a media relațiile italo-otomane, un proiect care nu s-a materializat¹⁰, Diamandi ajunge să afle de existența tratatului¹¹ încheiat de România cu Puterile Centrale¹². În orașul celor șapte coline, C. Diamandi s-a prezentat ca un diplomat activ, cu inițiative, care se implica în luarea deciziilor¹³.

Instalarea lui Diamandi la Sankt-Petersburg s-a făcut într-un moment în care relațiile româno-ruse se aflau pe o turnantă ascendentă. Înfrângerea Rusiei în războiul cu Japonia a schimbat perspectiva rușilor cu privire la politica internațională, îndreptându-i privirea mai mult spre vecinătatea ei vestică. Imediat, după venirea lui Serghei D. Sazonov¹⁴ în fruntea Ministerului Imperial de Externe s-a putut constata o apropiere între cele două state. Această stare de fapt s-a accentuat în timpul războaielor balcanice, când Rusia a sprijinit pretențiile României în disputa sa cu Bulgaria, susținută la rândul

⁵ Adrian Butnaru, *Familia Iamandi. Origine și evoluție istorică (până la mijlocul secolului al XX-lea)*, teză de doctorat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, conducător științific Ștefan S. Gorovei, Iași, 2013, p. 7.

⁶ Rudolf Dinu, *Diplomația Vechiului Regat 1878-1914. Studii*, București, Monitorul Oficial Editură și Tipografie, 2014, p. 191.

⁷ La 16 iunie 1909, regele Ferdinand al Bulgariei a acceptat propunerea Bucureștiului pentru șefia legației (AMAE, fond Problema 77/Constantin Diamandi, dosar D12, vol. I, 1892, telegrama nr. 539, Sofia, semnat Alexandru Iacovachi, 16 iunie 1909, nepaginat).

⁸ *Ibidem*, Decret Regal nr. 3388, 1 noiembrie 1911, semnat regele Carol I, nepaginat.

⁹ George-Maurice Paléologue l-a înlocuit pe Théophile Delcassé la începutul anului 1914 (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Papiers d'Agents, „Paléologue”).

¹⁰ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Romanian Representatives in Italy in the last years of the Belle Époque: the missions of Nanu and Diamandi (1909-1913)*, în *Voices and Profiles of Romanian Diplomacy in Italy. His Majesty's Envoys in the Eternal City (1909-1947)*, edited by Adrian Vițalaru, Emanuela Costantini, Rudolf Dinu, Roma, Aracne, 2023, p. 16.

¹¹ *Idem*, *Continuitate vs. discontinuitate...*, p. 108. La 30 octombrie 1883, statul român a semnat un tratat secret cu Puterile Centrale. România a făcut acest demers pentru a-și asigura protecția în fața pericolului rusesc. Tratatul era unul defensiv și nu a fost niciodată supus ratificării parlamentului român. După semnarea ei, înțelegerea a fost reînnoită la 1888, 1892, 1896, 1902 și 1913. În afara regelui Carol I, puțini oameni politici știau de existența sa (Sherman David Spector, *România la Conferința de Pace de la Paris. Diplomația lui Ion I. C. Brătianu*, traducere de Sorin Pârnu, Iași, Editura Institutul European, 1995, p. 12-13).

¹² Aflat în România, diplomatul l-a abordat pe Alexandru Marghiloman: „C. Diamandi întreabă: De ce nu ne mobilizăm? Turcii vor crede că i-am abandonat. Suntem deja destul de certați cu Italia din cauza lui Fasciotti (ministrul italian la București); Italia a fost obligată să ne dea 40.000 de oameni. Un tratat vechi, Fasciotti îl garantează, l-a văzut!!!”. Vezi Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, *România și războaiele balcanice (1912-1913). România și Primul Război Mondial (1914-1919). Neutralitatea (1914-1916)*, ediție și introducere de Stelian Neagoe, București, Editura Scripta, 1993, p. 82.

¹³ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Romanian Representatives in Italy...*, p. 10.

¹⁴ Sazonov era dispus să reconcilieze Rusia și România. Acesta considera că România își putea realiza idealul național, unirea cu Transilvania, doar alături de Antanta și Rusia (Serge Sazonov, *Fateful years: 1909-1916. The Reminiscences of Serge Sazonov. Russian Minister for Foreign Affairs, 1914*, London, Jonathan Cape, 1928, p. 106).

ei de Imperiul austro-ungar¹⁵. Faptul că Bucureștiul urmărea să-și realizeze aspirațiile naționale prin unirea cu Transilvania și Bucovina, teritorii aflate în posesia Austro-Ungariei, și nu neapărat cu Basarabia, a ușurat misiunea rusească¹⁶. Totuși, deteriorarea relațiilor cu Austro-Ungaria nu făcuse din Rusia o alternativă viabilă de securitate, autoritățile române privind acum în exclusivitate spre Germania și Italia. Astfel că România nu era încă hotărâtă să părăsească Tripla Alianță în favoarea Triplei Înțelegeri. Nici Brătianu nu a riscat o ruptură bruscă a politicii externe, liderul liberal respectând puterea militară și economică a Germaniei¹⁷.

Apropierea României de Rusia s-a făcut concomitent cu intensificarea eforturilor Antantei de a atrage Bucureștiul de partea sa. Pentru a contracara influența Puterilor Centrale, Antanta plănuia crearea unui bloc balcanic care urma să fie format din Grecia, Bulgaria și România¹⁸. Prin intermediul acestui bloc statal se urmărea drept scop principal păstrarea echilibrului balcanic realizat prin intermediul Tratatului de Pace de la București din 1913¹⁹.

Primele luni ale misiunii lui Diamandi în capitala Rusiei au coincis cu schimbarea de guvern de la București. Noul premier, Ion I. C. Brătianu, nu părea să mai fie un simplu executant al dispozițiilor monarhice, precum predecesorii săi, ci un politician cu putere de decizie, capabil să imprime statului român o nouă direcție²⁰. La Sankt-Petersburg, Diamandi a fost surprins și atras de „seducția acestei șarmante ospitalități a rușilor, ospitalitate făcută din spontaneitate și din ușurința oamenilor care au sufletul în palmă” și mai ales de primirea pe care i-o făcuse Sazonov²¹.

Odată cu numirea lui Diamandi, relațiile dintre cele două state s-au strâns. Noul trimis extraordinar a ținut să facă cunoscut faptul că România dorea să se apropie mai mult de Rusia și aștepta ca Sankt-Petersburgul să facă mai multe eforturi în acest sens²². Cu toate astea, tot Bucureștiul a avut prima inițiativă. După ce s-a consultat cu I. I. C. Brătianu, la București, Diamandi s-a prezentat în biroul lui Paléologue. La solicitarea lui Brătianu, diplomatul român l-a rugat pe Paléologue să-i sugereze lui Sazonov o eventuală călătorie la București, „unde guvernul român și chiar regele Carol ar fi încântați să-l primească”²³.

¹⁵ În paralel cu apropierea de Rusia, a avut loc o distanțare a statului român de Austro-Ungaria. Prima fractură între cele două state a apărut după ce Viena a refuzat să acorde Bucureștiului sprijin total și necondiționat în diferendul său cu Sofia. Mai apoi, încercarea de a revizui tratatul cu Austro-Ungaria a accentuat fractura produsă (Rudolf Dinu, *op. cit.*, p. 92).

¹⁶ Iana Bălan, *Rusia și neutralitatea României. Convenția din 1914*, în Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceaușu (ed.), *op. cit.*, p. 135-136.

¹⁷ Rudolf Dinu, *op. cit.*, p. 93-94.

¹⁸ În telegrama trimisă la Paris, la data de 14 ianuarie 1914, ministrul plenipotențiar francez de la București, Blondel, declara că era necesar „numai timpul, dacă vom reuși să cimentăm o apropiere între România, Serbia, Grecia și, mai târziu, poate, Bulgaria, va face posibilă o schimbare completă a politicii românești. Vezi Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques français (1871-1914)*, 3e série (1911-1914), tome IX (1 Janvier – 16 Mars 1914), Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre de 1914, Paris, Imprimerie Nationale, 1938, p. 66.

¹⁹ Iana Bălan, *op. cit.*, p. 136.

²⁰ Claudiu-Lucian Topor, *Imaginea miniștrilor români în corespondența diplomatică germană. De la războaiele balcanice la războiul mondial (1912-1916)*, în Paul Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu (coord.), *Diplomație și destine diplomatice în lumea românească*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2011, p. 104.

²¹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 28-29.

²² Rușii păreau să știe că România semnase cu Puterile Centrale un tratat. Vezi MAÉ, *Documents diplomatiques français (1871-1914)*, 3e série (1911-1914), tome X (17 Mars – 23 Juillet 1914), Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre de 1914, Paris, Imprimerie Nationale, 1938, p. 123-124.

²³ *Ibidem*, p. 226.

După propunerea făcută de Diamandi, Sazonov l-a încurajat pe țar să accepte oferta română²⁴ și, la 17 mai, Sankt-Petersburgul informa Bucureștiul că țarul intenționa să-l viziteze pe regele Carol la Constanța.

În ziua de 1/14 iunie 1914, la Constanța, împăratul Nicolae al II-lea al Rusiei a vizitat familia regală română. Ajuns pe plaiurile dobrogene, Diamandi, „mai bine plasat decât colegii” săi, a putut să observe întregul eveniment²⁵. Pentru diplomat, vizita a avut succes²⁶. Întâlnirea de mare clasă a fost urmată de o altă întrevedere, secretă de această dată, care s-a ținut la Sinaia. Printre participanți s-au regăsit Serghei Sazonov, baronul Mauriciu Fabian Schiling (directorul Cancelariei Imperiale), Stanilaw Poklewsky-Koziell, ministrul plenipotențiar rus la București, din partea Rusiei, și regele Carol I, I. I. C. Brătianu și Diamandi, din partea României. Din discuțiile purtate între cele două părți, rușii au concluzionat că statul român ar înclina către Antanta, într-o posibilă confruntare între cele două alianțe internaționale²⁷. Apoi, cele două părți au făcut o excursie prin preajma Sinaiei și au vizitat împreună, „într-o intimitate încrezătoare, o localitate a teritoriului maghiar”²⁸.

La 15/28 iunie 1914, pe podul latin din Sarajevo, moștenitorul tronului Imperiului austro-ungar, arhiducele Franz Ferdinand, și soția sa, ducesa Sophie Albina Chotek, au fost asasiinați de către Gavrilo Princip, unul din cei șase membri ai rețelei teroriste coordonate de Danilo Ilić, care avea în spate organizația panslavistă Măna Neagră²⁹. Atentatul a șocat o lume întreagă, provocând o criză diplomatică de proporții atunci când Austro-Ungaria a dat un ultimatum Serbiei³⁰. În cursul lunii iulie 1914, după ce Austro-Ungaria a înaintat, în ziua de 28, un ultimatum Serbiei, regele Carol I i-a trimis lui Diamandi o telegramă cu sugestia menținerii păcii cu orice preț³¹. De cealaltă parte, autoritățile țariste au insistat să afle care era poziția României în acest conflict. A doua zi, diplomatul român a avut întrevederi cu Sazonov și cu ambasadorii francez și englez³². Ministrul de Externe rus i-a cerut lui Diamandi să telegraficeze la București pentru ca guvernul român să intervină la Viena și să ceară o amânare a datei ultimatumului. Brătianu i-a răspuns lui Diamandi că propunerea lui Sazonov a sosit prea târziu, astfel că, atunci când ajunsese să vorbească cu ministrul austro-ungar de la București, termenul ultimatumului expirase deja³³.

²⁴ Serge Sazonov, *op. cit.*, p. 107.

²⁵ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 122, Memorii, f. 2-3.

²⁶ „În primul rând, pentru că a fost scurtă: protocolul din toate țările atestă că aceasta este o condiție indispensabilă a succesului” și, în al doilea rând, datorită condițiilor meteo care au fost favorabile. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 81.

²⁷ Claudiu-Lucian Topor, *Germania și neutralitatea armată (1914-1916)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 59-63.

²⁸ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 82. Scurta excursie făcută de autoritățile ruso-române în Transilvania a provocat un protest violent din partea lui István Tisza și a fost aproape de a determina o criză diplomatică (R. W. Seton-Watson, *Histoire des Roumains de l'époque romaine a l'achèvement de l'unité*, Paris, Les Presses Universitaires de France, 1937, p. 525).

²⁹ Robin S. Doak, *Assassination at Sarajevo. The Spark That Started World War I*, United States of America, Compass Point Books, 2009, p. 8-15.

³⁰ Miranda Carter, *Cei trei împărați. Trei veri, trei imperii și drumul către Primul Război Mondial*, traducere de Mihaela Negrilă, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 279-293.

³¹ Adrian Butnaru, *Familia Iamandi...*, p. 342.

³² Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 18. Conform memoriilor sale, Diamandi ar fi a aflat de ultimatum în timpul unui dejun la ambasadorul Franței. Ambasadorul Angliei și Sazonov erau printre comesei. Paléologue a adus în discuție toasturile schimbate între Poincaré și țar și a insistat ca Antanta să adopte o politică a „fermității”. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 34-35.

³³ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 27, telegrama cifrată nr. 745, Sinaia, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 14 iulie 1914, f. 305.

În memorandumul său, din 24 iulie 1914, Sazonov a menționat faptul că ambasadorul Franței la Sankt-Petersburg i-a convocat pe Sazonov, ambasadorul englez și pe C. Diamandi pentru a elabora împreună un plan de acțiune. Această inițiativă denota faptul că România era invitată să ia parte la o acțiune de interes general, un fapt flatant pentru statul român, care era chemat „să participe pe picior de egalitate la demersurile diplomatice antamate de Marile Puteri”³⁴. Jocurile politice în care Diamandi era implicat l-au încântat pe acesta. Încântarea și fascinația cu care Diamandi a privit politica „binevoitoare” a rușilor, vizavi de conflictul care se conturase, l-au făcut pe acesta să fie părțitor cauzei țariste³⁵.

După o lună de la tragicul atentat de la Sarajevo, Raymond Poincaré, președintele Republicii franceze, a călătorit la Petrograd. La 21 iulie, Poincaré avea să se întâlnească cu țarul rus. Întâlnirea a fost una importantă și a influențat puternic evenimentele care au urmat. Când miniștrii din Petrograd i-au fost prezentați lui Poincaré, Paléologue a ținut să menționeze că „ministrul României, Diamandi, este un mare prieten al Franței”. Paléologue a rostit aceste cuvinte cu voce tare, iar ambasadorii german și austro-ungar au întors capul „spre acest prieten al Franței care era reprezentantul României, o țară legată atunci de Triplice”. Îndrăzneala lui Paléologue a limitat sensibil „câmpul de manevră” al ministrului român la Petrograd și a dat de înțeles Puterilor Centrale că România ar înclina spre Antanta³⁶.

La 15/28 iulie 1914, Diamandi telegrafia la București că Austro-Ungaria declarase război Serbiei³⁷. În zilele următoare, atenția lui Diamandi s-a îndreptat spre acțiunile ruse în raport cu noua situație creată, nepierzând din vedere nici comportamentul autorităților bulgare³⁸. Imediat după intrarea Imperiului Rus în război, Diamandi a telegrafiat, la 26 iulie, guvernului de la București: semnala interesul Rusiei față de atitudinea României. Brătianu a transmis că acțiunile statului român urmau să depindă de aspectul pe care mersul evenimentelor îl va lua, subliniind că statul român nu va acționa contrar intereselor sale³⁹. Nu la mult timp după răspunsul părții române, discuțiile cu rușii au început, negocierile ruso-române desfășurându-se în paralel⁴⁰: la București, prin intermediul

³⁴ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 36. De cealaltă parte, autoritățile de la București au dat de înțeles puterilor Antantei că România înclină către ele. Prin intermediul atașatului militar, Legația română preciza atât francezilor, cât și rușilor că România va mobiliza corpul de armată al Bucureștiului în fața Ungariei, subliniind faptul că era vital pentru statul român să sprijine Serbia. Vezi MAÉ, *Documents diplomatiques français (1871-1914)*, 3e série (1911-1914), tome XI (24 Juillet – 4 Août 1914), Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre de 1914, Paris, Imprimerie Nationale, 1938, p. 85.

³⁵ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 36-37. Diplomatul a perceput negativ, încă de la primele contacte cu reprezentanții germani și austro-ungari de după ultimatum, demersurile Germaniei și Austro-Ungariei, fără a încerca să înțeleagă atitudinea lor (*ibidem*, p. 38).

³⁶ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 122, Memorii, f. 3.

³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 27, telegrama cifrată nr. 754, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 15/28 iulie 1914, f. 38.

³⁸ După o lună, la 19 iulie/1 august 1914, Diamandi a telegrafiat urgent la București, menționând că în aceea zi, la ora 7, dimineața, ambasadorul Germaniei oferise lui Sazonov scrisoarea cu declarația de război a Germaniei (*ibidem*, telegrama cifrată nr. 814, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 19 iulie/1 august 1914, f. 55). După câteva zile, la 24 iulie/6 august 1914, Viena a declarat război Rusiei. În fața Petrogradului se definitiva un front extraordinar, creat din Germania și Imperiul austro-ungar (*ibidem*, telegrama cifrată nr. 863, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 24 iulie/6 august 1914, f. 98).

³⁹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 45.

⁴⁰ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 104, f. 26.

trimisului rus, Poklewski-Koziell⁴¹, și la Petrograd⁴², între Diamandi și Sazonov⁴³. Chestiunile cele mai importante ale negocierii erau discutate de Diamandi, cu Brătianu, la București, urmând ca modificările, informațiile urgente sau cele de ordin secundar să fie telegrafiate. Din acest motiv, ministrul plenipotențiar român a făcut multe călătorii în România⁴⁴.

Negocierile s-au încheiat la 19 septembrie/2 octombrie 1914, prin intermediul acordului secret româno-rus, care va fi cunoscut ca „Acordul Sazonov – Diamandi”. Documentul iscălit de Diamandi a reprezentat primul act diplomatic semnat de o mare putere, în care se stipula dreptul României de a reuni teritoriile locuite de o majoritate românească⁴⁵. Convenția semnată cu partea rusă a reprezentat fundamentul pe care s-au derulat negocierile ulterioare dintre București și Petrograd din 1915 și 1916⁴⁶. Înțelegerea dintre cele două state a reprezentat un succes pentru Ion I. C. Brătianu și pentru diplomația română și a creat un „culoar” care permitea mai apoi diplomatului român să exploateze starea de nesiguranță care domnea printre autoritățile ruse⁴⁷.

Nu la mult timp de la semnarea tratatului cu Rusia, regele Carol I moare în noaptea de 27 septembrie/10 octombrie 1914. Evenimentul a fost unul semnificativ atât din punct de vedere simbolic, cât și politic. Regele Carol I fusese un suveran cu o domnie lungă, timp în care România devenise independentă și se dezvoltase ca stat modern. În același timp, viziunea politică externă a Regelui reprezentase, până la începutul Marelui Război, calea pe care statul român o urmărea. După a doua guvernare Brătianu, poziția regelui Carol I s-a deteriorat constant, diminuându-se, cel puțin simbolic, în favoarea liderului liberal. Moartea suveranului a condus la un transfer total al puterii de decizie către Ion I. C. Brătianu. Acum, nimic nu îl mai împiedica pe Brătianu

⁴¹ Stanislaw Poklewski-Koziell (1869-1939), ministru plenipotențiar al Rusiei în România în perioada Primului Război Mondial. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 38.

⁴² Impactul Marelui Război i-a convins pe ruși să schimbe denumirea capitalei Sankt-Petersburg, ce avea consonanță germanică, în Petrograd (Helen Rappaport, *Ekaterinburg. Ultimele zile ale Romanovilor*, traducere de Ioana Iepureanu, București, Editura Corint, 2012, p. 30).

⁴³ Iana Bălan, *op. cit.*, p. 138.

⁴⁴ Călătoriile lui Diamandi au atras o atenție deosebită. Diplomatului i se punea la dispoziție un vapor întreg: „M-am imbarcat seara pe o mare calmă, fără nici o unduire, cu vaporul alunecând prudent între malurile plate și nisipoase ale canalului Sulina, spre Galați, unde trebuia să debarc pentru a lua trenul spre București”. La Galați, acolo unde a debarcat, Diamandi găsea o mulțime adunată pentru a vedea vaporul rusesc al cărui singur pasager era. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 46.

⁴⁵ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁶ Iana Bălan, *op. cit.*, p. 135.

⁴⁷ Tiberiu Velter, *Albionul la porțile Orientului. Repere diplomatice româno-britanice 1914-1918*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004, p. 33. România obținea, în schimbul neutralității, garanții similare pe care Rusia le-ar fi dat statului român, la începutul negocierilor, doar în schimbul intervenției armate (Iana Bălan, *op. cit.*, p. 153). Tratatul ruso-român a cuprins un cerc restrâns de persoane. Partea română l-a avut în prim-plan pe Ion I. C. Brătianu, cel care gândea strategia. Cu ajutorul indicațiilor venite de la Brătianu, C. Diamandi negocia direct cu Sazonov. Diamandi solicita să fie informat despre propunerile pe care ministrul plenipotențiar rus i le făcea lui Brătianu și îi cerea liderului liberal să nu acționeze decât după ce acesta studia, în prealabil, oferta făcută de Poklewski. Au mai fost implicați în negocieri trimisul rus de la București, Stanislaw A. Poklewski-Koziell, și, într-o mai mică măsură, baronul Mavrikii F. Schilling, care, la vremea respectivă, era șef al cancelariei în cadrul Ministerului de Externe de la Petrograd (*ibidem*, p. 136). Ministrul de Externe de la București a avut o contribuție limitată în cadrul discuțiilor ruso-române. În memoriile sale, Constantin Argetoianu menționa faptul că Porumbaru „nu a fost nici măcar un colaborator supus de mână a doua. Adevăratul său colaborator la afacerile externe, pe tot timpul neutralității, a fost Costică Diamandi”. Trecând peste exagerările lui Constantin Argetoianu, preponderența lui Ion I. C. Brătianu în cadrul politicii externe era reală, iar „partida grea se jucase” la Petrograd. Vezi Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea a V-a, 1916-1917, ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1992, p. 39-40.

să gândească propria strategie de politică externă. În același timp, toată responsabilitatea politicii românești cădea pe umerii săi⁴⁸.

Contextul politic îi era favorabil lui Brătianu. Pe plan intern, nu mai avea niciun impediment, iar pe plan extern, tratatul semnat cu Rusia nu i-a „legat” deloc mâinile liderului politic român. I. I. C. Brătianu a continuat să dea speranțe și Puterilor Centrale, încercând să vadă dacă ele pot oferi mai mult decât o făcuseră până în acel moment. Totodată, liderul român era foarte atent la orice mișcare pe care Bulgaria o făcea pe plan internațional. În paralel cu negocierile ruso-române, guvernul de la București a dus tratative cu guvernul de la Roma. Ca rezultat al discuțiilor dintre cele două țări, la 23 septembrie a fost semnat un acord secret care prevedea ca fiecare dintre cele două guverne să nu iasă din neutralitate fără un preaviz prealabil de opt zile. În acest sens, la 7 octombrie, Diamandi a primit o propunere de la ambasadorul italian de la Petrograd, în care se cerea ca România să rămână în contact permanent cu Italia „pentru a se ajunge la o concordanță a punctelor de vedere”⁴⁹.

La 28 octombrie 1914, Imperiul Otoman avea să intre în Marele Război, atacând porturile din Crimeea, dar fără a-și anunța oficial intențiile sau a-și justifica opțiunea⁵⁰. Se părea că Antanta făcea prea puține eforturi în Balcani, pentru a atrage statele de partea ei; sau, atunci când o făcea, demersurile sale nu se pliau pe realitatea existentă în acest spațiu geopolitic⁵¹. Intrarea Imperiului Otoman în conflict și-a pus amprenta pe modul în care Diamandi gândea politica regională. Într-o telegramă trimisă la 27 octombrie 1914, diplomatul îi făcea lui Brătianu o propunere îndrăznească. Deoarece, în opinia sa, „cursul rapid al evenimentelor s-ar putea precipita” în defavoarea României, Diamandi opina că, în cazul cooptării Bulgariei în cadrul Antantei, statul român să intre imediat în război.

În opinia lui Diamandi, o pace separată semnată de Austro-Ungaria, care părea să aibă probleme mari pe plan intern, ar fi stricat planurile românilor cu privire la Transilvania; iar preluarea Strămtorilor de către ruși, așa cum se zvonea, putea să aibă repercusiuni nefericite asupra Bucureștiului, dacă armata română nu s-ar fi găsit deja în acțiune⁵². Brătianu i-a răspuns prompt, trimițându-i, la rândul său, o telegramă de la Sofia, în care ministrul român, Derussi, își manifesta convingerea că Bulgaria urma să se declare de partea Puterilor Centrale⁵³. Din acel moment, eventualitatea intrării Bulgariei în război avea să ocupe un loc central în discuțiile pe care Diamandi le aborda cu Aliații⁵⁴.

1915 – anul îndoielilor și al marilor neliniști

La începutul anului 1915, negocierile dintre cele două părți s-au intensificat. Prin intermediul lui Diamandi, Bucureștiul cerea ca, în cazul unei intervenții militare, Rusia

⁴⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁴⁹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 67.

⁵⁰ Jean des Cars, *Saga dinastiei Romanov. De la Petru cel Mare la Nicolae al II-lea*, traducere de Ileana Cantunari, postfață de Doru Dumitrescu, București, Editura Corint, 2014, p. 340.

⁵¹ Tiberiu Velter, *op. cit.*, p. 42.

⁵² ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 27, telegrama cifrată nr. 1346, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 27 octombrie 1914, f. 230.

⁵³ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1354, Legația de la Sofia, semnată Derussi, 28 octombrie/10 noiembrie 1914, f. 231.

⁵⁴ Una din condițiile pe care Bucureștiul le formula pentru a intra în război era asigurarea neutralității Sofiei (*ibidem*, telegrama cifrată nr. 1409, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 6 noiembrie 1914, f. 240).

să sprijine înarmarea⁵⁵ și tranzitul armelor prin Arhanghelsk și Vladivostok. În schimb, Antanta cerea României semnarea unei convenții militare. Brătianu dorea să semneze acordul militar după ce statul român se va fi înarmat în prealabil, nu înainte⁵⁶. La dezacordurile dintre cele două tabere au contribuit și știrile neliniștitoare pe care Diamandi le trimitea la București despre starea armatei rusești. Diplomatul român auzise că trupele țarului păreau să aibă probleme logistice mari. De asemenea, ambasadorul Japoniei atrăsese atenția asupra ineficienței artileriei ruse, care părea să fie „imprecisă”⁵⁷. La toate acestea s-a adăugat și știrea că Strâmtoarele Bosfor și Dardanele ar rămâne, în cazul victoriei Antantei, în totalitate Rusiei⁵⁸. Pentru a se informa, diplomatul român i-a contactat pe ambasadorii Franței și Angliei, dar aceștia au dezmințit această știre. Diamandi a discutat și cu Sazonov, dar nici acesta nu a spus nimic. În ultimă instanță, Diamandi a apelat la ambasadorul Japoniei⁵⁹, care, la rândul său, a declarat că nu cunoaște nicio informație despre acest fapt⁶⁰. În întâlnirile care au urmat cu Paléologue și Sazonov, Diamandi a ținut să le reamintească că Marea Neagră și Strâmtoarele sunt vitale pentru suveranitatea statului român, iar Bucureștiul nu ar accepta niciodată să fie vasal Rusiei⁶¹.

La sfârșitul anului 1914, contraofensiva franco-britanică în cadrul primei bătălii de la Marne ajunsese la final, iar războiul de manevră se transformase în război de tranșee⁶². Germanii și austro-ungarii au închis toate rutele comerciale terestre ce legau Marea Britanie, Franța și Rusia⁶³. Mai apoi, primăvara anului 1915 a adus cu ea și dezastrul Aliatilor de la Gallipoli. Strâmtoarele erau în continuare închise⁶⁴, iar România rămânea la mâna Rusiei în cazul unei viitoare cooperări dintre cele două armate. Conștienți de slăbiciunea militară în care se aflau, Aliții au trimis în România mai mulți generali britanici și francezi, pentru a-l convinge pe Brătianu să intervină. Totodată, Aliții au curtat asiduu Bulgaria, pentru a o atrage în tabăra lor sau pentru a o menține în neu-

⁵⁵ Prin intermediul ambasadorului japonez de la Petrograd, viconte Motono Ichirō, Diamandi a încercat să plaseze comenzi de armament la Tokio. Diamandi a fost refuzat, pe motiv că Japonia nu putea să facă față cererilor venite din partea țărilor aliate (*ibidem*, telegrama cifrată nr. 1509, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 19 noiembrie 1914, f. 266).

⁵⁶ Tiberiu Velter, *op. cit.*, p. 107.

⁵⁷ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 27, telegrama cifrată nr. 1641, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 13 decembrie 1914, f. 289.

⁵⁸ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1703, MAS, București, semnată E. Porumbaru, trimisă lui Constantin Diamandi, 26 decembrie 1914/8 ianuarie 1915, f. 299.

⁵⁹ La rândul lor, rușii au încercat să se folosească de relația bună dintre Diamandi și Motono pentru a convinge România să facă concesii în Banat. Petrogradul a convins guvernul japonez să insiste asupra diplomației românești în acest sens (*ibidem*, dosar nr. 30, telegrama cifrată nr. 945, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 22 mai/4 iunie 1915, f. 91).

⁶⁰ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, telegrama cifrată nr. 6, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui E. Porumbaru, 2 ianuarie 1915, f. 1.

⁶¹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi, ministru al României la Petrograd*, vol. II, *Correspondență diplomatică: 1915-1916*, studiu introductiv de Daniel Cain, București, Arhivele Naționale ale României, 2021, p. 70-73. Dezacordurile dintre România și Antanta au continuat și pe parcursul lunii aprilie. Bucureștiul a continuat să livreze cereale Germaniei, iar acest fapt a iritat toate statele aliate. La Petrograd, Diamandi a primit o circulară din partea lui Ion I. C. Brătianu în care era rugat să explice că decizia de a livra Berlinului unele mărfuri era o necesitate politică și că aliații trebuiau să acorde statului român deplină încredere (Tiberiu Velter, *op. cit.*, p. 107-108).

⁶² Peter Dennis, Jeffrey Grey, Ewan Morris, Robin Prior, Jean Bou, *The Oxford Companion to Australian Military History*, second edition, Melbourne, Oxford University Press, 2008, p. 224.

⁶³ J. S. Corbett, *Naval Operations. History of the Great War Based on Official Documents*, by direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence, vol. I, London, Longmans, 2014, p. 158-166.

⁶⁴ Philip Haythornthwaite, *Gallipoli 1915: Frontal Assault on Turkey*, London, Osprey, 2004, p. 6.

traliitate. În acest context, Brătianu a fost rugat să ofere, în schimbul intrării în război a Bulgariei de partea Aliaților sau a neutralității binevoitoare, Cadrilaterul – teritoriu luat de România, prin intermediul Tratatului de la București din 1913. Simțind slăbiciunea Aliaților, Ion I. C. Brătianu a ridicat miza. Brătianu a cerut ca navigația prin Strâmțori să fie deschisă tuturor navelor, iar Constantinopolul să fie plasat sub protecție internațională⁶⁵.

Pretențiile românilor au crescut după ce Aliații au semnat la Londra, în aprilie 1915, un tratat ce prevedea intrarea Italiei în război în schimbul cerințelor sale teritoriale. La acest fapt s-a adăugat și apelul Rusiei la o intervenție imediată din cauza situației de pe front⁶⁶. Diamandi cunoștea spiritul slav, fiind călit în timpul misiunii sale de la Sofia, unde, pe lângă autoritățile bulgare, avusese mai multe contacte cu diplomați ruși⁶⁷. Pus în situația de a negocia granițele României postbelice, diplomatul român dă dovadă de abilitate și iscusință în a duce discuțiile spre zona sa de confort. Tactica lui Diamandi era una simplă și eficientă. De fapt, Diamandi nu făcea decât să copie modul de negociere a lui Ion I. C. Brătianu și să-l aplice la Petrograd. Permanent în contact, prin intermediul telegramelor, cei doi au reușit să se coordoneze. În ton cu tendința lui Brătianu, Diamandi a așteptat ca rușii, epuizați de negocieri sau de înfrângeri militare, să accepte într-un final toate pretențiile românești⁶⁸.

La îndemnul lui Ionel Brătianu, diplomatul român a ridicat miza în cadrul negocierilor cu rușii. Astfel, la 3 mai 1915, C. Diamandi prezenta ministrului de Externe rus revendicările României, care includeau, pe lângă întreaga Transilvanie, tot teritoriul unguresc până la Tisa, cu excepția unei fâșii între Seghedin și Vasaroș-Nameny, Banatul sârbesc până în fața Belgradului, o parte a teritoriilor ucrainene stăpânite de Austro-Ungaria și o serie de localități din Ucraina Subcarpatică. Sazonov a obiectat că noile pretenții teritoriale încălcau principiul național pe baza căruia s-a făcut acordul din octombrie 1914, care acorda României teritoriile locuite de o majoritate românească. Diamandi a replicat că acordul prevedea neutralitatea României și că intrarea în război îi dădea dreptul la mai mult decât o frontieră etnografică⁶⁹. La sugestia lui Brătianu, pentru a-i îmbuna pe aliați, Diamandi a declarat că România era dispusă să cedeze Bulgariei o parte din Dobrogea, până la linia Dobric – Balcik. Cu toate acestea, pretențiile teritoriale ale Bucureștiului, puse de Diamandi pe masa negocierilor, la schimb, nu au iritat doar pe ruși⁷⁰, ci au creat nervozitate și printre reprezentanții diplomați Aliați de la Petrograd⁷¹.

⁶⁵ În opinia liderului român, România trebuia să fie reprezentată în cadrul unei comisii care să reglementeze navigația liberă din Strâmțori (Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 23-24).

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Nicolae Iorga, *Memorii. Încoronarea și boala regelui*, vol. IV, București, Editura Națională S. Ciomei, p. 215.

⁶⁸ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 25.

⁶⁹ Anastasie Iordache, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată, 1914-1916*, București, Editura Paideia, 1998, p. 239.

⁷⁰ ANIC, fond Casa Regală, dosar nr. 25/1915, Memoriu, 21 mai/3 iunie 1915, f. 1.

⁷¹ În jurnalul său, Constantin Argetoianu rememora o întâlnire cu Diamandi: „Cam în același timp, confidentul lui Brătianu, Costică Diamandi, îmi susținea pe de altă parte teoria că situația noastră geografică ne autoriza să cerem oricând tot ce vom voi” (Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. II, partea a IV-a, 1913-1916, ediție și indice adnotat Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 257). Francezii și englezii observau și ei că Bucureștiul nu cerea doar Transilvania istorică, ci râvnea și la teritoriile extrem-vestice care, în opinia lor, nu păreau să fie dominate de prezența etnică a românilor (Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 120). În memoriile sale, Raymond Poincaré a menționat că nu agreea cu adevărat schimbările teritoriale care se prefigurau, cu acordul Rusiei, în estul Europei și care reprezentau, pentru el, niște aventuri puerile (Raymond Poincaré, *Au service de la France. Neuf années de souvenirs*, V, *L'Invasion 1914*, Paris, Librairie Plon, 1928, p. 33).

Deși Aliții⁷² nu agreau cerințele teritoriale românești, Diamandi i-a declarat lui Brătianu că va face tot ce îi stă în putință pentru a obține asentimentul acestora. În acest sens, diplomatul a încercat să se folosească de ambasadorul Angliei de la Petrograd, care, în opinia sa, părea să susțină revendicările României⁷³. De asemenea, Diamandi a apelat la ambasadorul italian, pentru ca guvernul peninsular să susțină pretențiile Bucureștiului⁷⁴. În paralel, ministrul român sugera lui Brătianu ca, prin intermediul regelui Ferdinand sau al reginei Maria, să se trimită o scrisoare țarului rus, pentru a-l îmbuna și a-l convinge să susțină cauza teritorială românească⁷⁵. Pornind de la propunerea lui Diamandi, Bucureștiul a înaintat un memoriu autorităților țariste, menit să le convingă și, finalmente, acestea să aprobe cererile sale⁷⁶; iar mai apoi regina Maria îi scria țarului, prin intermediul surorii sale, prințesa Ducky⁷⁷, o lungă scrisoare, conținând expunerea revendicărilor românești⁷⁸.

La 21 aprilie 1915, Diamandi a expediat o telegramă lui Brătianu în care menționa că România ar trebui totuși să renunțe la o parte din teritoriile din Bucovina și Banat, în special la cele cu populație slavă, în favoarea Rusiei: „Cred că ar fi în interesul nostru ca și Rusia să-și anexeze o parte a teritoriului ungăr”⁷⁹. Păreră lui Diamandi a fost întărită de întâlnirea pe care o avusese cu Paléologue, chiar în aceeași zi. Ambasadorul Franței i-a dat de înțeles că Bucureștiul trebuia să dea dovadă de o anumită moderație. În caz contrar, lipsa de flexibilitate a autorităților române putea să se întoarcă împotriva tuturor dezideratelor noastre⁸⁰.

La 23 mai 1915, după negocierea Pactului de la Londra, Italia a declarat război Austro-Ungariei și a intrat astfel în vâltoarea marilor confruntări ale momentului. Intrarea Romei în război i-a stricat inițial planurile lui Diamandi. Ajuns la Petrograd, după o scurtă călătorie la București, Sazonov⁸¹ avea să-l întâmpine pe Diamandi cu aceste

⁷² Ambasadorul britanic i-a spus lui Diamandi că pretențiile teritoriale ale României erau exagerate și trebuiau să se reducă doar la teritoriile în care românii erau majoritari. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 73-74.

⁷³ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, telegrama cifrată nr. 648, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 16/29 aprilie 1915, f. 72.

⁷⁴ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 656, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 16/29 aprilie 1915, f. 76.

⁷⁵ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 665, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 17/30 aprilie 1915, f. 77.

⁷⁶ *Ibidem*, Aide-mémoire, 14 mai 1915, f. 80-81.

⁷⁷ Prințesa Victoria Melita de Saxa-Coburg și Gotha (1876-1938), căsătorită cu marele duce Kiril Vladimirovici. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 390.

⁷⁸ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, telegrama cifrată înregistrată sub nr. 928, București, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 20 mai/2 iunie 1915, f. 87. Totuși, Diamandi era de părere că România nu ar trebui să anexeze toată Bucovina și tot Maramureșul, „înglobând elemente slave pe care Rusia și le-ar dori și de care ar putea să continue să se intereseze”, acest fapt putând complica relațiile cu Petrograd în viitor (*ibidem*, vol. I, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 960, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 24 mai/6 iunie 1915, f. 94). În paralel, Diamandi a cerut de la București să-i fie trimisă o lucrare statistică, scrisă în maghiară și germană, despre ponderea populației românești în cadrul teritoriilor pe care guvernul de la București le cerea. Folosindu-se de această lucrare, Diamandi dorea să convingă autoritățile rusești și diplomația aliată de justetea pretențiilor noastre. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 75.

⁷⁹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 80.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 80-81.

⁸¹ Negocierile dintre Sazonov și ambasadorul Italiei la Petrograd au avut un rol hotărâtor pentru intrarea Italiei în Marele Război. Ministrul de Externe rus a știut cum să se folosească de dorința Romei de a controla coasta estică a Mării Adriatice și, de aceea, avusese o strategie de a convinge autoritățile italiene (Paul du Quenoy, *With Allies Like These. Who Needs Enemies? Russia and the Problem of Italian Entry into World War I*, în „Canadian Slavonic Papers”, Taylor & Francis Ltd., vol. 45, September-December 2003, p. 409).

cuvinte: „Acum, că Italia este în război, prețul României a scăzut”⁸². Profund deranjat de modul cum se derulau negocierile cu rușii, Diamandi a trimis o telegramă la București în care el recomanda: „Ar trebui să dăm prin toate mijloacele impresia clară că putem să nu intrăm în război și că revendicările noastre naționale pot fi satisfăcute prin alte combinații, păstrând în același timp neutralitatea până la capăt”⁸³.

Pe frontul din Franța, după ce devenise clar că germanii eșuaseră în ofensiva lor contra Verdunului francez, Antanta a decis să schimbe strategia în estul Europei. La inițiativa lui Théophile Delcassé⁸⁴, ministrul de Externe francez, Parisul a decis să procedeze diferit și în cazul României. Astfel, la 28 mai 1915, Diamandi a fost invitat la masă de către Maurice Paléologue, ambasadorul francez la Petrograd. În cadrul convorbirilor, Paléologue i-a dezvăluit lui Diamandi dezamăgirea pe care Parisul o avea față de tergiversările Bucureștiului cu privire la intrarea în război. Paléologue a mai adăugat că exista posibilitatea ca Franța, în cazul în care Bucureștiul continua să amâne intrarea în acțiune, să nu mai adere la acordul semnat de România cu Rusia. Diplomatul român se arată revoltat de presiunea făcută de Paris și îi explică lui Péléologue că acest fapt nu făcea decât să provoace o deziluzie profundă la București, fiind departe de a obține efectul dorit.

Diamandi a fost dezamăgit de presiunile franceze, diplomatul subliniind în amintirile sale că, în loc să sprijine România în negocierile cu Rusia, Franța „ne-a adresat o amenințare voalată”⁸⁵. Totuși, nu a crezut nicio clipă că presiunile făcute de francezi reprezentau o inițiativă a *Quai d'Orsay*-ului. Diplomatul considera că totul era „made in Russia” și că la originea acestei schimbări de abordare a politicii franceze se găsea de fapt Sazonov⁸⁶.

La 24 iunie 1915, Franța, sprijinită de Marea Britanie și Italia, a preluat inițiativa în ofensiva de pe Somme⁸⁷. Pe frontul estic însă, situația se înrăutățise. În luna iunie 1915, la presiunea trupelor germane, rușii au început să se retragă din Galiția. În acest context, Sazonov, la îndemnul Franței și al Angliei, a făcut o propunere mai bună lui Diamandi. Petrogradul oferea României Bucovina de Nord până la Prut, inclusiv orașul Cernăuți, Maramureșul de la Tisa de Sus, trupe și provizii. În schimb, Bucureștiul trebuia să cedeze Bulgariei Cadrilaterul și să intervină imediat în conflict⁸⁸. Deși propunerile au fost

⁸² Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 71. Mai rău era faptul că negocierile dintre cele două tabere erau îngreunate și de caracterul dificil al lui Diamandi. Iritat de atitudinea diplomatului român, marele duce Nicolae Nicolaevici s-a plâns de „tonul arrogant și îndrăzneț al ministrului României, care dădea cererii sale aspectul unui ultimatum” (*ibidem*, p. 118).

⁸³ *Ibidem*, vol. II, p. 104. Deși intrarea trupelor italiene pe câmpul de luptă a surprins într-o oarecare măsură armata austro-ungară, la mijlocul lunii iunie frontul se stabilizase. De aici încolo, italienii nu mai impresionau (Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Michael Hickey, *Primul Război Mondial. Războiul care urma să pună capăt tuturor războaielor*, traducere de Cora Rădulia, București, Editura Litera, 2020, p. 315).

⁸⁴ Théophile Delcassé a fost unul dintre partizanii unei apropieri franco-ruse încă din primii ani ai activității sale diplomatice. După ce fusese ministru plenipotențiar pe malurile Nevei, Delcassé devenise și mai apropiat de cauza rusă. Din acest motiv, Diamandi credea că Delcassé fusese ușor de manipulat de către ruși (Charles W. Porter, *The Career of Théophile Delcassé*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1936, p. 38-39).

⁸⁵ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 127, Memorii: *Incidentul Delcassé*, f. 8-10.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Tiberiu Velter, *op. cit.*, p. 110.

⁸⁸ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 24. La București, francezii tratau cu I. I. C. Brătianu plecând de la unele premize: 1) ofensiva Antantei trebuia să fie generală și continuă pentru a nu da inamicului posibilitatea de manevră; 2) Bulgaria urma să fie anihilată la Salonic; 3) germanii nu vor fi capabili să deplaseze mai mult de cinci divizii de pe frontul italian și nimic de pe cel rus; 4) Parisul se obliga să garanteze aprovizionarea cu muniții la termenii fixați; 5) niciodată nu va mai fi un asemenea prilej de a lega atât de strâns interesele Bucureștiului de cele ale Antantei (Tiberiu Velter, *op. cit.*, p. 111).

agreate de Brătianu, Diamandi a fost de părere ca România trebuia să mai aștepte până când armata rusă avea să se retragă mai mult⁸⁹. Pentru a fi sigur că mesajul său a fost înțeles, diplomatul mai trimitea o telegramă la București în care îl ruga pe Brătianu să nu mai „cedeze în nicio privință”⁹⁰. În ciuda recomandărilor făcute de Diamandi, Brătianu telegrafia Petrogradului, arătând că era dispus să recunoască Prutul, pe tot parcursul său, ca viitoarea graniță a României și reducea pretențiile teritoriale în nordul Ungariei⁹¹.

La Petrograd, înfrângerile rușilor l-au îngrijorat pe ministrul român. Se părea că Rusia pierde prea rapid teren în fața Germaniei, cedând Lituania și Polonia. Activitatea industriei militare rusești încetinise îngrijorător de mult, iar nevoile frontului erau imense⁹². Diamandi s-a deplasat la ambasada Japoniei de la Petrograd și s-a interesat cu privire la capacitatea Rusiei de a rezista în fața ofensivei germane. Explicațiile lui Motono l-au liniștit pe diplomat, care a ajuns la concluzia că Petrogradul deținea suficiente trupe și muniții ca să poată rezista⁹³. Totuși, având în vedere stările de lucruri, nu tocmai favorabile, Diamandi a propus ca Brătianu să trimită la Petrograd un delegat militar pentru „a studia și a înțelege în prealabil în mod loial asupra posibilităților de cooperare” cu autoritățile ruse în cazul intrării în război⁹⁴.

După ce a analizat situația⁹⁵ de pe front și din interiorul politicii rusești, Diamandi era nerăbdător să negocieze cu Sazonov. Diplomatul român simțea că împrejurările îi sunt prielnice. Rusia pierdea teren cât să le ofere românilor avantaje la masa negocierilor și părea să reziste cât să ofere aliaților occidentali posibilitatea de a învinge armata germană. Dar Sazonov nu dădea niciun semn că ar dori noi discuții cu Diamandi⁹⁶. Motivând că ar fi obosit de atâtea negocieri, Sazonov l-a evitat pe diplomat, explicându-i ambasadorului italian că nu crede în propunerile lui Brătianu⁹⁷. Într-un târziu, Sazonov s-a întâlnit cu diplomatul român. Fără să lungească foarte mult discuția, Sazonov a cerut Bucureștiului o „dată precisă” pentru intrarea României în război⁹⁸.

⁸⁹ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 1, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1095, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 11/24 iunie 1915, f. 132. În ciuda situației dificile de pe front, Rusia nu dorea să cedeze în chestiunea Banatului. Ea considera că slavii care se găseau în partea sud-vestică nu puteau fi abandonați României (*ibidem*, telegrama cifrată înregistrată nr. 1102, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 11/24 iunie 1915, f. 131).

⁹⁰ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1098, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 11/24 iunie 1915, f. 134.

⁹¹ Brătianu dorea să reducă pretențiile teritoriale din nordul Ungariei la talvegul Tisei, de la izvoarele acestuia (*ibidem*, telegrama cifrată înregistrată nr. 1114, București, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 13/26 iunie 1915, f. 135).

⁹² Jean des Cars, *Saga dinastiei Romanov...*, p. 340.

⁹³ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 1, telegrama cifrată înregistrată nr. 1133, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 15/28 iunie 1915, f. 144. Existau îngrijorări că Sazonov ar putea părăsi Ministerul Afacerilor Străine de la Petrograd (*ibidem*, telegrama cifrată înregistrată nr. 1142, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 17/30 iunie 1915, f. 148).

⁹⁴ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1305, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 11/24 iulie 1915, f. 168.

⁹⁵ La Petrograd, presa rusească milita pentru continuarea războiului și pentru obținerea unor victorii decisive (AMAE, fond Petrograd, vol. 3, 1906-1917, Buletin de presă, august 1915, nepăginat).

⁹⁶ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 1, telegrama cifrată nr. 1169, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 20 iunie/3 iulie 1915, f. 154.

⁹⁷ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1281, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 5/18 iulie 1915, f. 165.

⁹⁸ *Ibidem*, vol. 1, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1321, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 14/27 iulie 1915, f. 171.

La solicitarea lui Sazonov, Brătianu a cerut părerea lui Diamandi cu privire la ce opțiuni ar fi avut România în situația creată de înfrângerile pe care rușii le aveau pe front. Diplomatul i-a explicat lui Brătianu că statul român ar trebui să rămână deocamdată în neutralitate și, dacă într-adevăr se dorea intrarea în conflict, aceasta trebuia făcută după ce se semnau cele două convenții: convenția politică și acordul militar. De asemenea, Diamandi îi cerea lui Brătianu să fie prudent, să nu dea în niciun caz o dată fixă pentru intrarea în război. Bucureștiul trebuia să intre în luptă atunci când starea generală a fronturilor îi avantaja pe Aliați, iar în acel moment chiar nu era cazul⁹⁹.

În cadrul Consiliului de Coroană din 9 august 1915, Ion I. C. Brătianu a explicat că ar fi dorit să implice România în război dacă Aliații și-ar fi retras cererea de retrocedare a Cadrilaterului. Oricum, situația de pe front nu îi avantaja deloc pe Aliați, germanii ocupând între timp Varșovia și austro-ungarii recuperând Galiția și Bucovina. La toate acestea se adăuga și situația dezastruoasă în care se găseau trupele aliate la Gallipoli. Astfel, s-a luat hotărârea amânării intrării în război¹⁰⁰. Decizia lui Brătianu de a ține România în neutralitate a produs nemulțumiri la Petrograd. Într-o telegramă trimisă la 31 iulie/13 august 1915, Diamandi menționa că, după ultima întâlnire pe care o avuse cu Sazonov, acesta din urmă părea afectat de criza în care se afla Rusia. Impasul era determinat de înfrângerile pe teatrul de luptă, dar și de eșecurile diplomatice, precum întârzierea intrării României în război, intrarea Imperiului Otoman în conflict de partea Germaniei ori posibilitatea crescândă ca Bulgaria să se alieze cu Puterile Centrale; astfel că îi propunea lui Brătianu să țină un contact mai strâns cu dânsul, prin schimburi mai dese de informații și vederi politice¹⁰¹.

Turnura nefericită pe care o lua participarea Rusiei la prima conflagrație mondială îi schimba lui Diamandi percepția asupra Rusiei și a societății rusești. De altfel, și relația sa cu diplomații Antantei din capitala Imperiului Rus se modificase în sens negativ, iar acest fapt îl afecta. Tărăgănarea intrării în război a Bucureștiului îl izolase, de fapt, pe Diamandi. Într-un raport trimis la 5/18 august 1915, ministrul român făcea o analiză critică a conjuncturilor politice de la Petrograd. Rusia nu dorea o sinceră prietenie cu România¹⁰², toate eforturile de a ne convinge să intrăm în război fiind susținute numai de interesele de moment ale Petrogradului. Nimic mai mult. De fapt, chiar intrarea Rusiei în război ar fi fost hazardată, fără ca autoritățile să fi fost conștiente de starea armatei, de capacitatea ei combativă sau de aprovizionarea cu muniții.

Deși chiar Diamandi asigurase Bucureștiul că armata rusă era în continuare capabilă să ducă războiul, în ciuda înfrângerilor, acum diplomatul lăsa să se înțeleagă că fusese înșelat de încrederea pe care autoritățile rusești o emanau. Ministrul român menționa, în raportul său, că doar italienii „cu un simț politic mai ascuțit” doreau cu adevărat crearea unei „Români Mari”¹⁰³. În contrast cu situația sa de la începutul conflagrației mondiale,

⁹⁹ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1374, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 28 iulie/10 august 1915, f. 194.

¹⁰⁰ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 25-26.

¹⁰¹ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 1, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1406, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 31 iulie/13 august 1915, f. 201.

¹⁰² Diamandi nu părea să fie de acord nici cu „politica” țaristă în domeniul religios. Într-o telegramă, trimisă la 5/18 august, diplomatul transmitea Bucureștiului faptul că rușii încercau să „ortodoxizeze” populația catolică a Poloniei. Această politică existase și în trecut, doar că Diamandi nu o observase sau nu dorise să o observe (*ibidem*, telegrama nr. 1435, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 5/18 august 1915, f. 212).

¹⁰³ Judecata lui Diamandi era influențată de relațiile mai bune existente între el și ambasadorul italian de la Petrograd, dar și de frustrarea de a fi „dat la o parte” de ceilalți diplomați ai Antantei (*ibidem*, raport

diplomatul român nu mai era chemat de Sazonov și Paléologue la întâlnirile lor; de altfel, nici nu avea cum să fie invitat, atâta timp cât România nu se decisese încă. Doar că acum nici măcar negocierile cu autoritățile rusești și cu diplomația franceză nu mai erau atât de „prietenose” ca la început. Mai mult chiar, secretomania era atât de mare la Petrograd, încât Diamandi cu greu mai putea afla vreo inițiativă de-a Antantei¹⁰⁴.

Eșecurile militare își pusese rămpăntă asupra unor evoluții din societatea rusă. Diamandi observă că în Rusia începuse o prigoană a oricărui „element” german. De exemplu, coloniștii germani erau obligați să-și lichideze avutul pentru a fi expulzați. Și în statele baltice, germanii erau persecutați, deși își declaraseră loialitatea față de Petrograd și, de asemenea, își trimisese copii la război. Resentimentele față de elementele germane se manifestau pretutindeni în Imperiul Rus¹⁰⁵. De asemenea, se făceau auzite tot mai multe voci împotriva războiului, iar nemulțumirea din țară sporea pe măsura nereușitelor pe front și a creșterii numărului de victime¹⁰⁶. În Moscova, muncitorii erau profund nemulțumiți de condițiile de muncă și de viață, cerând pedepsirea miniștrilor și funcționarilor responsabili de lipsurile din cadrul armatei¹⁰⁷.

Mai mult decât atât, țarul îl destituise pe marele duce Nicolae Nicolaevici de la comanda armatei, trecând el însuși în fruntea ei. Potrivit lui Jean des Cars, aceasta a fost o dublă greșală, deoarece monarhul nu avea pregătire militară: urma deci să fie făcut responsabil pentru orice înfrângere din viitor, în condițiile în care nici nu putea spera să aibă popularitatea de care ducele se bucurase. Un fapt și mai dăunător, țarul îi delegase toată puterea împărătesei care, conform opiniei publice rusești, părea să fie sub influența lui Rasputin¹⁰⁸.

Sfârșitul verii a adus cu sine mari neliniști cu privire la Bulgaria. Sofia părea să încline tot mai spre Puterile Centrale. Pentru a convinge statul bulgar să se alăture Antantei, sau măcar să rămână neutru, autoritățile italiene au apelat la Ion I. C. Brătianu. Ministrul Italiei de la București l-a rugat pe Brătianu să convingă Serbia să cedeze Bulgariei Macedonia¹⁰⁹. În paralel, Diamandi a fost interpellat „amical” de către Sazonov: ministrul de Externe rus propunea, la rândul său, ca România să redea Bulgariei, chiar imediat și fără ezitări, linia Dobrici – Balcic, cu condiția ca bulgarii să acționeze împotriva Imperiului Otoman¹¹⁰.

Eforturile Aliatilor de a convinge România, Bulgaria și Grecia să facă unele concesii teritoriale Bulgariei au eșuat. Astfel că, la 6 septembrie 1915, autoritățile bulgare au semnat o convenție cu Puterile Centrale. Sofia se angaja să trimită, în 35 de zile, patru divizii la granița cu Serbia. În urma deciziei bulgare, situația de pe frontul sudic înclina

nr. 1433, Legația de la Petrograd, semnat Constantin Diamandi, trimis lui Ion I. C. Brătianu, 5/18 august 1915, f. 213-217).

¹⁰⁴ Nici măcar Motono, ambasadorul Japoniei, nu mai părea să „cunoască atât de multe” (*ibidem*, f. 213-217).

¹⁰⁵ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 1482, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Em. Porumbaru, 12/25 august 1915, f. 262.

¹⁰⁶ Diamandi fusese informat că, în Moscova, muncitorii din fabrici cereau pedepsirea politicianilor care implicaseră Rusia în conflict (*ibidem*, telegrama cifrată nr. 1502, semnată de Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 17/30 august 1915, f. 275).

¹⁰⁷ AMAE, fond Petrograd, vol. 3, 1906-1917, raport nr. 1674, Legația de la Petrograd, semnat Mihail Arion, 9 decembrie 1915, nepaginat.

¹⁰⁸ Jean des Cars, *Saga dinastiei Romanov...*, p. 340.

¹⁰⁹ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 1, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1457, București, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 9/22 august 1915, f. 249.

¹¹⁰ *Ibidem*, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1477, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 11/24 august 1915, f. 259.

în favoarea Puterilor Centrale¹¹¹. Aliații au conștientizat rapid gravitatea situației din Balcani și, la începutul lunii octombrie, 150.000 de soldați anglo-francezi au fost debarcați la Salonic, Grecia.

Pentru București, decizia Bulgariei de a intra în conflict de partea Puterilor Centrale încheia încercuirea strategică a României. Acest fapt afecta aprovizionarea cu armament și muniții¹¹². La Petrograd, Diamandi a fost supus unei presiuni constante din partea autorităților rusești care doreau fie intrarea României în război, fie ca noi să permitem tranzitul trupelor țariste până la granița cu Serbia. În capitala Rusiei circulau zvonuri neliniștitoare cum că Rusia¹¹³ avea să forțeze trecerea trupelor pe teritoriul statului român, în ciuda opoziției românești. Diplomatul l-a contactat pe ambasadorul Italiei, iar acesta l-a liniștit, spunându-i că „această idee nu a existat niciodată”¹¹⁴.

La 23 octombrie/5 noiembrie 1915, C. Diamandi s-a întâlnit cu Sazonov. Ministrul rus i-a spus lui Diamandi că Rusia nu dorește decât ca guvernul român să își respecte promisiunea, făcută de Brătianu lui Poklewsky, de a pune la dispoziție circa 200.000 de oameni în vederea cooperării. Surprins, diplomatul i-a răspuns că nu știe de o asemenea promisiune făcută de Brătianu. Totodată, Sazonov i-a spus lui Diamandi că niciodată nu luase în calcul o forțare a trecerii trupelor rusești pe teritoriul României, fără acceptul guvernului de la București. Procedând astfel și-ar fi înstrăinat inevitabil tot poporul român¹¹⁵.

Brătianu i-a răspuns urgent lui Diamandi, menționând, la rândul său, că nu făgăduise nimic rușilor. De fapt, profitând de o mică confuzie, în timpul unei discuții, Poklewsky ar fi încercat să-l convingă pe Brătianu că, de fapt, acesta din urmă i-ar fi promis demersul mai sus amintit. Dar totul nu era decât o diversiune a politicii rusești, cu care Diamandi ar fi trebuit să se obișnuiască¹¹⁶.

A doua zi, 24 octombrie/6 noiembrie 1915, Diamandi i-a făcut o vizită scurtă lui Paléologue. Ambasadorul francez a declarat că, într-o discuție avută cu Dinu Paianu, artilerist, absolvent al Școlii Politehnice din Paris, acesta din urmă i-ar fi spus că, având în vedere că existau deja trupe staționate în Basarabia, Rusia ar fi trebuit să ceară liberă trecere prin România până la granița cu Serbia. Mai mult chiar, Paléologue ar fi vorbit cu Sazonov, cu ambasadorul Angliei și cu președintele Consiliului de Miniștri de la Petrograd și toți păreau să fie de aceeași părere. Diplomatul român nu a dat niciun răspuns, știind că era vorba doar de un tertip din lungul șir de presiuni pe care Antanta le făcea la adresa sa și a statului român¹¹⁷.

În cadrul politicii rusești, lucrurile păreau să se inflameze. Diamandi observase că existau tot mai mulți contestatari ai războiului și ai țarului. Cu toate astea, Nicolae II încerca, în opinia diplomatului român, să întrețină un control sporit asupra politicii și

¹¹¹ Bogdan Morar, *Trei războaie în șase ani*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2021, p. 254.

¹¹² Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 9.

¹¹³ În Rusia, țarul conștientiza gravitatea situației. El ținea un discurs în cadrul Dumei, la sfârșitul lunii septembrie, în care și-a încurajat toți politicienii și a dat asigurări că Imperiul va lupta până la victoria finală (AMAE, fond Petrograd, vol. 3, 1906-1917, raport, Legația de la Petrograd, semnat Constantin Diamandi, trimis lui Ion I. C. Brătianu, septembrie 1915, nepaginat).

¹¹⁴ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 2, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1993, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 22 octombrie/4 noiembrie 1915, f. 7.

¹¹⁵ *Ibidem*, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 1998, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 23 octombrie/5 noiembrie 1915, f. 5-6.

¹¹⁶ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 2000, București, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 23 octombrie 1915, ora 7 seara, f. 9.

¹¹⁷ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 2001, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 24 octombrie 1915, f. 10.

societății rusești. „Elementele liberale” păreau să „fi abandonat speranța unei apropiate schimbări de regim”¹¹⁸. Țarul nu mai ținea cont de dorințele deputaților, iar Duma nu mai reprezenta nimic pentru el¹¹⁹. Într-o telegramă trimisă către București, Diamandi menționa că „Rusia traversează una din cele mai critice faze din istoria ei”¹²⁰.

Problemele cu care Aliații se confruntau, în toamna anului 1915, au reprezentat o bună ocazie pentru Brătianu de a mări pretențiile României. Prin intermediul lui Diamandi, Brătianu a cerut, în afara teritoriilor promise, o aprovizionare corespunzătoare cu muniții, reluarea campaniei anglo-franceze la Strâmtori, invadarea Bulgariei de către trupele franco-britanice debarcate la Salonic și forțe rusești suplimentare care să apere flancul de nord¹²¹. În același timp, Diamandi s-a interesat insistent de soarta trupelor aliate din Salonic¹²².

1916 – anul „marii hotărâri”

La 1 ianuarie 1916 (stil ortodox), avea să se petreacă un incident, mai puțin plăcut, care avea să-l nedumerească pe Diamandi. După petrecerea de Anul Nou, dată la Legația României, în camera lui Diamandi avea să intre, cu forța, nimeni altul decât președintele Consiliului de Miniștri rus, Ivan Logginovich Goremykin. Spre surprinderea lui Diamandi, Goremykin avea să-i spună:

Ascultă-l pe bătrânul Goremykin. Nu intrați în război cu Rusia. Vi se va promite totul și nu vi se va da nimic. Vă promitem muniții, dar nu vi le vom trimite; nu avem destule pentru noi înșine! Iar transportul va fi defectuos, iar condițiile pe care le-ați stipulat vor fi ignorate. Apoi se ridică pentru a pleca, repetându-și prezicerea sumbră: Nu uitați ce vă spune bătrânul Goremykin. Nu mergeți la război cu Rusia. Credeți-mă, Rusia nu ar trebui să fie ajutată¹²³!

Premierul nu era o persoană populară la Petrograd, dar avea accese de maximă sinceritate în momentele cele mai nepotrivite pentru ruși¹²⁴.

Diamandi a telegrafiat Bucureștiului, relatând cele petrecute. Alarmat, Ionel Brătianu i-a cerut lui Diamandi să îl revadă pe Goremykin și să discute încă o dată chestiunea, pentru a observa dacă ceea ce spusese de Anul Nou fusese o ironie sau, poate, ceva

¹¹⁸ *Ibidem*, telegrama cifrată nr. 2073, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Ion I. C. Brătianu, 1/14 noiembrie 1915, f. 1. Nicolae al II-lea dorea să păstreze, cu orice preț, principiul autocrației care fusese susținut de către tatăl său (vezi Pierre Renouvin, *La crise européenne et la Grande Guerre (1904-1918)*, Paris, Librairie Felix Alcon, 1934, p. 23). Respectarea acestui principiu l-a făcut pe țar să nu țină cont de dorința opiniei publice (vezi Maurice Paléologue, *Ultima țarină, Alexandra Feodorovna*, traducere de Wanda Mihail, prefață de Constantin Stere, București, Editura „Adeverul” S.A., 1930, p. 21).

¹¹⁹ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 113. La 22 noiembrie 1915, avusese loc, la Petrograd, „Congresul Monarhist”, organizat de partidele de dreapta și sprijinit de Biserica Ortodoxă a Rusiei. Scopul acestui Congres era de a susține „autoritatea fermă, decisivă și stabilă a Țarului”. Toate acestea se făceau într-o societate din ce în ce mai zbuciumată și mai nemulțumită de realitatea războiului și a politicii ultraconservatoare a regimului țarist (ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 2, telegrama nr. 2401, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Em. Porumbaru, 9 decembrie 1915, f. 66).

¹²⁰ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 113.

¹²¹ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 25-26.

¹²² ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 2, telegrama cifrată înregistrată cu nr. 2435, Legația de la Petrograd, semnată Constantin Diamandi, trimisă lui Em. Porumbaru, 12/25 decembrie 1915, f. 68.

¹²³ ANIC, fond Casa Regală, dosar nr. 12, Memorii: *Tenebrele politicii rusești*, f. 12.

¹²⁴ Douglas Smith, *Rasputin: Faith, Power, and the Twilight of the Romanovs*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2016, p. 518.

serios. A doua zi, Diamandi s-a întâlnit din nou cu Goremykin. De data aceasta, președintele Consiliului de Miniștri a avut un discurs mai moderat. Goremykin a pus din nou problema munițiilor, amintindu-i lui Diamandi că România nu producea armament, iar aceasta era o problemă majoră într-un asemenea război. Cât despre Rusia, aceasta nu avea muniții pentru ea. În niciun caz nu va putea să aprovizioneze armata română¹²⁵.

Întâmplarea fusese pusă de Diamandi pe seama ascensiunii elementelor de dreapta care, prin intermediul unor indivizi precum Goremykin, pătrunseseră în vârful politicii rusești și care, în acel moment, făceau eforturi disperate ca să își abată țara de la mersul firesc al lucrurilor. După telegrafierea acestui incident lui Brătianu, Diamandi a continuat negocierile cu partea rusă¹²⁶. La puțin timp de la incidentul cu pricina, Goremykin avea să fie înlocuit de către țar cu Boris Stürmer, iar una dintre piedicile care se profilau, pentru diplomat, fusese eliminată¹²⁷. Corupt, total neagreabil și complet ineficient, noul premier se dovedise a fi una din multele greșeli pe care Nicolae II avea să le mai facă¹²⁸.

La începutul anului 1916, situația Alianților a devenit disperată. Trupele bulgare intraseră în Serbia¹²⁹, iar țara era ocupată. În Grecia situația era complicată, iar o intervenție aliată din acel stat încă nu părea să se contureze. În lipsă acută de provizii, Petrogradul¹³⁰ avea nevoie ca Strămtorile să fie libere, tocmai când trupele aliate de la Gallipoli erau pe picior de retragere. În acest context, armata rusă a demarat mari pregătiri pentru un contraatac de amploare contra Austro-Ungariei. În acest cadru, România trebuia ori să asigure intervenția în conflict, ori să asigure Alianții de neutralitatea ei¹³¹.

Primăvara anului 1916 a fost una plină de presiuni pentru Ion I. C. Brătianu. Printre diplomații Puterilor Centrale persista ideea înlocuirii lui Brătianu sau aceea de a da un ultimatum României pentru a intra în război contra Rusiei. La avertismentul ministrului plenipotențiar austriac de la București, Czernin, ultimatumul a fost anulat. Conform

¹²⁵ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 123-124.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 123. În amintirile sale, Diamandi menționează că ambasadorul japonez ar fi avut parte de un incident asemănător. Întâlnindu-se cu Sergei Witte, fost prim-ministru rus, viconte Motono a fost sfătuit să nu atragă Japonia de partea Rusiei în conflictul care se aprindea la mijlocul lui 1914 (ANIC, fond Casa Regală, dosar nr. 12, Memorii: *Tenebrele politicii rusești*, f. 12). De fapt, Witte s-a străduit din răspunderi să îl convingă pe țar să nu implice statul în război și a încercat, prin toate mijloacele, să limiteze conflagrația care se prefigura (Sergei Witte, *The Memoirs of Count Witte. A portrait of the twilight years of tsarism by the man who built modern Russia*, translated and edited by Sidney Harcave, New York, London, M. E. Sharpe, Inc., 1990, p. 18).

¹²⁷ Joseph T. Fuhrmann, *Rasputin: The Untold Story*, illustrated ed., Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc., 2013, p. 148-149.

¹²⁸ Catherine Merridale, *Trenul lui Lenin, Călătoria care a schimbat cursul istoriei*, traducere de Petru Iamandi, București, Editura Litera, 2018, p. 24-25.

¹²⁹ Ocuparea Serbiei de către trupele bulgare i-a stârmit lui Diamandi vii resentimente cu privire la politica de război a Alianților. Diamandi și-a amintit că sârbii făcuseră apel la ruși, atenționând că Bulgaria își mobilizează armata cu dorința de a ataca Belgradul; iar Sazonov i-a împiedicat pe sârbi să atace Sofia în timpul cât bulgarii se mobilizau. Și toată această situație fusese creată, opina diplomatul, din dorința Petrogradului de a atrage Bulgaria, în ultimul moment, de partea ei (Constantin I. Diamandi, *Cum s-a negociat harta României Mari*, în *MI*, anul 30, nr. 4 (349), aprilie 1996, p. 10).

¹³⁰ Diamandi observase că Rusia făcea din ce în ce mai greu față războiului. Guvernul rus era obligat să mărească impozitele, mai ales cele pe alcool. Acest fapt stârnise nemulțumiri. Vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 159-161.

¹³¹ La București, rușii au trimis o misiune militară pentru a convinge autoritățile române de necesitatea intrării în război. De cealaltă parte, Brătianu l-a trimis la Petrograd pe Nicu Filipescu, drept reprezentant al său pentru negocieri. Vorbind în numele lui Brătianu, Filipescu a solicitat ca, în cazul intrării României în conflict, o armată rusă să protejeze flancul sudic al României prin ocuparea Dobrogei și, între timp, să recucerească Bucovina. Rușii au încercat să-l convingă pe Brătianu să semneze o convenție militară, dar liderul român a spus că „nu consideră că piața este destul de prielnică” (Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 27).

lui Czernin, un ultimatum l-ar fi aruncat și mai mult pe Brătianu în brațele rușilor și totul s-ar fi putut întoarce împotriva Puterilor Centrale¹³². Brătianu a conștientizat pericolul în care se afla și, pentru a diminua din presiunea exercitată asupra sa, a încheiat, în aprilie 1916, mai multe acorduri comerciale cu germanii¹³³. Inițiativa lui Brătianu a stârnit o adevărată „furtună” la Petrograd. Pentru a calma spiritele, Diamandi a declarat că demersul lui Brătianu fusese necesar pentru ca Bucureștiul „să lucreze în liniște”, pentru a slăbi poziția germanofililor din țară și a înlătura orice tentativă de lovitură de stat¹³⁴.

Sfârșitul lunii mai a dus cu sine un eveniment mai puțin plăcut pentru Diamandi. La 29 mai, diplomatul român a primit o telegramă¹³⁵ din partea lui Ion I. C. Brătianu, în care era înștiințat de faptul că armata rusă invadase localitatea Mamornița, situată în nordul României, lângă granița cu Imperiul Rus¹³⁶. Știrea telegrafiată i-a produs fiori reci lui Diamandi. În cel mai scurt timp, Diamandi a cerut să fie primit de către Sazonov. După câteva zile, la Pont-aux-Chantres, Diamandi s-a întâlnit cu ministrul rus de Externe. Diplomatul român i-a explicat modul în care incidentul a fost perceput de către București și i-a mai spus ministrului rus că, dacă asemenea fapte se vor mai repeta, armata română va fi obligată să dezarmeze unitățile rusești sau chiar să le respingă. Iritat peste măsură la auzul acestor vorbe, Sazonov a ridicat vocea la Diamandi, spunând că, „proferând o asemenea amenințare, insultați Imperiul Țarilor!”¹³⁷. Spre a remedia situația, Diamandi i-a explicat lui Sazonov că el nu făcea decât să apere acordul de neutralitate semnat cu doi ani mai devreme. După ce ministrul rus s-a mai calmat, cei doi au vorbit despre modul „periculos” pe care Brătianu îl folosea pentru a negocia cu Rusia și despre faptul că, atât pentru București, cât și pentru Petrograd, ar fi fost mai bine dacă statul român ar fi acționat – la prima sa participare în cadrul Marelui Război – în Bulgaria și nu în Austro-Ungaria¹³⁸.

În România, trupele rusești au evacuat cu greu teritoriul nostru. Pentru a nu-și sabota propriile negocieri cu Petrogradul, Ion I. C. Brătianu a ascuns față de opinia publică dificultatea cu care „muscalii” părăsiseră România¹³⁹. Dar gustul amar al cazului Mamornița avea să se dilueze la București, în vara anului 1916. Atacul rușilor asupra Austro-Ungariei avusese succes, aceștia reușind să ocupe, până la 18 iunie, Cernăuții. În țară, intervenționiștii au cerut la unison intrarea României în război pentru a nu pierde oportunitatea de a prelua Transilvania¹⁴⁰.

La Petrograd, diplomații Aliaților, într-un demers comun, au amenințat că, în cazul în care nu intră în luptă, statul român avea să piardă tot ceea ce obținuse Diamandi

¹³² Sorin Cristescu (ed.), *Misiunea contelui Czernin în România. 10 octombrie 1914 – 27 august 1916*, București, Editura Militară, 2016, p. 127-130.

¹³³ Claudiu-Lucian Topor, *Germania și neutralitatea armată...*, p. 116-117.

¹³⁴ Vadim Guzum, *Intrarea României în Primul Război Mondial: negocierile diplomatice în documente din arhivele ruse, 1914-1916*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2016, p. 257.

¹³⁵ „Trupe ruse au pătruns în această noapte la Mamornița, pe teritoriul românesc. Noi nu putem accepta un asemenea act, este contrar declarațiilor guvernului rus și poate antrena cele mai grave consecințe” (vezi Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 125-126).

¹³⁶ Sergiu Balanovici, *Divizia 8 infanterie în perioada neutralității și în campania din anul 1916*, în „Acta Moldavie Septentrionalis”, anul X, 2011, p. 209.

¹³⁷ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 127.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 128.

¹³⁹ ANIC, fond Constantin Diamandi, dosar nr. 30, vol. 2, telegrama cifrată nr. 1361, București, semnată Ion I. C. Brătianu, trimisă lui Constantin Diamandi, 3/16 iunie 1916, f. 179-180.

¹⁴⁰ Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 28-29.

în negocierile cu rușii, în octombrie 1914¹⁴¹. După mai multe discuții cu francezii, la 27 iunie 1916, în timpul bătăliei de la Verdun, Petrogradul invita formal România să intre în război. În același timp, autoritățile franceze în frunte cu Aristide Briand, premierul Franței, și generalul Joffre au contra-ofertat România, promițându-i o ofensivă dinspre Salonic, care avea rolul de a bloca vecinul de la sud. Noua ofertă făcută de francezi i-a dat curaj lui Brătianu. Astfel că, la 4 iulie 1916, liderul român l-a informat pe Sazonov că România era pregătită să intre în război, dar că dorea semnarea unei convenții care să garanteze Bucureștiului toate promisiunile făcute – muniții, provizii, stabilirea frontierelor rusești în Galiția și Bucovina, reluarea ofensivei împotriva Bulgariei și garanții împotriva unui eventual atac bulgar asupra României¹⁴². Atenția lui Brătianu s-a îndreptat către ceilalți Aliați, semnând un acord cu Statele Majore englez și francez la Chantilly¹⁴³. După încheierea acordului, liderul român a explicat Aliaților că România nu trebuia să lupte cu Bulgaria. La rândul său, Diamandi a încercat să-i convingă pe reprezentanții Marilor Puteri aliate de la Petrograd că România nu are nimic de câștigat dacă ar interveni în Bulgaria¹⁴⁴.

Presăți de situația de pe front, rușii au comunicat Bucureștiului proiectul unei convenții politice între România și Aliați, ce prevedea intrarea statului român în război la data de 21 august. Dacă Bucureștiul ar fi întârziat, toate promisiunile teritoriale făcute României s-ar fi anulat. Convenția prezentată României a fost prima acțiune comună a Aliaților de până atunci. După studierea Convenției, Brătianu a admis aproape toate clauzele. Doar articolul 5, care prevedea ca teritoriile necucerite de Aliați sau de România să fie preluate de statul român numai în măsura în care contextul postbelic ar favoriza acest demers, l-a nemulțumit pe liderul român¹⁴⁵. După mai multe ezitări, într-un final, la 4 august, în una din casele lui Vintilă Brătianu¹⁴⁶, Constantin Diamandi împreună

¹⁴¹ Ambasadorul Franței, al Italiei și cel al Marii Britanii și-au unit eforturile cu cele ale rușilor pentru a-l amenința pe Diamandi că România va pierde tot în cazul inacțiunii (Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. II, p. 235-237). Totodată, lui Brătianu i se mai cerea ca România să cedeze Bulgariei Cadrilaterul, pentru a asigura neutralitatea Bulgariei față de București. Condițiile impuse de Rusia l-au iritat pe Brătianu, care i-a acuzat pe Aliați că nu își țin promisiunile și că își inversează responsabilitățile. Și totuși, dacă urma să intervină în conflict, Brătianu dorea să o facă atunci când o dorea el, în octombrie sau noiembrie, și nu în iulie sau august, așa cum o cerea Sazonov (vezi Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 28-29).

¹⁴² Peste câteva zile, la 23 iulie 1916, Sazonov era înlocuit, iar Boris Vladimirovici Stürmer, noul ministru de Externe, era o enigmă pentru Brătianu (*ibidem*, p. 28-29).

¹⁴³ În înțelegere era stipulat că 150.000 de soldați franco-englezi trebuiau să atace Bulgaria în timp ce statul român intervenea în Transilvania (*ibidem*, p. 29).

¹⁴⁴ Elena Mușat, Laura Dumitru (ed.), *Constantin Diamandi...*, vol. I, p. 122. După mai multe dezbateri interne, autoritățile rusești au căzut de acord ca România să își direcționeze eforturile militare asupra Transilvaniei și nu asupra Bulgariei. În acest mod, rușii doreau să atenueze ezitățile lui Brătianu cu privire la intrarea în conflict și să-l convingă să acționeze cel târziu la 14 august. Dar cele întâmplate pe front în perioada următoare au inoculat în sufletul lui Brătianu puternice îndoieli cu privire la o eventuală intrare a armatei române în război. Pentru a remedia slăbiciunea armatei austro-ungare, germanii au transferat 15 divizii pentru a o ajuta; iar intervenția germanilor a schimbat radical situația pe frontul de est. În acest context, Brătianu a început discuțiile cu Bulgaria pentru semnarea unui tratat de neutralitate (Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 30).

¹⁴⁵ Brătianu se gândea că Ungaria s-ar putea salva prin încheierea unei păci separate cu Aliații (Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 30). Din acest motiv, liderul român a refuzat să semneze Convenția. Refuzul lui Brătianu i-a convins pe Aliați să negocieze în secret, rezervându-și discutarea problemelor de natură teritorială după război. Aliații credeau că după război ei vor fi prea puternici pentru ca țări mici cum era România să-i poată presa ori poate prea slabi pentru a discuta asemenea probleme (*ibidem*, p. 30).

¹⁴⁶ În jurnalul lui Constantin Argetoianu se specifică faptul că declarația de război a fost semnată „în casa lui Vintilă Brătianu din strada Aurel Vlaicu” din București. Argetoianu mai amintește că, după semnarea Convenției, Ionel Brătianu l-a prevenit pe Poklewski „că va lăsa să circule zvonul convocării unui consiliu de coroană și știrea că va trece probabil mâna lui Maiorescu pentru formarea unui guvern care se asigură mai

cu I. I. C. Brătianu, Vintilă Brătianu, G. T. Kirileanu, I. G. Duca și ministrul rus Poklewski-Koziell au semnat tratatul militar¹⁴⁷ prin care România intra în război în colaborare cu Rusia¹⁴⁸. La 14 august 1916, ora 11 dimineața, la Cotroceni și în cadrul Consiliului de Coroană, s-a luat hotărârea ca România să intre în război¹⁴⁹.

Misiunea lui Constantin Diamandi din capitala Rusiei s-a făcut într-un moment de apropiere ruso-română, datorată venirii lui Sazonov la Externele ruse și a lui Ion I. C. Brătianu la șefia Consiliului de Miniștri de la București. Diplomatul a fost fascinat de primirea făcută, dar și de luxul afișat în capitala Rusiei. Contextul, creat ca urmare a ultimatumului austriac dat Serbiei, a adus în atenția Rusiei valoarea geostrategică a României într-un potențial conflict european de anvergură. La Petrograd, rolul lui Diamandi a căpătat mai multă importanță. În primele zile ale crizei ce a declanșat Marele Război, trimisul extraordinar român a stat la masa negocierilor între „cei mari”. Situația l-a încântat pe Diamandi, dar l-a pus într-o situație de mare răspundere sub o presiune politică și diplomatică cum nu mai încercase până atunci. Negocierile duse cu autoritățile rusești s-au finalizat cu semnarea, în toamna anului 1914, a acordului Diamandi – Sazonov. Conștient de importanța demersurilor sale, Diamandi a dat dovadă, în cadrul tratatelor cu rușii, de perspicacitate, inteligență, creativitate și tărie de caracter. Diplomatul a știut să se folosească de fiecare detaliu și să scoată totul din negocieri. Prin intermediul acordului, România obținea, în schimbul neutralității, garanții similare pe care Rusia le-ar fi dat statului român, la începutul negocierilor, doar în schimbul intervenției armate. În același timp, înțelegerea dintre cele două state a creat un „culoar” care avea să permită ulterior lui Diamandi să exploateze starea de nesiguranță care se instalase la Petrograd.

Negocierile propriu-zise pentru intrarea României în război au început într-o perioadă tulbură. Înfrângerile militare ale rușilor au produs în mintea diplomatului o stare de neliniște și de mare îndoială. Colos „cu picioare de lut”, Imperiul Rus părea să scârțâie din toate încheieturile. Partea română a încercat să profite de slăbiciunea rușilor de pe front, dar proiectul teritorial românesc, prezentat de Diamandi, nu a avut însă susținere din partea niciunui aliat. Pătrunderea trupelor țariste pe teritoriul României, la Mamornița, a demonstrat, dacă mai era cazul, modul în care Petrogradul se putea

departe neutralitatea”. Vezi Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III, partea a V-a, 1916-1917, p. 13.

¹⁴⁷ Conform lui Lupu C. Kostaki, condițiile tratatului păreau să fie foarte avantajoase pentru statul român. După război și după destrămarea Austro-Ungariei, România urma, în teorie, să ia locul Imperiului bicefal ca mare putere în concertul european (Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător. Un înalt funcționar român sub guvernământul militar german (1916-1918)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru Istrati și Claudiu-Lucian Topor, București, Editura Humanitas, 2020, p. 226).

¹⁴⁸ Dumitru Preda, *România și Antanta*, Iași, Editura Institutul European, 1998, p. 81. Convenția semnată de România prevedea că statul român va intra în conflagrația mondială până la 28 august sau, cel târziu, la 10 zile după ce ofensiva de la Salonic, care trebuia să înceapă la 20 august, avea să pornească contra Bulgariei. Articolul 2 stabilea ca România să atace Austro-Ungaria conform clauzelor militare anexate și să întrerupă toate relațiile cu Germania, Bulgaria și Turcia. Articolul 4 prevedea ca statul român să nu fortifice zona din Banat din fața Belgradului și să acorde sârbilor dreptul de a emigra în Serbia după conflict. Prin intermediul articolului 5 se stipula că România trebuia să se abțină de la încheierea unei păci generale sau separate cu inamicul. Articolul 7 obliga autoritățile române să păstreze secretul convenției până la încheierea războiului. De asemenea, articolul 1 obliga Aliații să apere integritatea României, asigurând în acest mod Dobrogea de sud împotriva cererilor bulgare. Totodată, prin intermediul articolului 3, Aliații se obligau să recunoască dreptul României de a-și alipi teritoriile Austro-Ungariei locuite de români (cerințele maxime ale lui Brătianu), inclusiv Bucovina de nord până la Prut și Cernăuți (Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 31).

¹⁴⁹ Marian Voicu, *Tezaurul României de la Moscova. Inventarul unei istorii de o sută de ani*, București, Editura Humanitas, 2016, p. 23.

comporta cu un potențial aliat. Autoritățile de la București și diplomația română din Rusia, în frunte cu Diamandi, au trecut relativ ușor peste incident, „mecanismul” negocierilor fiind deja „fixat” pentru a mai putea da înapoi. Succesele militare ale Aliatilor aveau „să șteargă cu buretele” neajunsurile negocierilor de până atunci, iar România avea să intre în Marele Război nepregătită și având la nord un aliat nesigur pe el, agresiv și total necooperant.

CONSTANTIN DIAMANDI, MISSION TO PETROGRAD IN TIME OF ARMED CONFLICT.
NEGOTIATIONS ON ROMANIA'S ENTRY INTO THE GREAT WAR (1913-1916)
(Summary)

Keywords: Constantin Diamandi, diplomacy, Petrograd, Tsar, Great War, negotiations.

The first months of Constantin Diamandi's mission in the Russian capital were to be “full”, during which audiences and visits took place continuously, the diplomat being received by numerous Grand Dukes and Grand Duchesses and, finally, by Tsar Nicholas II at Tsarskoe-Selo. Diamandi still found himself in the period when a diplomatic career was perceived “by means of festivities, of parties at great courts, at great emperors, of putting oneself in contact with great people, hence a pleasant life”. But nothing could have foreseen the tragedy that the whole world was to experience with the outbreak of the Great War.

At the head of one of Romania's most important diplomatic positions, Diamandi was to be involved in the negotiations for Romania's entry into the conflict. But participation in the war was to bring Bucharest the “richest harvest”. In this context, and in perfect agreement with Ion I. C. Brătianu, the president of the Romanian government, Diamandi negotiated with the Russian authorities in the troubled conditions of the war.

At the negotiating table, everything counted. The course of the war, the internal situation in Russia, the trend of Romanian public opinion, dynastic relations, the connections that the diplomat had made in Petrograd – all these elements could and should have been advantages in the discussions that the plenipotentiary minister had with the Tsarist authorities.

NINA-MIHAELA CIOBOTARU-GAVRIL*

**ALEXANDRU EM. LAHOVARI:
MINISTRU LA PARIS „ÎN VREMURI DE RĂZBOI” (1914-1917)**
(II)**

După izbucnirea războiului, la presiunile lui Isvolski, guvernul rus luase inițiativa unor acțiuni diplomatice pentru a atrage Bulgaria în tabăra Antantei, oferindu-i la schimb compensații teritoriale din partea tuturor țărilor vecine ei. Declarația de război a Turciei a dus la intensificarea intervențiilor ruse la Sofia, pentru a determina Bulgaria să atace Înalta Poartă. Asigura astfel liniștea României la frontierele sale din sudul țării în vederea unui atac asupra Austro-Ungariei, pentru momentul când aceasta decidea intrarea în război de partea Antantei¹. Potrivit datelor obținute de Lahovari, ministrul de Externe Delcassé era de acord cu propunerile Rusiei pentru oferirea compensațiilor Bulgariei, „dar eforturile sale la Atena și Belgrad nu par să aibă succes”. Dimpotrivă, nota plenipotențiarul român, colegii săi din Grecia și Serbia, acreditați în Franța, erau revoltați de ideea unor cedări teritoriale către Bulgaria. Guvernul grec îl însărcinase pe trimisul său diplomatic să protesteze ferm împotriva oricărei cesiuni teritoriale. Mai mult decât atât, Grecia și Serbia acuzau Bulgaria că făcea un joc dublu, că Sofia avea o alianță cu Austria și, foarte probabil, și cu Poarta. România în schimb era de acord cu guvernul rus în privința reparațiilor ce trebuiau oferite Bulgariei, Isvolski declarându-se încântat de poziția României, după cum nota, într-un raport diplomatic, Lahovari². Tittoni, reprezentantul Italiei, era în asentimentul Rusiei și României în această chestiune, și făcea tot posibilul – dar în zadar – pentru a schimba poziția ministrului Serbiei în Franța, Milenko Vesnić. Acesta era însă revoltat că țara sa trebuia să accepte compensațiile pentru Bulgaria înainte ca Serbia să fie asigurată de partea care îi revenea la împărțirea teritoriului Austro-Ungariei. Tittoni considera că, prin compensarea bulgarilor, România obținea imediat libertate deplină de acțiune pentru a intra în război și, în consecință, Italia trebuia să acționeze similar. „În ceea ce ne privește, indiferent ce se va întâmpla cu abordarea rusă față de Bulgaria, România va fi luată în considerare pentru bunăvoința și moderația sa”, comunica Lahovari, în telegrama din 28 octombrie/10 noiembrie 1914³.

* Doctor în istorie, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; e-mail: nina.gavril@yahoo.com.

** Prima parte a acestui studiu a fost publicată în *AIIX*, t. LIX, 2022, p. 121-150.

¹ ANIC, fond Casa Regală, dosar 52/1914, f. 81.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

La 3/16 noiembrie 1914, Lahovari înștiința guvernul de la București că discutate cu ambasadorul Rusiei, Al. Isvolski afirmând cu acest prilej că, dacă România intenționa să intre în război, nu trebuia să întârzie prea mult luarea acestei decizii, „pentru că sarcina sa poate deveni mai târziu mai puțin ușoară decât este acum”. În contextul în care forțele armatele ale Dublei Monarhii amenințau să zdrobească Serbia, diplomatul rus Isvolski credea că era momentul ca armata română să își joace rolul în acest conflict, „cu cel mai mic risc și efort”, reducând presiunea armată a Austriei. Potrivit ambasadorului rus, dacă Monarhia Bicefală scăpa de rezistența sârbească, ar fi fost pregătită să facă față unui atac din partea României, atunci când Bucureștiul ar fi decis, în final, să acționeze⁴. În replică, Lahovari i-a spus diplomatului rus că ezitățile României erau firești, având în vedere atitudinea ambiguă a Bulgariei, care evita să ofere garanțiile necesare Bucureștiului pentru „deplina noastră libertate de acțiune”. Isvolski considera că bulgarii nu vor îndrăzni să atace România, iar în varianta cea mai sumbră, în opinia ambasadorului rus, o armată română de până la 200.000 de soldați în Dobrogea ar fi fost mai mult decât suficientă pentru a-i ține la distanță: „Domnul Isvolski a încheiat conversația cu aceste cuvinte: «Dacă aștepti prea mult, ai grijă să nu ajungi prea târziu; nu în fiecare zi ești la fel de norocos ca anul trecut»”, nota Lahovari în telegrama din 3/16 noiembrie 1914⁵.

La o zi după întâlnirea cu Isvolski, ministrul român în Franța trimitea noi informații în țară, raportând răspândirea cu insistență a unui zvon cum că Austria ar cere pace. Cu toate că nu dădea crezare acestei vești, Lahovari spunea superiorilor săi că avea datoria profesională de a o semna. În schimb, dintr-o sursă sigură, plenipotențiarul aflase că Budapesta sonda Tripla Înțelegere în legătură cu viitorul pe care alianța îl pregătea Ungariei. Astfel, un redactor al ziarului „Pester Lloyd” din Budapesta primise misiunea să discute aceste aspecte la Londra, la rugămintea membrilor opoziției maghiare și cu aprobarea contelui István Tisza⁶.

Atitudinea Bulgariei îl neliniștea în continuare pe șeful misiunii românești în Franța, în ciuda declarațiilor repetate ale autorităților de la Sofia, care dezmințeau un atac la nord de Dunăre. Lahovari știa că Germania și Austro-Ungaria depuneau eforturi diplomatice însemnate pentru a câștiga autoritățile de la Sofia de partea cauzei lor⁷. Varianta sugerată de Isvolski în luna august 1914, pentru asigurarea României împotriva unei eventuale incursiuni armate bulgare – trimiterea unui corp expediționar rusesc la Varna –, nu mai era în luna noiembrie la fel de lesne de realizat: „acestea nu pot fi trimise pe mare: totuși, vă supun ideea ca o indicație”, nota Lahovari, în telegrama din 5/18 noiembrie 1914. El considera că o astfel de colaborare ar reprezenta pentru opinia publică din România o „garanție suplimentară a bunei credințe a rușilor față de noi, dacă va fi nevoie”⁸.

În contextul unui nou succes al armatei țarului în Polonia, ce deschidea calea pentru asediul Cracoviei, apăreau noi zvonuri privind „descurajarea Austriei”, receptate și de Lahovari. Reprezentantul diplomatic al României în Franța intrase în posesia unor informații potrivit cărora regele Spaniei, Alfonso al XIII-lea, interesat de soarta Dublei Monarhii datorită legăturilor de familie, încerca să afle poziția Triplei Înțelegeri față de o pace separată cu Austro-Ungaria. „Oricare ar fi motivul, nu mai avem timp de pierdut”, scria Lahovari, motivând că Viena avea interesul de a exclude România și Italia din

⁴ *Ibidem*, f. 101.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, f. 109.

⁷ *Ibidem*, f. 111.

⁸ *Ibidem*.

împărțirea teritoriului ce urma a-i fi dezmembrat după capitulare⁹. Abia pe finalul războiului, de teama apariției unui „gol de putere” în Europa Centrală, în contextul revoluției ruse, aliații luau în serios desprinderea Austro-Ungariei de alianța cu Germania¹⁰.

Revenind la situația din 1914, la data de 20 noiembrie/3 decembrie a acelui an, Alexandru Em. Lahovari observa întoarcerea, de dimineață, a președintelui Republicii Franceze la Bordeaux. Raportul plenipotențiarului conține și informația că guvernul francez se pregătea, în măsura în care situația militară o permitea, să se întoarcă cât mai repede la Paris. „Ne așteptăm să plecăm în cursul săptămânii viitoare, probabil joia viitoare. Camerele sunt convocate pentru data de 22 decembrie”, scria ministrul român¹¹. Raportul din 23 noiembrie/6 decembrie comunica Bucureștiului că guvernul, administrațiile și corpul diplomatic aveau programată întoarcerea în capitala Franței în cursul săptămânii respective. Plenipotențiarul scria că avea să plece la Paris „miercuri seara, cu Jean Lahovary și Popovici”¹².

Relațiile foarte bune pe care le-a dezvoltat cu ambasadorul Italiei în Franța au continuat și în perioada exilului în orașul supranumit *Perla Aquitaniei*¹³. Tommaso Tittoni nu i-a ascuns lui Lahovari situația gravă în care se afla armata italiană atât din punct de vedere moral, cât și din punct de vedere material, lipsindu-i pregătirea necesară pentru război. Ambasadorul italian conștientiza că aceasta era calea pe care statul său trebuia să o urmeze, dar nu ignora dificultățile și riscurile acestei acțiuni. Evenimente din ce în ce mai importante, favorabile însă aliaților, s-au produs la Lyon și la Genova. Discursurile înflăcărâte ale lui Gabriele D’Annunzio¹⁴ au crescut entuziasmul maselor populare din nordul Italiei. Același efect îl aveau și articolele lui Benito Mussolini din ziarul pe care viitorul *Il Duce* l-a fondat, „Popolo d’Italia”, după ce fusese alungat din Partidul Socialist. Toate acestea au dus la intrarea în război a Italiei, la 24 mai 1915, de partea Antantei. Tittoni a rămas însă dezamăgit că România nu a urmat exemplul țării sale și că Italia a fost obligată să se resemneze cu victoriile armatei austriece de pe front¹⁵. Italia încheiase cu România un acord, la 10 septembrie 1914, prin care se stabilea că cele două țări nu aveau să intre în luptă înainte de a se anunța printr-un aviz reciproc¹⁶. Cu toate acestea, România a ales să participe la Marele Război cu un an mai târziu decât Italia. Nici Roma nu a informat însă Bucureștiul de negocierile pe care le purta pentru intrarea în război de partea Antantei, Rusia opunându-se transmiterii de date pe acest subiect către autoritățile române, după cum îi dezvăluia Tittoni șefului Legației României din Franța¹⁷.

⁹ *Ibidem*, f. 135.

¹⁰ Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor (1804-1945)*, traducere de Andreea Doica, prefață de Lucian Leuștean, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 206.

¹¹ ANIC, fond Casa Regală, dosar 52/1914, f. 149.

¹² *Ibidem*, f. 161.

¹³ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 68.

¹⁴ Gabriele D’Annunzio, prinț de Montenevoso, duce de Gallese (12 martie 1863 – 1 martie 1938), a fost scriitor, poet, jurnalist, președinte al Academiei italiene. S-a mutat la Roma în 1881, unde și-a început cariera literară. Anul 1910 îl găsește în Franța, dar s-a reîntors în Italia, unde a devenit un susținător fervent al intrării țării sale în război alături de Antanta. În Marele Război, d’Annunzio a servit ca infanterist în armata italiană, mai apoi ca marinar și aviator. A fost unul dintre puținii scriitori agreați de către Mussolini. Antinazist fervent, detestându-l pe Hitler, s-a opus apropierii Italiei de Germania nazistă.

¹⁵ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 159-160.

¹⁶ Ion Agrigoroaiei, *Marea Unire*, în Gheorghe Platon (coord.), *Istoria românilor*, vol. VII, tomul II, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 407.

¹⁷ Mihail Dobre, *Aspecte politico-diplomatice ale relațiilor româno-italiene în perioada aderării României la Antanta (1916)*, în Mihail E. Ionescu (coord.), *Anul 1916 în dinamica războiului mondial. Intrarea României în „Marele Război”*, București, Editura Militară, 2017, p. 81.

Pregătirea armatei române

Pregătirea armatei române în vederea participării la Marele Război era una dintre cele mai mari temeri și preocupări ale președintelui Consiliului de Miniștri. Ionel Brătianu cunoștea foarte bine dotarea lacunară a trupelor, care era evidentă încă din campania din 1913, la care acesta participase în calitate de ofițer rezervist¹⁸. Astfel, înțelegem de ce Brătianu a reflectat mult timp, ezitând să-și trimită țara în război în primăvara lui 1915¹⁹. Istoricul Florin Constantiniu considera că, în pregătirea armatei pentru război, liderul liberal a decis eronat în mai multe privințe; întocmai ca în cazul politicii externe, unde Brătianu greșea, mergând pe mâna lui Emanoil Porumbaru²⁰, cu toate că președintele Consiliului de Miniștri decidea în toate chestiunile externe importante²¹. Astfel, la Marele Stat Major, Brătianu a ales să-i ofere putere deplină generalului Dumitru Iliescu, un personaj „total obedient față de primul-ministru, tipul generalului fanfaron și iresponsabil, anunțând că tot este pregătit și că victoria e sigură”²². Bun prieten cu Brătianu, Iliescu era bănuیت de corupție și avea o imagine publică defavorabilă din cauza lipsei lui de moralitate. Totuși, prim-ministrul român i-a încredințat supravegherea pregătirilor de război ale armatei, inclusiv a acțiunilor întreprinse în străinătate pentru achiziționarea celor necesare trupelor²³.

Revenind la situația din primele luni ale războiului, situația nu era tocmai favorabilă forțelor Antantei: armata austriacă a provocat înfrângeri masive Serbiei, acaparând mare parte a teritoriului acestui stat; pe când rușii suferiseră o serie de eșecuri în Polonia, pierzând și o mare parte din armament. O nouă ofensivă a armatei țarului era puțin probabilă, aceasta așteptând să primească dotările necesare pentru susținerea efortului de război. În spatele frontului, uzinele lucrau la capacitate maximă dar abia făceau față cererilor²⁴. Chiar dacă victoria de la Marna a produs în România o impresie profundă, care a încurajat patrioții români să manifeste din ce în ce mai tare dorința stringentă de a intra în război, insuficienta dotare cu armament nu permitea, totuși, intrarea imediată a României în război.

După cum notează Ștefan Mășu și Ilie Dumitru, „prelungirea conflictului a însemnat epuizarea resurselor umane și materiale într-un ritm galopant”²⁵. În toate țările implicate în Marele Război se impunea creșterea și extinderea producției de armament, toate resursele posibile fiind canalizate în această direcție. Economiiile statelor beligerante se transformaseră în condițiile războiului, dezvoltarea industrială fiind susținută de către comenzile de stat; astfel că influența elitelor din domeniile industriale și financiare

¹⁸ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, vol. I, București, Editura Casa Școalelor, 1922, p. 156.

¹⁹ A. D. Xenopol afirma faptul că „dacă cele mai mari probabilități sunt pentru izbânda finală a Triplei Înțelegeri, iar Italia și România pot câștiga mult și sigur numai prin răpunerea Dublei Alianțe, ce împrejurări ne pot împiedica oare e a lua această hotărâre mântuitoare?”; a se vedea A. D. Xenopol, *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, Editura H. Goldner, 1914, p. 143-144.

²⁰ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a IV-a, revăzută și adăugită, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2008, p. 269.

²¹ Claudiu-Lucian Topor, *Diplomația românească în vremea Marelui Război. Miniștrii de externe – biografii sumare și portrete rețușate (1914-1918)*, în Mihail E. Ionescu (coord.), *op. cit.*, p. 160-162.

²² Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 269.

²³ Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, traducere din limba engleză de Dan Criste, București, Meteor Publishing, 2014, p. 41.

²⁴ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 160.

²⁵ Ștefan Mășu, Ilie Dumitru, *Puterea economică în istoria lumii*, vol. II, *De la Marele Război la Marea Criză și de la Marea Criză la un nou Mare Război. Un studiu geoeconomic, geoistoric, geopolitic și juridic*, București, Editura Pro Universitaria, 2021, p. 36.

creștea în detrimentul politicienilor: „în timp ce clasa politică era eclipsată în exercitarea puterii, tandemul armată – industrie a preluat controlul economiilor naționale”, subliniază cei doi cercetători²⁶.

Aflată deocamdată în afara conflictului, România a făcut și ea schimbări majore în plan economic, toate ramurile fiind afectate, menționează istoricul Keith Hitchins. Întrucât guvernul român se străduia să pregătească armata pentru iminenta intrare în război, industria a fost dirijată treptat către asigurarea necesităților militare. Totuși, după cum subliniază același Keith Hitchins, nivelul scăzut al industrializării, îndeosebi în metalurgie și domeniile conexe, la care se adăuga lipsa personalului specializat care să asigure buna și constanta funcționare a întregului angrenaj industrial, dădeau mari bătăi de cap guvernanților de la acea vreme. Soluția de avarie aleasă de guvernul Brătianu a fost să comande urgent din străinătate cele necesare armatei²⁷. „Industria românească putea satisface doar o mică parte a necesităților armatei. De exemplu, putea asigura zilnic doar două obuze pentru fiecare tun și un singur cartuș pentru fiecare pușcă”, nota Hitchins²⁸.

Puțini dintre oamenii politici români de prim rang, inclusiv din guvern, cunoșteau situația reală a armatei, după cum consemna, în volumul său de amintiri, chiar colonelul Vasile Rudeanu, ginerele plenipotențiarului Alexandru Em. Lahovari²⁹. În sprijinul afirmației sale, ofițerul relatează un episod petrecut la 9 noiembrie 1914, atunci când, la domiciliul lui Brătianu, se reuniseră numeroși miniștri și înalți funcționari liberali pentru a discuta situația țării în contextul războiului ce cuprinsese întreaga Europă. Astfel, relatează colonelul Rudeanu, în momentul în care intra în biroul lui Brătianu, discuțiile erau în toi. Liderii liberali afirmau că serviciul sanitar pentru război era pregătit, iar din stocul de șine de care dispunea România se puteau fabrica în masă proiectile de artilerie. Drept dovadă, pe masă a fost așezat „un proiectil de tun cu trageră repede de câmp, nichelat și poleit” ce reprezenta de fapt, în opinia ofițerului român, doar „un frumos bibelou de birou”; întrucât Rudeanu considera că oțelul de șine nu putea avea „calitățile cerute unui oțel pentru proiectile de război”³⁰. Dar chiar și așa, dacă s-ar fi putut fabrica asemenea proiectile, ele nu ar fi putut fi folosite pentru că „nu aveam nici explozivi pentru a le încărca, nici pulbere să le tragem”, România neavând la acea dată o fabrică pentru producerea de explozivi. Iar la cele remarcate anterior, se mai adăuga și faptul că majoritatea oamenilor politici susțineau că „Puterile cu care vom fi aliați ne vor da cu siguranță, imediat, tot ceea ce trebuie armatei noastre”³¹.

După cum remarca colonelul Vasile Rudeanu, situația la acel moment era o „supralicităție de afirmații pentru a dovedi posibilitatea intrării noastre imediate de război”³². Ginerile diplomatului român la Paris menționează, tot aici, că putea fi vorba numai despre Puterile Centrale,

[...] care cunosc fabricația munițiilor noastre și au tot utilajul necesar stabilit; Anglia și Franța însă, cu un armament diferit de al nostru, n-o pot face decât după ce industriile respective își vor stabili și fabrica utilajul necesar; ceea ce va cere una la două luni³³.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Keith Hitchins, *România (1866-1947)*, ediția a IV-a, traducere de George G. Potra, București, Editura Humanitas, 2013, p. 300.

²⁸ *Ibidem*, p. 304.

²⁹ Vasile Rudeanu, *Memorii. Din timpuri de pace și de război (1884-1929)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Preda și Vasile Alexandrescu, București, Editura Cavallioti, 2004, p. 65.

³⁰ *Ibidem*, p. 66.

³¹ *Ibidem*, p. 65.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 66.

La acest termen se mai adăugau încă o lună pentru fabricarea și împachetarea primului lot, plus o lună pentru transportul acestuia, ceea ce ducea la un total de trei-patru luni pentru ca România să intre în posesia armamentului comandat. Dacă noi am fi intrat în război la acel moment, potrivit analizei colonelului Rudeanu,

[...] după circa două săptămâni de lupte, o parte din artileria noastră va fi silită să înceteze focul; o altă parte după trei săptămâni, iar la o lună și jumătate, întreaga noastră artilerie, din lipsă de muniții, nu va mai putea lupta. După aproximativ o lună de război și o treime din infanteria noastră va fi și ea silită să înceteze lupta. Celelalte două treimi, lipsite de sprijinul artileriei, nu vor mai putea ține mult. Oștirea noastră va merge la înfrângere. Dezastrul nu e exclus³⁴.

Putem afirma că Brătianu a făcut eforturi mari de a frâna nerăbdarea prematură a societății privind participarea la ostilitățile armate, liderul Partidului Național Liberal cunoscând, prin prisma celor văzute pe câmpul de luptă, implicațiile unui război modern³⁵. Opinia șefului guvernului era foarte clară: România se afla în cea mai grea situație. Era lipsită de echipamentul de bază, iar cantitatea redusă de muniție și de materiale de care dispunea putea fi repede epuizată fără posibilitatea de a fi înlocuită.

Până la Primul Război Mondial, Germania și Austro-Ungaria erau principalii furnizori ce asigurau tot necesarul pentru dotarea trupelor³⁶, în condițiile în care România nu avea o fabrică în care să producă avioane, tunuri, puști sau muniție. „Declarația de neutralitate a României care nu a mulțumit aliații nu ne-a permis să ne bazăm pe Puterile Centrale să ne furnizeze tot ceea ce armata avea nevoie”, nota plenipotențiarul român la Paris³⁷.

Colonelul Rudeanu evoca deseori, în diferite broșuri și reviste, serioasele lipsuri cu care se confrunta armata română, situație care era neluată în considerare de către mai marii țării, întrucât aceștia se bazau pe faptul că,

[...] în urma rezultatelor conferințelor de pace ținute la Haga, nu va mai fi război [...] sau, dacă totuși va fi război, marii noștri aliați, Germania și Austria, aveau să procure armatei noastre tot ceea ce îi trebuia ca să lupte în bune condițiuni. Nu era deci nevoie a se împovăra finanțele țării cu marile cheltuieli cerute de o imediată și bună pregătire a oștirii³⁸.

În momentul izbucnirii Primului Război Mondial, „nimeni nu mai vorbea de economii la armată”, afirma ginerele lui Alexandru Em. Lahovari³⁹. În perioada 1914-1915, bugetul Ministerului de Război fusese majorat cu 20% comparativ cu anul precedent, ajungând la circa 98,1 milioane de lei, quantum reprezentând 16,34% din bugetul total al statului român. În exercițiul financiar 1916-1917, bugetul acestui minister era de 115 milioane de lei, echivalentul a 18% din bugetul statului⁴⁰. Lipsa ajutorului din partea Puterilor Centrale, în vederea înarmării României, precum și nevoia de materii

³⁴ *Ibidem*, p. 67.

³⁵ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 79.

³⁶ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 304.

³⁷ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 80.

³⁸ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 57.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Maria Georgescu, Sergiu Iosipescu, *Reforma organismului militar între modelul francez și cel german (1878-1916)*, în Petre Otu (coord.), *Reforma militară și societatea în România (1878-2008). Relaționări externe și determinări naționale*, București, Editura Militară, 2009, p. 89.

prime l-au determinat pe Brătianu să trimită în străinătate diverse comisii pentru achiziționarea de materiale de război, arme și muniții. În consecință, delegații statului român au negociat contracte pentru diverse materiale de război în Franța, Marea Britanie, Rusia, Spania, Portugalia, Suedia, Danemarca, Elveția și în Statele Unite ale Americii⁴¹.

Constantin Kirițescu expune, în monumentală sa lucrare *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919*, situația armatei române în primul deceniu al secolului al XX-lea, făcând o comparație cu armata Bulgariei, mai bine pregătită față de aceea a României, având în vedere că vecinii de la sud de Dunăre aveau o populație inferioară statului român⁴². Astfel, în 1910, infanteria română dispunea de numai 153 de batalioane de „linia întâia (active și rezerve)”⁴³, spre deosebire de bulgari, care numărau 216 batalioane. Pe durata războaielor balcanice, „efectivele armatei noastre s-au ridicat la 234 batalioane de infanterie, 692 tunuri și 93 de escadroane de cavalerie; totalitatea oamenilor mobilizați, luptători, servicii, părți sedentare, s-a ridicat la cifra de 466.983 de oameni”, nota Kirițescu⁴⁴.

Așa se prezenta situația armatei române în momentul în care colonelul Rudeanu își începea periplul prin mai multe orașe europene, în vederea contractării comenzilor necesare pentru aprovizionarea oștirii. Colonelul prezenta în memoriile sale această perioadă, în capitolul intitulat *Pentru cauza reîntregirii naționale*. În septembrie 1914, Rudeanu a efectuat o vizită în Germania, mai exact la renumita fabrică Krupp, din orașul Essen, pentru a achiziționa „o sută de mii de proiectile unice”. Acestea erau plătite, „gata de a fi expediate la București”, însă guvernul de la Berlin oprise exportul, invocând ca argument faptul că România era o țară neutră⁴⁵. În urma discuției dintre ministrul de Război german, generalul Erich von Falkenhayn, și Rudeanu⁴⁶, ginerele lui Lahovari obține pentru România „cele o sută de mii de proiectile unice, dar nimic mai mult”, în condițiile în care muniția achiziționată de statul român nu era de niciun folos artileriei germane⁴⁷.

În expediția întreprinsă la Viena, Rudeanu nu a mai avut parte de vreo reușită. În capitala monarhiei dualiste, trimisul guvernului Brătianu avea ca misiune obținerea a „cel puțin o sută de mii de puști la uzinele «Steyr» și cincizeci milioane elemente de cartușe de 6,5 mm la fabrica «Keller» din Hirtenberg”⁴⁸. Comanda nu putea fi însă onorată fără aprobarea Ministerului de Război austro-ungar, după cum fusese informat oficialul român chiar de către directorul general al fabricii Keller. Cu toate că a depus toate eforturile necesare parafării tranzacției, obținând chiar și o audiență la ministrul de Război al Imperiului Austro-Ungar, feldmareșalul Alexander von Krobatin – unde a discutat toate aceste aspecte, prin care s-a stabilit un „acord de compensațiuni” –, colonelul Rudeanu s-a întors în țară cu o listă „foarte împovărătoare” pentru statul român⁴⁹: „Pentru opt mii cinci sute puști «Steyr» ni se cereau 500 de vagoane de benzină și ni se propunea pentru 300 de vagoane de benzină cartușe de armă și de pistol automat”⁵⁰.

⁴¹ *Ibidem*, p. 91.

⁴² Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 191-192.

⁴³ *Ibidem*, p. 191.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 192.

⁴⁵ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁶ Pentru mai multe detalii, a se vedea *ibidem*, p. 58-59.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 61.

⁵⁰ *Ibidem*.

În urma celor două misiuni efectuate, colonelul Rudeanu ajungea la convingerea că nu se putea conta pe sprijinul Puterilor Centrale pentru pregătirea armatei române, „afară de cazul când România s-ar fi hotărât să intre în război, alături de ele”⁵¹.

În plus, în urma discuțiilor purtate în străinătate cu posibili parteneri economici, Rudeanu fusese informat că și planul României de a obține provizii militare de peste Ocean, din America, era total nefezabil, avându-se în vedere contextul internațional și dinamica războiului:

[...] țările care aveau o industrie militară mai serioasă erau în război și cu nevoi atât de mari și presante pentru armatele lor, încât abia le puteau satisface. Nici în America [directorul fabricii Keller] nu credea că o să dobândim ceva, pentru că intervenea chestiunea transportului pe apă. Vasele de război engleze opreau, controlau toate vapoarele ce întâlneau și confiscau orice fel de material de război sau materii prime ce găseau⁵².

La întoarcerea în țară după aceste tratative nefructuoase, colonelul Rudeanu, care deținea funcția de șef al Direcției Superioare a Armamentului din Ministerul de Război, considera că era de datoria lui să informeze partidele politice cu privire la „starea reală în care se găsea armata și marile greutăți ce întâmpina pregătirea ei de război”⁵³. Întrucât nu îi cunoștea personal pe conducătorii formațiunilor politice, a apelat la terțe persoane de legătură în vederea transmiterii mesajelor sale. Lui Ionel Brătianu i-a comunicat toate aceste amănunte presante prin secretarul general al Ministerului de Război, generalul Iliescu, iar lui Alexandru Marghiloman, printr-un amic al acestuia⁵⁴. Potrivit relațiilor lui Rudeanu, informațiile nu au ajuns la liderul liberal, iar în cazul lui Marghiloman, deși acesta luase la cunoștință de cele transmise, „fie că nu fusesem înțeles, fie că nu i se transmisese exact cele ce spusese, fie din alte cauze comunicarea mea apare cu o mare eroare și cu două sensuri greșite”⁵⁵.

Ministerul de Război primea foarte multe oferte de vânzare-cumpărare a armamentului necesar armatei române de la state beligerante, dar prețurile solicitate de furnizori erau foarte ridicate. Mai mult decât atât, ofertanții puneau drept condiție expresă, pentru onorarea comenzilor, plata, de către statul român, a unor avansuri mari din sumele prevăzute în contracte; iar datele de livrare a echipamentului și munițiilor nu erau certe, fiind condiționate de expresia „afară de caz de forță majoră”. Pe aceste oferte, generalul Dumitru Iliescu, secretarul general al Ministerului de Război, puneă apostila: „Direcția superioară a Armamentului” sau „Colonelul Rudeanu va referi”⁵⁶.

Ca urmare a celor două misiuni, din Germania și din Austro-Ungaria, colonelul Rudeanu realiza „că nu se putea avea nimic de la o țară străină aflată în război, fără consimțământul guvernului respectiv, și acest consimțământ nu se dă decât dacă intrăm în război alături de țara sa”⁵⁷. Întrucât lua decizia de a respinge ofertele care ajungeau la Ministerul de Război, în condițiile contractuale ingrate, mai sus prezentate, aceste acțiuni îl transformau pe Rudeanu într-un personaj nu tocmai popular, mai ales printre afaceriștii care căutau să profite economic de pe urma situației deloc favorabile atât intern, cât și extern:

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 60.

⁵³ *Ibidem*, p. 63.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Pentru mai multe detalii, a se vedea *ibidem*, p. 63-64.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 63.

⁵⁷ *Ibidem*.

[...] indispușese teribil pe toți aceia care, sub ipostaza de a aduce servicii țării cătau să amăgească, numai pentru a pune mâna pe mare avansuri. O campanie subtilă, înverșunată, înveninată, fu pornită împotriva mea. Eram numit chițibușar, n-aveam nici o competență, nici o inițiativă, un „moftangiu” complet nepregătit pentru înalta funcție ce aveam în Ministerul de Război⁵⁸.

Campania de defăimare contra ginerelui plenipotențiarului român la Paris era total lipsită de temei, în condițiile în care Vasile Rudeanu era nu doar militar, ci și cadru didactic în acest domeniu, titular al cursului de artilerie la Școala de ofițeri de artilerie, geniu și marină. În plus, efectuase nenumărate vizite în țări europene, în vederea examinării modelelor de proiectile care se fabricau la acea vreme. Chiar și ministrul de Război german s-a declarat impresionat de cunoștințele pe care le deținea Rudeanu despre muniția de artilerie germană. În aceste condiții vitrege, ginerele lui Lahovari i-a solicitat generalului Dumitru Iliescu să fie mutat la comanda unui regiment de artilerie. Transferul nu a mai avut loc, întrucât la 9 noiembrie 1914, după cum scria Rudeanu,

[...] am primit ordinul ca a doua zi, la orele zece, să fiu prezent la domiciliul președintelui Consiliului, cu situațiile întregului armament, munițiilor și materialelor de război de care armata noastră dispunea. De asemenea și cu tabelul de materii prime necesare industriilor militare și civile care lucrau pentru armată⁵⁹.

Episodul este relatat amănunțit în lucrarea colonelului Rudeanu, fiind vorba despre întâlnirea, deja evocată, a celor mai importanți membri ai Partidului Liberal, din data de 9 noiembrie 1914, găzduită de liderul formațiunii, prim-ministrul Ionel Brătianu⁶⁰.

Discuțiile au continuat și în următoarea zi, între Președintele Consiliului de Miniștri și ginerele diplomatului român, iar în urma acestora, Rudeanu a fost trimis, la 17 noiembrie, în Italia, pentru „a da comenzi de muniții pentru armata noastră industriilor italiene”⁶¹. Drumul la Roma a însemnat, după cum consemna colonelul Rudeanu, „începutul îndelungatelor mele misiuni în Apus din timpul primului război mondial și, totodată, prologul înclinării politicii guvernului [Ion I. C. Brătianu spre Tripla Înțelegere]”⁶². Regele Victor Emanuel al III-lea l-a informat pe trimisul guvernului român că Italia

[...] se pregătește osârdnic de război, dar nu-l va începe decât atunci când va fi gata, aspirațiile sale naționale recunoscute, admise, și la momentul ce va crede nimerit. Armata noastră mai are nevoie de unele completări în material și personal⁶³.

În urma discuțiilor dintre colonelul Rudeanu, pe de o parte, respectiv regele Italiei, generalul Alfredo Dall'Olio, președintele Consiliului de Miniștri italian, Antonia Salandra, directorii fabricilor de cartușe de infanterie de la Bardalona și de proiectile de la Torino, pe de alta, ginerele lui Lahovari a reușit ca, în decurs de doar o săptămână de la sosirea sa la Roma, să întocmească 16 contracte de achiziționare a armamentului necesar României, obținând totodată aprobarea acestora⁶⁴. Din cantitatea și așa modestă de

⁵⁸ *Ibidem*, p. 64.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 65.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 65-68.

⁶¹ *Ibidem*, p. 70.

⁶² *Ibidem*, p. 71.

⁶³ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 76.

armament și muniție contractată, în comparație cu nevoile stringente ale oștirii, Roma a livrat ulterior doar o mică parte, contractele fiind reziliate în mai 1915, odată cu intrarea Italiei în război, de partea Antantei⁶⁵.

Încheindu-și misiunea din Italia, colonelul Rudeanu s-a îndreptat spre Paris, în decembrie 1914, unde dorea să obțină întreveneri cu miniștrii Millerand, Declassé și cu președintele Republicii Franceze, Poincaré⁶⁶. În urma discuțiilor avute, „guvernul francez s-a hotărât să admită cesiunile de muniții și materiale ce ați formulat, dar numai pe baza unei convenții între guvernul francez și cel român”⁶⁷. Întrucât convenția prevedea o „obligatie morală pentru guvernul nostru”⁶⁸, dar și faptul că trebuia să rămână secretă, „până când, cele două guverne, de comun acord, o vor da publicității”⁶⁹, colonelul Rudeanu s-a întors la București, prezentându-i detaliat lui Brătianu rezultatele tratativelor sale din Italia și Franța. De asemenea, i-a înmănat prim-ministrului contractele încheiate în Italia și propunerea de convenție de la Paris.

La 17/30 decembrie 1914, Alexandru Em. Lahovari informa Bucureștiul că „în urma avizului confidențial împărțit uzinelor franceze de către Ministerul de Război, îndată după vizita colonelului Rudeanu [...] primesc zilnic oferte”⁷⁰. Dar nu se știa până când puteau fi păcăliți inamicii prin atitudinea ambiguă a colonelului Rudeanu⁷¹.

La 15 ianuarie 1915, colonelul Rudeanu a fost autorizat de Brătianu să semneze convenția în numele guvernului român; nu îi adusese modificări, dar era necesară și contrasemnarea documentului de către Lahovari. La Paris, diplomatul român primise, între timp, o telegramă de la Brătianu, prin care era informat de sarcina de a contrasemna convenția adusă de colonelul Rudeanu. După semnarea și contrasemnarea convenției de către partea română, ginerele lui Lahovari venea cu documentul la Ministerul de Război francez, unde ministrul Millerand îi comunica însă ofițerului român că „semnarea convenției de guvernul francez întâmpina unele dificultăți”⁷².

Misiunile efectuate de colonelul Rudeanu erau cunoscute de cercurile politice franceze; fapt care a dus, în mod repetat, la sistări în expedierea muniției, întârzieri și multe alte obstacole în livrarea comenzilor destinate armatei române. A fost nevoie de toată încrederea de care Lahovari se bucura în rândul elitei politice pariziene pentru a risipi toate suspiciunile provocate de frecvențele călătorii ale colonelului Rudeanu prin Germania, Elveția și Austria, dar și pentru a îndepărta obstacolele din calea acestuia. Acțiunile lui Lahovari au avut ca scop să disimuleze decizia luată de guvernul român, de a intra în război atunci când era posibil, împreună cu viitorii aliați francezi.

Eforturile diplomatice ale lui Lahovari stârneau însă și nemulțumiri la înalt nivel. Aderarea plenipotențiarului la poziția guvernului francez, care solicita urgentarea intervenției militare române de partea Antantei, la începutul anului 1915, l-a determinat pe regele Ferdinand I să comenteze, despre Lahovari, într-o discuție privată cu Marghiloman, că acționează de „parcă ar fi ministrul Franței, nu al României”. Monarhul îi spunea interlocutorului său că avea să se adreseze ministrului de Externe, cerându-i să îi dea o

⁶⁵ Maria Georgescu, Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 91.

⁶⁶ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 77.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 82.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ AMAE, fond Paris. Militare. Primul Război Mondial, 1915-1917, vol. 581, raport nr. 3389, 17/30.XII.1914.

⁷¹ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 149.

⁷² Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 89.

lecție plenipotențiarului de la Paris⁷³. Între timp, la Paris, în februarie 1915, misiunea condusă de ginerele lui Lahovari reușea să contracteze comenzi în valoare totală de 5,1 milioane de lei, cu un comision de un milion de lei⁷⁴.

Semnarea convenției de către francezi, prin generalul Louis Henry Auguste Baquet, s-a înfăptuit la 8 martie 1915. Parafarea documentului de ambele părți era descrisă de către Rudeanu ca o „primă piatră la temelia viitoarei alianțe dintre România și Franța, implicit cu Tripla Înțelegere, era moralmente pusă”⁷⁵. Potrivit celor convenite de ambele părți prin acest document, guvernul francez se obliga să asigure statului român 40 de avioane, 50.000 de kilograme de pulbere de artilerie, 50 de milioane de cartușe de infanterie, 200.000 de proiectile de artilerie și multe altele necesare pentru dotarea corespunzătoare a armatei⁷⁶. În ianuarie 1916, prin parafarea unei noi convenții, Franța se angaja să ne furnizeze muniție în valoare de 28 milioane de franci⁷⁷. Câteva luni mai târziu, la început de august, Lahovari, într-o discuție avută la Paris cu Ion Mitilineu, spunea că Italia urma să predea muniția pe care statul român o comandase, iar inginerul Teodorescu se pregătea să plece în Franța pentru a recepționa alte tipuri de muniții. Marghiloman aflate, din surse proprii, că Teodorescu primise însărcinarea de a plasa o comandă de 250 de milioane de lei. Conform celor consemnate de liderul conservator, Lahovari i-ar fi spus lui Mitilineu că „Brătianu nu poate să nu iscălească cu Quadrupla Înțelegere”. În plus, diplomatul s-a văzut silit să arate telegrama sa unor oameni politici din Paris, pentru a-i încredința că acționa pe bază de ordin și doar Clemenceau și Millerand mai aveau îndoieli asupra opțiunilor României⁷⁸.

Dotarea cu echipament modern și muniție a armatei române, în vederea intrării în Marele Război, nu a reprezentat singura dintre piedicile cu care s-au confruntat factorii decizionali de la București. La acestea s-a adăugat și problema transportului, întrucât, potrivit analizei lui Constantin Kirițescu,

[...] era încă și mai grea decât aceea a găsirii materialului, căci singurele căi la care ne puteam gândi erau acelea ce străbăteau țările cu a căror viitoare colaborare puteam conta, iar aceste căi erau insuficiente sau cu foarte mari ocoluri⁷⁹.

În anul 1915, România încheiase cu Serbia și cu Rusia o convenție în vederea facilitării transportului de armament prin Salonic și apoi pe calea ferată Niș – Dunăre. Rușii, care foloseau aceeași cale de transport, nu și-au respectat obligațiile din convenție, ba mai mult, au sustras „din vagoane ceea ce ni se acordase”⁸⁰. României i se promisese „șapte trenuri pe săptămână”, dar în țară nu ajungeau nici măcar șapte pe lună, puncta

⁷³ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I (1897-1915), București, Editura Institutului de Arte Grafice „Eminescu”, 1927, p. 392.

⁷⁴ Ion Pătroi, Vladimir Zodian, *Politica de neutralitate activă promovată de România în anii 1914-1916*, în Ștefan Pașcu, Ilie Ceaușescu, Ștefan Ștefănescu et alii, *Istoria militară a poporului român*, vol. 5, *Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea Independenței de stat până la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. România în anii Primului Război Mondial*, Comisia Română de Istorie Militară și Centrul de Studii și Cercetări de Istorie și Teorie Militară, București, Editura Militară, 1988, p. 352.

⁷⁵ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 95.

⁷⁶ Ion Pătroi, Vladimir Zodian, *op. cit.*, p. 352.

⁷⁷ Nicolae Ciachir, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în Epoca Modernă*, București, Editura Oscar Print, 1998, p. 477.

⁷⁸ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, p. 502.

⁷⁹ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 195.

⁸⁰ *Ibidem*.

aceiași Kirițescu⁸¹. Acesta a fost motivul pentru care „ofensiva împotriva Serbiei ne-a surprins neaprovizionați și ne-a condamnat la inacțiune”⁸².

Ocuparea Serbiei de către armatele Puterilor Centrale a forțat România să caute o altă rută pentru transportul materialelor cu destinație militară. Astfel, din cauza intrării Imperiului Otoman în război de partea Puterilor Centrale și mai ales după închiderea Strâmtorilor, s-a apelat la varianta tranzitării acestor bunuri prin porturile rusești Arhanghelsk și Vladivostok; dar acestea erau „linii extraordinar de lungi și de complicate, în care, pe lângă dificultățile naturale, se adăuga reaua voință a oficialității rusești, precum și dezordinea și necinstea organelor lor subalterne”, comenta Kirițescu⁸³. Mai mult decât atât, aceste operațiuni implicau „sacrificii financiare impresionante”⁸⁴. Prima ambarcațiune care a deschis linia de aprovizionare a armatei române prin portul Arhanghelsk a fost vasul *Jiul*, plecat spre portul rusesc la 9 iulie 1916. Cea de-a doua a fost vasul *Bistrița*, care își începea misiunea trei zile mai târziu, la 12 iulie⁸⁵.

Rusia nu a autorizat însă aceste transporturi, ci doar a permis debarcarea și depozitarea materialelor în cele două porturi menționate. Autoritățile țariste intenționau să aprobe aceste transporturi către România numai când „tratativele diplomatice și militare vor ajunge la alianță formală”⁸⁶. Din păcate pentru eforturile depuse de autoritățile române în stabilirea unei rute constante pentru aprovizionarea trupelor, doar primele transporturi efectuate după încheierea convenției dintre Rusia și România au și ajuns în țară. A fost cazul materialelor primite în prima lună de la intrarea noastră în Marele Război. Următoarele livrări „au sosit cu întârzieri din ce în ce mai mari, au fost scufundate în adâncurile oceanului de submarinele dușmane, ori s-au răătăcit pe căile ferate ruse. Multe din lucrurile sosite erau stricate și făcute de neîntrebuințat”⁸⁷. Întinsul sistem de transport feroviar al Rusiei și-a arătat în acel moment limitele, fiind total depășit de amploarea războiului; pentru a riposta era necesară o tranzitare rapidă a combustibililor, alimentelor și muniției, atât pentru susținerea frontului, cât și a economiei interne⁸⁸.

Pe acest subiect, Alexandru Em. Lahovari a solicitat o audiență prim-ministrului Aristide Briand. Plenipotențiarul i-a înfățișat cu acest prilej toate greutățile pe care România le întâmpina în portul Arhanghelsk, îndeosebi în chestiunea munițiilor cedate din partea Franței. În plus, România era privată de comunicări practice și sigure cu Occidentul. Din acest punct de vedere, Lahovari rememora faptul că

[...] traversarea pe teritoriul României a muniției nemțești în scopul înarmării Turciei a fost cel mai greu de explicat francezilor. Intrarea în Marea Neagră a navelor Goeben și Breslau pe care Germania le-a adus pe neașteptate și pe care le-a vândut Turciei au justificat temerile apărute. Ele au trecut în mod deschis pe sub ochii autorităților noastre militare și financiare și au provocat de fiecare dată observații din partea viitorului aliat francez⁸⁹.

Într-o convorbire cu baronul de Guillaume, pe care acesta din urmă o relatează ministrului de Externe al Belgiei, la 17 ianuarie 1916, ministrul României la Paris îl

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Ion Pătroiu, Vladimir Zodian, *op. cit.*, p. 353.

⁸⁵ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 165.

⁸⁶ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 195.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 196.

⁸⁸ John Darwin, *Visul imperial. Ascensiunea și căderea puterilor globale, 1400-2000*, traducere din limba engleză de Diana Popescu-Marin, București, Editura Litera, 2021, p. 435.

⁸⁹ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 161-162.

asigura că România va fi în mod cert de partea Antantei; însă menționa că Ion I. C. Brătianu nu dorea să-și expună țara nici la cel mai mic risc, așteptând ca Aliații să decidă măsuri mai clare: „cele două cuvinte ale primului ministru sunt: «Realitate» și «Posibilitate», trebuie să ieșim din domeniul viselor și speranțelor pentru a da dovada forței noastre; trebuie să facem posibilă acțiunea guvernului de la București”⁹⁰. În discuția sa cu Guillaume, plenipotențiarul român la Paris preciza că, la sfârșit de martie și început de aprilie, Rusia avea să-și întărească suficient armata pentru a oferi României „sentimentul de sprijin pe care ea îl va putea găsi în această parte”. Lahovari opina că și trupele aliaților urmau a fi desfășurate, concomitent, contra Bulgariei, pentru a-i proteja pe români. Guillaume îi transmitea ministrului de Externe al Belgiei că Lahovari părea ferm convins că România nu urma să intre în război, sub nicio formă, de partea Puterilor Centrale⁹¹.

Pe de altă parte, dinspre Wilhelmstrasse s-a exercitat o presiune puternică asupra României, pentru ca Germania să procure de la statul român alimente și animale⁹². În mai 1916, România a încheiat un tratat comercial cu Germania, prin care Reich-ul se angaja să exporte în România articole de necesitate, importând în schimb porumb, grâu și petrol. Evident, au existat multe critici la adresa acestor legături economice, mai ales din partea oficialilor francezi, după cum afirma ministrul american la București, Charles J. Vopicka:

Guvernul român a pretins că tratatul era pur comercial și nu avea nicio semnificație politică, însă Franța nu a acceptat acest punct de vedere. Ministrul plenipotențiar al Franței, Camille Blondel, care se afla la post în România din 1907, a fost înlocuit cu contele de Saint-Aulaire și este posibil ca tratatul să aibă legătură cu schimbarea celor doi miniștri⁹³.

La 28 iulie 1916, noul ministru al Franței în România, Saint-Aulaire, își începea activitatea la București⁹⁴. Diplomația românească acționa cu multă precauție, în condițiile în care, pe lângă politica de intimidare și forță, Berlinul și Viena concepuseră, la începutul anului 1916, inclusiv un plan de atac preventiv împotriva României⁹⁵. La Paris însă, Lahovari a știut să dea explicații potrivite presei franceze privind relațiile României cu Germania. Răspunsurile diplomatului insistau tocmai pe presiunea exercitată asupra autorităților de la București și pe lipsa posibilității de a adopta o altă atitudine de teama unei posibile ocupări teritoriale de către Reich⁹⁶. Lahovari scria:

Adăugați la acestea contractele trecute încheiate între guvernul nostru și Germania pentru cumpărarea cerealelor noastre, a mobilei produse de noi, a petrolului și vă puteți da seama ușor rușinea pe care am simțit-o când a trebuit să explic toate aceste fapte⁹⁷.

⁹⁰ Anastasie Iordache, *Ion I. C. Brătianu: un corifeu al democrației și al liberalismului românesc*, ediția a 2-a revăzută și adăugită, București, Editura Albatros, 2007, p. 329.

⁹¹ Ministère des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur, Correspondance Politique, Légations, France, Série non reliée, vol. 15, Microf. Belgia, r. 24, c. 16-17, în Direcția Generală a Arhivelor Statului, *1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român*, vol. I, Documente externe, 1879-1916, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 687-688.

⁹² ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 162.

⁹³ Charles J. Vopicka, *Secretele Balcanilor. Șapte ani din viața unui diplomat în centrul furtunos al Europei*, cuvânt-înainte de Charles J. Vopicka, traducere, note și postfață de Andrei Alexandru Căpușan, Iași, Institutul European, 2012, p. 87.

⁹⁴ Hadrian G. Gorun, *Relații politico-diplomatice și militare ale României cu Franța în Primul Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, p. 98.

⁹⁵ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 476.

⁹⁶ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 832, f. 162.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 149-150.

Mulți francezi criticau încrederea prea mare acordată de guvernul Briand promisiunilor din partea României cu privire la intrarea noastră în război alături de Antanta⁹⁸. Lahovari a trebuit să gestioneze corespunzător situația neplăcută ce apăruse odată cu critica acerbă inițiată de Georges Clemenceau – în ziarul său, „L’Homme libre” – contra guvernului român și, în mod particular, împotriva lui Brătianu, pe care publicația respectivă îl cataloga drept „țăranul viclean de la Dunăre”. Ca să pună capăt acestei campanii deosebit de neplăcute, Lahovari a profitat de relațiile sale apropiate cu Clemenceau, pentru a-i dovedi că Brătianu nu mai amâna decizia mult așteptată. Lahovari menționează că i-a arătat „dosarul meu cel mai confidențial, care dovedea într-un mod absolut irefutabil decizia noastră, a cărei punere în aplicare depindea doar de aprovizionarea militară care ne era indispensabilă în vederea unui război care se anunța prea lung”. Mai întâi, Lahovari l-a abordat telefonic pe Clemenceau. Pe urmă, într-o dimineață, ministrul român s-a deplasat la biroul șefului ziarului „L’Homme libre”, din strada Francklin, despre care Lahovari nota că devenise „un adevărat muzeu”. Acolo, plenipotențiarul român a devoalat acel dosar, pe care Clemenceau l-a parcurs timp de aproape un sfert de oră. După ce termina de citit toate documentele aduse de Lahovari, Clemenceau se ridica de la birou, îl bătea familiar pe umăr și-i spunea următoarele:

„Dragul meu Lahovary, fii mulțumit, nu-l voi mai ataca pe președintele tău de Consiliu și nu va mai fi nevoie să-l aperi în fața mea.” Acest lucru nu l-a împiedicat pe Clemenceau, doi ani mai târziu, să îi recomande [ziarului – n.n.], în timpul negocierilor de pace, să reia atitudinea sa răutăcioasă față de Brătianu. Din nefericire, părăsisem Parisul până atunci [consemna Lahovari – n.n.]⁹⁹.

Plenipotențiarul român afirma că neînțelegerile dintre România și țările cu care semnase, în 1883, tratatul de alianță se accentuau de la o zi la alta. Principala cauză era situația românilor din Ardeal. Această situație nu putea fi lăsată să influențeze politica din România, în opinia lui Lahovari:

Eu cu siguranță nu mi-am putut imagina că prăbușirea monarhiei Austro-Ungare (la care am avut plăcerea de a asista) s-a întâmplat atât de devreme, dar am fost sigur că, în ziua în care România va fi chemată la luptă, tratatul de alianță se va rupe și va rămâne fără valoare. Sentimentul național care anima poporul român a fost mai puternic decât toate semnăturile¹⁰⁰.

În după-amiaza zilei de 11 iunie, ministrul plenipotențiar al Imperiului german în România, Hilmar von dem Bussche, obținuse o informație prețioasă, pe care o dezvăluia lui Marghiloman: cum că la ultima ședință a Consiliului de Miniștri, la care asistasă și Mihail Pherekyde, s-ar fi decis, în principiu, intrarea României în război de partea Antantei. Mai mult decât atât, după cum afirma diplomatul german, Alexandru Em. Lahovari ar fi primit instrucțiuni de a pune la punct respectiva aderare cu Isvolski, trimisul țarului în capitala Franței. Marghiloman nu credea în veridicitatea acestei informații, aducându-i ca argumente plenipotențiarului german că o hotărâre de asemenea importanță nu se putea lua decât cu echipa ministerială completă, la ședința respectivă lipsind Emil Costinescu, ministrul Finanțelor¹⁰¹. La o zi după discuția cu Bussche,

⁹⁸ *Ibidem*, f. 150.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 151-152.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 101.

¹⁰¹ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, p. 97.

Marghiloman nota în jurnalul său că Barbu Catargi îi arătase scrisorile primite de la Paris, de la fratele său, Alexis, colaborator apropiat al lui Lahovari la legăție; care nu avea nici cea mai mică îndoială în privința intrării cât mai rapide a României în război alături de armatele Triplei Înțelegeri. Alexis Catargi scria „că *se lucrează* cu stăruință de Lahovary și de el în acest sens”, că Franța îi sprijinea mereu, promițând protejarea României contra „extensiunilor” Rusiei. La rândul său, Marghiloman îi aducea la cunoștință plenipotențiarului Reich-ului informațiile obținute de la Barbu Catargi¹⁰². Totuși, reprezentanții Berlinului și Vienei la București, Bussche și Ottokar Czernin, presupuneau, chiar și în luna august a aceluși an, că Ferdinand nu va porni război contra Austro-Ungariei și Germaniei. În plus, cei doi diplomați sperau că monarhul român va înlocui guvernul Brătianu cu un cabinet format din germanofili conservatori, condus de Titu Maiorescu¹⁰³.

La 16 iunie 1916, Alexandru Em. Lahovari a fost invitat de premierul francez la o întâlnire. Aristide Briand i-a pus în vedere diplomatului român să atragă atenția prim-ministrului Brătianu asupra situației actuale a războiului. Premierul francez considera că oferise României toată încrederea, dar că aceasta nu putea prelungi neutralitatea:

Dar astăzi eu cred că e de datoria mea să-l invit să reflecteze asupra evenimentelor actuale și să înțeleagă că interesul României este să nu lase să treacă ocazia care se prezintă pentru ea, de a interveni cu eficacitate alături de aliați¹⁰⁴.

Briand promitea că va interveni personal pentru ca Petrogradul să îndeplinească toate cererile României, discutând în acest sens la Ministerul de Externe rus, inclusiv pentru ca autoritățile țariste să predea Bucureștiului materialul de război depozitat la Arhanghelsk și Vladivostok¹⁰⁵. Aceleași idei discutate de Briand cu Lahovari au fost transmise de către premierul francez lui Brătianu și prin intermediul colonelului Rudeanu¹⁰⁶. Lahovari i-a răspuns lui Briand că românii erau dornici să intre în război, că Germania nu a fost niciodată contra lor și că Austro-Ungaria era singurul inamic. De asemenea, ministrul român îi promitea că va telegrafia de îndată lui Brătianu, care ținea mereu cont de părerile premierului francez¹⁰⁷. Acest aspect s-a observat în schimbarea de poziție adoptată de Brătianu în urma primirii mesajului de la Briand, tocmai datorită înțelegerii de care premierul francez dăduse dovadă față de politica guvernului român¹⁰⁸. Încă reprezentant al Franței în România la acel moment, Blondel acționa în concordanță cu dispozițiile primite de la superiorii săi din guvern¹⁰⁹. A insistat asupra riscurilor la care se expunea România dacă nu intra imediat în război de partea Antantei. Punctul său de vedere era împărțit de oameni politici români precum Nicolae Filipescu sau Take Ionescu¹¹⁰.

¹⁰² *Ibidem*, p. 98.

¹⁰³ Glenn E. Torrey, *op. cit.*, p. 46.

¹⁰⁴ *L'entrée de la Roumanie dans la Grande Guerre. Document diplomatiques français (1er janvier – 9 septembre 1916)*, réunis, présentés et commentés par Gabriel Leanca, Editura L'Harmattan, Paris, 2016, p. 91, documentul 72 (notă asupra întâlnirii dintre Briand cu Lahovary, Paris, 16 iunie 1916).

¹⁰⁵ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 191.

¹⁰⁶ Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 193.

¹⁰⁷ *L'entrée de la Roumanie dans la Grande Guerre. Document diplomatiques français (1er janvier – 9 septembre 1916)*, p. 91, documentul 72 (notă asupra întâlnirii dintre Briand cu Lahovary, Paris, 16 iunie 1916).

¹⁰⁸ Pentru răspunsul oferit lui Briand de către Brătianu a se vedea *ibidem*, p. 95, documentul 77 (notă asupra vizitei lui Lahovary la Briand, Paris, 24 iunie 1916).

¹⁰⁹ Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea (1900-1916)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1975, p. 174.

¹¹⁰ Conte de Saint-Aulaire notează în memoriile sale că, după spusele lui Take Ionescu, Filipescu și Cantacuzino, „atotputernicul prim-ministru Brătianu îl ducea pe Blondel cu vorba, și va lăsa să treacă

La 6/19 iunie 1916, Legația Belgiei în Franța transmitea propriului guvern un raport cu informații rezultate dintr-o scurtă discuție purtată de Guillaume cu Alexandru Em. Lahovari, referitoare la idealul național al românilor:

Am discutat timp de câteva minute cu colegul meu din România pe care l-am găsit mult mai satisfăcut și mai optimist decât în ultimul timp. Am avut deja onoarea să vă spun, de mai multe ori, că sentimentele domnului Lahovari sunt net favorabile Puterilor Aliate, dar că el suferă, de câțiva timp deja, că țara nu ia poziție în sensul pe care l-ar fi dorit. Astăzi el speră că nu va mai fi așa; după părerea lui, era important să se obțină realizarea celor trei puncte pentru a-l determina pe domnul Brătianu la o politică militantă. El crede că vom realiza aceasta; era nevoie de certitudinea că armata rusă se afla pe punctul de a obține succese importante; era nevoie de perspectiva unei acțiuni viitoare a armatei de la Salonic și era nevoie, în sfârșit, de trimiterea în România de muniții de război în cantitate suficientă¹¹¹.

În convorbirea cu Guillaume, Lahovari afirma că armata română era suficient de bine înarmată pentru a putea a se alătura Antantei, că deținea tunuri și puști pentru o perioadă îndelungată. Despre Brătianu, plenipotențiarul român îi spunea omologului belgian că nu a oscilat în afirmațiile sale, prim-ministrul de la București susținând că România dispunea de o armată bună și de mijloace de apărare apreciabile, doar că nu era „destul de numeroasă și destul de puternică pentru a se arunca aventuros într-o expediție mondială”. Astfel, România aștepta ziua în care își putea „juca rolul cu importante șanse de succes”¹¹².

Acea zi a certitudinii venea la 4/17 august 1916, când Brătianu semna tratatul de alianță cu Antanta, însoțit de o convenție militară. Totul s-a desfășurat într-un mare secret, total nespecific clasei politice românești, după cum comenta diplomatul francez Saint-Aulaire, astfel că Puterile Centrale „au crezut în neutralitatea României până în momentul mobilizării sale”¹¹³.

România își lua angajamentul de a începe ostilitățile armate contra Austro-Ungariei, Tripla Înțelegere recunoscând, în schimb, statului român drepturile asupra teritoriilor locuite de români din imperiul condus de Franz Joseph. Pentru a ajuta asaltul pregătit de armata română în Transilvania, Antanta se angaja să declanșeze, cu opt zile înainte de intrarea României în război, o ofensivă contra trupelor germane și bulgare: trebuiau să folosească trupele de la Salonic, respectiv să inițieze o ofensivă și pe frontul austriac¹¹⁴. Tripla Înțelegere asigurase Bucureștiul inclusiv de susținere financiară în acest scop, cu împrumuturi acordate statului român în valoare de 312 milioane de lei

momentul cel mai favorabil pentru a interveni dacă printr-o presiune energetică a Franței nu se punea capăt acestor amânări”. Contele de Saint-Aulaire, *Însemnările unui diplomat de altă dată*, ediție îngrijită de Ileana Sturdza, București, Editura Humanitas, 2016, p. 52.

¹¹¹ Ministère des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur, Bruxelles, Correspondance Politique, Légations, France, Série non reliée, vol. 15, Microf. Belgia, r. 24, c. 49-52, în *1918 la români...*, vol. I (Documente externe, 1879-1916), p. 714.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ „Într-o țară unde evenimentele politice sunt cel mai adesea cunoscute și comentate înainte de a se produce, încheierea alianței a rămas secretă ca și negocierea ei. Puterile Centrale au crezut în neutralitatea României până în momentul mobilizării sale. Iată ce face mai multă onoare autorității lui Brătianu decât clarviziunii reprezentanților lor la București, domnii von Busche și contele Czernin, considerați, totuși, drept cei mai buni diplomați din țările lor.” Citatul aparținând lui Saint-Aulaire, preluat din vol. *România în timpul Primului Război Mondial. Mărturii documentare*, vol. 1 (1914-1916), coord. Dumitru Preda, Maria Georgescu, Ștefan Pâslaru, Marin C. Stănescu, București, Editura Militară, 1996, p. 335.

¹¹⁴ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 269.

înainte de intrarea propriu-zisă în război. Ulterior, circa un miliard de lei au direcționat țările Antantei României sub formă de împrumut¹¹⁵. Într-o discuție anterioară semnării convenției, purtată de Brătianu cu Saint-Aulaire, prim-ministrul român se declara convins chiar să numească, în calitate de șef al Statului Major, generalul ce avea să conducă misiunea franceză în România. Brătianu îi arătase diplomatului francez acreditat la București inclusiv telegramele schimbate cu legația de la Paris și cu Vasile Rudeanu; toate referitoare la acest proiect al misiunii franceze militare, pe care Brătianu o dorea sosită în România cât mai curând posibil după mobilizarea trupelor române¹¹⁶.

Finalmente, România intra în luptă împotriva Austro-Ungariei la 27 august 1916, prin declarația de război depusă de ministrul nostru plenipotențiar la Viena, Edgar Mavrocordat. Nicolae Filipescu publica în ziarul „Epoca” un articol în care rezuma starea de spirit a României: „Am intrat în război cu ură împotriva Ungariei, cu indifeerență împotriva Austriei și cu regret împotriva Germaniei”¹¹⁷. Declarația de război a României contra Austro-Ungariei a fost primită cu mare entuziasm la Paris. Ziarul „Le Figaro” scria că: „Înainte chiar de a se vedea consecințele militare, declarația de război a României adresată Austriei prezintă un interes moral de o importanță decisivă”¹¹⁸. Legația condusă de Lahovari nu primise nicio instrucțiune referitoare la repatrierea cetățenilor aflați în acel moment pe teritoriul Franței, își amintea N. G. Vrăbiescu, aflat la studii doctorale la Paris la acel moment. Declarația de război a României contra Austro-Ungariei adusesese un „entuziasm de nedescris” pe marile bulevarde ale Parisului, în special în cartierul Latin¹¹⁹.

După doi ani de tratative diplomatice intense, timp în care statul român a depus eforturi uriașe în vederea înzestrării armatei, România intra în sfârșit în război, alături de Antanta, așa cum spera majoritatea opiniei publice. În acel moment, armata română număra 378 de batalioane de infanterie, 299 de baterii de artilerie, 104 escadroane de cavalerie, iar „281.240 de cai deserveau armata mobilizată”¹²⁰. Totodată, numărul cadrelor militare active crescuse de la 8.500 de ofițeri, cât dispunea armata română în campania din Bulgaria, în 1913, la aproape 20.000¹²¹. Kirițescu considera că, în ciuda tuturor acțiunilor și eforturilor depuse pentru pregătirea armatei, România intra în Marele Război „cu conștiința insuficientei noastre preparații, dar cu nădejdea că puternicii noștri aliați vor și, în interesul cauzei comune, să împlinească lipsurile de tot soiul, chiar în timpul desfășurării războiului”¹²². Marta Trancu Rainer, prima femeie chirurg din România și medic personal al reginei Maria, mobilizată cu gradul de maior, scria următoarele, la intrarea României în Marele Război: „Am o groază în suflet că poate nu suntem pregătiți”¹²³. Potrivit analizei realizate de istoricul Florin Constantiniu, guvernul liberal „a subevaluat capacitatea de ripostă a adversarului și și-a întemeiat planurile de luptă pe promisiunile Aliatilor”. În plus, corupția și debandada organizatorică au dus la

¹¹⁵ Francesco Guida, *România în secolul XX*, traducere din limba italiană de Dragoș Căjocaru, Chișinău, Editura Cartier, 2019, p. 33.

¹¹⁶ Detalii suplimentare despre subiect, în *România în timpul Primului Război Mondial. Mărturii documentare*, vol. I (1914-1916), p. 351-352.

¹¹⁷ Pamfil Șeicaru, *România în Marele Război*, București, Editura Eminescu, 1994, p. 244-245.

¹¹⁸ „Le Figaro”, nr. 242, din 28 august 1916.

¹¹⁹ N. G. Vrăbiescu, *Bune și rele. În război cu reg. 9 Artilerie, 1916-1918. Dobrogea, Muntenia, Moldova*, București, Tipografia și Legătoria Penitenciarului Văcărești, 1937, p. 10.

¹²⁰ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, p. 192.

¹²¹ *Ibidem*, p. 193.

¹²² *Ibidem*, p. 199.

¹²³ Marta Trancu Rainer, *File de jurnal. Mărturii*, București, Paul Editions, 2021, p. 67.

un haos generalizat în planul activităților militare și civile, considera autorul lucrării *O istorie sinceră a poporului român*¹²⁴.

Situația precară a sistemului militar românesc nu era o necunoscută reprezentanților diplomatiei acreditați la București. Diplomatul Charles J. Vopicka, delegatul Washingtonului în România, rememora în detaliu toate neajunsurile mediului cazon:

Grosul armatei române era format din soldați neexperimentați care, pe scară largă, nu beneficiau nici de ofițeri competenți. Mulți generali, pe care i-am cunoscut personal, nu erau oameni capabili, unii fiind chiar înfocați simpatizanți pro-germani. Sentimentul multor ofițeri era că trupele lor nu erau bine comandate. Rândurile oastei erau alcătuite din oameni având toate caracteristicile unor buni soldați și, în luptele corp la corp, ei erau aceia care – invariabil – îi determinau pe inamici să se retragă. Armata română ducea însă lipsă de piese de artilerie, cele mai grele tunuri fiind acelea de șase inci, dar marea majoritate a lor era reprezentată de trei inci. Mai era și o acută lipsă de grenade de mână, care ar fi putut fi extrem de eficiente¹²⁵.

Întrucât nu erau îndeplinite toate promisiunile Antantei către România, la 5 septembrie 1916, Lahovari a purtat discuții cu oficiali de la Quai d'Orsay pentru a afla „cauzele reale ale inacțiunii trupelor de la Salonic și pentru a aduce remedii viabile”, potrivit documentelor diplomatice franceze cercetate de istoricul Hadrian G. Gorun¹²⁶. La aproape o săptămână de la momentul acestor discuții ale plenipotențiarului român, la 11 septembrie, în urma demersurilor lui Lahovari, Maurice Sarraill, comandantul Armatei Orientului, primea de la superiorii săi directive pentru realizarea ofensivei promise României; aceasta trebuia să țină pe loc, în Balcani, armatele germane și bulgare¹²⁷.

Pe parcursul anului 1916, Alexandru Em. Lahovari a fost sprijinit în realizarea diverselor acțiuni în folosul cauzei românești și de diplomatul Trandafir Djuvara, aflat la Paris¹²⁸. Cei doi se cunoscuseră la început de carieră, când lucraseră ca atașați la Agenția diplomatică a României de la Paris. Despre perioada petrecută la Paris, în timpul Marelui Război, Trandafir Djuvara scria că era „într-un permanent contact cu colegul meu Alexandru Emanoil Lahovari, în vremea aceea ministrul României la Paris și decan al șefilor de misiune români. El mă chema la toate reuniunile de propagandă românească, iar eu luam loc alături de el la birou”¹²⁹.

Sfârșitul anului 1916 îl găsea pe Lahovari total descumpănit de cursul pe care îl lua războiul pentru România, copleșită de ofensiva germană pe teritoriul național și fără prea mult ajutor din partea Antantei. Raportul ministrului Belgiei în Franța, Edmond de Gaiffier d'Hestroy, din 6/19 octombrie, este mai mult decât elocvent:

L-am găsit ieri pe domnul Lahovari pradă unei mari depresii și cu inima rănită. În biroul său se aflau diferite personalități române care vă sunt mai bine cunoscute decât mie:

¹²⁴ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 270.

¹²⁵ Charles J. Vopicka, *op. cit.*, p. 100.

¹²⁶ Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (AMAEF), Guerre, Roumanie, D. 342, partea a II-a, f. 35, *apud* Hadrian G. Gorun, *op. cit.*, p. 124.

¹²⁷ AMAEF, Guerre, Opérations Stratégiques – Militaires, D. 1025, f. 35, *apud* Hadrian G. Gorun, *op. cit.*, p. 128.

¹²⁸ Trandafir Djuvara ocupa funcția de ministru plenipotențiar la Bruxelles, dar, din cauza faptului că Belgia fusese invadată, Djuvara a ajuns în diferite orașe, începând cu Anvers, Ostende și Le Havre. Autoritățile de la Paris îi facilitau accesul pe ruta Paris – Le Havre, fapt pentru care îl regăsim pe Djuvara la Paris, în 1916, alături de Lahovari.

¹²⁹ Trandafir Djuvara, *Misiunile mele diplomatice Belgrad, Sofia, Constantinopol, Galați, Bruxelles, Le Havre, Luxemburg, Atena (1887-1925)*, traducere și postfață de Andrei-Alexandru Căpușan, cuvânt înainte la ediția în limba română de Neagu Djuvara, Iași, Editura Institutul European, 2009, p. 138.

domnul Mihail Suțu, prințul Cantacuzino și alții. Pe fața lor era întipărită o profundă tristețe și acest cabinet ministerial îmi dădea impresia unei camere funerare¹³⁰.

În discuția cu ministrul Belgiei în Franța, Lahovari s-a plâns de situația grea prin care trecea România, spunându-i omologului său că, pentru Antanta, țara sa era un „capital important. Ei l-au utilizat în mod detestabil sau mai degrabă l-au pierdut ca niște jucători avântați și novici”. Alexandru Em. Lahovari era de părere că România mai bine ar fi așteptat o lună sau două pentru a se decide asupra războiului; era de preferat să speculeze ofensiva generalului Sarraill și să nu cedeze să cedeze ultimatumului Rusiei. Totodată, diplomatul român s-a plâns colegului său belgian că Franța și Anglia nu au trimis tunuri și muniții României, pretextul invocat fiind „atitudinea noastră [...] enigmatică”¹³¹. Lahovari era nemulțumit că aliații îi reproșau României, în mod persistent, incursiunea în Transilvania, în detrimentul unei campanii în sprijinul generalului Sarraill, care să fi separat Turcia de Germania, în condițiile în care statul român nu formulase nicio revendicare la adresa vecinului de la sud de Dunăre. Cu prilejul aceleiași întrevederi, plenipotențiarul român puna pe tapet și un plan de salvare ipotetic: o diversiune rapidă și puternică a Rusiei spre Varna cu cel puțin 200.000 de soldați. Totuși, Lahovari era realist și nu credea cu toată convingerea în ajutorul Rusiei, bazându-se pe mișcările de trupe din teren: Marele Stat Major rus dirija spre frontul lui Brusilov două divizii care, la acel moment, abia intraseră pe teritoriul Moldovei, cu toate că „noi aveam cea mai urgentă nevoie”. Ministrul Belgiei în Franța transmitea superiorilor săi că oficialii de la Quai d’Orsay nu considerau că situația frontului din România era atât de disperată și nu credeau că ar fi iminentă ocuparea țării de către inamic. Edmond de Gaiffier d’Hestroy scria în raport, în urma discuției cu Lahovari:

La Quai d’Orsay este departe de a se prezenta tabloul atât de negru și de a se considera ocupația României ca certă și apropiată. Se estimează chiar că ea ar fi în măsură să reziste victorios dacă guvernul ca și Înalțul Comandament nu și-ar fi pierdut capul și dacă șefii i-ar ține mai bine în mână pe soldați. Dar iată că nu-i țin deloc și, pe frontul din Dobrogea, soldații regelui Ferdinand fug la simpla vedere a bulgarilor. [...] După cum am avut onoarea să vă scriu, Comandamentul român s-a prăbușit ca un castel de cărți de joc și, în ciuda orgoliului și a vanității sale, domnul Brătianu s-a adaptat împrejurărilor și a predat Înalțul Comandament generalului francez Berthelot. Pentru a salva aparențele, regele a fost numit comandant suprem¹³².

Înaintarea trupelor Puterilor Centrale în România a lăsat guvernul Brătianu fără prea multe opțiuni, luându-se în considerare mutarea la Iași dacă adversarii se apropiau pericolos de București. Regele și miniștrii urmau să părăsească ultimii *corabia naufragiată*, între timp fiind mutate la Iași, începând din luna octombrie 1916, alte instituții strategice pentru funcționarea statului și mare parte din patrimoniul acestora. După eșecul contraofensivei armatei române, la 23 noiembrie/6 decembrie 1916 Bucureștiul cădea în mâinile oștirilor germano – austro-ungare¹³³.

¹³⁰ Ministère des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur, Bruxelles, Correspondance Politique, Légations, France, Série non reliée, vol. 18, Microf. Belgia, r. 24, c. 114-117, în *1918 la români...*, vol. II (Documente externe, 1916-1918), p. 852.

¹³¹ *Ibidem*, p. 853.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Ion Agrigoroaiei, *Capitala rezistenței până la capăt*, în Gheorghe Iacob (coord.), *Iași – memoria unei capitale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, p. 220.

Parisul, locul de unde Lahovari apăra interesele statului român pe lângă una dintre cele mai puternice țări ale lumii, nu avea, în anul 1917, aspectul unui oraș aflat în război. În însemnările sale, soția plenipotențiarului român oferă o imagine inedită asupra capitalei Franței cu un an înainte de încheierea Marelui Război. Potrivit Anei Lahovari, străinii care cunoșteau Parisul, revăzându-l, nu și-ar fi dat seama, la prima vedere, că Franța era implicată în război de circa trei ani:

Nu, Paris este la fel: oameni care se plimbă, toalete, magazine, automobile. Dar voi, cei care ați cunoscut Parisul plin de viață și lipsit de griji, uitați-vă dacă mulțimea nu are în aspectul ei un sentiment de nervozitate care se vede în ochii lor, o rezistență tăcută care a oprit cuvintele pe buzele lor. Interesul pentru spectacol a scăzut, lumea nu mai caută înfirmierile, soldații țărilor aliate și nici răniții. Noi l-am văzut deja, nu îl mai căutam și am vrea să vedem și să citim în viitor despre soluționarea conflictului care a aruncat lumea în această soartă fatală. În mijlocul acestui oraș care are un aspect liniștit, pacifist, fiecare poartă în el războiul¹³⁴.

Atmosfera era liniștită, iar restaurantele pline de ofițeri, de parizieni, de provinciali. Se mânca, se zâmbea, se discuta. „Un acord tacit plană”, scria Ana Lahovari. Uniformele albastre ale francezilor și cele kaki ale englezilor rareori se găseau la aceeași masă, constata soția diplomatului. „Era intimitatea, creată de același sentiment care i-a unit în mijlocul luptei unde fiecare joacă rolul său în zona de arme sau în spate”, scria aceasta¹³⁵. În Anglia, permisiile speciale pentru călătorii în Franța erau acordate soților de ofițeri, acestea fiind în concordanță cu permisiile soților. Ana Lahovari nota că, în ciuda războiului și a eforturilor pentru aprovizionarea frontului, porțiile de mâncare nu se diminuaseră, iar prețurile rămăseseră acceptabile: „La *Voisin* carnea era șase franci, peștele patru franci, totul fiind convenabil. La *Prunier* este o treime mai puțin”¹³⁶.

Însemnările soției lui Alexandru Em. Lahovari prezintă și o imagine diferită a Parisului, seara, când *Orașul Luminilor* cădea într-o deplină obscuritate după „vizita” avioanelor germane Gotha¹³⁷:

Ochiul căută în zadar un strop de lumină. O găsește în depărtare, la capătul străzii care dă spre boulevard. De aici poți crede că vezi un decor de teatru care îți oferă imaginea unor scene tragice. Ochiul încearcă să distingă ceea ce nu este o iluzie: americanii care și-au instalat pe timp de noapte o sută de automobile, camioane. Sunt aranjate de-a lungul trotuarelor și par a fi lăsate la fel ca atunci când le-ar fi parcat cineva fără jenă, pe câmp. La această oră târzie sunt greu de distins, dar armonia bulevardului este stricată¹³⁸.

Ana Lahovari era impresionată de originalitatea americanilor, care își stabiliseră baza de operațiuni în chiar mijlocul Parisului. Soția diplomatului oferă și o descriere a soldaților *Unchiului Sam*:

Am văzut ochii naivi ai acestora, cu pălăriile din pâslă cu boruri largi și alura de oameni înalți și supli. Nu există în ei cea mai mică curiozitate despre Paris sau Europa. Nu, ei

¹³⁴ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 968, f. 177.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 178.

¹³⁷ Aceași imagine sumbră a Parisului ne-o oferă și Trandafir Djuvara (care la acea vreme era șef de misiune în Belgia): „[...] noaptea vacarmul tunurilor germane de calibru mare și obscuritatea completă în care erau scufundate străzile, ziua tunetul asurzitor al gigantului tun german Dicke Bertha ne țineau într-o stare permanentă de trezire și alarmă”. Pentru mai multe detalii, a se vedea Trandafir Djuvara, *op. cit.*, p. 136-139.

¹³⁸ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 968, f. 178.

trăiesc între ei. Zâmbesc, glumesc când sunt mai mulți și sunt singuri în gândurile lor, fără nicio dorință de a lua parte la viața acestor parizieni¹³⁹.

Cu toate că, din punctul de vedere al imaginii de ansamblu, Parisul nu arăta ca un oraș în război, starea de spirit a locuitorilor săi transmitea neîncredere, frică, lipsă de încredere. Seară de seară, pe la ora nouă, pe cele mai aglomerate străzi, precum St. Honoré, se trăgeau ultimele obloane ale restaurantelor, iar scaunele și mesele erau mutate înăuntru. Potrivit Anei Lahovari, se simțea o mare neliniște în gesturile celor care strângeau. Aceștia erau dominați de ideea că închideau totul înainte ca un posibil dezastru să le lovească casele. Într-o seară, după ora unsprezece, alarma sunase imediat după detonări, ceea ce era opus regulilor, consemna memorialista. Ana Lahovari se îndreptase spre fereastra camerei în care se afla. Nu văzuse nimic în afară, dar auzea bombele căzând, apoi ecoul lor prelungit, dar și alte zgomote mai seci, ale tunurilor ce încercau să apere Parisul de forțele aeriene germane. Timp de o oră auzise același zgomot la intervale neregulate. Din curiozitate, oamenii din hotel au coborât chiar în stradă. Același lucru l-a făcut și soția ministrului român. Ajunsă în holul central al hotelului, a aflat că bombele loviseră peste tot: Grande Armée, Vilette, Saint Denis – École des Mines. „Am auzit una dintre detonări dinspre Operă. Pe urmă s-au auzit sunetele eliberării care sunt clare în contrast cu dureroasele și sinistrele sunete ale sirenelor de avertisment”, conchidea aceasta¹⁴⁰.

Ministrul român la Paris avea constant în atenție situația prizonierilor de război, atât a militarilor, cât și a internaților civili. La 10/23 februarie 1917, Dimitrie I. Gr. Ghica, ministrul român la Roma, i-a trimis o telegramă plenipotențiarului din Franța, adresându-i-se cu formula „scump coleg”. Ghica îl informa cu acest prilej pe Lahovari că obținuse o listă cu numele ofițerilor români căzuți în prizonierat, care erau internați la Stralsund, oraș situat pe coasta baltică a Germaniei. Ghica dezvăluia că obținuse importantul document, pe care îl anexase în copie telegramei, de la un anume „Colonel Tarnovski, prizonier de război din Germania”; și, în măsura în care Lahovari îl considera util, îl ruga pe acesta să mediatizeze lista în rândul comunității românești din Paris¹⁴¹.

Într-o notă detaliată primită de la Iași, Lahovari era informat de șefii săi că existau acorduri încheiate cu Austro-Ungaria și cu Germania pentru schimbul de internați civili. În noiembrie 1916, prin intermediul ministrului Țărilor de Jos, Austro-Ungaria propunea României un schimb de bărbați cu vârsta între 17 și 50 de ani, această condiție fiind acceptată de autoritățile noastre. Ulterior, Germania s-a oferit să schimbe toți internații, fără condiții de vârstă¹⁴². Potrivit informării transmise lui Lahovari, această propunere fusese cuprinsă într-o telegramă trimisă de la Copenhaga de ministrul american Charles J. Vopicka. Iașul credea că Vopicka, ale cărui contacte cu guvernul român deveniseră imposibile deoarece rămăsese la București, sugerase Berlinului ideea unui astfel de schimb; în special pentru a ajuta cetățenii pașnici luați ostatici de Germania în teritoriile ocupate și ținuți prizonieri doar ca represalii, împotriva tuturor principiilor drepturilor omului¹⁴³. Reich-ul cerea însă ultimativ României eliberarea tuturor supușilor germani internați de la începutul războiului, fără deosebire, în decurs de doar zece zile, până la data de 1 aprilie. În caz contrar, numărul ostaticilor români avea să se mărească substanțial, se

¹³⁹ *Ibidem*, f. 178-179.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 179.

¹⁴¹ *Ibidem*, dosar 860, f. 48.

¹⁴² *Ibidem*, dosar 748, f. 5.

¹⁴³ *Ibidem*, f. 5-6.

arată în documentul primit de Lahovari, iar acești noi prizonieri urmau fi deportați, împreună cu cei mai vechi, în Turcia și Bulgaria, în țările pe care Germania le considera ca fiind cele mai ostile la adresa românilor¹⁴⁴. „Intenția Germaniei este de a profita de ocuparea *de facto* a teritoriilor românești pentru a amenința cu presiuni precum arestarea și deportarea unor persoane pașnice”, se mai specifica în documentul trimis de la Iași plenipotențiarului din Franța¹⁴⁵. Autoritățile române îl mandatau în acest sens pe Lahovari să aducă toate aceste fapte – o „flagrantă încălcare a legilor umanității” – la cunoștința Guvernului Republicii Franceze.

Facem apel la aliații noștri să ne ajute cu toate mijloacele pe care le au la dispoziție pentru a preveni aceste noi fărâdelegi. Principiile îmbrățișate în mod oficial în cadrul Conferinței de la Petrograd privind tratamentul prizonierilor de război se aplică în mod natural prizonierilor civili. Sperăm că aliații noștri vor lua în considerare măsuri care să constituie o amenințare suficient de serioasă pentru a împiedica Germania să comită noi crime împotriva românilor. Vă rugăm să comunicați această telegramă legațiilor neutre acreditate în Franța [era sarcina de serviciu adresată plenipotențiarului în această chestiune stringentă – n.n.]¹⁴⁶.

O nouă telegramă de la Iași, transmisă plenipotențiarului român la Paris, aducea mai multe clarificări în acest subiect stringent, de vreme ce Germania acuza armata română că, la retragerea din Transilvania, operase arestări și deportări numeroase în rândul localnicilor. Guvernul român respingea complet aceste acuzații, afirmând că fuseseră doar cazuri izolate, motivate de acte de spionaj: „Cei care au urmat armatele noastre au făcut-o de bunăvoie pentru a scăpa de răzbunarea dușmanului și au găsit în România, ca cetățeni liberi, adăpostul și protecția pe care le căutau”, se specifica în circulară¹⁴⁷.

La 1 mai 1917, Take Ionescu îi scrie lui Lahovari în legătură cu informațiile publicate de unele gazete franțuzești, care aduceau în discuție posibilitatea rezolvării problemelor naționale din Macedonia și Dobrogea prin organizarea de plebiscite. Liderul conservator cataloga aceste știri ca fiind „influențate mai mult sau mai puțin de guvernul bulgar”. Vecinii de la sud de Dunăre susțineau că, într-o asemenea eventualitate, locuitorii celor două regiuni ar fi votat în favoarea apartenenței la Bulgaria¹⁴⁸. „Vă rog să fiți atent la aceste înșelăciuni”, nota Take Ionescu în document. Mai mult decât atât, Ionescu îi transmitea diplomatului că bulgarii alungaseră și masacraseră populația românească din Dobrogea, astfel că, în aceste condiții, nu se putea vorbi de niciun plebiscit „care să nu fie o bătaie de joc”¹⁴⁹. Oarecum voalat, șeful conservatorilor îi

¹⁴⁴ Potrivit statisticilor centralizate de autoritățile bulgare la finalul Marelui Război, 21.082 de prizonieri români figurau în scripte, dintre care 758 de ofițeri. Alți circa 6.500 de prizonieri români au fost predați de către Sofia, pe parcursul conflictului, autorităților militare germane și turce. Detalii despre acest subiect vezi la Daniel Cain, *Prizonierii de război români în lagărele din Bulgaria*, în Bogdan Popa, Radu Tudorancea (coord.), *Războiul de fiecare zi. Viața cotidiană în tranșee și în spatele frontului în Primul Război Mondial*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2018, p. 211-233. Repere privind asistența internă și externă acordată ostașilor captivi sunt disponibile în Lucian Mihai Ion, *Prizonierii români în timpul Primului Război Mondial și sprijinul acordat acestora*, în Ion Rîșnoveanu (coord.), *Tradiție, istorie, armată. Conferința Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I”, 16 octombrie 2020*, ediția a VI-a, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2021, p. 110-124.

¹⁴⁵ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 748, f. 9-10.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 4.

¹⁴⁷ *Ibidem*, dosar 852, f. 3.

¹⁴⁸ *Ibidem*, dosar 866, f. 28.

¹⁴⁹ *Ibidem*.

sugera lui Lahovari poziția pe care trebuie să o adopte în acest caz, dându-i și informațiile pe care să marșeze într-o ieșire publică, în presă: „Bineînțeles că nu vă cer să provocați dezbateri pe această temă, ci să fiți în gardă și să răspundeți de îndată ce această întrebare este ridicată”¹⁵⁰, menționa Take Ionescu în telegrama trimisă șefului misiunii diplomatice românești în Franța. Întâi de toate, merita amintit, în opinia politicianului conservator, că prezența României pe malul drept al Dunării se datora „nevoii primordiale” de a avea acces la mare după ce pierduse Basarabia. În plus, Ionescu afirma că „legenda” conform căreia Dobrogea era locuită în principal de bulgari „nu ar trebui să fie lăsată să persiste”, în condițiile în care, sublinia acesta, chiar și în anul 1877, bulgarii erau minoritari în Dobrogea; și se aflau într-o masă ceva mai compactă doar în jurul orașului Tulcea, unde se stabiliseră la începutul secolului al XIX-lea. Take Ionescu nota într-o telegramă adresată lui Alexandru Em. Lahovari:

Românii erau la fel de numeroși ca bulgarii la acea vreme, iar restul erau în mare parte turci și tătari, cu mulți ruși și câteva mii de germani. Din 1877 până în 1913, Dobrogea a fost complet românizată. În 1913, elementul românesc reprezenta nu doar majoritatea relativă, ci chiar majoritatea absolută. Bulgarii au devenit o minoritate nesemnificativă, mai puțin de 15% din populație. În plus, insulele din nordul Dobrogei sunt separate de regatul bulgar de o sută de kilometri. În ceea ce privește noua Dobrogea, care a fost dobândită în 1913, deși populația era mică, bulgarii reprezentau încă o minoritate, deoarece turcii și tătarii reprezentau majoritatea populației. Să nu uităm că în 1913 am cerut și am obținut noua Dobrogea doar pentru a ne asigura posesia provinciei noastre maritime de la un vecin turbulent și nesățut. Experiența dură a dovedit că am avut dreptate¹⁵¹.

Două săptămâni mai târziu, la 17 mai 1917, Take Ionescu scrie Legației din Paris, anunțând că este informat „din toate părțile” asupra slabei activități de propagandă pentru cauza românească, atât în țările aliate, cât și în țările neutre:

Prietenii României din toate părțile îmi semnalează și ei, și pe bună dreptate, această tristă stare de lucruri, care răspândește în jurul nostru o tăcere cu atât mai periculoasă cu cât, în zilele noastre, nu guvernele, ci națiunile sunt cele care decid asupra marilor probleme de pe ordinea de zi. Știu că ați făcut tot ce a fost posibil și nu pentru a vă stimula zelul patriotic mă adresez dumneavoastră, ci din cauza necesităților situației noastre, deoarece un mare număr de cetățeni au luat calea exilului. Acestea se află atât în țările aliate, cât și în țările neutre. Vă rog să le spuneți, pe cale amicală și neoficială, că nu este nevoie de o misiune a statului român pentru a face propagandă în favoarea cauzei românești și mai ales pentru a evidenția enormitatea sacrificiilor noastre și a serviciilor pe care le-am făcut cauzei comune, precum și dreptul pe care îl avem la revendicările noastre¹⁵².

În aceeași corespondență, Take Ionescu prezenta cum „generația de la 1848”, în anii de exil, lucrase pentru a face cunoscută și iubită România și spunea că o sarcină similară revenea și generației din care Lahovari făcea parte. Astfel, în opinia liderului conservator, fiecare cetățean trebuia să conștientizeze că era necesar „servirea patriei prin toate mijloacele”, inclusiv prin prezentarea suferințelor și drepturilor imprescriptibile ale României. „Bineînțeles, în acest domeniu, nu poate exista nicio diferență de partid, credință sau religie între noi”, puncta Take Ionescu¹⁵³. În finalul telegramei, șeful

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 29.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 28-29.

¹⁵² *Ibidem*, f. 33.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 33-34.

conservatorilor menționa că lasă la latitudinea lui Lahovari să decidă modul în care plănuia să acționeze în această chestiune¹⁵⁴.

Poate mai realist, plenipotențiarul de la Paris își făcea griji din cauza situației dezastruoase a agriculturii din România, în condițiile în care teritoriul național era ocupat, într-o proporție covârșitoare, circa două treimi, de către trupele germane; iar în țară se proceda inclusiv la evacuarea animalelor de tracțiune, folosite intensiv la lucrările agricole. Stă dovadă în acest sens o amplă notă întocmită de ministrul român din Franța, datată 7 iunie 1917¹⁵⁵. Lahovari era direct interesat în această chestiune, având proprietăți însemnate în România, inclusiv în mediul rural; astfel că era convins că se putea suplini lipsa acestor animale prin introducerea pe scară largă a tracțiunii mecanice, mai ales că și guvernul luase în considerare această opțiune. Potrivit notei mai sus-menționate, autoritățile române mandataseră un inginer din Iași, însărcinându-l să facă o vizită de lucru în Franța; ca să studieze măsurile similare luate pentru cultivarea terenurilor evacuate de armatele inamice, pentru restabilirea în Hexagon a culturii cerealelor, neglijate de la începerea Marelui Război¹⁵⁶. În conformitate cu analiza schițată de Lahovari, România era o țară ideală pentru propagarea și extinderea tractoarelor și motoarelor cu ardere internă, țara noastră având o întindere mare a terenurilor arabile, resurse însemnate de petrol și de produse derivate din acesta, precum și o piață de desfacere „relativ bună”. Întrucât România nu avea o industrie metalurgică însemnată, care să producă în serie tractoare, pluguri, mașini și căruțe, Alexandru Em. Lahovari considera că statul român trebuia să le achiziționeze din Anglia sau Statele Unite ale Americii:

Fabrica Ford, care a reușit să construiască sute de mii de automobile cu costuri foarte mici, care sunt minuni de perfecțiune și simplitate, se spune că acum se ocupă de construcția unei serii de tractoare agricole, pe care intenționează să le comercializeze în condiții de preț fără precedent. Guvernul român ar fi binevenit să obțină cât mai repede detalii despre cantitățile disponibile în prima zi, orele de livrare și prețul la plecarea din New York¹⁵⁷.

Anul 1917, unul cu puternice transformări la nivel internațional, care vor marca profund întreg secolul XX, este ultimul petrecut de Lahovari la Paris: șeful misiunii diplomatice din Franța era transferat, la data de 18 septembrie a aceluși an, în Italia, în calitate de Trimis Extraordinar și Ministru Plenipotențiar la Roma. Cum de s-a ajuns la această schimbare neașteptată în angrenajul diplomației românești?

La 16 iulie 1917, într-o discuție cu ministrul francez la Iași, Saint-Aulaire, Ionel Brătianu și-a exprimat vădita nemulțumire în privința modului în care era tratată România de către presa din *Hexagon*, în comparație cu celelalte țări aliate Antantei. În opinia lui Brătianu, principalul vinovat de această situație era Lahovari, pe care îl acuza de „inertie”, după cum consemnează Hadrian G. Gorun. În schimb, conform documentelor diplomatice franceze, ministrul Saint-Aulaire era informat că Brătianu avea în vedere înlocuirea lui Lahovari din postul din Franța cu ministrul de Finanțe de la acea dată, Victor Antonescu. Acesta din urmă nu era însă o variantă pe placul francezilor, legăturile sale mult prea strânse cu Partidul Național Liberal fiind catalogate drept o barieră în reprezentarea guvernului României, comparativ cu independența politică specifică acțiunilor lui Lahovari. Negocierile din culisele politicii românești, vizând

¹⁵⁴ *Ibidem*, f. 34.

¹⁵⁵ *Ibidem*, dosar 749, f. 1.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 1-2.

înlocuirea lui Lahovari de la conducerea Legației României la Paris, îl nemulțumeau pe Saint-Aulaire¹⁵⁸. Demersul cu pricina, dorit a fi cât mai tainic de către factorii de decizie de la Iași, ajungea să fie cunoscut pe scară largă, chiar și de Legația Belgiei în Franța: într-un raport confidențial transmis guvernului său la 5 septembrie 1917, ce trata situația României, atașatul militar, căpitan comandant I. Lambert, nota în chiar finalul documentului catalogat drept „Secret”, că executivul condus de Brătianu cerea „agrementul guvernului francez” pentru numirea lui Victor Antonescu ca ministru la Paris, în locul lui Al. Em. Lahovari¹⁵⁹.

Foarte probabil, Brătianu căuta de mult un pretext pentru a se debarasa de Alexandru Em. Lahovari din postul de la Paris, fără însă a afecta iremediabil relațiile cu partenerii francezi, diplomatul bucurându-se de o bună reputație în rândul factorilor de decizie din această țară. Cert este însă că plenipotențiarul român în Franța nu se număra printre diplomații de încredere ai liderului liberal. Brătianu îi reproșa că punea pe plan secund interesele statului român, identificându-se mai mult cu țara de adopție, unde era acreditat. Realitatea este că, încă din 1914, odată cu izbucnirea Marelui Război, Brătianu îl tratase de multe ori la capitolul „diverse” pe Lahovari. De exemplu, diplomatul nu primise informații de la București timp de opt zile, astfel că se afla într-o situație total ingrată, fără a ști dacă armata română primise sau nu ordin de mobilizare; de asemenea, nu știa nici care era poziția guvernului său în războiul dintre Dubla Monarhie și Serbia¹⁶⁰. Mai mult decât atât, încă din primăvara anului 1915, Brătianu evita să îl mai folosească pe Lahovari ca intermediar în chestiuni confidențiale cu Parisul, nemulțumit fiind că acesta acționa, în opinia sa, mai mult ca un francez și mai puțin ca un român. Astfel, pentru medierea discuțiilor tainice cu factorii de decizie de prim rang din *Hexagon*, Brătianu apela la influența ambasadorului francez la Londra, Paul Cambon, prin intermediul diplomatului Nicolae Mișu, acreditat pe lângă Whitehall¹⁶¹.

Totuși, altele erau prioritățile de moment pentru guvernul de la Iași, nu schimbarea imediată a lui Lahovari din fruntea misiunii diplomatice pe care o conducea. Tocmai se vehicula un plan de retragere în Rusia a armatei, populației și autorităților, pe fondul înaintării trupelor Puterilor Centrale pe teritoriul ce mai rămăsese din România. Ministrul român la Paris primea, așadar, sarcina de a aduce din nou în atenția executivului francez necesitatea de a interveni energic la Petrograd, pentru ca armata rusă să nu părăsească Moldova¹⁶².

În raportul său către Bruxelles, datat 5 septembrie 1917, atașatul militar al Legației Belgiei în Franța, I. Lambert, transmitea lui M. F. F. Willelms că Germania pregătea o schimbare de domnie, regele Ferdinand putând fi înlocuit cu unul dintre fiii kaizerului, după cucerirea întregii Moldove. În acest timp, în contextul exodului spre Rusia, parlamentarii de la Iași solicitau votarea și promulgarea unei legi oficiale care să interzică plecarea și stabilirea reședinței în teritoriu străin, scria Lambert. La mijlocul lunii august, Ionel Brătianu făcea apel la reprezentanții puterilor semnatare ale Convenției de la

¹⁵⁸ AMAEF, Guerre, Roumanie, D. 347, f. 20, *apud* Hadrian G. Gorun, *op. cit.*, p. 196.

¹⁵⁹ Ministère des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur, Bruxelles, Correspondance générale, doss. 10943, Microf. Belgia, r. 20, c. 179-180, în *1918 la români...*, vol. II (Documente externe, 1916-1918), p. 962.

¹⁶⁰ Adrian-Bogdan Ceobanu, *Continuitate vs. discontinuitate: plenipotențiarii români în timpul Primului Război Mondial*, în Flavius Solomon, Andrei Cușco, Mihai-Ștefan Ceașu (ed.), *România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 119.

¹⁶¹ Daniel Cain, *Un trimis al Majestății Sale: Nicolae Mișu*, București, Editura Anima, 2007, p. 115.

¹⁶² Hadrian G. Gorun, *op. cit.*, p. 199-200.

București, cerându-le să crească presiunea pe celelalte fronturi, cu scopul de a slăbi ofensiva armatelor Puterilor Centrale pe cel românesc. Totodată, conform informațiilor obținute de atașatul militar al Legației Belgiei la Paris, autoritățile române luaseră inclusiv măsuri pentru reducerea la minimum a resurselor pe care armatele inamice urmau a le găsi în Moldova în caz de evacuare. Era pregătită distrugerea puțurilor petrolifere cu sprijinul misiunii engleze, iar stocurile de cereale erau transferate spre est, cu multe dificultăți, în condițiile unei suprasolicități a infrastructurii de transport¹⁶³.

Legația Elveției în România punea schimbarea lui Lahovari de la Paris într-un context politic mult mai amplu, al crizei ministeriale întinse pe durata a 18 zile; și în urma căreia Brătianu, „care făcea puțin pe dictatorul”, după cum comenta reprezentantul diplomatic elvețian, acorda câteva concesiuni Partidului Conservator. Astfel, cu toate că Take Ionescu cerea cu insistență pentru partidul său portofoliile Afacerilor Străine și Finanțelor, în final s-a ales doar cu ultimul, încredințat lui Nicolae Titulescu. Externele au rămas tot la liberali, Brătianu preferând să dețină controlul deplin asupra acestui domeniu, concomitent cu exercitarea funcției de prim-ministru. În schimb, pentru Take Ionescu s-a creat un nou post, de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, mai mult onorific. Înlocuit cu Titulescu la Finanțe, Victor Antonescu nu a rămas în afara jocului politic pentru mult timp: „Domnul Antonescu ar fi pe punctul de a fi numit la Paris în locul domnului Lahovari, căruia a încercat, *pur și simplu*, să-i ia locul”, se specifică în raportul însărcinatului cu afaceri al confederației helvete în România, Gustav Boissier, către consilierul federal al Departamentului politic al Ministerului Afacerilor Externe al Elveției, Alphons Dunant, transmis la 30 iulie 1917, de la Iași¹⁶⁴.

Pe front, vara anului 1917 aducea și blocarea ofensivei austro-germane de către armata română, cu concursul trupelor rusești. „Vom plasa în istorie, pe aceleași culmi ale acțiunilor eroice, apărarea Verdunului și luptele de la Mărășești”, consemna Lahovari¹⁶⁵. Diplomatul a participat, alături de generalul Dumitru Iliescu, la conferința secretă ținută la Paris în zilele de 25 și 26 iulie 1917, reuniune la care s-a discutat, în general, situația de pe front și, în subsidiar, intrarea efectivă a Greciei în război. Reuniunea a fost prezidată de prim-ministrul Franței, Alexandre-Félix Ribot, care deținea și portofoliul Externelor. Ambii delegați ai statului român aveau drept de vot consultativ la această importantă reuniune a țărilor aliate Triplei Înțelegeri. Din partea statelor balcanice au mai luat parte la discuții, din partea Serbiei, prim-ministrul Nikola Pašić, ministrul Milenko R. Vesnić și generalul Rahić, delegatul Belgradului la Marele Cartier Francez. Din partea Muntenegrului a participat Evgenije Popović, președintele Consiliului de Miniștri și ministru de Externe, iar Grecia a fost reprezentată de Athos Romanos, ministrul plenipotențiar la Paris, și colonelul Ractivan, membru al Statului Major grec¹⁶⁶.

Șeful guvernului francez a avut cuvinte de laudă pentru eforturile depuse de statul român în acest război, Lahovari mulțumindu-i lui Ribot pentru aprecierile aduse țării sale. Plenipotențiarul a prezentat toate sacrificiile României, concluzionând că, la final, împreună, Antanta va ieși învingătoare. Președintele Consiliului de Miniștri francez a fost încântat de discursul plin de optimism al lui Lahovari, Ribot dând asigurări că Franța

¹⁶³ Ministère des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur, Bruxelles, Correspondance générale, doss. 10943, Microf. Belgia, r. 20, c. 179-180, în *1918 la români...*, vol. II (Documente externe, 1916-1918), p. 961-962.

¹⁶⁴ Archives Fédérales helvétiques, fond 2300, Politische Berichte der Auslandsvertretungen, doss. 2, Xerogr. Elveția, pach. XXIV/2, f. 89-96, în *1918 la români...*, vol. II (Documente externe, 1916-1918), p. 923-924.

¹⁶⁵ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 838, f. 2.

¹⁶⁶ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 480-481.

va oferi mereu sprijin României. Mai mult decât atât, Antanta reconfirma promisiunile făcute României, cele indicate de convențiile din august 1916¹⁶⁷.

Totuși, în pofida bunelor relații ale lui Lahovari cu factorii de decizie din fruntea statului francez, lipsa unei legături apropiate cu prim-ministrul Ionel Brătianu a dus la transferarea diplomatului de la Paris în capitala Italiei, unde era numit, la 1/14 octombrie 1917, în calitate de Trimis Extraordinar și Ministru Plenipotențiar pe lângă Curtea Regală a Italiei¹⁶⁸. La data de 20 septembrie 1917, Lahovari intră în posesia unei telegrame personale, transmise de la Iași, prin care era anunțat de Brătianu că, „în interes de serviciu, Majestatea Sa Regele aprobă transferul dumneavoastră la Roma, unde experiența și relațiile dumneavoastră personale vor fi de cel mai mare preț pentru relațiile noastre atât de importante cu Italia”¹⁶⁹. De asemenea, prin aceeași telegramă, Lahovari era înștiințat și asupra numelui succesorului său în fruntea legației de la Paris, Victor Antonescu, fost ministru al Finanțelor¹⁷⁰. Brătianu îi solicita diplomatului să se deplaseze la Roma fără a mai aștepta scrisorile de acreditare, conform uzanțelor, șeful guvernului menționând, în corespondența cu Lahovari, că este necesară prezența plenipotențiarului în capitala Italiei¹⁷¹.

În răspunsul transmis către Iași, plenipotențiarul își exprima regretul pentru că urma să părăsească, după o activitate îndelungată, postul din capitala Franței. Ironic sau nu, Lahovari îi mulțumea lui Brătianu

[...] pentru condițiile în care anunțați transferul meu la Roma. Voi face tot posibilul pentru a merita, în continuare, încrederea și prietenia dumneavoastră. Înțelegeți, totuși, regretul meu de a părăsi Franța, unde cred că am muncit în mod util pentru a câștiga încredere, stimă și interes pentru România. La acest regret se adaugă gândul la situația neplăcută și la cheltuielile pe care acest transfer le va implica pentru mine. Vă rog să-mi telegrafiați dacă ar trebui să cer imediat aprobarea Guvernului francez pentru Victor Antonescu¹⁷².

Situația la Legația română de la Paris devenise tensionată de îndată ce Brătianu îl delega pe generalul Dumitru Iliescu drept reprezentant al Marelui Cartier General pe lângă aliați, la începutul anului 1917. Destituit la începutul lunii decembrie 1916 de către șeful guvernului din cauza înfrângerilor armatei române și sub presiunea opiniei publice, Iliescu nu a fost lăsat la greu de către bunul său prieten, Brătianu. Al. Em. Lahovari îi relatea lui Marghiloman, după război, în decembrie 1919, toate neplăcerile cauzate de binomul Brătianu – Iliescu, la finalul misiunii de la Paris. La momentul relatării, Lahovari susținea că rămăsese în relații bune cu Brătianu, cu toate că șeful liberalilor „a făcut greșeli peste greșeli; niciodată nu primește un sfat, niciodată nu admite o discuție”¹⁷³. Despre Iliescu, Alexandru Em. Lahovari afirma că Parisul știa foarte bine condițiile înlăturării acestuia din România, mai ales că își făcuse apariția în capitala Franței însoțit

¹⁶⁷ AMAEF, Guerre, Opérations Stratégiques – Militaires. Conférences, D. 996, f. 78-79, *apud* Hadrian G. Gorun, *op. cit.*, p. 226. Pe larg sunt prezentate toate aspectele discutate la conferință în lucrarea Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 480-482.

¹⁶⁸ AMAE, dosar 77, Litera L, nr. 7, 1877, vol. II, telegrama nr. 12932, Ferdinand către Președintele Consiliului.

¹⁶⁹ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 852, f. 36.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ AMAE, dosar 77, Litera L, nr. 7, 1877, vol. II, f. 75.

¹⁷² ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 911, f. 4.

¹⁷³ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. IV (1918-1919), București, Editura Institutului de Arte Grafice „Eminescu”, 1927, p. 430.

de o „metresă bulgară și fel de fel de comisionari, între alții faimosul Urechie”, care devenise și directorul său de presă¹⁷⁴. Conform însemnărilor lui Marghiloman, care reproducea dialogul cu Lahovari, ministrul român îl prevenise pe Brătianu asupra influenței nefaste a lui Iliescu la Paris, dar prim-ministrul „îi dă peste nas și îi dă ordin să facă în așa fel ca situația lui Iliescu să fie din cele mai bune”. În replică, Iliescu a fost supravegheat, corespondența îi era remisă deschisă și cenzurată, iar permisiile repetate solicitate pentru Elveția, „centru de spionaj german”, potrivit lui Lahovari, îi erau respinse. Expulzat din Franța, Iliescu a protestat contra acestei măsuri, iar în replică șeful de cabinet al prim-ministrului Georges Clemenceau, Georges Mandel, l-ar fi amenințat cu publicarea sumelor pe care Iliescu le deținea în bănci franceze. Lahovari îi mai spunea lui Marghiloman, tot după război, că Iliescu se ocupa la acel moment de înființarea de afaceri franco-române pentru a putea „ascunde fondurile ce le are în Franța”. La final, pe atunci ministru plenipotențiar la Roma, Alexandru Em. Lahovari îl asigura pe Marghiloman că ar fi putut face mult mai multe la Paris pentru cauza românească dacă s-ar fi apelat din timp la serviciile sale: „Lahovari adaugă: «Puteam obține *sigur* Banatul întreg, dar trebuia să o luăm din vreme; l-am pierdut fiindcă am sosit cu două luni prea târziu la conferință»”¹⁷⁵.

La final de septembrie 1917, înainte de a pleca „fără întârziere din Paris, pentru a-mi cunoaște noul post în Italia”¹⁷⁶, Lahovari obținea de la președintele Republicii Franceze aprobarea pentru numirea în funcție a succesorului său¹⁷⁷ și solicita premiului Alexandre-Félix Ribot un concediu¹⁷⁸. Lahovari urma să îl înlocuiască în capitala Italiei pe Dimitrie I. Gr. Ghica, un alt diplomat care nu se afla în grațiile lui Brătianu. Plenipotențiarul român la Roma nu se bucura de încrederea lui Ionel Brătianu, între altele, pentru că, în calitate de ministru la Sofia în perioada războaielor balcanice, Ghica ar fi pus umărul la succesul Partidului Conservator în cadrul Conferinței de Pace de la București. În 1909, Ghica fusese, pentru câteva săptămâni, director de cabinet al lui Brătianu la Ministerul Afacerilor Străine, după care a plecat în misiuni diplomatice în străinătate. Brătianu ar fi fost supărat pe Ghica inclusiv pentru că părăsise foarte repede administrația centrală, liderul liberal considerând că diplomații români trebuiau să parcurgă mai întâi, în mod obligatoriu, doi ani de activitate la București, unde urmau să câștige experiență. Nu în ultimul rând, ministrul Italiei la București ar fi contribuit, la rândul lui, la alterarea definitivă a relațiilor dintre Brătianu și Ghica, insinuând că plenipotențiarul român la Roma făcea de fapt jocul Parisului. Astfel că diplomatul italian îi recomandă prim-ministrului român să nu îi furnizeze știri importante trimisului la Roma, întrucât „în următoarele douăzeci și patru de ore Paris ar fi aflat [...] totul”¹⁷⁹. Nici regele Ferdinand nu avea încredere în Ghica, după cum se confesa monarhul în ianuarie 1915, către Alexandru Marghiloman: „E un francofil”, tuna Ferdinand, la care liderul conservator îi reamintea regelui că Titu Maiorescu îl aprecia pe Ghica¹⁸⁰. În consecință, șeful guvernului de uniune națională de la Iași îi fixa o misiune foarte ingrată lui Ghica: să meargă în Statele Unite ale Americii, la Washington, unde trebuia să pună bazele noii

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 430-431.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 431.

¹⁷⁶ ANIC, fond Kretzulescu familial, dosar 915, f. 28.

¹⁷⁷ *Ibidem*, dosar 911, f. 5.

¹⁷⁸ *Ibidem*, dosar 915, f. 28.

¹⁷⁹ Dimitrie Ghyka, *Memorii (1894-1940)*, traducere de Vasile Savin, Iași, Editura Institutul European, 2004, p. 175, 191-192.

¹⁸⁰ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, p. 392.

legații a statului român. Dimitrie I. Gr. Ghica a refuzat această însărcinare, motivându-și decizia prin fondurile total insuficiente alocate de guvern acestei misiuni¹⁸¹. O dovadă în plus a ostilității lui Brătianu față de Ghica este episodul consemnat după finalul Marelui Război, când, venirea la Putere a liberalilor în primăvara anului 1920 aducea, aproape imediat, sfârșitul misiunii diplomatice a lui Ghica la Paris, unde acesta deținea funcția de șef al legației¹⁸². Inițial, presa pariziană anunța, în 1917, că în postul de șef al Legației României la Roma urma a fi instalat Toma Stelian, politician ce prezidase misiunea parlamentară a Consiliului Național Român de la Paris. Ulterior, „Le Temps” a dat o dezmințire, anunțând că, de fapt, Alexandru Em. Lahovari îl înlocuia în *Cetatea Eternă* pe Ghica, iar în fruntea misiunii diplomatice românești la Paris urma să fie numit Victor Antonescu. Vasile Th. Cancicov se întreba:

Nu știi ce să crezi; e admisibil ca în vremurile grele ce se deschid României, vremuri în cari numai diplomația va mai avea un rol, România să trimită în cea mai importantă țară ce va dispune în viitor de soarta popoarelor, pe Victor Antonescu¹⁸³?

Vasile Cancicov era sigur că lui Victor Antonescu i se pregătise de mult rolul de reprezentant al României în Franța, mai ales că fostul ministru de Finanțe liberal participase, în timpul neutralității, la o misiune politică în Paris. Atunci, Antonescu a căutat să își construiască relații cu diferite personaje din viața politică franceză, „pentru a fi cunoscut la timpul oportun”, sublinia Cancicov, însă impresia lăsată acestora ar fi fost „penibilă”. De exemplu, Clemenceau, în ziarul său, publica, în urma întâlnirii, o descriere nu tocmai măgulitoare despre Antonescu:

Un naiv, timid. A intrat în biroul meu de primire cu pălăria în mână în loc s-o lase la vestier; ne știind ce să facă cu ea, o învârtă mereu în mâni. Nu știe să stea pe scaun, stă numai cu o parte a pulpei pe margine scaunului, de am impresia că din moment în moment o să alunece scaunul sub el... [scria cel supranumit „Tigrul”, citat de Cancicov în jurnalul său]¹⁸⁴.

La aflarea veștii că Alexandru Em. Lahovari era transferat la Roma, Alexis Catargi, fost secretar clasa a II-a la Legația din Paris, îi trimitea diplomatului o scrisoare, prin care își arăta susținerea față de fostul său șef, dar și nemulțumirea față de decizia lui Brătianu de a-l transfera pe Lahovari la Roma în plin război:

Nu voiam, nu-mi venea să cred că într-adevăr B(rătianu) ar putea tulbura și disprețui interesele reale ale țării, până când ți-a cerut să părăsești Parisul în mijlocul războiului. Scrisoarea pe care Mișu tocmai mi-a arătat-o, în care B(rătianu) l-a îndrumat să-l informeze pe urmașul tău că ești de acord să mergi la Roma, din păcate nu mă poate lăsa fără îndoială¹⁸⁵.

De asemenea, în corespondența adresată lui Lahovari, Alexis Catargi menționa că nu înțelegea „absolut nimic despre această absurdă mișcare diplomatică” decisă de Brătianu, dar nici „avantajul pe care îl jertfește prin deplasarea ta de la Paris, când ai reușit să obții încrederea totală a tuturor oamenilor politici francezi”¹⁸⁶.

¹⁸¹ Dimitrie Ghița, *op. cit.*, p. 213-214.

¹⁸² *Ibidem*, p. 253.

¹⁸³ Vasile Th. Cancicov, *Impresiuni și păreri personale din timpul războiului României. Jurnal zilnic (13 decembrie 1916 – 31 decembrie 1918)*, vol. II, București, Atelierele Societății „Universul”, 1921, p. 74.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 75.

¹⁸⁵ ANIC, fond Comitetul de Asistență al Crucii Roșii din Paris, dosar 259, f. 1.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

Diplomat de carieră, aflat în diferite funcții de înaltă răspundere timp de aproape cincizeci de ani, Alexandru Emanoil Lahovari a fost, fără îndoială, o personalitate însemnată a diplomației românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui următor. Având în vedere practicile de cooptare în funcții importante specifice acelor vremuri, în care relațiile de rudenie sau cele politice primau, Lahovari avea din start toate atuurile necesare pentru a ocupa, la vârsta maturității, o poziție însemnată în angrenajul instituțional al statului român. Provenea dintr-o familie care făcea parte din elita politică românească, care dăduse țării diplomați și oameni politici de mare valoare, începând cu a doua jumătate a veacului al XIX-lea, la care s-a adăugat educația primită de la unii dintre cei mai buni dascăli francezi ai acelui moment, în chiar *Orașul Luminilor*, centrul global al culturii, de unde se propagau către restul lumii cele mai inovatoare idei și curente de gândire.

Atentatul de la Sarajevo, ultimatumul Austro-Ungariei, izbucnirea Marelui Război și reacțiile Marilor Puteri la escaladarea tensiunilor sunt doar câteva din evenimentele cruciale trăite de Lahovari în cea de-a doua parte a mandatului său în Paris. În ciuda impedimentelor de care a avut parte după intrarea Franței în război, când poziția de neutralitate a României era percepută de către oficialii de la Quai d'Orsay cu mult scepticism, neștiindu-se adevăratele intenții ale României, Lahovari a rămas un garant al orientării politicii externe românești spre tabăra Antantei. În plus, putem spune că și-a depășit sarcinile postului și a căutat ca, prin discuțiile tainice cu factorii de decizie francezi și nu numai, să dea un imbold guvernului de la București în grăbirea adeziunii la Tripla Înțelegere. Acasă, pe plaiurile dâmbovițene, aceste inițiative ale diplomatului nu au rămas fără ecou, stârnind mânia regelui Ferdinand și mai ales a liderului vieții politice de atunci, prim-ministrul Ionel Brătianu. După moartea regelui Carol I, Brătianu devenise principalul factor decident asupra chestiunilor ce țineau de politica externă a statului român și, printr-o campanie diplomatică intensă în primele luni de război, urmărea obținerea de garanții sigure din partea țărilor Antantei, pentru realizarea dezideratelor naționale. Cu toate că nu își păstrase în mod oficial portofoliul Externelor, Brătianu îi lăsa de cele mai multe ori fără „obiectul muncii” pe funcționarii serviciului diplomatic, tratând direct cu reprezentanții Marilor Puteri acreditați la București. În plus, premierul prefera o linie directă și în discuțiile cu înalți oficiali din străinătate, iar sarcinile trasate diplomaților români aflați în misiune peste hotare erau dublate de discuțiile purtate de Brătianu și prin alte canale de comunicare. La rândul lor, plenipotențiarii români, inclusiv Lahovari, își făceau datoria de a-l informa periodic pe ministrul de Externe Emanoil Porumbaru, dar în problemele cu adevărat stringente apelau direct la Brătianu. Drept urmare, tatonațiile lui Lahovari pe lângă înalții oficiali francezi privind adeziunea României la Antanta făceau notă discordantă cu strategia impusă de Brătianu. Zilele lui Lahovari în fruntea Legației de la Paris erau așadar numărate, cu atât mai mult cu cât diplomatul nu era în siazul liberalilor. Mai mult decât atât, Lahovari s-a ferit întotdeauna de „vâltoarea politicii interne”, refuzând inclusiv portofoliul Externelor pe care i-l oferise Take Ionescu, după cum rememora colaboratorul său de la Roma, Raoul Bossy¹⁸⁷.

Și după izbucnirea Marelui Război, plenipotențiarul a transmis constant informații prețioase superiorilor săi, contribuind, alături de ginerele său, colonelul Vasile Rudeanu, la contractarea de către statul român a materialelor necesare aprovizionării oștirii. Excelentele relații cultivate de Lahovari cu *establishmentul* politic francez i-au menținut încă

¹⁸⁷ Raoul Bossy, *Amintiri din viața diplomatică (1918-1940)*, vol. I (1918-1937), ediție și studiu introductiv de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1993, p. 55.

o vreme postul, Brătianu cel mai probabil temându-se că, prin schimbarea bruscă a acestuia să nu pericliteze relațiile cu partenerii din *Hexagon*. Șicane însă au existat, îndeosebi după delegarea generalului Dumitru Iliescu, de către Brătianu, ca reprezentant al Marelui Cartier General pe lângă aliați, la începutul anului 1917; când încep, de altfel, să apară tensiuni în activitatea Legației de la Paris. Formarea guvernului de uniune națională de la Iași, în decembrie 1916, când Brătianu a trebuit să îl sacrifice inclusiv pe favoritul său, Victor Antonescu, titularul portofoliului Finanțelor, a declanșat indirect și procesul de înlăturare a lui Lahovari din fruntea misiunii de la Paris. Înlocuit în funcție de către Nicolae Titulescu, Antonescu a cerut drept compensație postul de șef al Legației României în Franța. Ca urmare, Brătianu a decis mutarea lui Lahovari în capitala Italiei la 1/14 octombrie 1917. Misiunea în *Cetatea Eternă* va fi și ultima din cariera de aproape jumătate de veac a diplomatului român, ea închinându-se în 1928.

Ca să tragem linie, putem afirma că Alexandru Em. Lahovari rămâne o prezență fascinantă în istoria diplomației românești și nu numai; un personaj complex, cu prieteni și adversari, cu calități și defecte. În urma sa rămân faptele, atât reușitele, cât și neîmplinirile adunate în decursul celor aproape cincizeci de ani cât a îndeplinit funcții de răspundere în aparatul diplomatic, promovând interesele statului român în marile capitale ale Europei.

ALEXANDRU EM. LAHOVARI:
A MINISTER IN PARIS "IN TIMES OF WAR" (1914-1917)
(Summary)

Keywords: diplomacy, First World War, Romania, international relations, Paris, France, Alexandru Emanoil Lahovari, Quai d'Orsay.

Born, raised and educated in Paris, Alexandru Emanoil Lahovari, descendant of a renowned family of politicians, contributed, for about half a century, to the development of the Romanian state's foreign relations with powerful countries on the Old Continent, his long and prodigious career in the field of diplomacy contributing to the fulfilment of the strategic agenda of the political decision-makers in Bucharest in the field of international relations.

Tensions in Europe in the late 19th and early 20th centuries, culminating in the annexation of Bosnia and Herzegovina by the Bicephalous Monarchy in 1908, led to the definitive separation of the Great Powers into two rival camps. In this deteriorating international geopolitical context, Lahovari was appointed Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to Paris, where he remained until September 1917, when he went to Italy. His term at the head of this legation was one of the longest of any Romanian plenipotentiary in Hexagon in the period up to 1918.

The Assassination at Sarajevo, the Austro-Hungarian ultimatum, the outbreak of the Great War and the reactions of the Great Powers to the escalation of tensions are just some of the crucial events Lahovari experienced during the second part of his mandate in the City of Lights. This article aims to present the actions taken by the Romanian minister in Paris in support of the national cause, how Lahovari used his professional and personal relations in support of Romanian foreign policy at the Quai d'Orsay and beyond during the First World War.

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ*

ZIARUL „CONSTITUȚIUNEA” ȘI RECONFIGURAREA CONSERVATORISMULUI IEȘEAN LA ÎNCEPUT DE NOU REGIM POLITIC (1866)

Spre deosebire de multe alte gazete politice ale epocii – unele cu o durată mai lungă de apariție decât efemera publicație ieșeană –, „Constituțiunea” nu a rămas o simplă voce în dicționarele de publicații periodice¹. Referințe mai mult sau mai puțin consistente la ziarul conservator și comitetul electoral căruia el i-a fost asociat se întâlnesc, astfel, în lucrări de istorie literară (cum ar fi, de pildă, cartea dedicată lui Titu Maiorescu de Eugen Lovinescu)², dar și în studii de istorie politică – cum ar fi, de pildă, cunoscuta carte a lui Apostol Stan privind grupările politice din timpul lui Al. I. Cuza și de la începutul domniei lui Carol I³, sau biografia lui Grigore Mihail Sturdza, pe care am publicat-o acum câțiva ani⁴. Atenția de care s-a bucurat „Constituțiunea” se explică atât prin momentul apariției sale – odată cu noul regim politic inaugurat prin adoptarea constituției din 1866 –, cât și prin prestigiul unora dintre membrii și apropiații grupării politice pe lângă care ea a funcționat: sus-menționații Titu Maiorescu și Grigore Mihail Sturdza, dar și Vasile Pogor sau Costache, Iacob și Leon Negruzzi. Un alt aspect care dă relevanță gazetei este locul său în istoria conservatorismului ieșean – problemă mai puțin discutată, dar pe care o voi elucida, sper, măcar în parte, în rândurile care urmează, pe baza unor izvoare precum: presa politică locală și națională, publicațiile oficiale („Buletin. Foae oficială a Principatului Moldovei”, „Gazeta de Moldavia”, dezbaterile parlamentare), informațiile arhivistice ori memorialistica timpului.

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: alexandrugavris1@yahoo.fr.

¹ Referințe, mai mult sau mai puțin extinse și exacte, nu lipsesc, desigur, nici din lucrările de acest fel. Vezi, de pildă, *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*, descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, cu o introducere de Ion Bianu, tomul I, *Catalog alfabetic 1820-1906*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913, p. 145; Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *Dicționarul presei românești (1731-1918)*, București, Editura Științifică, 1995, p. 133; I. Hangiu, *Dicționarul presei literare românești 1790-1990*, ediția a II-a revăzută și completată, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 100.

² E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, ediție coordonată de Nicolae Mecu, text îngrijit de Daciana Vlădoiu, note, comentarii și indice de nume de Oana Soare, introducere de Eugen Simion, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017 (prima ediție: 1940), p. 145-148.

³ Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență (1859-1877)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, *passim*.

⁴ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 224-228.

„Constituțiunea” a apărut în contextul unor binecunoscute schimbări politice: înlăturarea lui Alexandru Ioan Cuza, alegerea lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen – o rudă a regelui Prusiei și a împăratului Napoleon al III-lea – ca domn al Principatelor Unite, adoptarea, în grabă, a unei noi constituții și eforturile privind recunoașterea noului regim – toate pe fondul unei grave crize financiare și al unei epidemii de holeră. Nici în ceea ce privea politica internă, situația țării nu era deosebit de stabilă: guvernul de largă coaliție condus de Lascăr Catargiu, instalat imediat după ascensiunea la tron a prințului străin, demisionase după doar două luni, făcând loc unui cabinet cu o susținere mai restrânsă, condus de Ion Ghica, și care avea să se mențină la putere până la 21 februarie/ 5 martie 1867⁵.

Pentru orașul Iași, anul 1866 a fost, din motive specifice, încă și mai agitat. Pierderea statutului de centru politic, coroborată cu accentuata centralizare și – până la construirea unei căi ferate care nu exista încă nici măcar în stadiu de proiect – cu lipsa unui acces facil în noua capitală, București, erau deja, de câțiva ani, cauza unor mari nemulțumiri locale. Răsturnarea lui Cuza a redeschis problema unirii Principatelor, dând speranțe celor care considerau necesară revizuirea „aranjamentelor” politice din 1859 și 1862. O campanie intensă în acest sens a fost orchestrată de un grup destul de pestrîț, din care făceau parte personalități cu puternice legături personale sau de familie în Imperiul Rus (prințul Constantin Moruzi, supus al puterii din răsărit, ori cumnatul său Nicolae Rosetti-Roznovanu)⁶, ori apropiați ai domnului înlăturat (mitropolitul Calinic Miclescu, Nicolae Ceaur-Aslan)⁷. Ea a culminat, la 3/15 aprilie 1866, printr-o revoltă de stradă, înăbușită rapid, dar care a provocat, în ambele foste principate, o puternică emoție. Mișcarea din 3 aprilie, dar și prezența foarte scăzută a ieșenilor la plebiscitul pentru validarea noului domn, Carol I (doar 958 de locuitori din populația de câteva zeci de mii de persoane a orașului prezentându-se la vot)⁸, arătau că loialitatea vechii capitale față de unire și principele străin nu era, nici pe departe, un fapt de la sine înțeles. În urma consultării dintre locotenenții domnești, Lascăr Catargiu și Nicolae Golescu, pe de o parte, și o serie de notabilități ieșene, pe de alta, Consiliul de Miniștri a făcut publică o listă de promisiuni, între care cea mai importantă – cel puțin din punct de vedere simbolic – era mutarea la Iași a Înaltei Curți de Casație și Justiție.

⁵ Pentru contextul politic intern și internațional al anului 1866, vezi Gr. Chiriță, *România în 1866. Coordonate ale politicii interne și internaționale*, în *RdI*, tomul 31, nr. 12, 1978, p. 2197-2220; Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 172-208; Paul E. Michelson, *Romanian Politics 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998, p. 153-198; Vasile V. Russu, *Viața politică în România (1866-1871)*, vol. I, *De la domnia pământească la prințul străin*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001; Gheorghe Cliveti, *România și puterile garante 1856-1878*, ediția a 2-a, revizuită și mult adăugită, Iași, Editura Junimea, 2020, p. 147-193.

⁶ Mihai Dimitrie Sturdza, *Rusia și tentativele de despărțire a Principatelor Române (1864-1866)*, în *Rușii, masonii, mareșalul și alte răspântii ale istoriografiei românești*, București, Editura Compania, 2013, p. 52-97 (78 pentru prezenta trimitere).

⁷ Aslan concesionase, împreună cu Nicolae Catargiu, publicarea „Monitorului Oficial”, la sfârșitul domniei lui Cuza. Concesiunea fusese anulată de Adunarea Electivă-Legislativă la 10/22 martie 1866 („Monitorul Oficial al Principatelor Unite”, 59, 15/27 martie 1866, p. 261). Calinic Miclescu fusese numit de Cuza, în 1865, mitropolit al Moldovei și Sucevei. Înaltul ierarh a păstrat o relație apropiată cu fostul domn și în anii ce au urmat, după cum reiese din paginile de corespondență care s-au păstrat și din faptul că Alexandru Ioan Cuza l-a numit, prin testament, în consiliul de familie care avea să participe, alături de doamna Elena, la administrarea moștenirii copiilor săi minori. Vezi *Principele Alexandru Ioan Cuza: scrisori din exil (1866-1873)*, ediție de Virginia Isac, Iași, Editura Junimea, 2007, p. 120, 124.

⁸ ANI, fond Primăria Iași, dosar 63/1866, f. 12.

Făgăduințele guvernului și întrunirea Adunării Constituante, la sfârșitul lunii aprilie, nu au calmat însă nemulțumirile ieșenilor. Problema împământenirii evreilor le-a dat din ce în ce mai vocalilor adepți ai lui Simion Bărnuțiu – membrii grupului care avea să devină cunoscut sub numele de „fracțiune liberă și independentă” – prilejul de a tulbura și mai mult atmosfera deja tensionată din oraș⁹. Constituanta a refuzat să accepte revendicarea privind strămutarea Înaltei Curți, problema rămânând să fie discutată de viitorul Parlament, ales conform noii legi electorale. Nici celelalte solicitări ale ieșenilor – cu excepția uneia singure, privind mutarea la Iași a școlii militare – nu au fost îndeplinite, rezolvarea lor fiind amânată ori abandonată cu totul de guvern. Deloc surprinzător, în aceste condiții, problemele de interes local și regional aveau să stea în centrul campaniei începute la sfârșitul verii lui 1866, pentru alegerea Adunării Deputaților și Senatului. Până atunci, domnul Carol I sosea într-o primă vizită în fosta capitală a Moldovei, primind o nouă serie de revendicări ieșene, între care cea privitoare la Înalta Curte figura, încă o dată, la loc de cinste¹⁰.

Scena politică ieșeană era, în toamna lui 1866, deosebit de confuză. În principiu, funcționau aici trei grupări politice importante: conservatorii, membrii fracțiunii libere și independente și regionaliștii radicali, foști participanți la sau susținători ai revoltei de la 3/15 aprilie. Cei dintâi erau fie vechi sprijinitori ai unirii și ai principelui străin, fie foști separatiști sau partizani ai unor candidați nenorocoși la domnie. Spre deosebire de omologii lor din Valahia, conservatorii moldoveni și, cu deosebire, cei din Iași, ilustrau o puternică nuanță regionalistă. Fraționiștii – grupare liberală moldovenească ai cărei principali reprezentanți aparțineau, în cea mai mare parte, corpului didactic universitar și liceal – erau, în acel moment, la început de carieră, debutând în politica de prim rang în Adunarea Constituantă. Aici, ei se făcuseră remarcați, de la început, ca adversari ai domniei străine, abținându-se de la votul pentru confirmarea lui Carol I ca domn¹¹. Liderul lor, Nicolae Ionescu, combătuse, de asemenea, sistemul parlamentar bicameral¹² și se pronunțase pentru împărțirea electoratului în două colegii, urban și rural, formulă care ar fi asigurat suprareprezentarea alegătorilor din orașe¹³. Atât pe băncile Constituantei, cât și în afara ei, adepții fracțiunii arătasera, în sfârșit, sentimente și opinii prea puțin caritabile cu privire la numeroasa comunitate evreiască din Moldova, atitudine care avea să rămână constantă atâta vreme cât gruparea a durat. Regionaliștii intransigenți, numiți frecvent, în epocă, „separatiștii”, sau „oamenii de la 3 aprilie”, erau foști participanți la revolta eșuată din primăvara lui 1866, care, după ce fuseseră amnistiați de către Carol I, încercau să se adapteze la noul context politic, marcat de instaurarea domniei străine și votarea constituției.

Situația politică din Iași a devenit cu mult mai complicată în urma unor delimitări programatice și a unor alianțe tactice intervenite în timpul verii și la începutul toamnei

⁹ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România. De la origini până la 1866*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 2005, p. 499-502; Simion-Alexandru Gavriș, *Cel dintâi guvern al principelui străin (11/23 mai – 13/25 iulie 1866): sinteze, note, reconsiderări*, în *AIIX*, tomul LVIII, 2021, p. 111-137 (123-126 pentru prezenta trimitere).

¹⁰ Despre revendicările ieșene din anul 1866 și destinul lor, vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 478-489; Mihai Chiper, „Valahii ne-au înșelat”. *Chestiunea compensațiilor Iașului în acțiunea politică moldovenească după unire (1862-1874)* (I), în *ArchM*, X, 2018, p. 111-174 (127-143 pentru prezenta trimitere).

¹¹ Gh. Cristea, *Manifestări antidinastice în perioada venirii lui Carol I în România (aprilie-mai 1866)*, în „Studii”, tomul 20, nr. 6/1967, p. 1073-1091 (1089 pentru prezenta trimitere).

¹² *Desbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra Constituției și legii electorale din România*, publicate din nou în edițiune oficială de Alexandru Pencovici, București, Tipografia Statului, 1883, p. 187-194, 203.

¹³ *Ibidem*, p. 214-215.

anului 1866. Între Nicolae Ionescu și ceilalți notabili fracționiști au apărut divergențe legate de conținutul revendicărilor regionaliste: spre deosebire de colegii săi, Ionescu respingea strămutarea Înaltei Curți de Casație și Justiție la Iași¹⁴ (consecvent fiind, din acest punct de vedere, cu atitudinea pe care o adoptase în Adunarea Constituantă)¹⁵. În consecință, la jumătatea lunii august au apărut, în fosta capitală, două ziare fracționiste: „Tribuna română”, publicație care funcționase, cu întreruperi, și în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza și care se afla sub influența lui Ionescu¹⁶, și „Poporul”¹⁷. Mai mult, Ionescu a refuzat nu doar să candideze pentru un loc în Parlament cu susținerea fracționiștilor ieșeni, ci și să reprezinte Iași în legislatură¹⁸. Separați, pentru moment, de liderul lor, fracționiștii s-au apropiat de regionaliștii radicali. La 3/15 septembrie, cele două grupări au început o serie de întruniri, desfășurate, mai întâi, la Universitate și apoi în sălile Primăriei, alegând și un comitet electoral comun¹⁹. Colaborarea a durat, totuși, mai puțin de o lună: la 30 septembrie/12 octombrie, liberalii și „oamenii de la 3 aprilie” au ajuns, nu fără schimburi dure de replici, la ruptură²⁰. Nici „separațiștii” nu au reușit să rămână uniți: Nicolae Rosetti-Roznovanu și Nicolae Cœur-Aslan au format un „club” care se întrunea în casele Elenei Ghica, iar Teodor Boldur-Lătescu și adepții săi și-au ales ca loc de întâlnire cofetăria unui anume Melcon²¹.

La fel ca adversarii lor, conservatorii ieșeni și-au început regrouparea la sfârșitul verii anului 1866. La 22 august/3 septembrie, mai mulți oameni politici, mari proprietari, comercianți și alți notabili locali anunțau, printr-o circulară adresată potențialilor colaboratori, înființarea unui comitet electoral care urma să reprezinte „partitul ordinii” în județele moldovenești. Caracterul regional al grupării era justificat prin „interesele speciale și locale de o importanță capitală” ale vechiului principat de la nord de Milcov. Moldova și, mai ales, capitala sa jucaseră un rol decisiv în realizarea unirii, care devenise însă pretextul unei centralizări păguboase și inutile:

Unirea politică a vechilor Principate Moldova și Țara Românească este datorită inițiativei și stăruinței Moldovei și, mai cu seamă, a orașului Iași. Însă, toată Moldova simte că Unirea s-a realizat într-un mod cu totul abătut de la adevărul ei înțeles, de la adevărata ei țintă. Sub cuvânt de Unire, s-a făcut o centralizațiune administrativă esagerată, o absorbire a tuturor intereselor locale și individuale la centrul politic al guvernământului, absorbire care a nesocotit și a jignit aceste interese, fără nici o utilitate pentru principiul unirii politice.

Situația putea fi, totuși, afirmau autorii circularei, remediată prin aplicarea principiului descentralizării, conținut în recent adoptata Constituție. „Importanța cu totul

¹⁴ „Tribuna română”, 261, 1/13 septembrie 1866, p. 1; *Mișcarea electorală*, în *ibidem*, 272, 21 octombrie/2 noiembrie 1866, p. 4; *Partizile la noi!*, în „Constituțiunea”, 9, 22 octombrie/3 noiembrie 1866, p. 3.

¹⁵ Mihai Chiper, *op. cit.*, p. 137.

¹⁶ *Publicațiunile periodice românești*, p. 744.

¹⁷ *Ibidem*, p. 501.

¹⁸ *Mișcarea electorală*, în „Tribuna română”, 272, 21 octombrie/2 noiembrie 1866, p. 4. Ionescu a fost ales, în cele din urmă, deputat al colegiului III Roman. Vezi Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească (1866-1900)*, București, Editura All Educational, 1998, p. 168.

¹⁹ *Mișcarea electorală din Iassi*, în „Poporul”, 7, 8/20 septembrie 1866, p. 22-23; *Mișcarea electorală din Iassi*, în *ibidem*, 9, 18/30 septembrie 1866, p. 30.

²⁰ Disputa a pornit de la propunerea fracționiștilor ca purtarea viitorilor candidați pentru Parlament, atât în viața publică, cât și în cea privată, să fie un criteriu decisiv al validării lor, idee care a stârnit opoziția regionaliștilor (*Mișcarea electorală*, în „Tribuna română”, 268, 3/15 octombrie 1866, p. 3-4).

²¹ *Nouele comitete*, în „Constituțiunea”, 5, 8/20 octombrie 1866, p. 3; *Mișcarea electorală*, în „Tribuna română”, 271, 17/29 octombrie 1866, p. 3.

specială” pe care punerea sa în practică o avea pentru Moldova trebuia susținută printr-un „acord” între comitetele electorale de aici; care să le pună în situația de a susține în mod eficient interesele regionale, „fără jignirea interesului politic și fără struncinarea serviciilor”. Era ceea ce își propunea să realizeze grupul ieșean – „destinat a provoca formarea comitetelor de prin județe și a fi, între ele, un organ de acțiune comună”.

Conservatorismul noii formațiuni politice se înțelege limpede din adeziunea sa explicită la „partitul ordinei”, dar și din limbajul circularei. Fiecare comitet județean urma să fie, astfel, „espresiunea acordului unanim a tuturor condițiilor sociale într-un interes comun de ordine și de conservare, de înțeleaptă dezvoltare a instituțiilor și a libertăților noastre, de progres realizat cu prudență și maturitate”. Viitorii colaboratori din districte erau rugați să inițieze formarea comitetelor electorale în județele lor de origine, pe baza programului anexat circularei ieșene, din care fiecare destinatar primise câte zece exemplare. Ei ar fi trebui să acorde o atenție deosebită alegătorilor din colegiul al treilea (unde votau orașenii) și, mai ales, al patrulea – „colegiul satelor”:

Ar fi un rezultat foarte fericit dacă între membrii comitetului ar putea figura și săteni cultivatori. Prin conlucrarea lor împreună [sic!] cu proprietarii de moșii, cu comercianții, cu avocații, ei ar veni a înțelege că drepturile lor nu sunt amenințate; că interesele lor sunt strict legate cu celelalte interese ale societății și că cea mai întâi trebuință a tuturor este *ordinea și stabilitatea*.

Nu în ultimul rând, comitetul ieșean își propunea să editeze un ziar, numit „Constituțiunea”; care trebuia să apară de două ori pe săptămână. El avea să fie condus de un comitet de redacție format din Iordache Beldiman (care primise și însărcinarea de casier al publicației), Gheorghe Mârzescu, Vasile Pogor, Costache Negruzzi și Constantin N. Suțu. În acest scop, susținătorii comitetului ieșean promiseseră deja o donație de 400 de galbeni pe an, „din care a patra parte numărată înainte”. Colaboratorii erau rugați să susțină și ei proiectata gazetă, atât financiar, cât și prin corespondențe care să semnaleze „nevoile” locale și „să-i dezvălească toate abuzurile”. Circulara era semnată de membrii comitetului: Iordache Beldiman, Constantin D. Sturdza, Dimitrie Cornea, Dimitrie Cozadini, Alexandru C. Mavrocordat, Gheorghe Mârzescu, Vasile Pogor, Alexandru Balș, Nicolae Alcaz, Gheorghe Cristoforu, Emanuil Zalariul, Constantin N. Suțu, Anton Lochman și Ioan Panaitiu²². Lor li s-au mai alăturat, până la apariția ziarului „Constituțiunea” (o lună după alcătuirea circularei), Constantin Christodulo-Cerchez, Lascăr Ciurea, Gheorghe Racoviță, Iancu Ciurea și Grigore Mihail Sturdza²³, care era și președinte al comitetului²⁴.

Lista membrilor comitetului și cea a redactorilor „Constituțiunii” includeau câteva nume de mare rezonanță în lumea politică a epocii, cel mai important fiind, desigur, chiar cel al președintelui micului „partid”. Grigore Mihail Sturdza (născut în 1821) era fiul fostului domn al Moldovei, Mihail Sturdza (1834-1849). Făcuse îndelungate studii în Franța și Germania, de pe urma cărora dobândise o educație destul de aleasă. Servea, pe rând, în armatele moldoveană, rusă și otomană, în cea din urmă ajungând până la gradul de general de brigadă, în vremea războiului Crimeii. Întors în Moldova, Sturdza încercase, fără succes, să obțină domnia țării, în urma unei lungi și tensionate campanii (1857-1859). Prințul jucase un rol politic de seamă în primii patru ani ai domniei lui

²² „Ordinea”, 9, 6/18 septembrie 1866, p. 35.

²³ „Constituțiunea”, 2, 28 septembrie/10 octombrie 1866, p. 4.

²⁴ Idem, 1, 24 septembrie/6 octombrie 1866, p. 4.

Cuza. El se numărase printre membrii Adunării Elective-Legislativă și ai Comisiei Centrale de la Focșani, fiind, în cea din urmă calitate, raportor al unui proiect de constituție care avea să servească drept model legii fundamentale adoptate în 1866. În primăvara lui 1863, Sturdza purtase negocieri cu domnul Alexandru Ioan Cuza pentru a prelua postul de prim-ministru – eșuate însă în urma unei dispute privind controlul asupra Ministerului de Război. Ulterior, el se retrăsese aproape complet din viața publică, neparticipând nici la complotul care adusesese detronarea lui Cuza, nici la lucrările Adunării Constituante: trimis de alegătorii ieșeni să îi reprezinte în cadrul înaltului for, Sturdza nu se prezentase la nicio ședință, fiind, în cele din urmă, exclus dintre deputați²⁵.

Deși nu era purtătorul unui nume la fel de prestigios, Iordache Beldiman (născut în 1806)²⁶ avea o bogată experiență administrativă și judecătorească. La începutul domniei lui Grigore Alexandru Ghica (noiembrie 1850), el fusese numit președinte al Divanului Apelativ²⁷. În vremea căimăcămiei lui Nicolae Vogoride, Beldiman ocupase de două ori funcții ministeriale. La 8/20 martie 1857, el devenise șef al Departamentului Cultelor și Instrucțiunii Publice²⁸. Înlocuit după foarte scurt timp (în aprilie 1857), fiindcă era socotit, pare-se, prea puțin energic față de preoții și profesorii unioniști²⁹, Beldiman se întorsese pe banca ministerială în martie 1858, de această dată în calitate de mare logofăt al Dreptății (ministru de Justiție)³⁰. Separatist convins, „care jurase a nu-i călca niciodată piciorul în București” (după afirmația lui Manolache Costache Epureanu)³¹, bătrânul om politic a revenit la sentimente mai bune față de unire odată cu sosirea principelui străin. El a făcut parte, alături de George Filipescu și Alexandru A. Balș, dintr-o delegație trimisă, în mai 1866, de oficialitățile din Iași, pentru a-l asigura pe noul domn de „devotamentul” locuitorilor vechii capitale. Tactul lui Carol I – care îi primise pe delegații ieșeni înconjurat de membrii guvernului și de cei ai statului-major domnesc și care îl așeza pe Beldiman în locul din dreapta sa la dineul pe care îl oferise în onoarea oaspeților din Moldova³² – îl cucerise complet pe fostul separatist, care fusese ales, la 24 iunie/6 iulie, deputat al județului Iași în Adunarea Constituantă³³. Poziția privilegiată ocupată de Beldiman în cadrul comitetului ieșean este dezvăluită de faptul că el prezida întrunirile sale, atunci când Grigore Sturdza era absent.

Un experimentat demnitar moldovean era și Constantin D. Sturdza (Șcheianu). Născut în 1799³⁴, el ocupase mai ales funcții judecătorești: membru (1834-1840) și mai

²⁵ Date despre Grigore Mihail Sturdza, la Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, passim.

²⁶ *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, editor și coautor: Mihai Dimitrie Sturdza, vol. I, *Abaza – Bogdan*, București, Editura Simetria, 2004, p. 405.

²⁷ „Gazeta de Moldavia”, 85, 9/21 noiembrie 1850, p. 347.

²⁸ „Idem”, 20, 11/23 martie 1857, p. 77; 25, 28 martie/9 aprilie 1857, p. 97.

²⁹ Simion-Alexandru Gavriș, *Alexandru Sturdza-Bârlădeanu (1800-1869): câteva date biografice*, în Marius Balan, Gabriel Leanca (coordonatori), *Cultură juridică, stat și relații internaționale în epoca modernă. Omagiu profesorului Corneliu-Gabriel Bădărașu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 119-135 (129 pentru prezenta trimitere).

³⁰ „Buletin Oficial. Focea publicațiilor oficiale a Prințipatului Moldaviei”, 23, 20 martie/1 aprilie 1858, p. 89; „Gazeta de Moldavia”, 21, 13/25 martie 1858, p. 81.

³¹ „Monitorul. Jurnal Oficial al Principatelor Unite Române”, 112, 25 mai/6 iunie 1866, ședința Adunării Constituante din 24 mai/5 iunie 1866, p. 496.

³² ANI, fond Primăria Iași, dosar 105/1866, f. 3 r.-4 v.

³³ Mihai Sorin Rădulescu, *op. cit.*, p. 165.

³⁴ Petronel Zahariuc, *Despre „slujbele făcute patriei”. Vornicul Constantin Sturdza, președinte al Societății de Medici și Naturaliști din Iași*, în Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter (ed.), *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani: omagiu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 221-244 (222 pentru prezenta trimitere).

apoi președinte (din 1843) al Divanului Apelativ al Țării de Sus³⁵, membru al Divanului Domnesc (1840-1843) și, în sfârșit, mare logofăt al Dreptății (iulie 1851 – februarie 1854)³⁶. Membru de vază al comitetului unionist din Roman și deputat al ținutului în Divanul Ad-hoc al Moldovei³⁷, el se numărase, apoi, printre susținătorii candidaturii la tron a lui Grigore Mihail Sturdza – nepotul său din partea soției³⁸ – al cărui aliat politic era, iată, și în 1866. Constantin Sturdza a fost, pe de altă parte, un om cu o educație îngrijită, căutător de documente privitoare la istoria familiei sale³⁹ și gazdă a unor concerte de muzică clasică, desfășurate în casa sa din Iași⁴⁰. Cultura sa fusese recunoscută și de compatrioți: din 1835 până în 1844, Sturdza fusese președinte al Societății de Medici și Naturaliști din Iași⁴¹; mai târziu, la începutul domniei lui Grigore Alexandru Ghica, el devenise membru al comisiilor însărcinate cu pregătirea participării Moldovei, sub pavilion otoman, la expozițiile universale de la Londra (1851) și Paris (1855)⁴².

Mai tânărul Dimitrie Cornea (născut în 1816)⁴³ reușise să își construiască o frumoasă carieră în instituțiile judecătorești moldovene, continuată, apoi, printr-o la fel de reușită carieră politică. La doar 30 de ani, în 1846, el fusese numit de Mihail Sturdza director al Ministerului Justiției⁴⁴. Sub domnia lui Grigore Alexandru Ghica, el ocupase postul de membru al Divanului Apelativ (începând cu 18/30 septembrie 1850)⁴⁵. În același an, la 30 noiembrie/12 decembrie, Cornea fusese numit într-o comisie însărcinată cu revizuirea codurilor civil și penal și a procedurilor aferente, alături de Nicolae Suțu, Lascăr Rosetti, Costache Rolla, Nicolae Docan, Damaschin Bojincă, Dimitrie Ralet și Mihail Kogălniceanu⁴⁶. Căimăcămia lui Teodor Balș fusese o perioadă favorabilă pentru Dimitrie Cornea, care ocupase, pentru scurt timp (iulie-octombrie 1856) postul de director al Ministerului de Interne⁴⁷, pentru a fi apoi numit, în luna decembrie a aceluiași an, președinte al Divanului de Întărituri⁴⁸. În 1858, Cornea se alăturase, și el, campaniei pentru domnie a lui Grigore Mihail Sturdza, făcând parte din comitetul central înființat la Iași pentru promovarea candidaturii fiului de domn⁴⁹ și fiind ales deputat în Adunarea Electivă-Legislativă, din partea marilor proprietari ai ținutului Iași⁵⁰.

³⁵ *Ibidem*, p. 226, 232, 239-240.

³⁶ „Buletin. Foaea publicațiilor oficiale a Principatului Moldaviei”, 12, 9/21 august 1851, p. 55; „Gazeta de Moldavia”, 15, 22 februarie/6 martie 1854, p. 57.

³⁷ *Acte și documente relative la istoria renascerii României*, vol. VI, partea I, *Divanul Ad-hoc al Moldovei din 1857*, publicate de Dimitrie A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1896, p. 31; Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1995, p. 245, 253, 320, 322; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 242.

³⁸ Mihai Cojocariu, *op. cit.*, p. 204, 212; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 225, 243; Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, p. 103-104.

³⁹ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 234.

⁴⁰ „Gazeta de Moldavia”, 29 12/24 aprilie 1851, p. 120; 34, 30 aprilie/12 mai 1851, p. 139.

⁴¹ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 227, 240-241.

⁴² „Gazeta de Moldavia”, 97, 21 decembrie 1850/2 ianuarie 1851, p. 397; 6, 20 ianuarie/1 februarie 1855, p. 21; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 242.

⁴³ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866-1916)*, București, Editura Silex, 1994, p. 182-183.

⁴⁴ „Buletin. Foae Oficială”, 92, 21 noiembrie/3 decembrie 1846, p. 515.

⁴⁵ *Idem*, 87, 1/13 noiembrie 1850, p. 347.

⁴⁶ *Idem*, 100, 17/29 decembrie 1850, p. 399-400. Vezi și introducerea la *Codul Calimach*, ediție critică întocmită de Andrei Rădulescu, Alexandru Costin, Vasile Grecu, Vintilă Gaftoescu, Constantin Tegăneanu, Gheorghe Vădescu-Răcoasa, București, Editura Academiei RPR, 1958, p. 27.

⁴⁷ „Gazeta de Moldavia”, 56, 16/28 iulie 1856, p. 222; 83, 18/30 octombrie 1856, p. 331.

⁴⁸ *Idem*, 101, 20 decembrie 1856/1 ianuarie 1857, p. 401.

⁴⁹ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, p. 125.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 131.

În 1860, fostul „gregorian” fusese, din nou, ales deputat de aceiași mari proprietari ieșeni⁵¹, pentru ca, la 27 ianuarie/8 februarie 1862, să intre în primul guvern unificat al Principatelor, condus de Barbu Catargiu, ca ministru al Lucrărilor Publice⁵². La 7/19 iunie 1862, cu o zi înainte de asasinarea prim-ministrului Catargiu, el preluase portofoliul Justiției, pe care îl păstrase și în timpul scurtului interimat al lui Apostol Arsachi⁵³, și în primele luni ale guvernării succesorului său, Nicolae Kretzulescu⁵⁴.

Costache Negruzzi (membru al redacției „Constituțiunii”, dar nu și al comitetului electoral, născut în 1808)⁵⁵ era, de departe, cel mai notabil personaj din cadrul grupului conservator ieșean din punctul de vedere al profilului intelectual. Cunoscutul prozator nu era recomandat însă doar de talentul său, ci și de o remarcabilă experiență în funcțiile publice. La 21 octombrie/2 noiembrie 1843, Negruzzi fusese numit de Mihail Sturdza director al Vistieriei⁵⁶. Din iulie 1850 până la 30 mai 1851, Negruzzi fusese director al Ministerului Lucrărilor Publice⁵⁷, revenind apoi, în aceeași funcție, în Ministerul de Finanțe⁵⁸. În 1856, caimacamul Teodor Balș îl numise, pentru a treia oară, director al Vistieriei⁵⁹, dar și cenzor al publicațiilor moldovenești⁶⁰. Funcțiile ocupate în vremea interimatului separatist nu îl împiedicaseră să rămână în prim-planul vieții publice și în primii ani ai domniei lui Cuza, când fusese director al serviciului statistic de la Iași⁶¹, deputat al marilor proprietari din Ismail (din februarie 1860)⁶² și ministru interimar de Finanțe în guvernul condus de Anastasie Panu (23 mai/4 iunie – 23 septembrie/ 4 octombrie 1861)⁶³. Negruzzi avea și experiență în gazetărie – ce e drept, mai degrabă în cea culturală ori moralizatoare decât în cea politică. În 1853-1854, el editase un periodic destinat educării sătenilor numit „Săptămâna”⁶⁴, se numărase (după afirmația lui George Barițiu) printre corespondenții „Gazetei de Transilvania”⁶⁵ și colaborase la numeroase publicații ale vremii. Nu în ultimul rând, cunoscutul scriitor era tatăl junimiștilor Iacob și Leon Negruzzi, care, deși nu figurau pe lista membrilor comitetului electoral ori ai redacției gazetei conservatoare, aveau să se facă remarcați în cadrul întrunirilor organizate de cel dintâi.

Constantin N. Suțu (născut în 1820)⁶⁶ – membru atât al comitetului electoral, cât și al redacției „Constituțiunii” – avusese, la fel ca Negruzzi, o scurtă carieră ministerială înaintea centralizării administrative din 1862. El condusese Ministerul Lucrărilor Publice

⁵¹ „Principatele Unite. Monitorul Oficial al Moldovei”, 112, 22 februarie/5 martie 1860, p. 333.

⁵² Dan Berindei, *Guvernele lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866). Liste de miniștri*, în RA, seria nouă, 1/1959, p. 147-163 (158 pentru prezenta trimitere).

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 160.

⁵⁵ E. Lovinescu, *Costache Negruzzi. Viața și opera lui*, ediția a III-a, [București], Editura Casei Școalelor, 1940, p. 9-10; Liviu Leonte, *Constantin Negruzzi – studiu monografic*, teză de doctorat, Iași, 1978, p. 7-11.

⁵⁶ ANI, fond Vistieria Moldovei, dosar 602/1832, f. 352; Liviu Leonte, în *op. cit.*, p. 39, propune data de 15 octombrie 1843.

⁵⁷ ANI, fond Vistieria Moldovei, dosar 602/1832, f. 25; E. Lovinescu, *Costache Negruzzi*, p. 33; Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 46.

⁵⁸ Începând de la 31 mai/12 iunie 1851 (ANI, fond Vistieria Moldovei, dosar 350/1851, f. 26).

⁵⁹ „Gazeta de Moldavia”, 56, 16/28 iulie 1856, p. 222.

⁶⁰ Idem, 72, 10/22 septembrie 1856, p. 287; E. Lovinescu, *Costache Negruzzi*, p. 34; Liviu Leonte, *op. cit.*, p. 50.

⁶¹ E. Lovinescu, *Costache Negruzzi*, p. 36.

⁶² *Ibidem*, p. 37; „Principatele Unite. Monitorul Oficial al Moldovei”, 112, 22 februarie/5 martie 1860, p. 333.

⁶³ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁴ *Publicațiunile periodice românești*, p. 670; E. Lovinescu, *Costache Negruzzi*, p. 110-111.

⁶⁵ *Publicațiunile periodice românești*, p. 288.

⁶⁶ Mihail Dimitri Sturdza, *Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique*, 2e édition revue et augmentée, Paris, 1999, p. 420.

în guvernul moldovean al lui Alexandru C. Moruzi (5/17 octombrie 1861 – 22 ianuarie/3 februarie 1862)⁶⁷. Un personaj interesant era și Dimitrie Cozadini (născut în 1824), văr primar al lui Alexandru Ioan Cuza⁶⁸, fost membru al guvernului de la Iași condus de Mihail Kogălniceanu, în care primise mai întâi portofoliul Lucrărilor Publice (30 aprilie/12 mai / 29 septembrie/11 octombrie 1860) și mai apoi pe acela al Finanțelor (29 septembrie/11 octombrie 1860 – 17/29 ianuarie 1861)⁶⁹, dar și demnitar al guvernului provizoriu instituit după 11/23 februarie 1866 (comisar extraordinar pentru județele din nordul și centrul Moldovei și apoi prefect de Iași)⁷⁰. Conform unei amintiri mai târzii a lui Iacob Negruzzi, Cozadini s-ar fi asociat, după lovitura de stat din februarie 1866, cu junimiștii, pentru administrarea unei tipografii (trecută, în cele din urmă, cu totul în seama societății literare ieșene)⁷¹.

Un alt vechi colaborator al lui Mihail Kogălniceanu⁷², dar și apropiat al „Junimii”, era Gheorghe Mârzescu (membru atât al comitetului electoral, cât și al redacției gazetei conservatoare). El participase la ședințele și la „prelecțiunile populare” organizate de societate și fusese apărătorul lui Titu Maiorescu într-un răsunător proces de imoralitate intentat profesorului ieșean în anii 1864-1865⁷³. Alături de Negruzzi, el era singurul redactor al „Constituțiunii” care avea o experiență cât de cât consistentă în lumea presei: în 1861, Mârzescu editase, împreună cu Ion Strat, la Iași, ziarul politic „Trecutul”⁷⁴.

Un junimist important ce făcea parte din ambele comitete era Vasile Pogor, care se ilustrase, după detronarea lui Cuza, și prin funcțiile publice ocupate pe plan local: prefect de Iași și apoi președinte de secțiune la curtea de apel din oraș⁷⁵. La sfârșitul anului 1865 și începutul celui următor, el făcuse, de asemenea, parte din comitetul de redacție al efemerei publicații „Revista Dunării”⁷⁶, editată de coaliția care avea să pună capăt domniei lui Alexandru Ioan Cuza. În afară de Pogor și Mârzescu, lista comitetului electoral conservator mai „înregistra” numele a doi junimiști – magistrații Lascăr Ciurea⁷⁷ și Gheorghe Racoviță⁷⁸. Alți doi membri notabili ai comitetului electoral erau, în sfârșit, Alexandru C. Mavrocordat (fost comisar al guvernului provizoriu instituit după lovitura de stat din 11/23 februarie, pentru județele din sudul Moldovei)⁷⁹ și Alexandru Balș, foarte bogatul moștenitor al marelui logofăt cu același nume⁸⁰, în casa căruia s-au desfășurat întrunirile conservatorilor ieșeni.

⁶⁷ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 153.

⁶⁸ Mihai Dimitrie Sturdza, *Junimea – societate secretă, în Rușii, masonii, mareașul...*, p. 98-132 (102 pentru prezenta trimitere); *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească*, vol. V, *Ceaur – Cuza*, București, Corint Books, 2018, p. 415.

⁶⁹ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 151.

⁷⁰ „Monitorul. Jurnal Oficial al Principatelor Unite Române”, 35, 15/27 februarie 1866, p. 157; 82, 15/27 aprilie 1866, p. 361.

⁷¹ Iacob Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, ediție îngrijită și prefată de Ioana Pârvulescu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 78-80. Cu privire la istoria tipografiei „Junimii”, vezi și Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, [ediția a treia], vol. I, București, Editura Minerva, 1998, p. 26-28.

⁷² Simion-Alexandru Gavriș, *Un ziar conservator ieșean: „Viitorul” (1861)*, în Petronel Zahariuc, Adrian-Bogdan Ceobanu (ed.), *160 de ani de la Unirea Principatelor: oameni, fapte și idei din domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, p. 489-506 (496 pentru prezenta trimitere).

⁷³ E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, p. 329, nota 2.

⁷⁴ *Publicațiunile periodice românești*, p. 739.

⁷⁵ „Monitorul. Jurnal Oficial al Principatelor Unite Române”, 35, 15/27 februarie 1866, p. 157; 64, 20 martie/1 aprilie 1866, p. 288.

⁷⁶ *Publicațiunile periodice românești*, p. 567-568.

⁷⁷ Iacob Negruzzi, *op. cit.*, p. 88, 274.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 42, 307.

⁷⁹ „Monitorul. Jurnal Oficial al Principatelor Unite Române”, 37, 17 februarie/1 martie 1866, p. 167.

⁸⁰ Despre Alexandru Balș, vezi Mihai Dimitrie Sturdza, *Junimea – societate secretă*, anexa I, p. 129-131.

După cum reiese din rândurile de mai sus, mulți dintre membrii comitetului conservator aveau o remarcabilă experiență politică și administrativă. Șase dintre ei deținuseră portofolii ministeriale⁸¹; dintre aceștia, patru figuraseră pe lista guvernelor lui Alexandru Ioan Cuza. Comitetul număra, de asemenea, nouă foști membri ai Adunării Constituante: Grigore Mihail Sturdza, Iordache Beldiman, Constantin N. Suțu, Vasile Pogor, Gheorghe Mârzescu, Alexandru Balș, Constantin Christodulo-Cerchez, Lascăr Ciurea și Gheorghe Racoviță. Suțu, Pogor, Mârzescu, Cerchez, Ciurea și Racoviță fuseseră printre susținătorii activi ai intereselor ieșene în Constituantă: toți se aflau pe lista deputaților care demisionaseră după respingerea strămutării Înaltei Curți de Casație și Justiție la Iași (29 iunie/11 iulie 1866)⁸².

Cu tot prestigiul și experiența membrilor comitetului, trebuie spus că din rândurile sale lipseau numeroase nume de seamă ale conservatorismului de la nord de Milcov. Lascăr Catargiu, fostul locotenent domnesc și prim-ministru, și Manolache Costache Epureanu, fostul președinte al Adunării Constituante, nu se asociaseră inițiativei ieșene. Mai mult, ei preferaseră să se alăture comitetului bucureștean „al ordinii” – decizie greu de înțeles, în retrospectivă, având în vedere că prezența lor în cadrul respectivei grupări pare să fi fost destul de discretă⁸³. Nici Petre Mavrogheni nu făcea parte dintre membrii „partidului” de la Iași: calitatea de ministru al Finanțelor în guvernul de coaliție al lui Ion Ghica presupunea o prezență constantă în București și îl îndemna, probabil, în același timp, la rezervă în ceea ce privea azeziunile politice fățișe. Se remarcă, de asemenea, absența lui Petre P. Carp, ușor explicabilă prin faptul că junimistul era, în acel moment, secretarul agenției române de la Paris. În sfârșit, trebuie observat că Grigore Balș – fost ministru⁸⁴, fost și viitor aliat al lui Grigore Mihail Sturdza⁸⁵ – nu doar că nu a cooperat cu grupul ieșean, ci a ținut să se decică public de el. În cadrul întrunirii comune a fracționistilor și „separatiștilor”, din 9/21 septembrie 1866, Balș și-a exprimat, astfel, alături de alți participanți, „dezaprobarea” față de comitetul conservator⁸⁶.

„Constituțiunea. Ziar politic, literar și comercial” a apărut la 24 septembrie/6 octombrie, cu aproximativ o lună înainte de începerea scrutinului parlamentar. Gazeta ieșeană avea patru pagini, editând, pe parcursul scurtei sale perioade de apariție, și câteva suplimente. După cum simpatizanții din județe fuseseră deja anunțați, publicația a apărut de două ori pe săptămână (miercurea și sâmbăta). Sediul său era în vechiul local al Băncii Moldovei – în același loc cu sediul tipografiei societății „Junimea”⁸⁷, unde ziarul era imprimat. Costul abonamentelor era, pentru Iași, de 74 de lei pe an, 37 de lei pentru șase luni și 20 de lei pentru trei luni, iar „pentru București și districte” de 80 de lei pe an, 42 de lei pentru șase luni și 22 de lei pentru trei luni. Prețul unui număr era de un leu. „Insertiunile și reclamele” costau „pe pagina a treia un leu linia”; pentru anunțuri, prețul era: pentru „linia de treizeci și cinci litere 30 parale; iar pentru a doua, a treia ori și următoarele” – 15 parale. Giranții responsabili ai ziarului au fost Nicolae

⁸¹ Luându-l în calcul și pe Costache Negruzzi, care fusese ministru interimar de Finanțe.

⁸² Mihai Chiper, *op. cit.*, p. 139.

⁸³ Simion-Alexandru Gavriș, *Un ziar conservator de la începutul domniei lui Carol I: „Ordinea” (august 1866 – februarie 1867)*, în Marius Chelcu, Dorin Dobrinu (editori), *Frământările modernității: discursuri, oameni, instituții. Lucrările Conferinței Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, ediția I, 2019, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, p. 177-190 (189 pentru prezenta trimitere).

⁸⁴ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 148-150, 158.

⁸⁵ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, *passim*.

⁸⁶ „Poporul”, 8, 15/27 septembrie 1866, p. 25-26.

⁸⁷ Iacob Negruzzi, *op. cit.*, p. 79.

Codreanu⁸⁸ și, de la jumătatea lunii octombrie, Anghel Valy⁸⁹. Comitetul de redacție a fost cel anunțat prin circulara din 22 august/3 septembrie, dar, din motive încă neclare, începând cu numărul 14 din 12/24 noiembrie, numele redactorilor nu a mai fost menționat pe frontispiciul ziarului⁹⁰. În ceea ce îi privește pe colaboratorii ocazionali, identitatea lor este, cel puțin pentru moment, cu neputință de aflat: marea majoritate a articolelor sunt fie nesemnate, fie sunt iscălite doar cu litere sau cu pseudonime, dincolo de care nu poate fi bănuț niciun publicist cunoscut⁹¹.

Sumarul gazetei ieșene a inclus numeroase articole și comentarii privind viața politică și, mai ales, pregătirea și rezultatele alegerilor parlamentare de la Iași; mai cuprindea dări de seamă asupra ședințelor comitetului electoral conservator din localitate, polemici cu fracționistii, „oamenii de la 3 aprilie” și radicalii munteni, informații și articole de opinie de interes local privind probleme edilitare ori școlare, știri naționale și regionale, o „revistă esterieară” cuprinzând rezumate ale principalelor evenimente internaționale, reproducerea unor materiale din „Monitorul Oficial” și din alte ziare („Ordinea”, „Românul”, „Independința română”), articole cu caracter juridic ori economic, comentarii privitoare la armată, corespondențe din județele Moldovei și din București, mondenități, anunțuri și reclame. Secțiunea culturală a cuprins îndeosebi cronici teatrale; paginile literare nu au apărut decât sporadic în paginile ziarului, având, în plus, adesea, un substrat politic (cum este cazul criticii ironice a *Eumenidelor* lui Dimitrie Bolintineanu)⁹², sau fiind simple improvizații de circumstanță (epitaful tânărului magistrat Nicolae T. Cazimir, compus de Mihail D. Cornea)⁹³. Prioritățile tematice ale „Constituțiunii” sunt dezvăluite și de faptul că înseși *Observațiunile de pe Bahlui*, publicate în rubrica foiletonului, au avut un caracter în mare măsură politic⁹⁴.

Programul comitetului electoral conservator a fost publicat, inițial, în cadrul unei broșuri⁹⁵, apărând apoi în primele două numere ale ziarului „Constituțiunea”⁹⁶. Documentul – destul de imprecis și nu foarte coerent, într-o notă obișnuită, de altfel, programelor politice ale epocii – începea prin definirea principalelor obiective care trebuiau îndeplinite de viitorul Parlament: „dezvoltarea principiilor constituțiunii”, revizuirea legilor în vigoare, pentru a fi puse în acord „cu principiile constituțiunii și adevăratele noastre trebuinți” și „îndeptarea situațiunei noastre economice și financiare”. Urmau asigurări privind fidelitatea față de instituția monarhică, garantă a „stabilității” și a „liniștii

⁸⁸ „Constituțiunea”, 1, 24 septembrie/6 octombrie 1866, p. 4.

⁸⁹ Idem, 7, 15/27 octombrie 1866, p. 4.

⁹⁰ Idem, 14, 12/24 noiembrie 1866, p. 1.

⁹¹ O excepție este articolul lui Titu Maiorescu, publicat în idem, 2, 28 septembrie/10 octombrie 1866, p. 2-3, în care profesorul le lua apărarea bursierilor Universității ieșene, într-un conflict cu casierul local.

⁹² Idem, 15, 16/28 noiembrie 1866, p. 1.

⁹³ Supliment la idem, 10, 26 octombrie/7 noiembrie 1866, p. 2.

⁹⁴ Publicarea lor a început în idem, 5, 8/20 octombrie 1866, p. 2-3.

⁹⁵ „Tribuna română”, 261, 1/13 septembrie 1866, p. 1.

⁹⁶ În cartea mea, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, p. 225, i-am atribuit lui Grigore Sturdza „paternitatea” programului, plecând de la o afirmație a lui Gheorghe Mărzescu, din ședința comitetului electoral ieșean de la 28 septembrie/10 octombrie 1866 („Constituțiunea”, 3, 1/13 octombrie 1866, p. 4). Tânărul om politic a afirmat atunci că o parte dintre problemele ridicate de preopinutul său, Titu Maiorescu (descentralizarea sau transferarea la Iași a Înaltei Curți de Casație și Justiție), fuseseră „rezolvate de principele Gr. M. Sturdza”. Am presupus că opinia prințului Grigore putea fi citată de Mărzescu drept o autoritate indiscutabilă doar dacă ea ar fi fost exprimată într-un text programatic, acceptat de toți membrii comitetului. Faptul (aflat mai târziu) că programul grupării fusese deja elaborat la 22 august/3 septembrie, în momentul trimiterii circularei către potențialii colaboratori din județe – iar printre semnatarii căreia Grigore Sturdza nu figura – m-a făcut mai precaut în privința identificării autorului programului.

publice” – la rândul lor condiții obligatorii ale prosperității materiale și ale eficienței administrative, dar și ale menținerii unor libertăți constituționale ferite de „abuzuri”:

Fără aceste condițiuni esențiale, libertățile publice cu care constituțiunea ne-a înzestrat nu pot fi decât un dar pernicios al căruia abuz ne-ar dezgusta curând de însăși libertatea și ne-ar conduce, prin anarhie și tulburări, la despotism și la corupțiune, la definitiva dărâmare a creditului public și privat, a agriculturii și a comerțului nostru.

Monarhia constituțională ereditară trebuia, așadar, consolidată prin măsuri care să o ferească de „demagogie” și „să asigure într-un mod eficace respectul instituțiilor și păzirea liniștei publice”. Din această categorie făceau parte, desigur, legile care să reglementeze exercitarea drepturilor constituționale, între care erau menționate explicit libertatea presei și cea a întrunirilor – ambele cu un mare impact asupra vieții publice și cu un potențial subversiv care le făcea de temut.

Excesul și denaturarea libertăților publice nu erau singurele pericole identificate de conservatorii ieșeni. Programul lor făcea trimitere, de asemenea, la experiența trecutului recent, a efortului reformator perceput ca excesiv, grăbit și lipsit de simț practic. Deși admitea, în mod surprinzător, „că din trecutul nostru n-am avut multe de conservat și că o reformă generală era trebuitoare”, autorul deplângea lipsa unei „atențiuni îndestul de pătrunzătoare” față de reformele întreprinse și de dominația „teoriilor abstracte, de multe ori rău înțelese”. Pe viitor însă, era necesară o schimbare de paradigmă: rezolvarea „chestiunilor sociale”, prin reforma agrară și generalizarea drepturilor politice, închisese „era revoluțiilor”. „Organizațiunea liberală și democratică asemănată organizațiunii statelor celor mai înaintate și mai civilizate”, la care România trecuse într-un timp foarte scurt, trebuia „să înceapă a intra și în moravurile țării”, lucru posibil doar odată cu trecerea timpului și cu o „acțiune pațientă și înțeleaptă”. „Conservațiune și pășire măsurată și prudentă pe calea unui progres durabil” erau principiile declarate ale comitetului ieșean, „atât pentru astăzi, cât și pentru viitor”. Astfel se explică, probabil, de ce o parte importantă a proiectului legislativ preconizat privea dezvoltarea unor „principii generale” deja enunțate în constituție: organizarea Bisericii Ortodoxe, organizarea învățământului, responsabilitatea miniștrilor și a altor funcționari, revizuirea legii consiliilor județene și a legii comunale în sensul descentralizării, modificarea legii contabilității publice și a celei privind organizarea judecătorească, revizuirea codurilor penal și civil și a procedurilor aferente, reorganizarea armatei.

Problemele economice și financiare ocupau un loc special în programul comitetului electoral ieșean. Cauzele „lipsei în care se găsește tezaurul public și ale dezordinii financelor noastre” ar fi fost: conflictul dintre puterea legislativă și cea executivă, din perioada domniei lui Cuza, reformele financiare riscante, care avuseseră drept rezultat „înființarea unor cheltueli reale și pozitive pe speranța unui venit imaginar”, cheltuielile militare excesive și lipsite de control și înființarea unor „servicii” extrabugetare. În ceea ce privea legislația economică și financiară de adoptat, programul preconiza o repartizare „mai dreaptă și proporțională” a impozitelor (fără a se preciza ce modificări concrete erau avute în vedere), reforma percepției taxelor, „înzestrarea administrațiilor județene și comunale cu mijloacele de a îndestula sarcinile ce le sunt impuse și mai cu seamă de a îmbunătăți căile de comunicațiune”, înființarea de instituții de credit.

Programul cuprindea, de asemenea, numeroase considerații privitoare la instituția Parlamentului (elogiul instituției Senatului, așa cum fusese definită ea prin recent votata Constituție) și la profilul viitorilor deputați și senatori. Ei ar fi trebuit să fie oameni cu

experiență politică și „interese de apărare”, care să urmărească reprezentarea fidelă a intereselor electorilor, să evite servilismul, dar și excesul partizan ori opoziția sistematică și să îmbine simțul conservării cu „liberalismul departat, atât de orice tendință de reacțiune, cât și de orice aspirațiuni către o întrebuintare excesivă a libertăților publice și chiar a drepturilor parlamentare”.

Finalul programului era dedicat intereselor speciale moldovenești și relației dintre comitetul ieșean și conservatorii din Valahia. Satisfacerea celor dintâi presupunea transferarea la Iași a Înaltei Curți de Casație și Justiție, dar și adoptarea unor măsuri descentralizatoare, asupra cărora autorul alegea, pentru moment, să nu insiste. Ele au fost totuși schițate de Vasile Pogor, în cadrul întrunirii comitetului electoral ieșean de la 28 septembrie/10 octombrie 1866. România urma să fie împărțită în patru prefecturi generale (idee preluată din mai vechiul proiect al lui Barbu Catargiu). În cadrul fiecăreia avea să funcționeze câte o adunare provincială, formată din câte doi delegați ai fiecărui județ. Noile „provincii” urmau să fie administrate de câte un prefect general, asistat de un delegat al adunării provinciale. Cel din urmă avea rolul de a transmite guvernului orice nemulțumiri legate de hotărârile prefectului general; executivul lua apoi o decizie „în cea de pe urmă instanță, fără apel și fără casațiune”. Adunările provinciale aveau, în sfârșit, să ia parte (fără a fi foarte clar în ce manieră) la alcătuirea bugetelor județene⁹⁷. Era un program destul de modest, probabil rezultat al unui compromis care trebuia să liniștească temerile politicianilor centraliști și să prevină eventualele acuzații de „separatism”. Comitetul electoral ieșean își afirma, pe de altă parte, în ceea ce îl privea, autonomia față de conservatorii de peste Milcov. El urma să stabilească legături „cu acel din comitetele din București a căruia principii politice vor fi în acord cu ale sale, însă va lucra într-un mod cu totul independent de acest comitet, spre a putea răspunde la trebuințele și la cerințele speciale ale județelor Moldovei”⁹⁸.

Una dintre cele mai importante misiuni ale gazetei ieșene a fost, în primele sale săptămâni de apariție, popularizarea întrunirilor comitetului electoral conservator, desfășurate în salonul lui Alexandru Balș. În cadrul lor, junimiștii au declanșat, după cum reiese din protocoalele ședințelor, o veritabilă ofensivă, încercând să câștige un ascendent cât mai important asupra grupării. La întâlniri au participat, pe lângă membrii societății cooptați în comitet ori în redacția ziarului, mai toți junimiștii importanți aflați la acea dată în Iași: Titu Maiorescu, frații Iacob și Leon Negruzzi ori Nicolae Gane. Primii doi aveau să se facă, de altfel, remarcați, în cursul discuțiilor, ca voci articulate și generatoare de polemici.

Disputele între participanții la întrunirile conservatoare au început la 28 septembrie/10 octombrie, când Leon Negruzzi a propus alcătuirea listelor de candidați ale grupării pentru apropiatele alegeri parlamentare. Susținut de junimiștii Iacob Negruzzi și Vasile Pogor, dar și de Dimitrie Grigoriu-Văsescu, prezent și el la întrunirea comitetului ieșean, Maiorescu a cerut ca, pe lângă adeziunea la o serie de principii generale, viitorii candidați să își demonstreze competența dezvoltându-și opiniile privitoare la câteva „chestiuni de viață”: situația financiară, justiția (și, mai ales, principiul inamovibilității judecătorilor), descentralizarea, armata, „chestiunea evreiască” și „modul de a se îndrepta starea țărănilor mai în special”. Oarecum surprinzător, poziția contrară a fost ilustrată de un apropiat al societății „Junimea”, tânărul avocat Gheorghe Mârzescu. Fostul editor al ziarului „Trecutul” a argumentat „că onestitatea este principala calitate ce se cere de la un deputat” și că pentru rezolvarea problemelor puse de Maiorescu erau necesari

⁹⁷ „Constituțiunea”, 3, 1/13 octombrie 1866, p. 4.

⁹⁸ Idem, 1, 24 septembrie/6 octombrie 1866, p. 3-4; 2, 28 septembrie/10 octombrie 1866, p. 3-4.

[...] oameni enciclopediști și universali [...] și că dacă s-ar admite această propunere atunci ar trebui ca alegătorii să umble după cum umbla filosoful Diogene, zioa mare cu un felinari în mână, spre a găsi pe acel candidat la Adunare sau la Senat care să întrunească universalitatea cunoștințelor ominești⁹⁹.

Discuțiile au continuat și în următoarele întruniri ale grupului conservator. La 1/13 octombrie, după câteva schimburi sterile de replici, junimiștii au propus, prin vocea lui Iacob Negruzzi, o variantă de compromis. Fiecare dintre aspiranții la calitatea de senator ori deputat avea să își probeze priceperea în cel puțin una dintre problemele ridicate de Maiorescu, iar lista finală a candidaților avea să fie stabilită în așa fel încât întreg programul enunțat de profesorul ieșean să poată fi susținut în mod competent. Mârzescu a socotit însă că ideea era nerealistă, pentru că ea ar fi presupus studii și dezbateri mult prea detaliate. De partea lui Mârzescu a intervenit, de această dată, și unul dintre cei mai experimentați membri ai comitetului, Iordache Beldiman¹⁰⁰. Au urmat încă două ședințe pline de discuții tensionate¹⁰¹; mai mult, în articolul de fond al „Constituțiunii” din 1/13 octombrie a apărut un atac nu doar la adresa propunerii, ci și, într-o formă abia voalată, la adresa lui Titu Maiorescu și a susținătorilor săi – persiflați laolaltă cu adversarii fracționiști:

Teorii bizare și idei stravagante nu lipsesc de a îndulci și înveseli și de astă dată urechile alegătorilor pacienți și ascultători. Nu numai viața *publică* dar chiar și cea *privată* trebuie a fi studiată, zic unii. Cunoștințele teoretice în toate ramurile cunoștințelor ominești trebuie a se avea în privire, zic alții. Ba, ce este și mai mult, unii merg până a susține ca comitetele electorale să examineze pe candidați ca pe copii din școală pentru ca astfel alegătorii să poată ști doza de inteligență și de cunoștință ce o întrunește candidatul!

[...] despre partea noastră, zicem, niște asemenea cestiuni agitate din nou în sânul alegătorilor nu ne surprind deloc, căci și ideile cele mai bizare și mai eronate au fost susținute în lumea științifică de barbați în adevăr eminenți și iscusiți, dar aceea ce ne surprinde este că de câte ori sunt alegeri, noi patrioți, noi oratori, noi tribuni plebe<e>ni rasar cum rasare iarba cea rea. Dar ce voiți? Lumea trebuie să meargă înainte¹⁰².

În cele din urmă, la 8/20 octombrie, comitetul a decis ca alegătorii fiecărui colegiu să se întrunească separat pentru a-și desemna candidații¹⁰³. A fost un compromis prudent între „tehnocrații” junimiști, care, puțin avantajați de experiența politică, încercau să câștige o poziție cât mai favorabilă prin punerea în valoare a competențelor lor teoretice, pe de o parte, și alianța între bătrânul demnitar Iordache Beldiman și Gheorghe Mârzescu, pe de alta. Înțelegerea a salvat, probabil, comitetul conservator de o soartă asemănătoare celei a alianței improvizate dintre fracționiști și regionaliștii radicali.

Luând în considerare disensiunile dintre conservatorii ieșeni, nu este deloc surprinzător faptul că relația lor cu grupul similar din București (comitetul ordinii), cu care existau motive mult mai serioase de neînțelegere, a fost destul de tensionată. La cincisprezece zile după trimiterea circularei comitetului electoral moldovean, ea apărea și în paginile

⁹⁹ Idem, 3, 1/13 octombrie 1866, p. 4.

¹⁰⁰ Idem, 4, 5/17 octombrie 1866, p. 2-4.

¹⁰¹ Idem, 5, 8/20 octombrie 1866, p. 4; 6, 12/24 octombrie 1866, p. 2-4 + supliment.

¹⁰² Deși articolul citat nu poartă nicio semnătură (ca, de altfel, majoritatea materialelor apărute în „Constituțiunea”), atât stilul, cât și ideile exprimate îl indică drept autor probabil pe Gheorghe Mârzescu (idem, 3, 1/13 octombrie 1866, p. 1).

¹⁰³ Idem, 6, 12/24 octombrie 1866, p. 1 (vezi și suplimentul aceluiași număr).

„Ordinii”, publicația conservatorilor bucureșteni, însoțită însă de comentarii mai mult decât rezervate:

Aprobând însă inițiativa luată de on(orabili) cetățeni din Iași, ne pare rău să vedem în expresiunea ei oarecare izolare și separare de acțiune în limitele vechii Moldove, pe când ar fi trebuit să se îngrijească a combina o acțiune generală pentru tot ce e România.

Tocmai în o mișcare electorală nu trebuie să se lucreze și să se vorbească separat de districtele Moldovii și de districtele Valahiei; căci se poate da naștere cu asemenea sistemă la grupe politice separate în camere, ce pot fi un element de ostilitate periculos pentru unitatea guvernului¹⁰⁴.

Frustrarea redactorilor din București era cu atât mai explicabilă, cu cât, după o informație apărută în ziarul fracționist „Tribuna română”, Manolache Costache Epureanu – moldovean și membru al comitetului „Ordinii” – încercase, fără succes, să medieze o mai mare apropiere între cele două grupări¹⁰⁵. Problema regională a rămas, de altfel, un element important de separare între „Ordinea” și „Constituțiunea”. Dacă ziarul din capitală a publicat o serie de critici la adresa revendicărilor moldovenești, nearătând nici cea mai mică disponibilitate de compromis¹⁰⁶, „Constituțiunea” și-a urmărit netulburată agenda regionalistă¹⁰⁷. În primul număr al gazetei, situația Moldovei și a Iașilor a ocupat un loc central în cadrul articolului de fond¹⁰⁸ și a făcut obiectul unui material intitulat *Leagănul Unirei și viitoarele alegeri*¹⁰⁹. Articolul *Iassi*, publicat între 5 și 19 octombrie¹¹⁰, descria situația fostei capitale în cele mai sumbre tonuri, propunând, în același timp, măsuri de remediere și compensație, printre care transformarea Iașilor în unicul centru universitar al României (un ecou al propunerii lansate de Titu Maiorescu, cu o zi înaintea revoltei din 3/15 aprilie)¹¹¹, sau transformarea Prutului în râu navigabil (solicitare vehiculată intens încă din 1862)¹¹².

Cel mai interesant din perspectiva promovării intereselor locale și regionale a fost însă un articol apărut între 26 noiembrie/8 decembrie și 3/15 decembrie, intitulat *Despre decentralizare* și cuprinzând un ambițios program de reorganizare administrativă. Autorul anonim propunea împărțirea teritoriului României în patru prefecturi generale, corespunzând circumscripțiilor curților de apel care funcționau la acea dată, divizate, la rândul lor, în subprefecturi, cu un teritoriu de cel puțin patru ori mai mare decât al celor existente, comune (mărite, și ele, de cel puțin trei ori) și cătune. În cadrul prefecturilor generale urmau să funcționeze camere (sau consilii) provinciale, desemnate conform unei legi „care va prevedea modul alegerii pentru fiecare provincie, în așa chip, ca ea să fie reprezentată în camera provincială după interesele sale”, și având următoarele competențe:

¹⁰⁴ „Ordinea”, 9, 6/18 septembrie 1866, p. 35.

¹⁰⁵ „[...] comitetul acesta [...] n-au vrut, cu toată insistența d-lui Manolachi Costachi, să se cunoască ca frate al comitetului Catargiu-Brăiloiu” („Tribuna română”, 261, 1/13 septembrie 1866, p. 2).

¹⁰⁶ C. N. Brăiloiu, *Memoriul municipalității Iașului* (I), în „Ordinea”, 10, 8/20 septembrie 1866, p. 38-39; idem, *Memoriul municipalității din Iași* (II), în idem, 12, 13/25 septembrie 1866, p. 45; idem, 43, 24 noiembrie/6 decembrie 1866, p. 2.

¹⁰⁷ Despre relația dintre cele două publicații, vezi și Simion-Alexandru Gavriș, *Un ziar conservator de la începutul domniei lui Carol I*, p. 187-188.

¹⁰⁸ „Constituțiunea”, 1, 24 septembrie/6 octombrie 1866, p. 1.

¹⁰⁹ *Leagănul Unirei și viitoarele alegeri*, în *ibidem*, p. 2.

¹¹⁰ *Iassi*, în idem, 4, 5/17 octombrie 1866, p. 1-2; 5, 8/20 octombrie 1866, p. 1-2; 8, 19/31 octombrie 1866, p. 1-3.

¹¹¹ „Vocea națională”, 4, 16/28 aprilie 1866, p. 3; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 489.

¹¹² Mihai Chiper, *op. cit.*, p. 120 și urm.

votarea impozitelor și alcătuirea bugetului provinciilor, gestionarea educației („va combina modul instrucțiunii după mijloacele și necesitățile provinciei”), verificarea lucrărilor consiliilor comunale, aprobarea lucrărilor „de necesitate publică în provincie pentru comerț, agricultură, industrie”, supravegherea administrației. Ele urmau să aibă, de asemenea, „dreptul a face propozițiuni pentru prosperitatea provinciei spre a se discuta în Parlament”. În cazul în care deciziile camerelor provinciale ar fi intrat în conflict cu cele ale prefecților generali, guvernul avea să decidă în mod „definitiv”¹¹³.

Propunerea publicată în „Constituțiunea” avea anumite asemănări cu proiectul de lege privind împărțirea Principatelor Unite în patru prefecturi generale, depus de guvernul Barbu Catargiu în 1862¹¹⁴; dar mai ales cu programul descentralizator al comitetului electoral ieșean, așa cum fusese el rezumat de Vasile Pogor în ședința din 28 septembrie/10 octombrie (pe care autorul anonim preciza, de altfel, că îl luase ca punct de plecare). Denumirea și delimitarea noilor circumscripții administrative erau, astfel, foarte probabil, „împrumutate” din planul de reorganizare administrativă propus, cu patru ani în urmă, de defunctul prim-ministru, iar relația dintre prefecții generali și camerele provinciale avea clare similitudini cu proiectul schițat de Pogor. Dar dacă Barbu Catargiu și colegii săi avuseseră în vedere sporirea eficienței administrative mai degrabă decât transferul puterii de decizie de la centru către viitoarele regiuni, iar Vasile Pogor se opriese la măsuri foarte modeste de control, autorul necunoscut din „Constituțiunea” schița un sistem în care regiunile aveau, cel puțin în teorie, posibilitatea de lua decizii administrative proprii într-o sferă largă de domenii. Chiar dacă guvernul central avea putere de decizie în cazul oricăror neînțelegeri între prefectul general și consiliu, ceea ce anula, în mare parte, autonomia noilor regiuni, propunerea rămânea una greu de acceptat de către partizanii inflexibili ai sistemului administrativ în vigoare, bine reprezentată în rândul conservatorilor valahi și, în particular, în paginile publicației „Ordinea”.

Mai supărătoare decât relațiile reci dintre grupul de la „Constituțiunea” și conservatorii de dincolo de Milcov a fost relativa lipsă de impact a inițiativei comitetului electoral ieșean în restul Moldovei. O corespondență din Fălticeni, din 20 septembrie/2 octombrie, publicată în primul număr al „Constituțiunii”, care anunța că programul trimis la 22 august fusese distribuit în oraș și că trezise interes în rândul cetățenilor¹¹⁵, a rămas fără urmări concrete. Alte județe moldovene nu au reacționat, din câte se poate înțelege din surse, nici măcar prin asemenea palide confirmări. Doar la Vaslui s-a înființat, la 18/30 septembrie, un comitet electoral format din 12 membri (câte trei pentru fiecare colegiu), condus de preotul Costache Focșa, avându-l ca vicepreședinte pe Alexandru Miclescu, iar ca secretari pe Gheorghe Papafil și Gheorghe Hrisoscoleu. Cel mai sonor nume din rândurile „filialei” conservatoare vasluiene era, însă, acela al lui Theodor Rosetti, cumnatul lui Alexandru Ioan Cuza, fost prefect¹¹⁶, membru al societății „Junimea”, bine reprezentată și în rândurile comitetului de la Iași, și ginere al lui Iordache Beldiman¹¹⁷, membru de vază al aceluiași comitet. De la prima sa ședință, comitetul din Vaslui a aprobat programul ieșean, cu care a hotărât să înceapă colaborarea. Trebuie spus, totuși, că nici acești singuri aliați ai „Constituțiunii” nu s-au

¹¹³ A., *Despre decentralizare*, în „Constituțiunea”, 18, 26 noiembrie/8 decembrie 1866, p. 2-4; 19, 30 noiembrie/12 decembrie 1866, p. 2-3; 20, 3/15 decembrie 1866, p. 1-2.

¹¹⁴ Supliment la „Monitorul Oficial al Principatelor Unite”, 70, ședința XXV a Adunării Elective, 19/31 martie 1862, anexa nr. 1.

¹¹⁵ „Constituțiunea”, 1, 24 septembrie/6 octombrie 1866, p. 3.

¹¹⁶ Ion Mamina, Ion Bulei, *op. cit.*, p. 231.

¹¹⁷ *Familile boierești din Moldova și Țara Românească*, vol. I, p. 405.

dovedit întru totul maleabili: grupul vasluian și-a rezervat „libertatea sa de acțiune în lucrările electorale locale în afară din acțiunea comitetului central, mai ales dacă acesta se va depărta de la programa ce a publicat” și a declarat că avea să propună, în alegeri, doar candidați din județul Vaslui¹¹⁸.

În aceste condiții, gruparea din jurul „Constituțiunii” nu putea spera la rezultate electorale spectaculoase. În alegerile parlamentare, desfășurate la sfârșitul lunii octombrie și începutul lunii noiembrie, ea a câștigat, la Iași, doar două mandate de deputat: Grigore Mihail Sturdza a fost ales de colegiul I, iar Gheorghe Mărzescu a obținut unul dintre cele patru locuri ale colegiului trei¹¹⁹. Era o înfrângere clară pentru conservatori, având în vedere că fracțiunea liberă și independentă obținuse, în pofida neînțelegerilor interne, nu mai puțin de patru mandate. Mai favorabil a fost rezultatul de la Senat, unde Iordache Beldiman a câștigat primul colegiu, iar Titu Maiorescu – colegiul Universității ieșene¹²⁰. „Filiala” vasluiană a reușit să obțină, și ea, două locuri în Cameră, prin „ieșeanul” Gheorghe Racoviță (colegiul II) și Iorgu Vârnav (colegiul IV)¹²¹. Era un rezultat mai bun decât al colegilor din vechea capitală, având în vedere că județul Vaslui avea doar patru mandate de deputat. Câțiva membri ai grupării au câștigat alegerile în județe în care ea nu avea comitete afiliate: în Cameră au intrat Dimitrie Cornea (colegiul III Bolgrad)¹²² și Dimitrie Cozadini (colegiul III Suceava)¹²³, iar în Senat – Constantin N. Suțu (colegiul I Putna)¹²⁴. În sfârșit, Grigore Mihail Sturdza a reușit să fie ales, pe lângă colegiul I Iași, de marii proprietari din județele Fălciu¹²⁵ (unde avea moșia de la Duda) și Roman¹²⁶ (unde adepții săi obținuseră, în 1858, un rezultat mai mult decât favorabil și unde însuși Sturdza fusese ales deputat în 1860)¹²⁷. Era o victorie, desigur, simbolică, având în vedere că parlamentarii români nu puteau reprezenta mai multe colegii în același timp; în cele din urmă, prințul Grigore a optat pentru Iași¹²⁸.

După deschiderea sesiunii parlamentare, gruparea a mai pierdut un deputat și un senator, invalidați de respectivele corpuri legiuitoare: Dimitrie Cornea, respins pentru că secțiunea de verificare a alegerilor a constatat că el nu primise decât 27 de voturi din 54 exprimate (neîntrunind, așadar, majoritatea sufragiilor)¹²⁹ și, respectiv, Titu Maiorescu, care nu avea vârsta cerută de lege pentru a intra în Senat (40 de ani)¹³⁰. Era o situație cu

¹¹⁸ „Constituțiunea”, 2, 28 septembrie/10 octombrie 1866, p. 1.

¹¹⁹ Mihai Sorin Rădulescu, *op. cit.*, p. 166-167.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 169; „Constituțiunea”, 15, 16/28 noiembrie 1866, p. 2-3.

¹²¹ Mihai Sorin Rădulescu, *op. cit.*, p. 168.

¹²² *Ibidem*, p. 165.

¹²³ *Ibidem*, p. 168.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 169.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 166.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 168.

¹²⁷ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, p. 136-137, 183.

¹²⁸ „Monitorul Oficial al României”, 271, 11/23 decembrie 1866, ședința Adunării Deputaților din 7/19 decembrie 1866, p. 1288.

¹²⁹ Suplimentul al II-lea la *idem*, 267, 6/18 decembrie 1866, ședința Adunării Deputaților din 3/15 decembrie 1866 (urmare), p. 1267; „Constituțiunea”, 21, 7/19 decembrie 1866, p. 1.

¹³⁰ Alegerea lui Maiorescu a fost contestată nu doar pentru că nu îndeplinea condiția de vârstă, ci și pentru că adversarii săi politici susțineau că nu ar fi fost cetățean român. Secțiunea a opta de verificare a alegerilor pentru Senat (raportor: Constantin N. Brăiloiu) a propus și obținut, la 5/17 decembrie 1866, alegerea unei comisii speciale care să studieze contestația. Comisia, formată din Scarlat Turnavitu, Grigore Sâmboteanu, Grigore Vârnav, Grigore Locusteanu și colonelul C. Crăsnaru, și-a prezentat concluziile la 23 decembrie 1866/4 ianuarie 1867, propunând invalidarea alegerii. După o scurtă dezbatere, în care C. Vârnav, Ioan Manu și Grigore Vârnav au vorbit în favoarea concluziilor raportului, Alexandru Grigoriu-Văsescu fiind singurul senator care s-a pronunțat pentru acceptarea lui Maiorescu, alegerea a fost invalidată, cu o majoritate clară, de 25 de voturi contra 3 (*idem*, 278, 20 decembrie 1866/1 ianuarie 1867, ședința Senatului din 5/17 decembrie 1866,

totul dezamăgitoare pentru un „partid” care își propusese să îi reprezinte pe conservatorii din întreaga Moldovă, într-un moment în care interesele speciale ale regiunii (problema strămutării Înaltei Curți de Casație și Justiție) aveau să intre din nou în dezbaterile Parlamentului. Incapacitatea grupului ieșean de a se extinde în alte județe și absența din rândurile sale a unora dintre liderii conservatori de marcă au fost cauzele principale ale eșecului. Ele au fost agravate de unele decizii greu de înțeles: după cum reiese din epistolarul lui Titu Maiorescu, el era resemnat încă din momentul alegerii sale ca senator cu posibilitatea unei eventuale invalidări¹³¹, ușor de bănuț, de altfel, având în vedere că profesorul avea cu paisprezece ani mai puțin decât vârsta cerută de lege. În aceste condiții, este limpede că grupul conservator promovase o candidatură mai degrabă neviabilă, reușind doar să împiedice alegerea în Senat a unuia dintre adversarii fracționiști.

Și mai puțin favorabil a fost rezultatul alegerilor pentru consiliul municipal al Iașilor, desfășurate la începutul lunii noiembrie. Iordache Beldiman, pe care gruparea îl susținea pentru postul de primar al Iașilor, nu a intrat nici măcar în consiliul municipal. Dintre membrii comitetului, doar unul singur (Gheorghe Cristoforu) a reușit, de altfel, să fie ales, cu cel mai mic număr de voturi dintre toți consilierii (98)¹³². Mai mult, primarul în funcție, Dimitrie Gusti, pe care „Constituțiunea” se hotărâse, din cât se poate înțelege, să îl susțină, probabil din lipsa unei opțiuni mai bune, pentru un nou mandat, nu mai fusese desemnat de guvern¹³³, fiindu-i preferat Teodor Tăutu¹³⁴. Conservatorii erau, oricum, încă foarte departe de forța electorală necesară pentru a le contesta adversarilor supremația în alegerile municipale din Iași.

„Constituțiunea” și-a încetat apariția la 14/26 decembrie 1866, după doar 22 de numere, din motive de ordin financiar: cheltuielile mari de editare și neonorarea obligațiilor pecuniare de către majoritatea abonaților. Prin anunțul de rămas-bun, redactorii își exprimau speranța într-o reluare rapidă a publicării gazetei¹³⁵, dorință adesea formulată de conducerea publicațiilor aflate în impas, dar mai rar transformată în realitate. Nici „Constituțiunea” nu mai avea să vadă vreodată lumina tiparului; în schimb, la 5/17 martie 1867, la nici trei luni de la dispariția sa, apărea primul număr al „Gazetei de Iași”¹³⁶. Faptul că noua publicație a preluat vechii abonați ai „Constituțiunii”, dar și asemănările clare dintre cele două ziare (aceleași prețuri pentru abonamente și pentru fiecare număr în parte, același sediu, aceeași frecvență de apariție, același girant responsabil, aceeași tipografie)¹³⁷ arată clar că „Gazeta” era succesoarea jurnalului conservator publicat din septembrie până în decembrie 1866.

p. 1324; supliment la idem, 5, 6/18 ianuarie 1867, ședința Senatului din 23 decembrie 1866/4 ianuarie 1867, p. 24; 6, 8/20 ianuarie 1867, aceeași, p. 25; vezi și E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, p. 147-148).

¹³¹ Titu Maiorescu, *Jurnal și epistolar*, vol. V (10/22 iulie 1864 – 7/19 noiembrie 1866), ediție îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru și Domnica Filimon, București, Editura Minerva, 1984, p. 360 (567); vol. VI (8/20 noiembrie 1866 – 17 aprilie 1870), ediție îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, București, Editura Minerva, 1986, p. 22 (388).

¹³² „Constituțiunea”, 13, 9/21 noiembrie 1866, p. 1-2; „Progresul. Focea Publicațiunilor Oficiale din resortul Curței de Apel din Iași”, 73, 10/22 noiembrie 1866, p. 1.

¹³³ Conform legii comunale, primarii orașelor erau numiți de domn, „dintre acei trei consilieri cari vor fi întrunit voturi mai multe la alegeri” (Ioan M. Bujoreanu, *Collecțiune de legiurile României vechi și noi câte s-au promulgatu până la finele anului 1870*, vol. 1.2, București, Noua Typographie a Laboratoriloru Români, 1873, p. 883).

¹³⁴ „Constituțiunea”, 19, 30 noiembrie/12 decembrie 1866, p. 1. Decizia guvernului nu i-a nemulțumit doar pe conservatori. Nici „Tribuna română”, gazeta fracționistă patronată de Nicolae Ionescu, nu se arăta încântată de alegerea făcută („Tribuna română”, 273, 10/22 decembrie 1866, p. 2).

¹³⁵ „Constituțiunea”, 22, 14/26 decembrie 1866, p. 1.

¹³⁶ *Publicațiunile periodice românești*, p. 286.

¹³⁷ „Gazeta de Iași”, 1, 5/17 martie 1867, p. 1, 4.

Semnificația „Constituțiunii” și a comitetului electoral care a editat-o a depășit, totuși, cu mult contextul imediat al alegerilor din 1866. Nu mai puțin de șaisprezece membri ori apropiați ai comitetului (Vasile Pogor, Constantin N. Suțu, Alexandru Balș, Dimitrie Cozadini, Leon Negruzzi, Nicolae Gane, Grigore Mihail Sturdza, Constantin D. Sturdza, Theodor Rosetti, Iacob Negruzzi, Gheorghe Racoviță, Iordache Beldiman, Titu Maiorescu, Anghel Valy, Anton Lochman, Lascăr Ciurea) aveau să se regăsească, astfel, în următorii ani, printre membrii lojei masonice „Steaua României”¹³⁸. În 1871, Grigore Mihail Sturdza, Constantin N. Suțu, Dimitrie Cornea, Titu Maiorescu, Constantin D. Sturdza, Iacob Negruzzi, Vasile Pogor sau Gheorghe Racoviță s-au reunit în jurul grupării politice ieșene numită partidul conservator-liberal, făcând parte din comitetul său de conducere ori iscăind celebra „petiție de la Iași” – un ambițios program conservator de modificare a Constituției¹³⁹. Mulți dintre ei au ajuns, în sfârșit, să dețină o considerabilă influență la nivel național, regăsindu-se pe băncile Parlamentului ori, în cazul lui Pogor, Maiorescu, Theodor Rosetti și Dimitrie Cornea, ale guvernului. Cu toate dificultățile apărute în relația dintre junimiști și Grigore Mihail Sturdza, colaborarea lor a rezistat până în 1879¹⁴⁰. Alianța dintre grupul oamenilor politici legați de lumea Regulamentului Organic, sau a căror carieră atinsese apogeul în primii ani ai domniei lui Cuza, gravitând, cei mai mulți dintre ei, în jurul lui Grigore Sturdza, și tinerii conservatori din preajma „Junimii”, începută în anul 1866, a continuat, așadar, într-o formă sau alta, vreme de mai bine de un deceniu, influențând decisiv debutul politic al societății literare ieșene, dar și configurația generală a politicii conservatoare din vechea capitală a Moldovei.

THE JOURNAL “CONSTITUȚIUNEA” AND THE RECONFIGURING OF THE IAȘI
CONSERVATISM AT THE BEGINNING OF A NEW POLITICAL REGIME (1866)
(Summary)

Keywords: conservatism, journal, history of Iași, regime change, “Junimea” society.

The journal “Constituțiunea” (“The Constitution”) was published in Iași, the former capital of the Moldavian principality, on September 24/October 6, 1866, several months after Prince Charles I had begun his reign and a new constitution had been adopted. The journal was edited by a committee formed by local conservatives, just before the first general elections of the new regime. Among its members were experienced politicians, like Grigore Mihail Sturdza, son of Mihail Sturdza, reigning Prince of Moldavia between 1834 and 1849 (and himself a former pretender to the throne), or several former members of the governments in Iași and Bucharest. Beside them, the little “party” included young members of the literary society “Junimea”. The committee adopted a political program combining elements of conservatism and regionalism, aspiring to represent all like-minded electors in Moldavia. However, its ideas had little impact outside of Iași, and its electoral results were modest. “Constituțiunea” ceased to appear on December 14/26, 1866. Nevertheless, the alliance between the “old” conservatives and the members and sympathizers of “Junimea” survived and became one of the defining elements of local politics (managing to gain considerable influence nationwide as well), for more than a decade after the regime change in 1866.

¹³⁸ Pogor, Suțu, Balș și Cozadini fuseseră deja inițiați în 1866 (Mihai Dimitrie Sturdza, *Junimea – societate secretă*, p. 100-107).

¹³⁹ Titu Maiorescu, *Jurnal și epistolar*, vol. VII (18 aprilie 1870 – 28 aprilie 1872), ediție îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, București, Editura Minerva, 1987, p. 173 (336); idem, *Istoria contemporană a României (1866-1900)*, București, Editura Universității Titu Maiorescu, 2002, p. 52.

¹⁴⁰ Simion-Alexandru Gavriș, *Viața și opiniile prințului Grigore Mihail Sturdza (1821-1901)*, p. 245.

ALEGERILE DIN 1847. CONFRUNTĂRI ELECTORALE ȘI CONSECINȚE POLITICE

Perioada regulamentară introducea ideea statului „în concepția ei modernă”¹, dar și o accentuare a dominației din partea puterii protectoare². În același timp, eșafodajul politico-instituțional regulamentar a permis apariția treptată a unor noi practici politice în Principate³. Printre acestea se află și exercițiul electoral, deoarece Obișnuita Adunare Obștească era aleasă prin vot, o dată la cinci ani, de către toți boierii țării. Confruntarea electorală, ca formă a luptei politice a perioadei, nu s-a bucurat de o atenție deosebită în istoriografie. Acest fapt se explică, pe de-o parte, prin lipsa unor scrutine care să ateste confruntări electorale autentice, care să opună, spre exemplu, discursuri electorale și eventuale proiecte politice; iar pe de altă parte, prin faptul că domnul Moldovei, de regulă, se asigura că sunt aleși acoliții săi, astfel că alegerile păreau mai degrabă un simulacru.

Totuși, pe parcursul anilor '40 ai secolului XIX, pe fondul creșterii tensiunilor la nivel politic⁴, dar și la nivel cultural, unde naționalismul romantic a avut tendința de a contesta modelul politico-cultural existent⁵, se conturează tot mai clar o stare de criză a regimului regulamentar. Măsurile punitive împotriva intelectualilor cu vederi opuse stării de fapt⁶, seria incidentelor din 1846, bine cunoscute în istoriografie⁷ și situația internațională, precum mișcările naționale din Europa, în special ale polonezilor, italienilor și maghiarilor, alături de sprijinul acordat de presa și de unii diplomați francezi în acest sens⁸, au reprezentat factori de presiune asupra situației politice interne din Moldova.

* Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: madalinanghel17@gmail.com.

¹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XI, București, Editura Cartea Românească, f.a., p. 100.

² *Ibidem*, p. 101.

³ Cristian Ploscaru, *Politică, reformă și interogații identitare în Moldova, 1822-1832*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, p. 148.

⁴ Gheorghe Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, Editura Universitas, 1993, p. 116-118; vezi și Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1915, p. 554; Gh. Ungureanu, *Frământări social-politice premergătoare mișcării revoluționare din 1848 din Moldova*, în „Studii”, 3, XI, 1958, p. 69-70.

⁵ Paul Cornea, *Oamenii începutului de drum. Studii și cercetări asupra epocii pașoptiste*, București, Editura Cartea Românească, 1974, p. 513; vezi și Cristian Ploscaru, *Competiții culturale și strategii discursive în Moldova epocii regulamentare*, în Mihai Cojocariu, Cristian Ploscaru (coord.), *Retorica politică modernă în spațiul românesc. Origini și forme de manifestare (secolele XVII-XIX)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 40-41.

⁶ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 161-162.

⁷ *Ibidem*, p. 164-166.

⁸ *Ibidem*, p. 158-159; P. P. Panaitescu, *Emigrația polonă și revoluția română de la 1848*, București, Editura Cartea Românească, 1929, p. 4-5; vezi și Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională*

În acest context, printre măsurile menite să mențină sub control factorii care ar fi putut perturba regimul, Mihail Sturdza avea în vedere creșterea influenței sale asupra Adunării Obștești⁹. De altfel, încă de la începutul domniei sale, Mihail Sturdza înțelesese importanța orientării rezultatelor alegerilor și a formării unei Adunări, în mare parte, fidelă lui. În acest sens, înaltul funcționar Nicolae Suțu mărturisea că Adunarea era un instrument indispensabil al politicii domnului, controlul ei fiind un obiectiv important; astfel, „orice alegere de deputat devenea o afacere extrem de importantă”¹⁰. Și cronicarul Manolache Drăghici spunea că „guvernul [...] s-a opus a fi deputați din acii ce puteau să-i facă opoziție [...] încât pre cum putea, prin chipuri nimerite, [...] s-au ales indivizi mai mult favoritori și supuși guvernului [...] de nu cu totul măcar în parte două treimi ale completului”, prin urmare nicio „lucrare a miniștrilor nu rămânea neaprobată și arareori a se combate”¹¹. Astfel că, pe fondul tuturor acestor provocări socio-politice și culturale, apropiindu-se alegerile pentru un nou mandat de cinci ani, obiectivul domnului a fost acela de a fi desemnați oamenii fideli lui – „creaturile” sale, în descrierea izvoarelor narative –, după cum procedase și cu prilejul alegerilor anterioare, doar că, de data aceasta, fără a mai face vreun compromis.

Așadar, un moment-cheie al luptei politice dintre domn și opoziție este reprezentat de scrutinul din 1847. Analiza acestui moment are rolul de a evidenția o nouă dimensiune a crizei politice reflectată la nivelul confruntării electorale, deoarece diverși opozanți s-au mobilizat în câteva ținuturi și au încercat să obțină locuri în Adunare. Guvernul, în schimb, a reacționat violent, ceea ce a amplificat animozitățile și tensiunile dintre opoziție și putere, accentuându-se astfel criza regimului politic. Mai mult, reprimările ulterioare și înlocuirea unor funcționari atestă prelungirea tensiunilor generate de abuzurile din cadrul acestor alegeri până în primăvara lui 1848.

După cum am precizat deja, alegerile din perioada regulamentară nu s-au bucurat de o atenție deosebită în istoriografie, însă există câteva contribuții importante. Urmărind relația dintre vot și putere în spațiul românesc, Cristian Preda a analizat caracteristicile sistemului electoral din perioada respectivă și primele scrutine¹², arătând cum la prima alegere pentru Obșteasca Adunare din Moldova, corpul electoral era de numai 360 de alegători, iar interesul pentru exercițiul sufragiului era destul de scăzut¹³. Pe de altă parte, referitor la alegerile din 1847 din Moldova, Ioan C. Filitti, Gheorghe Ungureanu și Gheorghe Platon au remarcat violențele și abuzurile domniei din cadrul acestui scrutin. Acestea apar ca ipostază a „frământărilor” dintre domn și opoziție. Două dintre monografiile dedicate domniei lui Mihail Sturdza, lucrarea omagială a lui Alexandru A. C. Sturdza¹⁴ și lucrarea lui Dumitru Ciurea¹⁵, nu au amintit între „zvâc-

(1834-1849), București, Editura Academiei RSR, 1967, p. 84-85, 95-96; Barbara Jalevich, *Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878*, Cambridge University Press, 1984, p. 42.

⁹ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, vol. IV, București, f.e. 1891, p. 282-286. În 1846, în două memorii, către Kisseleff și Nesselrode, Mihail Sturdza propunea măsuri prin care să stăvilească mai eficient eventuale atitudini opoziționiste ale deputaților din Adunare, dorind o reformare a acesteia.

¹⁰ Nicolae Suțu, *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798-1871)*, traducere din franceză, introducere, note și comentarii de Georgeta Filitti, București, Editura Humanitas, 2013, p. 147.

¹¹ Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, tomul II, Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1857, p. 202.

¹² Cristian Preda, *Rumânii fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*, Iași, Editura Polirom, 2011.

¹³ *Ibidem*, p. 44.

¹⁴ Alexandre A. C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza, prince régnant de Moldavie 1843-1849*, Paris, 1907.

¹⁵ D. Ciurea, *Români în istoria universală, II, Moldova sub domnia lui Mihail Sturdza*, Iași, TipoMoldova, 2012.

nirile opoziției”¹⁶ aceste alegeri. Ioan C. Filitti constata, pe baza unor rapoarte consulare, încercarea unor membri ai opoziției de a se opune domnului la Bacău, Roman, Bârlad și Huși în alegerile din 1847, în contextul în care Mihail Sturdza nu mai dorea niciun opozant în Adunare, mai ales ca urmare a agitațiilor din 1846¹⁷.

Gh. Ungureanu a urmărit „frământările social-politice” care au „premiers” evenimintele de la 1848, pentru a demonstra o continuitate a luptei politice și a nemulțumirilor din Moldova regulamentară¹⁸. Între confruntările perioadei a remarcat și alegerile din 1847¹⁹, consemnând „înverșunarea” luptelor dintre opoziție și domn de la Bacău, Fălciu și Tutova. În această manieră a abordat aceste alegeri și tratatul de istorie al Academiei din 1964, unde erau enumerate luptele „aprige” de la „Bacău, Huși, Bârlad, Roman, Iași și Focșani”; însă date concrete erau oferite pentru Bacău, prin acțiunile unor „boierii liberali” precum Alecu Aslan, frații Răducanu și Lascăr Roset și „elemente ale burgheziei”, precum Zaharia Moldoveanu, cu privire la Huși unde s-a remarcat Anastasie Panu și la Bârlad, prin acțiunile lui Mihăiță Ștefănescu, Simion Bontăș, Șt. Racliș și Iordache Lambrino²⁰. Tot aici, remarcăm, pentru prima dată, o explicație pentru evenimentele din martie 1848 din unghiul consecințelor acestor alegeri, unde „boierii liberali-moderați”, opriți în a ocupa locuri în Adunare prin „aparatură de stat”, aveau ca obiectiv dizolvarea Adunării și reluarea alegerilor²¹. Joncțiunea unor grupări diverse atunci, precum „liberali democrați”, „liberali moderați” și „conservatori”, a dus la o acțiune revoluționară limitată²². Ulterior, și Gheorghe Platon a atras atenția asupra acestor alegeri, tot în baza unor mărturii ale consulilor; și nota faptul că opoziția s-a făcut resimțită pretutindeni, cu toate că dădea „semne de oboseală și resemnare” ca urmare a represaliilor din anul anterior, dar și în comparație cu evenimentele anului 1846, un „an fierbinte” din perspectiva luptelor politice²³. Toate aceste lucrări fac o trecere în revistă a ciocnirilor dintre opoziție și domn cu ocazia acestor alegeri și nu o analiză sistematică a confruntărilor electorale care au avut loc; ceea ce a dus la o minimalizare a relevanței acestora în contextul luptelor politice ale vremii și la o descriere destul de confuză a faptelor și a actorilor politici implicați.

Analiza acestor alegeri ne poate arăta în ce măsură actorii politici ai vremii au înțeles importanța participării electorale și miza ocupării locurilor în Adunare. Astfel, lupta pentru acces în structurile puterii, așa cum erau ele construite de Regulament, ne demonstrează intenția unei părți a elitei de a se folosi de pârghiile politice oferite de lege pentru a putea face opoziție domnului legal, prin Adunare, și nu doar „subversiv”, violent, așa cum vechea istoriografie încerca să demonstreze.

Istoriografia comunistă a anilor '60 identificase în lupta politică împotriva lui Mihail Sturdza și a regimului regulamentar elemente de continuitate cu acțiunea din martie 1848, din Moldova. Tratatul de istorie al Academiei din 1964 preciza că, la sfârșitul lui martie, acționaseră trei grupări politice care aveau însă obiective diferite²⁴, iar „gruparea moderată” ar fi intenționat refacerea alegerilor, deoarece la ultimul scrutin

¹⁶ *Ibidem*, p. 65-87.

¹⁷ Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 554.

¹⁸ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 51-76.

¹⁹ *Ibidem*, p. 70-71.

²⁰ Valerian Popovici, *Mișcarea revoluționară din Moldova*, în *Istoria României*, IV, coord. de P. Constantinescu Iași *et al.*, București, Editura RPR, 1964, p. 39.

²¹ *Ibidem*, p. 44-47.

²² *Ibidem*, p. 47.

²³ Gheorghe Platon, *op. cit.*, p. 167-168.

²⁴ Valerian Popovici, *op. cit.*, p. 44.

domnul o împiedicase să obțină locuri în Adunare folosind „aparatură de stat”²⁵. În acest sens, „dizolvarea Adunării” ar fi dus, „în condițiile înfrângerii lui Mihail Sturdza”, la alegerea unei noi Camere cu o majoritate „compusă din grupările liberale”²⁶. Joncțiunea acestor grupări a generat „petiția” și respectiv „mișcarea revoluționară limitată”²⁷ din martie. Gheorghe Platon, pe de altă parte, a respins această abordare a lui 1848 în Moldova și implicit înțelegerea evenimentelor din martie „prin ele însele”²⁸, deoarece, astfel, mișcarea părea una limitată. În opinia reputatului istoric ieșean, pentru înțelegerea corectă a dimensiunii evenimentelor din martie 1848 în Moldova, cele mai importante aspecte erau atitudinile, starea de spirit și atmosfera, într-o abordare a istoriei în „durată lungă” și prin urmărirea cauzelor profunde²⁹. Astfel că M. Sturdza era apărătorul legalității regulamentare³⁰, iar prin dezvoltarea abuzurilor și a „irregularităților patronate de domnitor”, opoziții atacau de fapt regimul și puterea protectoare, „la care paradoxal” apelau de fapt³¹. Opoziția reprezenta „o parte din efortul societății românești angajată pe calea dezvoltării moderne”³² și, cu toate că era „fragmentată în obiective și manieră de desfășurare”, lupta politică avea un „caracter unitar în obiectivele sale naționale și antireglementare”³³. Este o manieră de interpretare³⁴ care explica, în fond, „atmosfera” desfășurării „revoluției” de la 1848 și „programul” acesteia³⁵. Însă, această grilă de înțelegere a evenimentelor l-a făcut pe Gh. Platon să considere că la 1847 opoziția dădea „semne de oboseală și de descurajare”³⁶ în comparație cu „frământările din 1846”, un „an fierbinte”³⁷ din perspectiva luptelor politice. În același timp, evenimentele din martie 1848 erau justificate ca „început al revoluției” în spațiul românesc, ele desfășurându-se într-o manieră „pacifică” din considerente strategice³⁸, dar păstrându-și însă „caracterul revoluționar”, deoarece existau „condiții revoluționare”³⁹. Multe dintre explicațiile reputatului istoric ieșean sunt încă un reper istoriografic, cu toate că, în ultimii ani, caracterul revoluționar al evenimentelor din martie 1848 în Moldova a fost pus sub semnul întrebării⁴⁰.

Analiza scrutinului din 1847 și urmărirea consecințelor politice ale acestor confruntări ne pot oferi noi repere privind înțelegerea dimensiunilor luptei politice a vremii, noi

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 46.

²⁷ *Ibidem*, p. 47.

²⁸ Gheorghe Platon, *op. cit.*, p. 394-395.

²⁹ *Ibidem*, p. 391-395.

³⁰ *Ibidem*, p. 118.

³¹ *Ibidem*, p. 121.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 122.

³⁴ Apartine unui curent istoriografic aflat la confluența dintre „naționalismul evoluționist” și „evoluționismul dialectic”, care explică procesul „modernizării” în spațiul românesc atât ca o evoluție organică, continuu ascendentă, cât și ca rezultat al sintezei între factori antagonici. Vezi Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale” din Principatele Române. Sub semnul „politicii boierești” (1774-1828)*, I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 18-29.

³⁵ Gheorghe Platon, *op. cit.*, p. 122.

³⁶ *Ibidem*, p. 167.

³⁷ *Ibidem*, p. 166.

³⁸ *Ibidem*, p. 317-333.

³⁹ *Ibidem*, p. 242-243.

⁴⁰ Gheorghe Cliveti, *Sur les événements de mars 1848 à Iași. Un nouveau recours au texte documentaire*, în „The Romanian Journal of Modern History”, II, nr. 1, 2011, p. 5-24; Mircea-Cristian Ghenghea, „A fost sau n-a fost?” Evenimentele din martie 1848 de la Iași: acțiune boierească sau mișcare revoluționară?, în *AȘUI*, tomul LX, 2014, p. 455-473; Ioan Stanomir, *Așteptând revoluția. Pașoptismul și vocile sale*, București, Editura Humanitas, 2019, p. 94.

indicii privind criza regimului regulamentar al lui Mihail Sturdza, dar și noi perspective în privința evenimentelor din 1848 în Moldova; toate se cer abordate din unghiul luptei pentru putere, în condițiile în care acest scrutin sugerează intenția unor actori politici ai vremii de a se folosi de prevederile Regulamentului pentru a lupta politic și a face opoziție. Pentru a înțelege aceste confruntări, am avut în vedere analiza procedurilor scrutinului pentru alegerea deputaților Adunării, luptele electorale, atmosfera și caracteristicile acestora, strategiile electorale folosite și obiectivele opozanților, așa cum reies ele din documentele vremii, dar și reacțiile ulterioare și urmările politice ale acestor alegeri.

Sursele acestei cercetări sunt, în primul rând, dosarele din fondul Secretariatului de Stat, ce cuprind date importante cu privire la scrutinul din 1847, precum cererile privind calitatea de alegător întocmite de diferiți boieri⁴¹, numirile administrative făcute la isprăvnicii în preajma alegerilor⁴², ordine, rapoarte și alte acte care reflectă comunicarea interinstituțională din timpul organizării alegerilor⁴³, tablourile alegerilor⁴⁴, anchetele făcute de autorități cu prilejul „necuviniților” care au avut loc⁴⁵ etc. Aceștia li se adaugă colecția *Analele Parlamentare*, în special tomul XV, partea a II-a, care conține documente referitoare la alegerile din 1847, precum lista deputaților aleși, lista alegătorilor capitalei, rapoarte ale Sfatului Administrativ⁴⁶ etc. Coroborarea acestora cu alte documente publicate în diverse colecții, mărturii narative, rapoarte consulare, memorii, corespondență și presa vremii, completează imaginea confruntării electorale din 1847 și consecințele acesteia.

Se impun câteva scurte considerații cu privire la rolul Adunării Obștești în arhitectura puterii stabilită prin Regulamentul Organic. Conform acestuia, domnul deține puterea executivă și împărțește, în același timp, puterea legislativă cu Obștea Adunare Obștească. Doar domnul propunea și întărea proiectele de lege, în timp ce Adunarea delibera asupra „primirii, neprimirii sau asupra prefacerilor” necesare și vota „pricini”, care „vor avea putere de legiure” doar întărite de domn. Acesta, însă, avea drept de veto și putea respinge un eventual proiect modificat de Adunare fără a oferi explicații. Domnul nu putea face schimbări în proiectul deliberat și modificat de deputați, dar putea face noi propuneri care se întorceau în Camera⁴⁷.

După cum observăm, atribuțiile Adunării sunt extrem de importante, iar ea putea acționa ca o contrapondere a puterii domnului. În plus, deputații puteau întocmi jalbe către domn, dar și către Petersburg sau Constantinopol, prin care să arate „tânguirile țării”⁴⁸, chestiune de care diverși opozanți s-au folosit încă de la începutul domniei⁴⁹. Pe de altă parte, domnul putea să dizolve Adunarea „în caz de neorânduială”, însă doar cu acordul Curților⁵⁰. În același timp, în cazul în care un proiect trecea cu majoritatea voturilor, deputații nu mai aveau voie să-l conteste, consecința fiind pierderea mandatului⁵¹.

⁴¹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1592.

⁴² *Ibidem*, dosar 1584.

⁴³ *Ibidem*, dosar 1630.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 62; dosar 1651.

⁴⁵ *Ibidem*, dosarele 1631, 1634, 1635.

⁴⁶ *Analele Parlamentare ale României* (în continuare, *APR*), tomul XV, partea a II-a, București, Imprimeria Statului, 1908.

⁴⁷ Dumitru Vitcu, Gabriel Bădăraș (ed.), *Regulamentul Organic al Moldovei*, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 357.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 358.

⁴⁹ *APR*, tomul VI, partea a II-a, București, Imprimeria Statului, 1895, p. 721.

⁵⁰ D. Vitcu, G. Bădăraș (ed.), *op. cit.*, p. 358.

⁵¹ *Ibidem*, p. 357.

Analizând raporturile dintre domn și Adunarea Obștească, Tudor Drăganu constata un fapt interesant:

[...] fiecare dintre cele două organe de stat implicate în procesul legislativ erau înzestrate cu un drept de veto absolut dar dispuneau de puține mijloace de acțiune independentă, căci atâta vreme cât nu se recurgea sau nu se obținea intervenția străină, nicio cale procedurală nu era pusă la dispoziția lor în scopul de a restabili [...] colaborarea⁵².

Același autor mai sublinia că, „în cursul frământărilor politice ale acelor timpuri, mulți oameni politici au devenit tot mai conștienți de posibilitățile de îngrădire a arbitrarului șefului statului oferite de existența unei adunări legiuitoare înzestrate cu puteri efective”⁵³. Cercetarea confruntării electorale din 1847 ne va arăta, o dată în plus, măsura în care o parte a elitei politice a vremii conștientiza importanța locului din Adunare.

Pentru a mai bună înțelegere a evenimentelor din cadrul scrutinului sunt necesare câteva observații asupra procedurii sufragiului din epoca regulamentară.

Procedura sufragiului: între pravilă și practică

Obișnuita Adunare Obștească se alegea o dată la cinci ani⁵⁴, astfel în perioada 1832-1849 au avut loc patru scrutine generale. Ea se compunea din membri de drept, mitropolitul și cei doi episcopi de Huși și Roman, 16 aleși ai capitalei și tot atâția aleși de la ținuturi. Pentru capitală alegeau și erau aleși boierii cu cele mai mari ranguri, de la marele logofăt până la ban, locuitorii ai capitalei cu vârsta de cel puțin 30 de ani. Aleșii de prin ținuturi puteau fi proprietarii de moșii din ținutul respectiv, „cunoscuți cu bune purtări”, care aveau cel puțin 30 de ani, în timp ce alegătorii, „toți mai de frunte boieri sau fii de boieri”, tot locuitorii ai respectivului ținut, cu vârsta de cel puțin 25 de ani⁵⁵. Conform art. 49, lit. B, cei 16 boieri de capitală erau aleși prin „balotarisire și covârșirea glasurilor” de către „toți boierii acelor ranguri”, însă fără miniștri, care nu puteau fi membri ai adunării electivă. Se mai preciza că „la întâmplare când dregători în slujbă ar fi aleși mădulari, domnul, pe vremea sesiilor fieștecărei convocații, va rândui în locul lor pe alții”⁵⁶. Adunarea se întrunea la începutul lui decembrie, din considerente fiscale, iar sesiunea era de două luni, dar domnul o putea prelungi sau putea face o convocare extraordinară la nevoie⁵⁷.

În baza acestor prevederi ale Regulamentului, pentru organizarea alegerilor s-au publicat „instrucțiuni” cu ocazia primului scrutin din 1832. Acestea descriau în detaliu procedura sufragiului⁵⁸. Ofisul domnesc, din 14 aprilie 1836, relua aceste „instrucțiuni”⁵⁹. Detaliile procedurii sunt relevante pentru a înțelege primele alegeri care au avut loc în această epocă. Pentru ținuturi, ispravnicii întocmeau liste cu cei eligibili a fi alegători și aleși. Apoi, cu cel puțin două zile înainte de alegeri, boierii erau anunțați despre data, ora și locul desfășurării scrutinului. Tot ispravnicii erau prezidenți ai adunării alegătoare

⁵² Tudor Drăganu, *Începuturile și dezvoltarea regimului parlamentar în România până în 1916*, Cluj, Editura Dacia, 1991, p. 54.

⁵³ *Ibidem*, p. 80.

⁵⁴ D. Vitcu, G. Bădărău (ed.), *op. cit.*, p. 356.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 355-356.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 356.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 359.

⁵⁸ APR, tomul III, partea a II-a, p. 91-93.

⁵⁹ *Ibidem*, tomul VI, partea a II-a, p. 865.

și nu aveau dreptul „de a intra la glasuri” sau de a vota. Ispravnicul alegea doi secretari „vremelnici” cu ajutorul cărora făcea „chemarea pe nume”, notând practic pe cei prezenți în ziua respectivă. Ulterior, adunarea întrunită alegea doi secretari „statornici”, care ajutau prezidentul în organizare și care își păstrau dreptul de vot. Votul era secret, „într-o odae alăturată”, fiecare alegător scriind pe o foaie opțiunea sa. Cel care obținea majoritatea „glasurilor” era „cunoscut” ca deputat. Prezidentul trimitea apoi un raport către Departamentul din Lăuntru, făcând cunoscut deputatul ținutului respectiv. La fiecare sesiune, deputatul de ținut primea 1.000 de lei pentru cheltuiala „din vremea șederii în capitală”⁶⁰.

Pentru alegerile din capitală, prezidentul era numit de către domn, existând aceleași proceduri, cu foarte mici diferențe. Alegerile se făceau cu „bileturile de aceeași hârtie, de aceeași formă și de-o potrivă învălătucite”⁶¹. Vornicia de aprozi informa boierii despre scrutin. În ziua alegerii, prezidentul numea doi secretari „vremelnici”, se făcea „chemarea pe nume”, erau notați cei prezenți, iar apoi se alegeau cei doi secretari „statornici”. După un cuvânt de deschidere al prezidentului, adunarea electivă era invitată să voteze. Fiecare alegător puneă într-un vas, în ordinea vechimii rangului, câte o foaie „pe care o va avea gata”, cu cei 16 alegători pe care-i propunea drept deputați. După ce vota toată lumea, un secretar scotea câte un bilet și citea numele, iar celălalt secretar nota opțiunea într-un tabel, sub numele celui votat. Cei care aveau „covârșirea glasurilor”, adică „jumătate plus unu”, erau recunoscuți ca deputați. Este interesantă procedura în cazul în care nu se alegeau 16 deputați prin majoritate. Astfel,

[...] atunci pentru a se complectarisi acel număr, se va începe balotația mădularilor care vor fi avut cel mai mare număr de glasuri până la jumătate. Această balotație se va face pe un număr de candidați de o putere a fi îndoit de numărul mădularilor ce ar mai cere trebuința a se alege spre îndeplinirea de șeasesprezece⁶².

Acest scrutin se făcea cu bile albe și negre, pentru fiecare candidat pe rând, și era secret.

Domnul dorea ca aceste instrucțiuni „să aibă putere de pravilă în viitorime”⁶³ și le-a trimis sub formă de proiect Adunării, spre „luare aminte”. Adunarea l-a luat în dezbatere și a propus modificări și „adăugiri”. Modificările propuse de Adunare erau: domnul să numească drept prezident pe unul dintre boierii cei mai înalți în ranguri și în vechime în rang; prezidentul să aleagă ca secretari vremelnici pe cine va voi; boierii aleși sau alegători să facă în scris cunoscut stăpânirii „locul lăcuinței” sau dacă s-au mutat și după șase luni de la acea declarație intră în drepturi la locul respectiv; cu o lună înainte să se anunțe ziua alegerilor, scrutinul să se desfășoare cu cei de față, chiar dacă nu toți alegătorii ar fi fost prezenți, iar alegerea să se facă „cu bileaturi”, în mod secret⁶⁴. Proiectul modificat de Adunare nu pare să fi fost întărit de domn cu aceste adăugiri, un document în acest sens nu apare nici în *Analele Parlamentare ale României* și nici în *Manualul Administrativ al Moldovei*⁶⁵. Sfatul Cărmuitor primea poruncă, la 16 august 1836, cu reguli de urmat pentru alegerea deputaților „spre a se curma în totul nedumeririle

⁶⁰ *Ibidem*, p. 866.

⁶¹ *Ibidem*, p. 868.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, p. 865.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 869-870.

⁶⁵ *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei*, I, II, Iași, 1855, 1856.

ce s-ar putea prileji întru înțelesul instrucțiilor statornicite de către *vremelniceasca cârmuire* [s.n.]”, care instrucții „au avut și vor avea și pe viitorime întocmai tărie de pravilă”⁶⁶. „Vremelniceasca cârmuire” se referă la administrația rusă provizorie din vremea introducerii Regulamentului Organic. Această poruncă prevedea ca alegerea să se facă într-o singură „seanță”, alegătorii depunând atunci „bileturile în vasă”; ispravnicii erau prezidenții adunării alegătoare „fără a avea drept a votari”; secretarii vremelnicești, numiți de prezident, aveau voie a vota; anunțul cu referire la alegeri se publica cu o lună înainte de data scrutinului⁶⁷. De asemenea, la următoarele alegeri se precizează că scrutinul se va organiza „cu păzirea aceluiași reguli ce au slujit de povățuire și la alegerile de mai înainte”, după cum apare în ofisurile domnești din 19 martie 1842⁶⁸ și din 21 iunie 1847⁶⁹.

În același timp, putem observa mai multe inadvertențe cu privire la aplicarea acestor reguli, semn că boierii, deveniți alegători și aleși, s-au obișnuit destul de greu cu aceste proceduri. Deși instrucțiile prevedeau că ispravnicii erau prezidenții adunărilor alegătoare și nu aveau voie să voteze, listele electorale din 1832 ne arată că la anumite ținuturi aceștia au votat⁷⁰, în timp ce la altele regula s-a respectat⁷¹. De asemenea, conform aceluiași instrucțiuni, ispravnicii nu puteau fi aleși deputați. Încă de la primul scrutin s-a semnalat o încercare de încălcare a acestei prevederi, boierii ținutului Covurlui reclamând că ispravnicul, aga Dumitrache Iamandi, încerca să-și asigure alegerea⁷², implicit prin „turism electoral”, după cum remarcă Cristian Preda⁷³. În 1840, se pare că domnul a încercat să reglementeze această speță. Proiectul trimis Adunării prevedea ca ispravnicul să nu poată fi ales la ținutul unde își avea dregătoria; dar putea fi ales în alt ținut, dacă întrunea condițiile. Măsura era motivată prin faptul că ispravnicul, conducând administrația ținutului, putea influența scrutinul, iar „după pravilă”, ispravnicul prezida și adunarea alegătoare, astfel că această situație nu era în „duhul așezământurilor atin-gătoare de alegerea deputaților”. Adunarea a respins proiectul, motivând cu litera Regulamentului care spunea că „toți amplexiații, afară numai de miniștri după așezământ au dreptate a fi aleși și deputați la Adunare”⁷⁴, ignorând, pare-se, prevederile instrucțiunilor cu privire la sufragiu. Tudor Drăganu remarcă faptul că acest episod este singurul „de opoziție fățișă” al Adunării cu privire la un proiect al domnului⁷⁵.

Confuzie creează și dreptul de a participa la alegeri în ținuturi, dar și în capitală. Teoretic, alegeau și erau aleși cei care locuiau în ținutul respectiv sau în Iași. La primele alegeri, la Roman, ispravnicul cerea lămuriri Departamentului din Lăuntru cu privire la dreptul de a intra la glasuri unii boieri cu locuința în Iași, dar care aveau, într-adevăr, și

⁶⁶ APR, tomul VI, partea a II-a, p. 762.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 762.

⁶⁸ *Ibidem*, tomul XII, partea a II-a, p. 43.

⁶⁹ *Ibidem*, tomul XV, partea a II-a, p. 1051.

⁷⁰ *Ibidem*, tomul III, partea a II-a, p. 100. La Suceava, comisul Iancu Botez era președintele adunării alegătoare și apare pe lista alegătorilor. Cel care obținuse victoria, spătarul Codreanu, avea nouă voturi, următorul, postelnicul Nicolae Canta, avea șase voturi, în condițiile în care erau 15 alegători, cu tot cu prezidentul adunării; și la Neamț a votat ispravnicul, aga Nicolae Ghica.

⁷¹ *Ibidem*, p. 104-106, 108. La Roman, ispravnicul, paharnicul Iancu Capșa, a respectat instrucțiunile, neapărând în lista alegătoare, ba chiar cerând lămuriri dacă se puteau alege boieri care aveau locuința în Iași și doar moșie în Roman, chestiune care-i atestă, o dată în plus, preocuparea pentru corectitudinea scrutinului; și la Bacău, spătarul Antoh Silion, ca prezident al adunării, nu s-a trecut pe lista alegătorilor.

⁷² *Ibidem*, p. 118.

⁷³ Cristian Preda, *op. cit.*, p. 45.

⁷⁴ APR, tomul IX, partea a II-a, p. 647-648.

⁷⁵ Tudor Drăganu, *op. cit.*, p. 70.

moșii în Roman⁷⁶. Printre aceștia era aga Alecu Sturdza⁷⁷, care a și fost ales drept deputat. El figura și pe lista electorală din capitală⁷⁸, scrutinul având loc cu câteva zile mai devreme aici, însă nu a participat la alegere⁷⁹.

Mulți boieri aveau proprietăți atât în capitală, cât și în ținuturi; așadar, ei votau unde aveau „locuința statornică”, acolo beneficiind „de driturile țivile i politicești”. Pe parcursul anului 1846 și în prima parte a lui 1847, mai multe cereri din partea boierilor ajung la Secretariatul de Stat. Aceștia anunțau că și-au schimbat domiciliul⁸⁰ ori cereau recunoașterea calității de alegător, în condițiile în care tocmai îndepliniseră condițiile necesare, precum vârsta⁸¹. Nu toți însă primeau avizul din partea autorităților. Departamentul din Lăuntru ancheta cererile, iar în unele cazuri se dovedea că respectivii nu dețineau proprietate în capitală sau în ținutul precizat⁸².

Era, așadar, necesar ca boierii să apară pe listele electorale ale unui anumit ținut ori ale capitalei pentru a putea vota. Spre exemplu, la 17 iulie 1847, postelnicul Ioan Cuza reclama către isprăvnicia Fălciului că fiul său, aga Alecu, fusese omis de pe lista electorală⁸³. De asemenea, cei care alegeau în ținuturi puteau fi opriți a vota și în capitală. Cel puțin așa reiese dintr-un document prin care Vornicia de Aprozi era înștiințată să nu facă chemare pentru alegerile din capitală spătarului Teodor Vasile, deoarece „ș-au dat votul la alegirea de deputat” de la ținutul Cărligături⁸⁴.

Prin urmare, pentru a putea participa la un scrutin sau altul era necesară apariția pe listele electorale ale circumscripției respective și, existând toate aceste ambiguități, autoritățile își puteau asuma anumite „libertăți” în privința întocmirii listelor. În același timp, interesul pentru participarea la sufragiu pare a fi unul consistent, boierii fiind preocupați de a-și asigura prezența pe liste la 1847.

Scrutinul din 1847: confruntări electorale

La 21 iunie 1847, Mihail Sturdza anunța Departamentul din Lăuntru că alegerile pentru următoarea Adunare urmau să aibă loc pe 30 iulie la ținuturi, respectiv pe 10 august

⁷⁶ APR, tomul III, partea a II-a, p. 102.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 104.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 90.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 94.

⁸⁰ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1592, f. 37, 39, 59. Paharnicului Ioan Iorașcu i se recunoștea calitatea de alegător la Bacău, deși în trecut avusese aceste drepturi în ținutul Romanului; banul Iancu Iamandi cerea să i se recunoască drepturile și locuința la ținutul Tecuci, deși în trecut aparținuse de Tutova; postelnicul Panaite Balș era recunoscut cu locuința la ținutul Tecuci.

⁸¹ *Ibidem*, f. 66, 93, 95. În mai 1847, maiorul Dimitrie Fote cerea să i se recunoască calitatea de proprietar și alegător de capitală; la 2 iunie 1847, era confirmată calitatea de alegător de capitală spătarului Mihaiță Danu; era confirmată, de asemenea, jalba vornicului Scarlat Miclescu, care ceruse recunoașterea calității de alegător a fiului său, Dumitru Miclescu, care împlinise vârsta necesară și se afla cu locuința în capitală.

⁸² Frații Sion din Vaslui, paharnicul Constandin și paharnicul Costache, au făcut cerere să li se recunoască calitatea (drepturile) de alegători acolo, însă doar paharnicul Constandin a primit confirmare; astfel, la 27 ianuarie 1847, paharnicul Costache Sion contesta decizia Departamentului și înștiința Secretariatul că are proprietate în Vaslui, împreună cu frații săi, moștenire părintească (*ibidem*, f. 9, 11, 21, 25). Aga Neculai Bibire cerea calitatea de alegător de capitală; cu toate că se confirma că locuia în Iași, nu avea proprietate acolo (*ibidem*, f. 83, 100).

⁸³ *Alexandru Ioan Cuza: acte și scrisori*, ediție alcătuită de D. Ivănescu și Virginia Isac, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 104.

⁸⁴ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 47. Spătarul Tudorache Vasile, feciorul „unui Iconomu Vasile, din Mitropolie” (vezi Constantin Sion, *Arhondologia Moldovei*, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1892, p. 59).

în capitală⁸⁵, iar la începutul lui iulie se publica acest lucru în „Buletin. Foae Oficială”⁸⁶. Instituțiile statului începeau pregătirile oficiale pentru scrutin. Secretariatul trimitea redacției „Foilor Oficiale” cerere privind cele necesare bunei desfășurări a scrutinului⁸⁷ și transmitea Agiei instrucțiunile pentru alegerile de capitală⁸⁸. Conform instrucțiunilor, cu cel puțin două zile înainte de alegeri, poliția capitalei trebuia să returneze poruncile și listele semnate de boieri, certificând că au luat la cunoștință în legătură cu calitatea de alegător ori ales, locul, data și ora desfășurării scrutinului⁸⁹.

La 30 iulie, alegerile de la ținuturi s-au desfășurat într-o atmosferă tensionată, marcată de unele abuzuri din partea guvernului, mai ales în cinci din cele 16 circumscripții⁹⁰: Neamț, Fălciu, Bacău, Tutova și Tecuci. În octombrie 1847, Departamentul din Lăuntru transmitea Sfatului Administrativ ca deputații de Fălciu și Neamț să nu fie chemați în Adunare încă, în condițiile în care toți deputații aleși erau convocați pentru deschiderea sesiunii de la 1 noiembrie. Aceasta deoarece la ținutul Fălciu trebuiau reluate alegerile și nu se dăduse încă „dezlegare”, iar la Neamț fusese ales vornicul Alecu Cantacuzin, cu toate că voturile le primise Manolachi Miclescu⁹¹.

Întrunită în a doua sa ședință, din 7 noiembrie 1847, Adunarea a rânduit o comisie pentru a ancheta „confuzia” ce ar fi avut loc la ținutul Neamț. Câștigător ieșise vornicul Alecu Cantacuzin, sub numele său fiind trecute majoritatea glasurilor, însă comisia care cercetase speța descoperea că, de fapt, voturile fuseseră acordate vornicului Manolache Miclescu; dar „din neatenția” secretarilor erau trecute „în altă rubrică de alături” și de aceea, „îmbunătățindu-se de Adunare”, greșeala era corectată, primind toate voturile vornicului Manolache Miclescu, care a și fost acceptat în Adunare⁹².

La Fălciu fusese ales aga Lascarache Roset⁹³, însă comisia care a anchetat alegerea descoperea nereguli, având loc „mituiri, roșitiri scandaloase și sumețe, pentru a face împărăcheri și a aduna glasuri în chip neiertat”⁹⁴. Lista alegătorilor și cea a candidaților fuseseră alcătuite de „acel depărtat din slujbă dregător, aga Costache Teodoru” și avea „fețe fără atributurile legiuite”. Lascăr Roset era ales pentru prima dată și trebuia să dovedească vârsta și titlurile. Deoarece președintele adunării alegătoare, ispravnicul, refuza alegerea, a fost „îmbulzit de așa neorânduiești, huite și feliori de amenințări [...] și de spaimă, încălindul-l”, a confirmat alegerea⁹⁵. Astfel, socotința comisiei, „*unită cu cea a Sfatului Cărmuitoriu* [s.n.]”, era că alegerea fusese „nelegiuită și picată”, fiind

⁸⁵ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 1.

⁸⁶ „Buletin. Foae Oficială”, Iași, 15, nr. 52, 3 iulie 1847, p. 303.

⁸⁷ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 5.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 17.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 23.

⁹⁰ Lista finală cu deputații de ținuturi, aleși în urma acestui scrutin, este următoarea: logofătul Ștefan Catargiu, vornicii Manolache Miclescu, Vasile Beldiman, Nicolai Costache, postelnicii Grigorie Codreanu, Gheorghi Iamandi, Ilie Gherghel, Neculai Roset, Iancu Plitos, K. Carp, Grigore Tufăscu, aga G. Racoviță, Iancu Fote, maior Iancu Crupenski, ban St. Stamatin, căminarul Costache Ciolacu (vezi APR, tomul XV, partea a II-a, p. 1058). Se luau în calcul și vechile ținuturi desființate în 1835: Hârlău, Herța și Cărligătura, care au fost încorporate ținuturilor vecine (vezi *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei*, I, p. 74-75).

⁹¹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 83.

⁹² APR, tomul XV, partea a II-a, p. 761.

⁹³ Lascăr Roset, unchiul autorului *Amintirilor*, se întorsese în țară cu diplomă în drept la 1842, după studii la Heidelberg și Göttingen, a avut diverse dregătorii, printre care cea de Epitrop al Școalelor la 1845. În 1846 își dădea demisia pe fondul „răcirii relațiilor” dintre Roseștești și Mihail Sturdza (vezi Radu Rosetti, *Amintiri*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 144).

⁹⁴ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 761.

⁹⁵ *Ibidem*.

necesar a se face un nou scrutin⁹⁶. „Uneltitorii” pentru alegerea lui L. Roset erau aga Anastasie Panu, „prezident giudecătoriei ținutului”, frații celui ales, Dimitrache și Alecu Roset, Lascăr Catargiu și paharnicul Costache Șendre. După mărturia sărdarului Gheorghe Gâdeiu, au avut loc presiuni și „mituiri”, el fiind îndemnat de aga Panu să voteze pe Lascarache Roset „și i-au propus să iei oricâtă sumă de bani ar voi din o pungă ce era pe masă, crezând că cu asemenea închipuiri și-au înființat partidă”⁹⁷. Erau aduse și alte mărturii în acest sens: „patru frați Bălănești și Gimbolescu, cărora asemenea li s-au dat bani”, și alți 24 de alegători care confirmau cele relatate mai sus. Măsurile propuse erau: anularea alegerii, iar cei care au participat la aceste „necuviințe” să nu mai aibă dreptul nici de alegător, nici de a fi aleși, ba chiar să nu se afle în târgul Fălciului când se va ține noua alegere⁹⁸. Refacerea alegerii la Fălciu a fost stabilită pentru data de 20 decembrie⁹⁹, câștig de cauză obținând vornicul Neculai Costache¹⁰⁰.

Despre „necuviințele” care au avut loc la ținutul Bacăului aflăm din jurnalul Sfatului Administrativ Extraordinar, întrunit la 2 august 1847¹⁰¹. Sfatul ar fi primit jaloabă „cu tânguire” din partea a „82 de fețe”, alegători ai celui ținut, despre „atacul ce au suferit la pășirea în lucrările alegerii”¹⁰². Cel care tulburase alegerile aici prin „răcnete”, „strigări” și „atacuri” era hatmanul Alecu Aslan. Scopul era ca hatmanul Aslan să fie, „prin silă”, ales drept deputat al celui ținut. Acoliiții săi erau spătarul Săndulachi Sturdza, pitarul Zaharia Moldoveanu și clucerul Teodor Codreanu. Ba chiar la presiunile acestei „partide” s-a impus alegerea unui alt secretar, decât cel dorit de ispravnic. În aceste condiții, alegătorii, fideli guvernului se înțelege, ar fi trecut „în altă odae” pentru a desfășura scrutinul, ceea ce a aprins spiritele și mai tare, căci hatmanul Aslan și spătarul Sturdza „au atacat pe unii din alegători”, mai exact pe căminarul Iordachi Forescu, dar și pe postelnicul Telemah Lațu¹⁰³. Hatmanul Alecu Aslan și acoliiții săi se făceau vinovați că au îndrăznit, în primul rând, „a defăima obștea de boieri adunați în presudsfia isprăvniceii ținutului care este *casa cârmuiri* [s.n.]” și, în al doilea rând, că prin aceste acțiuni „*au lovit în așezământ* [s.n.]”, adică în legiuirea organică. Pentru acestea, respectivilor li se retrăgea dreptul de a mai fi alegători ori aleși, urmând a se face publică decizia¹⁰⁴ și prin „Buletin”¹⁰⁵.

La ținutul Tecuci s-a produs „confuzie și tulburare liniștei obștești”¹⁰⁶ din partea comisului Iordachi Leonidi și a clucerului Ștefanachi Atanasie. Aceștia au fost depărtați din sala alegerii de către ispravnic. Și la Tutova alegerile au fost tulburate și s-au reluat câteva zile mai târziu¹⁰⁷. Aici, însă, opoziția a contestat alegerea, adresând „cuvinte

⁹⁶ *Ibidem*, p. 762.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 801.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 97.

¹⁰⁰ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 829.

¹⁰¹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1635, f. 89.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ *Ibidem*. Radu Rosetti spunea despre hatmanul Alecu Aslan că „deloc nu se temea să înfrunte ocârmuirea”, ceea ce făcuse „în două rânduri, cu prilejul complotului lui Leonte Radu și cu acel al buntului de la 1848” (vezi Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 545).

¹⁰⁵ „Buletin. Foae Oficială”, 15, nr. 62, 7 august 1847, p. 371.

¹⁰⁶ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 79, 81.

¹⁰⁷ La 10 august, conform unei mărturii din vara lui 1848 (vezi *Anul 1848 în Principatele Române*, tomul I, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, p. 527); la 4 septembrie, conform mărturiei clucerului Mihăiță Ștefanachi (ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 10, publicat în *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din RPR, 1960, p. 114).

scandaloase”, inclusiv la adresa domnului. Au fost arestați comisul Iordachi Lambrino, clucerul Mihăiță Ștefanachi și Simeon Bontaș, viețuitori în târgul Bârladului. Ei au fost ținuti sub pază în timpul cercetărilor, care au avut loc pe parcursul lunii octombrie¹⁰⁸. Sfatul transmitea domnului un raport privind ancheta în respectiva speță, dovedindu-se că acuzațiile erau fondate, iar „numitele fețe” și-au schimbat atitudinea, cerând iertare. Comisia de anchetă a propus iertarea lor, doar că, în baza prevederii din Regulament privind obligația alegătorilor de a avea „bune purtări”, acestor boieri li s-au ridicat drepturile politice. De asemenea, acuzații rămăneau „sub arestuire” până la „înalta dezlegare”¹⁰⁹. Documentele anchetei¹¹⁰ scot la iveală informații interesante, deoarece conțin și interogatoriile luate celor trei boieri ținutași¹¹¹. Clucerul Mihăiță Ștefanachi mărturisea că „încă din iarna trecută am început noi starea mai di gios a boierilor a ne aduna pi la casăle noastre și a vorovi despre alegirea de deputat”, dorind a se alege „unul din noi”¹¹². Printre posibili candidați erau serdarul Iordache Gane și slugerul Iancu Avramescul.

Aceste discuții ar fi durat până în „martie anul trecut”¹¹³, când Mihăiță Ștefanachi și Simeon Bontaș au fost informați de către Iordache Gane că nu vor putea alege unul dintre ei, boierii de ținut, ca deputat. După alte întâlniri și discuții, au ajuns la concluzia „că trebuia a alege o față de boier cu caractir” și care să nu depindă de Curte, iar cel cu un asemenea profil în acel ținut ar fi fost hatmanul Alecu Roznovanu. Clucerul susține că, inițial, făgăduise a da votul său vornicului Alecu Sturdza¹¹⁴, alt mare boier al ținutului, care fusese ispravnic¹¹⁵ și deputat în a III-a legislatură¹¹⁶. În luna iulie veniseră „mai multe fețe” la moșia clucerului, printre care și Manolache Costache¹¹⁷, și l-au convins să-și dea votul hatmanului Roznovanu, care „are partidă mare”. Iar după „două sau trei zile” s-au adunat la Manolache Costache, la Bârlad, fiind prezenți mulți „din partida Roznovanului”¹¹⁸. Acolo au militat pentru această candidatură și Iordachi Gane¹¹⁹ și spătarul Iorgu Radu¹²⁰; s-a stabilit a se alege hatmanul Roznovanu pentru că era susținut de un „partid” de peste „una sută glasuri” și „nu are a se pleca la întărirea proiectilor ci ari a să da la Obicinuita Obștească Adunare”. Proiecte ce ar fi putut apărea în următoarea sesiune: „precum

¹⁰⁸ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 89.

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 95.

¹¹⁰ *Ibidem*, dosare 1631, 1634.

¹¹¹ *Ibidem*, dosar 1631, f. 9-11.

¹¹² *Ibidem*, dosar 1631, f. 10.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*, dosar 1584, f. 14, 16, 18. În aprilie 1846, vornicul Alecu Sturdza cerea eliberarea din slujbă, fiind numit în locul său spătarul Gheorghe Iamandi.

¹¹⁶ APR, tomul XIV, partea a II-a, p. 1. Este vorba despre Alecu Sturdza Bârlădeanu, unul dintre cei mai bogați boieri din ținutul Tutova. Vezi Simion-Alexandru Gavriș, *Alexandru Sturdza Bârlădeanu (1800-1869): câteva date biografice*, în Marius Balan, Gabriel Leanca (coord.), *Cultură juridică, stat și relații internaționale în epoca modernă. Omagiu Profesorului Corneliu-Gabriel Bădărău*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016, p. 119-135.

¹¹⁷ Este vorba despre Manolache Costache Epureanu, care în acel moment era președintele tribunalului de ținut (vezi Elena Monu, *Familia Costache. Istorie și genealogie*, Bârlad, Editura Sfera, 2011, p. 158; Simion-Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice. Manolache Costache Epureanu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 35-37).

¹¹⁸ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 9-10.

¹¹⁹ Caracterizat pozitiv de către C. Sion, drept „bun bărbat”, devenise serdar sub Mihail Sturdza, era feciorul unui Pascal Gane, mazil, făcut vornic de Poartă în timpul lui Calimah și stolnic în timpul lui Ioniță Sandu Sturdza (vezi C. Sion, *op. cit.*, p. 63).

¹²⁰ Prieten „din tinerețe” cu frații Roset, stăpâna moșia Dealu Mare „la porțile Bârladului” (R. Rosetti, *op. cit.*, p. 581).

pentru dizrobirea ȝiganilor boierești” sau întărirea hrisoavelor domnești de până atunci. În schimb, postelnicul Gheorghi Iamandi, omul guvernului, era suspectat că s-ar uni fără ezitare „la întărirea”¹²¹ acestor proiecte domnești, acesta, de altfel, ajungând să fie ales deputat de Tutova, conform listei membrilor Adunării de la ȝinuturi¹²².

„Partida” Roznovanului nu a reușit să învingă candidatul guvernului, însă, după alegeri, o parte a boierilor au întocmit memorii de protest cu privire la desfășurarea scrutinului. Ei se întâlneau în casele lui Manolache Costache Epureanu și Iorgu Radu. În acțiunea contestată era implicat și Răducanu Roset, fratele lui Lascăr, alături de hatmanul Alecu Roznovanu. Una dintre jalbe, iscălită de mai mulți, „a rămas ră, zicând să se facă alta”¹²³. După ceva timp, clucerului Ștefanachi i s-a propus o altă jalbă – arătată atât de Manolache Costache, cât și de Iorgu Radu –, care era semnată de alții, între care Costachi Săcară și Costachi Cuza, dar pe care el nu a mai semnat-o, jalbă în care se protesta împotriva alegerii de la Bârlad¹²⁴. Din câte se pare, acest document a rămas fără urmări.

Din declarațiile clucerului mai aflăm că s-a încercat a atrage în preajma alegerii mai multe „glasuri” de partea hatmanului Alecu Roznovanu, oferindu-se inclusiv sume de bani¹²⁵. Și Simeon Bontaș recunoștea că era în partida hatmanului Roznovanu, atras de Manolache Costache, care-i promisese că „va mijloci a-l face sameș și comis” și știa de o jalbă care contesta alegerea, pe care, însă, n-a semnat-o¹²⁶. Am văzut că respectivii erau iertați, însă li se retrăgeau „driturile politicești”.

Consulul interimar francez din capitala Moldovei, Duclos, într-o depeșă către Guizot, afirma, la 2 august 1847, că nu va fi ales niciun opozant la Iași, iar pregătirile fuseseră făcute din timp de către autorități. Același consul spunea că alegerile s-au reluat la Neamț, Bacău, Bârlad și Fălciu din cauza „viciilor de procedură”. Pretutindeni electorii opoziției „s-au abținut de a lua parte”, excepția fiind în Huși, unde a fost ales un deputat, dar „prin ordinul prințului” alegerea avea să se reia¹²⁷. Observăm cum aceste informații confirmă, în esență, evenimentele din timpul alegerilor descrise mai sus și, mai ales, faptul că aceste tulburări au ajuns la cunoștința publică în capitală.

Pregătirile făcute de autorități, la care se referă consulul francez, sunt cu siguranță și numirile operate în diferite dregătorii înainte de alegeri. În martie 1846, la ȝinutul Neamțului, în locul ispravnicului Dinu Catargiu era numit Dimitrie Miclescu¹²⁸. Însă, în martie 1847, acesta și-a dat demisia, fiind numit în locul său aga Costachi Ghica¹²⁹. Cu ocazia schimbării ispravnicilor, au fost înlocuiți la Neamț și alți dregători: la ocolul Muntele este numit privighetor Grigore Stan; la ocolul Bistriței, Grigore Grămăticu¹³⁰; este schimbat și sameșul, comisul Costachi Gheorghiadi, cu stolnicul Grigori Dedeschi¹³¹. La ȝinutul Tutovei, în aprilie 1846, în locul vornicului Alecu Sturdza era numit spătarul

¹²¹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 10.

¹²² APR, tomul XV, partea a II-a, p. 1058.

¹²³ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 10.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 11.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 13-14.

¹²⁷ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, culese de Eudoxiu de Humuzaki, XVIII, București, f. e., 1916, p. 24.

¹²⁸ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1584, f. 4, 6.

¹²⁹ *Ibidem*, f. 84.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 24, 26, 28, 30.

¹³¹ *Ibidem*, f. 36, 40.

Gheorghe Iamandi¹³². În noiembrie 1846, la Tecuci era numit ispravnic banul Iancu Iamandi¹³³. Tot în noiembrie, la ținutul Fălciului, mandatul ispravnicului, vornicul Vasile Roset, luase sfârșit și era numit în locul său aga Costachi Teodoru¹³⁴.

Ispravnicii aveau un rol extrem de important în cadrul alegerilor, fiind prezidenții adunărilor alegătoare. Am văzut cum la Tecuci, Bacău și Tutova aceștia au încercat să depărteze din sala alegerii „tulburătorii”, dar unde opoziția a fost puternică, precum la Bacău sau Tutova, nu au reușit și alegerile au fost blocate. Autoritățile din capitală au oferit ulterior sprijin în acele ținuturi pentru a împiedica opoziția să voteze¹³⁵. În schimb, la Fălciu, după cum am arătat mai sus, ispravnicul aga Costachi Teodoru a cedat în fața opozițiilor și a semnat alegerea deputatului opoziției, ceea ce a atras ulterior depărtarea lui din slujbă. Acest fapt a creat mari probleme guvernului, care a trebuit să susțină că Lascăr Roset nu avea calitățile necesare pentru a fi deputat, iar alegerea s-a reluat târziu, în decembrie.

Principalul instrument la care apela stăpânirea pentru a orienta alegerea în direcția dorită erau, așadar, ispravnicii, în calitatea lor de prezidenți ai adunărilor alegătoare și de șefi ai administrației locale. De asemenea, conform informațiilor oferite de prințul Constantin Moruzi¹³⁶, cei cu probabilitate mare de alegere erau numiți ca ispravnici sau în alte funcții, cu condiția de a-și da voturile deputaților pe care-i dorea domnul¹³⁷. Și el descrie violențele și arbitrarul alegerilor din anul 1847: domnul a degradat din „drepturile lor civile” boierii care erau opoziți și a oferit anumite „puteri” ispravnicilor. Astfel, erau înconjurate sările de alegeri de către miliție, cei care votau contra guvernului fiind exilați la moșii, la mănăstiri sau prin cazărmi, unde erau „expuși la tratamente crude”. În ciuda acestor măsuri, un deputat al opoziției obținea totuși victoria, dar a fost expulzat din Adunare, deși, subliniază autorul, era o voce opozantă oarecum singulară¹³⁸. Acest memoriu este din aprilie 1848, când Constantin Moruzzi era în exil, iar conflictul și agitațiile din primăvara lui 1848, din Iași, au influențat cu siguranță descrierea expusă. Însă observăm punctele comune ale acestei mărturii cu informațiile redată mai sus. Singurul adversar al guvernului care a obținut victoria a fost deputatul de Fălciu, unde domnul a anulat alegerea, însă prin intermediul Adunării Obștești, care făcuse anchetă printr-o comisie special constituită.

Nicolae Suțu înfățișează într-o cheie asemănătoare atmosfera alegerilor din 1847:

[...] favoarea și persecuția, interesul și frica au fost folosite în același timp pentru a influența alegerile *pe care a sfârșit prin a le modifica pe față* [s.n.]. Astfel, în alegerile generale din 1847, căzând doar trei din toți candidații guvernului, [domnul M. Sturdza] le-a casat și a procedat la altele, în prezența unor delegații extraordinare și a jandarmilor, provocând tot felul de neplăceri alegătorilor care nu se conformau vederilor sale¹³⁹.

¹³² *Ibidem*, f. 14, 16, 18.

¹³³ *Ibidem*, f. 68, 70.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 72, 76.

¹³⁵ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 527. În memoriul întocmit de mitropolitul Meletie, destinat comisarului Porții, Talaat Efendi, în iunie 1848, se preciza că alegerile s-au reluat la Bacău și Tutova, domnul trimițând la alegeri miliția și arnăuții pentru a descuraja opoziția, chestiune menționată și în broșura lui Vasile Alecsandri, *În numele Moldovei, a omeniei și a lui Dumnezeu* (*ibidem*, p. 414).

¹³⁶ Constantin Moruzi, ramura Pechea, supus rus, expulzat în urma evenimentelor de la 1848, în care fusese implicat. Vezi date biografice în Gh. Bezviconi, *Prințul Constantin Moruzi*, în „Cetatea Moldovei”, anul 3, nr. 7, 1942, p. 29-49.

¹³⁷ Ion Varta, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente inedite din arhivele rusești*, Chișinău, Editura Arc, 1998, p. 53.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 56.

¹³⁹ Nicolae Suțu, *op. cit.*, p. 147.

Nicolae Suțu vorbește despre trei victorii ale opoziției, referindu-se cel mai probabil la cele de la Tutova, Bacău sau Neamț și Fălciu. La Fălciu este clar că victoria opoziției a fost anulată, în timp ce la Bacău și Tutova alegerile s-au reluat deoarece exista probabilitatea ca opoziția să câștige. Este posibil ca la Neamț, de asemenea, să fi fost tot un abuz al autorităților.

Alte documente apărute în contextul agitațiilor de la 1848 descriu aceeași atmosferă a alegerilor din 1847. O broșură anonimă din 1848, *Întâmplare din Moldova*, acuza presiuni în timpul alegerilor, „prin sila baionetilor” și prin „cumpărarea glasurilor, cu bani sau cu ranguri”¹⁴⁰. Broșura *În numele Moldovei, a omenirii și a lui Dumnezeu*, semnată de Vasile Alecsandri, relua toate solicitările „Petiției” din martie 1848, iar punctul 32, care cerea o nouă Adunare, era justificat deoarece „chipurile” alegerilor din 1847 au fost „cu totul ilegale”¹⁴¹. Mai precis, domnul ar fi trimis în ținuturi pe boierii Sfatului pentru a influența alegătorii „prin împărțire de bani, de posturi și decreturi”, a trimis la Bacău „pe domnul Aga din Iași cu arnăuți și pompieri înarmați, ca să fie față la alegere”, „a depărtat din sânul camerei pe d-l Lascăr Roset, deputatul Hușului, și a numit de la sine pe altul în loc”¹⁴².

Așadar, la Bacău și la Tutova autoritățile au întâmpinat probleme, iar scrutinul a fost amânat. Guvernul a fost nevoit aici să reia alegerile câteva zile mai târziu, posibil la 10 august la Bacău, după memoriul mitropolitului Meletie, și pe 4 septembrie la Tutova, după mărturia clucerului Mihăiță Ștefanachi, iar electorii opoziției au fost opriți a participa¹⁴³. „Albina românească”, într-un articol din 17 august 1847, preciza că alegerile pentru capitală avuseseră loc, iar numele tuturor deputaților „va fi cunoscut” după finalizarea scrutinelor de la ținuturi; așadar, este clar că la unele ținuturi încă nu fuseseră finalizate alegerile, iar la mijlocul lui august încă nu erau cunoscuți toți deputații¹⁴⁴.

La Fălciu, opoziția a răzbit deoarece prezidentul adunării electivă a legitimat scrutinul prin semnarea foi de alegere. Chestiunea a creat probleme guvernului, autoritățile fiind nevoite să susțină că aga Lascăr Roset nu avea calitățile necesare pentru a fi ales, iar ispravnicul a fost înlăturat din slujbă. La Tecuci, ispravnicul a depărtat din sala alegerii opoziția, iar la Neamț a existat acea „confuzie” cu alocarea voturilor, considerată tot un abuz al autorităților, o modificare a rezultatului alegerilor. Nu avem deocamdată informații dacă „biletele” de vot au fost falsificate sau nu¹⁴⁵. Cu siguranță, presiuni din partea guvernului au avut loc și la alte ținuturi, însă nu există foarte multe informații în acest sens, ceea ce sugerează, de altfel, că opoziția nu a opus prea multă rezistență. Spre exemplu, la Vaslui ar fi avut loc presiuni din partea guvernului, deoarece se dorea înlocuirea fostului deputat¹⁴⁶, spătarul Grigore Cuza¹⁴⁷.

Alegerile din capitală, organizate la 10 august, s-au desfășurat sub semnul resemnării opozițiilor. Consulul francez, Duclos, spune că „aproape toți” electorii opoziției au părăsit orașul înainte de alegeți¹⁴⁸, vechi „obicei” boieresc al delegitimării puterii domnești

¹⁴⁰ Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. X, Iași, Tipo-Litografia Buciumului Român, 1888, p. 3. Această broșură i-a fost atribuită lui Mihail Kogălniceanu (vezi Al. Zub, *Scrieri ale lui Mihail Kogălniceanu din vremea mișcării revoluționare de la 1848*, în SAI, XII, 1968, p. 80-82).

¹⁴¹ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 425.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 527.

¹⁴⁴ „Albina Românească”, Iași, XIX, nr. 65, 17 august 1847, p. 261.

¹⁴⁵ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 527.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 526.

¹⁴⁷ Vezi APR, tomul XII, partea a II-a.

¹⁴⁸ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XVIII, p. 26.

prin absență. Această informație este confirmată dacă comparăm lista boierilor alegători, care conține 192 de nume de la logofăt la ban, cu lista „chemării pe nume” din ziua alegerii și cu raportul prezidentului adunării, de unde reiese că doar 139 de boieri au votat¹⁴⁹. Astfel, 53 de boieri au ales să nu participe la scrutin, printre ei șapte din cei 11 logofeți¹⁵⁰, hatmanii și vistiernicii¹⁵¹, dar și puțin peste o treime dintre vornici¹⁵². Prezi- dentul adunării alegătoare a fost logofătul Constantin Mavrocordat¹⁵³. Tabloul alegerii deputaților de capitală ne arată că boierii aleși primiseră între 125 și 136¹⁵⁴ de voturi.

Într-un articol al „Gazetei de Transilvania”, din 21 august 1847, o corespondență din Iași făcea câteva referiri interesante cu privire la aceste alegeri:

[...] de ani de când duhurile au început a se încălzi, de luni de când s-au înfierbântat [...] de câteva zile de când clocotesc, și de câteva ceasuri de când s-au revărsat, s-au răsturnat, au dat în foc prin spuză, s-au pârlit, s-au fript, s-au stâns și s-au răcit. Puține picături fierbinți ce au mai rămas ici coala nu vor întârzia a se răci și acelea¹⁵⁵.

Avem aici redată, într-o interesantă manieră literară, tensiunea politică de la est de Carpați. Alegerile au avut loc, conform sursei, „cu ușurință și iuteală, mai frumos decât în orice stat civilizat, numai în câteva ținuturi de gios și la Peatra”, unde „elementele se amestecaseră” și fiecare voia „să plătească deasupra”¹⁵⁶, apăruseră incidente. De altfel, autorul susține că opoziția se anunța acerbă inițial, așteptare care nu s-a materializat: „până a nu sosi timpul alegerii toți se lăuda”, iar în ziua alegerii „toți au înghețat”¹⁵⁷. Pe de altă parte, la acele câteva ținuturi „de jos” tot a existat opoziție, spre deosebire de capitală unde „s-au cuprins mai mult cu ospățul dat în sala alegerii și s-au desfătat cu muzica decât cu alegerea”¹⁵⁸. Autorul sesiza că majoritatea aleșilor erau deja din siajul cârmuirii, mulți ocupând postul și în legislatura precedentă; astfel că „pentru [următorii] 5 ani este nădăjduit că lucrurile vor merge cum au mers până acum, adică bine rău ne vom învărti tot pe lângă acel pol”¹⁵⁹. Este interesantă și următoarea remarcă: „[...] dar apoi uitându-ne împregiur mai la toți ni-i teamă ca nu, lăsându-ne și depărtându-ne de acel pol, să cădem în vreo prăpastie”¹⁶⁰. Așadar, autorul nu este neapărat din sfera

¹⁴⁹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 55, 59, 65.

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 59. Au lipsit Costachi Conachi, Alecu Ghica, Costachi Sturdza, Teodor Balș, Alecu Mavrocordat, Teodor Sturdza și Petrache Roset-Bălănescu, fiind în schimb prezenți Neculai Canta, C. Mavrocordat, Șt. Catargiu și D. Cantacuzin.

¹⁵¹ *Ibidem*. Hatmanii Grigore Ghica, Costachi Cerchez, Alecu Roset Roznovanu, Anastasie Bașotă, vistiernicii Neculai Roset Roznovanu, Alecu Sturdza și Alecu Balș.

¹⁵² *Ibidem*. Au lipsit 15 din cei 41 de vornici. Prin urmare, peste jumătate dintre absenți, 29, făceau parte din primele patru trepte ale nobleței.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 45, 61. Secretarii adunării erau Vasile Beldiman și Mihăiță Mihalachi.

¹⁵⁴ *Ibidem*, f. 62. Logofătul Costachi Mavrocordat, prezidentul adunării, a obținut 135 de voturi, vornicii Iordachi Balș – 134, Dimitrie Mavrocordat – 135, Costachi Sturdza – 133, Scarlat Kurpensi – 136, Teodoraki Ghica – 131, Nicolai Milu – 126, Ilie Kogălniceanu – 128, postelnicii Dumitru Bran – 131, Toderiță Ghica – 130, Gheorghe Carp – 128, Mihăiță Mihalachi – 130, Iordachi Brănișteanu – 129, colonelul Alecu Iacovachi – 132, colonelul Grigore Leon – 129 și aga Mihail Pascu – 125 de voturi, în timp ce următorii candidați adunaseră mult mai puține: 22 de voturi obținuse Scarlat Roset, 14 voturi Iacovachi Paladi și doar 9 voturi Alecu Ghica, în timp ce alți boieri primiseră între 1 și 4 voturi.

¹⁵⁵ „Gazeta de Transilvania”, Brașov, X, nr. 67, 21 august 1847, p. 270.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

puterii, dar nu pare a fi nici unul dintre opozații politici, ci mai degrabă un observator critic al situației vremii, care nu oferea prea multă încredere opoziției manifestate atunci.

Unii deputați apar, într-adevăr, în toate cele trei legislaturi din timpul domniei lui Mihail Sturdza. Pentru capitală îi avem pe vornicii Iordachi Balș și Ilie Kogălniceanu, postelnicul Dimitrie Bran și vornicul Costachi Sturdza, care a fost deputat de Roman în legislaturile II și III, iar în a IV-a a devenit deputat de capitală. Vornicul Manolache Miclescu a fost deputat de Neamț în toate legislaturile de sub domnia lui Mihail Sturdza¹⁶¹. Pe de altă parte, hatmanul Alecu Aslan fusese deputat de Bacău în legislaturile II și III și a încercat să obțină și un al treilea mandat, la care, este clar, guvernul s-a opus, la fel ca în cazul lui Grigore Cuza, deputat de Vaslui în a treia legislatură, nu și în a IV-a.

Strategii electorale

Mărturiile expuse cu privire la alegerile din 1847 ne arată care au fost strategiile utilizate de domnul Moldovei pentru a-și constitui o Adunare fidelă. În mare parte, elementele acestor strategii nu sunt specifice doar pentru scrutinul din 1847, ci, acum, domnul a fost nevoit să apeleze la măsuri represive, „provocând neplăceri”¹⁶² opoziților, în condițiile în care aceștia au pus în câteva ținuturi victoria guvernului sub semnul întrebării.

La toate alegerile de sub domnia sa, Mihail Sturdza a încercat să-și asigure majoritatea în Obicinuita Adunare prin negocieri, înțelegeri, oferirea de ranguri și favoruri. Radu Rosetti amintește cum Mihalache Pașcanu ar fi primit o listă cu câteva zile înainte de alegeri, la sfârșitul anilor '30, cu boierii pe care domnul îi desemnase spre a fi deputați, toți alegătorii fiind invitați să îi voteze. Boierii trebuiau să noteze „văzut și aprobat” sub listă și să o retrimită domnului¹⁶³. Cu alte cuvinte, electorii erau invitați să adere la opțiunile domnului privind potențialii deputați. De asemenea, o broșură din 1846, intitulată *Moldavie, Michael Sturdza et son administration*, atribuită lui Grigore Ghica, viitorul domn al Moldovei¹⁶⁴, foarte critică la adresa domniei lui Mihail Sturdza, descrie cum „prima grijă” a domnului era de a-și subordona Adunarea, influențând alegerile și „colegiile electorale”¹⁶⁵. Cei care aveau „capital” electoral erau convinși prin diverse mijloace gratifitoare să-și ofere voturile candidatului guvernului¹⁶⁶. Un rol important în tot acest proces, mai ales pentru ținuturi, îl aveau ispravnicii, astfel că inițial era necesară numirea unui dregător fidel în această poziție. Însă, acolo unde strategia mituirii și a influenței nu a mai funcționat, executivul a apelat la alte pârguri, precum presiunea, constrângerea sau decizia arbitrară, modificând „alegerile pe față”, după cum ne transmite Nicolae Suțu¹⁶⁷. Faptul că, la alegerile din 1847, domnul nu a mai dorit niciun fel de opoziție în Obicinuita Adunare și nici nu a reușit prin „favoruri și interese”¹⁶⁸ să-și asigure victoria, ci a trebuit să apeleze la „frică și persecuție”¹⁶⁹, arată, o dată în plus, criza regimului politic.

¹⁶¹ Vezi APR, tomul XI, partea a II-a; tomul XII, partea a II-a; tomul XV, partea a II-a.

¹⁶² Nicolae Suțu, *op. cit.*, p. 147.

¹⁶³ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 170.

¹⁶⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 27.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 29.

¹⁶⁶ Ion Varta, *op. cit.*, p. 53.

¹⁶⁷ N. Suțu, *op. cit.*, p. 147.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

Există mai puține date cu privire la strategia opoziționarilor de a încerca să obțină locuri în Adunare. De altfel, acesta este singurul scrutin unde se conturează mai clar acest lucru, câțiva boieri opunându-se față de opțiunilor domnului. Mărturiile și documentele expuse mai sus ne permit într-o oarecare măsură să identificăm acțiunile celor care nu erau în „partida” guvernului. Cele mai bogate date ni le oferă interogatoriul clucerului Mihăiță Ștefanachi, alegător la Tutova. Acolo, boierii de ținut din „starea mai di gios” au luat în calcul alegerea unui deputat dintre ei. Aceștia se adunau pe la casele lor și reiese că se impun anumiți lideri care canalizează eforturile în încercarea de a crea o „partidă” care să ofere un candidat; de aceea, ei încearcă să dirijeze discuțiile. Aceștia au fost Manolache Costache Epureanu, Iordachi Gane, dar și Iorgu Radu¹⁷⁰. Soluția acestor boieri a fost alegerea unui mare boier al ținutului, care să fie „cu caracter” și, foarte important, independent față de domn.

Avem aici două caracteristici importante. În primul rând, scopul acestor boieri este de a trimite la alegeri un candidat cu șanse reale de a câștiga. În al doilea rând, vor să se asigure că acel deputat al lor poate face opoziție executivului și „nu are a se pleca la întărirea proiectelor ci ari a să da” în Adunare. Mai mult, în discuțiile lor s-a vorbit și despre eventuale proiecte care ar putea apărea în următoarea sesiune: „zicând că are a să da proiecturi precum pentru dizrobirea țiganilor boierești”, întărirea hrisoavelor emise de domn fără să fi fost deliberate în Adunare, și altele, proiecte la care candidatul guvernului, postelnicul Gheorghe Iamandi, s-ar „uni la întărire”¹⁷¹. Așadar, avem un discurs electoral prin care se încerca convingerea altor „glasuri” de a adera la această „partidă”, astfel că acțiunile lor electorale au miză politică clară: reprezentare în Adunare și opoziția față de prezumtive proiecte de lege venite din partea stăpânirii.

Partida se creează în jurul hatmanului Alecu Roznovanu, deoarece avea prestigiu social, era om „cu caracter” și boier mare al ținutului, și putea aduna, astfel, majoritatea „glasurilor”. În plus, acesta avea și o poziție care-i permitea să fie independent față de domn. Gheorghe Platon vedea în această situație un exemplu al „alianțelor politice de natură tactică”, între boierii mici, mijlocii și mari¹⁷². Însă, considerând „clasul” boieresc „departe de a avea o semnificație similară conceptului modern de clasă socială, în sensul atribuit de ideologia Revoluției franceze sau, într-un alt registru conceptual, de marxism sau de sociologia modernă”¹⁷³, în loc de „alianțe tactice”, care ar presupune ideea unui antagonism inerent, putem vedea, în schimb, o strategie politică prin care prestigiul social devenea capital electoral. De altfel, boieriașii ținutului se alăturau unei „partide” numeroase a unuia dintre boierii importanți de acolo, dovadă fiind tot această mărturie, deoarece opțiunea electorală inițială a clucerului era vornicul Alecu Sturdza-Bârlădeanu. Manolache Costache Epureanu și Iorgu Radu, cei care-și asumasera din câte se pare „campania” electorală a opoziției, l-au convins pe clucerul Ștefanachi să-și dea glasul „Rosnovanului” și nu deputatului din legislatura curentă, vornicul Alecu Sturdza, nici candidatului puterii. Din declarațiile lui, se pare că s-a lăsat convins, în ultimul moment, în luna iulie¹⁷⁴, în urma unor întrevederi și discuții cu boierii amintiți mai sus.

Același boier a explicat că pentru a aduna glasuri se ofereau „galbeni” alegătorilor. Atragerea unui vot putea ajunge și „5 galbeni”, după cum mărturisește că primise

¹⁷⁰ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 10.

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Gh. Platon, *op. cit.*, p. 168.

¹⁷³ Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale”...*, p. 175; despre reprezentările sociale, interacțiuni și grupuri în cadrul elitei, vezi *ibidem*, p. 172-216.

¹⁷⁴ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1631, f. 10-11.

chiar el pentru a împărți mai departe¹⁷⁵. Scrutinul s-a organizat de două ori, iar această „partidă” nu a obținut victoria, însă contesta validitatea alegerii. În acest context, mai mulți boieri se implică în redactarea unei jalbe de protest către domn¹⁷⁶. Deși nu știm ce s-a întâmplat cu acea jalbă asupra căreia conveniseră o parte a contestatarilor, reiese din faptele expuse mai sus că un grup de boieri ai ținutului respectiv s-a străduit să lupte electoral pentru un loc în Adunare. Această „partidă” a avut o strategie clară de a obține victoria, a avut un discurs electoral pentru a convinge tot mai mulți alegători și implicit obiective politice clare: blocarea anumitor proiecte prin opoziție în Adunare. Însă, odată înfrânți în scrutin prin abuzuri din partea guvernului, s-au orientat spre acțiuni petiționare, formă tradițională a politicii boierești.

Informații indirecte despre cum acționau opozanții mai putem extrage din descrierile făcute de autorități cu privire la ceea ce s-a întâmplat la Bacău și Fălciu. Se impune cu siguranță precauția privind informațiile și descrierile făcute de guvern, care-și incrimina cât mai mult cu putință adversarii. Autoritățile acuzau alegătorii de la Fălciu, uniți cu aga Lascarache Roset, că au obținut voturile „prin mituiri, rostiri scandaloase și sumețe, pentru a face împărțeri și a aduna glasuri în chip neiertat”¹⁷⁷. Nu excludem posibilitatea mituirii electorale, după cum am văzut că reiese și din declarația clucerului Ștefanachi. De asemenea, nu putem exclude nici violența verbală care, cu siguranță, însoțea astfel de confruntări tensionate. Sigur, de aici reiese mai degrabă atmosfera alegerii, una în mod cert agitată. Dar „rostirile scandaloase și sumețe” înseamnă că, public, în sala alegerii, aceștia au atacat pe domn și „partida” sa, încercând să convingă alți alegători să nu-și dea „glasurile” guvernului. Mai reținem că „partida” care dorea alegerea lui Lascarache Roset îi cuprindea pe frații săi, Dumitrache și Alecu, dar și pe președintele judecătoriei de ținut, aga Anastasie Panu¹⁷⁸.

Deși din descrierile autorităților reiese că „uneltorii” făceau presiuni și ofereau sume de bani pentru a obține voturi, este puțin probabil ca un candidat al opoziției să fi obținut victoria fără pregătiri prealabile. Radu Rosetti amintește despre candidatura unchiului său la Huși și spune că „tinerii opozanți conduseseră campania electorală în chip pe cât de tainic, pe atât de dibace”¹⁷⁹. Aga Lascarache Roset obținuse victoria, iar președintele adunării, ispravnicul aga Costache Teodoru, nu a dorit să semneze foaia alegerii, gest care însemna legitimarea scrutinului, cel puțin nu inițial; dar s-a conformat în cele din urmă „de spaimă”¹⁸⁰, ceea ce sugerează că această „partidă” era consistentă, iar oamenii guvernului s-au văzut nevoiți să cedeze. Aga Costache Teodoru era învinuit, ulterior, că nu a întocmit listele în mod corespunzător, fiind astfel prezente „fețe fără atributurile legiuite” și a fost îndepărtat din slujbă¹⁸¹, acesta fiind, de fapt, discursul guvernului prin care s-a motivat anularea alegerii.

Mihail Sturdza a încercat să păstreze în acest caz aparența legalității și a respectării „așezământului”, acuzând opozanții că încălcau legea. Pentru a întări legitimitatea măsurii, alegerea s-a anulat printr-o anchetă făcută de Adunarea Obștească și astfel se publica în „Albina Românească”, la 20 noiembrie, că alegerea din 30 iulie de la Fălciu fusese anulată *conform deciziei Adunării Obștești* [s.n.], decizie întărită de domn¹⁸².

¹⁷⁵ *Ibidem*, f. 11.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 761.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 801.

¹⁷⁹ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 144.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 761.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² „Albina Românească”, XIX, nr. 92, 20 noiembrie 1847, p. 329.

Faptul că aga Roset obținuse victoria ne arată că deținea un capital electoral important în ținut, contând cu siguranță că între acoliții săi era și președintele judecătoreiei ținutale, aga Anastasie Panu. Într-o anafora a Sfatului Administrativ se mai arăta ca Panu convinsese pe un cinovnic al isprăvniceii de a-și da „glasul” candidatului opoziției, „făgăduindu-i a-l așăza cu leafă scriitor la tribunal”¹⁸³. De altfel, Mihail Sturdza a fost extrem de nemulțumit față de Logofătul Dreptății, Nicolae Suțu, reproșându-i că, în cele trei circumscripții unde guvernul nu avusese rezultatul scontat, printre opozanți erau și președinții judecătoriilor¹⁸⁴. Prin urmare, „partida” aceasta de la Fălciu se pregătise pentru alegere cooptând „glasuri” pentru aga Roset și a reușit să obțină victoria. Acest fapt a forțat guvernul să anuleze scrutinul și să organizeze altul. Contestatarii de la 1848 au reamintit în mai multe rânduri acest episod în mod special, ca fapt care demonstra categoric abuzurile domnului și nerespectarea „așezământului”.

Și la Bacău se pare că hatmanul Alecu Aslan avea un capital electoral important forțând, de asemenea, guvernul să acționeze represiv. Reamintesc că acesta fusese deputat al acestui ținut în legislaturile II și III. „Partida” hatmanului era una consistentă, în condițiile în care reușise să obțină alegerea unuia dintre secretarii „statornici” ai adunării electivă¹⁸⁵. În aceste condiții, ceilalți alegători, fideli guvernului, ar fi trecut „în altă oadă” pentru a vota, în încercarea de a exclude ingerințele partidei opozante. Chestiunea a agitat spiritele și mai tare și ar fi fost „atacați” unii dintre alegătorii puterii, ceea ce sugerează că hatmanul Aslan și partida sa s-au opus puternic acestei încercări de a-i exclude. Faptul că avem raportul Sfatului Administrativ Extraordinar de la 2 august¹⁸⁶, care discuta această situație, ne arată că ispravnicul a întrerupt scrutinul, iar autoritățile s-au mobilizat în zilele următoare pentru a nu le permite opozanților să câștige. Aceste fapte demonstrează că „partida” opozantă de la Bacău era pregătită pentru a-și impune un candidat în pofida opțiunilor guvernului și chiar era destul de consistentă pentru a putea face asta prin vot, însă mobilizarea autorităților la nivel local și apoi oferirea de sprijin din capitală au permis evitarea repetării situației de la Fălciu.

În 1847, în preajma alegerilor, remarcăm două pamflete care fac trimitere directă la finalizarea sesiunii Adunării Obștești. Acestea au fost atribuite lui Dimitrie Ralet¹⁸⁷ și, având în vedere conținutul lor, cu siguranță au apărut în contextul noilor alegeri. Textele au fost semnalate prima dată de către Ioan C. Filitti¹⁸⁸. În pamfletul *Ziua bună a lui Mihai către deputați* erau criticați deputații ultimei sesiuni: „În cinci ani ce-ați debătat / La Obșteasca Adunare / Spre a țării dărâmare!”¹⁸⁹. Ei erau considerați simple instrumente ale domnului, incompetenți, lacomi și corupți:

Iscălit-ați tot ce am vrut / Ș-ați sfârșit tot ce-am făcut. / Voi, ca niște blânde vite, / Nicidecum v-ați potrivit, / Unor capete sucite / Ce cu mine-au războit / [...] Dobitoace surde, mute, / Neputând a grăi multe / Nici nu știți ce-ați iscălit / [...] Dar nici eu n-am fost ingrat / Milostiv m-am arătat / V-am dat ranguri, posturi mari / V-am lăsat să fiți tâlhari¹⁹⁰.

¹⁸³ *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, p. 105.

¹⁸⁴ N. Suțu, *op. cit.*, p. 179.

¹⁸⁵ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1635, f. 95-96.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ Fusese președintele judecătoreiei ținutului Botoșani în perioada 1842-1843 (vezi *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei RSR, 1979, p. 721).

¹⁸⁸ Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 554.

¹⁸⁹ Gh. Georgescu-Buzău, *Satire și pamflete (1800-1849)*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 177.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 178-179.

Și pamfletul *Deputatul de provincie* se arată la fel de coroziv și atrage atenția asupra inactivității politice a Adunării, dar și a prevaricațiunilor la care se dedau deputații:

Datoria azi mă cheamă, / Fraților! Să vă dau samă / De ceea ce am lucrat / În cinci ani ca deputat! / [...] Adevărul vrând a zice, / Țara noastră e ferice; / Toți au dreptul a tăce / Și-mpilați a rămâne / [...] Căci cât pentru cheltuielile / Noi ne-am economisit / Din al țării gros venit / [...] Pe la baluri, cu copile, / Am trecut vesele zile; / Am fost și amoretat / După trebele de stat¹⁹¹.

Aceste pamflete reprezintă instrumente ale opoziției prin care, cu ocazia noilor alegeri, criticau deputații legislaturii încheiate în speranța alegerii altora. Remarcăm, de asemenea, că principalele acuze se refereau la inactivitatea politică a Adunării Obștești și a servilității deputaților față de domn, ceea ce din nou demonstrează preocuparea opoziției de a se folosi de mandatele de deputați pentru a se opune politic executivului.

În consecință, alegerile din 1847 au mobilizat o parte a opoziției de la ținuturi în încercarea de a obține locuri în Adunare. În absența măsurilor politico-administrative represive ale autorităților, în câteva circumscripții, Fălciu, Bacău, Tutova și, foarte posibil, Neamț, opoziția era destul de consistentă pentru a-și putea impune voința în alegeri. Obiectivul său era de a obține o pârgie politică care să îi permită accesul în sfera puterii, prin mandatele din Adunare, și o anumită poziționare față de guvern. În același timp, pamfletele din perioada alegerii, pregătirile prealabile la unele dintre ținuturi și încrâncenarea confruntărilor fac, din nou, dovada crizei regimului politic, dar arată și intenția unor opoziționiști de a se prevala de drepturile lor politice, prevăzute de Regulament. Pe de altă parte, nu există informații consistente în privința colaborării dintre contestatarii din ținuturi diferite în timpul „campaniei” pentru alegeri. Cu toate că mărturiile narative ne demonstrează apropierea multora din ei, precum frații Roset și Manolache Costache Epureanu, Iorgu Radu¹⁹² etc.

Reacții și urmări ale alegerilor din 1847

Reacția represivă a guvernului nu s-a oprit la arestările inițiale și oprirea opozițiilor de a-și exprima votul. Ulterior, în toamna lui 1847, au avut loc demiteri din diferite funcții la nivel local și retragerea drepturilor politice ale unor contestatari.

Din slujba de polițmaistru a târgului Huși era îndepărtat medelnicerul Iordachi Fote „pentru rălile și necuviințele lui purtări”, iar pe viitor nu mai putea fi primit în nicio slujbă¹⁹³. Opoziții de la Huși au publicat în „Gazeta de Transilvania” o scrisoare de susținere pentru acesta. Autorul era Lascăr Roset, iar demersul era sprijinit de alți 88 de boieri și negustori, care adevăreau „vrednicia” medelnicerului Fote în slujba avută¹⁹⁴. Acest caz ne arată din nou consistența opoziției care exista la Huși, iar susținerea exprimată public de cei 88, cât și interzicerea ocupării altor slujbe pe viitor, dictată de putere în privința medelnicerului Fote, probează motivația politică, în legătură cu scrutinul, a acestei demiteri.

Aga Costachi Teodoru fusese, de asemenea, depărtat din dregătoria ținutului Fălciu¹⁹⁵ și era numit în locul său spătarul Lascăr Mihalachi¹⁹⁶. Sulgerul Nicolai Dimitriu, pitarul

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 179-180.

¹⁹² Vezi Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 581.

¹⁹³ „Buletin. Foae Oficială”, 15, nr. 65, 21 august 1847, p. 399.

¹⁹⁴ „Gazeta de Transilvania”, X, nr. 76, 22 septembrie 1847, p. 304.

¹⁹⁵ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 761.

¹⁹⁶ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1584, f. 98-100.

Costachi Ilieadi, „stolnicealnici” din cancelaria isprăvniceii Neamțului, Grigorie Andrieș, „aflători pe lângă comisiariul târgului Pietrii”, și Costachi Cuculeti erau îndepărtați din slujbe cu interdicție pe viitor de a mai face parte din „ramurile” statului¹⁹⁷. Aceste împrejurări sugerează, de asemenea, implicații politice, mai ales că la Neamț, ne amintim, a avut loc acea „confuzie” cu alocarea voturilor. Depărtările din funcții de la Neamț constituie un indiciu privind abuzul de acolo. În luna octombrie, și ispravnicul, aga Costachi Ghica, cerea eliberarea din slujbă¹⁹⁸.

Boierii opozanți în alegerile de la ținuturi își pierdeau drepturile politice, nemaiputând fi pe viitor alegători sau aleși. La Fălciu pierduseră aceste drepturi aga Lascarache Roset, aga Anastasie Panu, Dumitrache și Alecu Roset, Lascăr Catargiu și paharnicul Costachi Șandre¹⁹⁹. La Bacău, pierdeau aceste drepturi hatmanul Alecu Aslan, spătarul Săndulachi Sturdza, pitarul Zaharia Moldoveanu și clucerul Teodor Codreanu²⁰⁰, iar la Tutova, comisul Iordachi Lambrino, clucerul Mihăiță Ștefanachi și Simeon Bontaș²⁰¹.

Remarcăm, de asemenea, că o bună parte dintre opozanții de acum se vor manifesta din nou cu ocazia evenimentelor din 1848. Este important de precizat că unii dintre ei s-au afirmat ca opozanți politici pentru prima dată, conform informațiilor existente până acum, tocmai cu ocazia acestor alegeri. O parte dintre „cei tineri”, cu studii în Occident, avuseseră funcții în stat, oferite, evident, de către domn, până spre mijlocul deceniului cinci. Spre exemplu, frații Roset fuseseră în relații bune cu domnia până spre 1846, când a avut loc „înrăutățirea relațiilor dintre întreaga familie și domn”²⁰². Cât trăise Răducanu Roset, tatăl lor, relațiile dintre familie cu domnul „erau excelente, mai mult intime, și au mai ramas încă aceleași vreme de câțiva ani”²⁰³. Radu Rosetti spune că, pe parcursul anilor '40, mai mulți tineri, atât cu studii în străinătate cât și „cei crescuți în țară”, au pornit mișcarea opoziționistă, motivați de abuzurile, venalitatea funcționarilor și, mai ales, „vânzarea fățișă a justiției” de către putere²⁰⁴. Răducanu Roset „cel tânăr” fusese ispravnic de Iași, dar și membru al Divanului Apelativ al Țării de Sus²⁰⁵. Și fratele său, Lascăr Roset, în 1843, era membru al Divanului Apelativ al Țării de Sus, deținând apoi funcția de epitrop al Casei Apelor; în 1845, era membru în Epitropia Școalelor, împreună cu logofătul Costache Mavrocordat și cu Nicolae Suțu, dându-și ulterior demisia din această funcție²⁰⁶. Toți frații Roset se găsesc în opoziție în 1847, Răducanu fiind implicat în redactarea jalbei de protest cu privire la alegerea de la Tutova, iar la Fălciu – Lascăr, Alecu și Dumitrache luând parte la confruntarea electorală. De asemenea, ei au fost implicați ulterior în evenimentele din 1848, au făcut parte din comitetul de redacție al „Petiției Proclamație” și au fost arestați și trimiși peste Dunăre²⁰⁷.

Anastasie Panu, președintele judecătorei de ținut la Fălciu în 1847²⁰⁸, era în ochii autorităților principalul vinovat al evenimentelor de la Huși și a cunoscut astfel cele mai

¹⁹⁷ „Buletin. Foae Oficială”, 15, nr. 66, 26 octombrie 1847, p. 399.

¹⁹⁸ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1584, f. 94-95.

¹⁹⁹ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 801.

²⁰⁰ „Buletin. Foae Oficială”, 15, nr. 62, 7 august 1847, p. 371.

²⁰¹ ANI, fond Secretariatul de Stat, dosar 1630, f. 95.

²⁰² Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 144.

²⁰³ *Ibidem*, p. 127.

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 128, 131.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 131.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 144.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 145. Vezi și Gheorghe Sion, *Suvenire contimporane*, București, Editura Minerva, 1915, p. 134-146.

²⁰⁸ C. Sion, *op. cit.*, p. 265.

crunte represalii, fiind arestat și ținut captiv în condiții grele la cazarma din Galați²⁰⁹. Cu toate că nu a fost implicat în evenimentele din martie 1848²¹⁰, era recunoscut ca unul dintre liderii opoziției, astfel că Gh. Sion remarcă lipsa lui, alături de cea a lui Mihail Kogălniceanu, atât de la întâlnirea de la hotelul Petersburg, cât și din casa logofătului C. Sturdza, unde se redactaseră cele 35 de puncte ale „Petiției”²¹¹. *Amintirile* lui Gh. Sion au fost, foarte probabil, influențate mai ales de implicarea ulterioară pentru cauza unionistă a celor doi. În orice caz, într-o scrisoare către L. Roset din vara lui 1848, Anastasie Panu își arată disponibilitatea de a-i ajuta cumva pe cei aflați deja la Cernăuți și se implicase în redactarea unui memoriu către Talaat Efendi în care arătase abuzurile domnului, ale căror victimă fusese cu un an în urmă²¹². Alt președinte de judecătorie ținutală, Manolache Costache Epureanu²¹³, fusese în relații bune cu domnia în prima parte a deceniului 5 din secolul al XIX-lea, remarcându-se ca opozant cu ocazia alegerilor²¹⁴. Începând cu vara lui 1847, se găsea în tabăra opoziției, păstrând această traiectorie față de guvern și cu ocazia evenimentelor de la 1848²¹⁵. Mai trebuie spus că el făcea parte din cercul apropiaților fraților Roset, alături de Iorgu Radu, alt opozant de la Tutova, care, de asemenea, se remarcă în cadrul evenimentelor din 1848²¹⁶.

Prin urmare, o parte a opoziților din timpul alegerilor de la 1847 erau tineri boieri cu diverse dregătorii în anii '40, care se remarcă acum, pentru prima dată, în ipostază de opoziți politici și care vor perpetua această atitudine și în perioada următoare. Ei se alăturau, așadar, celorlalte figuri de opoziție cunoscute deja în perioadă și implicați cu alte ocazii, fie la nivel cultural, în spiritul naționalismului romantic (Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri), fie la nivel politic (Teodor Râșcanu, Vasile Mălinescu etc.). Hatmanul Alecu Aslan, liderul opoziției de la Bacău cu ocazia alegerilor, se implicase în mișcarea lui Leonte Radu²¹⁷. Și el era, așadar, un alt opozant mai vechi, dar care beneficiase de diverse funcții în stat. În iunie 1846, hatmanul Aslan deținea funcția de agă al orașului Iași și se pare că a fost depărtat din slujbă în condițiile în care T. Râșcanu reușise să scape autorităților²¹⁸. În ianuarie 1848, Departamentul Finanțelor publica prin „Albina Românească” înștiințarea cum că hatmanul Aslan renunțase fără drept la contractul arendării exportării vitelor, încheiat pe trei ani, începând din 1 ianuarie 1847, astfel că era somat să acopere pierderile visteriei prin averile sale mișcătoare sau nemișcătoare²¹⁹. Nu este exclus ca această dispută să fi venit tot ca urmare a adversităților dintre putere și hatmanul Aslan.

Diversele demiteri de la nivelul administrației locale sunt urmate, spre sfârșitul anului 1847, de noi schimbări în Sfatul Administrativ²²⁰: ministrul Internelor, logofătul Gh. Ghica, precum și șeful departamentului Internelor, vornicul I. Cantacuzin, își dădeau demisia, iar Al. Sturdza (Coco) era numit secretar de stat în locul lui N. Mavrocordat. Era,

²⁰⁹ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 70.

²¹⁰ *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, p. 257.

²¹¹ Gheorghe Sion, *op. cit.*, p. 134.

²¹² *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, p. 257-258.

²¹³ Elena Monu, *op. cit.*, p. 158.

²¹⁴ Vezi, în acest sens, Simion-Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice...*, p. 35.

²¹⁵ Gheorghe Sion, *op. cit.*, p. 146.

²¹⁶ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 181-182.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 545.

²¹⁸ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 64.

²¹⁹ „Albina Românească”, XX, nr. 4, 11 ianuarie 1848, p. 13.

²²⁰ Vezi „Albina Românească”, XIX, nr. 98, 11 decembrie 1847, p. 353; nr. 100, 18 decembrie 1847, p. 361; vezi și „Buletin. Foae oficială”, XV, nr. 98, 11 decembrie 1847, p. 563.

de altfel, o altă strategie a domnului, aplicată de regulă în contextul diverselor intrigi politice din capitală²²¹. Aceste schimbări erau amintite și de V. Alecsandri într-o scrisoare către Costăchiță Filipescu, în decembrie 1847, poetul spunând că „Ion Canta a fost dat afară”, la fel și Gh. Ghica și Nicu Mavrocordat²²². La interne era numit „un oarecare Mihaiță Mihalachi” ca director de departament, în timp ce postul de ministru rămânea vacant și „așteaptă un cumpărător”²²³. Pe lângă aceste noutăți, scrisoarea conține și remarci acide cu privire la membrii Sfatului Administrativ: „capete de vițel în Camera Deputaților, cap de vițel la Ministerul Finanțelor, cap de vițel la comandantul oștirilor moldave [...] ex-postelnicul e un curcan îndopat cu trufe, pe care țara nu-l mai putea digera”²²⁴. Și „Gazeta de Transilvania” publica aceste noutăți politice de la Iași, iar corespondentul utiliza ironii la adresa noilor numiți, vorbind despre „meritele și hărnicia” postelnicului Mihăiță Mihalachi, prețuite de către domn; însă chestiunea „[a] încurcat foarte corpul ampoloaiților”, precum și în cazul agăi Dimitrie Cornea, directorul Departamentului Dreptății, așadar „și noi cu recunoștință mărturisim că prețuirea ce o face Măria Sa meritelor va produce rezultate priincioase în năravurile funcționarilor”²²⁵. Aflăm, în schimb, că „se vorbea” și „se nădăjduia” că va fi numit la Interne, cel mai important minister, Costache Sturdza, care „pe lângă stima țării are și o mare influență la public”²²⁶, chestiune care sugerează, așadar, necesitatea atenuării tensiunilor politice din capitală.

Postul a rămas însă mult timp vacant, iar în acest sens, la 18 martie 1848, consulul rus de la Iași, Th. Tumanski, preciza într-un raport către K. Nesselrode că nemulțumirile erau mari și, pe lângă reforme și înlocuirea unor funcționari, o mare problemă era vacanța logofetei de Interne, „post cheie” în administrația țării, unde se dorea numirea lui C. Sturdza, a cărui casă era loc de întâlnire al opozanților²²⁷. Consulul Prusiei la Iași, Richthofen, raporta la sfârșitul lui martie 1848 despre întâlnirile avute de boieri și redactarea unor cereri în casa logofătului C. Sturdza, precizând că acestuia i se propusese cu câteva zile înainte să preia Internele, însă ar fi refuzat²²⁸. Este vorba, așadar, despre logofătul Costachi Sturdza, unul dintre opozanții de circumstanță ai domnului, ba adversar, ba aliat²²⁹. El nu participase la alegerile din vara lui 1847 din capitală, astfel că, din câte se pare, în 1847-1848 era în opoziție, iar în contextul crizei politice existau voci ce susțineau numirea sa la Ministerul din Lăuntru. Faptul că această funcție înaltă era încă vacantă în martie 1848 este confirmat prin adresele de mulțumire înaintate de Adunarea Obștească către membri ai Sfatului Administrativ și unor responsabili de epitropii sau comisii, la sfârșitul sesiunii. Astfel, pentru Ministerul din Lăuntru, mulțumirile erau adresate directorului de departament, postelnicul Mihăiță Mihalachi²³⁰.

Însă, nu toată lumea „nădăjduia” numirea logofătului C. Sturdza la Ministerul Internelor. Într-un apel anonim din martie 1848, printre sumedenia acuzelor la adresa

²²¹ Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. 527.

²²² Vasile Alecsandri, *Opere. Corespondență 1834-1860*, VIII, traducere, note și indici de Marta Anineanu, București, Editura Minerva, 1981, p. 114.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Ibidem*, p. 113-114.

²²⁵ „Gazeta de Transilvania”, X, nr. 103, 25 decembrie 1847, p. 411.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ Ion Varta, *op. cit.*, p. 15.

²²⁸ Corneliu Mihail Lungu (coord.), *Revoluția română de la 1848 în context european*, București, Editura Semne, 1998, p. 99.

²²⁹ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 144.

²³⁰ APR, tomul XV, partea a II-a, p. 1045.

administrației domnului, semnala că ar fi o mare „osândă” rânduirea la Interne a logofătului Sturdza, care „de când s-a rânduit n-a făcut alta decât a sprijinit nevânzarea a 50 de moșii mănăstirești la mezat ca să-și facă partisans”²³¹. Cel mai probabil, autorii fac referire la vechile mandate de ministru ale acestuia, ca reacție la articolul din „Gazeta de Transilvania”, iar aducerea în discuție a acestei spețe, cu numirea de la Ministerul Trebilor din Lăuntru, demonstrează că existau preocupări în legătură cu aceste calcule politice din perioadă, apărute pe fondul acutizării crizei politice, mai ales în martie 1848.

Înălții funcționari erau criticați încă de la sfârșitul lui 1847 și în satira *Măgariul, Boul, Catărul, Veverița și Mielul*²³², fiecărui ministru sau șef de departament coresponzându-i anumite caracteristici. „Măgariul” era ministrul din Lăuntru, „boul” ministrul Dreptății, „catărul” – hatmanul²³³ etc. Versurile pamfletului *Măi roșcane, nu-i a bine!* reprezentau un avertisment către domn, care era îndemnat să scoată toți „hoții și tâlharii / Din divanuri și din Sfat”, deoarece „Toți sunt buni să-i iei cu parii / Toți sunt buni de spânzurat”²³⁴. Aceste chestiuni sunt specifice reacțiilor opoziției cu privire la putere, care critica prin astfel de satire pe domn, dar mai ales pe dregători, înlocuirea unora dintre ei fiind o altă cerere capitală a nemulțumiților.

Așadar, problemele politice cu care se confruntă domnul în chestiunea mutărilor la vârful administrației statului se ivesc la sfârșitul lui 1847 și se prelungesc până în primăvara lui 1848, când deja izbucnește mișcarea petiționară. Atât mutările în posturi administrative ori criticile din perioadă cu privire la înalții funcționari, cât și necesitatea atenuării situației politice prin numirea anumitor boieri sunt dovezi ale agitației politice din a doua jumătate a lui 1847; la intensificarea tulburărilor a contribuit, cu siguranță, și scrutinul din vara aceluiași an.

Alegerile din 1847 în mărturiile de la 1848

La sfârșitul lui martie 1848 începe acțiunea petiționară a moldovenilor și se intensifică acuzele referitoare la abuzuri și încălcări ale legii de către cârmuire, acestea fiind exemplificate și prin acțiunile din vara lui 1847. „Petițiunea Proclamațiune” cerea, la punctul 32, „desființarea Adunării” și „înjghebarea unei noi Camere”, deoarece „chipurile” în care fusese aleasă aceasta „erau împotriva legilor” și „nu însuflă încredere”, iar noile alegeri să se facă „fără nicio înrăurire asupra alegătorilor din partea Cărmuirii”²³⁵. La punctul 21, același document solicita „reîntoarcerea driturilor politice acelor cărora li s-au ridicat nedrept”²³⁶.

Vasile Alecsandri revenea asupra punctelor acestei „Petițiuni” în broșura *În numele Moldovei, a omenirei și a lui Dumnezeu*²³⁷ și detalia nemulțumirile justificând, în același timp, solicitările. La primul punct, exemplifica modul în care domnul încălca Regulamentul, printre altele, prin „silnica depărtare din sânul camerei” a lui Lascăr Roset, deputatul de Fălciu; la punctul 2, vorbea despre „secarea corumperii”, exemplificând felul cum „mulți alegători își vând voturile”; la punctul 3, care cerea „siguranța personală”, Alecsandri își ilustra revendicarea, printre altele, cu „închiderea de la

²³¹ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 144.

²³² Gh. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 181.

²³³ *Ibidem*, p. 181-183.

²³⁴ *Ibidem*, p. 184.

²³⁵ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 179.

²³⁶ *Ibidem*, p. 178.

²³⁷ *Ibidem*, p. 414.

casarmia de la Galați și maltratația neomenească ce s-a făcut domnului Panu, președintele de Huși”; pentru cererea de la punctul 21, era amintită ridicarea drepturilor politice ale hatmanului Alecu Aslan și ale „dlui Moldovanu”; la punctul 22, despre „amploaiații vrednici și cinstiți”, se referea la îndepărtările din slujbe a celor care „n-au vroit a fi instrumenturi oarbe ale nedreptăților Ocârmuirei”, precum depărtarea „din postul de preșident a domnului Panu”; iar la punctul 32, care cerea desființarea Camerei actuale, erau amintite abuzurile săvârșite la Bacău și Fălciu în timpul alegerilor²³⁸. În șase dintre cele 35 de puncte sunt exemplificate concret fapte din contextul alegerilor.

Ne amintim că și Constantin Moruzi vorbea în memoriul său, din vara lui 1848, despre abuzurile domnului din timpul alegerilor din 1847²³⁹. Bunăoară, anularea alegerii deputatului de Fălciu este amintită și în memoriul întocmit de mitropolitul Meletie către comisarul Porții, Talaat Efendi, în iunie 1848²⁴⁰. Aici sunt menționate și „scandaloasele erori pretinse a fi găsite” la Neamț, dar și abuzurile de la Bacău și Bârlad, din timpul alegerilor²⁴¹.

O corespondență către „Le National” din primăvara lui 1848, care relatea ultimele evenimente din Moldova, amintea, de asemenea, că printre problemele care-i făcuseră pe moldoveni să-și dorească „ameliorări” era compoziția Adunării, formată din oameni „atât de josnici” și „aleasă prin forța baionetelor și a corupției”²⁴². O scrisoare din 1850, din partea lui Panaioti Balș către Ion Ghica, reamintea, cu privire la evenimentele din 1848, problema desfășurării „ultimului scrutin” și abuzurile cârmuirii, astfel că „ar fi fost de ajuns o scânteie ca să izbucnească orice manifestație”²⁴³. Și Nicolae Suțu concluzionează că, în urma alegerilor din 1847, „arbitrariul degenerase deja în teroarea ce trebuia să ducă la scenele din 1848”²⁴⁴.

Toate acestea ne arată că alegerile din 1847 și, prin urmare, alcătuirea Adunării Obștești au reprezentat unul dintre elementele centrale ale criticilor susținute de către o parte a opoziției de la 1848, pe lângă necesitatea unor reforme și înlăturarea unor funcționari. Printre alte abuzuri ale cârmuirii, evenimentele din 1847 au fost considerate argumente clare ale încălcării Regulamentului de către domn și au contribuit la tensiunea politică ce se va acutiza în primăvara lui 1848. Mai mult, o bună parte a opozițiilor din cadrul acestui scrutin au fost implicați, ulterior, în acțiunea petiționară din martie. Această situație, dar și impresia produsă de aceste alegeri explică preocuparea unora dintre cei implicați în martie 1848 pentru reluarea scrutinului.

Însă, la sfârșitul lui martie 1848, opoziția era una eterogenă, fiind prezenți adversarii ai puterii, care s-au manifestat și cu alte ocazii, pe alte criterii, astfel că, tabloul nemulțumirilor se diversifică foarte mult, iar ulterior intențiile și acțiunile unor personaje diverse aduc o anumită ambiguitate și incertitudine cu privire la obiectivele „petiționarilor” și caracterul mișcării din primăvara lui 1848. Spre exemplu, într-o scrisoare către Zulfia Negri, V. Alecsandri deplângea eșecul inițiativei din martie, „compromisă de doi sau trei care au ridicat ținuturile Vaslui, Bârlad și Huși, sub pretextul unei revoluții, și care nu aveau totuși în cap decât o conspirație”²⁴⁵. Se simțea păcălit, deoarece se

²³⁸ *Ibidem*, p. 417-425.

²³⁹ Ion Varta, *op. cit.*, p. 56.

²⁴⁰ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 526.

²⁴¹ *Ibidem*, p. 527.

²⁴² *Ibidem*, p. 353.

²⁴³ Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 372.

²⁴⁴ N. Suțu, *op. cit.*, p. 147.

²⁴⁵ Vasile Alecsandri, *op. cit.*, p. 117.

implicase într-o acțiune care „să asigure naționalitatea română”, când, de fapt, fusese atras „într-un simplu complot împotriva lui Mihail Sturdza”; iar șefii „conspirației” ar fi fost Constantin Moruzi și Vasile Ghica²⁴⁶. Această mărturie ne arată eclectismul atitudinilor din primăvara lui 1848.

Pe de altă parte, exista credința în posibilitatea unor „ameliorări” prin obținerea de mandate în Adunare a celor inspirați de „duhul veacului”, după cum sublinia și broșura *Întâmplările din Moldova din martie 1848*²⁴⁷. Nicholas (Nikolai) Karlovich Giers, dragoman al consulatului rusesc între 1841 și 1847, amintea într-o scurtă observație că partida opozantă spera să obțină „destule” voturi în Adunare pentru a expune abuzurile domnului; doar că M. Sturdza, conducându-și „inteligent afacerile”, în loc de acuze în Cameră, primea titlul de „părinte al Moldovei”²⁴⁸.

În consecință, o parte a opoziției considera importantă prezența în Adunare, iar atitudinea petiționarilor se explică nu doar printr-o anumită moderație a boierilor moldoveni²⁴⁹, ci și prin continuitatea luptei politice pentru locuri în Adunare a celor care s-au afirmat în confruntarea electorală din 1847, deoarece respectarea Regulamentului și alegeri corecte ar fi permis opozanților să câștige unele mandate și astfel accesul la putere prin Adunarea Obștească. Pe de altă parte, cu siguranță existau și alte atitudini, subliniate de contemporanii evenimentelor, atitudini „conspirative”, complotiste, care reies și din anumite fapte, memorii etc. Acestea sunt moștenirea unor anumite practici politice tradiționale specifice boierilor, mai ales ale celor ținutași. Exemple în acest sens se găsesc în unele acțiuni încă de la începutul epocii regulamentare, deseori fiind vorba de atitudini individuale, motivate de interese și convingeri personale.

*

* *

În concluzie, alegerile din 1847 au mobilizat o parte a opozanților, mai ales de la ținuturi, în încercarea de a obține locuri în Adunare. Acest fapt reflectă conștientizarea importanței mandatelor din Obicinuita Adunare Obștească, care reprezentau o pârgie politică însemnată, oferindu-le boierilor respectivi acces în sfera puterii. În câteva circumscripții, precum Fălciu, Bacău, Tutova și, foarte posibil, Neamț, succesul electoral al boierilor opozanți a fost eludat doar prin măsuri de forță ale autorităților. În același timp, atât pamfletele din perioada alegerii, cât și pregătirile prealabile din contextul confruntărilor electorale fac dovada fermității opoziției politice în acele ținuturi. Renunțarea la complicitatea electorală cu oamenii puterii și opoziția publică față de cârmuire fac, din nou, dovada crizei regimului politic patronat de Mihail Sturdza. Pe de altă parte, nu există informații consistente în privința colaborării dintre opozanții unor circumscripții diferite în timpul „campaniei” pentru alegeri, cu toate că există conexiuni de familie și relații apropiate între unii boieri din ținuturile „de jos”, Bârlad și Huși. În același timp, trebuie precizat că opoziția politică directă a fost relativ restrânsă. În majoritatea circumscripțiilor nu a fost asumată o luptă electorală, iar în capitală boierii au ales să nu participe la scrutin: ceea ce ar fi o contestare, nu o înfruntare a puterii.

Însă, în perioada următoare, evenimentele acestor alegeri creează dificultăți cârmuirii. Pe lângă valul demiterilor și retragerii drepturilor politice ale opozanților, guvernul s-a

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 469.

²⁴⁸ Charles and Barbara Jelavich, *The education of a Russian Statesman. The memoirs of Nicholas Karlovich Giers*, University of California Press, 1962, p. 194.

²⁴⁹ Garabet Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, București, Editura Litera, f.a. p. 33-37; Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, I, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 12-22; Gh. Platon, *op. cit.*, p. 206; Ioan Stanomir, *op. cit.*, p. 45.

străduit să păstreze aparența legalității, mai ales în privința anulării rezultatului de la Fălciu. Noile numiri în administrația centrală de la sfârșitul lui 1847 trebuie puse în legătură cu această stare de tensiune politică. Apoi, problema vacanței postului-cheie al ministrului din Lăuntru se prelungește până în primăvara lui 1848, când deja izbucnește mișcarea petiționară. Aceste mutări în posturi administrative, existența mărturiilor privind necesitatea atenuării tensiunilor politice, dar și criticile din perioadă cu privire la înalții funcționari sunt dovezi ale crizei politice din a doua jumătate a lui 1847, apărută, cu siguranță, ca urmare a scrutinului din vara aceluiași an.

Alegerile din 1847 și, prin urmare, alcătuirea Adunării Obștești s-au regăsit între temele centrale ale criticilor susținute de către o parte a opoziției din primăvara lui 1848, pe lângă necesitatea unor reforme și alte „ameliorări”. Printre abuzurile cărmuirii, evenimentele din 1847 au fost considerate argumente clare ale încălcării Regulamentului de către domn și au produs o impresie puternică în rândurile contemporanilor. Mai mult, o bună parte a opoziților din cadrul acestui scrutin au fost implicați, ulterior, în acțiunea petiționară din martie. Astfel, se explică mai clar tendința unora de a susține reluarea alegerilor. Prin urmare, confruntările electorale din 1847 și represuniile ulterioare au generat escaladarea tensiunilor politice în perioada care a urmat. Se confirmă, așadar, ceea ce unii contemporani, precum N. Suțu, subliniaseră cu privire la rolul acestor alegeri în privința mișcării de la 1848.

THE 1847 ELECTIONS: ELECTORAL CONFRONTATIONS
AND POLITICAL CONSEQUENCES
(Summary)

Keywords: elections, Moldavia, 1847, 1848, Mihail Sturdza.

This study analyzes the election for deputies of the Ordinary Public Assembly in Moldavia, in 1847, and examines the political consequences of these electoral confrontations. The firmness of the opposition in various regions, the atmosphere and characteristics of the electoral struggles, the strategies and objectives of the opponents, as well as the subsequent reactions and political outcomes of these elections highlight, in a manner scarcely explored by historiography, the political struggle during the last years of Mihail Sturdza's reign. The tensions that arose during this election created difficulties for the government in the following period, leading to an escalation of the internal political crisis. In this context, amid the events of 1848, the composition of the Assembly and the abuses during these elections were harshly criticized. Thus, the electoral confrontations of 1847 and the subsequent repressions escalated political tensions, and their analysis offers a new perspective on the power struggles of the period.

LIVIU BRĂTESCU*

REFORMATORI „DIN UMBRĂ” AI ROMÂNIEI MODERNE: VASILE LASCĂR

Istoriografia românească a surprins, în cadrul radiografiei pe care a realizat-o asupra procesului de modernizare a societății românești, contribuția avută de personalități precum Al. I. Cuza, I. C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu, Lascăr Catargiu, P. P. Carp. Pornind de la această realitate, putem constata faptul că despre numeroase personaje, precum P. S. Aurelian, Vasile Lascăr, Take Ionescu, Al. Lahovary, s-a scris relativ puțin. În următoarele pagini, intenția noastră este aceea de a surprinde rolul pe care un om politic precum Vasile Lascăr îl are în parcursul societății românești, și cum a reușit să se remarce în cadrul „familiei” liberale în ciuda „monopolului” de putere exercitat de familia Brătianu asupra liberalismului românesc. În egală măsură, analizăm modul în care Vasile Lascăr a reușit, fără a afecta în vreun fel „aureola Brătienilor”, să-și impună amprenta asupra unui domeniu esențial, și anume administrația publică.

Construindu-și cu atenție și răbdare imaginea și locul în cadrul PNL, Vasile Lascăr apare mai întâi ca un membru discret al echipei conduse de I. C. Brătianu, însă atent, în același timp, la mișcările din politica românească de după venirea lui Carol I pe tronul României. Apropierea de liderul informal al PNL, I. C. Brătianu, avea să-l ajute în ocuparea unei poziții de prim-plan în conducerea liberală, poziție de pe care avea să se contureze nu doar ca unul dintre liderii liberali reformatori în adevăratul sens al cuvântului, ci și într-un potențial lider al PNL. Putem spune că Vasile Lascăr are meritul de a fi înțeles dinamica liberală, dar și faptul că era nevoie de implementarea acelor reforme reclamate spre sfârșitul secolului al XIX-lea de către o parte importantă a elitei economice și sociale românești. Ținând cont de contextul în care se manifesta, Vasile Lascăr reușește să devină unul dintre acei reformatori liberali care străbat sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, fiind preocupat de adjudecarea unor poziții publice importante doar în măsura în care acestea îi puteau oferi posibilitatea să transpună în practică ideile sale despre administrația publică românească.

*

Născut la jumătatea secolului al XIX-lea în Gorj (la 7 noiembrie 1852, la Șomânești), Vasile Lascăr are câteva elemente biografice asemănătoare cu cele ale colegilor săi de generație. Cu părinți bine poziționați social¹, a urmat mai întâi cursurile

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: bratescu@gmail.com.

¹ Florin Șinca, *Vasile Lascăr, reformatorul poliției române*, București, RCR Editorial, 2017, p. 20.

unor școli din țară (Craiova)², după care pe cele universitare în Occident, unde a absolvit la Paris studii în drept³. Avea în felul acesta destule argumente pentru a deveni, începând cu 1877, pe rând: avocat, consilier județean și, cu sprijinul guvernului liberal, chiar primar al orașului Târgu-Jiu⁴, la 26 de ani. Experiența administrativă acumulată în primii ani de prezență în spațiul public avea să-l ajute în poziționarea sa față de principalii competitori politici, în momentul în care ajungea în Parlament, în anul 1883⁵.

Ambițios și dispus la o implicare serioasă în politică încă de la intrarea sa în cadrul legislativului de la București, Lascăr era cooptat într-o comisie din care mai făceau parte Emil Costinescu și Nicolae Gane, ce avea ca misiune alcătuirea unei schițe a proiectului de constituție ce urma a fi supus apoi deliberărilor⁶. Perioada coincidea cu o intensă dezbateră în cadrul forului legislativ național și în societatea civilă, în jurul problemei votului universal, care avea ca principal susținător în acel moment pe C. A. Rosetti. În tot acest timp, I. C. Brătianu susținea necesitatea unor transformări în plan educațional și, în cele din urmă, reducerea numărului de colegii de la patru la trei, considerându-se că în felul acesta se putea mări numărul de participanți la viața politică. Această dezbateră⁷ se petrecea pe fundalul unei reșezări a grupărilor liberale. Distanțarea lui C. A. Rosetti față de șeful guvernului, din cauza modului în care vedea participarea la viața politică a românilor, era urmată de o apropiere a lui I. C. Brătianu de Dimitrie Ghica⁸, un om politic cunoscut pentru pozițiile sale moderate față de diferite subiecte de pe agenda politică. Din momentul în care Vasile Lascăr intrase în echipa lui I. C. Brătianu, cel din urmă avea să considere ca fiind de datoria lui să declare de la tribuna Parlamentului, în fața diferitelor reproșuri la adresa celui dintâi, că împărtășea valori conservatoare cu Vasile Lascăr⁹. Colaborarea pe care șeful guvernului o stabilește în această perioadă cu Dimitrie Ghica și Gh. Grigore Cantacuzino¹⁰ nu-l împiedica pe Vasile Lascăr ca, după revizuirea Constituției, să se manifeste ca un adevărat liberal, elogiind rolul presei în procesul de modernizare a societății românești¹¹. În același timp, Vasile Lascăr nu ezita să ceară celor care plecaseră din PNL să-și prezinte programul politic¹², el vrând în felul acesta să arate public faptul că orgoliul personal stătuse la baza unei rupturi precum fusese cea din perioada imediat următoare anului 1883¹³.

Perioada anilor 1884-1888 este una de poziționare politică, atât în interiorul familiei liberale, dar și pe scena politică națională. Astfel, Vasile Lascăr își expunea, la

² *Ibidem*, p. 21.

³ M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr 1852-1907*, București, Tipografia Profesională Dim. C. Ionescu, 1913, p. 142.

⁴ *Ibidem*, p. 13.

⁵ Florin Șinca, *op. cit.*, p. 25.

⁶ Arthur Gorovei, *Nicu Gane*, București, Editura Cartea Românească, f. a., p. 27.

⁷ C. A. Rosetti era și el nemulțumit de formula optată de I. C. Brătianu în privința colegiilor electorale, motiv pentru care se retrage din cadrul legislativului (C. Xenii, *Take Ionescu. 1858-1922*, București, Editura Universul, 1933, p. 69).

⁸ Dimitrie Ghica devenea, din noiembrie 1881, când era ales președinte al Senatului (funcție pe care avea să o dețină până în 1888), unul din susținătorii politicilor inițiate de I. C. Brătianu (M. Theodorian-Carada, *Beizadea Mitică*, Imprimeriile Informația zilei, f. a., p. 36).

⁹ În preajma revizuirii Constituției din 1884, I. C. Brătianu declara că „Vasile Lascăr e conservator ca noi toți” (M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr...*, p. 32).

¹⁰ Idem, *Beizadea Mitică*, p. 37.

¹¹ Vasile Lascăr, *Discursuri politice*, vol. I, adunate și adnotate de M. Theodorian-Carada, București, Noua Tipografie Românească, 1912, p. 8.

¹² *Ibidem*, p. 129

¹³ *Ibidem*, p. 130.

începutul anului 1887 (17 februarie), opinia despre administrația publică românească și mai ales despre locul și rolul polițistului în mediul rural, fiind încă de pe acum critic cu privire la implicarea primarului în activitatea obișnuită a poliției¹⁴. Om de partid fiind, liberalul muntean nu ezita ca în adunări electorale precum era cea din fața Ateneului, din 14 martie 1888, să amintească despre faptul că, în momentul aflării lor la guvernare, liberalii nu folosiseră aparatul administrativ în timpul desfășurării alegerilor pentru a le câștiga¹⁵. În același timp, considera că era datoria structurilor guvernamentale să intervină în clipa în care aveau loc tulburări ale ordinii publice, de factura acțiunilor antiguvernamentale din 14-15 martie 1888¹⁶. Nevrând să lase parcă nicio cale de comunicare cu Partidul Conservator, Lascăr afirma public faptul că acesta fusese, de-a lungul timpului, o adevărată frână în calea progresului¹⁷.

Admirator deschis al lui I. C. Brătianu, Vasile Lascăr nu putea lipsi de la momentul înmormântării fostului prim-ministru, rostind cu acest prilej un adevărat *laudatio* la adresa acestuia. Vorbea în numele „tuturor liberalilor”, în timp ce Constantin Esarcu lua cuvântul în numele guvernului, D. A. Sturdza din partea clubului liberal și V. A. Urechia – a Senatului¹⁸.

Părăsirea guvernării de către liberali, în martie 1888, nu contribuia la o liniștire a apelor în interiorul formațiunii¹⁹. Vasile Lascăr era printre puținii liberali care dovedeau, prin acțiunile lor, capacitatea de a duce o luptă politică aprigă mai mult împotriva conservatorilor și mai puțin a celor din aceeași familie politică. Un exemplu în acest sens îl reprezenta discursul critic la adresa Partidului Conservator din 14 februarie 1890, axat pe lipsa unui program politic coerent din partea acestuia, chiar și după preluarea puterii²⁰. Strategia discursivă a lui Lascăr putea fi înțeleasă, doar că, la rândul lor, liberalii nu dovedeau o prea mare coerență politică nici măcar din momentul preluării funcției de prim-ministru de către D. A. Sturdza (funcție deținută în intervalul 4 octombrie 1895 – 21 noiembrie 1896). Practic, o grupare era constituită în jurul președintelui PNL, D. A. Sturdza²¹, iar cea de-a doua avea ca lider pe Nicolae Flea, ministru de Interne²². Ultimul nu avea să dețină această funcție o vreme îndelungată pentru că, în urma unui vot de încredere în echipa ministerială, cerut chiar de Vasile Lascăr, Flea își prezenta demisia la 13 ianuarie 1896, nemulțumit fiind de susținerea de care se bucura în continuare șeful guvernului²³. Acesta avea să fie primul semnal în privința apariției unei

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 164-166.

¹⁶ C. Gane, P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării, vol. I, Iași, Editura Tipo Moldova, 2010, p. 371.

¹⁷ Gh. Platon, V. Russu, Gh. Iacob, V. Cristian, I. Agrigoroaiei, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1993, p. 162.

¹⁸ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. II, 1885-1900, București, Editura Ziarului Universul, 1928, p. 131.

¹⁹ „Românul”, anul 33, 5 aprilie 1889, p. 1.

²⁰ Gh. Platon et al., *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 207.

²¹ În programul politic prezentat de D. A. Sturdza la Iași, în 1892, în momentul alegerii sale ca președinte al PNL se amintea votul universal; acesta rămânea însă doar la nivel declarativ o bună perioadă. În același an 1892, Vasile Lascăr opta pentru colegiul unic doar pentru alegerile de la județ și comună (*Programul Partidului Național-Liberal din 1892 și discursurile președintelui consiliului de miniștri din 1895*, București, 1897; Gh. Platon et al., *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 208).

²² C. C. Gane, P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării, București, Editura Ziarului Universul, 1936, p. 176.

²³ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, București, Editura Universității „Titu Maiorescu”, 2002, p. 289.

tensiuni politice serioase în interiorul familiei liberale. El avea să fie urmat de distanțarea față de șeful echipei ministeriale din cauza „problemei” mitropolitului Ghenadie²⁴, gestionată defectuos de către D. A. Sturdza, dar și a amânării punerii în aplicare a unor reforme anunțate în perioada în care se aflase în opoziție²⁵, fapt care contribuia la slăbirea coeziunii echipei liberale²⁶.

Preluând, după moartea lui I. C. Brătianu, rolul de lider informal al liberalilor, Eugeniu Carada propunea, în acești ani tulburi pentru liberali, lui Vasile Lascăr să intre în echipa ministerială, dar cel din urmă refuza din motive necunoscute²⁷. Pe fondul unei crize permanente, formarea unei noi echipe ministeriale în jurul lui P. S. Aurelian, la 21 noiembrie 1896, devenea pentru liberali o adevărată gură de oxigen pentru rămânerea la guvernare. Ieșirea rapidă din noul impas politic devenea obligatorie în condițiile în care opoziția se manifesta tot mai vocal, prin proteste de stradă, precum cel din 26 octombrie 1896²⁸, sperând în mod evident ca la finalul unor astfel de evenimente să revină la guvernare²⁹.

Reales în Parlament în toamna anului 1896, Vasile Lascăr se dovedea una dintre vocile raționale ale legislativului de la București. El pleda acum pentru retragerea benevolă de la guvernare a partidului, care-și pierdea încrederea alegătorilor și a regelui (6 decembrie 1896)³⁰, și critica transformarea administrației publice în slujba celui care se afla la putere la un moment dat (18 decembrie 1896)³¹. Peste câteva luni, Vasile Lascăr începea să exercite funcția de ministru de Interne³² până la finalul mandatului lui P. S. Aurelian (2 martie 1897)³³ și pentru două săptămâni, 13 martie – 26 martie 1897, și pe aceea de ministru de Finanțe. Contribuise la cooptarea lui în echipa guvernamentală nu doar capacitatea de a se apropia de diverși lideri politici, ci și prefigurarea lui încă din timpul guvernării lui I. C. Brătianu ca un om politic cu o anumită viziune asupra administrației publice locale. Tot el fusese cel care, în 1884, inițiasse *Legea privind îmbunătățirea stării clerului și a Bisericii Ortodoxe*, fiind ferm convins de contribuția pe care o puteau avea administrația și școlile la evoluția morală a românilor³⁴.

²⁴ Un protest important al opoziției avea loc la 26 octombrie 1896 („Timpul”, nr. 238, din 26 octombrie – 7 noiembrie 1896, p. 1). În aceeași perioadă, Nicolae Flea coordona mai multe acțiuni de protest față de ceea ce se considera a fi o nedreptate la adresa mitropolitului Ghenadie (Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, Editura Politică, 1987, p. 180; *Actul de acuză june făcut în sfântul sinod contra I.P.S. Sale Mitropolitului Primat Ghenadie Petrescu*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1896, p. 10-16). A se vedea și *Petiția Mitropolitului Primat Ghenadie către Majestatea Sa Regele*, București, Tipografia Curții Regale, F. Göbl, 1896; *Dare de seamă despre judecata rostită de Sfântul Sinod asupra fostului Mitropolit Primat Ghenadie Petrescu*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1896.

²⁵ Stimulată de modul defectuos în care prim-ministrul gestionase „problema” mitropolitului Ghenadie, opoziția simțea că este momentul declanșării unei ofensive, nelăsându-se intimidată nici măcar de vizita împăratului Franz Joseph în România („Era Nouă”, anul VII, 10 noiembrie 1896, nr. 351, p. 1).

²⁶ Ion Bulei, *op. cit.*, p. 181.

²⁷ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 284.

²⁸ „Timpul”, 26 octombrie 1896, nr. 238.

²⁹ „Era Nouă”, anul VII, 10 noiembrie 1896, nr. 351, p. 1.

³⁰ Gh. Platon et al., *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 164.

³¹ *Ibidem*, p. 207.

³² Poziționat foarte clar în echipa lui P. S. Aurelian, Lascăr era parte a negocierilor de formare a guvernului condus de acesta (Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 221).

³³ Aurelian ia cuvântul în Parlament pe 4 martie 1897, cu privire la proiectul de lege pentru înființarea Casei Rurale, și la fel de puternică este intervenția sa din 19 ianuarie 1899, privitoare la sindicatele agricole. Stăruie apoi pentru comisiile agricole și societatea națională de agricultură, Casa Rurală, Casa de economie, Casa școlilor și Creditul funciar rural (D. G. Chițoiu, *P. S. Aurelian*, București, Oltenia, 1930, p. 9).

³⁴ M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr...*, p. 114.

Chiar dacă prezența în guvern a fost una de scurtă durată, Lascăr se remarcă încă din această perioadă a guvernării lui Aurelian ca un susținător al unei modernizări a administrației publice românești³⁵, a transformării comisarilor de poliție în adevărați magistrați, fapt care îi aducea chiar din acest moment o atitudine critică din partea unor vechi liberali, puțini dispuși la asumarea unor reforme reale³⁶. Încă din primul său mandat de ministru de Interne, între 1896 și 1897, Vasile Lascăr manifesta preocupări foarte serioase legate de sistemul penitenciar românesc. El încerca, prin corespondența realizată cu factorii direct responsabili, să aibă o imagine cât mai aproape de adevăr asupra problemelor existente în închisorile românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Pentru sistemul carceral, Lascăr credea că, dincolo de îmbunătățirile care trebuiau aduse acestuia, religia și educația erau cele mai bune remedii. Nu mulți erau în această perioadă oamenii politici care recunoșteau faptul că agenții poliției jucau în același timp și rolul de agenți electorali. Pentru a fi cumva și convingător, ministrul de Interne citea, în februarie 1897, scrisoarea unui astfel de funcționar public, care recunoștea că votase la un moment dat de 17 ori³⁷.

Construcția politică încercată de economistul Aurelian nu a rezistat prea mult la guvernare. Revenit în fruntea executivului la sfârșitul lunii martie 1897, D. A. Sturdza întâmpina aceleași probleme ca în momentul în care părăsise puterea. Spre deosebire de acel moment, acum președintele PNL reușea să aducă lângă el pe unii reprezentanți ai grupării drapeliste, care aveau să dețină și funcții în structurile de conducere ale Parlamentului³⁸. Ales vicepreședinte al Camerei Deputaților, Vasile Lascăr declara că membrii fostului cabinet Aurelian reintrau în rândul partidului ca soldați „credincioși”. Ministrul Atanasie Stolojan intervenea și el, arătând că unul dintre obiectivele noii conduceri era acela de a realiza concentrarea tuturor elementelor liberale într-un guvern puternic³⁹.

Preocuparea lui D. A. Sturdza de a avea un partid unit era una legitimă, dar greu de realizat în condițiile în care trebuiau menajate, pe de o parte, orgoliile grupării care începea să se formeze în jurul lui Ionel Brătianu, care avea lângă el pe reprezentanții socialiștilor generoși⁴⁰; iar pe de altă parte, gruparea „drapeliștilor” care considera că portofolii precum cel al Ministerului Justiției, al Ministerului Domeniilor și cel al Cultelor și Instrucțiunii publice, oferite în cadrul negocierilor de șeful guvernului, nu aveau o prea mare valoare politică fără cel al Internelor „pentru” Vasile Lascăr⁴¹. Prin luări de poziție, precum cea din Camera Deputaților la 4 martie 1898, când declara

³⁵ În timpul guvernării conservatoare a lui Lascăr Catargiu, în mai 1892, s-a dezbătut în Cameră Legea pentru organizarea autorităților administrației exterioare dependente de Ministerul de Interne și fixarea circumscripțiilor administrative. Pentru a asigura ordinea publică, subprefecții puteau beneficia de forța militară din circumscripția în care își desfășurau activitatea. Pe aceeași linie se înscria și *Lega privind jandarmeria rurală*, care stabila înființarea unei unități de jandarmi în fiecare comună rurală. În 1896, liberalii au modificat legea reducând numărul jandarmilor rurali, însă peste trei ani conservatorii au mărit din nou numărul secțiilor rurale care ajung la 304 (Mihai Oprițescu, *Istoria economiei și administrației publice în România*, București, Editura ASE, 2000, p. 79).

³⁶ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 222.

³⁷ M. Theodorian-Carada, *Beizadea Mitică*, p. 34.

³⁸ Membru al vechii grupări drapeliste împreună cu oameni politici precum Emil Costinescu, Toma Stelian, Em. Porumbaru, Vasile Lascăr începe să se apropie și el de D. A. Sturdza, iar la 15 noiembrie 1897, este ales vicepreședinte al Senatului împreună cu Ștefan Șendrea, ca dovadă a dorinței de unitate în partid. Vezi Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare cu privire asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. V, 1895-1899, București, Editura Minerva, 1915, p. 65.

³⁹ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 314.

⁴⁰ Ion Bulei, *op. cit.*, p. 213.

⁴¹ „Voința Galaților”, anul III, 14 ianuarie 1898, nr. 4. p. 1-2.

faptul că pentru el orice program politic trebuia să aibă ca obiectiv central „Domnia legilor!”⁴², Lascăr își asigura un loc aparte pe eșichierul politic. Funcția de ministru de Interne pe care o ocupa în cele din urmă (21 noiembrie 1896 – 26 martie 1897) îl individualiza și mai mult în condițiile în care ea era considerată o rampă de lansare pentru șefia partidului. În același timp, gruparea numită „Oculă” pregătea terenul pentru preluarea conducerii PNL de către Ionel Brătianu⁴³. După discursuri precum cel amintit, D. A. Sturdza avea să iasă la rampă în 5 martie 1898, insistând pe ceea ce el considera că era lipsa de consecvență a lui Vasile Lascăr. Prim-ministrul era de părere că acesta apreciasse mai mult activitatea adversarilor liberalilor, în timp ce momente precum 1881, 1892, 1895 fuseseră luate serios în colimator⁴⁴. Strategia discursivă a lui D. A. Sturdza din această perioadă presupunea prezentarea lui Lascăr ca fiind un „atentator” la moștenirea politică a liberalilor⁴⁵. Fără a ezita, arăta faptul că acesta pusese sub semnul întrebării unele din succesele liberalilor din trecut⁴⁶, alegerea lui ca președinte al PNL în 1892⁴⁷ și chiar vocația reformatoare a PNL⁴⁸. Lascăr era considerat un adversar al politicilor publice ale PNL, exemplu fiind dezbaterea creată de *Legea pescuitului din 1895*, perioadă în care D. A. Sturdza exercitase funcția de prim-ministru⁴⁹. Pentru că domeniul administrației publice fusese anunțat de către liberali ca fiind unul asupra căruia își vor concentra atenția, conservatorii reacționau la începutul anului 1896 prin Alexandru Marghiloman, criticând preocuparea guvernului liberal de a micșora circumscripțiile și de a mări numărul subprefecților⁵⁰.

Poziția radicală a prim-ministrului fusese provocată de o declarație a liberalului dizident Lascăr, rostită cu o zi mai devreme, tot în cadrul Parlamentului. Acesta, la rândul lui, se prezenta drept un avocat al PNL, al tradiției sale și al principiilor promovate de-a lungul timpului. Vasile Lascăr vorbea tot acum despre rolul pe care l-ar fi avut poporul român de apărător al Europei Occidentale în Orientul Europei⁵¹. Pentru reformatorul Lascăr, activitatea oricărei formațiuni politice trebuia să aibă la bază un program politic clar formulat și un lider precum P. S. Aurelian, care se remarcase ca un om politic principal⁵². Intervențiile de această factură îl arată pe Lascăr ca un doctrinar, un om politic bun cunoscător al istoriei naționale⁵³ și preocupat ca la baza politicilor

⁴² V. Lascăr, *Discurs rostit în ședința Camerei de la 4 martie 1898, cu ocazia interpelării făcute de dl Flea asupra politicii generale a Guvernului*, București, Tipografia Corpului Didactic C. Ispășescu & G. Brătianescu, 1898, p. 12.

⁴³ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 228.

⁴⁴ *Partidul Național Liberal, 1895-1898. Trei discursuri rostite în Adunarea Deputaților, de Dimitrie A. Sturdza, președintele Consiliului de Miniștri, general C. Cantacuzino, ministrul Finanțelor, și D. C. Cocias, deputat de București*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1898, p. 4.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 41.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 5.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 24. D. A. Sturdza, *Istoria și conservatorii, discurs rostit de domnul D. A. Sturdza, în ședința Senatului de la 30 noiembrie, cu ocazia dezbaterilor, la răspunsul la mesajiu*, București, Tipografia Voința Națională, 1892, p. 43.

⁴⁸ „Suntem un partid de reforme, de 50 de ani am făcut doar reforme pentru că sunt multe de reformat în țara noastră” (vezi *Partidul Național Liberal, 1895-1898*, p. 35).

⁴⁹ *Ibidem*, p. 44.

⁵⁰ „Și asta pentru că o prea mare întindere teritorială a circumscripțiilor face ca subprefecții să nu poată face nici o acțiune de control, nici act de administrație” (vezi Alexandru Marghiloman, *Discursuri parlamentare*, vol. I, București, Editura Machiavelli, 2014, p. 15).

⁵¹ V. Lascăr, *Discurs rostit în ședința Camerei de la 4 martie 1898*, p. 4.

⁵² *Ibidem*, p. 4-5.

⁵³ *Ibidem*, p. 5.

publice susținute și promovate de PNL să stea dezbaterile serioase și discuțiile cu reprezentanți diferiți ai societății românești⁵⁴.

Intransigența lui Lascăr față de Sturdza mergea până acolo încât arăta că, în privința lui, intrarea în guvernul condus de Aurelian nu fusese expresia unei dorințe personale, ci a unei invitații și rugăminți venite dinspre Sturdza, care-i comunicase în prealabil faptul că, fără el, Aurelian nu accepta preluarea funcției de prim-ministru, ceea ce ar fi însemnat retragerea de la guvernare a PNL⁵⁵. Atacat de Lascăr pe subiectul problemei naționale din Transilvania, dar și de Gh. Panu, în ședința Senatului din 22 aprilie, D. A. Sturdza răspundea pe 30 aprilie 1898: respingea acuzația⁵⁶ și arăta că întreaga discuție despre subvenționarea școlilor românești din Brașov pornise în mod real tot de la Vasile Lascăr. El fusese cel care recunoscuse public faptul că, ministru fiind, oferise bani școlilor din Brașov⁵⁷. După o lună și jumătate de la o astfel de declarație, la 18 aprilie, guvernul ungar anunța aplicarea unor măsuri prevăzute de legislația în vigoare⁵⁸. Ideea aceasta avea să fie preluată și difuzată pe diferite canale de către liberalii guvernamentali, și când spunem asta avem în vedere informațiile difuzate prin intermediul unor ziare din provincie⁵⁹.

Rivalitățile dintre liberali și conservatori⁶⁰ nu-l împiedicau pe Vasile Lascăr să lase o punte de comunicare cu cei din urmă. Declarația din 25 februarie 1898, prin care se exprima în favoarea proprietății⁶¹, sau intervenția publică din 4 martie 1898, în care recunoștea contribuția conservatorilor la progresul societății românești⁶², sunt tot atâtea semne ale maturității liberalului Lascăr. „Generozitatea” acestuia era urmată de noi critici ale conservatorilor care prin gazetele lor subliniau puternicele rivalități dintre liberali și faptul că adevărata lor miză era ocuparea unor poziții guvernamentale cât mai importante⁶³. În condițiile în care Vasile Lascăr și Emil Costinescu cereau în toamna anului 1898 retragerea din fruntea guvernului a lui D. A. Sturdza⁶⁴, putem spune că observațiile amintite ale conservatorilor erau corecte.

După reuniuni precum cele din 12 și 17 mai 1900, în timpul desfășurării cărora D. A. Sturdza arătase faptul că perpetuarea disputelor interne contribuiau în mod serios la îndepărtarea momentului revenirii la guvernare⁶⁵, anunțul public din 14 noiembrie 1900, prin care era transmisă celor interesați vestea reunirii tuturor forțelor liberale în urma revenirii la matcă a unor vechi liberali, putea fi asimilat cu o adevărată victorie a liderului liberal. Printre fiii „rătăcitori” erau anunțați P. S. Aurelian, Vasile Lascăr, Emil Porumbaru, Al. Djuvara, Emil Costinescu⁶⁶.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 10-12.

⁵⁵ V. Lascăr, *Discurs rostit în ședința Camerei de la 4 martie 1898*, p. 27.

⁵⁶ *Răspunsurile domnului D. A. Sturdza, președintele consiliului de miniștri, la interpelările din Cameră și Senat, făcute de domnii Take Ionescu, Gh. Panu, Petre Grădișteanu, G. Scorșescu și Ion Brădețianu, aprilie și mai 1898*, București, Tipografia Voința Națională, 1898, p. 19-20.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 71.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ „Declarațiile făcute de Vasile Lascăr în 4 martie 1897 cu privire la școlile din Brașov au fost suficiente pentru a motiva măsurile ce se iau în contra liceului din Brașov” (vezi „Voința Galaților”, anul IV, 11 septembrie 1898, nr. 101, p. 1).

⁶⁰ „Voința Galaților”, anul IV, 7 octombrie 1898, nr. 112, p. 1.

⁶¹ Gh. Platon *et al.*, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 152.

⁶² *Ibidem*, p. 162.

⁶³ „Era Nouă”, anul IX, 6 decembrie 1898, nr. 430, p. 1.

⁶⁴ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 325.

⁶⁵ Apostol Stan, Mircea Iosia, *op. cit.*, p. 328.

⁶⁶ M. Theodoran-Carada, *op. cit.*, p. 142. Ziare precum „Conservatorul” arătau că această împăcare se făcuse doar de către D. A. Sturdza, fără ca lideri precum Mihail Pherekyde, Eugeniu Carada, Ionel Brătianu și

Începutul secolului XX aducea în atenția opiniei publice românești câteva din problemele restante ale clasei politice – reforma agrară și cea electorală ocupând locul de frunte. Lor li se alătura o presiune sporită asupra bugetului național și o preocupare maximă pentru liberalii conduși de D. A. Sturdza – reveniți la guvernare la începutul anului 1901 – de a reduce cheltuielile publice⁶⁷. Interzicând, în calitate de ministru al Apărării, ofițerilor armatei române să voteze⁶⁸, prim-ministrul provoca o reacție de protest maximă din partea lui Eugeniu Carada⁶⁹ care, după aprobarea de către Camera Deputaților a legii comunale inițiate de Vasile Lascăr⁷⁰, se retrăgea din comitetul executiv al PNL chiar dacă prim-ministrul Sturdza încerca să remedieze gafa comisă. Înainte de materializarea acestei intenții, Carada îl lua în atenție și pe ministrul de Interne, spunându-i acestuia că un ministru liberal nu trebuie să aștepte sfaturi pentru realizarea unei legi liberale⁷¹. Atitudinea intransigentă a lui Carada față de Vasile Lascăr se datora și percepției celui dintâi asupra legii amintite, și anume că aceasta ar fi cauzat, prin aplicarea ei, o reducere a autonomiei de care beneficiau până atunci comunele⁷².

Dincolo de luptele pentru câștigarea puterii decizionale, Vasile Lascăr este în această perioadă împreună cu lideri precum Ionel Brătianu, Eugen Stătescu, dar și cu socialiștii intrați în PNL la sfârșitul secolului al XIX-lea. E vorba de acei liberali care introduc pe agenda politică teme precum domnia legilor, libertatea alegerilor, sufragiu universal cu reprezentare proporțională etc.⁷³. Luările sale de poziție aveau să-l ajute pe Lascăr să devină un liberal în jurul căruia să se formeze echipe ministeriale. Astfel, după refuzul de la începutul anului 1902, cauzat printre altele și ca urmare a decesului soției sale⁷⁴, în 21 mai 1902, Lascăr prelua conducerea Ministerului de Interne. Ceda astfel la insistențele apropiaților, considerând că în felul acesta îndeplinea o „mare îndatorire ce am către țară”⁷⁵. Dorind să facă trecerea de la retorică la acțiuni concrete, Lascăr decidea ca primă măsură, în calitatea sa de ministru de Interne, desființarea poliției comunale, pe care o considera un instrument politic la dispoziția celor aflați la putere⁷⁶.

Depus la finalul anului 1902, proiectul de lege amintit (16 decembrie 1902), provoca animozități numeroase printre adversari, dar și în rândul aliaților politici⁷⁷.

Gh. Palade să aibă cunoștință de discuțiile purtate de președintele PNL („Drapelu”, nr. 1018, 15 noiembrie 1900, p. 1).

⁶⁷ „Voința Națională”, XVIII, nr. 49, 19, 20 iulie 1901, p. 1.

⁶⁸ M. Theodorian-Carada, *Eugeniu Carada (1836-1910)*, în M. Theodorian-Carada et al., *Eugeniu Carada*, Institutul Cultural Român, 2010, p. 84.

⁶⁹ Mihail Gr. Romașcanu, *Eugeniu Carada (1836-1910)*, București, Editura Albatros, 2007, p. 241.

⁷⁰ În vederea simplificării organizării la nivel local și pentru buna desfășurare a vieții publice, ministrul Vasile Lascăr promovează un proiect de lege vizând organizarea comunală, prin care se preconiza ca o comună să nu aibă mai puțin de 300 de contribuabili și un venit mai mic de 8.000 de lei. Astfel, numărul comunelor se putea reduce aproape la jumătate, ceea ce ar fi adus economii serioase la bugetul statului. El considera că prin legea comunală din 1864 s-a făcut o mare greșală, căci se desființase organizarea ce existase, până atunci, în fiecare sat (M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr...*, p. 85).

⁷¹ Constantin Răutu, *Eugeniu Carada. Omul și opera (1836-1910)*, Craiova, Editura Ramuri, 1940, p. 261.

⁷² M. Theodorian-Carada, *Eugeniu Carada*, p. 85.

⁷³ Mircea Iosa, Traian Lungu, *Viața politică în România 1899-1910*, București, Editura Politică, 1977, p. 41-42, 112-116.

⁷⁴ Florin Șinca, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 30.

⁷⁶ În decembrie 1902, Vasile Lascăr propunea un proiect de organizare a poliției statului, urmărind să asigure o mai mare stabilitate a funcționarilor din poliție, prin scoaterea acestei instituții de sub influența partidelor politice, preconizând numirea unor profesioniști cu calificare superioară. Vezi Mihai Opreșcu, *Istoria economiei și administrației publice...*, p. 79.

⁷⁷ „Adevărul”, 8 decembrie 1902, p. 1.

Noul ministru de Interne prezenta acum un adevărat rechizitoriu la adresa întregii administrații locale, iar din acest motiv declanșa nemulțumiri în rândurile conservatorilor, dar și ale liberalilor⁷⁸. Subiectul prezentat de ministrul liberal al Internelor nu era unul nou pentru viața politică românească. Conservatorii susținuseră și ei, în doi ani succesivi, 1899 și 1900, două proiecte de organizare a comunelor, dar ambele fuseseră abandonate. Schimbarea pe care încerca Vasile Lascăr să o realizeze în viața politică românească presupunea implicarea satului românesc în viața politică⁷⁹.

Marea schimbare avea să se producă în urma adoptării proiectului legislativ numit *Legea pentru organizarea Poliției Generale a Statului*. Potrivit prevederilor legii amintite, polițiștii deveneau adevărați magistrați și asta datorită introducerii obligativității deținerii unor studii de drept pentru cei care aspirau la funcții înalte. Cei care se mulțumeau să fie la baza sistemului trebuiau să aibă studii minimale precum bacalaureatul. Discursul ministrului de Interne din Senat (25 ianuarie 1903), consacrat dezbaterilor parlamentare pentru promovarea Legii Poliției, arăta lipsa oricărei disponibilități de a mai amâna mult așteptata reformă⁸⁰. Lascăr avea meritul ca într-o perioadă a căutărilor, în care unele probleme politice și administrative păreau a nu mai avea rezolvare, să arate consecințele implicării poliției românești în luptele politice asupra funcționării administrației publice. Ministrul liberal credea că sosise vremea unei schimbări profunde, și anume stabilirea clară a atribuțiilor poliției – „pavăza ordinii și siguranța statului”⁸¹.

Proiectul pe care îl susținea la începutul anului 1903, în Senat, Vasile Lascăr, de organizare a poliției române, provoca mai multe dispute în cadrul Parlamentului. Și cu toate acestea, la 1 aprilie 1903, era adoptat sub denumirea de „Legea pentru organizarea Poliției Generale a Statului”. Aici era înscris, pentru întâia oară „principiul stabilității organelor polițienești și scoaterea lor în afara luptelor politice”⁸². Lascăr reușea din postura de ministru de Interne să aibă o atitudine fermă față de funcționarii din subordinea sa, dovedind în același timp și preocuparea de a înțelege cât mai bine dificultățile profesiei de polițist⁸³. Poate mai mult decât în alte cazuri, Lascăr sublinia, prin intervențiile sale din spațiul public, contribuția pe care o putea aduce aplicarea legilor la așezarea vieții publice românești pe ceea ce era numit și înțeles în epocă ca fiind principii morale⁸⁴.

Înțelegând dinamica vieții parlamentare, în fața mai multor critici venite din partea unor conservatori importanți precum C. Polizu-Micșunești ori Gh. Manu – care nu puteau accepta apariția inspectorilor comunali –, dar și a unor liberali precum C. Nacu, ministrul Lascăr accepta 14 amendamente și, în cele din urmă, la votul pe textul final se obțineau la Senat 41 de voturi *pentru* față de 3 *împotriva*; iar la Camera Deputaților se obțineau 82 *pentru* și 14 *împotriva*⁸⁵. Dezbaterile parlamentare relevase

⁷⁸ „Atât primarii cât și notarii fac abuzuri, subprefecții nu știu ce se întâmplă în plășile lor și că țăranii fac diferite munci, doctorii din mediul rural nu-și fac treaba nici ei și nu merg să vadă care sunt bolile țăranilor”; vezi Paraschiva Căncea *et al.* (coord.), *Istoria Parlamentului și a vieții parlamentare din România*, București, Editura Academiei Române, 1983, p. 367.

⁷⁹ Primarul era limitat ca atribuții la cele strict comunale, sub supravegherea unui notar, care era reprezentant al puterii centrale, însărcinat cu aplicarea legilor și regulamentelor de interes general (*ibidem*, p. 368).

⁸⁰ Florin Șinca, *Din istoria Poliției Române*, vol. I, *Între onoare și obediență*, București, RCR Print, 2006, p. 283.

⁸¹ E. Bianu, *Ordinea obștească. Îndreptar profesional în știința polițienească*, București, f.e., 1938, p. 62.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ C. Gheorghe, M. Șerbu, *Ministrii de Interne 1862-2007*, București, Editura MIRA, 2007, p. 131.

⁸⁴ M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr...*, p. 32.

⁸⁵ Paraschiva Căncea *et al.* (coord.), *Istoria parlamentului*, p. 369.

dincolo de confruntările obișnuite putere-opoziție și câteva observații corecte venite din partea opoziției. Demn de remarcat devenea în acest context intervenția lui Al. Marghiloman din 18 februarie 1903, din Camera Deputaților, care pornea, în alocuțiunea sa, de la mențiunea cuprinsă în raportorul inițiativei legislative, potrivit căreia ministrul de Interne se angaja să prezinte legislativului legi de organizare a comunelor rurale și a comunelor urbane și a județelor⁸⁶. Liderul conservator considera astfel că dorința ministrului liberal de a aduce în rândurile poliției române oameni de o anumită condiție intelectuală era demnă de a fi salutăată, dar în același timp trebuia să se asigure nu doar stabilitatea funcției, ci și posibilitatea de avansare⁸⁷. Atent monitorizat cu privire la toate declarațiile sale, lui Vasile Lascăr avea să i se reproșeze, la 21 februarie 1903, de către același lider conservator, faptul că enunțul făcut la un moment dat cu privire la implicarea poliției în desfășurarea alegerilor nu a fost urmat de o discuție despre responsabilitatea celor care-i implicau pe polițiști în procesul electoral⁸⁸. Finalmente, reproșul era acela că noua lege privea în mod distinct poliția română și siguranța statului, reușind în felul acesta să organizeze doar poliția locală, dar lăsând în stare haotică siguranța generală a statului⁸⁹.

Pornind de la confuzia existentă până atunci între atribuțiile poliției comunale și cele ale primarilor, în cadrul dezbaterilor provocate de legea inițiată de el, Vasile Lascăr relua critica la adresa conservatorilor într-o nouă intervenție în Parlament, la 10 martie 1903, acuzându-i pe aceștia de implicare, în perioada în care se aflaseră la guvernare, în desfășurarea alegerilor⁹⁰. Surprinzătoare devenea opinia exprimată public, conform căreia nu sosise vremea unei reforme electorale, aceasta fiind condiționată, și din perspectiva lui, de implementarea unor reforme economico-sociale care ar fi putut duce în mod evident la ridicarea nivelului de cultură⁹¹.

Pentru că o bună parte a discuțiilor din spațiul public erau concentrate asupra modului în care se desfășurau campaniile electorale, Lascăr manifesta un interes aparte pentru modificarea legii electorale, prin introducerea unei caracteristici fundamentale a votului, și anume natura lui secretă⁹². Nedorind să lase întreaga problemă doar la nivelul unor discuții, Vasile Lascăr prezenta un proiect de lege electorală în aprilie 1903, prin care se urmărea – așa cum se arăta în expunerea de motive – unificarea procedurilor în efectuarea operațiunilor electorale și stabilirea de norme comune, fie că era vorba de Parlament, fie de județ, fie de comune⁹³. Întregul efort al lui Vasile Lascăr nu avea să fie unul în zadar. Astfel, faptul că un lider al conservatorilor, Titu Maiorescu, recunoștea existența unei atmosfere ceva mai degajate în timpul alegerilor, în perioada celui de-al treilea cabinet al lui Sturdza (1903), fără a mai exista mari presiuni din partea administrației publice, era o victorie politică importantă pentru ministrul Lascăr⁹⁴.

Sfârșitul anului 1903 mai aducea în tabăra susținătorilor unei poliții independente pe Eugeniu Carada, cel care critica modul de funcționare a poliției și centralizarea excesivă a funcționării acesteia. La fel de grav devenea, din perspectiva lui Carada, existența unei

⁸⁶ Al. Marghiloman, *Discursuri parlamentare*, București, Editura Machiaveli, 2014, p. 220.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 223.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 229-232.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 232.

⁹⁰ Gh. Platon et al., *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 207.

⁹¹ *Ibidem*, p. 209.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Vasile Lascăr era preocupat să dea garanții pentru asigurarea libertății alegerilor; Paraschiva Căncea et al. (coord.), *Istoria parlamentului*, p. 375.

⁹⁴ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, p. 287.

limitări a autonomiei comunale, fapt care contravenea principiilor susținute de-a lungul timpului de către liberali, dar și programului adoptat la Iași în 1892⁹⁵.

Modul de funcționare a administrației a rămas și în anii următori un subiect important pe agenda politică românească. Iar Vasile Lascăr era omul politic care depunea un efort semnificativ, la acel început de secol XX, pentru reorganizarea a administrației românești pe alte principii decât cele în baza cărora funcționase până în acel moment. Faptul că schimbarea asumată de ministrul liberal era parte a angajamentelor luate de echipa ministerială din jurul lui Sturdza, în timpul campaniilor electorale, răspunzând în același timp și unei nevoi de modernizare a țării, nu făcea ca misiunea ministrului de Interne să fie una mai ușoară. Elementele de noutate constau în apariția sfatului, limitarea atribuțiilor primarului și constituirea plășilor ca forme de organizare administrativă⁹⁶. Miza rămânea aceea de a fi desprins administrația de sub autoritatea partidelor politice.

Inițiative legislative precum cele amintite contribuiau la formarea unei imagini de partid reformator asupra PNL. Și cu toate acestea, pentru unii dintre liderii liberali, ritmul impus procesului de reformare a societății românești părea a fi unul prea accelerat. Unul dintre cei care credea într-o asemenea teorie, apropiată de cele susținute de conservatori, era Mihail Pherekyde, un liberal din generația lui I. C. Brătianu. Criticile la adresa lui Vasile Lascăr luau destul de rapid forma unor presiuni serioase, pentru ca acesta să părăsească poziția de ministru. Și pentru realizarea acestui obiectiv, Pherekyde mergea până la demisia sa din fruntea Camerei Deputaților, împreună cu alți 12 deputați apropiați lui, care se retrăgeau fără prea multe explicații din Comisia bugetară. Aceștia erau urmați de vicepreședintele Camerei, de ministrul Agriculturii și domeniilor. În fața unei astfel de acțiuni, Vasile Lascăr își prezenta și el demisia împreună cu Ionel Brătianu, urmați în cele din urmă și de D. A. Sturdza, la 21 decembrie 1903⁹⁷.

Presiunea politică amintită era cauzată de poziția de forță pe care foști „drapeliști” precum Emil Costinescu și Vasile Lascăr, susținuți de Eugeniu Stătescu, o dobândiseră în cadrul guvernului Sturdza. Toate aceste re poziționări se petreceau pe un fond de stabilitate financiară și de bună relaționare cu regele Carol I, mulțumit pe ansamblu de colaborarea sa cu liberalii⁹⁸. Mai mult, numele lui Vasile Lascăr și al lui Emil Costinescu circulau ca posibile candidaturi la conducerea PNL, după retragerea lui D. A. Sturdza. Nevrând să lase lucrurile la voia întâmplării, „Oculă” a realizat câteva mișcări strategice, și anume desemnarea lui Vintilă Brătianu în fruntea ziarului oficial al PNL „Voința Națională”⁹⁹ și alegerea lui Pake Protopopescu, și el un apropiat al lui Ionel Brătianu, ca șef al electorilor liberali. Presiunea din Parlament devenea și ea tot mai vizibilă, cei mai mulți dintre colegii din echipa lui Ionel Brătianu văzând, în sărbătorirea împlinirii vârstei de 70 de ani a președintelui PNL, o acțiune de retragere din pozițiile deținute până atunci, motiv pentru care Sturdza, la 15/28 octombrie 1903, îi scria lui Spiru Haret că „s-a pornit vijelia cu toată puterea și stau în mijlocul ei”¹⁰⁰. În ciuda acestei ofensive existau și oameni preocupați de omagierea prim-ministrului D. A. Sturdza cu prilejul amintit. Un astfel de exemplu era apariția unui volum omagial dedicat șefului

⁹⁵ ANIC, fond Brătianu, nr. 216, f. 14-18.

⁹⁶ Paraschiva Căncea et al. (coord.), *Istoria parlamentului*, p. 368-369.

⁹⁷ Ioan Scurtu, *Ion I. C. Brătianu, activitatea politică*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2017, p. 11.

⁹⁸ Sorin Cristescu, *Corespondența privată 1978-1912*, București, Editura Tritonic, 2005, p. 407, 415.

⁹⁹ Vintilă Brătianu intră în 1899 în conducerea ziarului „Voința Națională”; vezi Scarlat Gică, *Vintilă I. C. Brătianu: evoluție politică, ministru și parlamentar PNL (1897-1930)*, Iași, Editura Pim, 2011, p. 8.

¹⁰⁰ Mircea Iosa, Traian Lungu, op. cit., p. 119; Ioan Bulei, *Un Hohenzollern în România: Carol I*, București, Meteor Press, 2018, p. 84.

guvernului numit *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor 70 de ani*, editat la tipografia Institutului de Arte Grafice Carol Göbl, București, în anul 1903, unde primul studiu aparținea lui Nicolae Iorga și era intitulat *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor. Rolul și misiunea Academiei Române*.

Desfășurările de forțe din interiorul PNL, din ultima parte a anului 1903, dar mai ales din 1904, dar și experiența politică acumulată îl ajutau pe D. A. Sturdza să intuiască direcția în care mergeau lucrurile în cadrul formațiunii pe care o conducea și, din acest motiv, făcea un apel la unitatea partidului¹⁰¹. Frământările din partid se intensificaseră odată cu prezentarea reformei comunale în Parlament, de către Vasile Lascăr. Fără a avea foarte multe argumente solide în acțiunea lor de contestare, dincolo de temerea cu privire la creșterea influenței lui Lascăr în cadrul PNL, M. Pherekyde, Anton Carp, C. Stere, Pake Protopopescu formulau critici dure la adresa ministrului de Interne. Cel care devenea un adevărat vârf de lance în această ofensivă era Eugeniu Carada, care își prezenta demisia, în primăvara lui 1904, din comitetul executiv al PNL¹⁰². Tot el era cel care insista pentru trecerea în opoziție a partidului, în vederea pregătirii, preluării și conducerii acestuia de către Ionel Brătianu.

Pentru un necunoscător al deplasărilor de accente din cadrul familiei liberale, părea de neînțeles adversitatea la adresa celui care producea, prin legile sale, o adevărată schimbare la nivelul administrației publice locale. Astfel, începând cu 1 martie 1904, odată cu intrarea în vigoare a Regulamentului pentru funcționarea unei autorități disciplinare și pentru ținerea examenului de aptitudini și capacitate, se institua inamovibilitatea polițiștilor atestați că reușiseră la examenul de capacitate. La fel de important era și faptul că prin aceeași lege se dispunea înființarea unei școli speciale de poliție, chiar dacă realizarea practică avea să tergiverseze încă mulți ani. În aceeași lună martie, polițiștii aflați în serviciu dădeau examen de capacitate, iar cei care-l luau, deveneau inamovibili. La aceasta se adăuga și intrarea în vigoare a unui regulament pentru funcționarea unei autorități disciplinare și pentru ținerea examenelor de aptitudini și capacitate¹⁰³.

Luna martie a anului 1904 îi oferea lui Lascăr posibilitatea unor intervenții și pe alte subiecte cu ajutorul cărora se remarcase. Astfel, la 1 martie, recunoștea, în cadrul unei intervenții la Senat, existența unei probleme agrare¹⁰⁴, în timp ce la o altă dezbateră, desfășurată de această dată la Camera Deputaților, declara că nu se împotriva capitalurilor străine, ci dorea ca acestea să contribuie la stimularea muncii și bogăției naționale. Iar pentru asta era necesar ca interesele statului român să coincidă cu cele ale capitaliștilor străini¹⁰⁵.

Publicarea în Monitorul Oficial¹⁰⁶ a *Legii relativ la pământurile publice în comuna rurală* provoca și ea destule controverse¹⁰⁷. De data aceasta, din spațiul public i se reproșa întocmirea unui text de lege care ignora realitatea creată de prevederile legii rurale din 1864, și care dădea posibilitatea rediscutării statutului unor proprietăți deja confirmate prin diverse acte juridice¹⁰⁸. Ofensiva colegilor nu-l descumpănea pe Lascăr.

¹⁰¹ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*

¹⁰² „Conservatorul”, nr. 58, 14 martie 1904, p. 1.

¹⁰³ Florin Șinca, *Din istoria Poliției Române*, vol. II, 2007, p. 88-89.

¹⁰⁴ Gh. Platon *et al.*, *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 152.

¹⁰⁵ Paraschiva Căncea *et al.* (coord.), *Istoria parlamentului*, p. 354.

¹⁰⁶ *MOF*, nr. 26, din mai 1904.

¹⁰⁷ George T. Negruțu, *Studiu critic asupra legii domnului Vasile Lascăr relativ la pământurile publice din comuna rurală*, București, Tipografia M. S. Niculescu, 1905.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 24.

Preocupat de soarta locuitorilor din mediul rural, ministrul liberal cerea „Asociației generale a medicilor” din țară să pregătească o lege sanitară care să prevadă crearea unui fond sanitar independent, înființarea instituției agenților sanitari, a moașelor de clasa a doua și a infirmierei¹⁰⁹. Problema pregătirii temeinice a medicilor din mediul rural era și ea prevăzută a fi rezolvată cu ajutorul institutului sanitar și prin legătura mai strânsă cu direcțiunea sanitară¹¹⁰.

Înțelegând radicalismul unora dintre colegii săi și demonstrând aceeași moderație care stătuse la baza activității sale de până atunci, P. S. Aurelian intervenea, în vara anului 1904, într-o dezbatere la Senat, afirmând necesitatea de a menține unitatea Partidului Liberal precum și amânarea momentului de schimbare a președintelui, considerând că în acel moment altele trebuiau să fie prioritățile¹¹¹. Poziționarea lui Aurelian nu reușea să oprească tăvălugul la adresa lui Lascăr care, în ciuda acestei realități, continua să vină cu noi proiecte legislative. Unul era cel pentru organizarea comunelor rurale: păstrând vechea organizare administrativă, propunea înființarea în sate a unui sfat ales în scopul dezvoltării vieții politice în mediul rural. Rolul primarului era limitat la atribuții administrative, iar cel însărcinat cu aplicarea legilor era notarul, agent al puterii centrale în mediul rural. Legea nemulțumea mai mulți lideri ai PNL, fiind adoptată cu multă greutate în Parlament¹¹².

În aceste condiții, devenea de-a dreptul paradoxal faptul că succesele lui Lascăr în calitate sa de ministru erau urmate în toamna lui 1904 de coagularea unui grup tot mai mare de parlamentari, pentru care remanierea guvernamentală și îndepărtarea lui din cadrul guvernului devenea un obiectiv politic central. Grupul contestatar căpăta o greutate deosebită prin asocierea cu Ionel Brătianu care, fără a oferi prea multe explicații, solicita în mod deschis o restructurare guvernamentală amplă sau o retragere de la guvernare a liberalilor¹¹³. Deși liberalii se aflau la guvernare doar de trei ani, Ionel Brătianu considera că uzura existentă în rândurile PNL ar fi putut duce la o compromitere a șanselor de a reveni la putere într-un alt context, dacă ar fi avut loc trecerea în opoziție a partidului. Întrebarea la care Ionel Brătianu nu părea dispus să ofere răspuns era legată tocmai de cât de puternice erau în mod real criza internă și tensiunea acumulată¹¹⁴ dacă, ținând cont de practicile existente până atunci, liberalii își manifestau intenția de părăsire a guvernării tocmai în preajma organizării unor alegeri la termen. Până la momentul final al prezenței la guvernare, D. A. Sturdza mai făcea un gest prin care spera să calmeze spiritele cooptând, la 14 noiembrie, în guvern, pe Emil Porumbaru, apropiat de „drapelști”, la Ministerul Lucrărilor Publice. Fără a se lăsa impresionat de astfel de gesturi strategice în mod evident, Carada cerea, în continuare, retragerea guvernului în opoziție, pentru ca apoi Pherekyde, președinte al Camerei Deputaților, și D. Protopopescu, vicepreședinte, să-și anunțe disponibilitatea de retragere din funcțiile deținute dacă Vasile Lascăr nu părăsea echipa guvernamentală¹¹⁵. Dorind să testeze

¹⁰⁹ V. Babeș, *Studii critice asupra actualei organizații sanitare. Vasile Lascăr și măsurile sanitare din comunele rurale*, extras din AARMSI, 1907, p. 5.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 19.

¹¹¹ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. II, p. 66.

¹¹² Mihai Opreșcu, *Istoria economiei și administrației publice...*, p. 80.

¹¹³ Carada acționa direct pentru erodarea adversarilor lui Ionel Brătianu, adică D. A. Sturdza și Vasile Lascăr, pretextul presiunii pentru retragerea guvernării prezidate de Sturdza fiind prezența lui A. Djuvara la Justiție, om cu care Ionel Brătianu nu avea nimic personal, dar era impus de Vasile Lascăr (vezi Dumitru Tudor Mirea, *Eugeniu Carada alături de ilustrii și marii patrioți*, Craiova, Editura Aius, 2012, p. 48).

¹¹⁴ Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 426.

¹¹⁵ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 339.

sprrijinul de care se mai bucura în rândul majorității parlamentare, prim-ministrul cerea în mod firesc un vot de încredere din partea acestuia.

Surprinzător, solicitarea lui se solda cu 127 de voturi *pentru* și 42 *împotriva*¹¹⁶. Victoria aceasta nu-l ajuta însă prea mult pe prim-ministru, în condițiile în care, la 12 decembrie, Ionel Brătianu își prezenta demisia din fruntea Ministerului de Externe, iar Emil Costinescu, pretendent și el la șefia PNL, demisiona de la Finanțe. Înțelegând faptul că devenise mărul discordiei liberale, Vasile Lascăr luase hotărârea retragerii în aceeași zi din fruntea Ministerului de Interne¹¹⁷. Într-un asemenea moment, mesajul foarte clar îl primea prim-ministrul din partea majorității parlamentare care, într-un total acord cu aproape toți membrii din Comitetul Executiv al partidului, cerea o remaniere lărgită, condiție fără de care nu mai exista nicio disponibilitate pentru a vota bugetul și proiectele de legi aflate pe ordinea de zi¹¹⁸. În fața ofensivei permanente exercitate asupra lui în calitatea de președinte al PNL și de prim-ministru, D. A. Sturdza rămânea fără opțiuni, iar demisia din funcție, la 21 decembrie 1904/3 ianuarie 1905, apărea ca un gest firesc.

Pentru contemporani, gestul liderului liberal era totuși de neînțeles, ținând cont de existența unei majorități liberale în Parlament. În realitate, ceea ce se întâmpla în epocă cu formațiunea condusă de D. A. Sturdza devenea un fenomen frecvent întâlnit, în care un partid politic, deși majoritar în legislativul național, pierdea puterea din cauza luptelor interne¹¹⁹. După o oarecare distanțare de momentul demisiei, Sturdza avea să explice motivul pentru care demisionase prin constituirea celor două facțiuni interne aflate într-o luptă permanentă, dar și apropierea termenului legal de patru ani pentru noi alegeri la Camera Deputaților și de reînnoire a mandatelor de la Senat¹²⁰.

Ceea ce devenea clar în privința ambelor formațiuni politice, liberal și conservator, era faptul că rolul și locul statului în viața societății românești deveneau o preocupare importantă pentru liberali, dar și pentru conservatori¹²¹. *Legea clerului* înaintată Parlamentului în ianuarie 1906 provoca o controversă serioasă și reală între cele două forțe politice menționate. Pentru Vasile Lascăr, rămas același susținător al procesului de modernizare a țării, Biserica Ortodoxă trebuia să aibă o viață independentă de stat, contrar altor opinii¹²². Încadrându-se curentului majoritar din cadrul PNL, pentru care politica vamală protecționistă era o adevărată cheie de boltă a economiei românești, Vasile Lascăr declara, la 15 februarie 1906, în Senat, că devenea necesar și într-un context internațional complicat ca România să depună toate eforturile posibile pentru întemeierea unei industrii naționale¹²³. Forța oratorică a fostului ministru de Interne s-a resimțit și în anii următori, mai ales într-un Senat dominat de conservatori, apărându-și viziunea și reformele,

¹¹⁶ DAD, nr. 14/1904-1905, 9 decembrie 1904, p. 81.

¹¹⁷ C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, București, Editura Ziarului Universul, 1936, p. 246.

¹¹⁸ Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 340.

¹¹⁹ Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 122-125.

¹²⁰ *Dezbaterile Senatului din sesiunea 1904-1905*, nr. 32, 17 martie 1905, p. 386; „Adevărul”, 19 martie 1905, p. 1.

¹²¹ Alte legi pentru zona rurală: înființarea unei case de credit viticol, modificarea și introducerea de noi dispoziții în legea băncilor populare și a caselor centrale (DAD, nr. 47, 15 februarie 1906, p. 718-720), preluarea asupra statului a unei părți din datoriile contractate de țărani la băncile populare pentru cumpărarea de porumb de hrană în anii 1904-1905 (DAD, 9 mai 1906, p. 6-7). La 15 decembrie 1905, este adus în Parlament proiectul privind protecția muncii femeilor și copiilor din industrie (Ion Bulei, *op. cit.*, p. 285), care avea să fie votat de Senat la 17/30 ianuarie 1906 și de Cameră la 21 ianuarie/3 februarie 1906.

¹²² Dan Drăghia, *Elita discretă. Câteva date din cariera politică a lui Constantin George Dissescu*, în Liviu Brătescu (coord.), *Conservatorismul românesc. Origini, evoluții, perspective*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, p. 181.

¹²³ Gh. Platon et al., *Cum s-a înfăptuit România modernă*, p. 179.

în numele formațiunii liberale¹²⁴. Acestea sunt ultimele inițiative politice ale liderului liberal, care se stingea la 1907¹²⁵, după decenii de activitate în viața politică românească. Deși izolat în ultimii ani de numeroși lideri liberali, posteritatea acestuia i-a păstrat vie amintirea contribuțiilor sale. La fel ca și altor lideri liberali, o statuie îi este dedicată și inaugurată la doar un an de la moartea sa, în 1908¹²⁶. Pe soclul ei stă scrisă, în doar câteva cuvinte, moștenirea sa: „Vroiesc să fac din administrație o a doua magistratură”.

Concluzie

Devenit ministru de Interne pentru prima dată ca urmare a unei colaborări serioase cu unul din liderii PNL (P. S. Aurelian) și considerat un reformator adevărat, Vasile Lascăr reușise să contribuie, prin întreaga sa activitate, la o schimbare de substanță a societății românești. Cu o puternică gândire liberală, acesta nu susținea doar necesitatea de modernizare a administrației publice românești, ci și existența unei chestiuni țărănești pentru a cărei rezolvare pleda. Prin activitatea depusă, Vasile Lascăr a reușit, împreună cu alți liberali, să facă astfel încât principii precum domnia legilor, libertatea alegerilor, sufragiul universal cu reprezentare proporțională, îmbunătățirea situației țăranimii, independența politică a funcționarilor etc. să fie însușite și de PNL¹²⁷.

Vasile Lascăr este omul politic care vorbește cel mai des despre principii și programe și care face cu insistență dovada unei viziuni reformatoare în epocă, asumându-și criticile personale și cele de imagine în rândul PNL. Folosind cu bună măsură critica atât față de adversari, cât și față de colegii liberali, refuzând să renunțe la ideile și viziunea sa, a reprezentat pe scena politică românească unul din adepții și susținătorii modernizării în spiritul noii epoci.

REFORMERS “FROM THE SHADOWS” OF MODERN ROMANIA: VASILE LASCĂR (Summary)

Keywords: reform, administration, National Liberal Party, modernization, Vasile Lascăr.

The present research focuses on the activity of the politician Vasile Lascăr and represents a biographical approach in order to establish the role that the liberal had in the modernization process of Romanian society in the last decades of the 19th century. We investigate the mechanisms through which he managed to stand out within the liberal “family” and impose his mark on an essential field, namely public administration. Initially, a discreet member of the team led by I. C. Brătianu and attentive at the same time to the “tectonic” movements in Romanian politics after the accession of Carol I to the throne of Romania, managed to shape himself not only as one of the reformist liberal leaders in the true sense of the word, but also as a potential leader of the PNL. With a strong liberal thinking, he campaigned not only in favor of the modernization of the Romanian public administration from the position of minister, but also for the solution of “peasant issues” which he considered vital for the economic development of the country. Vasile Lascăr, together with other liberals, managed to promote principles such as the rule of law, freedom of elections, universal suffrage with proportional representation, improving the condition of the peasantry, the political independence of civil servants, etc. The present analysis aims to reconstruct the political destiny of a “forgotten” liberal.

¹²⁴ „Adevărul”, anul 18, 17 decembrie 1905, nr. 5854-5881, p. 1.

¹²⁵ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 163.

¹²⁶ „Tribuna”, anul 12, 28 mai 1908, nr. 96-120, p. 3.

¹²⁷ *DAD*, nr. 36, din 27 februarie 1897, p. 597; Mircea Iosa, Traian Lungu, *op. cit.*, p. 42-43.

DUMITRU VITCU*

MIHAIL KOGĂLNICEANU – PREOCUPĂRI ADMINISTRATIVE ȘI EDILITAR-GOSPODĂREȘTI

Ilustrând perfect – prin natura, consistența și valoarea faptelor de viață înscrise în analele istoriei naționale – cele două ipostaze definitorii ale propriei personalități, *Mihail al luminii* și, respectiv, *Mihail al sabiei*, Kogălniceanu s-a impus și a rămas în conștiința publică românească un reper unicat, inconfundabil, pentru suma virtuților dovedite mai bine de jumătate de veac în slujba și interesele patriei; a unei patrii restrânse, pe care a găsit-o serios avariată, prin succesive vitregii și/sau dezmembrări – atunci când însuși a văzut lumina vieții, la Iași, în 17 septembrie 1817 – și pe care avea să o lase urmașilor cu un statut radical schimbat, de stat național unitar și modern, deplin racordat standardelor civilizației europene. Este drept, gama înfăptuirilor naționale, la care militantul Kogălniceanu și-a adus obolul cu asupra de măsură, n-a atins atunci (în 1891) limita propriului vizionarism, sugestiv exprimat în celebru-i *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* la Academia Mihăileană, rostit în ziua de 24 noiembrie 1843 la Iași:

[...] eu privesc ca patria mea toată acea întindere de loc unde se vorbește românește și ca istorie națională, istoria Moldovei întregi, înainte de sfârșirea ei, a Valahiei și a fraților din Transilvania¹.

Acel ideal avea să se materializeze ceva mai târziu (1918), prin lupta, jertfele și sacrificiile altei generații de compatrioți, dar pe temeliile așezate de excepționala pleiadă pașoptist-unionistă, în frunte cu Kogălniceanu, apreciat de N. Iorga drept „cel mai mare conducător cultural și politic pe care l-au avut românii în epoca modernă”².

Istoricul și literatul, îndrumătorul cultural și teoreticianul curentului național din jurul revistelor „Arhiva românească”, „Dacia literară”, „Propășirea” și „Steaua Dunării”, ideologul revoluției pașoptiste și al partidei unioniste, pe de o parte, tribunul Adunării ad-hoc moldovene și artizanul Unirii Principatelor, ministrul și militantul neobosit pentru emanciparea socială, politică și națională a poporului său în vremea lui Cuza Vodă, parlamentarul și diplomatul în momente de cumpănă pentru țară, pe de altă parte, constituie tot atâtea virtuți care îl vor fi determinat pe A. D. Xenopol să-l considere a fi fost „una

* Cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: dvitcu@yahoo.com.

¹ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, II, *Scrieri istorice*, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Alexandru Zub, București, Editura Academiei, 1976, p. 394.

² N. Iorga, *Oameni cari au fost*, IV, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Carol II”, 1938, p. 11.

din acele naturi alese, ce greu încap câte două, alături, în un veac”³. De altfel, însuși afirma, cu îndreptățită mândrie, spre amurgul vieții: „Eu, în această țară, la orice act mare care s-a săvârșit, am pus pietricica mea”⁴. Expresia este metaforică, firește, pentru că pietricelele așezate de el la temelia statului român modern, vreme de peste jumătate de veac, s-au dovedit în realitate veritabili stâlpi de rezistență ai societății românești în epocă.

Prețuind cum se cuvine ansamblul inițiativelor, actelor și faptelor sale mari, circumscrise îndeobște celei mai prolifică etape din procesul construcției naționale, desfășurat sub glorioasa domnie a lui Cuza Vodă, acte și fapte judecate succesiv de câteva generații de istorici, ne mărginim să evidențiem, în paginile de față, câteva aspecte complementare, extrem de sugestive prin nuanțe, ale biografiei acestui „părinte fondator”, extras din preocupările sale tinerești: prezența și prestația sa în domeniul administrației de stat, ca înalt demnitar al vieții publice, chemat și investit de domnitorul Grigore Alexandru Ghica (1849-1856), în funcțiile succesive de director al nou înființatului Departament al Lucrărilor Publice și, apoi, de director al Departamentului din Lăuntru (Interne) al Moldovei⁵.

Prima instituție, menită a asigura organizarea și conducerea unitară a tuturor lucrărilor publice din țară, incluzând proiectarea și executarea construcțiilor edilitare din orașe (sistemizări, canalizări, apeducte și havuzuri, grădini și piețe, pavarea străzilor), precum și construirea drumurilor, a podurilor și șoselelor în țară⁶, a fost înființată în septembrie 1849, iar tânărul ei director a emis adresa destinată „Buletinului Oficial” al Principatului Moldovei și „Foi Sătești”, prin care erau precizate „atributurile noului Departament, întocmai după cum s-au proiectat de către Sfatul Administrativ și s-au încuviințat de către Pre înălțatul domn”⁷.

În cursul aceleiași luni, Kogălniceanu solicita Departamentului de Interne (cu ale cărui atribuții sau competențe nou-creata instituție adesea se suprapunea) să-i fie transmisă toată documentația privitoare la „lucrarea obșteștilor drumuri, a podurilor i podețelor din țară, a șoselelor și pavelor din orașe [...], împreună cu inventarul materialelor existente pentru pavele, spre a se începe acum reparația lor”⁸. Nu admitea întârziere, pentru că, așa cum preciza, într-un amplu raport înaintat guvernului, găsise, la o primă evaluare, „cea mai mare confuzie în cheltuielile ce se fac la apele, pavelele și șoselele din orașul Iași”⁹. Or, socotința sa – în condițiile în care, prin crearea noului Departament, au fost desființate *Comisia Pavelor* și *Epitropia Casei Apelor* – era ca „tot ce slujește pentru interesul țării să se plătească din veniturile statului și tot ce slujește interesul orașului să se plătească din veniturile obștimii”, rămânând ca guvernul să sprijine municipalitatea numai pentru acele îmbunătățiri „extraordinare”, nicidecum pentru lucrările obișnuite sau curente.

³ A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu*, discurs de recepție (la Academia Română), București, 1895, p. 31 (apud *** *Discursuri de recepție la Academia Română*, ed. Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, 1980, p. 17).

⁴ Apud Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, un arhitect al României moderne*, ediția a III-a, Iași, Institutul European, 2005, p. 99.

⁵ Un studiu mai amplu pe această temă, intitulat *Bicentenar Mihail Kogălniceanu. Adnotări și rectificări biografice*, am publicat în paginile *AIIX*, tomul LIII, 2016, p. 141-161.

⁶ Leonid Boicu, *Înființarea primului Departament al Lucrărilor Publice în România*, în *CI*, serie nouă, tomul III, 1972, p. 124.

⁷ Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale (în continuare, SJIAN), fond Departamentul Lucrărilor Publice – Moldova (DLP-M), dosar 333/1849, f. 1.

⁸ *Ibidem*, f. 2.

⁹ *Ibidem*, f. 18.

Explicitând, considera că finanțarea de la bugetul statului trebuia asigurată doar lucrărilor de construcție a unor noi rețele de alimentare și distribuție a apei, cu apeducte, cișmele și havuzuri noi, sau celor privind „reforma pavelor după o sistemă nouă”, dar nu și pentru plata „personalului permanent al acestora, [care] trebuie să-și primească leafa din veniturile orașului pentru care lucrează”. Din rândul acestora din urmă, era exceptat doar „inginerul idraulic”, care, la acea vreme era Carol Mihalik de Hodocin¹⁰, acesta urmând a-și primi leafa din bugetul Departamentului. Făcând dovada înțelegerii perfecte a profilului fiecărei specializări sau îndeletniciri angajate în lucrările de construcție, ori de reparație și întreținere a infrastructurii (orășenești sau rutiere), precum și a dificultăților diferențiate în prestarea acestora, Kogălniceanu solicita guvernului încuviințarea tuturor măsurilor pe care el însuși le preconiza, oferind lista completă a personalului tehnic ce urma a fi stipendiat de Eforia capitalei, cu observația că unii dintre aceștia „ani întregi nu și-au primit dreptul lor” din pricina confuziilor generate de absența unui act normativ în domeniu. Acea listă cuprindea: un inginer, 7 (șapte) cantonieri, un administrator (numit *pristav*), 5 (cinci) lucrători în domeniul apelor (numiți *suilgii*), 2 (doi) supraveghetori pentru pavele (*epistați*), un maestru la „mașina prismelor”, un om care să se îngrijească de magazie (*chelar*), un *ferestrăoar*, 5 (cinci) vizitii și un cazangiu, a căror leafă totală pentru un an se ridica la suma de 25.800 de lei¹¹.

Atent la informațiile care circulau în spațiul public, prin mijlocirea presei, în legătură cu inițiativele și activitatea instituției pe care o reprezenta, el dezavua orice știre falsă răspândită, cu sau fără intenție, despre pretinse abuzuri din parte-i, dezmințind, bunăoară, înlocuirea inginerului constructor titular din Galați cu un alt personaj, căruia i-ar fi asigurat și un buget mult sporit față de cel obișnuit, prin raportare la alocarea fondurilor destinate tuturor îmbunătățirilor din Moldova¹².

Dar, cea mai gravă problemă, de natură birocratică, pe care directorul instituției a intuit-o și s-a confruntat cu ea, a fost generată de imixtiunile inter-ministeriale, ca urmare a suprapunerii atribuțiilor, ori a uzurpării lor, îndeosebi, de către Departamentul din Lăuntru și chiar de eforturile orășenești. Deși rostul sau menirea și particularitățile fiecărei instituții, cu diviziunile componente, erau reglementate fie prin *Regulamentul Organic*, fie prin actele normative sau ofisurile domnești ulterioare, intruziunile și dispozițiile contradictorii au continuat să îmbrace felurite forme de expresie, afectând, desigur, evoluția și ritmul activităților specifice diverselor sectoare ale vieții publice. Iar coabitarea instituțiilor centrale ale Moldovei în interiorul Palatului Administrativ – dincolo de avantajul unei mai lesnicioase și operative comunicări – prezenta și un mare dezavantaj, generat atât de insuficiența spațiilor alocate pentru birourile angajaților, cât și de obligativitatea racordării programului de lucru la rigorile impuse, prin așezământul Palatului, pentru prevenirea incendiilor, care i-au primejduit, în repetate rânduri, existența.

Odată cu crearea noului departament, răspunderea pentru „rezidenția Ocârmuirii”, a fost înscrisă între obiectivele sale permanente, de a căror îndeplinire directorul era cel dintâi răspunzător. În consecință, a vegheat la respectarea cu strictețe a programului de lucru al subordonaților, dar și la drepturile și obligațiile derivate din „fișa postului” fiecăruia, în condițiile în care conflictele generate de felurite neînțelegeri sau orgolii ale slujbașilor altor departamente vecine conduceau la violențe de limbaj și chiar la agresiuni

¹⁰ Dumitru Vitcu, *Precursori ai modernizării societății românești: Carol Mihalik de Hodocin*, Iași, Editura Junimea, 2015, p. 111.

¹¹ SJIAN, fond DLP-M, dosar 333/1849, f. 19.

¹² *Ibidem*, f. 58.

fize. În urma unui asemenea act, a cărui victimă fusese chiar vătaful Palatului (Tudorache Popovici), agresat de câțiva funcționari ai Secretariatului de Stat, Kogălniceanu – luând apărarea victimei – a solicitat imediat Poliției Capitalei să efectueze grabnice cercetări asupra faptelor, petrecute „într-un palat pentru cârmuiri, de unde nu trebuie să iasă decât pilde de dreptate și de respect către legi, proprietate și persoane, iar nu de bătaii și ucideri [subl. ns.]”¹³. Potrivit răspunsului lapidar primit, hatmanul Miliției Moldovei, N. Mavrocordat, poruncise grăbirea anchetei, „după care se va hotărî și cele cuvenite în aceasta”¹⁴.

Ceva mai complicată, dar, din fericire pentru tânărul director, cu durată mai scurtă, a fost relația instituțională cu Departamentul Internelor, al cărui șef, logofătul C. Sturdza, ignorând empatia domnitorului pentru instituția nou creată, ar fi jurat – potrivit *Memoriilor* lui N. Suțu – „antipatie crâncenă Departamentului Lucrărilor Publice, ca și titularilor succesivi ai acestui post”¹⁵. Dar, nu a apucat să-și țină prea multă vreme legământul, obstrucționând poruncile și acțiunile Departamentului rival¹⁶, fiind înlocuit în funcție cu logofătul Nicolae Canta, alături de care Kogălniceanu avea să și lucreze – pe aceeași înaltă funcție administrativă – din toamna anului 1851. Împărtaşind opinia vrednicului său colaborator, că nou creată instituție era „gospodarul țării”, Grigore Ghica Vodă a transmis tuturor structurilor guvernamentale, precum și Poliției capitalei ca, pe viitor,

[...] supt nici un cuvânt și în nici un caz, să nu să povățuiască decât de poroncile Departamentului Lucrărilor Publice [...], știind hotărâtor că oricine din ispravnici, efori și alți funcționari ar îndrăzni a să arăta cu împotrivire sau cu lenevire în aducerea la îndeplinire a poroncilor aceluia departament, va fi nu numai depărtat din slujbă, dar și publicat¹⁷.

Pesemne, publicitatea negativă constituia, cel puțin pentru unii slujbași sau dregători, o umilință mai mare decât demiterea din funcție.

Cum, însă, bunul mers al lucrărilor publice era dependent, în mare măsură, de formarea unui corp de ingineri și tehnicieni calificați¹⁸, incluzând și perfecționarea conducerii administrative, pe lângă reglementarea raporturilor inter-instituționale, Kogălniceanu aprecia, la fel de motivat, că, până atunci, „în acest ram, țara noastră este atât de săracă, încât, în afară de câteva și puține excepții, putem zice că nu avem nici arhitecți, nici ingineri, chiar pentru cea mai curentă trebuință și, pentru aceste, încă suntem tributari străinilor”¹⁹. De aceea, invocând exemplul altor state europene, propunea domnitorului, la 3 martie 1850, înființarea unei „școli de aplicație de ingineri și arhitecți pe lângă Departamentul Lucrărilor Publice”, cu o investiție suportabilă (33.400 de lei/an), din care să fie asigurată și bursa viitorilor 12 școlari. Receptiv la proiect, Gr. Al. Ghica l-a recomandat guvernului spre analiză și decizie, iar acesta, aprobându-l, i-a adăugat proiectul detaliat și, împreună, prin anafora, au fost retrimise domnitorului.

¹³ SJIAN, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1697/1850, f. 14-15.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798-1871)*, ediție de Georgeta Penelea-Filitti, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 206. Vezi și L. Boicu, *op. cit.*, p. 126.

¹⁶ Bunăoară, la începutul lunii iulie 1850, el reclama domnitorului Ghica abuzul evident al Departamentului de Interne, care, nesocotind excepțiile cuprinse într-o anafora domnească, în privința obligațiilor de cărașie ale locuitorilor din ținuturile Iași, Botoșani și Dorohoi, generase „confuzie și așa o nenorocită molătată tocmai în ramul lucrărilor publice, acel care, mai mult decât celelalte ramuri [...], are trebuință de energie, activitate și celeritate” (SJIAN, fond DLP-M, dosar 333/1849, f. 142-143).

¹⁷ Publicitatea, în astfel de cazuri, urmărirea efecte educative (*ibidem*, f. 146).

¹⁸ L. Boicu, *op. cit.*, p. 127.

¹⁹ *IN*, anul I, fasc. 1, octombrie 1921, p. 126.

Potrivit proiectului, „Școala de aplicație pentru drumuri și zidiri” (cu două secții: *Arhitectură* și *Poduri*) ce urma a fi înființată la Iași – unde funcționa deja Școala de Arte și Meserii, fondată cu un deceniu mai devreme de Carol Mihalik de Hodocin²⁰, impunea condiții și dispoziții clare, vizând: vârsta, pregătirea și abilitățile lingvistice și tehnice ale candidaților, disciplinele și durata studiilor, selecția și retribuția corpului profesoral, conducerea și administrația, în sfârșit, soarta „studentilor” după absolvire. Motive doar bănuite sau presupuse au determinat, însă, ca asemenea proiect școlar – impresionant prin rigoare, claritate, concizie și oportunitate – să nu se materializeze atunci, influxul specialiștilor și al consultanților străini continuând și sub domnia deschisă a lui Gr. Al. Ghica.

După cum am mai afirmat și cu alt prilej, proiectul lui Kogălniceanu, aparent sacrificat, pare să fi fost încorporat în cuprinsul altuia, mai amplu, inițiat în aceeași perioadă, respectiv, *Așezământul pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei*²¹, la care ostenise alături de Anastasie Panu, Dimitrie Rallet, Constantin Hurmuzachi, August Treboniu Laurian și Petrache Cazimir. Primind înalta aprobare a domnitorului, noul așezământ, publicat în broșură la începutul anului 1851, oficializa gratuitatea învățământului primar, consacrarea limbii române ca singura limbă de predare în școlile publice, înființarea, în cuprinsul fiecărui județ, a unei școli satești, dezvoltarea rețelei de școli tehnice și economice [subl. ns.] în Moldova, implicit organizarea întregului sistem de învățământ de către o comisie condusă de istoricul și filologul Gheorghe Săulescu, comisie din care însuși făcea parte, împreună cu Vasile Alecsandri, Nicolae Suțu, L. Rosetti, C. Hurmuzachi și Gh. Cuciureanu. Între atribuțiile majore ale acesteia erau cuprinse soluționarea problemelor spinoase ale pregătirii cadrelor didactice, ale elaborării programelor de învățământ, precum și ale manualelor școlare²². Or, rejudecând cazul și împrejurările, n-ar fi exclus, ba chiar foarte posibil, ca proiectul inițial al lui Kogălniceanu să fi fost „topit” în cuprinsul *Așezământului*, or să fi constituit un segment separat al acestuia. Iar implicarea sa, nu doar formală, în alte câteva proiecte și acțiuni administrative sau edilitar-gospodărești, precum redactarea noilor coduri (cu partea-i de contribuție la întocmirea proiectului de *Cod civil*), ori pentru organizarea participării Moldovei la Expoziția Universală de la Londra²³, cumulată, probabil, și cu lipsa mijloacelor financiare necesare, ar fi decis amânarea și reconfigurarea versiunii primare a proiectului.

Neîndoielnic, însă, cea mai sugestivă și mai edificatoare ipostază a *gospodarului* – în privința virtuților sale manageriale – a fost prilejuită de inaugurarea lucrărilor la Palatul Oștirii din Iași sau, cum a mai fost numită lucrarea în epocă, Cazarma Mare de la Copou²⁴, în vara anului 1850. La 15 iunie, acel an, Kogălniceanu prezenta domnitorului

²⁰ Dumitru Vitcu, *Începutul învățământului profesional în Moldova. Fondarea Școlii de Arte și Meserii de la Iași*, în Marius Balan, Gabriel Leancă (coord.), *Cultură juridică, stat și relații internaționale în epoca modernă. Omagiu profesorului Corneliu-Gabriel Bădăraș*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016, p. 357; idem, *Bicentenar Mihail Kogălniceanu. Adnotări și rectificări biografice*, în *AIIX*, tomul LIII, 2016, p. 141-161.

²¹ Despre acest proiect, vezi Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie*, București, Editura Enciclopedică Română, Editura Militară, 1971, p. XXXIX.

²² Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *Învățământul românesc în date*, Iași, Editura Junimea, 1979, p. 156-157.

²³ Constantin C. Angelescu, *Mihail Kogălniceanu, director al Departamentului din Lăuntru al Moldovei în 1851-1852*, în vol. omonim *Scrieri alese. Drept, istorie și cultură*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 111.

²⁴ Pe larg, Dumitru Vitcu, *Inadvertențe istorice gravate în marmură (la Cazarma Mare de la Copou)*, în *AIIX*, tomul LI, 2014, p. 361-368.

Ghica trei documente înfățișând, succesiv: 1) planul topografic al locului, „cu înșămănarea cazarmelor și a primblării proiectate”; 2) planul detaliat al „Cazarmei de infanterie și fațada ei”; 3) în sfârșit, programul complet al ceremoniei „pentru punerea pietrei de temelie” a edificiului, solicitând înalta încuviințare pentru punerea în practică a proiectului²⁵, precum și fixarea datei pentru desfășurarea procesiunii.

Din păcate, din cele două planuri menționate în cuprinsul referatului către Ghica Vodă, s-au păstrat la dosar doar planul topografic al locului unde urma a fi amplasată Cazarma, în imediata vecinătate a Grădinii Publice de la Copou, cu indicarea și distribuția parcelelor componente și a vecinătăților, precum și programul detaliat al ceremoniei, realizat de el, ori sub stricta-i supraveghere. Potrivit planului, pe care îl reproducem mai jos, „locul pentru cazarmă” cuprindea (fig. 1): în afara parcelelor situate în partea răsăriteană, numerotate, succesiv, de la 20 până la 31, un sfert de falce (adică 20 de prăjini)²⁶ din proprietatea spătarului Florescu, aflată pe latura nordică; o falce și un sfert (100 prăjini) „din locul ce se află alături”, spre apus; o altă falce și o treime (106,7 prăjini), divizată în zece parcele, fără a-i fi menționat proprietarul, către răsărit și, în sfârșit, trei pătrimi de falce (60 de prăjini) din terenul rezervat pentru „Piața carelor”, tot spre răsărit, către grădina publică. În total, suprafața terenului pe care urma a fi amplasată cazarma era de trei fâlcși și 46,66 prăjini (total = 286,7 prăjini).

Documentele menționate nu cuprindeau devizul cheltuielilor necesare, mai întâi, pentru despăgubirea proprietarului acelei suprafețe de teren²⁷, apoi pentru începutul și demararea lucrărilor, dar semnatarul lor se angaja să le prezinte domnitorului „îndată după închipuirea lor”. Dovedind încredere desăvârșită în tânărul său colaborator, Grigore Al. Ghica a dispus deîndată ca toate acele planuri să fie supuse controlului guvernamental și, fără a mai aștepta rezoluția Sfatului Administrativ în acea speță, fiind, probabil, sigur de avizul pozitiv al organului executiv, a fixat inaugurarea lucrărilor pentru ziua de 22 iunie 1850, respectiv „gioi, la 8 ceasuri” dimineața²⁸.

Data prestabilită pentru ceremonia inaugurală nu era întâmplătoare: marca începutul celui de-al doilea an al administrației politice moldovene, organizată potrivit prevederilor Convenției de la Balta Liman din 19 aprilie/1 mai 1849 și tălmăcită în limbajul epocii ca „aniversala domniei preafericitului domn stăpânitor” Grigore Alexandru Ghica²⁹.

²⁵ SJIAN, fond DLP-M, dosar 422/1849, f. 66.

²⁶ Ca veche unitate de măsură a suprafeței, o *falce* era egală cu 80 de *prăjini*, semnificând aproximativ un hectar și jumătate, sau 14.323 metri pătrați, confirmată astfel și prin *Regulamentul Organic* și conservată aidoma după introducerea sistemului metric (*apud* Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, Editura Științifică, 1971, p. 137-138).

²⁷ Proprietarul terenului era Mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, nicidecum aga Vasile Drăghici, cum consemna N. A. Bogdan în cunoscuta-i lucrare *Orașul Iași. Monografie istorică și socială ilustrată*, ediție anastatică de Olga Rusu și Constantin Ostap, Iași, Editura Tehnopress, 1997, p. 462.

²⁸ SJIAN, fond DLP-M, dosar 422/1849, f. 66.

²⁹ *Ibidem*, f. 76. Rectificăm, cu acest prilej, informația furnizată de N. Grigoraș, din care ar rezulta că domnitorul Ghica ar fi primit, în premieră, de la Departamentul Lucrărilor Publice, proiectul noii cazărmi, însoțit de devizul cheltuielilor estimate, abia la 4 ianuarie 1852. Or, la acea dată, dosarul prezentat domnitorului și „studiat timp de o lună” de acesta cuprindea, cu siguranță, doar costul lucrărilor „pe anul curgător”, până la săvârșirea a două etajuri, după băneștile închipuiri ce sunt”, în sumă de 397.744 de lei, aprobate de Sfatul Administrativ pentru acea etapă. Încât anul indicat pentru „țeremonia punerii pietrei de temelie la noua cazarmă de infanterie ce are a se zidi la Copou” nu este 1852, ci 1850 (N. Grigoraș, *Complexul de monumente de la Copou – Iași*, în *CI*, serie nouă, tomul IV, 1973, p. 186-187).

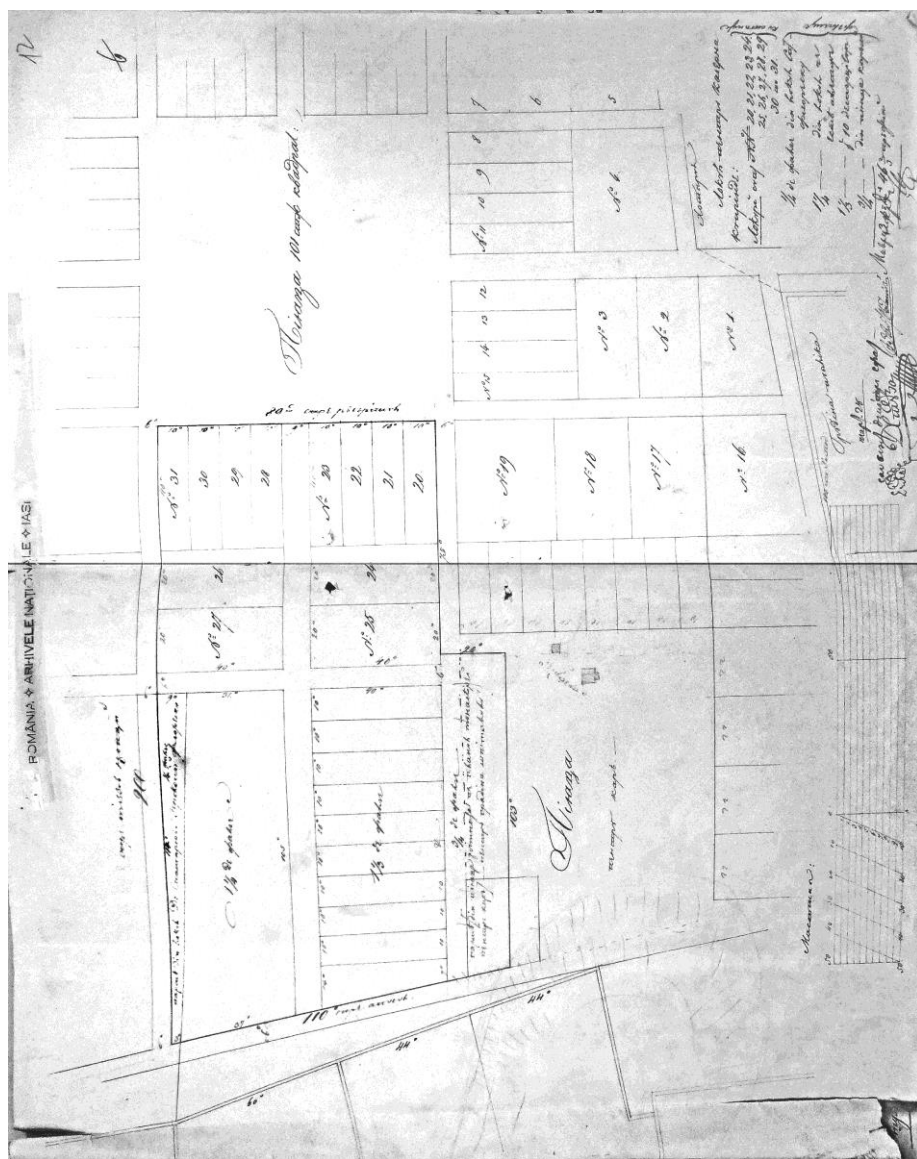

Fig. 1. Locul Cazărmii.

Iar pentru derularea programului festiv, Kogălniceanu a mobilizat pe toți factorii reprezentativi ai autorităților politico-administrative, militare și bisericești, precum și pe arhitecții nominalizați ai statului: M. Hartl, M. Nerman, St. Berzak și Lorent. Întrucât scaunul mitropolitan de la Iași, la acea vreme, era vacant (după Meletie Lefter), Biserica Ortodoxă avea să fie reprezentată de P.S. Veniamin Roset, episcopul de Roman. Dintre membrii Sfatului Administrativ, au participat la ceremonie vel-logofătul Constantin Sturza, ca ministru al Trebilor din Lăuntru și al Dreptății, general-inspectorul Miliției Moldovei, Neculai Mavrocordat, și – în lipsa ministrului titular al Lucrărilor Publice – directorul Departamentului, în persoana lui M. Kogălniceanu.

În strictă corespondență cu prevederile cuprinse în cele 12 puncte ale programului revizuit, locul destinat înălțării Palatului trebuia marcat, din ajun, printr-o brazdă săpată de ostași și prin fixarea unor căpriori înalți în cele patru colțuri, împodobiți, fiecare, cu „festoane de verdeață, preste care vor flutura bandiere naționale”. În partea dinspre răsărit a șantierului astfel delimitat, unde urma a fi așezată piatra de temelie a edificiului, un baldachin și un altar improvizat cu trofee militare, împodobite cu simboluri religioase și drapele, asigurau decorul indispensabil pentru săvârșirea cuvenitei liturghii de către episcopul de Roman, cu concursul înaltului cler și al cântăreților, programată a începe imediat după sosirea la fața locului a domnitorului Ghica. În prealabil, comandantul oștirii, N. Mavrocordat, trebuia să organizeze – cu un pluton de grenadieri – un careu în jurul pavilionului desemnat ca loc de rugăciune, acolo unde urmau a se așeza și miniștrii, împreună cu ceilalți demnitari ai statului „în uniformi mari”, dar și „alte persoane însemnate”. Evident, pentru asigurarea ordinii publice și evitarea neorânduinelilor, au fost mobilizați atât slujitori ai Departamentului Lucrărilor Publice, cât și ostași plasați, ca santinele, în principalele puncte de control.

Sosirea domnitorului Grigore Al. Ghica și a aghiotanților săi pe platoul Copoului a fost întâmpinată cu muzică și cuvenitele onoruri militare, după care a fost oficiată slujba religioasă, potrivit protocolului. Odată cu încheierea liturghiei, s-a trecut la săvârșirea punctului central (și laic) al programului și anume prezentarea, în fața lui Vodă Ghica și a întregii asistențe, a planului edificiului și a documentului gravat în plumb, ce urma a fi așezat „în piatra temeliei”, de către însuși directorul Departamentului, M. Kogălniceanu, având următorul cuprins:

„În numele Sfintei Treimi”

În ziua întâi, a anului al doilea, a Domniei Preainălțatului Domn Grigorie Alexandru Ghica VV, Domn Țării Moldovii, cu binecuvântarea Preasfințitului D. D. Veniamin Roset, Episcop de Roman, prezidând Sfatul Administrativ al Principatului, marele log(ofăt) Constantin Sturza, ministru Trebilor din Lăuntru și al Dreptății, comandând oștirea D. General-inspector Neculai Mavrocordat și, în vacanția postului de ministru, ocărmuind Departamentul Lucrărilor Publice, directorul, D[umnealui] maiorul Mihail Kogălniceanu, astăzi, în 22 iunie 1850, însuși Măria Sa Domnul au pus această piatră de temelie la Cazarmia cea Mare, ce pe platoul Copoului, în Iași, se ridică cu cheltuiala țării, după planurile întâiului arhitect al statului, D[umnealui] paharnicul Alexandru Costinescu.

Respectând cu strictețe ritualul înscris în program, arhitectul orașului, Alex. Costinescu, urma să-i înmâneze lui Gr. Ghica Vodă „măiestriile pietrăriei”, pentru ca acesta să coboare la nivelul proiectatei temelii și să zidească în rocă, „cu formalitățile cuvenite”, documentul gravat în plumb. Apoi, domnitorul oferea ustensilele primite ministrului Trebilor din Lăuntru și al Dreptății, Constantin Sturza, care depunea, la

rându-i, o piatră simbolică, gest urmat, succesiv, de ceilalți înalți demnitari prezenți, asistați de ostașii, reprezentând toate armele și de meșterii pietrari desemnați a definitiva lucrarea inaugurală. La încheierea ceremoniei, domnitorul Ghica primea de la episcopul Veniamin Roset drapelul sfințit al batalionului al II-lea de Infanterie, încredințându-l comandantului oștirii, care, îl transmitea ierarhic subordonaților săi, până la stegarul desemnat a-l duce în mijlocul unității. Cu defilarea militară în fața „Înălțimii Sale”, urmată de retragerea domnitorului la Palat, iar a trupelor, în vechea garnizoană, lua sfârșit o impresionantă ceremonie, menită a lăsa urme adânci nu doar în conștiința participanților activi ori pasivi, ci și în istoria urbei. Faptul că întregul program a fost conceput și s-a desfășurat sub directa îndrumare a celui care avea să se impună – prin suma faptelor politice și cărturărești – ca „arhitect al României moderne”³⁰ nu poate fi ignorat, iar istoria edificiului ar rămâne săracă fără cunoașterea nuanțată și corectă a momentului genezei³¹.

După încheierea acelei ceremonii inaugurale ce marca așezarea pietrei de temelie a cazărni, lucrările au și demarat în ritm și condiții relativ normale, prin raportare la împrejurări, cu reușite inițiale, urmate de sincop, în funcție de posibilitățile materiale, de starea vremii și a vremurilor, ca și de gradul de implicare a autorităților statului. Spre exemplu, când arhitectul Berzak a solicitat, la 2 iulie, Departamentului Lucrărilor Publice, aprobare pentru amenajarea unui adăpost special pentru protecția lucrătorilor pe timp de ploaie, spre a împiedica astfel risipirea lor (adesea nerecuperabilă), Kogălniceanu i-a cerut inspectorului desemnat pentru clădirile publice ale orașului, C. Gusti, ca, împreună cu arhitectul semnat, să confecționeze acea anexă, „întrebuințând însă cea mai mare economie și, spre aceasta, a lua și din lemnul i alte materialuri vechi ale Departamentului”³².

Cu siguranță, ritmul lucrărilor pentru acea construcție, proiectată inițial a avea baza pătrată, înălțată pe trei caturi „numai pe întinderea fațadei principale” și apreciată ca fiind „aproape uriașă față de celelalte clădiri existente în Iași”³³, va fi fost impus, desigur, în perioada următoare, de resursele financiare și umane angajate, variabile de la an la an și chiar de la sezon la sezon. Se adăugau însă dificultățile generate de starea drumurilor și de precaritatea sau insuficiența mijloacelor de transport³⁴ necesare pentru aducerea nisipului și a pietrei din carierele de la Păun, Bârnova și Ciurea, ca și incidentele sau accidente mai puțin previzibile.

Mult mai gravă, poate chiar decisivă pentru întreruperea, segmentarea și amânarea lucrărilor, s-a dovedit însă precipitarea evenimentelor politice externe, prin acutizarea „crizei orientale” și izbucnirea războiului Crimeii, în 1853, care au antrenat, odată cu ocupația armată străină (rusă, apoi austriacă) a Moldovei și Țării Românești, stoparea temporară a construcției, până la liniștirea spiritelor și normalizarea condițiilor pentru reluarea finanțării, implicit a execuției cazărni. Numai că împrejurărilor neprielnice din exterior li s-au adăugat ori li s-au suprapus, chiar de la început, unele circumstanțe economice, politice și sociale interne agravante, amplificate progresiv și iremediabil în

³⁰ Apud Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, un arhitect al României moderne*, Iași, Institutul European, 2005, *passim*.

³¹ Detaliile consacrate evenimentului sunt reproduse după studiul nostru *Inadvertențe istorice gravate în marmură...*, p. 361-368.

³² SJIAN, fond DLP-M, dosar 422/1849, f. 103.

³³ N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 462.

³⁴ Pentru detalii, vezi Leonid Boicu, capitolul *Transporturile*, în Valerian Popovici (coord.), *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 și 1864. Contribuții*, București, Editura Academiei Române, 1963, *passim*; idem, *Mijloacele, viteza și prețul de cost al transporturilor în Moldova la începutul secolului al XIX-lea*, în vol. omonim *Scrieri istorice alese*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2011, p. 39-46.

perioada de provizorat politico-administrativ de după încetarea mandatului septenal al lui Ghica, vădit prin organizarea mișcării unioniste din Moldova și declanșarea luptei pentru înfăptuirea Unirii Principatelor.

Apreciind ca hazardată inițiativa urbanistică a lui Ghica, de a reactiva de fapt un proiect constructiv mai vechi al înaintașului (și unchiului său), Mihail Sturdza³⁵, cel considerat cu îndreptățire „cronicarul întârziat al Moldovei”, Manolache Drăghici, nota îndeajuns de lapidar, dar suficient de sugestiv, condițiile interne, deloc favorabile în propria-i opinie, materializării proiectului inițial.

După ce au format, deci, și batalionul al 2-le de pedestrime a străzii pământești – ce era numai însemnat prin statute, dar neîndeplinit în natură, după așezământ, din pricina holerei din 1848 – s-au apucat să zidească Cazarma de la Copou, o fundație uriașă și frumoasă, de s-ar fi putut găti pe planul de pe hârtie³⁶.

Doar că proiecția, ca atare, în dimensiunea prezentată scriptic, era considerată o „întreprindere nepotrivită atunce” pentru finalizare, din mai multe motive.

Primul dintre acestea – când spectrul noii ediții a crizei orientale încă nu se configurase – consta în sărăcirea țării, amenințată cu foametea, „vânzându-se mălai în loc de pâine la pitărie, lucru ce nu s-au mai pomenit în Iași”. Situația se agravase mult și din cauza crizei monetare: „lipsa banilor și milionul de carboave cerut de ruși, după hotărârea Porții, în despăgubirea oștilor venite la anul 1848”, zădărnicea inițierea și cu atât mai puțin materializarea oricărui proiect edilitar mai amplu.

În al doilea rând, aprecia postelnicul Drăghici, „nici avea guvernul trebuință de așa cazarmă pentru câtă miliție era, ca să cheltuiască 20.000 galbeni din casele obștești”. Mai mult ca sigur, pe durata războiului și, îndeosebi, a absenței domnitorului Ghica din țară (după retragerea-i voluntară la Viena), lucrările vor fi fost întrerupte sau abandonate, de vreme ce același cronicar nota – pe temeiul propriilor observații *de visu* – că

[...] astăzi se vede o creastă de zidiri întinse la Copou, ce samănă cu răsipele unei cetăți din vremea romanilor. Această zidire, care avea să fie, spre lauda domnitorului, ruinată mai înainte de a fi gata, fiind în partea cea mai expusă publicului capitalei, produce în loc de laudă, în toate zilele, nou subiect de critică³⁷.

Opinie asemănătoare, cu accente ironice la adresa domnitorului, formula și supusul britanic G. D. Murphy Byrne, care, întemeindu-se pe zvonuri, afirma că orice proiect i s-ar

³⁵ Inițiativa ridicării unei cazărmi la Copou, în locul celei existente în fața Palatului Domnesc și a improvizațiilor din preajmă, pomenite de N. A. Bogdan (*op. cit.*, p. 462), este mai veche, aparținând încă din anul 1845 lui Mihail Sturdza (vezi Constantin Cihodaru, Gheorghe Platon (coord.), *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 462). Ea relua, de fapt, proiectul anterior de construcție a unei cazărmi în incinta Curții Domnești, întocmit de inginerul Singurov și dat în antrepriză, pentru efectuarea lucrărilor, arhitectului Jean Freywald (Gh. Ungureanu, *Secretariatul de Stat al Moldovei. 1832-1862. Inventar arhivistic*, București, 1966, p. 40, dosar 173/1832-1851). La 24 martie 1845, general-inspectorul Miliției Moldovei, Dimitrie Sturdza, ceruse să se construiască o nouă garnizoană pe terenul situat pe platoul Copoului, dincolo de „bariera Podului Verde”, aparținând Mănăstirii Trei Ierarhi. Însușindu-și proiectul, Sfatul Administrativ al Moldovei l-a și înaintat, spre aprobare, lui Mihail Sturdza, la 3 aprilie 1845, obținând avizul favorabil al acestuia. Dar, insuficiența resurselor bugetare, cumulată cu apariția altor priorități și, desigur, cu „vălmășagul” anilor care au urmat până la îndepărtarea din scaunul domnesc al lui Vodă Sturdza (1849) vor fi constituit motive temeinice pentru amânarea începerii lucrărilor, obiectiv preluat, așadar, de succesor și trecut pe lista urgențelor propriei administrații.

³⁶ Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani*, tomul I, Iași, 1857, p. 232.

³⁷ *Ibidem*, p. 232 și urm.

fi prezentat lui Ghica și oricât ar fi costat – ignorând posibilitățile financiare ale țării – l-ar fi aprobat, poruncind să fie pus deîndată în aplicare; „nu-l jenau ruinele construcțiilor începute și neterminate”. Și mai adăuga, cu vădită ironie, că

[...] ruinele gigantice de la Copou transmit posterității ideea despre măreția concepțiilor arhitectonice ale lui Grigore Ghica, care a reușit să facă Vistieriei publice o pagubă de două sute de mii de ducați, adică două milioane patru sute de mii de franci³⁸.

Cuvinte de ocară, cu aceeași destinație, erau formulate și de un oarecare maior Gh. Cristea, care, în cuprinsul unei broșuri publicată la Iași, în 1855, afirma că, personal, alături de alți camarazi, fusese obligat să lucreze degeaba la salahorii, ca să „transporte stânci la cazarma de la Copou”³⁹.

Speranțe sau numai iluzii, centrate pe o „iminentă” reluare și încheiere a lucrărilor aveau să fie exprimate în răstimp, dar numai după ce obiectivul cardinal al generației pașoptist-unioniste, crearea statului național român modern și dotarea acestuia cu instituțiile corespunzătoare, a devansat orice alt proiect edilitar și investițional din ajun.

Dacă e să acordăm credit unor informații apărute în presa de dată mai recentă, răspândite și în spațiul virtual (internet), fără a fi indicate însă sursele documentare, până la plecarea lui Grigore Al. Ghica din scaunul domnesc, la 8 iulie 1856,

[...] de abia se turnaseră temeliile și se ridicase jumătate din înălțimea primului nivel. Din această cauză, proiectul nu a mai fost continuat, ci chiar abandonat. Drept urmare, trupele care nu încăpeau în imobilele de la vechea Curte Domnească, după secularizarea bunurilor mănăstirilor, au fost cantonate astfel: la mănăstirea Cetățuia, Infanteria și, la mănăstirea Frumoasa, Artileria (în 1866), în incinta Palatului Domnesc⁴⁰.

Desigur, cauzele suspendării construcției trebuie căutate în prefacerile politico-administrative ale societății românești, în ansamblu, care au urmat după plecarea lui Ghica din scaunul domnesc și regândirea sau revizuirea tuturor priorităților investiționale, incluzând și pe cele edilitare, din vremea Unirii și a primului domnitor al statului național român modern, Alexandru Ioan Cuza⁴¹.

După îndepărtarea de la tron – prin acțiunea conspirativă din 11 februarie 1866 – a celui mai vrednic reformator de țară din câți s-au perindat la tronul României moderne și „după oarecari insistențe din partea reprezentanților Iașului”, spre a-l cita iarăși pe N. A. Bogdan, autoritățile guvernamentale l-ar fi însărcinat, în același an, pe arhitectul Carl von Kugler să refacă proiectul inițial al cazărzii din Copou, ceea ce acesta ar fi și realizat; „impozant, ca aspect exterior”, dar rămas, în continuare, în nelucrare. Peste alți șase ani, în 1872, urmând aceeași sursă informativă, colonelul Alexandru Cernat, viitorul ministru de Război, în calitatea-i de comandant al Diviziei a IV-a militare din Iași, raportând guvernului Lascăr Catargiu situația precară a cantonamentului trupelor din fosta capitală a Țării Moldovei, ar fi solicitat construcția de noi cazărmi și continuarea edificării celei de la Copou, pentru care „se făcuse un nou plan, pe bază simplă, liniară,

³⁸ Apud N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 187.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Ion N. Oprea, *Cazarma Mare din Copou – Iași, efectiv cucerită*, în „Luceafărul”, anul 14, Botoșani, 22 mai 2014. Informația privitoare la relocarea trupelor a fost preluată, desigur, de la N. A. Bogdan, *op. cit.*, p. 462-463.

⁴¹ Vezi, îndeosebi, G. Zane, *Probleme de economie financiară în timpul domniei lui Al. I. Cuza*, în L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub (coord.), *Cuza Vodă. În memoriam*, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 261-328.

de un inginer arhitect al Ministerului de Război, P. A. Tobai, în anul 1870”. Presupunem că din aceleași rațiuni economico-financiare, suprapuse împrejurărilor politice încă tulburi, abia în 1875 autoritățile guvernamentale au acceptat și dispus „continuarea zidirii cazărnilor de la Copou, însă considerabil redusă” față de proiectul inițial⁴².

După finalizarea corpului principal al clădirii,

[...] s-a mai clădit, pe locul aripei drepte, a(le) cărei temelii s-au scos, o cazarmă mai mică, în două rânduri, pentru escadronul de jandarmi călări, iar în dos, mai multe pavilioane, pentru spitalul militar și diferite alte trebuințe ale armatei locale, ca: depozite de muniții, manutanță, grajduri, etc., toate însă neavând nici o importanță ca stil sau cost al lucrărilor⁴³.

Fig. 2. Palatul Oștirii sau Cazarma de la Copou.

(Sursa: *Album general al României, județul Iași*, de Alex. Antoniu, Iași, 1893, p. 41, <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=9458-albumul-general-al-romaniei--1893>)

Cert rămâne faptul că a trebuit să mai treacă ceva vreme de la inaugurarea, cu mare fast, a lucrărilor – răstimp cu prefaceri profunde la nivelul societății românești, în

⁴² N. A. Bogdan nota că „clădirea ce se vede astăzi [1913 – n.ns.] și pe care o reproduc după o fotografie, nu este decât o aripă din corpul de clădire ce fusese proiectat și pentru care se zidise de mult temeliiile și jumătate de rând, omițându-se tocmai corpul central și întreaga aripă dreaptă a clădirii. Costul completării clădirii, după cum o vedem acum, a fost de vreo jumătate de milion de lei” (*op. cit.*, p. 463).

⁴³ *Ibidem*.

ansamblu și cu rectificarea proiectului inițial al cazarmii – până când actuala și impozanta „Bastilie” ieșeană a dobândit forma finală, spre a-și îndeplini astfel menirea și a oferi, totodată, fostei capitale moldave o palidă mângâiere „urbanistică” pentru jertfa politică autoimpusă din 1859. Pentru că abia după trei decenii de la așezarea pietrei de temelie și a documentului gravat în plumb, purtând semnăturile înalților demnitari ai Moldovei, Palatul Oștirii, sau Cazarma Mare de la Copou, putea găzdui defilarea trupelor în onoarea Alteței Regale Carol I, a familiei princiare și a ministrului de Război, colonelul Dimitrie Lecca, aflați cu toții în vizită în orașul apreciat, de succesorul lui Al. I. Cuza, ca „a doua capitală a României”⁴⁴.

Poate surprinde absența „ctitorului” Kogălniceanu de la ceremonie, numai că aceasta, la acea dată, nu mai făcea parte din echipa guvernamentală; încă din primăvară (la 17 aprilie), premierul Brătianu se dispensase de serviciile ministrului său de interne, care-l incomoda vădit în exercițiul funcțiunii, preluând portofoliul ca interimar și oferindu-i, compensatoriu, postul și funcția de ambasador al României la Paris⁴⁵. La 16 iunie, Kogălniceanu pleca în capitala Luminilor în calitatea-i oficială de cel dintâi ministru plenipotențiar al României independente, prezentându-și scrisorile de acreditare președintelui Republicii franceze, Jules Grevy, căruia i-a făcut o impresie excelentă.

Dar, și de acolo, a intrat repede în conflict cu guvernul, criticând aspru atitudinea concesivă a acestuia, față de Austro-Ungaria, în „chestiunea Dunării”, acolo unde autoritățile imperiale ceruseră ca, în comisia mixtă, să dețină președinția permanentă, cu vot preponderent pentru controlul navigației între Vârciorova și Galați, adică până la gurile marelui fluviu. La 10 august 1880, el a transmis fostului coleg de cabinet Vasile Boerescu, titular la Externe – acolo unde se cuibărise „lenevirea, neștiința, incapacitatea și, mai ales, șiretlicul împodobit cu numele de artă diplomatică” – un memoriu, protestând răspicat împotriva sacrificării intereselor țării în favoarea pretențiilor habsburgice. Destinatarul a calificat documentul primit drept „un rechizitoriu în formă în contra unei mari puteri”⁴⁶, fără a purcede la reacțiile diplomatice insistent solicitate. În decembrie același an, Kogălniceanu a elaborat un nou memoriu, pe aceeași temă, destinat însă ambasadorului Rusiei la Paris, prințul Orlov, în încercarea de a ralia poziției sale și alte state europene, document care, împreună cu memoriul din 10 august, avea să fie cuprins în cunoscutul său studiu *Chestiunea Dunării*, publicat doi ani mai târziu⁴⁷. N-a ezitat să-l informeze și pe Brătianu asupra inițiativelor sale diplomatice, îndemnându-l să acționeze consensual, pentru „înlăturarea unei adevărate nenorociri naționale” și solicitându-i, la începutul anului 1881, un concediu sub motivul (improvizat) că „afacerile mele private îmi reclamă prezența” în țară⁴⁸.

⁴⁴ Cu prilejul primei sale vizite în fosta capitală a Țării Moldovei, în august 1866, principele Carol I afirma că orașul Iași „a sacrificat totul pentru a da națiunii române cea mai mare putere: Unirea”. De aceea, „eu îl consider ca a doua capitală a României și sunt decis de a rezida în el regulat, dacă voi putea, o parte a anului, îndată ce chestiunile generale de organizațiune interioară mi-ar permite” (N. A. Bogdan, *Regele Carol I și a doua sa capitală. Relații istorico-politice scrise din inițiativa primarului Iașului, G. G. Mărzescu*, Iași, 1916, p. 18 și urm.; Gheorghe Iacob (coord.), *Iași. Memoria unei capitale*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2008, p. 130-137).

⁴⁵ *MOF*, 19 aprilie 1880, p. 2847.

⁴⁶ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie*, p. LXVIII.

⁴⁷ În cuprinsul aceluia, el avertiza că „Acvila Imperială își înfinge cângile pe marile debușuri ale comerțului și ale puterii în Orient [...]. Combătând din toată inima și cu toate puterile ce mi-au rămas încă încercările guvernului austro-ungar de a ne domina economic, de a intra în viața noastră politică, comercială, socială, de a se insinua în toți porii organismului nostru, cred că îmi fac datoria de bun român, cred că-mi îndeplinesc o datorie către acele generații energice și generoase, care cu lungi trude și sacrificii au făcut România de astăzi” (*apud* Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu, un arhitect al României moderne*, p. 93).

⁴⁸ *Idem*, *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie*, p. LXIX.

Care a fost urmarea acestor demersuri? Kogălniceanu a fost rechemat, definitiv, în țară la 1 iulie 1881, după ce, la 18 ianuarie același an, el dezmințea zvonurile cooptării sale în guvern, la Externe, invocând chiar demisia de la post: „Niciodată și absolut niciodată eu nu voi mai lua loc pe banca ministerială, nici cu domnul Brătianu, nici cu domnul Boerescu”, care, în opinia lui, reprezentau „politica austro-germană” și „înrobirea Dunării”⁴⁹. Dezgustat și de intrigile țesute de adversari, a decis să pună capăt oricărei combinații ministeriale, focalizându-și atenția pe lupta pentru ameliorarea sorții țăranilor (în împrejurările grele care au tulburat lumea satelor în 1888) și, în egală măsură, pe activitatea în cadrul Academiei Române, în ipostazele de vicepreședinte și, ulterior, de președinte al înaltului for științific și cultural al țării⁵⁰. Iată, așadar, adevăratele motive ale absenței sale de la parada organizată la Iași, în toamna anului 1880, cu prilejul vizitei regale pe platoul Copoului, unde străjuia Palatul Oștirii, proiectat și început cu trei decenii mai înainte⁵¹.

Revenind însă la momentul inaugural al Palatului Oștirii, presa locală prezenta astfel evenimentul desfășurat atunci la Iași:

Martî [21 octombrie/2 noiembrie – n. ns.], pe la 10 ore, dimineața, trupele începură a se îndrepta spre platoul de la Copou, unde, pe la orele două p.m., după ce au fost inspectate de A.S.R. Domnul, defilă prin fața A.S.R. Domnului, care era urmat de toată suita sa și de A.S.R. Doamna, care asista la această defilare într-un landou⁵², acompaniată de damele de onoare [...]. La această defilare au asistat mii [sic!] de spectatori, atât în trăsură, cât și pe jos. Nu se mai găsea nici o trăsură liberă prin oraș⁵³.

Toată această paradă, găzduită de „platoul de la Copou” unde fusese proiectată și înălțată cazarma, este de presupus – în lipsa altei informații certe – că se va fi desfășurat pentru a marca chiar încheierea lucrărilor și darea în folosință oficială a mărețului edificiu, de vreme ce alt motiv, sau pretext, al vizitei princiare nu se cunoaște (încă). Ar mai fi de adăugat faptul că același ziar local consemnase prezența la Iași a colonelului Lecca și în primăvara aceleiași an (aprilie),

[...] pentru a inspecta garnizoana și a studia planul noilor clădiri ce se vor face la Școala fiilor de militari. Asemenea, se va pune în studiu și reclădirea vechilor cazărmi din curtea Palatului Administrativ, pentru care Camera a votat un credit⁵⁴.

Or, inspecția garnizoanei, asociată cu studiul noilor proiecte constructive din curtea vechiului Palat, recomandă de la sine etapa finală a lucrărilor de la Copou, care nu mai făceau obiectul vreunei noi alocății bugetare. Nu este exclus, ba chiar foarte posibil, ca vizita ministrului să fi prefațat intenția și, ulterior, decizia domnitorului de a-și revedea „a doua capitală”, pentru care s-a și deplasat în Moldova în toamna aceleiași an.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Constantin C. Angelescu, *Mihail Kogălniceanu și Academia Română*, în vol. omonim *Scrieri alese. Drept, istorie și cultură*, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 449-474.

⁵¹ Rectificăm, cu acest prilej, propria supoziție avansată anterior, altundeva, că absența ctitorului Kogălniceanu s-ar fi datorat prezenței, în suita princiară, a ministrului de Război, colonelul Dimitrie Lecca, unul dintre principalii trădători ai lui Cuza, în noaptea de 11 februarie 1866, față de care a și manifestat o constantă aversiune.

⁵² Landou = trăsură acoperită.

⁵³ „Curierul” (Balassan), Iași, anul VIII, nr. 120 din 22 octombrie/3 noiembrie 1880, p. 1 și 3.

⁵⁴ *Idem*, nr. 36 din 4 aprilie 1880, p. 3.

Desigur, paranteza de față, menită a marca epilogul unei inițiative edilitare reclamată de necesitățile ȃștirii moldovene, al cărei prolog (consumat cu trei decenii mai devreme)  l consacrase drept „staroste” de ceremonie  i nu doar ca simplu martor pe omniprezentul Kogălniceanu, face abstracție de multe alte momente  i ipostaze în care spiritul său reformator s-a ilustrat de timpuriu, configur nd  i întărind alesele-i virtuți edilitar-gospodărești, probate cu asupra de măsură după 1859. Altfel spus, biografia sa ar fi incompletă fără cunoașterea tuturor preocupărilor ( i) de natură administrativă, care au premers, nuanțat  i îmbogățit cariera-i politică, alăturată celei cultural-științifice, definind astfel personalitatea complexă a reformatorului.

 ntorc ndu-ne, așadar, în timp, asupra preocupărilor sale de natură administrativă, să reamintim că, la scurtă vreme după inaugurarea lucrărilor la Palatul Oștirii din Copou, în iulie 1850, același director al Departamentului Lucrărilor Publice, împreună cu aga Gheorghe C lman, semna  i puneau la dispoziția autorităților centrale un *proiect de instrucții pentru Eforia Comunității evreiești din capitală*⁵⁵. Potrivit documentului, care urma să devină act normativ, menit a compatibiliza raporturile interinstituționale, noua eforie, alcătuită din cinci persoane „de națiune evreiască”, alese anual de către starostii breslelor  i fruntașii obștii, se constituia în structură administrativă subordonată Departamentului din Lăuntru, prin mijlocirea Sfatului municipal al capitalei. Eforia comunității evreiești avea o cancelarie, un secretar  i un casier aleși pe propria-i răspundere  i întăriți de organul ierarhic superior, mărginindu-i-se atribuțiile  i competențele în conformitate cu dispozițiile hrisovului domnesc din 20 iulie acel an.  n privința reorganizării  i întreținerii spitalului comunității, urma a respecta instrucțiunile Epitropiei Casei Spitalelor Sf. Spiridon din Iași, iar în domeniul învățământului, obligată să respecte legislația școlară în vigoare. La cererea autorităților locale, trebuia să ofere informații „ce vor fi cerute de către politie atingătoare de individe din comunitate, sau la prilej de slobozire de răvașe de drum, sau în oricare altă privire şi va fi răspunzătoare pentru exactitatea unor asemenea științe”⁵⁶.

Este vădită,  i în această ipostază, preocuparea lui Kogălniceanu de a „disciplina”, pe de o parte, raporturile interinstituționale, insuficient sau imprecis reglementate până atunci şi, pe de altă parte, relațiile autorităților locale cu minoritatea etnică evreiască, din perspectiva doritei (de el) integrări a acesteia în societatea românească a vremii. Pe ambele direcții, a stăruit  i în următorii ani sau decenii, exers nd practic predispozițiile sau valențele reformatoare ale viitorului ministru, prim-ministru  i parlamentar, afirmate plenar sub regimul politic instituit în Principatele Unite la 1859 şi continuate apoi sub cel al monarhiei constituționale, după 1866.

Un alt concludent exemplu, aparent marginal, corelat totuși unui proiect mai amplu în care a fost implicat spre sfârșitul anului 1850, rotunjește  i nuanțează efigia bunului gospodar şi a  naltului demnitar M. Kogălniceanu. Secvența e legată de preocuparea domnitorului Gr. Al. Ghica de a elabora noi *coduri* (civil  i penal) după model francez⁵⁷, prilej cu care s-a arătat interesat şi de „radicala reformă a *grosurilor* din țară”⁵⁸, adică a pușcăriilor. Ca membru în comisia de redactare a codurilor, numit de Ghica să lucreze alături de Nicolae Suțu, C. Rolla, Damaschin Bojinca, Nicolae Docan  i D. Korne, lui Kogălniceanu  i revenea – ca obligație desprinsă  i  nscriș  ca atare în

⁵⁵ SJIAN, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1715/1850/1859, f. 62.

⁵⁶ *Ibidem*. Pentru alte detalii, a se vedea studiul nostru *Secvențe documentare din viața socială a comunității evreiești ieșene (1850-1859)*, în *SAHIR*, Iași, tomul XIII, 2016, p. 99-122.

⁵⁷ „Buletinul oficial al Moldovei”, Iași, 17 decembrie 1850, p. 399-400.

⁵⁸ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, tomul I, Iași, 1855, p. 545.

„fișa postului” ocupat în Departamentul de resort – sarcina reformării și uniformizării spațiilor de recluziune din țară, în încercarea de a le apropia de standardele existente în alte state europene.

În acest sens, a solicitat tuturor isprăvniciilor din Moldova „o lămurită descriere a închisorilor”, ca și a locurilor în care erau ținuți cei arestați, înainte de a fi judecați; „și așa am putut ajunge – consemna el într-un raport către Cărmuire, la 11 ianuarie 1851 – a avea o deplină cunoștință despre îmbunătățirile ce sunt neapărate”. Între altele, sublinia că, pentru ameliorarea situației constatate prin anchetă, era necesară „întreaga prefacere a *grosurilor*”, întrucât starea celor existente era apreciată ca intolerabilă:

[...] pe la unele ținuturi, o singură odaie și cu o bortă în pământ slujesc de închisoare la mai multe zecimi de oameni. Cea mai mică despărțire între sex-uri, între prepus și faptă, între gradul vinei lor, nu este și, pe lângă toate aceste, apoi chiar încăperile de astăzi sunt în ruine. Toate *grosurile* din țară, în număr de 13 [câte o închisoare în fiecare ținut – n. ns.], trebuie făcute din nou; din aceste însă, opt nu rabdă cea mai mică întârziere, încât chiar în iarna aceasta, nefiind cu putință a se ținea în ele pe nenorociții închiși, Departamentul, din poronca Înălțimii Voastre, au scris isprăvniciilor ca să închirieze înadins case pentru vremelnica lor mutare⁵⁹.

Reforma sistemului penitenciar ar fi trebuit să înceapă, potrivit socotinței lui Kogălniceanu, cu introducerea

[...] principiului despărțirii sexelor și a vinelor, a păzirii regulilor penale și, prin o bună tratație, a se asculta glasul omenirii, care cere ca pedeapsa să nu vie înaintea judecății și că nici osânditul să nu fie expus unei groaznice tratații, care astăzi, din nenorocire, este soarta tuturor închișilor prin *grosuri*⁶⁰.

Mai mult decât atât, pune la dispoziția domnitorului „planul unui gros”, care, dacă era acceptat, putea fi luat ca model, flexibil, „după numărul aproximativ al arestaților ținutului unde ar fi a se zidi”. În cuprinsul planului ofertat, aprecia drept obligație ca

[...] închisoarea femeilor să fie despărțită de cea a bărbaților și acei oprți numai pentru datorii și pentru mici călcări de poliție sau vine nevătămatoare [altfel spus, contravenienți – n. ns.] n-au nici o comunicație cu acei căzuți sub prepus de crime⁶¹.

Așadar, spațiile de recluziune trebuiau separate, în funcție de gravitatea faptelor comise sau numai presupuse, nemaivorbind de separația firească a sexelor și de pericolul social reprezentat de cei aflați în stare de arest.

În plus, planul reformator – inspirat, cu siguranță, din modelele vest-europene – impunea necesitatea ca, pe lângă fiecare închisoare să fie asigurată „o mică primblare umbrită cu copaci și neapărată sănătății închișilor”. Dar, conștientizând faptul că realizarea unor asemenea zidiri ar fi constituit o povară mult prea costisitoare pentru stat, spre a le asuma în regie proprie, adică „mai presus de puterile sale”⁶², propunea ca ridicarea acelor închisori să fie făcută în comun, de stat și municipalități, urmând ca întreținerea și reparația lor să rămână exclusiv în seama eforturilor orașenești.

⁵⁹ *Ibidem*. Obiceiul de a închiria imobile de la particulari și de a le utiliza ca localuri de recluziune pentru arestați era mai vechi, mai ales în capitala țării.

⁶⁰ Pentru alte detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Mihail Kogălniceanu și virtuțile reformatoare ale justițiarului*, în Cristian Ploscaru (coord.), *Elita românească și itinerariile modernității. Omagiu profesorului Mihai Cojocariu*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2021, p. 341-356.

⁶¹ *Ibidem*, p. 345.

⁶² *Ibidem*. Vezi și *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, p. 546.

Înalta aprobare din partea domnitorului Ghica a venit la 12 martie 1851, cu precizarea că cele două departamente direct implicate, cel din Lăuntru și, respectiv, al Lucrărilor Publice, urmau a stabili partea de contribuție a eforturilor, fiind atente „a se lua de *pravăț* [model – n. ns.] mai mult soliditatea decât eleganța care pricinuieste cheltuială de prisos”. Totodată, se încuviința ca închisoarea din Iași să fie zidită „pe locul temniței”, care era însemnat pe schița anexată documentului, cu mențiunea că „această zidire să se înceapă și să se săvârșască cât s-ar pute mai neîntârziat”⁶³.

Cât de convins va fi fost domnitorul în privința necesității proiectului reformativ lansat, în domeniu, de Kogălniceanu, se poate deduce și din recomandarea făcută instituției al cărei director era acesta ca, din veniturile proprii, să construiască și la Târgu Ocna „o închisoare solidă cu zid prin-pregiur, în apropiere de groapa Ocnei, care va sluji de adăpost vinovaților în vreme de noapte, iar ziua vor fi coborâți în groapă spre a lucra după obicei”⁶⁴. În acest sens, cerea guvernului ca prin mijlocirea ministerului de resort „să trimată la fața locului un arhitect al statului spre a face planul și devizul acestei închisori și îndată va și da-o în antrepriză, iar *binaoa* [clădirea, construcția – n. ns.] să fie în desăvârșire gătită până în toamna anului viitor”. Motive temeinice, de ordin financiar, dar și politice, aveau să conducă la întârzierea finalizării „castelului” de la Tg. Ocna⁶⁵, ca și a închisorii de la Iași, până în 1855, dar problematica circumscrisă domeniului și semnificația tuturor acțiunilor inițiate sau controlate administrativ adaugă noi dimensiuni personalității celui care a îndeplinit temporar funcția de director al departamentului de profil.

Deși de scurtă durată, experiența administrativă acumulată în funcția încredințată de domnitor la începutul deceniului șase al veacului al XIX-lea avea să fie reluată, amplificată și valorificată de Kogălniceanu în noile împrejurări politice deschise de actul Unirii Principatelor. Înscrișă între numeroasele și complexe probleme cu care a fost confruntat în ipostazele de președinte al Consiliului de Miniștri și de ministru interimar la Interne, reforma sistemului penitenciar l-a preocupat, îndeosebi, cu prilejul dezbaterii și elaborării celor două Coduri, *Civil* și *Penal*, în primăvara anului 1864. De astă dată însă, nu atât latura tehnică-administrativă a închisorilor din Principatele Unite – precumpănitoare pentru fostul director de departament – îi va reține obsesiv atenția, cât mai cu seamă tratamentul aplicat vinovaților (arestați sau deținuți), în virtutea noii legislații penale, dorită mai blândă decât în trecut și chiar mai relaxantă decât modelele europene urmate.

În opinia sa, detenția nu trebuia să mai fie acel cumplit loc de tortură și de infamie din Evul Mediu, ci unul de autentică reeducare și de recuperare socială a celor închiși. „Pedepsa – preciza el într-una din cele două «circulare instructive» transmise, la 1 și 4 aprilie 1864, prefectilor și Serviciului Închisorilor Publice – e un mijloc pentru societate; scopurile ei sunt îmbunătățirea, îndreptarea culpașului și, totodată, intimidarea nu numai a delicventului, dar și a mulțimii”. Capacitatea de influență a pedepsei aplicată unui delincvent prelua, în opinia fostului avocat pledant, oricăror alte soluții degradante încă aplicabile în țară, deopotrivă celor judecați, ca și celor aflați sub anchetă:

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ „Buletin. Foia publicațiilor oficiale a Prințatului Moldaviei”, Iași, duminică în 15 ianuarie 1851, p. 1.

⁶⁵ Gr. I. Dianu, *Istoria închisorilor din România*, București, 1900, p. 62. Vezi și Dumitru Vitcu, *Geneză unui temut edificiu: „Castelul” de la Tg. Ocna*, în „Vitriliu”, Bacău, anul XXXII, nr. 60, aprilie 2024, p. 7-11.

Toate măsurile, fie chiar recomandate de siguranțe ca mai ușoare de îndeplinit, care au un caracter batjocoritor, pentru ne înverșunarea omului și dezbrăcarea lui de toată simțirea, de rușine, de amor propriu, este mai bine să se înlătureze, domnule prefect. Rasul pe jumătate, îmbrăcarea sub două culori, metoda de-a încătușa pe arestat de gât și de a-l târî astfel dorobanțul de pe înălțimea calului, pe sub ochii publicului, sunt măsuri cu totul condamnabile⁶⁶.

În continuare, Kogălniceanu instruia pe prefecți să recurgă la alte mijloace pentru asigurarea liniștii publice și a securității oamenilor, interzicând intendenților sau gardienilor din pușcării să-i mai umilească pe cei reținuți și avertizând că „asemenea purtare va provoca din parte-mi, în viitor, nu numai dezaprobare, dar și urmărirea făptuitorilor”⁶⁷. Este evident, așadar, spiritul nou, de influență apuseană, pe care semnatul circularii se străduia să-l „aclimatizeze” în societatea românească pentru a o apropia astfel de standardele lumii civilizate.

Trecând peste alte instrucțiuni transmise instituțiilor responsabile și personalului din subordine⁶⁸, să consemnăm insistența sa pe cultivarea caracterului educativ și recuperator al pedepselor aplicate condamnaților, solicitând autorităților de resort să se implice cu mai multă fermitate în acțiunea de recuperare socială a celor eliberați și de reintegrare a lor în societate, de a nu lăsa această misiune doar în seama familiilor lor. Printr-o nouă „circulară explicativă” transmisă la 22 aprilie același an, adresată prefecților de județe, care document era însoțit de *Regulamentul general pentru arestele districtuale din toată țara*, Mihail Kogălniceanu făcea câteva precizări de ordin administrativ, de această dată din perspectiva *legii comunale* abia trecută prin Parlament⁶⁹, care fixa „o analoghie absolută între drepturile și îndatoririle comunelor cu trebuințele și interesele lor cele curat locale”. Întrucât în cadrul obligațiilor autorităților municipale intra și întreținerea „arestelor districtuale”, prim-ministrul promitea, în numele guvernului pe care îl conducea, să asigure „acest serviciu din bugetul statului și mai cu seamă de-a așeza și de-a întemeia regimul interior al arestelor districtuale pe niște reguli fixe și generale, care să corespundă mai bine cu condițiile organizației generale a țării”⁷⁰.

Pentru reformarea sistemului penitenciar, înscrisă ca preocupare majoră a cabinetului și a momentului, preconiza „introducerea unei îngrijiri omenoase și aplicarea unor reguli uniforme, pretutindeni”, pentru că observase „diversitatea tratamentului după localități și persoane”. Ilegalitățile, exprimate și prin tratamentul diferențiat al vinovaților, se cereau eradicare, iar prezumția de nevinovăție trebuia activată oficial în favoarea „preveniților” (suspecților) încă nejudecați. Spiritul justițiar al pașoptistului și unionistului Kogălniceanu iese și mai mult în evidență în astfel de cazuri. Pe de altă parte, sublinia că „păzirea bunelor cuviințe și păstrarea libertății morale a fiecărui arestat nu pot să fie căpătate decât cu prețul unei discipline uniforme: și prevenitul trebuie supus ei, ca și osânditul, într-un interes mai mare decât cel ce poate inspira persoana lui”⁷¹.

Conștientizând, pe de o parte, necesitatea stringentă a introducerii regimului celular în toate „aresturile districtuale” și, pe de altă parte, neputința alocării – în imediată

⁶⁶ I. M. Bujoreanu, *Collecțiune de legiurile României, vechi și noi, câte s-au promulgat până la finele anului 1870*, București, 1871, p. 853; Dumitru Vitcu, *Mihail Kogălniceanu și virtuțile reformatoare ale justițiarului*, în *op. cit.*, p. 348.

⁶⁷ Dumitru Vitcu, *Mihail Kogălniceanu și virtuțile reformatoare ale justițiarului*, în *op. cit.*, p. 348-349.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 350.

⁶⁹ Vezi Constantin C. Angelescu, *Unificarea legislației Principatelor Unite Române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, în L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub (coord.), *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 390.

⁷⁰ I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 857.

⁷¹ *Ibidem*.

perspectivă – a fondurilor bugetare necesare unei asemenea „reforme salutare”, prim-ministrul recunoștea că, „mult timp încă, regimul traiului în comun va fi singurul cu putință în multe din casele noastre de arest”. De aici și nevoia imperioasă a impunerii unei discipline energice în aresturi, dar fără recurs la violențe și pedepse fizice⁷², care să compenseze lipsa dotărilor specifice ale acestor stabilimente.

Brutalitățile, afirma el, puteau avea consecințe imprevizibile, generând reacții de orgoliu din partea pedepsiiților, încât recomanda soluțiile pașnice, cuvintele înțelepte și „mustrea părintească” în procesul reeducării lor, spre a face ca „mintea culpașului să priceapă necuviința faptei lui și însăși conștiința lui să înțeleagă dreptatea înfrânării ce i se dă”⁷³. Și în această ipostază, Kogălniceanu dădea dovadă de temeinice și serioase cunoștințe în domeniul psihologiei individului și a grupurilor, drept cheie de pătrundere în procesul cunoașterii raporturilor sociale și interumane. În încheierea acelor instrucțiuni, își exprima nădejdea că toate autoritățile implicate la nivelul prefecturilor au înțeles sensul adevărat al preocupării sale de a „împinge pe o bună cale această reformă la începutul ei. Căci, ea se întreprinde pentru întâia oară într-un mod serios și cu ferma voință de a o desăvârși”⁷⁴.

Despre *Regulamentul* de aplicare a legii, anexat notei-circulare și întrucâtva asemănător celui anterior (din 1862), fără a-i detalia cuprinsul⁷⁵, ne mărginim a spune aici că, deși mai sintetic decât primul, clarifica regimul administrativ al închisorilor districtuale, cu atribuțiile bine precizate pe funcții, competențele și obligațiile specifice ale tuturor celor implicați în administrarea lor. Iar ca observație de ansamblu, se poate spune că legislația penală – ilustrată și prin cele două *regulamente* amintite, ca și prin proiectul de Constituție din 1859 elaborat de Comisia Centrală de la Focșani – s-a ameliorat simțitor (cel puțin teoretic), în sensul umanizării pedepselor pentru cei condamnați, înscriind între altele și abolirea pedepsei capitale. Însuși Kogălniceanu, care ceruse insistent, încă din 1848, abolirea pedepsei cu moartea și a bățăilor trupești, prezentase în cadrul acelei Comisii un amendament la proiectul de Constituție, cerând ca pedeapsa capitală să nu mai poată fi „reașezată” în legea supremă, pentru simplul fapt că „acea osândă era căzută în desuetudine din vremuri îndepărtate”⁷⁶. Iar dacă atunci n-a avut câștig de cauză, proiectul de Constituție fiind compromis odată cu desființarea Comisiei Centrale (1862), de astă dată noul *Cod Penal* i-a certificat vechea și statornica convingere în șansele reformării sistemului penitenciar și ale recuperării celor căzuți în păcat.

Am insistat în această (poate, prea largă) paranteză, ce depășește, cronologic, etapa *directoratului* slujit de tânărul Kogălniceanu sub guvernul ultimului voievod moldav, în sectorul administrației și al lucrărilor publice, spre a evidenția, pe de o parte, consecvența principiilor (de ordine, legalitate și disciplină) în care a crezut de timpuriu și, pe de alta, spiritul justițiar ce i-au călăuzit pașii în viața publică și politică după aceea primă și fulgurantă carieră administrativă.

⁷² „Cu cel amărât de strivirile și lipsurile captivității – sublinia el – mai nimerit este de-a fi cu blândețe, chiar și pedepsindu-l, de-a întrebuița muștrări mai des decât înfrânări fizice, de a-i da cuvinte de mângâiere în loc de ocări și batjocuri triviale [...]. Cei însărcinați cu privegherea și îngrijirea să urmeze, în aplicarea pedepselor, cu înțelepciune și cu bună chibzuință. Să se oprească de la acele furii, de la acele mâinii nesocotite ce cred de nevoie să izbucnească în îngroziri brutale” (*ibidem*).

⁷³ *Ibidem*, p. 858.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 859.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 860-866. Pentru detalii, a se vedea studiul nostru *Mihail Kogălniceanu și virtuțile reformatoare ale justițiarului*, în *op. cit.*, p. 354-355.

⁷⁶ Constantin C. Angelescu, *Pedeapsa cu moarte la români în veacul al XIX-lea*, în *op. cit.*, p. 75.

Aceleași principii și același spirit justițiar îi vor defini conduita, cu asupra de măsură, și în cealaltă ipostază, de director al altui departament al guvernului moldav, cel al Internelor, funcție preluată la 4 octombrie 1851 de la Al. I. Cuza, demisionat sub motivul unor „serioase împrejurări casnice”⁷⁷, înțelese, pesemne, de domnitor, care i-a și mulțumit public pentru activitatea desfășurată și l-a asigurat de statornicia bunelor sentimente.

În noua-i responsabilitate, râvnită sau nu de beneficiar și acceptată fără insistențe din partea lui Ghica, Kogălniceanu venea cu avantajul experienței acumulate în administrația publică, nemaivorbind de energia și înțelepciunea măsurilor luate la celălalt minister, dar și cu riscul generat de întâlnirea cu un alt om al trecutului, logofătul Nicolae Canta, „instrumentul principal” al abuzurilor fostului domnitor Mihail Sturdza (în expresia lui Nicolae Suțu)⁷⁸, deținătorul portofoliului de ministru de Interne. Iar agenda de lucru la preluarea funcției de director al acestui minister, în pofida bunelor raporturi preexistente între cei doi, lăsa puține speranțe unei fructuoase și lipsite de incidente colaborări ierarhice: modernizarea administrației, stărpirea abuzurilor săvârșite de dregători și, peste toate, punerea în aplicare a noului așezământ agrar, care avea să agite lumea satelor, în imediată perspectivă, sporind semnificativ conflictele dintre locuitori și proprietarii de moșii.

Cum despre aceste aspecte s-a scris deja cu suficientă acribie documentară și capacitate de persuasiune⁷⁹, ne mărginim a reaminti aici doar principalele performanțe „profesionale”, spre întregirea tabloului general consacrat înaltului demnitar al statului, M. Kogălniceanu, în dubla-i ipostază: de succesor pe funcție al unui viitor domn (Al. I. Cuza), pe de o parte, și de subaltern al unui personaj împovărat cu multe păcate și cu reputație, zice-se, detestabilă, pe de alta.

O primă măsură de natură reformatoare în domeniul administrației publice, pe care a girat-o, dacă nu și inițiat-o, deplin convergentă opiniilor sale economice mărturisite cu mult înainte, a constat în abolirea monopolului preexistent al căsăpiilor și *mumgeriilor* [ateliere de fabricat lumânări – n. ns.] începând cu data de 1 noiembrie 1851, cu efecte benefice pentru consumatori, deja verificate în urma unei decizii similare a aceluiași minister, în privința pâinii, adoptată în primăvara aceluiași an. Ca „obiecte de îndestulare publică”, *pâinea, carnea și lumânările* suportau încă, în orașe și târguri, rigurile regimului învechit și restrictiv de monopol, regim ce constituise până atunci „un adevărat izvor de împilare pentru popor” prin continua escaladare a prețurilor. Or, noul director se pronunțase încă din 1839 împotriva monopolurilor, încât măsura adoptată acum se înscria ca firească și inevitabilă în filozofia noii administrații.

Respectarea cu strictețe a legii – bună, proastă, cum era – a găsit în Kogălniceanu un apărător infatigabil, deloc dispus la compromisuri sau derapaje interpretative din partea colaboratorilor, indiferent de rang. Nu o dată, el le-a atras atenția că nu va tolera ilegalitățile și că va pedepsi cu asprime pe toți acei care ar fi aplicat cu strâmbătate rânduielile în vigoare, mai ales în dauna celor mulți și lipsiți de apărare, cum erau locuitorii satelor. Cele câteva exemple oferite de Constantin C. Angelescu în studiul deja citat sunt extrem de sugestive în privința severității, energiei și curajului dovedite cu prisosință de directorul departamentului de profil în raporturile cu reprezentanții autorităților administrative din teritoriu, el ignorând constant relațiile sus-puse ale

⁷⁷ Virginia Isac, *Contribuții la o biobibliografie Alexandru Ioan Cuza*, Editura Junimea, Iași, 2005, p. 16.

⁷⁸ *Apud* Constantin C. Angelescu, *Mihail Kogălniceanu, director al Departamentului din Lăuntru...*, p. 57.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 58-70.

acestora la „centru”, chiar dacă între cei vizați s-a aflat, la un moment dat, unul dintre fiii domnitorului, beizadeaua Ion Ghica, în calitate-i de ispravnic al ținutului Iași⁸⁰.

Consecvent și intolerant s-a arătat Kogălniceanu față de toți cei responsabili cu punerea în aplicare a noului *Așezământ pentru dreptățile și îndatoririle proprietarilor de moșii și ale sătenilor ce le locuiesc*, în conformitate cu normele consacrate⁸¹ prin jurnalul Sfatului Administrativ Extraordinar al Moldovei, din 23 aprilie 1851. În cuprinsul unei note circulare transmise isprăvniciilor, la 13 noiembrie același an, atrăgea atenția reprezentanților autorităților locale să se îngrijească a-i obliga pe arendași să lichideze „toate daraverile (trecute) ce ar deriva de la lucrul câmpului” în relația cu țăranii, până la 1 aprilie 1852, când urma să intre în vigoare noua legiuire agrară. Le cerea insistent să vegheze asupra corectitudinii operațiunilor, spre a elimina „niscăiva împovărări, împliniri nelegiuite și cereri de obiecte oprite de așezământ”, în dauna sătenilor, sub amenințarea răspunderii directe, pentru orice abuzuri, a ispravnicului și a privighetorului de ocol⁸².

Anticipând, prin aceasta, atitudini și reacții asemănătoare, ce vor fi exprimate de pe cea mai înaltă poziție executivă, cu prilejul aplicării reformei agrare din anul 1864, Kogălniceanu a făcut din ocrotirea sătenilor împotriva nedreptăților de orice fel unul din obiectivele centrale ale administrației pe care o sluja în calitate-i de director al noului departament⁸³. Rezoluțiile puse pe numeroasele jalbe ale locuitorilor din ținuturile Vaslui, Tutova, Putna, Roman, Iași sau Fălciu, din prima parte a anului 1852, ca și reacțiile sale, uneori vehemente, împotriva interpretărilor părtinitoare ale legiurii, chiar și atunci când acestea aparțineau șefului său ierarhic ori unor personaje cu statut privilegiat din anturajul domnitorului, precum viitorul caimacam N. Conachi-Vogoride sau vistiernicul N. Rosetti-Roznovanu, i-au aureolat imaginea publică, dar, în egală măsură, i-au și grăbit „divorțul” de înalta funcție administrativă.

La 21 iulie, același an, „Gazeta de Moldavia” anunța că, prin decret domnesc, în locul eliberat, prin demisie, de M. Kogălniceanu, a fost numit un nou director al Departamentului din Lăuntru, în persoana lui Constantin Rolla. Mulțumirile protocolare pe care Ghica Vodă le făcea publice trei zile mai apoi, insinuând menținerea bunelor relații cu cel care rămănea încă adjutant domnesc și colonel al oștirii moldave, aveau să pălească foarte curând. În mai puțin de un an, Kogălniceanu a demisionat și din cadrele active ale armatei⁸⁴, iar în privința raporturilor sale cu domnitorul, sugestivă rămâne replica dată unui calomniator (N. Gonceșcu), într-un număr din „Steaua Dunării” din 1858, replică exprimată la persoana a treia:

D-l Kogălniceanu n-au fost niciodată sfetnicul cunoscut sau tainic al Domnului Ghica; și este știut că de la începutul anului 1853 și până la sfârșitul domniei lui [...] s-au ținut retras de orice relație, ba chiar în dușmănie cu guvernul și cu persoana domnului Ghica⁸⁵.

⁸⁰ Este vorba de cazurile petrecute și cercetate în satele: Stroești, din ținutul Botoșani, Totoești, ținutul Iași, Huși, ținutul Fălciu, sau Știubieni, Vorniceni și Bălinți, ținutul Dorohoi (Constantin C. Angelescu, *op. cit.*, p. 60-61).

⁸¹ „Buletinul Oficial al Moldovei”, Iași, 23 aprilie 1851, p. 123.

⁸² *Ibidem*, 22 noiembrie 1851, p. 203-204. Atribuită, argumentat, lui Kogălniceanu, nota circulară este asemuită unei alteia, din 5 mai 1860, când, din poziția de președinte al Consiliului și de ministru de Interne al Moldovei, se adresa prefecților din țară, în apărarea acelorași săteni (Constantin C. Angelescu, *op. cit.*, p. 62).

⁸³ *Ibidem*, p. 63-68.

⁸⁴ „Buletinul Oficial al Moldovei”, Iași, 10 mai 1853, p. 141.

⁸⁵ *Apud* Alexandru Zub, *M. Kogălniceanu și Gr. A. Ghica. Note pe marginea unor manuscrise inedite*, în vol. *M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*, București/Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, p. 188.

Și pentru a spulbera bănuiele sau comentarii răutăcioase pe aceeași temă, un an mai târziu, revenea cu o *Întâmpinare* în coloanele aceleiași ziar, precizând: „Se știe că eu m-am retras în viața privată în luna lui martie, 1853, după întoarcerea Domnului Grigori Ghica de la Hărpășești! Eu de atunci n-am mai fost în nici o funcție [...]”⁸⁶. Publică, desigur, pentru că, în privat, avea să-și etaleze energia neostoită, spiritul de inițiativă și zestrea intelectuală în ipostazele de editor (al cronicii lui Șincai) sau de publicist, de întreprinzător, sau de avocat pledant și, nu în ultimul rând, de proaspăt familist (1852), greu încercat de pierderea primelor două vlăstare, Ruxandra (1853) și Mihai (1854).

Izbucnirea războiului Crimeii în toamna anului 1853 – cu urmările sale imediate și de perspectivă pentru ambele Principate – avea să-i redirecționeze prioritățile ocupaționale; o etapă incipientă, consacrată administrației publice și aparent minoră, din biografia personajului (prin raportare la ansamblu) se încheiease și o alta, mult mai spectaculoasă, focalizată pe viața politică circumscrisă obiectivului național major, Unirea, deschidea larg porțile unui destin politic inseparabil: al său și al țării. Cei aproape patru ani cât a slujit efectiv, ca înalt demnitar sau consilier, regimul politico-administrativ instituit în Moldova prin Convenția de la Balta-Liman, ilustrat prin Grigore Al. Ghica, s-au constituit într-o prețioasă experiență profesională și de viață, desprinsă din contactul nemijlocit cu metehnele unei societăți abia ieșită din tunelul medievalității și pe care o dorea și o vedea racordată principiilor și standardelor civilizației moderne.

În egală măsură, aceeași etapă, dominată încă de mulțimea de nedreptăți, de nevoi, ca și de vise ameliorative de sorginte pașoptistă, recomandă din plin și cu probe la vedere alesele virtuți ale demnitarului: consecvență și onestitate, energie și perseverență, iscusință și intoleranță la tot ce era rău și perimat, în strânsă conexiune cu atașamentul statornic pentru cauza celor mulți și oropsiți. În sfârșit, scurta-i experiență administrativă și/sau managerială îi va servi ca suport profesional lui Mihail Kogălniceanu în exercitarea înaltelor prerogative de președinte al Consiliului de Miniștri al Moldovei, în anii 1860-1861 și, mai ales, de șef al guvernului Principatelor Unite, între anii 1863 și 1865, când marele cărturar, patriot și istoric și-a dat întreaga măsură a capacității sale reformatoare. Înfruntând adversitățile, a continuat cu aceeași energie și clarviziune activitatea politică și sub regimul monarhiei constituționale instituit în România, după 11 februarie 1866, în ipostazele de parlamentar, ministru și diplomat, în paralel cu preocupările cărturărești, iradiind înaltele-i virtuți spirituale, care l-au îndreptățit să fie ales ca membru titular și, ulterior, vicepreședinte, apoi președinte, al celui mai înalt for științific și cultural al țării, Academia Română.

Evaluându-i conduita, prestația, clarviziunea și finalitatea activității desfășurate, pe durata celor „mai bine de 50 de ani din istoria neamului românesc”, cel care i-a luat locul în suprema instituție academică, savantul A. D. Xenopol, afirma, perfect îndreptățit, în al său *discurs de recepție*, că

[...] lucrarea lui în folosul poporului român este atât de însemnată, că fără dânsa starea în care astăzi ne aflăm [1895 – n. ns.] aici n-ar putea fi gândită. A lăsat după el o mare dungă de lumină și generațiunile viitoare vor întâlni pretutindeni numele său alipit de tot ce s-a înfăptuit mare și însemnat în marea și însemnata epocă a regenerării noastre⁸⁷.

⁸⁶ *Ibidem*, nota 66. Totuși, la 24 noiembrie 1853, Sfatul Administrativ al Moldovei l-a numit, alături de Nicolae Istrati, în comisia de organizare a *Casei smintîților* de la Golia (idem, *Mihail Kogălniceanu. Bio-bibliografie*, p. XLI).

⁸⁷ A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu. Discurs de recepție*, București, 1895 (apud *Discursuri de recepție la Academia Română*, ediție de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, Editura Albatros, 1980, p. 17).

Sunt cuvinte profetice, izvorâte dintr-o profundă cunoaștere a epocii și a protago- niștilor, întărite prin scurgerea implacabilă a timpului, care a certificat prea adesea, de atunci și până azi, la nivelul întregii societăți românești, nevoia imperioasă a unui reper de talia inegalabilului Mihail Kogălniceanu.

MIHAIL KOGĂLNICEANU – ADMINISTRATIVE
AND MUNICIPAL MANAGEMENT ENDEAVOURS
(Summary)

Keywords: administration, modernisation, urban planning, justice, bureaucracy.

The article focuses on the administrative activities carried out by Mihail Kogălniceanu. The author of this text discusses consistency and honesty, energy and perseverance, skillfulness and intolerance toward everything that was wrong and outdated, all in close connection with his constant commitment to the cause of the many and the oppressed. Additionally, by analysing Mihail Kogălniceanu's brief administrative and/or managerial experience, the author notes that it served as professional support for Kogălniceanu in fulfilling the high responsibilities as President of the Moldavian Council of Ministers in 1860-1861 and, especially, as head of the government of the United Principalities in 1863-1865, when the great scholar, patriot, and historian fully demonstrated his reforming capabilities. Despite adversities, Mihail Kogălniceanu continued his political activity with the same energy and foresight under the constitutional monarchy established in Romania after February 11, 1866, as a parliamentarian, minister, and diplomat while pursuing scholarly endeavours. His high spiritual virtues continued to shine through, earning him the right to be elected as a titular member, and later vice-president and president of the country's highest scientific and cultural forum (i.e., the Romanian Academy).

CONSTANTIN BĂRBULESCU*

FANTASMELE DEMOGRAFICE ÎN ROMÂNIA SFÂRȘITULUI DE VEAC XIX

Cu ceva timp în urmă, într-o lucrare dedicată imaginii țăranului în discursul medical din a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹, constatam că una dintre temele cele mai importante ale acestui tip de discurs îl constituie degenerarea rasei. La vremea respectivă, analiza mea se baza doar pe texte medicale, cu toate avantajele, dar și dezavantajele care decurg de aici. Concentrând cercetarea doar pe literatura medicală, am putut să o cunosc mai bine, să intru într-un fel în intimitatea ei; pe de altă parte, rupând discursul medical de contextul social care îl produce și în același timp asupra căruia își manifestă efectele, am căzut în capcana tipică a hiperspecializării: iluzia cunoașterii parțiale. Or, așa cum spuneam mai adineauri, discursul medical este generat de contextul social și intelectual al unei societăți și al unei epoci și, la rândul lui, produce unde seismice în societatea care l-a generat. Altfel spus, rolul discursului medical pare asemănător cu acela al unui releu care primește informația, o transformă și o retrimite în sistem, pe care, astfel, îl modifică. Este un perpetuu circuit care se recalibrează continuu. În momentul când publicam cercetarea pe care am amintit-o mai sus, chiar dacă eram conștient de rolul său de intermediar, nu aveam la îndemână instrumentele prin care să pot demonstra acest lucru. În timp, cercetările mele depășind cadrul restrâns al discursului medical, lucrurile s-au mai limpezit, iar efectul acestor clarificări este textul de față, unde încerc să surprind prin câteva studii de caz tocmai modul în care discursul medical se propagă în societate, dar și modul în care aceasta din urmă modelează topica discursului medical.

Tema degenerării rasei nu este o creație a discursului medical autohton, ea este general europeană și în diverse contexte naționale se manifestă diferit². În România ea apare sub forma fricilor demografice care bântuie la propriu elita medicală a Vechiului Regat în ultima treime a secolului al XIX-lea. Principala manifestare a degenerării rasei autohtone o constituie stagnarea sau, și mai rău, scăderea numerică a populației autohtone. Nu insistăm asupra acestor aspecte, am făcut-o pe larg în altă parte³. Întrebarea la care atunci nu puteam răspunde era următoarea: dacă aceste frici de natură demografică sunt o creație a discursului medical, de unde pătrund în corpul social sau dacă de fapt ele

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca; e-mail: barbulescucoo@gmail.com.

¹ Constantin Bărbulescu, *România medicilor. Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, București, Editura Humanitas, 2015, p. 75-277.

² Daniel Pick, *Faces of degeneration: a European disorder, c. 1848 – c. 1918*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

³ Constantin Bărbulescu, *op. cit.*, p. 218-277.

sunt preluate din dezbaterile epocii, amplificate și transformate în certitudini științifice și reimpregnate în țesătura de idei a epocii? În principal, la această întrebare vom încerca să răspundem în textul de față, trecând prin scrierile unor personalități din elita intelectuală a țării.

Fricile demografice ale unui mare om politic

Cum marea majoritate a românilor o constituie țăranii, toate discuțiile privind starea demografică a populației României se vor centra tocmai pe acest grup social. Mai precis, se pare că dezbaterile demografice nu este altceva decât o fațetă a „cestiei sociale” sau țăărănești care bântuie societatea românească aproape de-a lungul întregului secol al XIX-lea. Nimeni nu reușește să i se sustragă și cu atât mai puțin marele iubitor de țărani Mihail Kogălniceanu. În oratorie și deci în activitatea parlamentară, dar nu neapărat exclusiv, Mihail Kogălniceanu se arată extrem de sensibil față de unele dintre temele discursului medical despre lumea rurală, ceea ce dovedește fantastica forță cu care discursul medical se impune spiritului public. Dintre multiplele teme ale discursului medical despre țăran și lumea rurală pe care le identificăm cu o altă ocazie, el se arată interesat de două mari teme: una general românească, cealaltă care tratează mai ales situația din Moldova. În primul rând, se arată extrem de îngrijorat de degenerarea rasei autohtone, care în România se manifestă, cum spuneam, prin stagnarea sau chiar scăderea demografică a populației rurale. De la începutul anilor '70 și până la sfârșitul vieții sale parlamentare, el rămâne convins că populația românească descreește și că cea străină crește; altfel spus, că românii pierd pariul demografic cu populațiile străine așezate în mijlocul lor. În proiectul de răspuns la mesajul tronului din 1873, el face afirmații tranșante:

[...] populațiunea satelor scade într-un chip îngrozitor. Și când zic populațiunea satelor, zic populațiunea românească, fiindcă din nenorocire populațiunea orașelor celor mari nu este tot românească. Domnilor, anghina, variola și frigurile împruținează într-un chip spăimântător populațiunea, și mai mult decât toate boalele fizice, apoi o împruținează boala morală, starea de deznădejde, care este astăzi starea normală a țăranilor⁴.

Încă din această intervenție timpurie el prezintă problema degenerării ca punctul nodal al „relelor igienice și sociale”, cum se spunea în limbajul vremii, care bântuiau populația rurală. Căci, așa cum am mai afirmat-o și așa cum se vede și din dezbaterile parlamentare, nu este niciodată suficient să afirmi degenerarea, ci trebuie puse în evidență și cauzele acesteia, precum și mijloacele posibile de contracarare a ei. Degenerarea este de fapt un simptom al unei patologii sociale pe care medicul politician o diagnostichează cu precizie, îi stabilește etiologia și prescrie medicația. Ceea ce este remarcabil la Kogălniceanu este precocitatea de care dă dovadă în susținerea temei degenerării pentru că știm că abia către sfârșitul deceniului ea își intră în drepturi pe deplin în discursul medical. Și cum în 1874 se discuta prima lege sanitară modernă a țării, politicianul nostru nu pierde ocazia de a mai trage un semnal de alarmă demografică: „Populațiunile noastre rurale merg din ce în ce scăzând; și acesta e un fapt necontestat”⁵. Nu mi-am propus să culeg și să prezint succesiv toate intervențiile parlamentare ale lui Mihail Kogălniceanu în care își arată îngrijorările demografice, ele sunt

⁴ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. IV, *Oratorie II. 1864-1878*, partea a III-a, 1870-1874, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1982, p. 307.

⁵ *Ibidem*, p. 454.

prea multe, ci doar să le ilustrez prin exemple relevante și din epoci diferite; pentru că, în timp, am crezut că motivația și structura lor s-ar fi putut schimba. Dar nu, el rămâne vreme de două decenii ancorat în credința scăderii demografice a populației autohtone și a concurenței demografice pe care populațiile străine o fac românilor. Iar pentru el, ca pentru toată elita epocii, autohtonul prin excelență este țărânul.

Mihail Kogălniceanu este un bun cunoscător al literaturii medicale privitoare la starea sanitară a populației rurale: îl regăsim în 1884 citind cu nesaț o lucrare a doctorului Beștelei pe care apoi o recomandă și colegilor din Parlament:

Ei, domnilor, vă rog să luați această carte, s-o citiți și nu mai aveți nevoie de alte argumente, și această scriere nu este o lucrare politică, nu este o operă a unui om de partid, este o carte făcută din punctul de vedere științific, este opera unui om de știință. Ea arată starea țărânului, arată indiferența ce le găsește în toate ramurile administrației și arată mai cu seamă că pentru țărani nu există nici o îngrijire, că ei mor ca muștele, mor cu viață, cum se zice, fără ca vreodată să se știe ceva de către medicul primar sau de cel de plasă. Oricine a trăit și trăiește în țară este privitor al acestui dureros spectacol; boalele s-au înmulțit la țară și populațiunea descrește. Apoi, cea dintâi datorie a oricărei administrațiuni este ca să aibă durere de inimă pentru populațiunea țărănească, s-o ferească de mortalitate și s-o împingă cât mai mult spre înmulțire, căci ea este baza naționalității noastre. Populațiunea noastră de la țară merge cu desăvârșire descrescând și să-mi permiteți a vă spune că nu sunt exacte acele publicațiuni sau date cari spun că populațiunea noastră crește, Da, recunosc și eu că crește, însă în ce condițiuni și cu ce elemente? [...] Luați orice statistică medicală în privința țărânului și veți vedea acolo lucruri cari trebuie să ne înspăimânte pe toți. Ei, domnilor, trebuie să ne apărăm populațiunea rurală, trebuie să-i apărăm viața, să-i înlesnim condițiuni de bun trai; aceasta este datoria administrației; dacă nu se face aceasta, nu este administrațiune⁶.

Textul de mai sus este remarcabil și prin faptul că prezintă cu claritate cele două regimuri ale discursurilor celor mai influente în epocă: cel politic și cel științific (medical); regăsim aici o confirmare a teoriei Silviei Marton care constata pentru deceniul șapte al secolului al XIX-lea că pentru oamenii politici autohtoni politica echivala cu dezbateră de idei partinică pe când doar știința slujită de statistică putea oferi certitudini⁷. S-ar părea, pe de altă parte, că la originea îngrijorărilor sale demografice este statistica medicală, pe care însă o respinge atunci când afirmă că populația crește și o acceptă atunci când spune că populația scade...; plus propria experiență a vieții rurale. Altfel spus, Mihail Kogălniceanu la 1884 este convins de degenerarea rasei în urma cunoașterii nemijlocite a vieții rurale, dar și a discursului medical extrem de alarmist pe acest subiect. El este de altfel un extraordinar de bun cunoscător al literaturii medicale a epocii.

Tot acum îl vom regăsi sensibil la pericolul noii maladii rurale care face furori în ultimele decenii ale secolului – pelagra. Cunoaște statistica bolnavilor de pelagră a doctorului Sergiu, a citit monografia doctorului Antoniu, a citit și rapoartele pelagrologului *en titre* din epocă – dr. Neagoe⁸, chiar a văzut un „pelagros din județul Argeș, om de 45 de ani, nebun de pelagră”⁹ (1889). Niciuna dintre suferințele țărănilor nu îi este străină.

⁶ *Ibidem*, vol. V, *Oratorie III. 1878-1891*, partea a III, 1884-1886, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1989, p. 48-49.

⁷ Silvia Marton, *Buget, finanțe și politici economice în Parlamentul României (1866-1867)*, în Liviu Brătescu (ed.), *Conservatorismul românesc. Origini, evoluții, perspective*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 130-140.

⁸ C. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 186-217.

⁹ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. V, *Oratorie III. 1878-1891*, partea a IV, 1886-1889, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea Filitti, București, Academia Română. Fundația Națională pentru Știință și Artă, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, 2003, p. 466.

Cel mai vechi dintre flagelurile sociale care afectează populația rurală și mai ales pe cea a Moldovei este alcoolismul, iar Mihail Kogălniceanu nu putea ocoli subiectul. Încă de la începuturile activității sale publicistice, în unul dintre calendarele sale, el publică un text antialcoolic în care regăsim schițate toate toposurile temei din discursul medical din a doua jumătate a secolului¹⁰:

Arderea holercii în zilele de astăzi s-au sporit într-un chip foarte neliniștitor pentru orice prieten al omenirii, mai ales prin introducerea velniților cu aburi și a culturii cartoflii spre lucrarea lor; prin aceste, holerca s-au făcut pentru stările cele de jos o băutură așa de ieftină, încât într-o mare parte a Moldaviei de Sus au biruit cu totul pre celelalte băuturi spirtoase și holerca singură se caută, împregiurare ce pricinuieste risipa multor familii și pot zice și a multor sate. Din deosebire părți răsună tânguiri obștești asupra acestei nenorociri, care din zi în zi sporește cu un pas foarte grabnic. Singurele locuri care încă nu suferă așa de mult despre acest rău sunt acele unde se lucrează via; și pe acolo primejdia ne aminință. Băutura holercii în curând ne va face o mare parte a populației neputincioasă de a munci, stricată la trup și la duh; de pe acum vedem că cele mai multe răutăți și neorânduiele se fac în părțile unde holerca se întrebuințează mai mult; aceasta înrăurește foarte rău pân' și asupra urmașilor; și așa în curând vom vedea soiul țăranilor noștri, astăzi încă frumos, zdravăn și nalt, schimbat într-un soi urât, corcit, slab în trup și în suflet¹¹ [1845].

Totul este aici: și ravagiile alcoolismului, și degenerarea fizică a țăranilor și viitorul sumbru al țării alcoolizate de la un capăt la celălalt.

Dar decada de glorie a luptei împotriva alcoolismului, cel puțin în activitatea parlamentară a lui Mihail Kogălniceanu, este deceniul opt, când în câteva rânduri tratează subiectul, mai întâi explicând după principiile „economiei politice moderne” de ce producerea de alcool distilat era atât de rentabilă în Moldova:

Să-mi permiteți să vă spun ceva, mai ales pentru dumneavoastră cari nu cunoașteți împrejurările Moldovei. Pentru ce s-au făcut velniți cari produc pe an până la 30 sau 40.000 vedre de rachiu? Pentru că era greutăți de comunicațiune, bucatele nu se puteau transporta, conform cu principiile economiei politice moderne, bucatele se prefăceau în rachiu. Din ziua însă când drumul de fer galișian s-a apropiat de granița Moldovei, din ziua aceea mare parte din velnițe au început a se închide și se închid. Și dovadă este că în Țara Românească sunt mai puține povere decât în Moldova, pentru că este Dunărea și se poate transporta bucatele. Și de aceea în Moldova se face o câtațime mai mare de spirt, care servă a otrăvi populațiunea noastră, și este mai bine să căutam mijloace ca țăranii, chiar dacă vor să se îmbete, să se îmbete cu vin, iară nu cu rachiu, căci vinul nu putrezește oasele, cum putrezește rachiu¹² [1870].

Din perspectivă modernă, îndemnul de la final, care se întemeiază pe o ierarhizare „igienică” a băuturilor alcoolice, poate părea ciudat, dar fără îndoială că el se bazează pe acea credință de sorginte populară care poate fi regăsită în mai multe rânduri în oratoria lui Kogălniceanu, și anume că alcoolul distilat de proastă calitate „putrezește oasele”. Or, în anii 1870, alcoolismul pare a fi unul dintre simptomele cele mai vizibile ale patologiei sociale rurale care va fi pus în legătură cu antisemitismul epocii prin releul cârciu-

¹⁰ C. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 160-185.

¹¹ Mihail Kogălniceanu, *Despre velnițe și urmările lor*, în idem, *Opere*, vol. I, *Beletristică, studii literare, culturale și sociale*, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Simonescu, București, Editura Academiei Române, 1974, p. 562-563.

¹² Idem, *Opere*, vol. IV, *Oratorie II. 1864-1878*, partea a II-a, 1868-1870, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1980, p. 379.

marului evreu. Discutarea în 1873 a legii pentru fixarea taxelor la băuturile alcoolice îi oferă oratorului nostru o nouă ocazie pentru o trecere în revistă a fenomenului și a conexiunilor ideologice obligatorii; să-l ascultăm:

Mă pun pe tărâmul practic și zic că beția și spirtul falsificat roade măduva țăranului. Iată adevărul cel mare! Și datoria noastră ca Cameră este ca, cu orice ocaziune ni se prezintă de a face o lege, să ne folosim de dânsa spre a moraliza populațiunea noastră. Socotiți că n-ar fi o mare moralitate când, din 39.000 cârcime ce sunt astăzi în Țara Românească n-ar rămânea numai 18.000? [...] Mergeți domnilor, în orașelele mici de peste Milcov și veți vedea orașe întregi prin dughenele cărora pe la ferestre nu se vede decât carafe cu spirt roșu, verde și alb. Sunt orașele cu populațiune de câte 500 de familii, unde nu veți găsi nici croitor, nici cismar, nici tâmplar, nici chiar vin, ci numai rachiu, spirt¹³.

Și tot cu acea ocazie el utilizează dramaturgia prietenului său Alecsandri, mai precis piesa *Lipitorile satelor*, ca argument al deciziilor politice: „[...] mergeți la teatrul cel mare și vedeți lipitorele satelor și, dacă vă mai lasă inima, votați contra acestei legiuiri”¹⁴. Iată cum literatura reflectă dar și creează realitatea socială! De altfel, ideologia densă a piesei lui Alecsandri va fi utilizată, mărturisește mai târziu cu mândrie, ca argumentul suprem al respingerii acordării de drepturi politice pentru evrei: „Cu numele domniei sale, cu puterea autorului *Lipitorilor satelor*, la '864 am împedecat eu, ministru, ca în cunoștință de cauză să se emancipeze toți izraeliții din Moldova!”¹⁵ (1879). Dezbaterile furtunoase cu ocazia modificării art. 7 din Constituția de la 1866 erau momentul de glorie al unor asemenea luări de poziție. Acum toți oameni politici își pot etala patriotismul declarativ, direct proporțional cu antisemitismul. Iar Alecsandri și celebra lui piesă de teatru, care de mai bine de un deceniu fezandase opinia publică autohtonă dezvăluindu-i „ce fac crâșmarii jidovi prin satele Moldovei”¹⁶ (1875), devin mai celebri decât niciodată.

Ar fi greșit și profund nedrept să încheiem rândurile de față dedicate lui Mihail Kogălniceanu nepunând în context imaginea antisemitismului său, care se poate ghici din citatele de mai sus. Mihail Kogălniceanu a fost antisemit fără nicio îndoială, dar cum tot el spune: „n-am voit a fi mâncător de jidani”¹⁷ (1869). Și, într-adevăr, antisemitismul său a fost destul de moderat și nu va atinge niciodată stridențele unor contemporani de-ai săi de care se delimita în 1875 tranșant: „Eu nu sunt hebreofob”¹⁸.

Am insistat pe subiectul alcoolismului populației rurale (din Moldova) în scrierile lui Mihail Kogălniceanu pentru simplul motiv că în discursul medical tocmai alcoolismul este considerat una dintre cauzele cele mai importante ale degenerării populației rurale românești. Iată deci cum de la o critică mai veche a alcoolismului rural se ajunge, peste decenii, ca aceasta să fie percepută într-un dispozitiv conceptual științific (medical) ca o cauză fundamentală a depopulării României și, implicit, a degenerării rasei autohtone.

¹³ *Ibidem*, partea a III-a, 1870-1874, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1982, p. 240.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Idem, *Opere*, vol. V, *Oratorie III. 1878-1891*, partea I, 1878-1880, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1984, p. 171.

¹⁶ Idem, *Opere*, vol. IV, *Oratorie II. 1864-1878*, partea a IV-a, 1874-1878, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei Române, 1978, p. 168.

¹⁷ *Ibidem*, p. 346.

¹⁸ *Ibidem*, p. 170.

Fricile demografice ale unui mare poet

Fricile demografice pe care le-am pus în evidență mai sus în oratoria lui Mihail Kogălniceanu găsesc în publicistica lui Eminescu un ecou fidel. Alarmismul acestora nu fac decât să îi confirme propriile temeri. Și Eminescu, ca mulți dintre contemporanii săi, este convins și caută confirmarea în datele statistice că în România există un real pericol demografic, care se manifestă prin descreșterea populației autohtone și înlocuirea acesteia cu alogeni. Suntem la 1876, când doctorul ieșean V. I. Agappi își publică lucrarea de doctorat consacrată demografiei orașului și județului Iași și care dovedește fără nicio îndoială că populația românească scade, iar cea evreiască crește. Cum ne și așteptam, publicistul de la „Curierul de Iași” nu poate să rateze o astfel de apariție editorială asupra căreia se oprește pe larg în patru numere succesive¹⁹. Iar concluzia lui este caracteristică: statistica demografică dovedește ceea ce orice conservator respectabil știe dinainte: că în Moldova ultimele două decenii sunt dezastruoase pentru țaran. Iar cauza nu poate fi alta decât catastrofa influență a acelei celebre pături suprapuse pe care o va teoretiza pe deplin câțiva ani mai târziu:

Fiecare cap „qui fait ses études en France”, dormind pe biliardurile din cafenele, ne costă sute de țărani morți prin mizerie, prin supraexploatarea puterilor lor fizice, prin absoluta lipsă de bucurie și dulceață a traiului²⁰.

Peste câțiva ani, „studiul statistic asupra mișcării populațiunii în orașul și județul Iași pe deceniul 1870-1879” a lui N. A. Alexandrini este amplu prezentat în ziarul „Timpul”. Concluzia e cea care o știm și din alte surse: „în locul oricărui român care se stinge se naște un străin”. Interpretarea datelor îi confirmă poetului gazetar criticismul social extrem și îi oferă ocazia să adere la teoria oficială a „degenerării fizice a rasei”, autohtone, evident²¹.

Mihail Eminescu nu putea trece cu vederea una dintre lucrările medicale foarte influente care apare în epocă: cartea medicului C. I. Istrati, *O pagină din istoria contemporană a României din punct de vedere medical, economic și național*, care, ca mai toate lucrările pe care alege să le prezinte în coloanele ziarului „Timpul”, îi confirmă viziunea catastrofică asupra lumii în care trăia și pericolele care amenințau rasa autohtonă:

[...] rasa română e jertfa spoliațiunii și a mizeriei produse în mod artificial; că statul, legile, trebuințele apusene a claselor dirigente, indiferentismul și neactivitatea acestora din urmă conspiră a aduce la degenerare tocmai partea cea mai importantă a poporului nostru²².

Toată această literatură medicală și antisemitismul ambiant la care aderă entuziast îi hrănesc viziunea demografică concurențială dintre români și evrei:

Dacă țara ar fi locuită de altă rasă decât cea traco-latină răul n-ar fi mare. Dar noi trebuie neapărat să ținem seamă de calitățile și defectele rasei noastre, de predispozițiile ei psihologice de câte ori croim legi generale. Evreul proletar, neavând absolut nimic, nici capital

¹⁹ Mihail Eminescu, *Revista statistică*, în idem, *Opere*, vol. IX, *Publicistică. 1870-1877*, București, Editura Academiei Române, 1980, p. 184-185, 599-610.

²⁰ *Ibidem*, p. 185.

²¹ Idem, „E cumplită starea de lucruri...”, în idem, *Opere*, vol. XII, *Publicistică. 1 ianuarie – 31 decembrie 1881*, București, Editura Academiei Române, 1985, p. 213-214.

²² Idem, „Două monografii...”, în *ibidem*, p. 324.

în bani, nici meșteșug sigur, se-nsoară cu toate acestea foarte de timpuriu, face mulțime de copii; trăiește cu ei în cea mai mare mizerie – adesea câte două-trei familii într-o odăiță – și astfel în aceste furnicare omenești se cresc apoi generații de hiene ale societății, copii reduși și închirciți în privința fizică și intelectuală, în cari se dezvoltă un singur instinct, acela al speculării muncii altuia, al exploatării altuia. Țăranul român e departe de a fi atât de cutezător în maniera lui de a vedea. El, neavând pământ, nu se însoară defel; el renunță de bună-voie de a-și întemeia un cămin dacă împrejurul casei sale nu are și instrumentul necesar de muncă, care să asigure existența viitoarei sale familii. E evident însă că micile părți de pământ, dacă vor fi din nou împărțite între descendenții familiilor foștilor clăcași, aceștia vor fi reduși cu vremea la starea de proletari având fiecare câte câțiva stâneni de pământ, prea puțin pentru a trăi și prea mult pentru a muri; se va naște un fel de clasă ibridă, fără putere și fără producțiune, incapabilă de a se înmulți din cauza sărăciei, sclavă absolută a capitalului. Puțini oameni cu mai multă energie economică își vor acapara apoi părțile foștilor clăcași și, deodată cu creșterea sau creierea din nou a altor latifundii, populația agricolă va da mereu înapoi prin stingere, încât epoca n-ar fi departe în care n-am mai avea decât orașe străine într-un deșert românesc²³.

Uneori, Mihai Eminescu nu mai e conștient că face gazetărie politică; sau mai precis e conștient, dar crede că poate transforma textele sale în „cercetări”, adică în știință ale cărei rezultate transcend politica și nu pot fi deci puse la îndoială. Și pentru a ajunge la acest rezultat, este absolut necesar ca gazetarul să își întemeieze analizele pe date statistice care îi arată că:

[...] populația autohtonă a țării creștea uimitor de repede de la 1844 până la 1859, că încă la 1859 numărul nașterilor era aproape îndoit cu al deceselor. E exact asemenea că de atunci datează epoca Unirii și a revoluției sociale din România, a declasării generale cum zicem noi; e tot atât de exact că de la 1866 încoace populația scade, scade mereu, că azi am ajuns la descreștere absolută, că în 1878 era 101,7 decese la suta de nașteri. Și trebuie a se lua bine seama că străinii se-nmulțesc și scăderea e reprezentată numai prin elementul românesc. Câtă mizerie guvernamentală, câtă corupție, cât cinism trebuie să fie în clasele dirigente ale unei nații cari cred a putea minți bunăstare, înflorirea, civilizația în fața umbrei din ce în ce mai mari a morții fizice a poporului român? [...] Se va zice că am făcut mari progrese. Să presupunem aceasta fără a o admite. Aceste progrese sunt lipsite de orice merit, căci au costat mult mai mult decât a produs, ba costă însăși viața fizică a populațiilor²⁴.

În textul de mai sus sunt sintetizate modul în care teoriile medicale ale degenerării și temerile demografice ce îi sunt corolar în România modernă pătrund prin formatorii de opinie din presă în masa populației, dar, de asemenea, și modul în care aceste teorii pot fi manipulate în scopuri politice. În timpul marii guvernări liberale, a evidenția imensa mortalitate generală și deci și a populației rurale se transformă într-un foarte bun argument al unei proaste guvernări. Iar conservatorii îl folosesc din plin. Până și măsurile de natură sanitară, cât se poate de salutare și de benefice, cum ar fi înființarea de spitale rurale începând cu 1881, sunt interpretate de presa conservatoare și, evident, de Mihai Eminescu ca simple dovezi ale unei stări sanitare deja intolerabile. Ca și când, dacă în timpul guvernărilor conservatoare asemenea măsuri nu se luaseră, aceasta s-ar fi datorat unor indici ai morbidității și mortalității rurale extrem de reduși. Ceea ce știm că nu era cazul. Realitatea socială este manipulată cu patimă, foarte multă patimă, în presa politică.

²³ Idem, „Camerele actuale de revizuire...”, în idem, *Opere*, vol. X, *Publicistică. 1 noiembrie 1877 – 15 februarie 1880*, București, Editura Academiei Române, 1989, p. 301.

²⁴ Idem, „*«The Times» și «Timpul», iată tema...*”, în *ibidem*, vol. XII, p. 179.

O aceeași realitate socială poate fi văzută destul de diferit în cheie conservatoare sau în cheie liberală, dar mai ales cauzele unor plăgi sociale general recunoscute intră prin excelență în jocul manipulării.

Fricile demografice ale unui mare economist

Ion Ghica, cel mai aristocrat dintre pașoptiștii din Principate, aderă și el la imaginea neagră a satului românesc, populat cu o țărănime ignorantă, inertă și supusă tuturor abuzurilor din partea unei vaste categorii de personaje venale. La 1871, el simte nevoia ca în broșura „Industria” să introducă un personaj – Gheorghiță, fost arendaș și viitor polițai –, care se îmbogățește peste noapte, pe seama țăranilor:

Ș-apoi el [...] s-a dus astă primăvară la judecătorul de pace cu o listă de rămășițe, cum a vrut, de la locuitorii de la Fripti, unde a fost arendaș acum vreo doisprezece ani; subprefectul a făcut foștilor clăcași chemări după regulă; țăranii, neștiind nici carte, nici lege, nu s-a dus la înfățișare, și s-a dat sentință în lipsă, hotărârea s-a trimis la primărie ca s-o comunice osândiților la plată; oamenii, neștiind nici carte, nici lege, n-au contestat-o și a rămas definitivă. Gheorghiță al nostru i-a pus binișor formula executorie, a adus portărelu și a umflat trei mii de galbeni; o mai fi dat pe ici, pe colea vreo șapte-opt sute, că se sculaseră sătenii cu ciomegile și a fost silit s-aducă o ceată de dorobanți, a bătut pe bieții oameni, vai de ei; le-a vândut vite, produse, ce a găsit; tot i-a rămas vreo două mii de galbeni. Stă bine acum²⁵.

Asemenea personaje populează scrierile tuturor pașoptiștilor care s-au dovedit mai sensibili la problema socială: le regăsim din plin la Mihail Kogălniceanu în oratorie sau le vom întâlni la Ion Ionescu de la Brad peste tot pe unde îl poartă pașii câtă vreme a fost „inspector de agricultură”. Par să fie omniprezenți în societatea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Sistemul de exploatare la care este supus țăranul nu poate avea decât rezultate catastrofale; atât pentru exploatator, care își seacă izvoarele de venit, cum spune Ion Ghica, dar mai ales pentru țăranul însuși care trăiește în condiții groaznice, pe care medicii din a doua jumătate a secolului se întrec să le descrie. Ion Ghica intră și el în competiție:

Șase luni ale anului, mai toate satele de la Dunăre până la poalele munților sunt înecate în noroi și în mocirle; case umede și deschise ploii și vântului, copii bolnavi și femeile lăhuze cu picioarele goale până-n genunchi în noroi și în zăpadă, bătrâni și copii rău îmbrăcați, intrați în iarnă slăbiți de friguri și de lingoare, rău hrăniți și fără putere de a rezista la cea mai mică răceală, la cea mai ușoară epidemie, care îndată se preface în tifus, iată ce poți vedea la țară²⁶.

Suntem aici pe domeniul discursului medical căruia și Ion Ghica, iată, îi cade victimă. Descrierile economistului nostru parcă sunt copiate din texte medicale. Și el remarcă alimentația frugală a țăranului, care e conexată, știm deja, cu alcoolismul:

Românii sunt poporul cel mai frugal ce am văzut. Un muncitor care sapă toată ziua, de dimineața până seara, se hrănește cu legume fierte în apă, cu două fire de ceapă și cu o

²⁵ Ion Ghica, *Opere*, vol. I, *Scrisori către V. Alecsandri. Convorbiri economice*, ediție critică și studiu introductiv de Ion Roman, prefață de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p. 784.

²⁶ *Ibidem*, p. 710-711.

bucată de mămăligă uscată. Indienii și arabii nu sunt mai sobri decât dâșii. Acei care cad la patima beției nu pot rezista mai mult decât patru sau cinci ani²⁷.

Subalimentația și alcoolismul ne aruncă direct în fricile demografice care făceau ravagii în epocă și care erau subsumate temei centrale a discursului medical despre igiena rurală – degenerarea rasei. Ion Ghica abordează problema demografică dintr-un unghi de atac puțin diferit față de contemporanii săi medici: la 1870, el este îngrijorat de raportul dintre întinderea teritoriului și numărul de persoane care îl populează, adică de densitatea populației, care în România este una dintre cele mai scăzute din Europa:

Cestiunea ce mai importantă în țara noastră, și de care nimeni nu ține nici o seamă, este densitatea populației. Pe o întindere de unsprezece milioane de hectare sau douăzeci și patru de milioane de pogoane avem numai patru milioane sau patru milioane și jumătate de suflete, treizeci de pogoane de familie; densitatea cea mai slabă din Europa; un gol pe care noi nu facem nimic pentru ca să-l umplem prin noi înșine; stăm fără cea mai mică îngrijire pentru salubritatea orașelor și satelor, fără nici o măsură igienică serioasă; mortalitatea la țară și prin mahalale este ceva îngrozitor, și în multe locuri întrece numărul celor născuți, încât populațiunea, în loc de a crește, scade²⁸.

Șase ani mai târziu revine cu o imagine asemănătoare, centrată însă de data aceasta pe mediul rural:

La țară, rărima populației este și mai aparentă [...]. Întindere mare și oameni puțini; nașteri puține și morți mai multe [...]. Sunt județe unde mergi ore întregi fără să întâlnești o casă sau un arbore. Proprietăți de cinsprezece și de douăzeci de mii de pogoane de pământ cultivabile, care nu au pe dâșele mai mult de zece sau cinsprezece familii, și de la cari proprietarul d-abia prinde două mii de galbeni pe an. La munte sunt proprietăți de o întindere de 50 și de 100 de mii de pogoane²⁹.

Problema însă nu este că densitatea populației în România e atât de redusă, cheia interpretării este dată de comparația cu creșterea demografică a vecinilor: „Progresiunea creșterii gintelor dinprejur fiind de 0,45 până la 1% pe an, substituția și disparițiunea românilor nu este decât o cestiune de timp”³⁰. Viitorul pentru români în deceniul opt al secolului al XIX-lea nu arăta deloc bine! Dar aceasta știam deja.

Ca și medicii, Ion Ghica nu se mulțumește doar să constate dezastrul, el este dator să expună cui are urechi să audă cauzele care duc la situația de fapt. Situația jalnică a țăranilor și a lumii în care trăiesc – satul românesc – s-ar datora nu numai „lipitorilor satului”, adică tuturor acelor personaje care profită de ignoranța și lipsa de alternative a populației rurale, așa cum am văzut undeva mai sus, ci și politicilor fiscale ale statului, care se comportă și el la fel de abuziv. Ca un adevărat om de stat, Ion Ghica își centrează critica pe contribuția statului la starea de plâns a țăranului:

[...] dacă o țară este mai împovărată cu impozite decât alta; o asemenea măsură nu o putem dobândi decât prin corelațiunea ce există între venitul național și sarcinile impuse de buget. Cifra de 18,1%, care reprezintă acest raport, este adevărata espresiune a sarcinei care apasă

²⁷ *Ibidem*, p. 856.

²⁸ *Ibidem*, p. 709-710.

²⁹ *Ibidem*, p. 844.

³⁰ *Ibidem*, p. 714.

pe contribuabilul român. Această proporțiune, trebuie să convenim, este exorbitantă, chiar de vom voi să uităm sau să negăm relele obiceiuri ale unor împiegați care asupresc pe locuitorii agricoli mai ales, pe muncitorii de pământ. Aceștia, și din cauza ocupațiunilor, și din cauza ignoranței de legi și lipsei de mijloace, nu pot și nu știu urmări abuzurile de tot felul ce se exersează asupra lor; nu știu și nu pot nici reclama, nici dobândi justiție și îndreptare în contra vexațiunilor și năpăstuirilor ce li se fac. Greutatea dărilor [...] iată ce ne explică mizeria țaranului, a fostului clăcaș mai cu semă, care, afară de dările către stat, către județ și către comună, mai plătește, și are să mai plătească încă șapte ani, anuitatea răscumpărării pământului. Totalul dărilor unui fost clăcaș, de vom socoti și pe cele județene și comunale, se suie la 32 de franci sau 86½ de lei vechi de om, sau 13 galbeni de familie, ceva mai mult de 32% din venitul anual. Starea muncitorului de pământ, a clasei celei mai producătoare și cea mai interesantă a țarei este în adevăr vrednică de jale³¹! [1871]

Prin accentele ascutite de critică socială, textul de mai sus parcă ar fi fost scris de Ion Ionescu de la Brad. Statul însuși, prin reprezentanții săi, în loc să fie protector cu principala sa sursă de venit – țaranul – este, din contră, spoliator. Și, ca și când nu ar fi fost suficient, același stat român, prin politicile sale educaționale, nu dă țaranului nici măcar în viitor o șansă. Și în acest caz, Ion Ghica analizează situația la nivel macro, pe indicatorul cel mai relevant – alocările bugetare pentru învățământul rural:

Pentru învățământul populației rurale, care este de aproape patru ori mai numeroasă decât toate celelalte clase împreună, se dă numai 816.000 fr., la care se adaugă și contribuțiunea scolastică a comunelor rurale 1.500.000 fr., ajungem la 2.316.000 fr. pe an pentru învățământul primar a 700.000 de familii de plugari, sau 3 fr. 32 de familie, sau 66 bani de om. De vom adăoga și cei 1.328.200 fr. acordați școalelor primare urbane, suma totală întrebuințată pentru învățătura primară urbană și rurală a patru milioane și jumătate de români este 3.644.200 franci³².

Iar comparația cu sumele *per capita* investite de alte state în învățământul primar dovedesc inferioritatea netă României. Concluzia lui Ghica este necrutătoare: „Sumele [...] ce întrebuințăm pe tot anul pentru cler și pentru instrucțiunea publică, comparate cu ale celorlalte națiuni, ne esplică foarte bine inferioritatea în care ne aflăm în privința morală și intelectuală”³³ (1871). Alocările pentru învățământul elementar scăzute se traduc într-un număr infim de copii de țărani școlarizați; iar raportările autorităților școlare în acest domeniu par, crede Ion Ghica, la fel de fictive ca și raportările despre realizarea planului din perioada comunistă:

De ne vom raporta la cifrele oficiale, numărul copiilor care urmează școale primare la noi este de: 82.145 din care 55.985 în școale primare rurale [și] 26.160 în școale primare urbane. Dacă aceste cifre pe care le auzim sunând de zecimi de ani la toate solemnitățile scolastice printre cuvintele: „Prea-înălțate doamne, 70, 80, 90 de mii de tineri urmează școlile noastre primare și binecuvântează strălucitul, grațiosul sau gloriosul nume al mării-tale...” dacă, zic, aceste cifre ar fi adevărate, noi am putea da glorie cerului; am avea cel puțin 150.000 de plugari români care ar ști a scri, a ceti și a socoti, care ar avea cunoștințe de religia creștinească, de geografia și de istoria țării, care ar putea lua cunoștință în timp util de citațiunile și de hotărârile judecătorului de pace; dar, din nenorocire, toți știm că rar comună rurală în care să se găsească mai mult de doi sau trei

³¹ *Ibidem*, p. 789-790.

³² *Ibidem*, p. 820.

³³ *Ibidem*, p. 819.

locuitori care știu să-și iscălească numele. Cifra pecuniară afectată la noi învățături primare este în adevăr foarte mică și solitudinea guvernului, din nenorocire, a fost și mai mică.

Din păcate pentru noi, peste un secol și jumătate de când Ion Ghica punea indignat pe hârtie aceste gânduri, învățământul din România continuă să rămână cenușăreasa alocărilor bugetare cu un procent de repartitie din PIB dintre cele mai mici din Europa. Suntem tot ceea ce am fost și chiar mai puțin decât atât!

În concluzie, țărănul român este spoliat atât de „particulari”, cât și de stat, este calul de bătaie al bugetului, este boul care trage și căruia tot lui i se dă în cap. Această din urmă maximă țărănească a fost creată parcă anume pentru a exprima plastic propria situație în raport cu statul modern. După căderea guvernului său în 1871 și mai ales după modul brutal în care este înlăturat de la putere, supărarea lui Ion Ghica se transformă într-o critică admirabil de acută asupra practicilor elitei politice în raport cu supușii români. Acum el spune lucrurilor pe nume – România are toate condițiile ca să fie unul dintre cele mai prospere state din Europa, dar proasta guvernare o transformă pentru cea mai mare parte a populației sale – țărănimea – într-un infern social:

Când vedem o țară atât de frumoasă, așa de bine înzestrată de natură, cu un pământ din cele mai roditoare din lume, cu anotimpuri care se succed așa de potrivit cu felul lucrărilor câmpului, cu o fruntarie plutitoare de aproape o mie cinci sute de kilometri în tot lungul țării, cu gârle fertilizatoare în toate județele, avantagiuri care în privința materială, cel puțin, trebuia să-i dea o superioritate reală asupra tuturilor țărilor Europei; și să vedem că suntem, din contră, poporul cel mai sărac! În capitală, o aparință de prosperitate la baluri, la teatru și pe trotuar; un lux de rău-gust, nerușinarea și corupțiunea moravurilor, alături cu o mizerie neagră și vizibilă ca întunericul lui Milton. În loc de conferințe instructive pentru lucrători, de societăți muzicale, de adunări economice pentru meseriași, lanț, cârciumă de cârciumă, grădini cu cârnați, complecturi și berării. Când privește cineva mai ales la ticăloșia satelor, nu se poate opri de a nu se mâhni până în adâncul sufletului și de a se convinge că trebuie să ne ferim de guvernele care sărăcesc națiunea. Risipirea banilor publici este pentru stat flagelul cel mai durabil. Tacit zice că „tezaurul secăt prin prodigalitate nu se umple decât prin crimă”. La noi se umple cu rănile ce lasă biciul jandarmului pe spinarea săracului, prin secarea ochilor de iuțeala fumului de băligar la care e supus contribuabilul și cu zilele trase din viața și din sănătatea muncitorului, cu împușinarea și, de nu se vor lua măsuri serioase, cu disparițiunea gîntei române³⁴ [1871].

Vedem că în acest text el leagă starea țărănimii de pericolul demografic care ar amenința România: este alerta maximă care putea exista în epocă. Pentru el și pentru mulți dintre contemporanii săi liberali și democrați, fizionomia societății românești este conturată de această dihotomie particulară între elită și popor, cele două stări sociale fundamentale ale societății românești care coexistă și se influențează una pe cealaltă. De partea elitei avem orașul, bogăția, corupția născătoare de abuzuri, egoismul social cel mai feroce; de partea cealaltă avem satul, sărăcia lucie, incultura, boala și moartea. O lume barbară în care nu ai dori să trăiești. Aceasta este starea de spirit a lui Ion Ghica în momentul în care scrie și trebuie să remarcăm că uneori indignarea are efecte admirabile!

³⁴ *Ibidem*, p. 793-794.

Fricile demografice ale unui mare agronom

Ion Ionescu de la Brad nu pare la fel de îngrijorat precum Mihail Kogălniceanu sau Mihai Eminescu de concurența demografică pe care străinii o fac românilor în propria lor țară, dar asta nu-l împiedică în vremea redactării monografiilor agricole, adică undeva între 1865 și 1869, să nu fie îngrijorat de creșterea nesemnificativă sau de stagnarea demografică a populației locale. Primele constatări alarmiste apar pentru județul Dorohoi, unde statistica îi arată o creștere demografică nesemnificativă:

Prințul Nicolae Șuțul dă, în notițele statistice asupra Moldaviei, un tablou din care vedem că numărul sufletelor din județul Dorohoi este de 101.930. Dupe 10 ani, statistica din 1859 ne-au dat un număr de 103.671 suflete. În cursul dar de 10 ani populațiunea județului s-a sporit numai cu 1.741 suflete!!! Este trist, trist cu totul, rezultatul acesta. Dupe acest rezultat de creștere a populațiunei îndoirea ei nu se poate face nici în 300 de ani, adică mai târziu decât toate popoarele câte locuiesc în Europa și decât însuși acele cari viețuiesc în robia cea mai neagră. Societatea dar română suferă greu de toate boalele morale, și mai greu decât oricare alt popor de pe fața pământului. Pe când alte popoare cresc și se înmulțesc, al nostru de nu scade, stă pe loc: el n-are într-nsul nici măcar principiile vieței vegetative³⁵!

Cum ar putea însă țăranii din Dorohoi să se înmulțească când statistica împroprietăririi din 1864 arată că în județ au primit pământ doar „225 clăcași cu 4 boi, 5.014 cu doi boi și aproape opt mii fără de boi”³⁶?; ceea ce înseamnă că „cea mai mare parte din clăcașii județului sunt reduși la trista stare de a nu avea nici măcar boii cu cari să se hrănească!”³⁷. Altfel spus, trăiesc într-o sărăcie cruntă. Nici în județul Putna situația nu pare mai bună. Aici accentul se deplasează dinspre statistică înspre o analiză mai calitativă prin care încearcă să identifice cauzele acestei degingolade demografice:

Însuși esistenția și traiul populațiunii rurale, lipsită de hrana sufletului ca și de hrana trupului, este pusă în pericol de împrejurările nenorocite ce o bântuie. Foamea și cămătăria, care este mai teribilă în efectele ei decât însuși lipsa, s-au așezat la rădăcina populațiunei și a început a o roade. Mersul spre înmulțirea populațiunei s-a molcomit; căci și aceasta cere oarecari condițiuni pentru a se putea dezvolta. Faptul acesta este cel mai grav din toate câte ne arată statistica; fiindcă el reprezintă toate cauzele cele rele care bântuie populațiunea³⁸.

Iar în final, în Mehedinți, analiza se deplasează către accente mai teoretice, din care teoria lui Malthus nu putea să lipsească, plus un mic elogiu spus cam cu buzele strânse, despre una dintre calitățile vechiului regim agrar:

Populațiunea face puterea unui stat, ea crează avuția lui, ea este scopul și mijlocul al ori căria produceri și consumațiuni; pentru aceea înmulțirea populațiunei au fost totdeauna bunul căutat de către acei însărcinați cu destinele unei țări. Înmulțirea populațiunei însă este în strânsă legătură cu mijloacele ei de subsistență [...]. Mijloacele de subsistență au fost asigurate sporirii populațiunei noastre. Legea vechea rurale da spaciu oricărui născut pentru a se hrăni; căci pământul este cel mai dintâi mijloc de subsistență. Și cu toate acestea, populațiunea noastră n-au crescut duple legea descoperită de Malthus, n-au

³⁵ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, București, Imprimeria Statului, 1866, p. 73-74.

³⁶ *Ibidem*, p. 19.

³⁷ *Ibidem*, p. 19-20.

³⁸ *Idem*, *Agricultura română din județul Putna*, București, Imprimeria Statului, 1869, p. 188.

crescut adecă în acea progresiune geometrică cât se ajungă a fi lipsită de mijloacele de subsistintia, să ajungă a îngriji guvernele și popoarele; căci nu este destul ca populațiunea să aibă spaci, ci se cere ca să aibă și libertate. Afară de lipsa de libertate, populațiunea noastră a fost împiedicată în sporirea ei și prin multe alte rele, precum case nesănătoase, mâncare puciu restauratoria, posturi multe, munca multă și trai rău, nevoi, griji și dureri morale, nedreptăți, măsuri economice împilătoare și, în fine, boalile cari fac pre oameni să se ducă pe cealaltă lume, de unde s-a și luat la români vorba care zice că cutare a murit cu zile³⁹.

Vedem deci că temerile sale demografice sunt reale, se manifestă din plin în scrisul său, și preced cu aproape un deceniu înflorirea acestora în discursul medical.

În lucrarea mea mai veche, căutând un iluzoriu prim text medical care să ateste teama de degenerare a rasei, identificasem această atestare inițială în 1871⁴⁰, dar de fapt discursul medical despre degenerarea rasei înfloarește mai târziu, în contextul politic extrem de favorabil al anilor 1878-1880. Or, vedem că temerile de natură demografică apar mult mai devreme în scrierile lui Ion Ionescu de la Brad, pe vremea când colinda satele în căutarea abuzurilor aplicării reformei agrare din 1864. Începutul deceniului opt aduce remarcile pe aceeași temă ale lui Ion Ghica într-o serie de texte de critică socială acidă, provocate, măcar în parte, de eșecul acțiunilor sale politice. Și tot atunci, Mihail Kogălniceanu se arată extrem de îngrijorat de starea sanitară a bazei națiunii – țărani. Puțin mai târziu, Mihai Eminescu, care încă nu era poetul național, ci doar un jurnalist de la ziarul conservator „*Timpu*”, prezenta cu patimă lucrările medicale care atestau pierderea pariului demografic în Moldova. Se pare că toată floarea elitei românești este îngrijorată în jurul anilor 1870 de soarta demografică a românilor. Și nu am trecut prin presa politică!

În aceste condiții, discursul medical despre degenerarea rasei ia naștere prin preluarea din mediul social ambiant a temerii celei mai terifiante a epocii: pierderea de către autohtoni a pariului demografic cu populațiile alături de care trăiesc, cu evreii în speță. O teamă persistentă care va însoți istoria românească și de-a lungul primei jumătăți a secolului al XX-lea și care, în cele din urmă, va duce la „victoria” din perioada comunistă: aducerea comunității evreiești din România la statutul de insignifianță demografică! Și în felul acesta, visul de aur al pașoptiștilor a mai făcut un pas spre transformarea lui în realitate: o națiune română unitară și omogenă! Și din această perspectivă, Nicolae Ceaușescu și regimul său devin demni urmași ai pașoptiștilor. Dar numai din această perspectivă.

Atunci discursul medical despre degenerarea rasei, cu componenta sa demografică implicită, nu este oare doar cutia de rezonanță care amplifică, la un moment dat, partitura pe care totuși societatea o cântă? Așa se pare.

³⁹ Idem, *Agricultura română în județul Mehedinți*, București, Imprimeria Statului, 1868, p. 194-195.

⁴⁰ Constantin Bărbulescu, *op. cit.*, p. 223.

DEMOGRAPHIC MYTHS IN ROMANIA
AT THE END OF THE 19th CENTURY
(Summary)

Keywords: demography, XIX century, race degeneration, peasantry, Romania.

The study returns to a research theme I have written about before – the degeneration of race – as it was perceived in the second half of the 19th century. I had studied it as part of the medical discourse of the era, but in this study I extend the scope of the research to those who are not part of the medical body and contribute to the diffusion of these demographically based fears in the social body. My study focuses on four case studies: a politician (Mihail Kogălniceanu), a poet (Mihai Eminescu), an agronomist (Ion Ionescu de la Brad) and an economist (Ion Ghica). Researching their writings I was able to find that the fear of racial degeneration appears even earlier than I had found in the medical discourse which means that in fact the medical discourse takes these kinds of anxieties from society and turns them into scientifically proven “realities”.

MARCELA AVRAM*

SERVICIUL SOCIAL: INSTITUȚIE ȘI ANGAJARE PUBLICĂ (1938-1939)

Una dintre cele mai controversate măsuri ale școlii conduse de Dimitrie Gusti a fost efemera instituție a Serviciului Social. Alături de regele Carol al II-lea, Dimitrie Gusti și colaboratorii săi, Henri H. Stahl și Octavian Neamțu, au pus bazele unei instituții, cunoscute ulterior sub numele de Serviciul Social. Acesta a intrat în legalitate odată cu publicarea în „Monitorul Oficial” a Legii Serviciului Social, la data de 13 octombrie 1938. A avut însă o perioadă scurtă de funcționare, de circa un an. O analiză a contextului intern și extern în care și-a făcut apariția această instituție, apoi a modului în care a funcționat și a fost suspendată, precum și o prezentare a unui studiu de caz își vor găsi locul în acest articol.

Modelul instituțional al Serviciului Social se încadra cumva în epoca sa, dacă ținem cont că o amplă mișcare de muncă voluntară sau în folosul comunității se dezvoltase după Primul Război Mondial, într-o mare parte dintre statele europene. Impedimentul era dat de faptul că statul nu arăta susținere acestor inițiative. Nu același lucru se poate afirma și despre România, unde, odată cu instalarea regimului carlist, inițiativele unor astfel de activități dedicate comunității își aveau punctul de pornire chiar în regalitate. Diferența o constituia însă modalitatea prin care tinerii erau chemați să presteze munca. Tinerilor absolvenți de universitate le era condiționată dobândirea licenței de îndeplinirea serviciului social. Scopul pentru care a fost creată instituția Serviciului Social, după cum specifica art. 1, cap. 1 din lege, era „pentru munca de ridicare a satelor și orașelor”. Nu este exclus ca regele să fi dorit deturnarea atenției tinerilor de la Mișcarea Legionară, în ascensiune în anii '30, însă se poate lua în calcul și constituirea unei copii culturale a Frontului Renașterii Naționale. Creatorul acestui amplu proces a fost Dimitrie Gusti. Instituția funcționa prin căminul cultural. În cadrul lui existau trei direcții de acțiune: „cultura minții”, „cultura sănătății” și „cultura muncii”. Tinerii grupați în echipe se deplasau în satele și orașele țării și desfășurau activități propuse de Serviciul Social pe aceste teme, menite să ajute la ridicarea nivelului de trai al populației.

Trebuie menționat că școala lui Dimitrie Gusti a pregătit terenul aplicării acestui proiect inovativ și unic în lume înainte de anul 1938. Între 1934 și 1938 a creat cămine culturale experimentale, a format echipe regale studențești (istorici, biologi, fizicieni, medici, medici veterinari, economiști, psihologi, geografi) care întocmeau monografii ale satelor. Instituția Serviciului Social se voia a fi fructificarea acestor rezultate și apogeul școlii conduse de Dimitrie Gusti.

* Doctorand, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia; e-mail: marciavram@yahoo.com.

Inițierea, elaborarea și aplicarea Legii Serviciului Social au avut ca punct de plecare transformarea pe care a cunoscut-o societatea sub influența mai multor factori: economici, sociali, demografici, culturali, politici etc., în perioada interbelică. Desigur, o analiză a acestui demers nu poate fi realizată fără a înțelege contextul intern și extern.

După anul 1918, Europa s-a confruntat cu o serie de probleme ca urmare a efectelor războiului, consecințe care au afectat comunitățile umane prin șomaj, criză economică și sanitară și care au dus treptat la pauperizarea populației. Din păcate, urmările războiului au afectat păturile sociale largi atât de la orașe, dar și de la sate. În sprijinul lor au venit mai întâi voluntarii și munca desfășurată în folosul comunității. Ulterior au apărut o serie de organizații al căror rol a fost tocmai acela de a contracara și atenua efectele sărăciei. Asemenea inițiative nu au apărut numai în țările afectate de război, ci și în țările neutre, manifestându-se în unele zone chiar în timpul războiului. Amintim, în acest sens, exemplul Danemarcei, care avea, încă din anul 1917, echipe formate din tineri ce desfășurau diverse activități în folosul comunității. Au urmat, apoi, în 1920 – Anglia, Suedia și Bulgaria, în 1922 – Norvegia și în 1925 – Elveția. După 1930 au apărut tabere de muncă ale tinerilor și în țări ca Germania, Polonia, Cehoslovacia, Estonia, România, Belgia, Lituania, Grecia și Ungaria. Desigur, organizațiile respective se bazau pe implicarea statelor, însă acestea nu au arătat un interes deosebit în sprijinirea lor¹. Totuși trebuie precizat că taberele de muncă din România difereau de cele din alte state: munca cerută era una intelectuală și avea drept scop ridicarea nivelului de trai al satelor în urma colaborării cu intelectualii și nu înființarea unei „armate civile politice”².

Un fenomen asemănător s-a produs și în România anilor '20. Aici, rolul catalizator în activitățile desfășurate de tineri pentru munca în folosul comunității i-a revenit lui Dimitrie Gusti. Acesta constata că sfârșitul războiului aducea, sub aceeași coroană, pe toți românii din provinciile istorice românești; dar, în același timp, venea și cu o listă de probleme sociale și economice, care vor domina perioada interbelică și care vor crea cadrul perfect pentru dezvoltarea mișcării extremiste de tip legionar. Un procent uriaș din populație se confrunta cu sărăcia și analfabetismul, în agricultură tehnica era învechită și neproductivă, iar diferențele dintre sate și orașe erau uriașe. Chiar dacă o parte dintre inechitățile sociale și-au găsit rezolvarea în reforma agrară din 1921, trecutul a lăsat asupra țărănimii, de-a lungul timpului, amprente adânci în modul de dezvoltare a lumii rurale³. Într-o țară în care 75% din populație trăia în mediul rural⁴, din care 57% erau cunoscători de carte⁵ și majoritatea țăranilor dețineau suprafețe mici de teren agricol, Dimitrie Gusti a înțeles că, fără rezolvarea problemei rurale, nu se producea nicio ridicare socială a satelor românești⁶.

Un alt aspect care a legitimat aplicarea Legii Serviciului Social l-a constituit puternicul avânt pe care îl luase Mișcarea Legionară în perioada interbelică. Chiar dacă acțiunile ei nu constituiau un exemplu și erau reprimare, influența pe care legionarii o

¹ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă. Articole și documente privind Serviciul Social 1938-1939*, București, Editura Paideia, 2017, p. 7-8.

² Dimitrie Gusti, *Sociologia militans. Cunoaștere și acțiune în Serviciul Națiunii*, vol. II, București, Fundația Regele Mihai I, 1946, p. 273.

³ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 8.

⁴ Vlad Terteleac, *Români de geniu. Dimitrie Gusti, asul din mânecă folosit de Carol al II-lea în lupta cu legionarii*, <https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/romani-de-geniu-dimitrie-gusti-asul-din-maneca-2142722.html> (accesat la data de 07.07.2022).

⁵ Ion Bulei, *Ultimul rege al României Mari: Carol al-II-lea*, București, Editura Meteor Press, 2019, p. 105.

⁶ Vlad Terteleac, *op. cit.*

manifestau asupra unor pături tot mai largi, trebuia contracarată prin alte mijloace. Nimeni nu era mai potrivit pentru acest rol decât sociologul Dimitrie Gusti, un apropiat și un bun cunoscător al doleanțelor studenților și al satelor românești. Prin intermediul Institutului Social Român, creația sa, a încercat, prin campaniile monografice desfășurate de studenți, să creioneze o imagine a satului românesc. De altfel, în contextul tot mai pronunțat al ascensiunii mișcărilor extremiste de stânga sau de dreapta, cooptarea tinerilor în acțiunea de culturalizare a satelor era văzută ca o alternativă eficientă în fața acestei provocări. Un prim exemplu a venit de peste ocean. Este vorba despre „Civilian Conservation Corps”, organizație înființată în SUA, în cadrul programului New Deal, de către președintele Franklin Delano Roosevelt (1933), care a reușit să coopteze câteva sute de mii de tineri șomeri. Cam aceleași rațiuni au stat și la baza inițiativei lui Gusti de a angaja, în munca de culturalizare a satelor, echipe de tineri studenți. Aceștia au beneficiat de instruirea monografiștilor care au desfășurat, peste un deceniu, munca în cuprinsul satelor⁷.

Despre deciziile pe care regele le-a luat se poate spune că nu au constituit întotdeauna cea mai bună alegere și au fost deseori vehement criticate; însă ceea ce nu poate fi contestată este atitudinea sa față de cultură. El a continuat ceea ce înaintașii săi începuseră. Se poate lua în calcul și faptul că, prin susținerea culturii, acesta a intenționat, poate, să-și dobândească o imagine bună și o bază solidă pe scena politică⁸.

Însă pasiunea sa pentru cultură trebuie căutată în cel care i-a fost mentor și profesor în tinerețe; cel care, până la 1920, a creat o pleiadă de intelectuali: marele istoric Nicolae Iorga. Lui i-a fost încredințată educația tânărului prinț. Nicolae Iorga a fost un bun cunoscător al problemelor din lumea rurală, iar experiențele trăite în mijlocul țăranilor le-a împărtășit și învățăcelului său, prințul Carol. Trebuie menționat acest aspect, întrucât poate indica originile Serviciului Social⁹. De altfel, într-unul din discursurile sale din 19 mai 1934, Carol al II-lea anticipa viitoarea sa inițiativă, Legea Serviciului Social:

Când, în anul 1920, mi-a venit gândul, plin de un avânt tineresc, de a crea această Fundațiune, unde am fost mînat de ideia că în urma marilor reforme, împroprietărirea țăranilor și votul obștesc, mai era un foarte mare pas de făcut pentru ridicarea și așezarea acestei țări acolo unde trebuie. Am fost convins că numai prin drepturi politice și printr-o înzestrare a locuitorilor nu se poate ajunge la scopurile dorite și, de aceea, întemeind această Fundațiune, am dorit să pătrund cât mai adânc în mijlocul poporului, începînd o adevărată operă de îndrumare zi de zi, ceas cu ceas, ca să putem ajunge să ne fîlim și noi, cum se fîlesc alte țări, cu sate – nu numai pitorești – dar cu sate, cu adevărat sănătoase¹⁰.

Așadar, regele transmitea, prin acest discurs, două viziuni diferite, concretizate în aplicarea Legii Serviciului Social. Prima, demonstra spiritul civic față de pătura țărânimii, iar cea de-a doua crea imaginea unei țări ce trebuia reformată și aliniată Vestului. Era nevoie doar de o intuiție sociologică bine dezvoltată. Aceasta putea fi susținută de o personalitate puternică și cunoscătoare a realităților sociale din teren și care, obligatoriu, trebuia să rezoneze cu dorințele lui Carol al II-lea. Cel căruia i-a revenit această misiune a fost sociologul Dimitrie Gusti¹¹.

⁷ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 8-9.

⁸ Ion Bulei, *Ultimul rege al României Mari*, p. 101.

⁹ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 124-125.

¹⁰ *Cartea Echipelor*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1937, p. 8.

¹¹ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 125.

Privită din alt unghi, Legea Serviciului Social putea reprezenta, pentru regele Carol al II-lea, și o soluție de compromis. El intenționa să realizeze un proiect mai vechi, și anume acela de a extinde activitatea Fundației Culturale Regale „Principele Carol” și în Transilvania. Nu trebuie însă exclusă nici ideea conform căreia Serviciul Social să fi fost văzut de rege ca o replică întrucâtva culturală a Frontului Renașterii Naționale¹².

Mișcarea Legionară intrase în atenția lui Carol al II-lea, pentru că el vedea într-însa un mijloc de realizare a scopurilor propuse odată cu introducerea Serviciului Social. Istoricii Dumitru Marinescu și Cosma Neagu considerau că o schimbare în viziunea regelui survenea după eșecul tentativei de a-și atrage de partea sa Mișcarea Legionară. Cel puțin a încercat aceasta până în vara lui 1936. Potrivit lui Argetoianu, „curentul legionar” putea fi folosit de rege pentru răspândirea ideii unui guvern autoritar. De altfel, însuși Carol al II-lea vedea legiunea „ca pe o gloată de studenți rebeli conduși de un fanatic carismatic, nu ca pe o mișcare care ar fi avut suficient sprijin popular ca să-i amenințe serios regimul”. Legionarii – pe care, de altfel, îi numea „paraziți” – manifestau un antiliberalism și un naționalism exacerbant, care erau pe placul regelui. Nu-i rămânea decât să aplice tactica „dezbină și stăpânește”, așa cum procedase cu liberalii și țărăniștii. De aceea, Carol al II-lea pleca de la ideea că activitatea tinerilor trebuia canalizată într-o altă direcție, iar activitățile din cadrul Serviciului Social li se potriveau de minune. El rezolva astfel două probleme majore: îndepărtarea tinerilor de Mișcarea Legionară și dobândirea unei popularități sporite, ceea ce i-ar fi consolidat regimul său politic¹³.

Dimitrie Gusti¹⁴ a considerat Legea Serviciului Social ca fiind încununarea eforturilor depuse de echipele studențești în teren, care veneau să legitimizeze, prin experiența acumulată, necesitatea aplicării acestei legi. Mărturia lui Gusti este elocventă în acest sens:

În urma acestor experiențe, care au verificat și pe teren principiile doctrinei noastre de sociologie, de etică și de politică, Legea Serviciului Social vine și aduce o temelie legală eforturilor noastre. Această lege deci este punctul final dintr-o mișcare socială preexistentă. În ea se vor găsi trăsăturile esențiale pe care noi le-am analizat deja¹⁵.

Direcția teoriei și a practicii susținute de Dimitrie Gusti se găsește în lucrarea sa fundamentală: *Sociologia militans*¹⁶. În viziunea școlii gustiene, întregul social era compus din unități sociale. Acestea erau: satul, orașul și regiunea. În cadrul satului au

¹² Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, în „Apulum”, nr. XXXI, 1994, p. 471.

¹³ Paul D. Quinlan, *Regele Playboy. Carol al II – lea de România*, Humanitas, București, 2008, p. 208-209.

¹⁴ Dimitrie Gusti a fost un sociolog român care a trăit între anii 1880 și 1955. S-a născut la Iași, unde a frecventat școala primară și liceul. În 1898, a început cursurile Universității din Iași, specializarea Facultatea de Litere, Drept și Științe, pe care le întrerupe în 1899, pentru a se muta la Universitatea „Friederich Wilhelm” din Berlin, iar din 1900 la Leipzig. Acolo a obținut doctoratul în filosofie. În 1910, revine la Iași ca profesor universitar. A fost membru al Academiei Române din 1919, apoi vicepreședinte și președinte în perioada 1944-1946. Între 1932 și 1933, a deținut funcția de ministru al Instrucțiunii Publice, Cultelor și Artelor. A înființat Institutul Social Român și a fost principalul inițiator al Fundației Culturale Regale „Principele Carol”. Este numit de către Carol președinte al Serviciului Social; vezi <http://www.cooperativag.ro/> (accesat la data de 11 iulie 2022).

¹⁵ Dimitrie Gusti, *Principiile și scopurile Serviciului Social*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 14.

¹⁶ Dimitrie Gusti, *Sociologia militans. Cunoaștere și acțiune în Serviciul Națiunii*, vol. II, București, Fundația Regele Mihai I, București, 1946.

fost analizate alte unități mai mici: familia, gospodăria, primăria, biserica, școala, stâna, cooperativa, cartierele etc. Însă obiectivul final al reformei era națiunea, iar aici își găsea rostul cultura¹⁷. Scopul real al culturii poporului era transformarea lui în națiune ca unitate superioară din punct de vedere social și spiritual. Numai în acest cadru se crea solidaritatea și spiritul civic, dublate de conștiința națională și de prețuirea valorilor perene. În concluzie, Dimitrie Gusti a considerat că, pentru a beneficia de o reală cultură, trebuia mai întâi cunoscut poporul. În completare, venea toată activitatea culturală care putea contribui la consolidarea unei conștiințe și a unei comunități; însă tot ceea ce nu consolida această operă era de evitat.

Experiențele anterioare care au stat la baza introducerii Serviciului Social au fost:

1) Anchetele monografice. Începând din 1925, pe perioada verii, au fost trimise echipe cu scopul de a cerceta satele românești și a elabora studii asupra situației lor. Echipele erau formate din geografi, antropologi, biologi, istorici, psihologi, filologi, juriști, economiști, folcloriști. Doctrina Serviciului Social a avut un caracter pragmatic.

2) Căminele culturale. Formula căminelor culturale a apărut în cadrul Fundației Culturale Regale „Principele Carol” și se voiau a fi un organism format din intelectualii satului: preoți, profesori, învățători, funcționari și reprezentanți ai țăranilor. Activitatea căminului era divizată în trei direcții: muncă, sănătate și suflet. În cadrul lor s-au organizat cursuri și scoli țărești, s-au redactat și publicat reviste și s-au format conducătorii de cămine culturale.

3) Echipele studențești. Au fost înființate în 1934 și au funcționat până în 1938, activitatea lor fiind una experimentală. Recunoașterea instituțională o dobândesc după intrarea în vigoare a Legii Serviciului Social.

Timp de cinci ani cât s-a desfășurat, în teritoriu, munca echipelor regale, au participat un număr de 228 de echipe în 114 sate românești. Echipele erau alcătuite din studenți de la diferite specialități, tocmai pentru ca anchetele sociologice pe care le întocmeau despre locul respectiv să fie cât mai complete. S-au folosit în acest sens 1.615 tineri, dintre aceștia un număr de 216 fiind studenți ai Facultății de Litere, 215 ai Facultății de Teologie, 198 proveneau de la Facultatea de Medicină, 170 de la Facultatea de Medicină Veterinară, 112 de la Facultatea de Drept, 203 din Institutul de Agronomie, 115 de la Academia de Educație Fizică, 200 de la Școala de Menaj; la care s-au adăugat studenți de la școlile de cooperatie, asistență socială etc. Munca echipelor era supravegheată de reprezentanți ai instituțiilor statului. Un număr de 1.196 de persoane, dintre care 324 medici, 178 agronomi, 147 comandanți premilitari ori din Straja Țării, 136 medici veterinari, 37 ingineri silvici etc., se asigurau de buna desfășurare a activității în teren și ofereau suportul necesar echipelor. Rezultatele obținute de echipele regale în munca de teren s-au materializat în numeroase studii sociologice. De exemplu, în cursul anului 1938, au fost cercetate 55 de sate cu un număr de 105.000 de țărani și au fost studiate: alimentația, natalitatea, mortalitatea, veniturile familiei, problemele întâmpinate în împărțirea proprietății țărești. A fost cea mai amplă anchetă realizată la acest nivel în țară¹⁸.

Termenul de „serviciu social” poate desemna o lucrare pentru folos obștesc. Pornind de la acest aspect, se pot identifica două direcții: prima, de care beneficiază cel care prestează serviciul și cea de-a doua, întrucupată de beneficiarul acestuia¹⁹. Sancționată prin

¹⁷ Lucia Apolzan, *Drumuri, încercări, împliniri*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1998, p. 12.

¹⁸ Dimitrie Gusti, *Sociologia militans*, p. 268-171.

¹⁹ Al. Lascarov-Moldovanu, *Satul, sâtenii și Serviciul Social*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 9.

Înaltul Decret Regal nr. 3526 din 13 octombrie 1938, Legea Serviciului Social a fost publicată în „Monitorul Oficial” nr. 242 partea I din 18 octombrie 1938²⁰ și era contrasemnată de Miron Cristea (Patriarhul României și președinte al Consiliului de Miniștri), Armand Călinescu (ministrul Internelor și Educației Naționale) și de Victor Iamandi (ministrul Justiției)²¹. A fost pusă în aplicare începând cu data de 18 ianuarie 1939, conform comunicatului nr 551/1939²².

Legea era structurată pe nouă capitole, după cum urmează: a) atribuțiile Serviciului Social; b) conducerea și administrarea; c) obligativitatea Serviciului Social; d) căminul cultural; e) Institutul de Cercetări Sociale al României; f) școlile de îndrumare ale Serviciului Social; g) personal; h) bugetul; i) dispoziții finale.

Articolul 1, din capitolul I al legii preciza: „Pentru munca de ridicare a satelor și orașelor se înființează o instituție numită Serviciul Social”. Aceasta avea ca scop:

a) să pregătească și să conducă tinerii absolvenți din toate domeniile în munca de reorganizare a satelor;

b) să înființeze Căminul Cultural – ca organ de execuție – prin care se organizau și se coordonau activități împreună cu sătenii;

c) să desfășoare munca de cunoaștere în teren și să elaboreze cercetări monografice care stau la baza realizării Serviciului Social;

d) să organizeze școli atât în mediul rural, cât și în mediul urban pentru săteni și orașeni, dar și școli în vederea pregătirii tinerilor absolvenți.

Consiliul Superior de Îndrumare și Comitetul Permanent erau forurile principale care conduceau și administrau instituția Serviciului Social. Primul for, Consiliul Superior de Îndrumare administra activitatea ministerelor și coordona serviciile publice și societățile culturale. Consiliul se afla sub președinția regelui Carol al II-lea și avea în componență următorii membri: președintele Serviciului Social, prim-ministrul, președintele „Astrei”, directorul general al Fundației Culturale Regale „Principele Carol” și un secretar, ministrul de Interne, ministrul Educației Naționale, ministrul Cultelor și Artelor, ministrul Sănătății, ministrul Agriculturii și Domeniilor, ministrul Economiei Naționale, ministrul Muncii, ministrul Lucrărilor Publice și al Comunicațiilor, ministrul Finanțelor, ministrul Apărării Naționale, comandantul Străzii Țării, un subsecretar de stat din partea Ministerului Propagandei, administratorul de la Casa Școalelor, inspectorul general al Muncii de Folos Obștesc și inspectorul general al Pregătirii Premilitare.

Cel de-al doilea for de conducere, Comitetul Permanent, era numit prin înalt decret regal și se compunea din președinte și doi membri, dintre care unul numit de „Astra”. Comitetul Permanent a reprezentat organul de conducere și de administrare al Serviciului Social. Președintele acestuia nu putea fi înlocuit și avea rangul și atribuțiile unui ministru de stat. El era conducătorul de drept al Serviciului Social. Acesta participa la ședințele Consiliului de Miniștri de câte ori erau dezbătute probleme legate de instituția Serviciului Social.

Capitolul III din lege făcea referire la obligativitatea serviciului social. A contrariat tocmai caracterul obligatoriu al legii. Tinerii absolvenți, de universitate, școli și institute superioare, din țară și din străinătate, erau obligați să presteze munca în cadrul Serviciului Social la sate sau la orașe²³. Pe această listă erau incluse următoarele tipuri de școli din țară:

²⁰ *Legea Serviciului Social*, în „Monitorul Oficial al României”, Partea I, *Legi, Decrete*, nr. 242 din 18 octombrie 1938, p. 4952- 4954.

²¹ „Buletinul Serviciului Social”, București, nr. 1, martie, 1939, p. 10.

²² *Ibidem*, p. 17.

²³ *Legea Serviciului Social*, în loc. cit.

- a) Academii, Facultăți, Institute Superioare, Școli Normale Superioare, Școli Superioare de Asistență Socială, Școli de Notari;
- b) Învățământ Normal și Seminarial;
- c) Învățământ Industrial cu specializările:
 - Școli inferioare, medii și de specializare agricole;
 - Școli de pădurari, brigadieri și conducători silvici;
 - Școli de maeștri minieri și metalurgiști, subingineri, conducători de lucrări publice și electromecanici;
- d) Școli de surori de ocrotire;
 - Școli de moașe;
 - Școli de agenți sanitari;
 - Școli de cântăreți bisericești²⁴.

La sfârșitul efectuării stagiului în cadrul Serviciului Social, absolvenții primeau un certificat pe baza căruia își dobândeau diploma de absolvire și de finalizare a studiilor. De asemenea, numirea într-o funcție publică sau practicarea unei profesii era condiționată de obținerea acestui certificat²⁵. Nu exista însă obligativitatea pentru absolvenți să îndeplinească Serviciul Social în anul finalizării studiilor, acesta se putea efectua și ulterior.

Îndeplinirea Serviciului Social avea loc pe tot parcursul anului, la data și locul stabilit de conducere. Tinerii aveau de parcurs două etape necesare încadrării lor. Într-o primă etapă urmau cursurile unei școli pregătitoare timp de 15-30 de zile, la finalul căreia susțineau un examen, care le dădea dreptul să fie încadrați într-o echipă de muncă. Există posibilitatea nepromovării acestui examen și atunci era luată în calcul și mutarea la o altă școală de pregătire, care se făcea la cererea cursantului. Însă, pe de altă parte, pentru a preîntâmpina cazurile în care cursanții dădeau dovadă de o implicare superficială și chiar neseriozitate în pregătire – și care atrăgea după sine un rezultat slab – puteau fi mutați disciplinar la altă școală. În acest caz, nu era contorizat nici timpul petrecut în cadrul Serviciului Social. Cea de-a doua etapă era participarea propriu-zisă a tinerilor la munca pe teren prin sate, care se desfășura pe parcursul a două luni, la finalul cărora aveau din nou de susținut un examen. Nepromovarea acestei ultime probe atrăgea după sine repetarea stagiului de muncă pe echipe din cadrul Serviciului Social.

Conducerea Serviciului Social dorea să aibă o imagine completă a studenților care promovau examenele. De aceea, le cereau instituțiilor de învățământ din care tinerii făceau parte să trimită Fundației Culturale Regale „Principele Carol” – Serviciul Social – situația nominală cu absolvenții. Apoi, tinerii absolvenți trebuiau să depună o cerere de înscriere în Serviciul Social, fie la secretariatele școlilor, facultăților sau la sediile regionalelor de care aparțineau până la 1 iulie, respectiv până la 1 noiembrie. Nu s-a neglijat nici posibilitatea înscrierii voluntare a tinerilor în Serviciul Social. Erau acceptați totuși în anumite condiții: fie la recomandarea unui profesor, a unui fost participant în echipele regale studentești din anii 1934-1938 sau pe baza activității personale a doritorului. Nu era condiționată înscrierea lor ca voluntari de absolvirea studiilor, dar nu se recunoștea perioada de îndeplinire a Serviciului Social decât după absolvire. Există totuși un avantaj: voluntarii aveau întâietate la înscrierea în școlile care formau șefii de echipe²⁶.

²⁴ *Instrucțiuni cu privire la obligativitatea Serviciului Social*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 20.

²⁵ *Legea Serviciului Social*, în loc. cit.

²⁶ *Instrucțiuni cu privire la obligativitatea Serviciului Social pentru absolvenții universităților, ai școlilor și institutelor superioare sau speciale. Extras din Proiectul de Regulament pentru Organizarea și*

Stagiul în cadrul Serviciului Social se încheia cu acordarea unei adeverințe în termen de 10 zile de la terminarea lui și doar o singură dată. Pe baza acesteia, se elibera apoi certificatul de absolvire a studiilor sau diploma de licență pe care apărea mențiunea îndeplinirii Serviciului Social. Adeverința se elibera la cererea scrisă a solicitantului, de la Serviciul Social, sau se trimitea la adresa solicitantului²⁷.

Pentru concretizarea doctrinei și a metodei de lucru în cadrul Serviciului Social de către tineri, fundația a creat școli „pentru ridicarea culturală a țării și să formeze personalitatea conducătorilor lui”. În primul rând, acestea au avut un caracter practic și trebuiau să formeze tinerii în munca pe teren; dar au avut și rolul de a forma anumite deprinderi tinerilor ori de a le trezi prețuirea pentru apărarea valorilor naționale. Au funcționat trei categorii de școli: școli pentru pregătirea tinerilor în munca pe echipe, școli pentru conducătorii Serviciului Social și o școală normală superioară a Serviciului Social. Școlile aveau un regim asemănător celui dintr-o tabără²⁸. O zi din activitatea unei astfel de școli a fost descrisă de Alexandru Lascarov-Moldovanu²⁹, acesta fiind plăcut impresionat de entuziasmul tinerilor, dar și de calitatea cursurilor ținute. La 21 martie 1939, a participat la instruirea comandanților din Serviciul Social, care s-a desfășurat într-o mică localitate din nordul Ardealului, numită Valea Vinului, județul Bistrița-Năsăud:

Ca să ajungi la Valea Vinului trebuie să călătorești cu trenul până la Rodna Veche, târgușor din nordul Ardealului, și de acolo s-o iei cu căruța pe o vale îngustă, care se înfundă în munți [...] de aici și numele acesta Valea Vinului, cu toate că prin partea locului nu se află și nici nu s-ar putea crește vreun butuc de vie³⁰.

Localitatea se afla pe o fostă așezare minieră părăsită din care se exploatase pirită. Aici s-au păstrat două corpuri mari de clădiri, care au adăpostit un sanatoriu, dar printr-o hotărâre a Ministerului Sănătății au fost cedate Serviciului Social. Clădirea servea atât ca incintă pentru desfășurarea cursurilor școlii, cât și ca locuință pentru cursanți. Erau aproximativ 55 de tineri³¹ – care au făcut parte din echipele regale –, familiarizați cu munca în teren; și care acum formau alți tineri veniți din toate colțurile țării, marea majoritate cu studiile universitare finalizate. Predominau absolvenții cu studii de teologie, apoi medici, profesori etc.³². În procesul de selectare, Serviciul Social a inclus „cea mai de seama condiție, aceea a elanului personal” și, mai presus de toate, „acceptarea unui trai

Funcționarea Serviciului Social, București, Editura Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 20-22.

²⁷ *Instrucțiuni pentru absolvenții universităților, ai școlilor și institutelor superioare și speciale cu privire la îndeplinirea obligațiunii prevăzută de art. 5 din Legea Serviciului Social*, București, Editura Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 7-8.

²⁸ *Instrucțiuni cu privire la obligativitatea Serviciului Social pentru absolvenții universităților, ai școlilor și institutelor superioare sau speciale...*, p. 12.

²⁹ Alexandru Lascarov-Moldovanu a fost de profesie avocat și scriitor. S-a născut la 5 aprilie 1885 în Tecuci (Galați). A început studiile liceale la Bârlad și le-a continuat la Iași. A fost licențiat în drept la Universitatea din București. Între anii 1931 și 1932 a fost membru al Partidului Naționalist Democrat condus de Nicolae Iorga. A lucrat la Fundația Culturală Regală „Principele Carol”. A fost colaborator asiduă la diverse publicații, ziare, reviste. A deținut funcția de redactor la revista „Neamul Românesc”. A ținut o serie de conferințe la Societatea de Radio între 1930 și 1935. Vezi Simona Anghel, *Alexandru Lascarov Moldovanu – scriitor și publicist, conferențiar la Societatea de Radio*, în <https://www.ziuaconstanta.ro/fondul-documentar-dobrogea-de-ieri-si-de-azi/articol/alexandru-lascarov-moldovanu-scriitor-si-publicist-conferențiar-la-societatea-de-radio-2998.html> (accesat la data de 12 iulie 2022).

³⁰ „România”, anul II, nr. 290, 21 martie 1939, p. 2.

³¹ *Ibidem*, p. 2-3.

³² Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 207-208.

aproape spartan, dus cu voioșie și cu o deplină libertate, în vederea unui țel în care lucește mai ales binele și ajutorul altuia. Binele țării, mai întâi”³³. Programul începea la ora șase dimineața, odată cu trezirea cursanților, urmat fiind de câteva exerciții fizice în zăpadă și chiar de o înviorare cu apa rece a râului: „Sănătate, sănătate, sănătate... era atâta tinerețe, atâta voie bună, era atâta putere, în acea armonioasă huruială, stăteam la geam și nu mă mai puteam sătura, privind [...]”. Cursurile se desfășurau în două ture, dimineața și după-masa. Aveau atât un caracter teoretic, învățându-și noțiuni despre căminul cultural, agricultură, medicină, silvicultură, folclor, contabilitate, despre înființarea unui muzeu, elaborarea unei monografii și, în general, despre tot ce ținea de ridicarea morală și materială a satului și a sătenilor; aveau, totodată, și o dimensiune practică, cu acest prilej testându-se cunoștințele teoretice. Masa de prânz era însoțită obligatoriu de rugăciune: căci „școala are un vădit temei creștin” și „nu se așază și nu se scoală de la masă până nu se rostește rugăciunea”, se spunea în instrucțiuni. Interesul cursanților pentru școală era observat de autor care avea în față niște tineri ce luau conștiințios notițe, ascultau cu atenție deosebită prezentările, iar munca profesorilor însemna implicare și dedicare totală.

Terminarea cursurilor le dădea posibilitatea să practice diferite jocuri, unele inventate chiar de ei „huștiuliup, care e un fel de foot-ball cu... mână”; sau alte activități sportive, ca de exemplu tir sau schi. La lăsarea serii se strângeau în jurul pavilionului „organizați aproape militărește” în careu, unde, după ce erau îndeplinite formalitățile, urma intonarea imnului „Trăiască Regele” și cântarea „Pe Tine Te Lăudăm”, susținută de corul cursanților pe patru voci, considerată o ultimă „îndatorire sfântă: să fie aduse mulțumiri lui Dumnezeu”. Urma masa de seară, care, „pe lângă o poftă de mâncare considerabilă”, venea „însoțită de aceeași veselie de la prânz”, cu „întepături nevinovate și cu noi caricaturi ale celor din urmă veniți în tabără”. Pereții sălii unde aveau loc cursurile erau tapetate cu multe caricaturi ale cursanților, realizate cu mare măiestrie de unul dintre aceștia; care însă nu ofensau pe nimeni, ci, dimpotrivă, aduceau numai bună dispoziție.

Ziua se încheia cu o ședință la care participau profesori și cursanți ce analizau anumite aspecte abordate în cadrul cursurilor. Aceasta era urmată apoi de o șezătoare unde se cânta, se spuneau ghiciri sau se făceau pregătiri pentru o piesă de teatru. Momentul despărțirii de tabăra cursanților a fost unul încărcat de emoții pentru Lascarov, când

[...] am cântat cu toții: Trăiască România Mare! și, cu sufletul prins în simțiri simple, bune și înviorătoare, mă gândeam la această superbă tinerime nouă, [...] plină de griji pentru viitorul Patriei și respectuoasă pentru trecut și care mâine fi-va chemată să ia locurile de conducere³⁴.

Conform legii, la sate s-au înființat cămine culturale, iar la orașe cămine orășenești. Căminele erau alcătuite și conduse din locuitori ai satului, intelectuali și „fii ai satului” plecați din sat. Legea Serviciului Social preciza că scopul căminului cultural era acela de „a ajuta, întări și adânci acțiunea bisericii, a școlii și a autorităților de stat”³⁵. Trebuie menționat că munca desfășurată de cămine nu înlocuia și activitatea instituțiilor statului, ci ele trebuiau să conlucreze³⁶. Însă modelul căminului cultural nu a fost unul

³³ „România”, anul II, nr. 290, 21 martie 1939, p. 2.

³⁴ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 206-212.

³⁵ *Legea Serviciului Social*, în loc. cit.

³⁶ Dr. Fr. Popu, *Tălmăcirea Regulamentului Căminelor Culturale*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 8.

inovativ, introdus de Carol; el a fost preluat de la „Astra” care, la acea vreme, dispunea de o rețea funcțională de asemenea așezăminte în Transilvania. Legea propunea ca, în cadrul fiecărei instituții a Căminului Cultural, să fie organizate trei secții, denumite după domeniul de activitate pe care îl aveau: secția destinată sănătății, muncii și minții și sufletului³⁷.

În secții se organizau subsecții, ce aveau în frunte conducători și câțiva membri care puteau varia în funcție de nevoi și împrejurări, dar oficial, în registre, apăreau un număr de cinci membri. Nu era obligatorie înființarea subsecțiilor, dar lipsa secțiilor atrăgea după sine neacordarea autorizațiilor de funcționare a căminului. În clădirea căminului cultural își aveau sediul cele trei secții, care trebuiau dotate cu cele necesare. Astfel: secția sanitară cu farmacie, maternitate, dispensar și baie; cea economică cu brutărie, măcelărie și cooperative; iar secția culturală cu bibliotecă și sală de lectură, muzeu, ateliere meșteșugărești și țesătorie, sală de festivități și conferințe, radio. Tot în incinta căminelor culturale își aveau sediul: formațiunea paramilitară Straja Țării, Inspectoratul Pregătirii Premilitare, Inspectoratul Muncii de Folos Obștesc și orice altă organizație aflată sub tutela Serviciului Social. Legea obliga comunele să pună la dispoziția căminului cultural terenul pentru construcția lor. Acesta trebuia să fie amplasat fie în zona centrală, fie pe lângă alte instituții comunale³⁸.

Căminele culturale aveau personalitate juridică și erau conduse de un sfat cultural, un director numit – care făcea parte automat și din consiliul comunal – și un președinte ales. Erau considerați membri de drept în Sfatul Căminului Cultural conform legii: șefii celor trei secții culturale, primarul, preotul, notarul, cadrele didactice, comandantul Străzii Țării, comandantul jandarmilor, comandantul premilitar și șeful de echipă al tinerilor Serviciului Social. Aceștia aveau obligația să își desfășoare activitatea prin căminele culturale, iar nerespectarea ei atrăgea, după sine, sancțiuni de ordin disciplinar³⁹. Ei reprezentau cele 2/3 numite de Serviciul Social, iar dacă numărul lor era insuficient se completa cu alți locuitori considerați modele ale satului. În cazul în care numărul lor depășea procentul de 2/3, iar din sat mai făceau parte și alte personalități, atunci toți cei vizați erau cuprinși, automat, în Sfatul Căminului Cultural. Cenzori erau trei la număr, dintre care doi proveneau din partea căminului cultural, iar un al treilea era numit de către Serviciul Social. Era de dorit ca unul din cenzori să fie specializat în contabilitate⁴⁰. Căminele culturale erau de trei tipuri: satești, orașenești și ostășești, după locul înființării lor, la sate, orașe sau pe lângă unități ostășești⁴¹.

a) Căminele culturale satești

Căminele culturale satești s-au înființat în fiecare sat, cu scopul de a conduce, îndruma și organiza activitățile locuitorilor, pentru a le dezvolta cultura sănătății, minții și muncii. Programul fiecărui cămin cultural era realizat prin conducătorii și membrii lui, la care se adăugau instituții de stat și particulare, locale sau regionale, sprijinite de „fii ai satului” și personalul de conducere din cadrul Serviciului Social. La inițiativa unui grup de 10 intelectuali și fruntași din sat și în prezența inspectorului județean al

³⁷ *Instrucțiuni privitoare la înființarea căminelor culturale*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 9.

³⁸ *Ibidem*, p. 8.

³⁹ *Legea Serviciului Social*, în loc. cit.

⁴⁰ *Instrucțiuni privitoare la înființarea căminelor culturale...*, p. 8.

⁴¹ Dr. Fr. Popu, *Tălmăcirea Regulamentului Căminelor Culturale*, p. 9.

Serviciului Social sau al delegatului căminului cultural județean, se înființa căminul cultural sătesc. Din momentul constituirii lui ca personalitate juridică dobânda atât dreptul de posesie asupra patrimoniului, cât și acela de a primi donații; dar era și obligat la îndeplinirea sarcinilor ce îi reveneau prin Serviciul Social, și anume conceperea unui buget, alegerea de cenzori, întocmirea de rapoarte asupra situației căminului și trimiterea lor către Serviciul Social.

Calitatea de membru al căminului cultural o aveau toți locuitorii satului, români, majori, bărbați sau femei, care plăteau o cotizație și participau la activitățile desfășurate de această instituție. Primeau titlul de membri de onoare acele persoane care se distingeau prin merite deosebite aduse satului, iar acest titlu se acorda în cadrul adunării generale anuale a membrilor. De asemenea, membrii căminului trebuiau să răspundă solicitărilor și să ducă la îndeplinire sarcinile primite în completarea profesiei lor. De exemplu, cadrele didactice trebuiau să desfășoare activități cu caracter cultural, cursuri serale sau de combatere a alcoolismului, tuberculozei ori a analfabetismului. Pe lângă predici, preoții puteau organiza campanii de caritate sau de asistență socială, procesiuni religioase, strângere de fonduri pentru construirea de biserici. Tot la dispoziția căminului se găseau: medicii, medicii veterinari, brigadierii și inginerii, inginerii agronomi și silvici și tot aparatul tehnic care putea oferi asistență la nevoie. Conducerea căminului cultural sătesc era asigurată de un sfat cultural format din 21 de membri aleși pe o perioadă de trei ani și de un director numit. Principala atribuție a sfatului era de a administra căminul și de a duce la îndeplinire programul acestuia. Dintre membrii sfatului era ales un președinte, doi vicepreședinți, un secretar, un bibliotecar și un casier. În vederea unei organizări mai eficiente a activităților, căminul cultural sătesc a împărțit satul în sectoare. Fiecare sector avea în frunte un șef (obligatoriu cu locuința în aria sectorului pe care îl comanda), care devenea liantul între săteni și Serviciul Social; de asemenea, se îngrijea să fie îndeplinite sarcinile de lucru. Șeful de sector împărțea gospodăriile în număr de câte zece, iar din fiecare sector era ales un reprezentant cu rol de intermediar între săteni și șeful de sector; aceștia erau aleși dintre fruntașii satului. Președintele de cămin reprezenta instituția în fața instanțelor judecătorești și a tuturor instituțiilor civile și militare. În lipsa lui, această atribuție revenea unui membru delegat de președinte sau directorului. În sarcina președintelui mai intrau convocarea, conducerea sfatului și a adunării generale plus obligația de a veghea la întocmirea programului de lucru. În absența lui, sarcina revenea vicepreședintelui delegat de sfat. Conducătorul *de facto* al căminului era directorul. Acesta veghea la îndeplinirea programului și planului de lucru al căminului, păstra corespondența, arhiva, inventarul și sigiliul căminului, întocmea procesele-verbale de ședință și rapoartele de activitate pentru Serviciul Social, îngrijindu-se totodată ca toți membrii să-și ducă sarcinile la îndeplinire.

O dată pe lună avea loc ședința sfatului, cu participarea majorității membrilor, iar hotărârile puteau fi votate de jumătate plus unul din cei prezenți. În cazul în care votul era la egalitate, președintele înclina balanța prin votul său în favoarea uneia sau a alteia dintre părți. Adunarea generală a căminului se întrunea anual, în a doua duminică a lunii ianuarie, și era convocată de președinte cu zece zile înainte, prin afișe la principalele instituții din sat. Adunarea generală lua la cunoștință raportul de activitate, vota bugetul, alegea membrii sfatului, făcea propuneri și hotăra cotizația anuală (aceasta nu putea fi mai mică de 12 lei pe an, adică 1 leu pe lună)⁴².

⁴² *Căminul cultural – întocmire și funcționare*, București, Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, 1939, p. 17-28.

b) Căminele culturale orășenești

În fiecare oraș sau municipiu au fost create cămine culturale orășenești. În orașele mari, se putea înființa câte un cămin cultural în fiecare cartier, dar căminul cultural aflat în zona centrală a orașului avea să se numească Cămin Cultural Orășenesc Central. Căminele de cartier gestionau doar problemele care țineau de zona în care erau amplasate. Președinții căminelor de cartier erau membri de drept în sfatul Căminului Orășenesc Central. O serie de atribuții îi reveneau acestuia: organizarea de concursuri pe teme de cultură, festivități închinare eroilor neamului sau altor sârbători oficiale, coordonarea și sprijinul pentru alte activități desfășurate de instituții sau societăți din oraș. În cadrul căminului cultural trebuiau să se regăsească cele trei secții prevăzute de Legea Serviciului Social: *secția sanitară* – dotată cu dispensar, farmacie, maternitate și asistență socială; *secția economică* – cu o cooperativă, ateliere etc.; și *secția culturală* – cu bibliotecă, sală de lectură, muzeu, sală de festivități și radio.

Conducerea căminului era asigurată de un sfat cultural alcătuit din 21 de membri, din care 14 numiți de președintele Serviciului Social și șapte aleși de adunarea generală. Președintele Serviciului Social selecta membrii numiți dintre personalitățile orașului și dintre șefii unor instituții din oraș. În fruntea sfatului se afla un director numit de Serviciul Social și un președinte ales. Primarul orașului devenea automat membru de drept în sfat. Administrarea bugetului venea în grija cenzorilor, numărul lor fiind același ca și la căminele satești. Aceștia nu puteau fi rude între ei sau cu membrii sfatului până la al treilea grad. Din căminele orășenești erau obligați să facă parte toți salariații publici. Anual, căminul cultural orășenesc trimitea – prin Căminul Cultural Județean și Regional –, Serviciului Social, „tabloul” cu activitățile desfășurate și cu participanții săi.

Căminul își asigura veniturile din subvenții, donații, din cotizațiile membrilor, din festivități și chiar din câștigurile din agricultură sau întreprinderi. Din aceste sume se plătea personalul, întreținerea localului și materialele folosite pentru popularizarea activităților desfășurate. Există chiar posibilitatea deținerii unor întreprinderi de către cămine, dacă aveau aprobarea Serviciului Social și avizul Căminului Cultural Județean al Regionalei. Se stipula că veniturile încasate aparțineau în totalitate căminului inițiator. Bugetul întocmit de sfat era votat de adunarea generală anuală, aprobat de Serviciul Social cu avizul Căminului Județean și al Regionalei, apoi restituit căminului. Drept de control asupra activității căminului orășenesc revenea Serviciului Social, Regionalei Serviciului Social și Căminului Județean. Dacă se constatau abateri grave se putea dispune, din partea Serviciului Social, prin organele sale centrale, dizolvarea sfatului căminului și înlocuirea directorului. În acest caz, până la alegerea unui nou sfat (sau cât timp se considera necesar), era numită o comisie interimară. Orice sediu de cămin cultural dispunea de o siglă pe care apăreau numele, localitatea și instituția aparținătoare. Totodată, căminele aveau obligația să fie abonate la publicațiile și revistele Serviciului Social.

O măsură obligatorie a devenit și federalizarea sau „întovărășirea” căminelor culturale pe județe sau pe ținuturi. Excepție au făcut căminele culturale centrale orășenești cu sediul în ținuturi. Serviciul Social recomanda „întovărășirea” a două sau mai multe cămine care se aflau în localități învecinate. Odată constituite, deveneau persoană juridică, însă era nevoie, pentru aceasta, de aprobarea Serviciului Social și Regionalei Ținutului de care aparținea.

c) Căminul cultural județean

Ca urmare a federalizării căminelor culturale satești și orășenești dintr-un județ lua naștere căminul cultural județean. Acesta era constituit în cadrul Serviciului Social,

pe secții, după același model al căminelor culturale satești. Avea însă numeroase atribuții: întocmea programul de activități al căminelor culturale satești; organiza, supraveghea și îndruma activitatea căminelor culturale din județ; avea inițiativă cu privire la înființarea de noi cămine la sate sau la orașe; participa la manifestările și festivitățile căminelor culturale federalizate; organiza școli și cursuri țărănești, cursuri de gospodărie pentru femei, cursuri de educație fizică, medicină, cursuri veterinare, agricole, zootehnice sau adaptate după nevoile localnicilor; înființa depozite pentru tablouri, icoane și cărți; organiza expoziții, piese de teatru, recitaluri concursuri pe diferite teme sau întreceri sportive în diferite regiuni din județ; asigura legătura între căminele satești, Regionala Serviciului Social și conducerea Serviciului Social.

Conducerea căminului cultural județean era asigurată de un director și de sfatul județean. Acesta era compus din 21 de membri, șapte aleși și 14 numiți din rândul președinților activi ai căminelor, dintre personalitățile culturale sau șefii de instituții din județ. Tot în componența sfatului mai intrau și comandantul legiunii de străjieri, al legiunii de jandarmi, comandantul Serviciului Social al tineretului, revizorul școlar și subinspectorul premilitar județean. Membru de drept al sfatului era considerat președintele căminului cultural orășenesc. Sfatul județean era ales numai în prezența unui delegat din partea Serviciului Social. Dacă nu se întrunea cvorumul pentru alegerea sfatului în prima ședință, era convocată din nou o alta, de data aceasta luându-se o decizie indiferent de numărul participanților. Primul sfat era ales pe un an, apoi pe o perioadă de trei ani. Convocat de președinte sau de un vicepreședinte, sfatul se întrunea o dată la trei luni. Din rândul membrilor săi era aleasă o delegație permanentă, alcătuită din cinci membri; care sub conducerea președintelui sau vicepreședintelui se întrunea pentru a gestiona anumite situații, ulterior acestea fiind susținute de sfat. Între cei cinci membri ai delegației permanente se regăseau: președintele, vicepreședinții și directorul căminului județean.

Adunările generale se convocau prin Regionala Serviciului Social. La prima adunare generală luau parte reprezentanții căminelor satești și orășenești, aceasta fiind condusă de directorul căminului județean. În cadrul primei adunări generale, se hotărau măsuri precum aprobarea federalizării căminelor, alegerea celor doi cenzori, numirea a 14 membri din sfat dintre personalitățile culturale sau dintre șefii de instituții din județ, alegerea a șapte din membrii sfatului județean, stabilirea cotizației minime (de 100 de lei pe cămin), numele căminului (era dat după o personalitate din istoria orașului sau a județului), stabilirea sediului la căminul central orășenesc. Bugetul căminului cultural județean era asigurat din sumele alocate de Serviciul Social și din venituri proprii. Dispunea de trei cenzori, dintre care unul numit de Serviciul Social și doi aleși de adunarea generală, iar directorul și secretarul figurau ca funcționari ai Serviciului Social. Trimestrial, căminul județean înainta atât rapoartele sale de activitate, cât și cele ale căminelor satești, către Regionala Serviciului Social.

În fiecare județ, Serviciul Social numea un inspector care își desfășura activitatea sub conducerea și autoritatea inspectorului Regionalei Serviciului Social. Rolul lui era acela de a controla, îndruma și revigora activitatea căminelor satești de pe întinsul județului. O dată pe an, avea obligația să verifice detaliat activitatea fiecărui cămin sateșc și întocmea rapoarte pe care le trimitea Regionalei. Putea fi delegat de către inspectorul de Regională pentru a solicita informații pentru aceasta. De inspecții permanente aveau parte toate căminele orășenești, județene sau de ținut, ele fiind efectuate de către inspectorii de Regională ce colaborau în mod direct cu Serviciul Social. Activitatea lor era consemnată atât Serviciului Social cât și Regionalei, sub formă de rapoarte. Inspectorii județeni se întâlneau în ședințe de lucru săptămânale cu directorul căminului județean.

În mod obligatoriu, inspectorii și directorii trebuiau să fie domiciliați în reședința de județ. Serviciul Social era cel care numea câte un director la fiecare cămin județean.

d) Federalizarea căminelor culturale județene pe ținuturi

Prin federalizarea căminelor culturale județene dintr-un ținut se lua inițiativa înființării Regionalei Serviciului Social. Scopul a fost acela de a coordona și conduce în mod eficient activitatea Serviciului Social din ținutul respectiv. Regionala avea în frunte un director numit și un comitet. În vederea federalizării căminelor culturale satești și orașenești în cămine culturale județene și apoi într-o Regională a Serviciului Social, era numit un comitet provizoriu pentru fiecare capitală de ținut. Adunarea generală era cea care alegea componența comitetului definitiv. Aceasta era alcătuită din directorii și președinții căminelor județene și orașenești centrale din capitalele de județ. Adunarea generală se convoca de către președintele Serviciului Social și era condusă de președintele comitetului ales provizoriu, în prezența unui inspector general din partea Serviciului Social. Comitetul Regionalei Serviciului Social avea în componență membri de drept, numiți și aleși. Membri de drept erau considerați toți președinții căminelor județene, căminelor orașenești și președintele căminului orașenesc central din capitala ținutului. Membrii numiți erau selectați de către Serviciul Social dintre conducătorii instituțiilor ținutului și diferite personalități. Cei aleși făceau parte dintre președinții căminelor orașenești sau satești, dintre șefii de instituții sau personalitățile culturale din ținutul respectiv. Ei erau desemnați de către adunarea generală a Regionalei. Din comitetul Regionalei mai făceau parte inspectorul general școlar, comandantul Străzii Țării din ținut, comandantul jandarmilor, inspectorul premilitar și comandantul de ținut al Serviciului Social. Procedura de constituire a Comitetului Regionalei era aceeași ca și la căminul județean. Se trecea la alegerea unei delegații permanente, alcătuită din președinte, vicepreședinții și directorul Regionalei. Comitetul Regionalei convoca ședințe ordinare și extraordinare. Ședințele ordinare aveau loc de câte ori era nevoie, fiind convocate de președinte sau de director. Comitetul Regionalei era ales pe trei ani, cu aprobarea Serviciului Social. Regionalele aveau de îndeplinit o serie de atribuții: fixarea în mod unitar a programului pentru întregul ținut, colaborarea cu alte societăți și instituții culturale, artistice sau sportive din ținut, stabilirea adunărilor anuale, generale județene la care participau delegați ai Serviciului Social și ai Regionalei, asigurarea participării căminelor din ținut la Congresul General al Căminelor din țară, organizarea de conferințe, festivaluri culturale, expoziții, concursuri între cămine, îndrumarea căminelor satești în munca desfășurată, înființarea unui punct de informații pentru membrii căminelor satești. Fiecare Regională din cele zece ținuturi ale țării avea un director numit de către Serviciul Social și un inspector care făcea parte din corpul inspectorilor Serviciului Social. Acesta își avea sediul în capitala ținutului.

Bugetul Regionalei era asigurat de Serviciul Social și, tot cu aprobarea lui, își achiziționa singură materialele pentru buna desfășurare a activității. La fiecare trei luni, cenzorii verificau activitatea financiară și înaintau un raport asupra acesteia Serviciului Social. Adunarea generală a Regionalei avea stabilită ca dată de convocare luna mai a fiecărui an, într-un oraș din ținutul respectiv, la care participau directorii și inspectorii județeni. Putea fi convocată la aceeași dată cu adunarea generală a căminului județean. Cu acordul Serviciului Social, Regionala putea convoca un congres al tuturor căminelor satești, orașenești și județene din ținut. Problemele abordate în cadrul adunării generale se refereau la alegerea membrilor din comitet, a cenzorilor, la stabilirea programului de

activitate pentru Regională, cămine județene, orășenești și satești, la analiza amănunțită a căminelor. Anual, bugetul Comitetului Regionalei era trimis spre aprobare Serviciului Social. Acesta acorda sumele necesare întreținerii și desfășurării activității sale culturale. Un aspect important pentru bugetul unităților Serviciului Social l-a constituit și scutirea de unele taxe poștale.

Toate aceste unități ce formau instituția Serviciului Social au devenit instrumentele sale de lucru și de execuție, care însă beneficiau și de o recunoaștere a autonomiei în desfășurarea activităților și aplicarea programelor. Desigur că o îndepărtare de la regulamentul și viziunea culturală a Serviciului Social atrăgea după sine dizolvarea unității respective. Activitatea membrilor merituosi era diseminată în publicațiile Serviciului Social, la propunerea președintelui.

e) Directorii căminelor culturale

Directorul căminelor culturale satești, orășenești, județene și regionale era numit de președintele Serviciului Social, având și calitatea de împuternicit pe lângă fiecare unitate. Din această postură se asigura să fie respectate cerințele, îndrumările și programul propus de Serviciul Social. El era reprezentantul în teren al președintelui Serviciului Social, iar cazurile de abateri constatate erau aduse la cunoștința conducerii în funcție de ierarhie. Răspundea asupra modului în care se administra bugetul și se păstra inventarul căminului. Reprezenta Serviciul Social în Sfatul Căminului Cultural. Lua parte la întâlnirile oficiale și manifestările căminului în calitate de reprezentant al Serviciului Social. Dintre directorii cu cea mai bogată activitate de pe teritoriul unei plăși, putea fi ales unul ca delegat pentru inspectarea căminelor culturale din plasa respectivă; el își desfășura activitatea sub supravegherea unui inspector județean. Directorul de cămin sateesc devenea membru de drept al Consiliului Comunal. În cazul în care comuna cuprindea mai multe sate, Serviciul Social numea un director ca membru de drept în Consiliul Comunal. Directorul Căminului Orășenesc îndeplinea și funcția de consilier cultural al primarului, directorul căminului județean pe cea de consilier al prefectului, iar directorul Regionalei pe cea de consilier cultural al Reșidentului Regal⁴³.

O analiză sumativă a răspândirii căminelor culturale de pe teritoriul țării indică faptul că acestea nu erau repartizate uniform. În perioada 1934-1938, cel mai mare număr de cămine se găsea în ținuturile Prut, Bucegi și Dunărea, la polul opus situându-se ținuturile Mureș, Someș și Timiș. Ultimele trei aparțineau „Astrei” și, chiar dacă numărul lor era relativ mic în comparație cu cele care aparțineau Serviciului Social, era de apreciat că ele beneficiaseră de finanțare doar din partea Asociațiunii⁴⁴. La nivelul anului 1938, gradul de înființare a căminelor culturale pe ținuturi – față de cel preconizat – se prezenta astfel: Nistru – 36%, Prut – 21%, Suceava – 20%, Dunărea de Jos – 19%, Bucegi – 15%, Olt – 13%, Timiș – 9%, Mureș – 5%, Someș – 4%⁴⁵. La 31 decembrie 1938, din 71 de județe, numai 21 aveau cămine culturale județene. Predominau căminele culturale satești, cu un număr de 262, urmate de cele orășenești cu 25⁴⁶.

Prin Legea Serviciului Social, se puneau bazele unui institut de cercetări, care avea menirea de a conduce, organiza și programa activitățile din domeniile sociale ale țării. Acesta urma să ajute la fixarea unui plan de activități a Serviciului Social,

⁴³ *Ibidem*, p. 32-54.

⁴⁴ „Buletinul Serviciului Social”, anul 1, nr. 1, martie, 1939, p. 52-53.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 56.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 58.

de investigare a țării cu ajutorul studiilor monografice realizate la sate și la orașe. Sediul institutului se stabilea la București. În teritoriu, funcționa prin institute de cercetări regionale sub autoritatea institutului de la București. Institutul era constituit ca persoană juridică și se bucura de autonomie. Prin urmare, își elabora regulamentele și statutul de funcționare, își administra patrimoniul și avea conducere proprie. Institutul avea sarcina de a federaliza toate institutele regionale de pe întinsul țării, cu scopul de a oferi o mai bună coordonare a activităților desfășurate de acesta. În acest sens, Comitetul Permanent al Serviciului Social desemna persoanele care urmau să formeze comitetul de organizare al institutului, iar acestea erau selectate dintre membrii institutelor regionale. Funcționarea institutului din punct de vedere financiar era asigurată de Serviciul Social care, anual, se obliga să acorde sumele necesare desfășurării tuturor activităților. De asemenea, pune la dispoziție localul cuvenit Institutului.

Legea Serviciului Social prevedea și organizarea de cursuri și școli țărănești destinate sătenilor din mediul rural pentru „munca de ridicare culturală a satelor și orașelor”. În acest sens, s-au înființat, pe lângă unitățile oștirii, cămine culturale ostășești. În cadrul lor, s-au ținut cursuri, într-o primă etapă, pentru pregătirea cadrelor didactice ale școlilor țărănești și, mai apoi, pentru pregătirea conducătorilor de cămine culturale. Acestea puteau fi organizate ca școli permanente, la care se adăugau și cursuri temporare. O a doua categorie participantă la cursuri o formau salariații statului fie de la sat, fie de județ, fie de comună.

Personalul Serviciului Social era format din funcționari superiori și inferiori încadrați ca angajați ai statului. Salariul acestora era stabilit în funcție de fișa postului și de criteriul ierarhic după care erau încadrați. Pentru profesori exista posibilitatea ca aceștia să fie detașați, cu diferite atribuții, pe lângă Serviciul Social sau pe lângă una dintre secțiile lui. Perioada petrecută în Serviciul Social era luată în considerare la calcularea vechimii în muncă și a viitoarei pensii. Li se recunoșteau, în continuare, gradele didactice și chiar li se acordau gradații etc. Orice angajare, numire sau detașare de personal avea loc numai la decizia președintelui Serviciului Social care, ulterior, era publicată în „Monitorul Oficial”. La încetarea perioadei de lucru din Serviciul Social, funcționarilor li se adăugau, la calcularea pensiei, și anii petrecuți aici.

Bugetul Serviciului Social provenea din subvențiile anuale acordate de către stat și ținuturi, din contribuția de două procente din venitul comunelor, din sumele încasate din vânzarea de publicații, reviste, articole și din donații. Sumele erau depuse într-un cont la Banca Națională și alcătuiau Fondul Serviciului Social. Fondurile bugetare ale Serviciului Social erau supuse aprobării Consiliului superior de îndrumare și se constituiau ca un buget autonom. Toate cheltuielile erau aprobate de către președintele comitetului permanent de conducere și administrare. Un beneficiu pentru instituție era și scutirea corespondenței de la plata taxelor poștale.

Cu aplicarea Legii Serviciului Social a fost însărcinată Fundația Culturală Regală „Principele Carol”. Aceasta mai purta semnăturile președintelui Consiliului de Miniștri, Miron Cristea – Patriarhul României, ministrului Internelor și ministrului Educațiunii Naționale – Armand Călinescu și ministrului Justiției – Victor Iamandi⁴⁷.

⁴⁷ *Legea Serviciului Social*, în loc. cit.

Studiu de caz. Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” în Serviciul Social

La 28 ianuarie 1939, a avut loc ședința festivă a Comitetului Central al „Astrei” la Sibiu, în prezența ministrului Dimitrie Gusti – președintele Serviciului Social – și a lui Iuliu Moldovan – președintele „Astrei”; alături de care au participat membrii sosiți din Ardeal, Banat și Basarabia⁴⁸. A fost prezent și mitropolitul Nicolae Bălan, care în expunerea ținută în fața adunării a ținut să accentueze importanța sprijinului pe care biserica îl oferise „Astrei” de-a lungul existenței sale⁴⁹. Evenimentul a constituit un moment important pentru Asociațiune, întrucât era pentru prima dată când făcea parte dintr-un program de o asemenea amploare. Adunarea solemnă a fost prilejuită de „consfințirea oficială a încadrării «Astrei» în noul organism cultural”. Din partea Asociațiunii au mai fost prezenți: G. Preda, Gh. Moga, Sabin Evuțian – vicepreședinți, I. Agârbiceanu, V. Aron, V. Bologa, Onisifor Ghibu, Vasile Ilea, insp. gen. Silviu Țeposu etc.; iar din partea Serviciului Social, Secretarul General al Serviciului Social, Octavian Neamțu⁵⁰. Prin Decretul-lege care prevedea înființarea Serviciului Social, la 13 octombrie 1938, se puneau bazele colaborării între Fundația Culturală Regală „Principele Carol” și „Astra”. Misiunea „Astrei” a fost aceea de a aplica Legea Serviciului Social în Transilvania, în ținuturile Mureș, Someș și Timiș, cu respectarea programului și a structurilor fundației: căminele culturale sătești, orașenești și județene. Prin acestea se dezvoltă un program de muncă bazat pe trei domenii: „cultura muncii”, „cultura sănătății” și „cultura minții”. „Astra” desfășura astfel un proiect cultural comun, alături de Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, în care îi rămâneau neatinse regulamentele și statutele, conlucrând pentru aceeași misiune nobilă: ridicarea națiunii prin cultură⁵¹.

În județul Alba, la propunerea comitetului central al „Astrei”, D. Gusti l-a numit în funcția de director al Căminului Cultural, începând cu 1 martie 1939, pe Virgil Cucuiu, care deținea și funcția de secretar al Despărțământului Alba Iulia. Acesta era profesor cu studiile universitare în teologie. Pentru funcția de inspector tot D. Gusti l-a numit pe inginerul Ioan Popa, secretarul Despărțământului Zlatna. Cei doi alături de un curier și o secretară dactilografă erau singurii funcționari plătiți ai Serviciului Social județean⁵².

La 30 aprilie 1939, în incinta Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, se ținea adunarea generală a despărțământului pentru constituirea Căminului cultural județean Alba. Directorul numit al căminului, Virgil Cucuiu, a oferit detaliile necesare, întrucât participase anterior la ședința comitetului central al „Astrei”. Era înființat și sfatul căminului județean format din 21 de persoane, la care s-au adăugat membri de drept: cei șapte președinți ai despărțământelor de plasă, prefectul, primarul, protopopii de district, comandantul Legiunii de străjări, comandantul Legiunii de Jandarmi, președintele Camerei Agricole, subinspectorul pregătirii militare, medicul primar al județului și revizorul școlar. Aceștia li se mai adăugau directorul și inspectorul căminului cultural județean. Directorul Căminului Cultural primea și funcția de consilier cultural al prefectului, cu scopul de a verifica implicarea autorităților județene în Serviciul Social. Era un aparat numeros, care în timpul prea scurt de funcționare nu a reușit să-și arate eficiența.

Biroul sfatului devenea și biroul despărțământului. Președintele sfatului Căminului cultural județean Alba a devenit Eugen Hulea. Activitatea sfatului s-a dezvoltat în

⁴⁸ „Transilvania”, anul 70, ianuarie-februarie, 1939, nr. 1, p. 1.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 1-2.

⁵¹ Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei”*, p. 471.

⁵² Muzeul Unirii, Alba Iulia, fond Documente, dosar 3101, nr. 12; dosar 43, nr. 366, 368, 412.

cele trei direcții: cultura sănătății, cultura muncii și cultura minții și sufletului. La rândul lor, acestea aveau șase subsecții. Conform Legii Serviciului Social, sub amenințarea sancțiunilor, munca era obligatorie. O primă măsură, în acest sens, a fost luată de directorul căminului și viza întocmirea unor liste cu persoanele care trebuiau să se înscrie ca membri în prestarea Serviciului Social. La fel de obligatorie era și achitarea unei cotizații către Serviciul Social, în valoare de 120 de lei pe an. Fiecare instituție trebuia să dețină o evidență exactă a membrilor. Din Prefectură, Primărie, Inspectoratul școlar, Camera de Comerț, Camera Agricolă, Administrația financiară, școli, au rezultat un număr de 210 persoane apte pentru înscrierea în Serviciul Social⁵³.

Programul și conducerea „Astrei” și-au redus drastic prezența. Același lucru s-a întâmplat și corespondenței cu Comitetul Central de la Sibiu, aceasta purtând adresa sediului central din București al Fundației Culturale Regale „Principele Carol” și semnătura directorului căminelor culturale, Eugen Ionescu-Darzeu. Activitatea de înființare a căminelor și a sfaturilor culturale din județ a fost coordonată de directorul Virgil Cucuiu și de inspectorul Ioan Popa. A fost una din acele acțiuni care au epuizat energia „Astrei”. O serie de documente se cereau completate pentru a se intra în legalitate: procesul-verbal al adunării generale de constituire, actul de constituire, o evidență a comitetului de rezervă în caz de mobilizare la război, datele personale ale directorului, bugetul pe anul 1939. Acestea se întocmeau în patru exemplare pentru „Astra”, Serviciul Social, respectiv Sibiu și București. Înainte de 1939, în Alba a funcționat un singur cămin cultural experimental al Fundației Culturale Regale „Principele Carol”, în Munții Apuseni, la Întregalde. Situația se putea schimba radical în acest sens. La 31 iulie 1939, au fost înregistrate 103 cereri de constituire de cămine în județ. Ca președinți ai căminelor și-au păstrat funcția preoții, iar ca directori au fost numiți învățătorii⁵⁴. O eroare a Direcției Generale a Căminelor Culturale din București, care nu a trimis în timp util formularele-tip pentru constituirea căminelor culturale, a dus la reluarea acestui proces greoi și oboșitor. Formalitățile au fost finalizate în septembrie 1939, când 10 cămine culturale din județ au primit autorizația de funcționare. Acestea au fost: „Dimitrie Gusti” din Totoi, „Banul Mihălcea” din Mihalț, „Stan Vasile” din Sohodol, „Horia” din Hăpria, Galda de Jos, Limba, Ciugud, Oarda de Sus și Drâmbăr⁵⁵. Acest stufos aparat birocratic diminua eficiența programului de activitate propus, după cum bine remarcă Eugen Hulea, într-o adunare a Regionalei Serviciului Social al Ținutului Mureș, de la Alba Iulia⁵⁶. Aceeași părere era împărtășită și de V. Bârluțiu, președintele Despărțământului Teiuș: „De ce și pentru cine 4 exemplare din niște procese verbale, cari nu vor schimba cu nimic în bine situația satelor noastre?”. Dezamăgitoare era și constatarea făcută de Ioan Popa, inspectorul Căminului cultural județean Alba, care îl informa pe Dimitrie Gusti, printr-o adresă din 10 octombrie 1939, cu două zile înainte de suspendarea Serviciului Social: „Cu ocazia inspecțiilor mele la sate, am constatat că multe din căminele noastre culturale, de la data constituirii, nu au dezvoltat nici o activitate”. Nu se putea generaliza această situație. Însă multe dintre activitățile propuse au rămas la stadiul de intenție⁵⁷. Două echipe regale și-au desfășurat activitatea pe teritoriul județului Alba în localitățile Galda de Jos și Zlatna. Constituite din fete și băieți, echipele erau acolo cu scopul de a ajuta la

⁵³ *Ibidem*, dosar 3110, nr. 46; dosar 3113, nr. 17, 668, 677.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 3110, nr. 140; dosar 3113, nr. 648.

⁵⁵ *Ibidem*, dosar 3114, nr. 4-40.

⁵⁶ *Ibidem*, dosar 3110, nr. 25.

⁵⁷ *Ibidem*, dosar 3113, nr. 403, 76.

îmbunătățirea situației culturale, economice și sanitare din zonele respective. Însă din cauza izbucnirii războiului, activitatea echipelor regale a fost suspendată la scurt timp după înființare.

La 12 octombrie 1939, apărea decretul pentru suspendarea Legii Serviciului Social, decizia fiind influențată de dificultățile financiare, de masivitatea concentrărilor și de situația generală cauzată de război. Știrea dezamăgitoare ajungea la 16 octombrie 1939 și la Alba Iulia. În tabăra „Astrei” păreri au fost împărțite. Poziția oficială a Asociațiunii, comunicată printr-o circulară despărțămintelor, a fost de apreciere față de colaborarea cu Serviciul Social și față de experiența dobândită alături de instituție. Au existat însă și păreri contrare. Tiberiu Brediceanu, membru al comitetului central, conchidea în 1940: „S-a început cu diferite formule de organizare culturală a țării, pentru a se încheia cu acel hibrid Serviciu Social, care ar fi dus la omorârea oricărei inițiative particulare în domeniul cultural”. Pasul următor făcut de „Astra” a fost preluarea conducerii asupra patrimoniului său, a despărțămintelor și a cercurilor culturale. Decizia suspendării Serviciului Social nu a împiedicat Fundația Culturală Regală „Principele Carol” să emită și să trimită circulare către căminele culturale din Ardeal, care de fapt nu mai existau. Echipetele regale studențești au înființat doar 34 de cămine culturale experimentale în Transilvania. Situația de la începutul anului 1939 găsea Asociațiunea, în pragul iernii, confruntându-se cu lipsa mijloacelor necesare ocupațiilor ei de iarnă, în special a cursurilor pentru tineri. Cu regret constatau membrii „Astrei” că „Asociațiunea noastră a ieșit mai săracă decât a fost înainte, găsindu-se astăzi lipsită și de modestele ajutoare pe care le avea din cotizațiile membrilor săi”. Concluzia care se impune este aceea că modalitatea de aplicare și funcționare a Serviciului Social a diminuat activitatea „Astrei” prin restrângerea numărului celor interesați – și mai ales a intelectualilor⁵⁸.

La introducerea Serviciului Social, două erau rezultatele așteptate: pe de o parte, o ameliorare a condițiilor efective a vieții țăranilor; iar pe de altă parte, răspândirea culturii în mediul rural, mai precis o stimulare pentru cunoașterea și prețuirea valorilor culturale. Acesta a fost gândul cu care a pornit la drum sociologul Dimitrie Gusti, în ampla sa misiune culturală, alături de regele Carol al II-lea și de colaboratorii săi, Henri Stahl, Octavian Neamțu, Traian Herseni și echipele regale. Pasiunea pentru munca practică și inovativă, de schimbare concretă și de ajutorare a celei mai importante păături sociale, țăranimea, trebuia legată direct de soarta țării. Idealism și naționalism, acestea erau cele două orientări esențiale ale Serviciului Social; el se voia a fi, prin lucrarea școlii gustiene, cea mai concretă probă de slujire a poporului. Ar fi putut fi realizarea unei clase politice cu viziuni inovative și care umbrea acțiunile celor ce se perindaseră la putere în România modernă: conservatori, țărâniști, democrați etc.⁵⁹. Ideile lui Dimitrie Gusti rezonau de minune cu intențiile lui Carol al II-lea, văzut ca posibil reformator al satului românesc⁶⁰.

Privit din alt unghi, Serviciul Social apare ca un sistem ingineresc prin care statul utiliza mediul universitar și academic pentru identificarea problemelor satului românesc. Eminamente autoritar, regimul carlist era interesat de un oarecare control social, dată fiind ascensiunea extremei drepte. De altfel, una din ideile vehiculate în perioada respectivă era aceea că suspendarea Serviciului Social ar fi fost cauzată de infiltrarea unor elemente legionare în echipele studențești. Exista, astfel, pericolul transformării lor în

⁵⁸ Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei”*, p. 475-476.

⁵⁹ Zoltán Rostás, Dragoș Sdrobiș, *Culturalizare în uniformă*, p. 134-135.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 150.

mici „cluburi” sau „celule” de radicalizare și anularea programului cultural; sau, mai mult decât atât, echipele studențești puteau deveni cadrul perfect pentru apariția unor lideri extremiști. Asasinarea lui Armand Călinescu la 21 septembrie 1939 releva gravitatea situației pe plan intern și instabilitatea politică.

Și, totuși, principala cauză a suspendării Serviciului Social era începutul celui de-al Doilea Război Mondial la 1 septembrie 1939, când mari sume de bani trebuiau alocate Ministerului Apărării. În scrisoarea adresată lui Dimitrie Gusti la 5 februarie 1939, Anton Golopenția preciza că declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial, la 1 septembrie 1939, a avut consecințe directe asupra proiectelor gustiene: se opera o drastică reducere a bugetului la o treime din cât fusese prevăzut pentru Serviciul Social și Institutul de Cercetări Sociale ale României⁶¹.

Instituția Serviciului Social își încheia activitatea la data de 12 octombrie 1939, odată cu publicarea în „Monitorul Oficial al României” a decretului-lege de suspendare a Legii Serviciului Social⁶².

Concluzii

Serviciul Social și-a desfășurat majoritatea activității pe parcursul anului 1939, iar mecanismul după care a funcționat trebuie cunoscut prin viziunea făuritorilor săi: regele Carol al II-lea și Dimitrie Gusti. Analizate în contextul perioadei interbelice, atât apariția cât și suprimarea ei se explică prin specificul evenimentelor socio-culturale din România și din Europa.

Instituția Serviciului Social s-a voit a fi, prin excelență, un instrument de realizare a unor idealuri culturale. S-ar fi putut atinge aceste deziderate prin acțiunile desfășurate de căminele culturale în cele trei direcții: muncă, sănătate și intelect. Însă timpul relativ scurt pentru realizarea unui astfel de proiect, aparatul birocratic stufos, numărul mare al instituțiilor implicate la nivel național au redus proiectul la minim. În esența ei, instituția Serviciului Social a fost un proiect grandios, pornit din inițiativa unui sociolog, Dimitrie Gusti, și a unui șef de stat, regele Carol al II-lea. Ambii au avut aceleași viziuni asupra rolului pe care îl poate exercita statul asupra societății. Pe plan social, cultural, politic și economic, orice comunitate putea fi transformată radical prin programe și activități bine organizate. Nu a fost și cazul Serviciului Social, care nu a reușit să-și atingă scopul pentru care fusese creat, eficacitatea lui fiind prea puțin probabilă încă înainte de a funcționa ca atare. Faptul că regele a urmărit să-și îndeplinească și anumite ambiții personale a anulat din start eficacitatea programului. Un asemenea proiect, care implica tinerii, îi putea crea regelui o largă bază politică și îi sporea cota de popularitate. Numai că îndepărtarea tinerilor de curente extremiste prin implicarea lor în acțiunile culturale ale Serviciului Social a eșuat. Singura moștenire lăsată de Serviciul Social a fost contribuția științifică la cunoașterea lumii rurale. Iar adevărurile redescoperite erau dezamăgitoare. De la începutul constituirii României moderne, lumea rurală rămăsese închistată în aceleași norme și valori, iar viața oamenilor din acest mediu nu se ameliorase considerabil.

⁶¹ *Ibidem*, p. 277-278.

⁶² Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei”*, p. 475.

SOCIAL SERVICE: ESTABLISHMENT AND PUBLIC COMMITMENT (1938-1939)
(Summary)

Keywords: sociology, Romanian village, monographic inquiry, research teams, Dimitrie Gusti.

One of the most controversial measures of the school led by Dimitrie Gusti was the ephemeral institution of the Social Service. Together with King Carol II, Dimitrie Gusti and his collaborators, Henri H. Stahl and Octavian Neamțu, founded an institution, later known as the Social Service. It became legal with the publication in the Official Monitor of the Social Service Law, on October 13, 1938. However, it had a short period of operation, of about one year. An analysis of the internal and external context in which this institution emerged, how it operated and was suspended, as well as a presentation of a case study, will find their place in this presentation.

The institutional model of the Social Service somehow fit its era, if we take into account the fact that a large movement of voluntary or community service had developed after the First World War, in a large part of the European states. The obstacle was given by the fact that the state did not show support. The same cannot be said about Romania, where with the installation of the Carlist regime, the initiative of such activities dedicated to the community had their starting point even in royalty. The difference, however, was the mandatory nature of the law by which young people were subject to work. Young university graduates were conditioned to acquire a license, to complete social service. The purpose for which the institution of the Social Service was created as specified in art. 1, ch. 1 of the Act, was “for the work of raising villages and towns”. It was not excluded that the king wanted to divert the attention of young people from the legionary movement that was on the rise in the 30^s, but it is also possible to consider the creation of a cultural copy of the National Renaissance Front. The creator of this extensive process was Dimitrie Gusti. The institution operated through the cultural home. Within it there were three directions of action named after the field they were part of: “culture of mind”, “culture of health” and “culture of work”. The young people, grouped in teams, traveled to the villages and cities of the country and carried out activities proposed by the Social Service on these topics, aimed at helping to raise the standard of living of the population.

It should be mentioned that the “Gustian” school prepared the ground for the application of this innovative and unique project in the world before 1938. Between 1934-1938 it created experimental cultural dormitories, formed royal student teams (historians, biologists, physicists, doctors, veterinarians, economists, psychologists, geographers) who drew up monographs of the villages. The institution of the Social Service was intended to be the fruition of these results and the culmination of the school led by Dimitrie Gusti.

MIHAI-DANIEL BOTEZATU*

PROCESUL DE UNIFICARE ȘI REFORMARE A ÎNVĂȚĂMÂNTULUI SECUNDAR DIN ROMÂNIA (1919-1928): PROIECTE, DEZBATERI, IMPACT

Considerații generale cu privire la procesul de reorganizare a învățământului secundar românesc din primul deceniu interbelic

Învățământul secundar din România, sub diferitele lui forme, a avut o importanță aparte nu doar ca parte componentă a unui sistem de învățământ, ci și în privința scopurilor acestuia. Așezat între învățământul primar obligatoriu și cel superior, de specializare, învățământul secundar a fost destinat să ofere elevilor cunoștințe de natură teoretică, practică sau morală, în procesul de dezvoltare personală sau profesională al acestora, implicit al comunității, societății și statului. Totodată, acest ciclu a fost considerat ca fiind generator de funcționari, dacă ne referim la învățământul secundar teoretic, sau de forță de muncă profesionistă și calificată, în cazul celui practic sau profesional.

Prezentul articol reprezintă expunerea unor demersuri menite să „resusciteze” învățământul secundar din România, mai exact cele referitoare la unificarea și reformarea învățământului secundar din România primului deceniu interbelic. Prin acest text ne propunem să expunem la nivel general demersurile de unificare și reformare ale învățământului secundar din perioada 1919-1928, prin analiza proiectelor de legi redactate de miniștrii Instrucțiunii Petre P. Negulescu, Ion Petrovici și Dr. Constantin Angelescu. Urmărim să prezentăm această analiză plecând de la perspectivele celor trei miniștri, dar și a altor specialiști din domeniul învățământului.

Venind cu inițiativa generală a unificării și reformării întregului învățământ, P. P. Negulescu a redactat, în particular, un proiect de lege privind învățământul secundar. Noul tip de școală trebuia să ofere tinerilor noțiuni de cultură generală necesare dezvoltării intelectuale și profesionale pe parcursul a șapte ani de studiu, împărțiți în trei cicluri. Îmbinând principiile pedagogice ale școlii active cu școala muncii, ministrul averescan intenționa să introducă în învățământul secundar caracterul practic al școlii, clamat de specialiștii din domeniu, în conformitate cu noile curente pedagogice ale perioadei. Nu am identificat elemente din cadrul altor sisteme de învățământ secundar care să fi constituit surse de inspirație pentru Negulescu.

Proiectul de lege pentru învățământul secundar, teoretic și aplicat (practic), din perioada 1925-1926, al Dr. Constantin Angelescu urma să unifice și să reformeze un ciclu școlar cu o complexitate specifică. Demisia guvernului condus de Ion I. C. Brătianu

* Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: botezatumihaidaniel@gmail.com.

din martie 1926 a făcut ca proiectul noii legi a învățământului secundar să nu mai fie depus în Parlament, spre a fi dezbătut și adoptat. Astfel, acesta a rămas la stadiul de inițiativă a Ministerului Instrucțiunii. Proiectul ministrului liberal s-a inspirat într-o mică măsură din mediul școlar francez, în privința caracterului clasicist.

Lipsa unei finalități practice, a unei transpuneri în lege a proiectului Dr. Angelescu a făcut ca această inițiativă să fie cu greu identificată în surse; în istoriografie, inițiativa nu a fost nici măcar menționată. Cu toate acestea, sursele primare și literatura epocii oferă câteva notații cu privire la contextul redactării proiectului, discuțiile din jurul acestuia, dar și alte mențiuni ulterioare ce au adus notații cu privire la acest proiect de lege. Majoritatea datelor referitoare la inițiativa Dr. Constantin Angelescu au fost identificate în publicațiile de specialitate din domeniul învățământului din primii ani interbelici, unde au fost expuse nu doar propuneri ce erau în acord cu proiectul de lege, dar și anumite notații sau dezbateri privind procesul tehnic de avizare al proiectului, în cadrul ministerului de resort. Cvasi-totalitatea acestor date au fost publicate în mai multe numere ale „Revistei Generale a Învățământului”.

Cu privire la proiectul de reformă al Dr. Angelescu, informații despre discuțiile din cadrul ministerului și procesele-verbale ale ședințelor comisiilor de specialitate au fost identificate în dosarele aflate în Fondul personal Dr. C. Angelescu de la Biblioteca Academiei Române. Pe lângă acestea, în fond se află și un text al proiectului de lege văzut, completat și corectat de Dr. Angelescu, dar și alte documente ce reflectau starea învățământului secundar. Informațiile referitoare la proiectul de reformă a învățământului secundar inițiat de P. P. Negulescu au fost identificate în lucrarea *Reforma învățământului. Proiecte de legi*.

Criticat în mare măsură de specialiștii din învățământ apropiați ai Partidului Liberal, proiectul lui Ion Petrovici miza pe un învățământ secundar „închis”, în care ciclurile dispăreau, materiile fiind dispuse doar pe ani studii, nu pe cicluri de școlarizare. Însă, specificul proiectului său a constat în impunerea unui studiu intens al unor materii cu caracter filosofic, în detrimentul acelor materii denumite în epocă „naționale”, precum istoria și geografia națională. Acest fapt a atras critici dure din partea Dr. Angelescu și a apropiaților lui din domeniul educației.

Urmărim să expunem principiile proiectului de lege al lui Ion Petrovici, dar și discuțiile din jurul acestuia, mai ales în cazul criticilor venite de la specialiștii din învățământ apropiați de Dr. Angelescu, dar și cele ale fostului ministru liberal.

Proiectul devenit lege al Dr. Angelescu a fost, de fapt, prima secțiune a proiectului de lege din perioada 1925-1926, referitoare la învățământul secundar teoretic. Miza noii școli secundare, conform ministrului liberal, era să ofere tinerilor un învățământ de cultură generală adaptat nevoilor societății și statului, pe parcursul a șapte ani de studii. Spre deosebire de proiectul lui Petrovici, Angelescu a păstrat cele două cicluri, mai exact gimnaziul de trei ani și liceul de patru, ambele cu caracter clasicist. Liceul unitar de patru ani urma să înlocuiască liceul trifurcat, instituit de Spiru Haret în 1898. Bacalaureatul a fost integrat în textul legii, fiind incluse și alte elemente precum desfășurarea orelor de educație fizică, studiul distinct al religiei și educației morale, dar și alte prevederi.

Prin intermediul discuțiilor din Parlament asupra proiectului legii Dr. Angelescu, ne propunem să întregim tabloul cu privire la perspectivele referitoare la învățământ din rândul persoanelor cu putere de decizie în stat. Dezbaterile au avut ca subiecte prevederile regăsite în proiect, fiind deopotrivă apreciate sau criticate, plecând de la eficiența lor în momentul punerii în aplicare. Multe critici asupra proiectului au fost aduse și în contextul scoaterii învățământului secundar practic din inițiativă. Acest fapt ar fi perpetuat

fenomenul funcționarismului din rândul absolvenților de liceu, implicit crearea unui proletariat intelectual. Cu atât mai mult, reformarea învățământului teoretic, în absența celui practic, s-ar fi aflat în contradicție cu noile viziuni pedagogice ale perioadei. Nu trebuie uitate nici afirmațiile și criticile cu caracter politicianist, prezente în cuvântările membrilor tuturor formațiunilor parlamentare.

Totodată, dorim să urmărim impactul generat de adoptarea noii legi a învățământului secundar, prin observații asupra gradului de aplicare, pentru a concluziona în privința reușitei sau nu a reformei întreprinse de Dr. Constantin Angelescu. Contextul specific perioadei ulterioare sau adăugirile, ori modificările legii inițiale pot constitui elemente ale eficienței legii.

Situația învățământului secundar din România în primii ani de după Marea Unire: context, măsuri timpurii

Până la reforma învățământului secundar din perioada interbelică, organizarea și funcționarea învățământului secundar din Vechiul Regat a fost reglementată prin Legea Învățământului Secundar și Superior din 24 martie 1898, a lui Spiru Haret¹. Elementele de specificitate ale legii au constat în perioada de studii secundare complete de opt ani, dar și înlocuirea Bacalaureatului cu un examen sintetic de absolvire al liceului. Însă, principala inovație adusă de lege a fost trifurcarea liceului, de inspirație germană. Aceasta a constat în dispunerea studiilor din ciclul secundar superior în secțiuni distincte (clasică, reală și modernă²), motivate de Haret printr-o pregătire complexă a tinerilor pentru viața profesională³.

În altă ordine de idei, situația specifică în care s-a aflat statul român după Primul Război Mondial a generat de la sine necesități specifice, pe care elitele politice ale perioadei au trebuit să le soluționeze conform noii stări de fapt. Nevoia unei noi abordări a fost valabilă și în cazul sistemului de învățământ. În acest sens, procesul de unificare și reformare a învățământului din România a fost clamat de către toate forțele politice. Funcționarea în România postbelică a patru modele de învățământ a generat dificultăți pentru sistemul școlar românesc. Astfel, cererile de unificare și reformare a învățământului au căpătat ecou în spațiul public, instituția școlară devenind un vector de consolidare a Unirii⁴ și de împiedicare a acțiunilor centrifuge din noile provincii.

La nivelul anului 1919, în România existau patru tipuri de învățământ secundar, iar chestiunea lipsei de clădiri școlare, mai redusă în Transilvania și de-a dreptul gravă în Basarabia sau Bucovina, a stârnit îngrijorări în rândul autorităților școlare. Mai mult decât atât, nevoia statului de a pregăti și angrena funcționari, dar și specialiști români în toate instituțiile a fost una urgentă, fiind necesare măsuri care să faciliteze umplerea acestor goluri. Ulterior, urma să fie creat cadrul pentru formarea pe termen lung a spe-

¹ Gheorghe Bunesu (coord.), *Antologia Legilor Învățământului din România*, București, f.e., 2004, p. 72-93.

² „Secțiunea clasică: caracterizată prin studiul intens al limbilor clasice, latina și greaca. Secțiunea reală: caracterizată prin studiul intens al matematicii și al științelor exacte. Secțiunea modernă: organizată prin înlocuirea limbii grecești din secțiunea clasică cu științele exacte, după programa secțiunii reale” (Spiru C. Haret, *Raport M.S. Regelui asupra activității Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1903, p. 199).

³ *Ibidem*, p. 198-200.

⁴ Ion Agrigoroaiei, *Considerații privind locul perioadei interbelice în istoria României*, în *AIIAI*, tomul XIX, 1982, p. 82.

cialiștilor și elitelor compuse în majoritatea lor din etnici români⁵. De asemenea, reforma trebuia înfăptuită plecând de la noile curente pedagogice apărute după Primul Război Mondial, implicit să alinieze acest tip de învățământ la practicile curente utilizate în lumea occidentală. Astfel, nevoia unificării și reformării învățământului secundar a căpătat nu doar o miză națională, ci și mize sociale sau pedagogice. În anii ulteriori, toate partidele politice care s-au aflat la guvernare au redactat planuri sintetice sau detaliate cu privire la unificarea și reformarea învățământului.

Învățământul secundar din România interbelică a fost caracterizat de o complexitate specifică, acestuia fiindu-i încadrat mai multe tipuri de școlarizare. Învățământul secundar teoretic era format din licee (cu ciclul inferior denumit „gimnaziu” și cel superior denumit „liceu”) și școli normale. Școlile profesionale, de arte și meserii, comerciale, de menaj, de ucenici și cele agricole alcătuiau instituțiile specifice învățământului secundar aplicat (practic). În cadrul tipologiilor de școli secundare mai trebuie menționate seminariile teologice și liceele militare. Ultimele două nu se aflau în subordinea Ministerului Instrucțiunii, ci a altor resorturi ministeriale (Ministerul Agriculturii și Domeniilor, în cazul școlilor agricole, și Ministerul de Război, în cazul liceelor militare)⁶.

În contextul introducerii votului universal și a înfăptuirii reformei agrare a fost prognozată o creștere a numărului de școli de toate gradele, motivată de dorința populației din țară, mai ales cea rurală, de a beneficia de școlarizare, dar și de inițiativa autorităților guvernamentale de a integra populația din noile provincii prin intermediul culturii. Ca măsură imediată de creștere a numărului de școli secundare, Dr. Constantin Angelescu, ministru al Instrucțiunii aflat la primul mandat (12 decembrie 1918 – 26 septembrie 1919)⁷, dăduse Decretul-Lege nr. 3864 din 9 septembrie 1919. Actul prevedea transformarea a 11 gimnazii în licee, înființarea unui liceu în orașul Silistra, înființarea a 23 de gimnazii, șase școli secundare de fete gr. I în mai multe orașe din țară, dar și transformarea în școli secundare de fete gr. II a mai multor școli secundare de gr. I din București, Ploiești și Galați⁸.

O altă acțiune demarată de Ministerul Instrucțiunii, în demersul stimulării creșterii numărului de școli secundare, a fost constituirea comitetelor școlare – după modelul eforturilor școlare ale lui Simion Mehedinți – pentru toate școlile de toate gradele (prin Decretul-Lege nr. 3138 din 23 iulie 1919). Comitetele școlare au apărut în contextul dificultăților financiare ale statului de finanțare și reparație a școlilor afectate de război, dar și de construcție a altor clădiri școlare. Principalul rol al acestora a fost de a construi și întreține locașurile școlare, fiind instituite atât în învățământul primar, cât și în cel secundar⁹.

⁵ Pe lângă rolul de vector al conștiinței naționale, rolul educației în perioada interbelică a fost de a dezvolta comunitatea, dar și de pregătire a forței de muncă pentru toate domeniile. Vezi Dragoș Sdrobiș, *Limitele meritocrației într-o societate agrară. Șomaj intelectual și radicalizare politică a tineretului în România interbelică*, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 83, 99.

⁶ G. G. Antonescu, Iosif I. Gabrea, *Organizarea învățământului în România – Albania – Anglia – Austria – Belgia – Bulgaria – Cehoslovacia – Danemarca – Elveția – Finlanda – Franța – Germania – Grecia – Irlanda – Italia – Jugoslavia – Japonia – Norvegia – Olanda – Polonia – Portugalia – Rusia Sovietică – Scoția – Spania – Statele Unite – Suedia – Ungaria – Turcia*, București, Editura Institutului Pedagogic, 1933, p. 33-34.

⁷ Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Guverne și Guvernanți (1916-1938)*, București, Editura Silex, 1996, p. 287.

⁸ *Decret-Lege nr. 3864 privind unele transformări în învățământul secundar*, publicat în *MOF*, Partea I, nr. 114, 5 septembrie 1919, p. 6489.

⁹ În capitolul V din Decret erau reglementate organizarea, administrarea și atribuțiile comitetelor școlare ale școlilor secundare (art. 44-53). Vezi *Decret-Lege nr. 3138 privind înființarea și organizarea comitetelor școlare*, publicat în *MOF*, Partea I, nr. 78, 24 iulie 1919, p. 4135-4136.

După datele oferite de Constantin Angelescu, în 1919 funcționau 32 de gimnazii și 35 de licee de stat în toată țara, inclusiv patru secțiuni de liceu în Bucovina¹⁰. Totodată, pentru anul școlar 1918/1919 existau 18 licee particulare, adică un total de 53 de licee¹¹. În anii următori, numărul școlilor secundare a crescut. În 1922, au fost înregistrate ca fiind înființate 10 gimnazii de băieți în toate regiunile, cu excepția Basarabiei, dar și două licee¹². În anul următor, au fost înființate încă cinci gimnazii și un liceu de băieți în Sighișoara¹³, dar și 13 școli secundare de fete gr. I, respectiv șase de gr. II¹⁴. În intervalul 1922-1925 s-a raportat Ministerului înființarea în toată țara a 128 de școli secundare teoretice (licee, gimnazii, școli civile și medii de băieți și fete)¹⁵.

Creșterea numerică într-un timp relativ scurt a școlilor secundare a produs o alterare a actului de educație, în contextul angajării unui număr mare de cadre didactice cu pregătire profesională deficitară. Acest fapt a fost semnalat în anii următori de specialiștii din domeniu, fiind folosit ca argument în privința necesității reformei acestui tip de învățământ¹⁶.

În timpul primului său mandat la Ministerul Instrucțiunii, Dr. Constantin Angelescu publica, în ediția din iunie a revistei „Democrația”, o *Expunere asupra proiectului de reorganizare a învățământului de toate gradele*, document programatic pentru toată activitatea sa ministerială. Într-o prezentare sintetică era notat faptul că gimnaziul, din perspectiva ministrului liberal, trebuia să fie unic, adică să ofere aceeași cultură generală atât elevilor din mediul rural, cât și din cel urban¹⁷. Însă, punctul principal al reformei consta în instituirea liceului unitar cu șapte clase, a opta urmând să fie transferată facultăților, ca an preparator. Acest document afișa prima expunere publică a unei inițiative care să înlocuiască liceul trifurcat al lui Spiru Haret, considerat de Angelescu și de alți specialiști ca fiind depășit. Demersul ministrului a fost motivat de nevoia creșterii calitative a pregătirii celor care voiau să intre în viața profesională sau cea publică, totodată scăzând timpul de instrucție¹⁸, în contextul nevoii masive de funcționari și elite formate din etnici români pe tot cuprinsul României Întregite.

În altă ordine de idei, introducerea votului universal și înfăptuirea reformei agrare au produs schimbări la nivel social. Astfel, miniștrii Instrucțiunii au fost impulsionați să

¹⁰ Constantin Angelescu, *Evoluția învățământului primar și secundar în ultimii 20 de ani*, București, Editura „Curentul”, 1940, p. 26.

¹¹ *** *Statistica învățământului public și privat din România pe anii școlari 1919/1920 și 1920/1921. Cu o dare de seamă de G. Theodoru*, București, Tipografia F. Göbl Fii, 1924, p. 25.

¹² Au fost înființate gimnazii în localitățile Baia de Aramă, Ianca, Ineu, Reghin ș.a. De asemenea, au fost înființate licee în localitățile Aiud și Bistrița-Năsăud (BAR, fond Dr. C. Angelescu, VII Varia 8-9, nepaginat).

¹³ Din datele avute la dispoziție, în 1923 au fost înființate gimnazii în localitățile Zătreni, Sărmașu Mare, Pecica, Reghin și Vatra Dornei (*ibidem*).

¹⁴ Au fost înființate școli secundare de fete gr. I în localitățile Bacău, Bârlad, Huși, Pitești, Târgu Neamț, Târgu Jiu ș.a. Școli secundare de fete gr. II au fost înființate în localitățile Bistrița-Năsăud, Cernăuți, Soroca, Suceava ș.a. (*ibidem*).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ O expunere în acest sens a fost realizată în 1928 de Constantin Kirițescu, director general al Învățământului Secundar la Institutul Social Român, aceasta fiind publicată în revista „Arhiva pentru Știință și Reformă Socială”. Pentru detalii, vezi Constantin Kirițescu, *Criza învățământului secundar și reforma liceului în „Arhiva pentru Știință și Reformă Socială”*, anul VII, nr. 3-4, 1928, p. 482-503. Vezi și discursul lui Ștefan C. Ioan din Adunarea Deputaților, în contextul dezbaterilor pentru proiectul de lege al învățământului secundar teoretic din 1928; *DAD*, ședința din 21 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 79, 2 iunie 1928, p. 2408.

¹⁷ Constantin Angelescu, *Expunere asupra proiectului de reorganizare a învățământului de toate gradele în „Democrația”*, anul VII, nr. 6, iunie 1919, p. 333-334.

¹⁸ *Ibidem*, p. 333.

aplice o serie de măsuri, care să faciliteze accesul cât mai larg al populației la învățământ, în spiritul democratizării mediului școlar.

În vederea reorganizării învățământului, din dispoziția Dr. Angelescu a fost formată, în 1919, o Comisie pregătitoare pentru reforma învățământului secundar, prezidată de ministrul liberal și de Constantin Kirițescu, directorul general al Învățământului Secundar. Compusă din mai multe cadre didactice secundare și universitare, în cadrul acesteia au fost trasate liniile generale asupra unificării și reformării învățământului secundar. Însă, schimbările survenite la nivel guvernamental au oprit lucrările comisiei. Acestea au fost reluate în 1922, în momentul revenirii lui Angelescu la Ministerul Instrucțiunii (19 ianuarie 1922 – 29 martie 1926). În contextul interesului cât mai mare acordat de stat dezvoltării industriei și comerțului, dar și plecând de la noile abordări pedagogice relativ la principiul școlii active și a muncii, comisia privind învățământul secundar a avut rolul de a aviza maniera de instituire a unui învățământ secundar teoretic, dar mai ales a unui aplicat, de natură practică¹⁹.

Considerații generale asupra proiectului de reformă al lui P. P. Negulescu

O inițiativă de unificare și reformare a întregului învățământ a aparținut lui Petre P. Negulescu, ministru al Instrucțiunii din partea Partidului Poporului în perioada 13 martie 1920 – 16 decembrie 1921, în guvernul Alexandru Averescu (2)²⁰. Negulescu a rămas cunoscut cu proiectele de reformă generală a întregului învățământ, dar care n-au fost transpuse în legi. Cu toate acestea, ele au fost publicate ulterior în lucrarea *Reforma învățământului. Proiecte de legi*.

Cu privire la învățământul secundar, reorganizarea planificată de P. P. Negulescu trebuia să aibă ca finalitate unificarea întregului învățământ secundar, dar și alinierea acestuia la noile realități, având ca bază principiile pedagogice ale școlii active și a muncii. Viziunea lui Negulescu a reprezentat o altă abordare centralizatoare specifică Vechiului Regat, referitoare la reorganizarea învățământului, astfel că problematica unificării învățământului s-a asemănat în fond cu abordările Dr. Constantin Angelescu, deosebirile fiind remarcate în privința formelor de unificare și reformare a sistemului de învățământ. Spre deosebire de concepția școlară cu caracter predominant național și social a Dr. Angelescu, cea a lui Negulescu a avut un substrat pedagogic bine argumentat, plecând de la calitatea ministrului averescan de profesor de Filosofie la Universitatea din București, dar și de cunoscător al mediilor pedagogice românești.

În expunerea de motive a proiectului de lege, ministrul averescan atrăgea atenția asupra caracterului predominant teoretic și abstract al învățământului, de sorginte herbertiană. Acest tip de învățământ trebuia înlocuit cu unul de natură practică, în contextul unei instruirii a tinerilor pornind de la specificul și nevoile comunității față de care aparțineau²¹, argument regăsit și în inițiativa Dr. Angelescu. Astfel, scopul principal al școlii secundare era cel de a descoperi și cultiva aptitudinile specifice fiecărui elev, spre a-l îndrepta către realizarea unor activități specifice acestora. În acest sens, Negulescu

¹⁹ Explicații cu privire la tipurile de cultură promovate de învățământul secundar tinerilor, dar și diferențele dintre învățământul teoretic și cel practic au fost oferite de G. G. Antonescu într-un articol publicat în 1924. Pentru mai multe detalii, vezi G. G. Antonescu, *Câteva lămuriri principiale cu privire la reforma școlară*, în „Revista Generală a Învățământului” (în continuare, *RGI*), anul XII, nr. 9, octombrie 1924, p. 605-606.

²⁰ Ion Mamina, Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 36.

²¹ Petre P. Negulescu, *Reforma învățământului. Proiecte de legi*, ediția a II-a, București, Editura Casei Școalelor, 1927, p. 146-147.

afirma necesitatea abandonării deosebirii profesiunilor plecând de la prestigiul social al acestora, deoarece diferența trebuia făcută în funcție de profesionalismul cu care omul își exercita profesiunea, dar și de utilitatea în raport cu nevoile societății²². Prin această considerație, el făcea apel la reorientarea tinerilor și către școlile cu caracter practic, în contextul nevoii de forță de muncă calificată și profesionistă în diverse domenii. În legătură cu acest demers, Negulescu a urmărit și reorganizarea învățământului profesional, fapt identificat ulterior și în proiectul Dr. Constantin Angelescu.

În privința învățământului secundar, el a propus o organizare a acestuia pe o durată de șapte ani, împărțiți în trei cicluri: inferior (de trei ani, cu programa „comună”), superior (de trei ani, de cultură generală) și de specializare (de un an, cu opt secțiuni corespunzătoare facultăților și învățământului științific aplicat)²³. Ciclul de specializare oferea învățământului secundar un caracter oarecum distinct în comparație cu modelul cunoscut, constituit din gimnaziu și liceu, și pe care va miza în anii următori Dr. Angelescu. În orice caz, structurarea propusă de ministrul averescan nu a fost aplicată.

Ciclul inferior – de fapt gimnaziul – a fost redus cu un an, durata studiilor trebuind să fie de trei ani. În gimnaziu, elevii trebuiau să deprindă noțiuni de cultură generală, pornind de la o programă comună tuturor tipurilor de școli secundare inferioare. Durata, dar și scopul gimnaziului au fost asemănătoare celor stipulate în proiectul ministeriatului liberal al Instrucțiunii. Diferența dintre cele două gimnazii a constat în modalitatea de absolvire a acestui ciclu. P. P. Negulescu intenționa să reglementeze absolvirea gimnaziului prin acordarea unor certificate, în funcție de aptitudinile fiecărui elev, prin intermediul cărora să poată urma ciclul superior aferent certificatului. Acesta exemplificase cu certificate de tip „bun pentru dexterități”, „bun pentru meserii și îndeletniciri manuale” sau „bun pentru studiu mai departe în cursul liceal”²⁴.

Cursul superior cu o durată de trei ani, echivalentul liceului, era destinat să dea tinerilor „o cultură generală mai intensivă, prin însușirea mai lesnicioasă a cunoștințelor teoretice și practice”, dar și de „a-l pregăti [pe tânăr – n.n.] pentru rolul cultural și social pe care va fi chemat să-l joace ca factor conducător în societate”. Pe lângă latura teoretică, Negulescu intenționase să acorde activităților practice (lucru manual, dexterități, lucru cu caracter gospodăresc sau agricol etc.) un loc aparte în programa analitică, în siajul punerii în practică a principiilor școlii active și a muncii²⁵.

Ultimul an de studiu din învățământul secundar, cel de specializare, trebuia să reprezinte o perioadă tranzitorie de la studiul elementelor de cultură generală la cele de specializare, prin intermediul a opt secții (literare și științifice), cu materii comune dar și specifice fiecărei secții²⁶. Miza acestui ciclu a fost familiarizarea celor care doreau să-și continue studiile în învățământul superior, cu domeniile pe care doreau să le urmeze în anul preparator și ulterior, în Universități, Academii sau alte școli superioare.

Negulescu a fost adeptul studiilor acelor materii ce evidențiau raportul omului cu lumea fizică, dar și cu factorii intelectuali și morali ce au determinat aceste raporturi. Astfel, ministrul considera că se putea ajunge la o formare completă a omului prin intermediul noțiunilor de științe naturale, bio-geografie, economie politică, istoria religiilor și a instituțiilor politice și sociale, a literaturii și artelor, dar și a filosofiei

²² *Ibidem*, p. LXIX.

²³ *Ibidem*, p. LXII-LXIII.

²⁴ *Ibidem*, p. 54.

²⁵ *Ibidem*, p. 164.

²⁶ *Ibidem*, p. 165.

și științei²⁷. În privința clasei a opta, plecând de la o abordare asemănătoare cu cea a Dr. Angelescu, P. P. Negulescu a propus transferarea acestuia ca an preparator către universități, într-un demers de pregătire adecvată a viitorilor profesori²⁸.

Negulescu și-a propus înființarea de internate pe lângă fiecare liceu, destinate fiilor de țărani care nu dispuneau de posibilitățile financiare necesare școlarizării, în contextul creării unor condiții prielnice pentru accesul în învățământul secundar a cât mai multor locuitori din comunitățile rurale. Negulescu atenționa cititorul de „privilegiul” celor din mediul urban, care erau în majoritate de alte etnii decât cea română²⁹.

În continuare, acesta a propus instituirea în toată țara a școlilor medii, în cadrul învățământului profesional. Acestea trebuiau să fie organizate ca școli ce urmau învățământului primar și care trebuiau să pregătească elevii spre studii de cultură generală și orientări practice, în domeniul unor meserii cu grad scăzut de dificultate, sau în cel al comerțului. Școala medie trebuia să reprezinte o antecameră spre învățământul liceal profesional³⁰.

Legea de reorganizare a învățământului secundar a lui P. P. Negulescu a rămas la stadiul de proiect. Ea a fost aprobată de Consiliul de Miniștri și s-a așteptat mesajul regal pentru depunerea în Corpurile Legiuitoare, fapt ce nu a mai avut loc, probabil din cauza demisiei guvernului. Ministrul averescan a pus această situație pe seama modului lent de lucru al legislativului din sesiunea parlamentară 1920-1921. Cauzele, potrivit lui Negulescu, au fost dezbaterile prelungite cu privire la reforma agrară, dar și „luptele politice, cu interminabilele lor discuții”³¹.

Proiectul de lege al învățământului secundar teoretic și practic (aplicat) al Dr. Constantin Angelescu

În contextul reintroducerii examenului de Bacalaureat³² s-au reluat discuțiile privind o nouă lege a învățământului secundar, care să întregască demersul legislativ al lui Angelescu, început la 8 martie 1925. Într-un manuscris al comisiei sau, probabil, al lui Angelescu, din 1925, a fost menționat pe scurt că în anul 1922 nu au existat discuții referitoare la reintroducerea Bacalaureatului. În aceeași manieră, a fost notat faptul că primele abordări privitoare la reînstituirea examenului în cadrul noii legi a învățământului secundar au avut loc în ședința Comisiei din 16 ianuarie 1924³³. În ciuda redactării anteproiectului de lege privind învățământul secundar, Bacalaureatul a fost reintrodus separat de către Angelescu, fapt ce a stârnit nelămuriri³⁴.

O nouă rundă de discuții, dar și cele mai consistente pe care le-a avut Comisia pentru reforma învățământului secundar, a avut loc în aceeași lună a anului 1925. În acest caz, au fost convocați 80 de profesori din toată țara în perioada 23-26 martie, pentru a analiza un anteproiect redactat la Minister, sub coordonarea Dr. Angelescu³⁵.

²⁷ *Ibidem*, p. XCIV.

²⁸ *Ibidem*, p. XCIX.

²⁹ *Ibidem*, p. C-CI.

³⁰ *Ibidem*, p. CI-CII.

³¹ *Ibidem*, p. CLXXXVI-CLXXXVII.

³² *Lege pentru modificarea art. 19 și art. 71 din Legea asupra Învățământului Secundar și Superior*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 54, 8 martie 1925, p. 2449-2451.

³³ BAR, fond Dr. C. Angelescu, VI Varia 9, nepaginat.

³⁴ *Harababura din învățământul secundar. Bacalaureatul introdus din nou*, în „Patria”, anul VII, nr. 42, 24 februarie 1925, p. 1.

³⁵ Mihail Marinescu, *Discuțiile referitoare la noul proiect de reformă a Învățământului secundar*, în *RGI*, anul XIII, nr. 5, mai 1925, p. 326.

Inițiativa coordonată de ministrul liberal venea cu următoarele elemente de noutate:

- accesul în învățământul secundar a cât mai multor tineri din toate clasele sociale, ca aplicare a principiului democratizării învățământului;
- un acces mai ușor al fiilor de țărani la învățământul secundar, prin înființarea de gimnazii la sate;
- învățământ secundar unitar, dar și divizat (!) în cel teoretic și practic, care să formeze funcționari și specialiști;
- posibilitatea trecerii cu ușurință dintr-o categorie de învățământ în alta, pe baza unor examene de diferență³⁶.

După formarea subcomisiilor³⁷, discuțiile despre reforma învățământului au continuat până la 26 martie. Printre primele chestiuni aduse în discuție s-au numărat cele referitoare la principiile legii și a reorganizării gimnaziului. Privitor la întâia chestiune, discuțiile au gravitat în jurul dorinței lui Enache Ionescu, membru în comisie, de a-i fi comunicate principiile legii, deoarece, din simpla lectură a textului, acestea nu ar fi clare³⁸. Acestuia nu i s-a oferit niciun răspuns, discuția continuând cu reorganizarea gimnaziilor. Același Enache Ionescu, dar și Ioan Clinciu au cerut să se lămurească caracterul gimnaziului, plecând de la vârsta de intrare în acest ciclu și materiile studiate, asemănătoare într-o oarecare măsură, susțineau cei doi, cu cele din învățământul complementar. Enache Ionescu a venit cu sugestia reorganizării gimnaziului sub forma unei școli medii cu caracter unic, ca legătură dintre școala primară și liceu. Ca răspuns, Dr. Angelescu îi transmitea lui Ionescu faptul că sugestia sa se regăsește parțial în textul legii, gimnaziile practice fiind motivate de Angelescu prin oferirea accesului la învățământ a celor săraci, fără posibilitatea studiului în gimnaziile teoretice. Ministrul Angelescu a punctat pe necesitatea reorganizării învățământului profesional practic, afirmând că „vrem să ridicăm învățământul practic, de aceia facem aceste gimnazii cu caracter practic, în cari elevii să se poată specializa încă de la vârsta de 11 ani”. Tot Angelescu susținea faptul că a dorit să instituie un gimnaziu unic în 1919, însă realitățile perioadei nu făceau acest tip de școală unul viabil, din cauza posibilităților financiare limitate a unei părți însemnate a populației³⁹.

Printre primele măsuri avizate de comisie au fost păstrarea numărului de ore pe săptămână de 12-15, dintre care 12 ore alocate activităților școlare și 3 celor extrașcolare. Membrii prezenți au trecut la discutarea numărului de ore pornind de la o prevedere din anteproiect, în care erau trecute de la 18 până la 22 de ore pe săptămână. Un anume Forțu, cel care a ridicat problema orelor, declara că o astfel de prevedere ar duce la reducerea semnificativă a calității actului de predare al profesorului, deoarece acesta rămânea fără timp pentru pregătirea lecțiilor, susținerea orelor suplimentare sau perfecționarea profesională. Constantin Kirițescu și-a exprimat dezacordul cu privire la afirmația antevorbitorului său, însă i-a solicitat acestuia să-l informeze pe Dr. Angelescu în această privință, fapt petrecut pe parcursul ședinței⁴⁰.

În ședința din după-amiaza aceleiași zile s-au adoptat măsuri de natură tehnică în cazul gimnaziului, fiind stabilită natura unitară a gimnaziului, indiferent de caracterul teoretic sau practic. Referitor la reorganizarea liceului, în contextul discuțiilor din comisie cu privire la diluarea actului educativ din liceu și necesitatea identificării unor

³⁶ *Ibidem*, p. 326-327.

³⁷ BAR, fond Dr. C. Angelescu, VI Varia 9, ședința din 23 martie 1925, ora 3 p.m., f. 1.

³⁸ *Ibidem*, ședința din 24 martie 1925, ora 9 a.m., f. 2.

³⁹ *Ibidem*, f. 4.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 1-5.

soluții, s-a hotărât organizarea acestuia pe baze unitare, cu patru ani de studii, care să ofere noțiuni de cultură generală „integrală”. În acest context, discuțiile au gravitat în jurul ridicării actului de învățământ primar din zonele rurale, deoarece majoritatea elevilor români care intrau în școala gimnazială proveneau din comunele rurale, unde actul de învățământ era realizat deficitar. Această constatare a fost adusă în discuție de P. V. Haneș, Fr. Kiriac și un anume Calliani. Constantin Kirițescu a propus să se ia măsuri pentru consolidarea învățământului primar rural. Tot el puncta, în cadrul discuțiilor, că miza liceului unitar era de a-i oferi șansa elevului, prin școala de cultură generală, să aleagă orice direcție dorește, specializarea trebuind să se producă în cadrul învățământului superior. P. V. Haneș a propus durata de studii a liceului de trei ani, cu al patrulea ca an de specializare, aidoma proiectului lui P. P. Negulescu. La finalul ședinței, comisia a decis reorganizarea ciclului superior al școlii secundare, lăsând durata de studii la patru ani, ca liceu unitar de cultură generală integrală⁴¹.

În ședința din 25 martie s-a stabilit maniera de transfer dintr-un ciclu de învățământ către altul, într-un mod care să nu dezechilibreze una din cele două ramuri de învățământ. Astfel, transferul de la învățământul teoretic la cel practic sau viceversa putea fi realizat prin susținerea unui examen de diferență, cu condiția finalizării unui ciclu complet. În continuare, s-a adoptat modalitatea de dispunere a orelor de educație fizică în gimnazii și licee, dar și caracterul de învățământ educativ al religiei⁴².

Modul de accedere în corpul profesoral și trimiterea în zonele culturale în primii trei ani ai profesorilor provizorii au fost adoptate în ședința din 26 martie. Ca element de noutate, s-a stabilit instituirea inamovibilității profesorilor provizorii. Totodată, mecanismul transferului profesorilor în „zonele culturale” a fost dezbătut pe larg. Un anume profesor Nedioglu atrăgea atenția asupra posibilității transformării transferului în aceste zone în armă politică. Cu atât mai mult, acesta se îndoia de entuziasmul și dedicarea acestor profesori în cazul trimerii independente de voința lor. Atât el, cât și Ioan Clinciu au sugerat oferirea de stimulente financiare suplimentare profesorilor ce urmau să ajungă în zonele heterogloate. În replică, Constantin Kirițescu a afirmat faptul că trimiterea profesorilor în aceste zone reprezenta un interes de stat, astfel că obligația era necesară, plecând totuși de la utilizarea unor criterii privind transferurile⁴³. În după-amiaza aceleiași zile, s-a stabilit înființarea unui Institut pedagogic gimnazial, totodată finalizându-se lucrările comisiei, cu mențiunea oferită de Constantin Kirițescu că dezbaterile vor fi reluate la o dată ulterioară⁴⁴.

O altă rundă de discuții a avut loc la începutul lui aprilie, într-o ședință comună a comisiilor privind reforma învățământului secundar și superior, sub președinția Secretarului General al Ministerului, Iuliu Valaori. Acesta reamintea membrilor prezenți prevederile noului proiect, punând un accent aparte pe latura practică a învățământului secundar⁴⁵. Există probabilitatea ca alte discuții privind învățământul secundar să nu mai fi avut loc. Presupunem că Dr. Angelescu ar fi intenționat să depună Parlamentului

⁴¹ *Ibidem*, ședința din 24 martie 1925, ora 3½ p.m., f. 1-9. În privința unei tranziții facile de la învățământul primar la gimnaziu, s-a hotărât „punerea în concordanță” a programelor claselor a IV-a primară cu clasele I gimnaziale.

⁴² *Ibidem*, ședința din 25 martie, ora 10 a.m., f. 1-7.

⁴³ *Ibidem*, ședința din 26 martie, ora 9½ a.m., f. 1-7.

⁴⁴ *Ibidem*, ședința din 26 martie, ora 4:15 p.m., f. 1 r.-v.

⁴⁵ *Discuțiuni în jurul reformei învățământului secundar și superior – Învățământul secundar teoretic – Absolvenții liceului și școalelor speciale – Concursul de admitere*, în „Universul”, anul 43, nr. 78, 4 aprilie 1925, p. 5.

proiectul noii legi a învățământului secundar în 1925, însă demersurile de reglementare a învățământului particular constituise o prioritate în acel moment. Astfel, depunerea proiectului a fost amânată spre începutul anului 1926⁴⁶.

Demisia Guvernului Ion I. C. Brătianu și proiectul de lege al Dr. Angelescu

La împlinirea a patru ani de la formarea guvernului și constituirea Corpurilor Legiuitoare, Ion I. C. Brătianu a decis să-și depună mandatul, considerând ca fiind încheiată, pentru moment, misiunea guvernului său privind consolidarea țării⁴⁷. Demisia guvernului prezidat de Brătianu, în martie 1926, a făcut ca proiectul de lege al învățământului secundar pregătit de Dr. Constantin Angelescu să nu mai poată fi depus Parlamentului. În consecință, acesta a publicat textul proiectului într-un număr al „Revistei Generale a Învățământului”, însoțit de o notă introductivă referitoare la contextul realizării proiectului de lege, dar și principalele elemente de noutate ce puteau fi implementate⁴⁸. Angelescu nota în introducerea faptului că, încă din 1919, în contextul noii situații de după război s-au format comisii privind unificarea și reformarea învățământului de toate gradele.

În cazul învățământului secundar, comisia de la acea vreme stabilise reorganizarea gimnaziului ca „bază” a acestui tip de învățământ, dar și ca școlarizare ce trebuia să consolideze noțiunile din învățământul primar. Opinia referitoare la ineficiența liceului trifurcat a rămas una valabilă, astfel că proiectul de lege prevedea reorganizarea liceului pe baze unitare, cu o durată de patru ani, de cultură generală, cu o direcție clasicistă. Dr. Angelescu a motivat reorganizarea liceului pe baze unitare pornind de la faptul că acest ciclu trebuia să ofere cultură generală, pentru a lărgi posibilitățile ulterioare de specializare a elevilor. În privința caracterului de liceu unitar cu direcție clasicistă, Angelescu s-a inspirat într-o oarecare măsură din mediul școlar francez, plecând de la reforma învățământului secundar a lui Léon Bérard din 1923⁴⁹. Cultura specifică unor domenii urma să fie oferită în cadrul învățământului superior⁵⁰.

Amintind de „nevoile țării” și de importanța aparte a învățământului practic după război, Angelescu a reiterat demersul de egalizare a învățământului secundar teoretic cu cel practic, o reasezare pe alte baze a învățământului profesional, demers urmărit sub o altă formă și de P. P. Negulescu.

Acesta a afirmat faptul că proiectul de lege trebuia să constituie punerea în practică a demersurilor începute în 1919 și continuate în 1924 și 1925, însă „din cauza lipsei de timp” nu a mai fost depus în Parlament. Inițiativa trebuia să stabilească un echilibru între învățământul teoretic și cel practic, dar și să instituie liceul unitar cu șapte ani de studiu (gimnaziu + liceu). Învățământul practic (sau profesional) urma să fie organizat în mod asemănător cu cel teoretic, cu anumite specificități aferente. Proiectul prevedea introducerea examenului de admitere la liceu, examen de absolvire al liceului și exa-

⁴⁶ *Reforma învățământului secundar. Ce conține noul proiect de lege*, în „Universul”, anul 43, nr. 241, 18 octombrie 1925, p. 7; *Reorganizarea învățământului profesional – Consfătuirea de la Casa Școalelor* –, în „Universul”, anul 43, nr. 293, 19 decembrie 1925, p. 2.

⁴⁷ Pentru darea de seamă a lui Ionel Brătianu cu privire la actul de guvernare din perioada 1922-1926, vezi Ion I. C. Brătianu, *Activitatea corporilor legiuitoare și a guvernului de la ianuarie 1922 până la 27 martie 1926*, București, Editura „Cartea Românească”, 1926.

⁴⁸ Constantin Angelescu, *Proiect de lege pentru învățământul secundar, teoretic și aplicat*, în RGI, anul XIV, nr. 3, martie 1926, p. 185-236. O variantă a textului cu corecturi, modificări și adăugiri realizate de Dr. Angelescu se găsește la Biblioteca Academiei Române (BAR, fond Dr. C. Angelescu, VI Varia 8, f. 1-40).

⁴⁹ Constantin Angelescu, *Evoluția...*, p. 59-65. Pentru reforma lui Léon Bérard, vezi John E. Talbott, *The Politics of Educational Reform in France, 1918-1940*, New Jersey, Princeton University Press, 2015, p. 80.

⁵⁰ Constantin Angelescu, *Proiect...*, p. 185.

menul de Bacalaureat, fapt ce atesta o confirmare a măsurii adoptate de Angelescu în martie 1925⁵¹.

Despre proiectul de lege s-a mai menționat în discuțiile referitoare la apariția proiectelor lui Ion Petrovici din 1927 și al Dr. Angelescu din 1928. Mai mult decât atât, dispozițiile privitoare la învățământul secundar teoretic au constituit textul proiectului Dr. Angelescu din 1928, devenit lege.

Majoritatea acestor mențiuni au apărut în contextul legiferării separate a învățământului secundar teoretic de către ministrul liberal. În discuțiile privitoare la proiectul din 1928, Dragomir Hurmuzescu îi transmitea ministrului Angelescu faptul că ar fi fost mai adecvat să vină cu un proiect asemănător celui din 1925, prin care să reformeze cea mai mare parte a învățământului secundar⁵². O părere similară a avut-o Constantin Rădulescu-Motru. Exprimându-și dezacordul cu privire la proiectul de lege al lui Angelescu din 1928, acesta a afirmat faptul că se stabilea un raport de superioritate în materie de reglementare a învățământului secundar a proiectului din 1925, constatând că varianta anterioară nu reforma doar învățământul teoretic, ci și cel practic, mai ales punea cele două pe o bază de egalitate. În acest fel, șansele dezvoltării unei „pletoiri intelectuale” ar fi scăzut semnificativ⁵³.

Proiectul de lege al lui Ion Petrovici: caracteristici generale, critici

O nouă încercare de reformare a învățământului secundar teoretic a fost cea a lui Ion Petrovici, ministrul averescan al Instrucțiunii (14 iulie 1926 – 4 iunie 1927). În ianuarie 1927 a declarat că intenționa să depună în Parlament un proiect de lege cu privire la reorganizarea învățământului secundar teoretic. Conform prevederilor apărute în presă, Petrovici a mizat pe reorganizarea acestui tip de învățământ prin desființarea gimnaziului și realizarea unui liceu unic, cu o durată de șapte ani. Acest liceu urma să genereze în rândul elevilor o cultură preponderent filosofică, prin intermediul studiului intens al mai multor materii cu caracter filosofic (etică, metafizică, logică, psihologie și sociologie), pe durata a celor șapte ani de studii⁵⁴. Referitor la textul inițiativei legislative, aceste prevederi ar fi constituit elementul de originalitate al proiectului de lege, restul fiind preluate din proiectul Dr. Angelescu din 1925-1926⁵⁵.

Demersul lui Petrovici a fost criticat de specialiștii din domeniul educației grupați în jurul publicațiilor „Revista Generală a Învățământului” și „Educația”, apropiați de Partidul Liberal și de Dr. Constantin Angelescu. Una din cele mai aspre observații au fost făcute chiar de Dr. Angelescu, într-un articol publicat în „Revista Generală a Învățământului”. După o prezentare contextuală a activităților din cele două mandate anterioare, Angelescu nota preluarea de către Petrovici a mai multor elemente din proiectul său de lege privind învățământul secundar, primele opt pagini fiind de fapt partea distinctă a textului⁵⁶.

⁵¹ *Ibidem*, p. 185-186.

⁵² „Desbaterile Senatului” (în continuare, *DS*), ședința din 4 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 59, 13 iulie 1928, p. 1616.

⁵³ Constantin Rădulescu-Motru, *Reforma învățământului secundar*, extras din „Revista de Filosofie”, București, Editura „Revistei de Filosofie”, vol. XIII, nr. 13, 1928, p. 3-5.

⁵⁴ *Reforma învățământului primar. Lămuririle date de d-l ministru Petrovici profesorilor secundari*, în „Îndreptarea”, anul VIII, nr. 11, 15 ianuarie 1927, p. 3.

⁵⁵ Iuliu Valaori, *Proiecte de legi ale învățământului secundar*, în *RGI*, anul XV, nr. 3, martie 1927, p. 150-151.

⁵⁶ Constantin Angelescu, *Politica școlară a Partidului Național-Liberal și Proiectul de reformă a liceului alcătuit de d. I. Petrovici*, în *RGI*, anul XV, nr. 3, martie 1927, p. 143.

Fostul ministru liberal a lansat critici dure cu privire la desființarea gimnaziului, prin care s-ar fi limitat drastic accesul tinerilor din mediul rural în învățământul secundar și, implicit, „izolarea” liceului de celelalte ramuri ale învățământului secundar (școli normale, seminarii, școli profesionale). În aceeași măsură, s-a poziționat în total dezacord cu specificul predominant filosofic al liceului, considerând că „nu corespunde nici nevoilor României actuale, nici cerințelor unui liceu, care trebuie să se ocupe de cultură generală, iar nu de o cultură specială”⁵⁷. Din această perspectivă, Angelescu a catalogat proiectul lui Petrovici ca unul „antidemocratic”⁵⁸, care ar institui un liceu elitist, în contradicție cu principiul democratizării accesului în învățământ promovat de fostul ministru liberal.

Poate elementul principal al criticii lui Angelescu asupra proiectului ministrului averescan l-a constituit eliminarea istoriei și geografiei naționale din primele clase liceale și dispunerea lor în ultima clasă de liceu. Conform Dr. Angelescu, măsura era o „aberație”, în condițiile în care puțini dintre cei înscriși în învățământul secundar ajungeau să finalizeze studiile. Astfel, Angelescu a considerat proiectul, din această perspectivă, unul „antinațional”⁵⁹, având în vedere faptul că România avea nevoie de cultură „eminamente națională” generată prin materii ca istoria și geografia națională, care să modeleze caracterul tânărului după nevoile țării, nu după unele abstracte, de natură filosofică⁶⁰. Tot Angelescu a afirmat faptul că proiectul era realizat fără nicio îndrumare pedagogică, fiind încărcate programele cu materii neaccesibile elevilor, din punctul de vedere al nivelului de vârstă și al dezvoltării cognitive⁶¹.

Într-un răspuns adresat lui Constantin Angelescu, Ion Petrovici a negat copierea pasajelor din proiectul său, susținând existența unor asemănări ce nu aveau legătură cu partea fundamentală a proiectului ministrului averescan. În privința desființării celor două cicluri, Petrovici explica faptul că păstrarea ciclurilor ar fi constituit o „piedică” în procesul de dezvoltare progresivă a elevilor, prin intermediul materiilor. Răspunzând acuzațiilor privind oferirea unei culturi incomplete elevilor prin desființarea ciclurilor, ministrul averescan a menționat faptul că elevii ce nu făceau față studiilor secundare teoretice se puteau transfera la școli secundare practice sau profesionale, pe baza unor examene de diferență⁶².

Comentând afirmația Dr. Angelescu conform căreia elevii de liceu nu erau pregătiți din punct de vedere intelectual pentru un studiu intens al materiilor cu caracter filosofic, Ion Petrovici spunea că materiile din acest spectru erau studiate și în învățământul liceal francez. Plecând de la această constatare, ministrul averescan aducea în vedere faptul că elevii de liceu din România nu erau mai puțin pregătiți intelectual decât cei francezi, cum s-ar fi interpretat după acuzația Dr. Angelescu. În acest sens, acele materii nu ar fi periclitat crearea unei culturi generale în rândul acestora. Referitor la criticile privind introducerea programelor analitice în textul legii, Petrovici a menționat faptul că în textul legii au fost introduse doar principiile programelor analitice⁶³.

Alte critici referitoare la proiectul lui Ion Petrovici au fost aduse de G. Popa Lisseanu, care atrăgea atenția cititorilor „Revistei Generale a Învățământului” asupra

⁵⁷ *Ibidem*, p. 143-144.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 144-145.

⁶⁰ Idem, *Liceul. Ce ni se propune*, în „Educația. Revistă pentru Școală și Familie” (în continuare, „Educația”), anul X, nr. 2-3, februarie-martie 1927, p. 18.

⁶¹ Idem, *Politica școlară...*, p. 144-145.

⁶² *Un răspuns al d-lui ministru I. Petrovici adresat fostului ministru de instrucție Dr. Angelescu*, în „Îndreptarea”, anul VIII, nr. 16, 22 ianuarie 1927, p. 3.

⁶³ *Ibidem*.

faptului că ministrul nu ar fi consultat organele competente în procesul de redactare a proiectului, dar și că n-a expus un anteproiect specialiștilor din domeniu. În acest context, a făcut apel la implicarea specialiștilor în privința stabilirii materiei, criticând decizia lăsată la latitudinea majorității parlamentare, prin includerea în textul legii a programelor analitice⁶⁴.

În altă ordine de idei, Lisseanu a criticat proiectul, din perspectiva ruperii de tradiția legislației școlare de la Spiru Haret, regăsită în proiectele lui Negulescu și Angelescu⁶⁵. Acesta a reluat afirmația lui Angelescu privind limitarea accesului tinerilor de la sate, implicit apariția unui „liceu de elită” nespecific democratizării școlii (cu acces mai facil a celor din zonele urbane, implicit, mulți nefiind etnici români)⁶⁶, dar și oferirea unei culturi generale incomplete prin dispunerea materiilor pe ani, nu pe cicluri⁶⁷.

Lisseanu a exprimat aprecieri cu privire la studiul materiilor cu caracter filosofic, însă în măsura în care acestea puteau fi înțelese de elevi, conform gradului lor de dezvoltare intelectuală. Acesta nu era împotriva introducerii acestor materii, dacă ele nu s-ar face într-o manieră superficială. De asemenea, a evidențiat noile prevederi referitoare la unificarea liceelor de băieți și fete, drepturile și îndatoririle corpului didactic ș.a.⁶⁸.

Al doilea demers de reformare a învățământului secundar al Dr. Constantin Angelescu; dezbaterile parlamentare din jurul proiectului legii învățământului secundar teoretic

Revenind în fruntea Ministerului Instrucțiunii în guvernele Ion I. C. Brătianu (7) (22 iunie – 24 noiembrie 1927) și Vintilă I. C. Brătianu (24 noiembrie 1927 – 9 noiembrie 1928)⁶⁹, Dr. Constantin Angelescu a reluat inițiativa reformării învățământului secundar, la începutul anului 1928. Primul pas a constat în prezentarea și adoptarea unui proiect de reorganizare a învățământului secundar teoretic, în ședința Consiliului de Miniștri din 29 februarie 1928⁷⁰, urmat de depunerea acestuia celor două Camere, în 13 martie 1928, la Camera Deputaților⁷¹, respectiv la Senat, pe 2 aprilie⁷².

Expunerea de motive a legii, de dimensiuni considerabile, sublinia necesitatea legiuitorului de a schimba legislativ modul de organizare a învățământului secundar, dar și caracteristicile proiectului. A fost făcută o trecere în revistă a situației postbelice, cu mențiuni asupra celor patru organizări școlare, dar și nevoia unificării acestui ciclu de învățământ, fiind notate reușitele în privința învățământului primar, particular și a reintroducerii Bacalaureatului. În acest context, Angelescu puncta pe faptul că „învățământul

⁶⁴ G. Popa Lisseanu, *Proiectul de lege pentru organizarea învățământului secundar*, în *RGI*, anul XV, nr. 3, martie 1927, p. 154, 158.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 154.

⁶⁶ O opinie similară este întâlnită și la C. G. Dragu. Vezi C. G. Dragu, *Reforma învățământului secundar*, în „Educația”, anul X, nr. 2-3, februarie-martie 1927, p. 20.

⁶⁷ G. Popa Lisseanu, *Proiectul de lege...*, p. 155-156.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 159-161.

⁶⁹ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 2012*, ediția a III-a definitivă, București, Editura Machiavelli, 2013, p. 105-106, 107-108.

⁷⁰ Emil Ciucianu, *Consiliul de Miniștri de ieri. Noul regim al cultelor. Reforma învățământului secundar. Aniversarea de 10 ani a Unirii Basarabiei. Se mută președinția consiliului de miniștri și ministerul justiției* –, în „Universul”, anul XLVI, nr. 50, 1 martie 1928, p. 7.

⁷¹ Raportor al legii a fost Ștefan Pop (*DAD*, ședința din 13 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 69, 19 mai 1928, p. 1999-2144).

⁷² Raportor al legii a fost Petre Gârboviceanu (*DS*, ședința din 2 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 56, 8 iulie 1928, p. 1380-1513).

secundar să fie unificat printr-o lege cu caracter general, lege care să închege și mai mult, dacă e posibil, învățământul secundar din cele 4 provincii alipite”⁷³.

În acest sens, plecând de la perspectiva Dr. Angelescu și a Partidului Național Liberal privind învățământul, legea trebuia să aibă un caracter național, să fie un element de consolidare a statului, printr-o școală unitară în toată România⁷⁴. În aceeași măsură a fost subliniat rolul major al învățământului secundar în formarea intelectuală și spirituală a tinerilor, de aceea reformarea învățământului secundar ajunsese să devină „imperioasă”⁷⁵. De asemenea, nevoia țării de specialiști și elite compuse din etnici români a constituit încă un argument în privința reformării ciclului secundar, deoarece acesta era mijlocul de formare al specialiștilor și elitelor. În acest sens, legiuitorul a mizat pe o democratizare a accesului în învățământul secundar, cu scopul de a atrage tineri din mediul rural în învățământul secundar, predominant urban, deoarece majoritatea populației românești trăia în sate⁷⁶.

Demersul legislativ a fost interpretat ca un proces organic, început odată cu Legea învățământului primar și Legea învățământului particular⁷⁷. Miza acestui demers consta în instituirea un învățământ secundar de cultură generală și reorganizat după noile nevoi ale societății și statului. Legiuitorul explica faptul că învățământul secundar era de două tipuri: teoretic și practic. Proiectul de lege urma să reorganizeze învățământul secundar teoretic format din două cicluri: gimnaziul de trei ani și liceul de patru ani, adică un ciclu complet de șapte ani. Din dorința de a nu îngreuna procesul legislativ, „pentru a urma tradițiunii și a ușura discuțiunea”, Angelescu a ales să reformeze în primă fază învățământul secundar teoretic, secțiunea referitoare la învățământul secundar teoretic regăsită în proiectul de lege din 1925-1926. Ministrul intenționa ca ulterior să depună în Parlament și proiectul de lege privind învățământul secundar aplicat (practic)⁷⁸. Într-o manieră oarecum similară expunerii de motive la Legea învățământului primar, Angelescu a făcut un istoric al învățământului secundar european și apoi al celui din zonele românești de până la 1918⁷⁹.

În ultima ședință din Senat, dinaintea votului asupra legii, Dr. Constantin Angelescu declara în fața senatorilor din sală faptul că legea învățământului secundar teoretic făcea parte dintr-un „lanț” început cu legea învățământului primar, Bacalaureatului și a învățământului particular. Acesta trebuia întregit după vacanța parlamentară cu legea învățământului profesional (referire probabil la cel secundar practic) și superior⁸⁰.

Gimnaziul de trei ani, conform proiectului, a fost conceput de legiuitor ca o școală unică, o școală primară superioară sau școală postprimară, care avea rolul de a furniza copiilor elemente de cultură generală superioare celor oferite în învățământul primar. Cu privire la elementele de cultură generală, ministrul a pus accent pe studiul „obiectelor cu caracter național”, adică limba și literatura română, istoria și geografia României, dar și instrucțiunea civică. Din gimnaziu, elevii puteau opta pentru continuarea studiilor în liceu sau în școlile cu caracter practic⁸¹.

⁷³ DAD, ședința din 13 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 69, 19 mai 1928, p. 2003.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 2004.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 2005.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 2005-2006.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 2006-2082.

⁸⁰ DS, ședința din 5 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 60, 21 iulie 1928, p. 1676.

⁸¹ DAD, ședința din 13 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 69, 19 mai 1928, p. 2006, 2083-2086.

Elementul cu cea mai mare importanță care se regăsea în proiect a fost renunțarea la trifurcarea liceului și instituirea acestuia pe baze unitare, o „școală de specializare intelectuală” de patru ani, unde să se ofere o cultură generală „mai înaltă” decât cea din gimnaziu. Liceul trebuia să reprezinte puntea dintre gimnaziu și învățământul superior⁸². Angelescu motiva instituirea liceului unitar de eșecul trifurcării lui Haret, dar și de situația socială și politică de după 1918, fiind adăugate și noile abordări pedagogice din domeniul învățământului⁸³. Al optulea an urma să fie transformat în an preparator la Universitate⁸⁴.

Fiind inspirat din mediul francez, proiectului privind învățământul secundar i-a fost dat o direcție cu iz clasicist, studiul limbilor greacă și latină, urmând să aibă un loc aparte în programele analitice. În privința limbilor moderne, a fost stabilit studiul a două limbi, una cu caracter obligatoriu și una facultativă. A fost aleasă limba franceză ca limbă obligatorie, cea facultativă fiind aleasă dintre limbile germană sau engleză⁸⁵. În altă ordine de idei, Dr. Angelescu a acordat o atenție sporită educației fizice, dar și educației morale și religiei în procesul de formare a caracterului elevilor⁸⁶.

Pe lângă opiniile și perspectivele referitoare la proiectul de lege în ansamblul său, parlamentarii au dezbătut cu privire la o serie de caracteristici ale noii legi. Majoritatea vorbitorilor au tratat cu precădere caracterul unitar al învățământului secundar, mai ales cel al liceului, chestiunea reorganizării învățământului secundar teoretic, rolul educației fizice, morale și religioase în învățământul secundar, reorganizarea învățământului secundar pentru fete ș.a.

Punctele supuse discuției de către deputații și senatorii liberali au fost majoritar apreciative, reluând prevederile regăsite în expunerea de motive. Mai multe critici și dezacorduri au fost întâlnite în rândul opoziției parlamentare și exprimate de mai mulți deputați sau senatori ai Partidului Național-Țărănesc sau ai partidelor minorităților. Trebuie menționat faptul că intervențiile membrilor ce nu aparțineau Partidului Liberal au fost reduse numeric, în contextul retragerii opoziției din Parlament.

Discuțiile cu privire la lege au fost deschise de Gheorghe Brătianu, care atrăgea atenția că, în contextul consolidării statului român după 1918, problema școlară și cea națională deveniseră de nedespărțit. De aceea, el afirma că proiectul reprezenta „o operă de consolidare în adâncime”, încă un pas în direcția dezvoltării statului pe baze naționale⁸⁷. Pe lângă menționarea măsurilor trecute în expunerea de motive, deputatul liberal identifica și posibilitatea unei îmbunătățiri în plan calitativ în învățământul superior, în cazul în care se putea reuși reformarea celui secundar, ca școală ce oferea universităților viitorii studenți⁸⁸.

Cu privire la necesitatea unei noi legi a învățământului, dar și la specificul ei, deputatul Ion Borcea își exprima aprecierea față de intenția legiuitorului de a ușura accesul în învățământul secundar a tinerilor proveniți din mediul rural, în contextul cristalizării unui învățământ național, exemplificând cu modelele altor state precum SUA și Japonia⁸⁹. În aceeași ordine de idei, Iuliu Valaori, fost secretar general al Minis-

⁸² *Ibidem*, p. 2006.

⁸³ *Ibidem*, p. 2084-2085.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 2006.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 2093.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 2093-2094.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 2145, 2147.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 2146.

⁸⁹ DAD, ședința din 14 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 71, 23 mai 1928, p. 2172-2174.

terului Instrucțiunii în mandatele anterioare ale Dr. Constantin Angelescu, relua într-o altă ședință importanța caracterului democratic al noii școli secundare, prin facilitarea accesului țăranimii la gimnaziu și, ulterior, a copiilor merituoși din acest mediu social la liceu⁹⁰.

În privința *unificării sufletești* a românilor, Dimitrie Ionescu, senator din partea Partidului Național-Democrat (Iorga), exprima scopul învățământului secundar ca element esențial care trebuia să „închege sufletul” național după Marea Unire⁹¹. Wilhelm Filderman, deputat din partea Uniunii Evreilor Români, declara faptul că învățământul secundar trebuia să ofere în general o cultură națională prin care să se consolideze societatea și statul, dar și în particular, „să stimuleze minoritățile” să se solidarizeze cu aspirațiile statului⁹².

Desigur, au existat și poziții critice la adresa proiectului de lege, pornind de la caracterul general al acesteia, unii deputați sau senatori fiind sceptici în privința avantajelor aduse de proiectul de lege. Alții au respins *in corpore* textul legii. Neculai Costăchescu, deputat din partea Partidului Național-Țărănesc, își exprima îndoiala cu privire la efectele benefice pe termen lung pe care legea le putea genera, văzând acest fapt ca singura modalitate de verificare a eficienței unei legi. În acest context, el afirma principiile libertății, justiției și democrației în cadrul idealului consolidării statului, implicit acestea să se regăsească și în politicile școlare promovate de stat. Criticând lipsa unui cult al muncii propagat în rândul tinerilor care, prin învățământul secundar, urmau să devină funcționari ai statului, Costăchescu afirma că tinerii care „au intrat în armata muncitorilor cari susțin și duc pe umerii lor acest Stat” trebuie să conștientizeze rolul pe care îl au în funcționarea și dezvoltarea țării. Astfel, acest lucru trebuia insuflat încă din timpul studiilor în învățământul secundar, contrarând goana după funcții, prezentă în rândul tinerilor ieșiți de pe băncile liceelor⁹³.

În Adunarea Deputaților, în numele Partidului German, Hans Otto Roth a respins proiectul de lege⁹⁴, iar la Senat, acest lucru a fost reluat de Elemer Gyrafăș, atât în numele Partidului Maghiar, cât și al celui German⁹⁵.

Reorganizarea gimnaziului teoretic a fost tratat în mare măsură într-o cheie apreciativă. Cu toate acestea, au existat anumite opinii distincte cu privire la rolul fiecărei materii sau la numărul anilor de studiu. Criticile cu privire la reformarea gimnaziului au fost sporadice. Unul dintre cei care au avut obiecții în acest sens a fost Leonte Moldovan, fiind singurul deputat din partea majorității care a criticat în linii mari proiectul de lege. Acesta și-a exprimat dezacordul cu privire la stabilirea duratei de studiu la trei ani⁹⁶.

În altă ordine de idei, ministrului Angelescu i s-a sugerat continuarea campaniei de înființare a școlilor gimnaziale în mediul rural de către Neculai Costăchescu, dar nu ca acțiune de natură electorală cum susținea acesta, ci ca mijloc de a pune în aplicare acțiunea de democratizare a accesului fiilor și fiicelor de țărani la învățământ⁹⁷. O altă sugestie transmisă ministrului Instrucțiunii a fost cea a senatorului Gheorghe Bogdan-

⁹⁰ DAD, ședința din 22 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 80, 3 iunie 1928, p. 2441.

⁹¹ DS, ședința din 2 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 56, 8 iulie 1928, p. 1522.

⁹² DAD, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2373.

⁹³ DAD, ședința din 16 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 74, 27 mai 1928, p. 2311-2313.

⁹⁴ DAD, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2390.

⁹⁵ DS, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1605.

⁹⁶ DAD, ședința din 22 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 80, 3 iunie 1928, p. 2434.

⁹⁷ DAD, ședința din 16 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 74, 27 mai 1928, p. 2314.

Duică de instituire a gimnaziilor mixte⁹⁸, inițiativă cu care un alt senator, Aurelian Moșoiu, s-a aflat în dezacord, într-o cuvântare ulterioară⁹⁹.

Mai consistente au fost însă dezbaterea cu privire la reînstituirea liceului unitar de orientare clasicistă. În cadrul acestora s-au afirmat avantajele acestei acțiuni, dar și alternativa înlocuirii trifurcăției cu o bifurcație, în contextul dispariției practice a secției clasice. Plecând de la acest considerent, s-a putut observa și o polemică dintre mai mulți parlamentari, susținători sau critici ai materiilor clasice. Majoritatea lor au fost aduse în privința păstrării limbii grecești în rândul materiilor, văzută de unii parlamentari ca inutilă în noua configurație a sistemului de învățământ, dar și în raport cu nevoile țării. Plecând de la demersurile de reformă a învățământului secundar din Franța, mai mulți deputați sau senatori au făcut trimiteri la sistemul de învățământ francez, dar și comparații cu demersul Dr. Angelescu.

Deputatul N. Negulescu puncta, într-o ședință a Camerei, pe miza învățământului secundar în procesul de formare al elitelor care să ghideze pregătirea maselor și a indivizilor, ca factor social în cadrul statului. Tot acesta considera că liceul unitar era instituția școlară cea mai potrivită pentru acest proces, subliniind eficiența legii, doar în măsura păstrării acestui tip de liceu¹⁰⁰. Dintr-o perspectivă economică și socială, Dragomir Hurmuzescu afirma avantajul școlarizării de șapte ani, deoarece scăderea cu un an a studiilor făcea ca tânărul să intre mai repede în câmpul muncii¹⁰¹. De asemenea, Ion Borcea susținea de la tribună faptul că o serie de profesori din Iași au cerut reducerea anilor de studiu la șapte¹⁰².

Nu a existat o acceptare unanimă a liceului unitar în rândul parlamentarilor liberali. Exemplul valabil în acest caz a fost cel al lui Florian Ștefănescu-Goangă. Acesta a susținut bifurcarea liceului¹⁰³.

Criticând liceul unitar, Hans Otto Roth a evidențiat succesul liceului trifurcat al lui Haret, probabil din prisma faptului că a fost un model de inspirație germană. Totodată, Roth a adus critici la adresa învățământului de cultură generală, deoarece, în sens larg, conceptul de cultură generală nu ar exista, dar și pentru că acesta ar fi în contrast cu individualitatea elevului. În consecință, Roth a făcut apel la o bifurcare a liceului¹⁰⁴. De asemenea, Partidul Maghiar, prin vocea lui Elemer Gyrafăș, și-a exprimat dezacordul față de liceul unitar („Noi credem că liceul unitar nu este bun”), deoarece nu ar presupune o dezvoltare adecvată a tinerilor. Și reprezentanții maghiari au sugerat instituirea bifurcăției, chiar de la clasa I gimnazială¹⁰⁵.

Într-o discuție a lui Emil Racoviță cu Dr. Constantin Angelescu, reieșea faptul că mediul universitar n-a fost unanim de acord cu liceul unitar, excepție fiind în acest caz Universitatea din Cluj – al cărei reprezentant în Senat era Racoviță – și încă o universitate, care n-a fost nominalizată de Angelescu¹⁰⁶. Poziția lui Racoviță și probabil a Universității din Cluj a fost una neclară. Acesta a afirmat că era un susținător al bifurcării cu secții reale și moderne. Ulterior, senatorul a declarat că el și Universitatea

⁹⁸ DS, ședința din 2 aprilie 1928 (seara), publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 57, 10 iulie 1928, p. 1563.

⁹⁹ DS, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1396.

¹⁰⁰ DAD, ședința din 17 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 75, 29 mai 1928, p. 2336-2337.

¹⁰¹ DS, ședința din 4 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 59, 13 iulie 1928, p. 1620.

¹⁰² DAD, ședința din 14 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 71, 23 mai 1928, p. 2176.

¹⁰³ DS, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1574-1575.

¹⁰⁴ DAD, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2387.

¹⁰⁵ DS, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1601-1602.

¹⁰⁶ DS, ședința din 4 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 59, 13 iulie 1928, p. 1611.

din Cluj nu s-ar opune introducerii liceului unitar, cu condiția ca acesta să nu fie clasic¹⁰⁷.

În jurul discuțiilor referitoare la orientarea clasicistă, printre susținătorii materiilor specifice au fost Ștefan C. Ioan¹⁰⁸, Iuliu Valaori¹⁰⁹ și Petre Gârboviceanu¹¹⁰, foști colaboratori de-ai lui Spiru Haret și apropiați de Dr. Constantin Angelescu. Motivația privind susținerea păstrării acestor materii consta în faptul că aceștia au fost formați sub auspiciile vechiului liceu unitar, de orientare clasicistă. Pe lângă acest fapt, Iuliu Valaori a fost profesor de limbi clasice la Facultatea de Litere a Universității din București¹¹¹. Un alt susținător al orientării clasiciste a fost I. Tohăneanu¹¹².

Critici dure la adresa materiilor clasiciste au fost aduse de Leonte Moldovan, singurul deputat al Partidului Liberal care a adus obiecții proiectului Dr. Angelescu. Acesta a sugerat scoaterea limbii grecești și dezvoltarea în schimb a învățământului practic¹¹³. La rândul său, Alexandru Gussi a considerat studiul limbii grecești drept inutil¹¹⁴.

În contextul reformei pentru învățământul secundar au reapărut discuțiile referitoare la examenele de absolvire a gimnaziului, dar mai ales cele cu privire la Bacalaureat, la rolul său și la modalitatea de susținere a acestui examen. Proiectul de lege integra modificările făcute la 8 martie 1925, confirmând dorința Dr. Angelescu de a păstra acest tip de examinare, în vederea existenței unui filtru calitativ pentru viitorii studenți. La fel ca în cazul discuțiilor din primii ani ai reintroducerii acestui examen, parlamentarii Partidului Liberal au susținut necesitatea păstrării examenului de Bacalaureat în forma de la 8 martie 1925¹¹⁵. În contrapartidă, deputații și senatorii din opoziție, mai ales reprezentanții minorităților, și-au exprimat dezacordul cu privire la acest tip de examinare, plecând de la rata scăzută de promovabilitate înregistrată în rândul susținătorilor de alte etnii. În jurul discuțiilor pe proiectul de lege, Elemer Gyrafăș a exprimat criticile partidelor minorităților în Senat în privința Bacalaureatului¹¹⁶. O poziție radicală a fost exprimată la Camera de Hans Otto Roth, care a afirmat nevoia desființării examenului, deoarece ar fi avut un efect de „ghilotină” asupra absolvenților din rândul minorităților¹¹⁷.

Fiind un proiect ce reorganiza învățământul secundar teoretic prin extragerea unei secțiuni din proiectul de lege al învățământului teoretic și aplicat (practic) din 1925-1926, parlamentarii au avut în vedere modalitatea de depunere a legii de către Constantin Angelescu. Un accent aparte a fost pus pe posibilitatea ca reformarea învățământului teoretic să contribuie la perpetuarea fenomenului funcționarismului și a generării unei „pleteri intelectuale”, adică a unui fenomen de șomaj intelectual¹¹⁸.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 1615.

¹⁰⁸ *DAD*, ședința din 21 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 79, 2 iunie 1928, p. 2406-2407.

¹⁰⁹ *DAD*, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2443.

¹¹⁰ *DS*, ședința din 5 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 60, 21 iulie 1928, p. 1674.

¹¹¹ Ovidiu Buruiană, *Liberalii. Structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 130, nota 95.

¹¹² *DAD*, ședința din 21 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 79, 2 iunie 1928, p. 2423.

¹¹³ *DAD*, ședința din 22 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 80, 3 iunie 1928, p. 2438-2439.

¹¹⁴ *DS*, ședința din 2 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 56, 8 iulie 1928, p. 1524-1525.

¹¹⁵ Un susținător al păstrării Bacalaureatului a fost Ștefan C. Ioan (*ibidem*, p. 1564).

¹¹⁶ *DS*, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1603.

¹¹⁷ *DAD*, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2388.

¹¹⁸ Pentru mai multe detalii referitoare la apariția, amploarea și impactul șomajului intelectual din România interbelică, vezi Dragoș Sdrobiș, *op. cit.*

Încă de la începuturile dezbaterilor asupra proiectului, Gheorghe Brătianu a punctat asupra necesității reorganizării învățământului secundar și îndreptarea acestuia spre un specific practic. Acesta trebuia să formeze specialiști și meseriași de origine românească, adică să activeze în domenii accesibile mai mult celor de alte etnii¹¹⁹.

În expunerea sa referitoare la proiectul de lege al Dr. Angelescu, Neculai Costăchescu a supus atenției disproporția dintre învățământul teoretic și cel practic, care a perpetuat o „pletură intelectuală”¹²⁰ și o categorie de tineri aflați în căutare doar de funcții. Acesta a pus aceste efecte pe seama unei alterări morale a tineretului, caracterizată în principal de fuga de muncă. Conform deputatului țărănist, această situație delicată în învățământul secundar a fost evidențiată prin intermediul Bacalaureatului¹²¹.

O lungă cuvântare cu privire la necesitatea îndreptării tineretului spre profesii agricole, industriale sau comerciale a avut-o Ștefan C. Ioan. Acesta își întărea afirmația, menționând reducerea numărului de „postulanți” și alinierea la specificul țărilor vestice¹²². Paradoxul făcea ca Ioan să clameze necesitatea dezvoltării învățământului practic în cadrul dezbaterilor pentru învățământul teoretic.

Fiind adusă în discuție și reforma prin lege a învățământului secundar practic, Leonte Moldovan și-a exprimat îndoielile cu privire la reușita Dr. Angelescu de a pune în concordanță legea învățământului secundar teoretic cu viitoarea lege a învățământului secundar practic. Răspunzându-i, Constantin Angelescu afirma că proiectul urma să fie depus în toamna aceluiași ani¹²³. Această afirmație confirma intenția Dr. Angelescu de a reforma separat învățământul secundar practic, după cum notase în expunerea de motive la lege. Dragomir Hurmuzescu menționa faptul că depunerea unui proiect în forma celui din 1925-1926 ar fi fost mai adecvată pentru un proces complet de reformă a învățământului secundar¹²⁴.

În cadrul discuțiilor referitoare la proiectul de lege au mai fost dezbătute și alte caracteristici ale legii, cum ar fi mutarea accentului de pe instrucție pe educație¹²⁵, rolul educației morale, religioase și fizice la dezvoltarea fizică și spirituală a elevilor. De asemenea, au mai existat considerente cu privire la introducerea serviciului medical în școlile secundare, acuzațiile de politicianism dintre parlamentarii majorității și ai opoziției, dar și egalizarea învățământului secundar de fete cu cel de băieți.

La scurt timp după votarea proiectului la Cameră, fostul ministru Ion Petrovici, care nu a luat cuvântul în Parlament, și-a exprimat opinia cu privire la proiectul Dr. Angelescu într-un interviu acordat ziarului „Adevărul”. Potrivit fostului ministru al Instrucțiunii, trecerea proiectului la Cameră a pornit de la faptul că actualul ministru a promovat proiectul legii învățământului secundar când atenția opiniei publice era îndreptată spre manifestările Partidului Național-Țărănesc de înlăturare a liberalilor de la putere. Cu atât mai mult, retragerea opoziției din Parlament n-ar fi produs discuții ample asupra legii. În continuare, în privința proiectului, Petrovici a afirmat „lipsa de personalitate” a acestuia, materializată prin legalizarea studiului monoton al unui șir de materii care să

¹¹⁹ DAD, ședința din 13 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 69, 19 mai 1928, p. 2145.

¹²⁰ Situație menționată și de Ion Simionescu în cadrul dezbaterilor din Senat (*DS*, ședința din 3 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 58, 12 iulie 1928, p. 1578).

¹²¹ DAD, ședința din 16 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 74, 27 mai 1928, p. 2310.

¹²² DAD, ședința din 21 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 79, 2 iunie 1928, p. 2404-2405.

¹²³ DAD, ședința din 22 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 80, 3 iunie 1928, p. 2433.

¹²⁴ *DS*, ședința din 4 aprilie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 59, 13 iulie 1928, p. 1616.

¹²⁵ A se vedea perspectiva lui Wilhelm Filderman referitoare la trecerea de la instrucție la educație în învățământul secundar în DAD, ședința din 20 martie 1928, publicată în *MOF*, Partea a III-a, nr. 77, 31 mai 1928, p. 2381.

producă o cultură generală „disparată”. Referitor la liceul unitar, acesta sugera faptul că reintroducerea acestuia ar fi un merit al proiectului său de lege. La fel ca mulți alți politicieni din rândul partidelor de opoziție, Petrovici și-a exprimat îndoiala cu privire la aplicarea eficace a noii legi¹²⁶.

Într-un răspuns oferit aceluiași ziar, Dr. Constantin Angelescu reamintea faptul că proiectul lui Ion Petrovici avea ca element de originalitate desființarea ciclurilor din învățământul secundar și studiul intens al materiilor cu caracter filosofic. Celelalte prevederi ar fi fost preluate de Petrovici din proiectul său de lege din 1925-1926, astfel că Angelescu considera „că este inutil să insist mai mult asupra celor spuse de d. Petrovici”. În privința ușurinței trecerii proiectului declarată de Petrovici, Angelescu afirma că, în urma dezbaterilor, s-a dovedit faptul că proiectul său ar fi avut „asentimentul tuturor”¹²⁷.

Votarea și adoptarea noii legi a învățământului secundar; impact, grad de aplicabilitate, modificări ulterioare

Legea pentru Învățământul Secundar a fost votată în Adunarea Deputaților la 24 martie 1928 și în Senat la 5 aprilie 1928. Ea a fost promulgată de Regență la 8 mai 1928 și publicată în „Monitorul Oficial” pe 15 mai 1928¹²⁸. Încă dinaintea promulgării legii, Dr. Angelescu a convocat o comisie destinată creării noilor programe analitice pentru învățământul secundar. Aceasta era formată din reprezentanții mai multor structuri centrale (membri ai Consiliului Permanent și cel General), regionale (inspectorii generali și inspectori ai învățământului secundar) și școlare (directori ai școlilor), cadre universitare, parlamentari membri ai corpului didactic secundar, reprezentanți ai cultelor religioase, dar și alți profesori și specialiști în domeniu¹²⁹.

După cum menționa în expunerea de motive a proiectului de lege, dar și în intervențiile parlamentare, Dr. Constantin Angelescu intenționa în toamna anului 1928, odată cu începerea noii sesiuni parlamentare, să depună și un proiect privind învățământul secundar aplicat (practic). În fapt, inițiativa legislativă reprezenta extragerea secțiunii cu privire la învățământul practic din proiectul realizat în 1925-1926. Cu toate acestea, tensiunile politice din toamna anului 1928 ce au dus la demisia guvernului prezidat de Vintilă Brătianu au făcut ca Dr. Angelescu să nu mai depună proiectul de lege în Parlament. În custodia Bibliotecii Academiei Române se află un exemplar al acestui proiect, cu notația „conceput de Dr. Angelescu în 1928, netransformat în lege”¹³⁰.

În altă ordine de idei, până la aplicarea legii începând cu 1 septembrie 1928, Ministerul Instrucțiunii a aplicat o serie de măsuri de tranziție privind trecerea la forma de școlarizare aferentă noii legi. O decizie a ministrului adoptată la sfârșitul lunii mai stipula faptul că, începând cu anul școlar 1928-1929, învățământul secundar urma să funcționeze după noua structură, respectiv clasele I, II, III de gimnaziu, respectiv IV, V, VI, VII. În cazul claselor I și II de gimnaziu, studiile urmau să fie făcute după o nouă

¹²⁶ T., *Interview cu d. Ion Petrovici. Cum caracterizează fostul ministru al școalelor proiectul d-lui dr. Angelescu. – Chestiunea încadrării profesorilor basarabeni*, în „Adevărul”, anul 41, nr. 13585, 1 aprilie 1928, p. 4.

¹²⁷ Mira, *D. ministru dr. C. Angelescu răspunde d-lui I. Petrovici*, în „Adevărul”, anul 41, nr. 13588, 5 aprilie 1928, p. 5.

¹²⁸ *Legea pentru Învățământul Secundar*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 105, 15 mai 1928, p. 4247-4267.

¹²⁹ *Punerea în aplicare a noiei legi a învățământului secundar*, în „Adevărul”, anul 41, nr. 13605, 27 aprilie 1928, p. 4; A.G., *Congresul naturaliștilor din Cluj. Cuvântarea d-lui ministru dr. C. Angelescu*, în „Universul”, anul 46, nr. 92, 21 aprilie 1928, p. 6.

¹³⁰ BAR, fond Dr. C. Angelescu, VI Varia 8, p. 1-37.

programă analitică, ceea ce evidențiază faptul că o mică parte a modificării tuturor programelor s-a realizat în mai 1928. Studiile în celelalte clase se realizau după programe speciale de tranziție valabile doar în acel an școlar¹³¹.

Aceeași decizie ministerială stipula condițiile de examinare și admitere a elevilor aflați în clasele terminale ale sistemului vechi, mai exact clasa a IV-a gimnazială și clasa a VIII-a de liceu, în legătură cu clasele terminale ale noului sistem. Astfel, elevii promovați din clasa a III-a a gimnaziului vechi care doreau să urmeze cursuri liceale erau înscriși direct în clasa a IV-a de liceu nou, fără a susține examen de admitere. În cazul celor care nu-și continuau studiile, aceștia susțineau un examen sumar la o serie de materii pentru a certifica absolvirea gimnaziului¹³².

În cazul liceenilor aflați în ani terminali, aceeași decizie prevedea susținerea de către elevii clasei a VII-a liceale a unui examen de tranziție al clasei a VIII-a. Absolvenții acestui examen de tranziție primeau certificatul de absolvire al liceului și se puteau prezenta la examenul de Bacalaureat, astfel să-l susțină alături de elevii clasei a VIII-a¹³³. Examenul de tranziție al clasei a VIII-a se susținea o singură dată, în sesiunea din septembrie 1928¹³⁴. Măsurile se aplicau și în cazul claselor mai sus-menționate din învățământul particular¹³⁵. La finalul deciziei a fost stipulat faptul că întreg învățământul secundar teoretic trebuia să funcționeze având ca bază noile programe analitice începând cu 1 septembrie 1929¹³⁶. Regulamentul de aplicare a legii a fost publicat în „Monitorul Oficial” și a intrat în vigoare începând cu 14 iulie 1929, în perioada ministeriatului lui Neculai Costăchescu¹³⁷.

Sfârșitul anilor '20, marcați de efectele crizei economice, au afectat sistemul de învățământ în general, dar și învățământul secundar în particular. Reducerea sumelor alocate de Ministerul Finanțelor celui de Instrucție¹³⁸, dar și deciziile de închidere a mai multor școli și de reducere numerică a corpului didactic au produs regrese în privința școlarizării în învățământul secundar, efecte resimțite și în anii de după criza economică.

Ministerul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor a realizat în 1935 o statistică cu privire la numărul școlilor secundare teoretice de băieți și fete (gimnazii și licee) și la numărul elevilor înscriși în aceste școli, pornind de la situația din anul 1928. A fost înregistrată o scădere a numărului de școli secundare teoretice, astfel din 350 de școli secundare teoretice în 1928, în 1933, respectiv 1935, numărul lor a ajuns la 237. Cu atât mai mult, numărul elevilor a scăzut de la 99.351 în 1928, la 80.469 în 1935. Tot în cadrul acestei statistici, a fost notată scăderea bugetului destinat învățământului secundar în același

¹³¹ SANIC, fond Ministerul Instrucțiunii Publice, dosar 409/1928, f. 5.

¹³² *Ibidem*, f. 6.

¹³³ Probabil fiindcă un număr mare de absolvenți ai clasei a VII-a liceale nu s-au prezentat sau au picat examenul de tranziție susținut în sesiunea din septembrie, Dr. Constantin Angelescu a dispus, în noiembrie 1928, organizarea unei alte sesiuni a examenului de tranziție în februarie 1929 (*ibidem*, f. 24).

¹³⁴ *Ibidem*, f. 6-7, 9-10. Măsura s-a aplicat și în anul școlar 1928/1929, când procentajul de elevi care au promovat examenul de Bacalaureat a crescut cu 10,7% în comparație cu anul școlar precedent. Această creștere a fost datorată participării atât a elevilor clasei a VII-a, cât și a VIII-a liceală. Pentru mai multe detalii, vezi *** *Statistica învățământului din România pe anii școlari 1921/1922-1928/1929*, București, Tipografia „F. Göbl Fil”, p. XVII.

¹³⁵ SANIC, fond Ministerul Instrucțiunii Publice, dosar 409/1928, f. 8.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 13.

¹³⁷ *Regulamentul de funcționare a școalelor secundare*, publicat în *MOF*, Partea I, nr. 153, 14 iulie 1929, p. 5267-5293.

¹³⁸ Pentru sumele alocate Ministerului Instrucțiunii în intervalul 1922-1932, vezi Iosif I. Gabrea, *Școala românească: structura și politica ei 1921-1932*, București, Editura Institutului Pedagogic, 1933, p. 10.

interval cu 47%¹³⁹. Închiderea mai multor școli, scăderea numărului de profesori dar și scăderea nivelului de trai în contextul crizei au fost principalele cauze privind limitele școlii secundare reorganizată prin legea din 1928, cu modificările și completările ei ulterioare.

Liceul unitar de șapte ani reinstituat de Dr. Constantin Angelescu în 1928 n-a avut o viață lungă, funcționând doar trei ani. În 1931, Nicolae Iorga, președinte al Consiliului de Miniștri și ministru al Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, a modificat legea învățământului secundar, crescând numărul anilor de studii la opt, prin includerea unui an de studiu în plus în gimnaziu. De notat în cazul acestei modificări este introducerea unei bifurcări în ultimul an de liceu, în secțiunea literară, respectiv științifică. Demersul a fost motivat de pregătirea în direcția unei specializări, care să fie ulterior desăvârșită în universitate¹⁴⁰, fapt ce confirma eșecul anului preparator.

Introducerea bifurcării și revenirea la liceul de opt ani pot fi interpretate în cheia unei ineficiențe a liceului unitar, situație semnalată de profesorii din învățământul secundar în mai multe rânduri, prin intermediul memoriilor adresate Ministerului. O astfel de constatare a fost făcută de „Asociația profesorilor secundari de științe fizico-chimice” și de „Asociația profesorilor de matematici din România”, care, printr-un memoriu comun trimis ministrului Angelescu în 1934, notau caracterul deficitar al liceului unitar, plecând de la „o manifestă depresiune” în viața culturală. Tot aceștia au catalogat liceul unitar ca fiind „anemiât”, astfel că o bifurcare în secțiunile literară și științifică ar fi fost benefică în vederea identificării potențialului specific al fiecărui elev. Conchizând, aceștia sugerau păstrarea liceului de opt ani, cu o bifurcare începând de la clasa a VI-a¹⁴¹.

Într-un alt memoriu, redactat de delegații la Congresul Matematicienilor români din 9-12 mai 1929, aceștia și-au exprimat dezacordul cu privire la reducerea numărului de ani de studii la șapte, deoarece învățarea matematicii ar fi fost „sacrificată în mod fatal”¹⁴². Într-un alt memoriu datat 5 februarie 1934, profesorii secundari din Brașov, membri ai Asociației Generale a Profesorilor din România, considerau ca fiind mai avantajos liceul de opt ani, cu o bifurcare în ultimele două clase de liceu decât cel stipulat în Legea din 1928¹⁴³.

Legea învățământului secundar a suferit mai multe modificări în 1931¹⁴⁴, 1932¹⁴⁵, 1934¹⁴⁶ și 1937¹⁴⁷. Legea învățământului secundar teoretic din 15 mai 1928, cu modificările

¹³⁹ BAR, fond Dr. C. Angelescu, VII Varia 8-9, nepaginat.

¹⁴⁰ *Lege pentru modificarea unor articole din legea pentru învățământul secundar din 15 mai 1928 și pentru adăugarea unor articole noi la această lege*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 167, 22 iulie 1931, p. 6207-6209.

¹⁴¹ *Memoriu cu privire la Reforma învățământului secundar. Redactat de „Asociația profesorilor secundari de șt. fizico-chimice” și „Asociația profesorilor de matematici din România”* (BAR, fond Dr. C. Angelescu, VII Varia 7, p. 1-6).

¹⁴² *Ibidem*, nepaginat.

¹⁴³ *Memoriu cuprinzând îndreptățile revendicări de ordin moral și material al corpului didactic precum și opiniile noastre cu privire la principalele probleme de organizare a învățământului secundar* (*ibidem*, p. 1, 3).

¹⁴⁴ *Lege pentru modificarea unor articole din legea pentru învățământul secundar din 15 mai 1928 și pentru adăugarea unor articole noi la această lege*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 167, 22 iulie 1931, p. 6207-6209.

¹⁴⁵ *Lege pentru modificarea unor dispozițiuni din legea învățământului secundar din 15 mai 1928, cu modificările aduse prin legea din 29 iulie 1931*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 96, 22 aprilie 1932, p. 2732-2734.

¹⁴⁶ *Lege pentru modificarea unor articole din legea pentru învățământul secundar din 15 mai 1928 cu modificările aduse prin legea din 29 iunie și 22 iulie 1931*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 99, 30 aprilie 1934, p. 2614-2615.

¹⁴⁷ *Lege pentru modificarea unor articole din legea pentru învățământul secundar*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 76, 1 aprilie 1937, p. 3385-3388.

și completările ulterioare a fost valabilă timp de zece ani. Ea a fost înlocuită de Petre Andrei cu un decret-lege la 4 noiembrie 1939¹⁴⁸. În privința învățământului secundar aplicat (practic), acesta a fost reformat de Dr. Angelescu la jumătatea anilor '30, prin Legile învățământului secundar comercial¹⁴⁹ și a învățământului secundar industrial¹⁵⁰ din 1, respectiv 16 aprilie 1936.

Concluzii

Plecând de la mizele pedagogice, sociale și naționale ale acestui tip de învățământ, miniștrii Instrucțiunii și specialiștii din domeniul educației au manifestat un interes aparte pentru unificarea și reformarea învățământului secundar după Marea Unire din 1918. Făcând parte din domeniile ce trebuiau să contribuie direct la consolidarea statului, învățământul, în acest caz secundar, a fost destinat să ofere țării specialiștii și elitele de care era nevoie în procesul de dezvoltare a statului. Cu atât mai mult, unificarea și reformarea învățământului a fost cerută în contextul funcționării a patru modele de învățământ secundar în toată România.

În afara măsurilor referitoare la învățământ din programele partidelor politice, până în anul 1928 au existat trei proiecte de unificare și reformare a învățământului secundar. Acestea au fost realizate de P. P. Negulescu, Ion Petrovici și Dr. Constantin Angelescu. Acestea stabileau în linii mari reorganizarea acestui tip de învățământ într-o manieră centralizatoare, plecând de la nevoile societății și statului de formare a specialiștilor, funcționarilor și elitelor de origine română. Caracteristicile distincte ale acestor proiecte au pornit de la unele chestiuni de formă, precum organizarea ciclurilor de învățământ, dar și de la miza acestui învățământ. Dacă în proiectul lui Negulescu s-a regăsit o bază mai solidă din punct de vedere pedagogic, în cel al Dr. Angelescu miza a fost mai degrabă una socială și națională, desigur fără a exclude și elementele de noutate din perspectivă pedagogică.

Cu toate că au fost discutate și dezbătute de către specialiștii din domeniu, inițiativele celor doi miniștri nu au mai fost depuse celor două Camere ale Parlamentului, rămânând la stadiul de proiect. Ele au fost ulterior publicate. O parte a proiectului de lege al Dr. Angelescu din 1925 a format textul proiectului de lege a învățământului secundar teoretic din 1928.

Proiectul de reformă al lui Ion Petrovici, predecesorul lui Angelescu, care reorganiza învățământul secundar pe baze preponderent filosofice și prin eliminarea ciclurilor școlare, a stârnit critici aprinse din partea profesorilor și pedagogilor membri ai Partidului Național Liberal, dar și al Dr. Angelescu. Aceștia au punctat pe lipsa de realism a proiectului, din punctul de vedere al stării societății și statului, dar și al nevoilor acestora.

Revenit la Ministerul Instrucțiunii în toamna lui 1927, Dr. Constantin Angelescu a extras întâia secțiune a proiectului de lege a învățământului secundar din 1925-1926 și a depus-o în Parlament în prima parte a anului 1928. Prin depunerea acestui proiect, ministrul liberal și-a propus reorganizarea învățământului secundar teoretic, din prisma

¹⁴⁸ *Decret-Lege nr. 3950 pentru organizarea și funcționarea învățământului secundar teoretic*, publicat în *MOF*, Partea I, Nr. 256, 4 noiembrie 1939, p. 6137-6154.

¹⁴⁹ *Lege pentru organizarea învățământului comercial secundar*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 77, 1 aprilie 1936, p. 2921-2927.

¹⁵⁰ *Lege pentru organizarea și funcționarea învățământului secundar industrial de băieți și fete*, publicată în *MOF*, Partea I, nr. 88, 16 aprilie 1936, p. 3336-3353.

continuării activității de unificare și reformare a învățământului pe cale legislativă, activitate începută în 1924 cu legea învățământului primar și continuată în 1925 cu legea Bacalaureatului și a învățământului particular. Tot Angelescu a intenționat să depună un proiect de lege al învățământului secundar aplicat (practic), afirmând și continuarea acestui șir de inițiative cu o reorganizare a învățământului superior.

Legea trebuia să unifice și să reiazeze învățământul secundar teoretic pe baze noi, din punct de vedere pedagogic. Acesta fusese reorganizat în cheia democratizării accesului la învățământ al populației, cu precădere a celei românești, rezidentă în cea mai mare măsură în zonele rurale, cu scopul instruirii și formării viitoarelor elite și specialiști de origine etnică românească. Pe de altă parte, reforma învățământului secundar prin accederea majorității tinerilor de origine etnică românească trebuia să producă o scădere a numărului elevilor de alte etnii, care, pe alocuri, erau majoritari în învățământul secundar.

Dată fiind situația de după război a țării, învățământul secundar a fost redus la șapte ani, într-un demers al statului de formare mai rapidă a elitelor și specialiștilor de care țara avea nevoie. Gimnaziul de trei ani consolida nivelul cunoștințelor dobândite în învățământul primar, iar liceul unitar de patru ani urma să fie punctul inițial de formare a viitoarelor elite, printr-o școlarizare axată pe cultura generală „înaltă”. Astfel, instruirea pe specializări a fost mutată către învățământul superior.

Cu o serie de dezbateri parlamentare mai puțin intense, în contextul retragerii opoziției din Parlament, vorbitorii aflați pe băncile majorității, dar și cei din opoziție care au participat, au subliniat, apreciat sau criticat atât proiectul de lege în ansamblul său, cât și anumite prevederi. Renunțarea la trifurcarea liceului, rolul limbilor clasice în noile programe analitice și reformarea strict a învățământului teoretic au constituit principalele discuții cu caracter particular din cadrul dezbaterilor parlamentare.

Majoritatea cuvântărilor și discuțiilor ce au exprimat aprecieri asupra proiectului au aparținut, evident, parlamentarilor PNL, existând de asemenea și deputați sau senatori ai altor partide care au punctat asupra unor beneficii aduse de proiect. În contrapartidă, parlamentarii opoziției care au participat la ședințe și-au exprimat rezerva, scepticismul, dar și critici cu privire la inițiativa legislativă a Dr. Angelescu. Dezacorduri cu privire la mai multe prevederi au fost exprimate și de către parlamentari liberali precum Leonte Moldovan sau Florian Ștefănescu-Goangă. Însă, majoritatea criticilor au fost afirmate de către parlamentarii partidelor minoritare, partide care au și respins proiectul de lege.

Votată de Parlament în primăvara anului 1928, promulgată și publicată în „Monitorul Oficial” în mai 1928, Legea învățământului secundar teoretic în forma ei inițială a funcționat până în 1931. Instabilitatea politică și efectele generate de criza economică au limitat eficiența legii și regulamentului ei de aplicare. În 1931, Nicolae Iorga a restabilit ciclul complet de opt ani și a introdus în ultimul an de liceu o bifurcare în secții modernă și reală. Măsura lui Iorga ar fi fost în asentimentul corpului didactic secundar, care a cerut în mai multe rânduri, în anii '30, Ministerului Instrucțiunii înlocuirea liceului unitar, din cauza ineficienței sale.

În altă ordine de idei, învățământul secundar teoretic nu a reușit să devină acea „barieră” care să limiteze aflulul semnificativ de studenți către Universități. Cu atât mai mult, fără alăturarea învățământului practic, dar și efectele crizei au contribuit la dezvoltarea fenomenului șomajului intelectual, numărul mare de absolvenți ai facultăților neputând fi angajați sau încadrați în alte structuri, plecând de la studiile făcute. Acest fenomen, început la finalul anilor '20, a luat amploare în prima parte a anilor '30.

UNIFICATION AND REFORM PROCESS OF THE SECONDARY EDUCATION
FROM ROMANIA (1919-1928): PROJECTS, DEBATES, EFFECTS
(Summary)

Keywords: Educational history, Secondary education history, Political history, Interwar period, Greater Romania, Dr. Constantin Angelescu, Petre P. Negulescu, Ion Petrovici, Secondary education, Gymnasium, High school, Unification, Reform, Reorganisation, Projects, Debates, Law.

This article aims to present the initiatives of Ministry of Public Instruction in order to unify and reform the secondary education system between 1919 and 1928. During this period, four projects about reorganisation of secondary education in Greater Romania were proposed by Petre P. Negulescu, Ion Petrovici and Dr. Constantin Angelescu, Ministers of Public Instruction. Only one of these projects became a law. The changes occurred in Romania's *status-quo* after 1918, imposed an unification and a reform of the entire educational system, according to the new state and society necessities. The secondary school had to be unified in order to replace the four systems which worked after the Union, but even more, it had to be reformed, in order to align it at the newest pedagogical, cultural, social, economic and national requirements. This type of school was unified and reformed in 1928, through Dr. Constantin Angelescu's Secondary (Theoretical) Education Law, based on an extended project since 1925-1926.

VALENTIN MAIER*

STRUCTURA ȘI STATISTICA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI SUPERIOR DE CONSTRUCȚII DIN ROMÂNIA (1948-1989)

După reforma învățământului din anul 1948 au fost puse bazele mai multor tipuri de învățământ superior în cadrul vechilor centre universitare, dar și a instituțiilor nou înființate în țară¹. În acord cu prioritățile stabilite de noul regim dictatorial, a început să fie acordată atenție diferitelor tipuri de învățământ superior, pentru a forma cât mai repede specialiștii doriți, inclusiv pentru învățământul superior de construcții. În centrul acestor priorități se aflau mai multe obiective din sfera construcțiilor, precum monumentale lucrări de infrastructură, dar și de edificare de construcții, unele dintre ele proprii procesului de industrializare. După model sovietic, au fost create instituții de învățământ superior pentru a forma specialiști în domeniul construcțiilor, de fapt în diferitele sale ramuri. Cu toate acestea, situația dificilă din anii 1950, imediat după cel de-al Doilea Război Mondial, a arătat că autoritățile statului au supraevaluat posibilitatea de a realiza ce și-au propus, și în cazul învățământului superior din anii 1950 acest fapt s-a materializat prin insuficiența spațiilor pentru studii, cămine, cantine sau prin insuficienta specializare a cadrelor didactice pentru diferitele tipuri de învățământ, pentru slaba dotare cu materiale didactice și pentru practică studentescă².

Pe măsură ce influența sovietică s-a mai estompat, au fost găsite soluții pentru a îndeplini în continuare obiectivele politice asumate în domeniul construcțiilor, potrivite cu situația economică a țării și a teritoriului său. Și evoluția specializărilor de învățământ superior de construcții a reflectat această situație. Astfel, în anul 1974 și ulterior prin modificarea realizată în anul 1977³, în învățământul superior autohton au fost puse bazele profilurilor de specializare, creând o situație mai clară asupra tipurilor de învățământ superior și a specialiștilor formați pentru necesitățile economice și ale societății în general și, deopotrivă, o distribuire mai echilibrată a resurselor în raport cu dorințele liderilor politici români (ceea ce înseamnă că învățământul universitar, cel artistic, cel de educație fizică și sport nu au fost favorizate prin această decizie – specializări mai

* Cercetător științific dr., Muzeul Universității din București; e-mail: valentinmaiergh@gmail.com.

¹ Decret nr. 175 din 3 august 1948 pentru reforma învățământului; Deciziunea nr. 263327 din 25 octombrie 1948 [privind] organizarea învățământului superior.

² Valentin Maier, *Documente privind dezvoltarea rețelei de instituții de învățământ superior (1949-1959)*, București, Editura Universității din București – Bucharest University Press, 2022.

³ Decret al Consiliului de Stat nr. 147 din 5 iunie 1974 privind nomenclatorul profilurilor și specializărilor din învățământul superior, precum și instituțiile și facultățile din sistemul Ministerului Educației și Învățământului; Decret al Consiliului de Stat nr. 209 din 12 iulie 1977 pentru modificarea anexelor nr. 1 și 2 la Decret al Consiliului de Stat nr. 147 din 5 iunie 1974.

puține, cifre de școlarizare mai mici și structuri instituționale comprimate, sunt doar trei dintre consecințele acestei măsuri pentru ele).

Pentru învățământul superior de construcții, profilul de specializare construcții a fost cel de bază și cuprindea mai multe specializări. Și alte specializări încadrate în alte profiluri aveau un rol mai mult sau mai puțin important în domeniul de activitate al construcțiilor (utilaje de construcții, materiale, arhitectură). Din păcate, spre finalul anilor 1970 și mai ales în anii 1980, deși sub efectul măsurilor de politehnizare⁴, prin care învățământul superior tehnic (inclusiv cel de construcții) a trecut prin importante dezvoltări, inclusiv sub aspect statistic, situația generală a învățământului s-a deteriorat, sub presiunea unei crize sistemice din ce în ce mai evidentă. Ea a cauzat probleme și acestui tip de învățământ. Reducerile de alocări bugetare au condus la scăderi ale numărului de studenți, în parte estompate prin mărirea numărului de locuri la forma de învățământ seral față de cele de la zi, pentru că studenții la zi erau mai costisitor de pregătit. O altă soluție încercată pentru a pregăti mai repede și mai ieftin specialiști pentru domeniul construcțiilor a fost pregătirea de subingineri, încă de la introducerea acestui tip de învățământ, în anul 1968.

În cuprinsul acestui articol vom încerca să detaliem structura instituțiilor și specializărilor, dar și statistica învățământului superior de construcții din România, în perioada 1948-1989. Pentru a reuși să surprindem caracteristicile istoriei acestui tip de învățământ și o parte din caracteristicile sale deja punctate, vom folosi surse de arhivă, acte legislative⁵ și date statistice⁶, pentru un subiect care altfel necesită în continuare multe cercetări⁷.

1. Evoluția instituțiilor din învățământul superior de construcții

În anul 1948/1949, reforma învățământului a prevăzut ca specialiștii în construcții să fie pregătiți în facultățile de construcții de la institutele politehnice Timișoara și Iași⁸, dar și în Institutul de Drumuri și Poduri din București (IDP), Institutul de Transporturi și Comunicații din București (ITC), Institutul de Măsurători Terestre din Iași (IMT) și Institutul de Construcții din București (ICB).

IDP era organizat în 1948/1949 într-o singură facultate, la fel și ITC (cu secțiile de specializare construcții, material rulant, telecomunicații, exploatare și planificare) și IMT. De asemenea, tot în cadrul acestui tip de învățământ superior pot fi incluse și facultățile de agrotehnică de la institutele agronomice din București, Iași, Cluj-Napoca, Craiova și Timișoara (1948/1949), Facultatea de Îmbunătățiri Funciare de la Institutul Agronomic din Galați (IAG) sau secțiile de hidrotehnică de la facultățile de mecanică din institutele politehnice București, Timișoara și Iași (1948/1949).

⁴ Principiul politehnizării a fost înscris pentru prima oară într-o lege a învățământului în anul 1978, prin Legea Educației și Învățământului nr. 28 din 21 decembrie.

⁵ Sursele de arhivă sunt în principal fondurile CC al PCR și Președinția Consiliului de Miniștri. Ele au fost utilizate împreună cu revista „Forum” (1981-1989) și broșura anuală *Admiterea în învățământul superior* (1956-1981), pentru a reconstitui nomenclatura de instituții și specializări a învățământului superior de construcții.

⁶ Colectate din publicații anuale – culegeri de date statistice – din Arhiva Institutului Național de Statistică (pentru fiecare an universitar, în lucrări intitulate *Situația învățământului superior la începutul anului universitar* și *Situația învățământului superior la sfârșitul anului universitar*).

⁷ Amintim, totuși, lucrarea importantă semnată de Mihai Fătu, *Istoria Universității Tehnice de Construcții București (1818-1998)*, București, Editura Universitatea Tehnică de Construcții București, 1998, p. 168-289.

⁸ Mai târziu, lor li se va adăuga și Facultatea de Construcții din Institutul Politehnic din Cluj-Napoca.

În structura IAG observăm și alte componente care aveau conexiuni cu învățământul superior de construcții. Astfel, în anul universitar 1954/1956, la IAG existau două facultăți: Facultatea de „Hidro-ameliorații” și Facultatea de Geologie⁹. În 1956/1957 erau tot două componente, dar cu alte denumiri, Facultatea de Hidroameliorațiuni și Facultatea de Geodezie, iar anul următor ultima facultate a primit denumirea: Facultatea de Măsurători Terestre, amintind de fostul institut de la Iași (IMT). În anul 1958/1959, IAG a fost desființat, în locul acestuia rămânând să-și continue activitatea doar Facultatea de Îmbunătățiri Funciare și Organizarea Teritoriului Agricol (cu două secții: îmbunătățiri funciare și organizarea teritoriului agricol), din cadrul Institutului Agronomic „Ion Ionescu de la Brad” din Iași. Câțiva ani mai târziu, în 1962, facultatea a fost mutată la Institutul Politehnic din Iași sub numele de Facultatea de Hidrotehnică Agricolă (și nu la Institutul Politehnic din Galați, pe modelul celorlalte centre universitare), deși vechea denumire, „îmbunătățiri funciare”, o regăsim în cadrul altor institute agronomice (precum la București).

IDP a fost desființat și integrat în ICB în anul 1949/1950 și nici IMT nu a avut o existență mai îndelungată fiind desființat în anul 1952. Tot la începutul anilor 1950 și pentru o scurtă perioadă de timp, și-a desfășurat activitatea în București și Institutul de Gospodărire Comunală. Înființat în anul 1951, instituția, marcă a aplicării modelului sovietic în învățământul românesc, număra patru facultăți: Facultatea de Transporturi Orășenești, Facultatea de Lucrări Edilitare, Facultatea de Construcții de Orașe și Facultatea de Economie și Planificarea Gospodăriilor Comunale¹⁰. Și această instituție a avut o existență efemeră, astfel încât din anul 1952 au mai rămas doar două instituții importante pentru învățământul de construcții: ICB și Institutul de Căi Ferate (ICF).

Din documentele pe care le avem, rezultă că ITC a fost transformat în același an sau în anul imediat următor în ICF¹¹, instituție de învățământ superior care și-a păstrat și valențele din domeniul construcțiilor, este drept specializate pentru domeniul feroviar. De la o facultate, în anul 1948/1949, instituția a ajuns la cinci facultăți în anul universitar imediat următor (cu o titlatură pentru ele preluată de la cele cinci specializări pe care le avea ITC în 1948/1949). În anii următori, structura ICF a variat: în 1950/1951 număra șase facultăți, în anul universitar 1954/1955 erau din nou din cinci facultăți (Mecanică Transport, Construcții de Căi Ferate, Telecomunicații Feroviare, Exploatare și Ingineri Economiști), iar în anul universitar imediat următor ICF număra doar patru facultăți: Mecanica Transporturilor, Construcții Feroviare, Exploatare Feroviară și Ingineri Economiști. În anul universitar 1956/1957, numărul facultăților a fost redus din nou, ajungând-se la trei: Facultatea de Mecanică Feroviară, Facultatea de Exploatare Feroviară și Facultatea de Construcții Feroviare. Ne este clar că în anii 1950, așa cum am observat atât de des pentru această perioadă și în cazul altor tipuri de învățământ superior, se căutau formule cât mai potrivite de a forma specialiști pentru domeniul variat și tehnicizat al construcțiilor, între adoptarea modelului sovietic de învățământ și adaptarea la realitățile

⁹ Ioan Brezeanu, *Universitatea „Dunărea de Jos” Galați. 50 de ani de tradiție universitară (1948-1998)*, Galați, Editura Alma, 1998.

¹⁰ SANIC, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 233/1951, f. 70-73; dosar nr. 179/1951, f. 4-7; dosar nr. 583/1952, f. 2-24. Institutul a luat ființă prin Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 1056/1951. Pentru situația specifică referitoare la acest institut, dar și pentru cea generală a anilor 1950 în învățământul superior, semnalăm două lucrări în care ne-am oprit atenția în detaliu: Valentin Maier, *Planificarea și evoluția învățământului superior din România în anii '50*, în Cristina Preutu, Ionuț Nistor (coord.), *Istoria ale regimului comunist din România*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2020, p. 69-107; Valentin Maier, *Documente privind dezvoltarea rețelei de instituții de învățământ superior...*

¹¹ Arhiva Institutului Național de Statistică (AINS), *Învățământ și cultură (1938-1951)*.

și necesitățile țării (dar și posibilitățile de susținere financiară și cu resurse umane pregătite să formeze specialiștii). ICF a continuat sub această structură de trei facultăți până în anul 1959/1960, atunci când Facultatea de Mecanică Feroviară și Facultatea de Exploatare Feroviară au fost mutate la Institutul Politehnic din București, iar componenta care ne interesează în mod explicit pentru acest articol, și anume Facultatea de Construcții Feroviare, a fost mutată la ICB, sub numele Facultatea de Construcții Feroviare, Drumuri și Poduri¹².

Dintre toate aceste instituții de învățământ superior de construcții, cea mai importantă a fost ICB. În anul 1948/1949, ICB era organizat minimalist într-o singură facultate cu două secții: construcții și hidraulică. Tipul acesta de organizare pe două secții a fost adoptat și la facultățile de construcții din cadrul institutelor politehnice.

În cadrul ICB au funcționat pentru puțini ani și secții precum îmbunătățiri funciare la Facultatea de Hidrotehnică și secția de cadastru funciar la Facultatea de Căi Ferate, Drumuri, Poduri și Geodezie (1974/1975). La ICB au funcționat de-a lungul timpului mult mai multe facultăți, sub diferite denumiri și cuprinzând mai multe domenii de activitate în construcții. Pentru a facilita o lectură care altfel mai mult ar încurca decât ar ajuta în înțelegerea evoluțiilor structurale, am inclus un tabel și o listă cu abrevieri (uneori pentru a cuprinde diferite titulaturi de facultăți), inclusiv menționarea anilor între care respectiva facultate a funcționat. O să arătăm aici (vezi tabelul 1) în mod expres doar faptul că diminuarea structurii din întreg învățământul superior în a doua jumătate a anilor 1980 a atins și învățământul tehnic, inclusiv pe cel al construcțiilor, de aceea în urma comprimărilor structurale între 1986/1987 și 1989/1990 au fost doar trei facultăți în structura ICB (Facultatea de Construcții, Facultatea de Utilaj Tehnologic și Facultatea de Hidrotehnică Drumuri și Căi Ferate), formă rezultată din unirea componentelor de la cele cinci facultăți existente o bună perioadă de timp¹³.

Tabelul 1. Evoluția instituțiilor și a facultăților de construcții^{*)}

Anul universitar	ICB							IDP	ITC	IMT	ICF
	FC	FIU	FH	FD	FMU	FIE	FHD	FDP	FTC	FMT	**))
1948/1949	x							x	x	x	x
1949/1950	x									x	x
1950/1951	x									x	x
1951/1952	x										x
1952/1953	x										x
1953/1954	x										x
1954/1955	x	x	x	x		x					x
1955/1956	x	x	x	x		x					x
1956/1957	x	x	x	x		x					x
1957/1958	x	x	x	x							x
1958/1959	x	x	x	x							x
1959/1960	x	x	x	x							
1960/1961	x	x	x	x							
1961/1962	x	x	x	x							
1962/1963	x	x	x	x							

¹² AINS, *Situația învățământului superior la începutul anului școlar 1959/1960*.

¹³ SANIC, fond CC al PCR-Secția Propagandă și agitație, dosar 117/1989, f. 24 v., 25.

1963/1964	x	x	x	x							
1964/1965	x	x	x	x							
1965/1966	x	x	x	x							
1966/1967	x	x	x	x							
1967/1968	x	x	x	x	x						
1968/1969	x	x	x	x	x						
1969/1970	x	x	x	x	x						
1970/1971	x	x	x	x	x						
1971/1972	x	x	x	x	x						
1972/1973	x	x	x	x	x						
1973/1974	x	x	x	x	x						
1974/1975	x	x	x	x	x						
1975/1976	x	x	x	x	x						
1976/1977	x	x	x	x	x						
1977/1978	x	x	x	x	x						
1978/1979	x	x	x	x	x						
1979/1980	x	x	x	x	x						
1980/1981	x	x	x	x	x						
1981/1982	x	x	x	x	x						
1982/1983	x	x	x	x	x						
1983/1984	x	x	x	x	x						
1984/1985	x	x	x	x	x						
1985/1986	x	x	x	x	x						
1986/1987	x				x		x				
1987/1988	x				x		x				
1988/1989	x				x		x				
1989/1990	x				x		x				

^{a)} Abrevierile și perioada de funcționare a respectivelor facultăți relevante pentru domeniul construcțiilor (cea a instituțiilor se deduce direct din tabel):

ICB = Institutul de Construcții din București;

FC = Facultatea de Construcții (1948/1949-1953/1954; 1955/1956-1957/1958; 1967/1968-1974/1975; 1986/1987-1989/1990) = Facultatea de Construcții Civile și Industriale (1954/1955) = Facultatea de Construcții Civile (1958/1959-1966/1967) = Facultatea de Construcții Civile, Industriale și Agricole (1975/1976-1985/1986)

FIU = Facultatea de Instalații și Utilaj (1954/1955) = Facultatea de Instalații pentru Construcții (1967/1968-1985/1986);

FH = Facultatea de Hidrotehnică (1954/1955, 1955/1956, 1957/1958) = Facultatea de Construcții și Instalații Hidrotehnice (1956/1957);

FD = Facultatea de Drumuri (1954/1955) = Facultatea de Drumuri și Poduri (1955/1956-1958/1959) = Facultatea de Construcții Feroviare, Drumuri și Poduri (1959/1960-1968/1969) = Facultatea de Căi Ferate, Drumuri și Poduri (1969/1970-1973/1974) = Facultatea de Căi Ferate, Drumuri, Poduri și Geodezie (1974/1975-1985/1986);

FMU = Facultatea de Mașini și Utilaj pentru Construcții (1967/1968-1973/1974) = Facultatea de Utilaj Tehnologic (1974/1975-1988/1989);

FHD = Facultatea de Hidrotehnică, Drumuri și Căi Ferate (1986/1987-1989/1990);

FIE = Facultatea de Ingineri Economisti (1954/1955);

IDP = Institutul de Drumuri și Poduri din București (1948/1949);

ITC = Institutul de Transporturi și Comunicații din București (1948/1949);

IMT = Institutul de Măsurători Terestre din Iași (1948/1949-1950/1951);

ICF = Institutul de Căi Ferate din București (1951/1952-1953/1954) = Institutul de Căi Ferate „Gheorghe Gheorghiu-Dej” (1954/1955);

FDP = Facultatea de Drumuri și Poduri (1948/1949);

FTC = Facultatea de Transporturi și Comunicații (1948/1949);

FMT = Facultatea de Măsurători Terestre (1948/1949-1950/1951).

**) Evoluția facultăților pentru Institutul de Căi Ferate a fost explicată în text, anterior acestui tabel. Reamintim, cel mai probabil în anul 1948/1949 a funcționat doar Institutul de Transporturi și Comunicații, nu și Institutul de Căi Ferate, așa cum rezultă din reforma învățământului, deși într-un document de arhivă din anul 1951 apare menționat doar institutul din urmă, inclusiv pentru anul 1948/1949. Din 1949/1950 a funcționat doar Institutul de Căi Ferate, cel mai probabil una și aceeași instituție cu Institutul de Transporturi și Comunicații, dar cu nume schimbat din acel moment.

2. Evoluția specializărilor în învățământul superior de construcții

În general, în evoluția specializărilor din învățământul superior de construcții putem distinge două perioade: cea dinaintea de crearea profilurilor de specializare și cea după crearea lor în anul 1974. După crearea profilurilor de specializare nu au mai fost mari schimbări în nomenclatorul de specializări, însă până atunci se petreceau destul de multe modificări. Din acest punct de vedere și așa cum a rezultat și pentru celelalte instituții ale învățământului de construcții, anii 1950 au fost cei mai dinamici sau cei mai instabili, depinde cum dorim să înțelegem această perioadă. Atunci existau specializări importante în învățământul superior de construcții precum următoarele: Alimentări cu apă și canalizări, Arhitectură și urbanism¹⁴, Ceramică fină și materiale refractare, Chimizarea și tehnologia materialelor de construcții, Construcții civile/Construcții civile și industriale/Construcții civile, industriale și agricole, Construcții de orașe, Construcții feroviare, Construcții feroviare de linii și clădiri, Construcții hidrotehnice, Construcții și instalații hidrotehnice, Drumuri/Drumuri și poduri, Economia construcțiilor, Economia gospodăriei comunale, Geodezie, Hidroameliorații/Hidroameliorațiuni, Ingineri economiști pentru construcții, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Mașini de săpat și transportat de șantier, Mașini și utilaj/utilaje pentru construcții, Materiale de construcții, Materiale de construcții și ceramică, Măsurători terestre, Organizarea și planificarea construcțiilor, Organizarea și planificarea gospodăriei comunale, Organizarea teritoriului/Organizarea teritoriului agricol, Poduri și tunele și Utilaj pentru construcții.

Unele dintre aceste specializări au avut o existență extrem de limitată, de doar un an universitar, iar altele sunt la intersecția și altor domenii (ingineri, chimie). În viitor sperăm să găsim în fondul Ministerului Educației (cu variatele sale denumiri) de la Arhivele Naționale ale României, cât mai multe programe de studii, planuri calendaristice și alte documente care să ne edifice asupra conținutului învățământului, dar și a altor aspecte care merită să fie prezentate.

În anii 1960, nomenclatorul de specializări în învățământul superior a fost simplificat și a devenit mai clar, cu mai puține suprapuneri de specializări și mai puține modificări de titulatură ori înființări/desființări: Arhitectură și urbanism, Căi ferate, drumuri și poduri, Chimizarea și tehnologia materialelor de construcții/Chimia și tehnologia materialelor de construcții și ceramică, Construcții civile, industriale și agricole, Construcții hidrotehnice, Construcții și instalații hidrotehnice, Construcții și întreținere feroviară și poduri, Drumuri și poduri, Geodezie, Geodezie și sistematizare teritorială, Hidrotehnică agricolă, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Mașini și utilaj/

¹⁴ Despre învățământul superior de arhitectură m-am ocupat în lucrarea Valentin Maier, *The Contribution of Higher Education to the Accumulation of Human Capital in the Romanian Architecture Field During Communism*, în „Revista Română de Statistică – Supliment”, nr. 2/2017, p. 130-147.

utilaje pentru construcții, Organizarea teritoriului agricol. Tot în aceeași perioadă a fost (re)înființat și învățământul de subingineri (care funcționase înainte de instaurarea regimului comunist), ceea ce pentru învățământul superior de construcții a presupus introducerea următoarelor specializări: Chimizarea și tehnologia materialelor de construcții, Construcții civile și industriale, Construcții și întreținere feroviară, Drumuri și poduri, Instalații pentru construcții, Mașini și utilaj/utilaje pentru construcții.

Odată cu introducerea profilurilor de specializare în anul 1974 și trecând și prin modificarea lor din anul 1977, specializările din învățământul superior de construcții au rămas mai stabile, în jurul următoarei structuri: Arhitectură și sistematizare, Căi ferate, drumuri și poduri, Construcții civile, industriale și agricole, Construcții hidrotehnice, Geodezie, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Tehnologia silicaților și compușilor oxidici, Utilaj tehnologic. Pentru învățământul de subingineri de profil¹⁵ am înregistrat următorul set de specializări: Arhitectură (până în anul 1979), Cadastru funciar, Construcții civile, industriale și agricole, Construcții hidrotehnice, Construcții și întreținere feroviară, Drumuri și poduri, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Mașini și utilaj/utilaje pentru construcții, Tehnică edilitară, Tehnologia materialelor de construcții, Utilaj pentru industria materialelor de construcții. Multe dintre specializări oglindeau situația din învățământul de ingineri, dar desigur că timpul mai scurt de formare, atrăgea după sine o reducere a programei de studiu, iar odată cu absolvirea învățământului superior, subinginerii erau încadrați și ei în producție prin repartizare.

Un profil de specializare cuprindea la un loc mai multe specializări, în general din același domeniu. De exemplu, profilul de construcții era compus din următoarele specializări: Construcții civile, industriale și agricole, Căi ferate, drumuri și poduri, Construcții hidrotehnice, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare.

Celelalte specializări amintite făceau parte din alte profiluri, dar erau conexe învățământului superior de construcții și de aceea le-am inclus în acest tip de învățământ superior. De exemplu, specializarea Utilaj tehnologic, din profilul mecanic (la învățământul de subingineri corespondente erau specializările Mașini și utilaje pentru construcții și Utilaj pentru industria materialelor de construcții), în cadrul căreia se pregăteau și specialiști pentru utilajul de construcții, specializarea Tehnologia silicaților și compușilor oxidici, din profilul chimiei (la învățământul de subingineri, avem specializarea Tehnologia materialelor de construcții), specializarea Arhitectură și sistematizare din profilul arhitectură (specializarea Arhitectură la învățământul de subingineri)¹⁶, specializarea Geodezie din profilul omonim (la învățământul de subingineri era regăsită sub numele de Cadastru funciar).

Trebuie să fim conștienți că este importantă extinderea analizei și la nivel de specializări, pentru că focalizările diferite asupra unui subiect pot aduce beneficii în cunoaștere. De exemplu, și fără să complicăm inutil prezentarea, putem observa că la final de comunism (1989) învățământul superior de construcții era desfășurat în următoarele centre universitare, instituții, facultăți și cu următoarele specializări: **București** (Institutul

¹⁵ Învățământul de subingineri a fost (re)înființat prin Legea nr. 11 din 13 mai 1968 privind învățământul în Republica Socialistă România. Ulterior, a fost dezvoltat, prin apariția mai multor specializări, dar și a formei de învățământ seral. Vezi Valentin Maier, *Pregătirea unui nou tip de specialist în România comunistă: subinginerul*, în Dalia Báthory, Ștefan Bosomitu, Cosmin Budeancă (coord.), în *România de la comunism la postcomunism: criză, transformare, democratizare*, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 155-194.

¹⁶ Învățământul de arhitectură trebuie privit în sine ca un alt tip de învățământ superior, chiar dacă are o legătură strânsă cu cel de construcții (Valentin Maier, *The Contribution of Higher Education to the Accumulation of Human Capital...*, p. 130-147).

Național de Chimie București – Facultatea de Tehnologie Chimică, specializările Tehnologia silicaților și compușilor oxidici și Tehnologia materialelor de construcții; Institutul Politehnic – Facultatea de Mecanică, specializarea Utilajul tehnologic – inclusiv pentru industria materialelor de construcții; Institutul de Construcții – Facultatea de Construcții, specializările Construcții civile, industriale și agricole, Instalații pentru construcții, Facultatea de Hidrotehnică, Drumuri și Căi Ferate, specializările Construcții hidrotehnice, Căi ferate, drumuri și poduri, Geodezie, Tehnică edilitară, Drumuri și poduri, Construcții și întreținere feroviară, Cadastru funciar, Facultatea de Utilaj Tehnologic, specializările Utilaj tehnologic de construcții și Mașini și utilaje pentru construcții; Institutul de Arhitectură, specializarea Arhitectură și sistematizare, Institutul Agronomic – Facultatea de Agronomie, specializarea Îmbunătățiri funciare¹⁷); **Cluj-Napoca** (Institutul Politehnic – Facultatea de Construcții, specializările Construcții civile, industriale și agricole, Căi ferate, drumuri și poduri, Instalații pentru construcții; Universitatea – Facultatea de Tehnologie Chimie, specializarea Tehnologia materialelor de construcții); **Baia Mare** (Institutul de Subingineri, specializarea Construcții civile, industriale și agricole); **Iași** (Institutul Politehnic – Facultatea de Construcții, specializările Construcții civile, industriale și agricole, Căi ferate, drumuri și poduri, Instalații pentru construcții, Construcții hidrotehnice, Drumuri și poduri, Îmbunătățiri funciare)¹⁸; **Suceava** (Institutul de Subingineri, specializarea Mașini și utilaje pentru construcții); **Timișoara** (Institutul Politehnic – Facultatea de Construcții, specializările Construcții civile, industriale și agricole, Căi ferate, drumuri și poduri, Instalații pentru construcții, Construcții hidrotehnice, Îmbunătățiri funciare, Facultatea de Tehnologie Chimie, specializarea Tehnologia silicaților și compușilor oxidici); **Hunedoara** (Institutul de Subingineri, specializarea Construcții civile, industriale și agricole); **Constanța** (specializările Construcții hidrotehnice, Îmbunătățiri funciare, Mașini și utilaje pentru construcții); **Brașov** (Institutul Politehnic – Facultatea de Silvicultură și Exploatare Forestiere, specializarea Construcții civile, industriale și agricole); **Craiova** (Universitatea – Facultatea de Mecanică, specializarea Construcții civile, industriale și agricole); **Galați** (Universitatea – Facultatea de Tehnologie și Chimia Produselor Alimentare și Tehnică Piscicolă, specializarea Construcții civile, industriale și agricole). Cele mai multe instituții și specializări pentru cei care doreau să devină specialiști în domeniul construcțiilor se aflau la București, iar alte centre reprezentative erau Cluj-Napoca, Iași și Timișoara. Remarcăm că specializarea Construcții civile, industriale și agricole era cea mai întâlnită, unele centre ale învățământului superior de construcții fiind exclusiv construite în jurul ei.

În total în anul 1989 erau 15 specializări încadrabile în învățământul superior de construcții, dintre care 6 erau disponibile studenților doar la București (Utilajul tehnologic de construcții – studiabilă în București atât la Institutul Politehnic, cât și la Institutul de Construcții), Geodezie, Tehnică edilitară, Construcții și întreținere feroviară, Cadastru funciar, Arhitectură și sistematizare). Celelalte specializări erau disponibile în mai multe centre universitare: Tehnologia materialelor de construcții (București și Cluj-Napoca), Construcții civile, industriale și agricole (București, Cluj-Napoca, Baia Mare, Iași, Timișoara, Hunedoara, Brașov, Craiova, Galați), Instalații pentru construcții (București, Cluj-Napoca, Iași, Timișoara), Construcții hidrotehnice (București, Iași, Timișoara, Constanța), Căi ferate, drumuri și poduri (București, Cluj-Napoca, Iași, Timișoara), Drumuri și poduri (București, Iași), Mașini și utilaje pentru construcții (București,

¹⁷ Era singurul institut agronomic unde această specializare era prezentă.

¹⁸ Observăm aici prezența mai multor specializări, inclusiv rămășițe ale instituțiilor din anii 1950.

Constanța, Suceava), Îmbunătățiri funciare (București, Iași, Timișoara, Constanța), Tehnologia silicaților și compușilor oxidici (București, Timișoara).

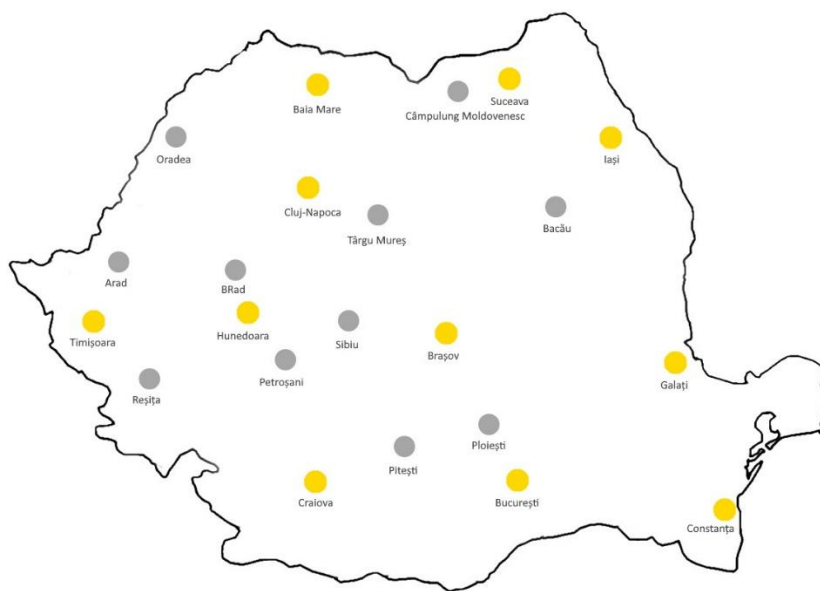

Fig. 1. Centrele universitare care au găzduit una sau mai multe specializări de învățământ superior de construcții, în perioada 1948-1989, din totalul celor care au funcționat.

3. Statistica învățământului superior de construcții

Pentru a reconstitui statistica învățământului superior de construcții sunt necesare foarte multe seturi de date, mai ales având în vedere structura acestui tip de învățământ, evidențiată anterior, și mai ales modificările repetate care au creat o țesătură structurală încălцитă. De aceea, ne-am concentrat atenția în primul rând asupra ICB, cea mai reprezentativă instituție de învățământ superior de construcții, și asupra câtorva indicatori statistici: numărul total de studenți, numărul de studenți în anul I, numărul absolvenților (doar la forma de învățământ zi). Cei trei indicatori sunt esențiali pentru a avea o radiografie bună pentru evoluția acestui tip de învățământ. Din dorința de a înțelege multifacetat istoria învățământului superior de construcții, am apelat și la alți indicatori precum situația studenților pe genurile feminin și masculin, pe facultăți, dar și situația cadrelor didactice. Planul pentru prezentarea statistică era clar, dar am întâlnit destule probleme suplimentare în reconstituirea seriilor de datele statistice. În aceste condiții, ne-am limitat o dată în plus cercetarea, și anume doar asupra perioadei 1960-1988, pentru care am avut date statistice cu mai puține lipsuri (pentru datele lipsă din anii universitari 1969/1970 și 1970/1971 le-am folosit pe cele din anii de studiu II și III din anul universitar 1971/1972, apropiindu-ne astfel cât a fost posibil de datele reale înregistrate). În anul universitar 1961/1962 ne-au lipsit datele privind studenții de la ICB, de aceea numărul lor a fost

obținut ca medie corespunzătoare între anii universitari 1960/1961 și 1962/1963. De asemenea, numărul de studenți străini din anul de studiu I pentru anul universitar 1974/1975 a fost obținut din anul universitar 1975/1976, din anul II de studiu.

Primul indicator relevant pentru învățământul superior de construcții pe care îl vom prezenta este numărul total de studenți la ICB (fig. 2).

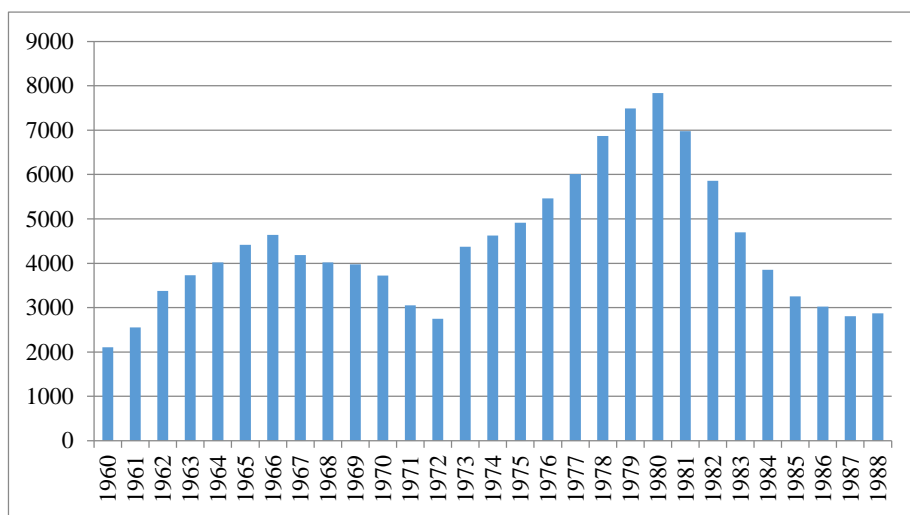

Fig. 2. Numărul total al studenților (români și străini, de gen masculin și feminin).

Din situația pentru cei aproape 30 de ani reprezentați în grafic remarcăm un număr maximum de 7.838 de studenți care a fost atins în anul 1980, în timp ce avem un minimum înregistrat la începutul perioadei, în chiar anul 1960. În medie, în anii 1960 au fost 3.701 studenți înscriși, în anii 1970 – 4.927 de studenți, iar în anii 1980 mai puțin, 4.575 de studenți. Creșterea din anii 1970 este deosebit de importantă și arată influența măsurilor în favoarea învățământului superior tehnic, din care învățământul superior de construcții și implicit ICB făceau parte. În anii 1980, pe fondul crizei de sistem comunist, sunt înregistrate reduceri serioase ale cifrelor de școlarizare chiar și în învățământul superior tehnic, cel de construcții neconstituindu-se într-o excepție. Erau însă în continuare mai multe lucrări de construcție de realizat în întreaga țară, inclusiv unele proprii regimului comunist (construcția cartierelor de blocuri, demolarea vechilor construcții, realizarea de proiecte de infrastructură cu o finalitate discutabilă, unele de-a dreptul megalomane și poate mai curând proprii anilor 1950 sau URSS).

În anii 1980 începeau să intre în sistem și generațiile mai numeroase, cele rezultate în urma decretului de interzicere a avortului. Presiunea pe sistemul de învățământ era în consecință și mai mare. În plus, o altă suprapunere complica atât admiterea în învățământul superior, cât și repartizarea în producție: atât la nivel preuniversitar (liceal), cât și în mediul universitar, erau mai puține locuri în specializările care nu erau încadrate în învățământul tehnic. Concurența la admitere s-a întesit, iar frustrările se acumula, pentru că mulți candidați în învățământul superior încercau timp de mai mulți ani să fie admiși la specializarea dorită, studenții de gen masculin erau luați oricum în armată, chiar dacă reușeau la admitere, iar dacă nu reușeau, urmau un timp mai îndelungat serviciul militar obligatoriu; în timp ce studentele sunt nevoite să se reorienteze către specializări

inclusiv din învățământul tehnic, dar care ar putea oferi posibilitatea unui loc de muncă la care să se adapteze ușor. Din punctul vedere al situației pe genuri, numărul studenților de gen masculin, într-un fel de așteptat pentru caracteristicile acestui tip de învățământ, a fost superior celui feminin.

Dintre facultăți, la cea de Construcții Civile, Industriale și Agricole au fost înscrși cei mai mulți studenți, în medie peste 1.116, urmată în importanță de Facultatea de Instalații și Utilaj, Facultatea de Mașini și Utilaj(e) pentru Construcții/Facultatea de Utilaj Tehnologic, Facultatea de Căi Ferate, Drumuri și Poduri/Facultatea de Căi Ferate, Drumuri, Poduri și Geodezie și, în fine, de Facultatea de Hidrotehnică/Facultatea de Hidrotehnică, Drumuri și Căi Ferate, ultimele două având fiecare în medie sub 900 de studenți (fig. 3). Studentele erau în general mai numeroase la Facultatea de Instalații și Utilaj.

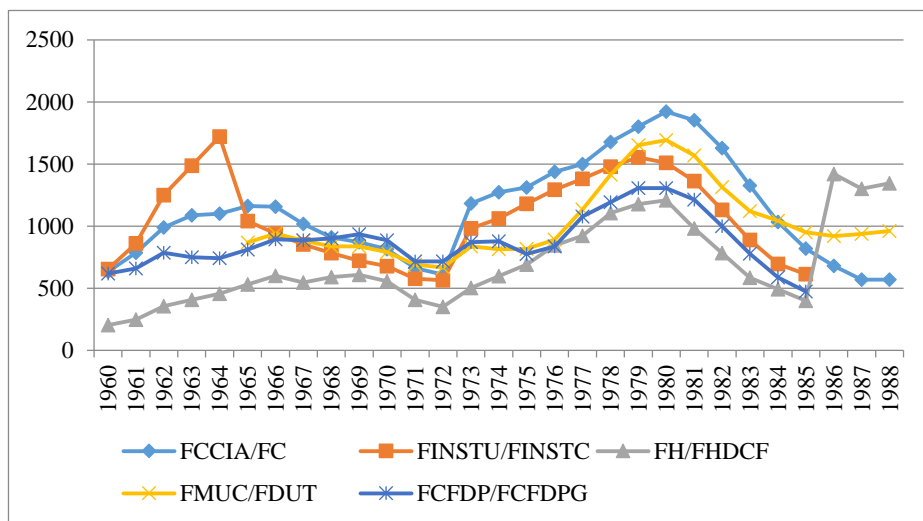

Fig. 3. Numărul total al studenților (români și străini, de gen masculin și feminin) pe tipuri de facultăți.

Abrevieri:

FCCIA = Facultatea de Construcții Civile, Industriale și Agricole;

FC = Facultatea de Construcții;

FMUC = Facultatea de Mașini și Utilaj(e) pentru Construcții;

FDUT = Facultatea de Utilaj Tehnologic;

FH = Facultatea de Hidrotehnică;

FHDCF = Facultatea de Hidrotehnică, Drumuri și Căi Ferate;

FINSTU = Facultatea de Instalații și Utilaj;

FINSTC = Facultatea de Instalații pentru Construcții;

FCFDP = Facultatea de Căi Ferate, Drumuri și Poduri;

FCFDPG = Facultatea de Căi Ferate, Drumuri, Poduri și Geodezie.

Notă: Pentru a facilita înțelegerea datelor statistice, am grupat aceste facultăți în funcție de specializările componente, și am obținut: FCCIA/FC, FMUC/FDUT, FH/FHDCF, FINSTU/FINSTC și FCFDP/FCFDPG.

Studentii străini au fost și ei atrași de învățământul superior de construcții și de ICB. Dacă numărul lor nu a depășit 100 în anii 1960, în decada următoare am înregistrat în medie peste 230 de studenți internaționali și de două ori mai mult în anii 1980 (474). Politica de creștere a locurilor de studii pentru străini a dat roade. A fost mai puțin favorizată acordarea de burse și mai mult s-a dorit și s-a reușit întrucâtva venirea lor în România la studii pe cont propriu valutar, adică studierea în învățământul superior românesc prin plata unei taxe de studiu în dolari americani. A fost soluția preferată de regimul comunist dornic să atragă valută convertibilă pe care s-o folosească pentru plata datoriilor externe, mai ales în anii 1980. Orice sursă de valută și orice economie la buget era atent urmărită și în acest context învățământul superior și-a adus contribuția sa, inclusiv ICB.

În plus, existau și alte acorduri, pe linie de partide politice sau pe linie diplomatică (Ministerul Afacerilor Externe, prin intermediul ambasadelor), prin care, chiar dacă nu se obțineau bani din taxele de școlarizare și alte cheltuieli aferente procesului educațional, oricum se îndeplineau alte obiective, în special politice. De altfel, într-un top al instituțiilor de învățământ superior care au format absolvenți internaționali, ICB se afla pe locul opt. În consecință, numărul absolvenților și al studenților internaționali care a studiat la ICB a fost important la nivelul învățământului superior românesc. Desigur, este important să arătăm că, în sistemul de învățământ superior autohton, studenții internaționali din învățământul de construcții nu au reprezentat în perioada analizată decât puțin peste 6%, la sfârșitul anilor 1960, în rest în medie însumau aproape 3,5% din totalul studenților internaționali (pe măsură ce alte tipuri de învățământ superior atrăgeau mai mulți studenți internaționali, nu neapărat că erau atrași mai puțin la construcții)¹⁹.

Poate înțelegem și mai bine această situație dacă arătăm și faptul că ponderea studenților de la ICB în întreg învățământul superior din București, până la urmă cel mai important centru universitar din țară și locul unde își desfășura activitatea și ICB, nu era în medie decât puțin peste 10%. Dacă numărul studenților internaționali de gen masculin era de ordinul sutelor (în perioada 1980-1983 peste 600 de studenți în fiecare an universitar, semnificativ prin comparație cu alte tipuri de învățământ), cel de gen feminin nu a fost mai mare de 23 în anii 1980 și 1984. Din punctul de vedere al facultăților unde ei au studiat, Facultatea de Construcții Civile, Industriale și Agricole a fost cea mai atractivă pentru studenții internaționali, dar și Facultatea de Căi Ferate, Drumuri, Poduri și Geodezie a fost importantă, chiar dacă la un nivel mult inferior față de cea menționată înainte.

Un alt indicator statistic important, și dintr-un anumit punct de vedere chiar și mai important față de numărul total de studenți, este numărul studenților din anul I (fig. 4). El poate să ne arate exact când au fost înregistrate creșterile, dar și scăderile de studenți înscriși la ICB, putând astfel mult mai bine să facem conexiuni cu alte măsuri luate în epocă și care au avut influență asupra învățământului superior (politehnizarea învățământului sau problemele de ordin financiar care au condus la comprimări de structură și la cifre de școlarizare mai mici).

Fig. 4 ne arată din nou cum în anii 1970 se produce o creștere simțitoare a numărului de studenți înscriși la ICB în anul I, chiar an de an, perioada 1973-1978 fiind grăitoare în acest sens. Apoi, observăm cum în anii 1979 și 1980 sunt scăderi aproape de câte 500 de studenți. Indubitabil, într-un sistem controlat, scăderile acestea reprezentau o marcă a planificării în învățământul superior, adică a unei influențe a poli-

¹⁹ Valentin Maier, *Foreign Students Enrolled in the Medicine and Pharmacy Higher Education in Romania (1975-1989)*, în „Clujul Medical”, vol. 89, nr. 2/2016, p. 307-312.

ticului, și nu a unei cereri reale dinspre societate. Creșterile succesive din perioada 1973-1978 s-au petrecut în principal pe seama celor de la Facultatea de Construcții Civile, Industriale și Agricole, dar importante creșteri au fost și la Facultatea de Instalații și Utilaj și Facultatea de Mașini și Utilaj(e) pentru Construcții.

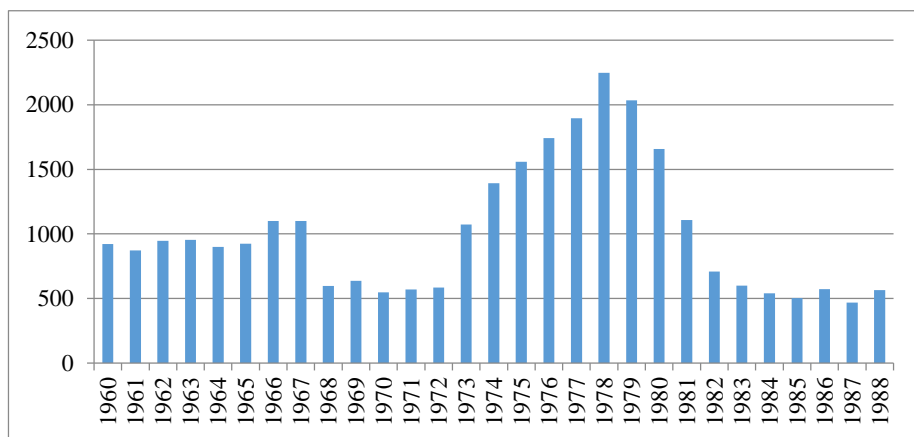

Fig. 4. Numărul studenților din anul I (români și străini, de gen masculin și feminin).

Același indicator, dar aplicat pentru studenții internaționali conduce către graficul următor (fig. 5).

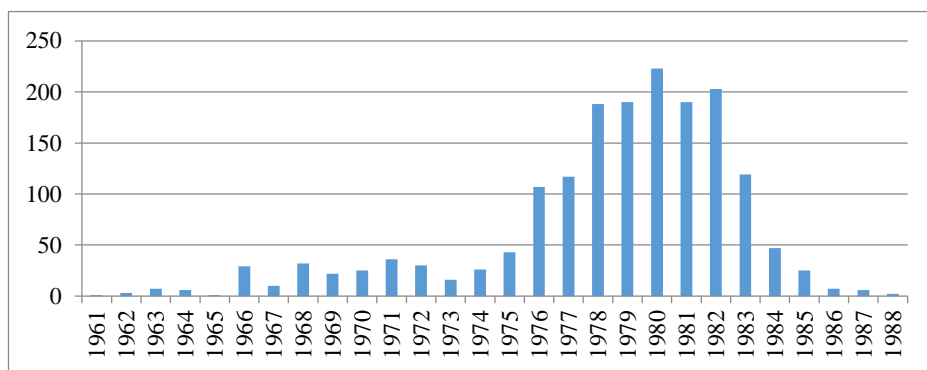

Fig. 5. Numărul studenților internaționali din anul I (de gen masculin și feminin) la ICB.

Situația prezentată în fig. 5 referitoare la studenții internaționali ne este acum și mai clară, deoarece îi observăm veniți în număr din ce în ce mai mare începând cu anul 1975, cu un salt brusc anul următor de peste 50 de studenți, și încă unul important în anul 1978. După 1982, numărul studenților străini la ICB scade cu aproape 100, revenind după 1985 la valorile similare din anii 1960 (în medie 12 studenți străini pe an). Scăderea aceasta credem că trebuie înțeleasă și ca o consecință a faptului că problemele din sistemul de învățământ autohton afectau formarea specialiștilor, iar studenții internaționali puteau alege mai simplu unde să studieze.

În reconstituirea numărului absolvenților de la ICB am întâmpinat mai multe probleme cauzate de datele lipsă, mai precis cele pentru perioada 1968-1973. Iată situația absolvenților de la ICB în fig. 6.

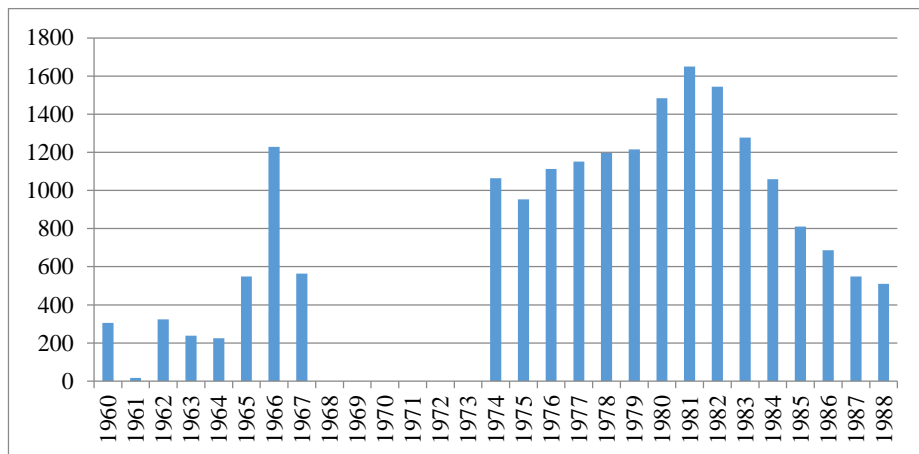

Fig. 6. Numărul absolvenților (români și străini, de gen masculin și feminin).

Normal că acest indicator statistic preia tendința exprimată de cei anteriori, astfel că valori importante avem în anii 1970, în medie peste 1.115 absolvenți în fiecare an, dar creșterile de studenți înscriși au avut un efect vizibil, dar cu decalaj, din nou, normal, pentru că de abia în anul 1981 a fost atins numărul maximum de absolvenți, și anume 1.650. Din acel an, numărul absolvenților a intrat pe o pantă descendentă ajungând în anul 1988 la valori apropiate de cele din anii 1960 (510 absolvenți în anul universitar 1988/1989). După cum era de așteptat, cei mai mulți absolvenți au fost la Facultatea de Construcții Civile, Industriale și Agricole, adică la specializarea omonimă. Între anii 1981 și 1986, numărul absolvenților străini a fost în medie de 106, în principal la specializări de Construcții Civile, Industriale și Agricole și de Căi Ferate, Drumuri și Poduri.

Și alți indicatori statistici pot fi aduși în analiză pentru a prezenta sub acest aspect situația învățământului superior de construcții în perioada analizată. Constrânși de datele disponibile, ne-am mărginit doar la perioada 1960-1988 (vezi fig. 7).

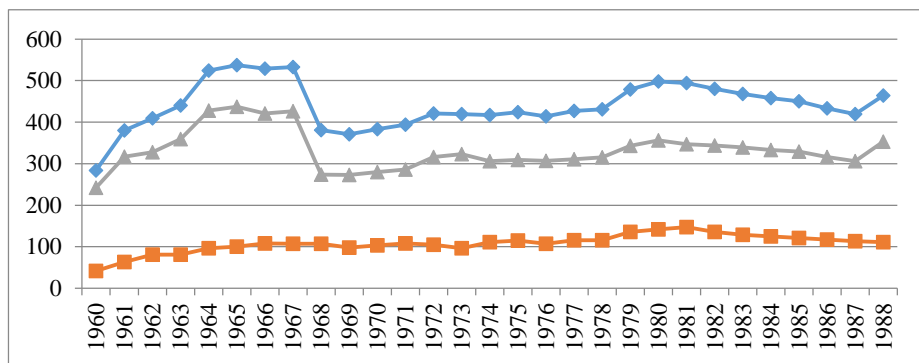

Fig. 7. Numărul total al cadrelor didactice (de gen masculin și feminin) din învățământul superior de construcții.

La ICB au fost în medie 440 de cadre didactice, majoritatea lor covârșitoare fiind de gen masculin (sub 4% din totalul cadrelor didactice din învățământul superior au fost la ICB). Dacă în anii 1960 au fost și peste 500 de cadre didactice, numărul acestor s-a stabilizat la peste 400 după anul 1972. Numărul cadrelor didactice pus în balanță cu cel al studenților ne poate conduce către un indicator de calitate în învățământul superior, mai precis numărul total de studenți care revin unui cadru didactic. Din calculele noastre, în medie, 10 studenți reveneau unui cadru didactic la ICB. Cu câți mai puțin studenți aflați în atenția unui cadru didactic cu atât învățământul se poate presupune că se desfășoară la un nivel calitativ mai înalt (este o caracteristică ce poate fi esențială în tipuri de învățământ superior, precum cel artistic).

Bineînțeles că se pot colecta și alte seturi de date statistice. De exemplu, putem să extindem indicatorii statistici prezentați la toate specializările care fac parte din aria extinsă a învățământului superior de construcții, precum am arătat în secțiunile anterioare ale acestui articol. Ar rezulta peste 14.000 de studenți în învățământul superior de construcții în anul 1974, în anul 1980 peste 22.000, pentru ca în 1988 să mai fie doar 13.319. Situația de la finalul anilor 1980 a fost cauzată și pentru că, practic, în anul 1988 numărul studenților înscriși în anul I ajunsese la sub jumătate față de anul 1980 (4.461 de studenți în anul I în 1974, 5.334 în 1980 și doar 2.516 în 1988). Din nou, problemele sistemice au afectat și învățământul superior în anii 1980, mai ales la sfârșitul lor, inclusiv cel tehnic, care până atunci a fost privilegiat o bună perioadă, deși ne putem gândi că problemele financiare au afectat și planurile în domeniul construcțiilor sau că numărul de absolvenți din anii precedenți în aceste condiții vitrege era suficient pentru a suplini necesarul de forță de muncă specializată. În consecință, și absolvenții au ajuns să mai numere aproape 2.400, sub valoarea de 2.782 din anul 1974, și evident mult sub cei peste 4.300 de absolvenți înregistrați în 1980. Dacă s-au înregistrat, totuși, destul de numeroși studenți și absolvenți în anii 1980, aceasta se datorează unor creșteri importante de studenți în cadrul formei de învățământ seral, în dauna celei la zi, unde costul formării unui student (inginer în construcții și nu numai) era mult mai mare. Soluția formării de subingineri în anumite specializări de construcții, în general oglindind pe cele de ingineri ca titlatură, a fost o altă măsură adoptată pentru a îmbunătăți numărul de cadre necesare pentru domeniul construcțiilor, și pentru a realiza acest fapt, evident, la un nivel financiar acceptabil (adică inferior celui pentru ingineri). Nici soluția reducerii cifrelor de școlarizare la forma de învățământ zi în favoarea celei de la seral sau încercarea formării unor specialiști cu o pregătire mijlocie, între tehnicieni și ingineri, nu au fost încercate doar pentru învățământul superior de construcții, ci au fost măsuri aplicate în întreg sistemul de învățământ superior tehnic (iar altele aplicate și în alte tipuri de învățământ).

Concluzii

Învățământul superior de construcții, ca parte a învățământului superior tehnic, a fost important pentru regimul comunist, mai ales în acord cu planurile economice pe care și le-a propus și care necesitau vaste operațiuni de ridicare a unor construcții civile (cu precădere de folosință industrială și agricolă), dar și a unor lucrări de îmbunătățiri funciare, lucrări de infrastructură (drumuri, poduri, tunele, căi ferate) și dotare cu instalații și utilaje de construcții.

În acest scop au fost puse bazele mai multor instituții: facultățile de construcții de la institutele politehnice Timișoara, Cluj-Napoca și Iași, dar și Institutul de Drumuri și

Poduri din București, Institutul de Transporturi și Comunicații din București, Institutul de Căi Ferate din București, Institutul de Măsurători Terestre din Iași, Institutul de Gospodărire Comunală din București și Institutul de Construcții din București. De asemenea, s-a edificat o arhitectură de specializări importante pentru învățământul superior de construcții. Dintre toate acestea instituții, facultățile de construcții din cadrul politehnicilor amintite și Institutul de Construcții din București au fost cele cu durata de viață mai mare și, evident, cele care au contat cel mai mult în formarea specialiștilor în construcții. Dintre toate centrele universitare care au funcționat în perioada comunistă, observăm că în învățământul superior de construcții au fost 11 centre: București, Timișoara, Cluj-Napoca, Iași, Constanța, Galați, Baia Mare, Suceava, Craiova, Hunedoara și Brașov (doar primele patru au fost semnificative din punctul de vedere al numărului de specializări).

S-a încercat copierea modelului sovietic de învățământ superior de construcții, dar în anii 1950, prin variate modificări, înțelegem că s-a renunțat repede la acest mod de a construi un sistem de învățământ. Analiza poate fi îmbunătățită pentru că în aceste instituții, și mai ales la Institutul de Construcții din București, au existat diferite facultăți, care s-au constituit într-o complexă arhitectură, mai ales sub raportul schimbărilor pe care le-au suferit și al aspectelor din domeniul construcțiilor pe care le cuprindeau, care ar putea fi legate și cu alte măsuri din alte domenii.

Din punctul de vedere al specializărilor, ele au reflectat diferitele aspecte și probleme pe care construcțiile le-au ridicat în acord cu prioritățile regimului politic, dar și cu necesitățile din teritoriu (mai ales lucrările de infrastructură și îmbunătățiri funciare). Dacă anii 1950 au fost ani de adaptare la modelul sovietic și de diferite experimentări în învățământ după introducerea profilurilor de specializare în anul 1974, nomenclatorul de specializări nu a mai suferit modificări esențiale. În forma sa lărgită, cuprinzând și alte specializări în strânsă legătură cu domeniul construcțiilor, o enumerare a specializărilor importante pentru învățământul superior de construcții ar putea fi următoarea: Arhitectură și sistematizare, Căi ferate, drumuri și poduri, Construcții civile, industriale și agricole, Construcții hidrotehnice, Geodezie, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Tehnologia silicaților și compuşilor oxidici, Utilaj tehnologic. Pentru învățământul de subingineri am înregistrat următorul set de specializări: Arhitectură (până în anul 1979), Cadastru funciar, Construcții civile, industriale și agricole, Construcții hidrotehnice, Construcții și întreținere feroviară, Drumuri și poduri, Instalații pentru construcții, Îmbunătățiri funciare, Mașini și utilaj/utilaje pentru construcții, Tehnică edilitară, Tehnologia materialelor de construcții, Utilaj pentru industria materialelor de construcții. În total au fost 15 specializări importante pentru învățământul superior de construcții, un număr relevant la nivel de nomenclator de specializări, cu o distribuție relativ echilibrată regional, mai ales în anii 1980, ceea ce denotă o preocupare din partea regimului politic pentru crearea unui sistem eficient, măcar structural.

Din punct de vedere statistic, am putut observa că Institutul de Construcții din București a fost instituția care a format cei mai mulți specialiști pentru domeniul construcțiilor. Marea majoritate a specialiștilor au fost formați în specializarea Construcții civile, industriale și agricole, dar și inginerii din domeniul Instalațiilor pentru Construcții au fost în număr mare (erau fără îndoială cele mai adaptabile specializări la nevoile economiei și societății). Majoritatea studenților și absolvenților au fost de gen masculin, reflectând anumite condiții de muncă grele la care viitorii muncitori trebuiau să facă față, chiar și în calitate de absolvenți de învățământ superior. Calitatea actului educațional din învățământul superior de construcții românesc este de subliniat, dacă ne

gândim și la faptul că a atras un număr important de studenți străini, chiar dacă avem nevoie de mai multe cercetări și surse pentru a cunoaște exact situația.

Sunt mai multe aspecte care trebuie cercetate pe viitor, precum detalierea evoluției statistice pentru a cuprinde și alte instituții în afara Institutului de Construcții din București sau pentru a completa datele statistice existente până în acest moment, dar și informații cu caracter monografic necesar înțelegerii arhitecturii de instituții și specializări create pentru a forma specialiștii în domeniul construcțiilor. Au fost întâlnite măsuri similare aplicate și pentru alte tipuri de învățământ, care ne pot conduce către o înțelegere mai bună a evoluției învățământului superior în comunism. Cu toate acestea, sperăm că în cuprinsul acestui articol am oferit un bun punct de plecare pentru cunoașterea într-un spectru mai larg a acestui tip de învățământ superior și a evoluției sale în perioada 1948-1989, care poate fi pus în relație și cu alte evenimente petrecute în diferite domenii de activitate din aceeași perioadă.

THE STRUCTURE AND STATISTICS OF BUILDING HIGHER EDUCATION IN ROMANIA (1948-1989) (Summary)

Keywords: building higher education, specializations, institutions, statistics, Romania, communism.

The building higher education in Romania was developed as a type of technical higher education under a new framework from 1948. New institutions were established in order to train specialists in this type of higher education, under the influence of Soviet higher education especially in the '50s, and later in a more rationalized way and adapted to the needs of Romania, but still prone to a planned economy and higher education, proper to the communist regime. Nevertheless, many types of specializations were established in order to assure the economy with the needed specialists (for different buildings necessary to industry and other economic activities, to huge works of infrastructure, for land improvements and so on). If the '50s were a unstable/dynamic environment with many changes to specializations and institutions, but mostly centralized in București, later the structure of specializations did not changed so frequently (especially from 1974 and the introduction of domains of specializations) and other higher education centres started to train specialists (first only engineers and from 1968 also sub-engineers) in this type of education in different institutions (universities, polytechnics institutes, sub-engineers institutes, agronomical institutes), at different type of studies (full-time, evening). From the end of '70s, the reduction of study places affected higher education and also building higher education, the structure of institutions and though at the end of communism there were many options were someone could study in this type of higher education, the effect of crisis were felt in multiple way. In this article we will deal with these important aspects of building higher education evolution between 1948 and 1989 and the way in which new specialists were trained.

ALEXANDRU ISTRATE*

BISERICILE DIN HOLBOCA ȘI RUSENII VECHI. FRÂNTURI DIN TĂCUTELE TIMPURI, NU TOCMAI ÎNDEPĂRTATE

I. Proiecție istoriografică și avatarurile documentării

Astăzi, în lipsa unor monografii cuprinzătoare și deopotrivă lămuritoare, să reconstitui istoria bisericii „Sfântul Nicolae” din comuna Holboca (Hulboca) și a celei din Rusenii (Rusânii) Vechi, „Adormirea Maicii Domnului”, înseamnă să accepți un joc de puzzle cu prea multe piese necunoscute. Iar cele știute, preponderent despre stabilirea și reamintirea unor hotărnicii, date statistice¹, oarecum irelevante pentru demersul de față², sunt greu de rânduit într-o poveste coerentă, credibilă și edificatoare. Vecinătatea cu orașul Iași a concentrat atenția spre construcțiile emblematice ridicate în vechea urbe moldavă. Nu întâmplător, Nicolae Iorga vedea în fosta capitală a principatului de la est de Carpați „o biserică, biserica bisericilor pentru trecutul nostru”³. Clișeizarea, perpetuată printr-un insipid limbaj de lemn, a avut consecințe nedorite asupra manierei în care au fost întreținute și cultivate curiozitățile intelectuale ori colective în societatea autohtonă. Au fost ignorate zidiri ctitorite în virtutea unei credințe de nezdruccinat și a unor tradiții locale pilduitoare de prin împrejurimi, nu neapărat atât de *discrete* cum le-ar place unora să creadă, cât mai degrabă *neauzite* corespunzător, așa cum bine opina Sorin Mitu⁴. Este un exemplu clasic pentru neiertătoarea și distorsionată relație *centru – periferie*.

Chiar Nicolae Iorga, ale cărui descrieri de călătorie⁵ sunt pe alocuri mostre de microistorii ce curg într-un narativ ademenitor, nu a găsit de cuviință, cel mai probabil sub presiunea timpului, să se oprească din drum pentru a vedea și clădirile pomenite.

* Cercetător științific gradul III, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: istratex@yahoo.com.

¹ Vezi *Dicționarul statistic al României*, întocmit pe baza rezultatelor definitive ale recensământului general al populației din 19 decembrie 1912, vol. I, *Argeș – Iași*, București, Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, 1914, p. 480-481.

² În documentele iscălite începând din veacul al XVII-lea depistăm nume și trimiteri disperate la Ruseni și Holboca; vezi *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, *Acte interne (1661-1690)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 346, 347. Vezi și *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, *Acte interne (1691-1725)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2000, p. 373, 393.

³ Nicolae Iorga, *Drumuri și orașe din România*, București, „Minerva” – Institut de Arte Grafice și Editură, 1904, p. 185.

⁴ Sorin Mitu, *Imagini europene și mentalități românești din Transilvania*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000.

⁵ Vezi Nicolae Iorga, *Sate și mănăstiri din România*, București, „Minerva” – Institut de Arte Grafice și Editură, 1905.

Nici în cele două volume dedicate transcrierii și comentării succinte ale unor inscripții din așezămintele religioase întinse pe întreaga hartă a României,arele cărturar nu s-a oprit deloc asupra celei de la Holboca⁶. Mai avem și alte asemenea exemple. Într-o sinteză de referință, publicată în perioada interbelică, G. Balș nu plasa în text fie și o neînsemnată relatare despre vechile lăcașuri din lemn și piatră din Holboca și Ruseni⁷. Era, în fond, reverberația *științei istorice* acumulate în veacul al XIX-lea. Preotul Grigore Musceleanu, după preumblări cu mize – deopotrivă savante, dar și în folosul secularizării – pe la așezămintele din Țara Românească⁸, primea în vara lui 1863 aprobarea de a efectua cercetări similare și în Moldova. Știm că la 10 iulie 1863 părăsea Bucureștiul, trecând Milcovul. Ajuns în Iași, vizita cele mai importante zidiri din urbe, iar din proximitate era atras de mănăstirile Frumoasa, Galata, Cetățuia, Hlincea și Socola⁹. Doar atât. Nici episcopul Romanului, Melchisedec, recunoscut pentru orizontul său intelectual și preocupările de revigorare a moștenirilor străbune, în timpul peregrinărilor pe la patruzeci și opt de mănăstiri și biserici din Moldova¹⁰, deci deloc puține, n-a considerat nimerit fie și un scurt popas în satul Holboca. Din nefericire, astfel de colectivități au ajuns temporar în atenția publică, fără a lăsa o dără consistentă de *conștiință istorică*, în urma unor pricini de judecată și a unor animozități efemere, prinse în unele acte administrative și nu dintr-un impuls restitativ cu substrat patrimonial.

Cândva, în prag de secol, pe la 1802-1803, se știa că „între Holboca și între Țuțora n-au urmat gâlceavă niciodată, nici în secolele depărtate”¹¹. Doar că legenda, și mai ales liniștea locului au fost tulburate de unele calcule personale, cum se întâmpla în 1752, când însuși domnul Constantin Mihai Racoviță intervenea, interzicând negustorilor să cosească pe moșia Ruseni¹²; sau de interese financiare, cum a fost în cazul disputei provocate de construirea simultană a unor mori de către Nicolae Balș și egumenul mănăstirii Dancu, în vara lui 1791¹³, dar și aceea iscată de lăcomia vecinilor, precum stolnicul Mihalachi Razul. La 27 mai 1794, egumenii mănăstirilor Cetățuia și Dancu se plâneau domnului de atitudinea discreționară a stolnicului, care le împresurase moșiile¹⁴; iar Mihail Constantin Suțu dispunea o anchetă la fața locului¹⁵. Printre alte disensiuni, se cuvine înregistrată cea dintre Nicolae Balș și mănăstirea Cetățuia din

⁶ Vezi *Inscripții din bisericile României*, adunate, adnotate și publicate de Nicolae Iorga, fascicula I, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, precum și *ibidem*, vol. II, București, Atelierele Grafice Sococ & Comp, 1908.

⁷ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan”, 1933.

⁸ Vezi *Calendar pentru anul de la Christos 1862. Care conține monumente sfinte și inscripții antice-istorice ale monastirilor române administrate de români cât și de străini (egumeni greci)*, culese și așezate de preotul Grigorie Musceleanu, București, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862.

⁹ *Calendar pentru anul de la Christos 1863. Care conține monumente sfinte și inscripțiuni istorice ale celor mai vechi monastiri române administrate de pământeni și de străini (egumeni greci) din România de peste Milcov (Moldavia)*, culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, București, Imprimeria Națională a lui Stephan Rassidescu, 1863, p. 155-162.

¹⁰ Vezi *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, de Melchisedec, Episcopul Romanului, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1885.

¹¹ *Holboca și Țuțora. Proces din timpurile reglementare*, de Pavel Samsonov, publicat de prințul Georgie Cantacuzin pe răspunderea sa, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1863, p. 9.

¹² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, *Acte interne (1741-1755)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2001, p. 454.

¹³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IX, *Acte interne (1791-1795)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2007, p. 29-30.

¹⁴ *Ibidem*, p. 240-241.

¹⁵ *Ibidem*, p. 250.

primăvara lui 1798¹⁶, precum și procesul dintre același Nicolae Balș și căminarul Grigoraș Râșcanu¹⁷. Pricina din 1798 nu se își afla o rezolvare rapidă, deși, la 13 martie același an, Alexandru Ioan Calimah decidea ca mitropolitul și boierii din divan să cerceteze cauza. Astfel, la 1 iunie 1799, Constantin Alexandru Ipsilanti, domnul Moldovei, răspunzând unei jalbe a lui Nicolae Balș, poruncea celor în drept

[...] să mergeți cu toții la fața locului, unde fiind de frați atât dumnealui vornicul Necolai Balș, cât și egumenul cu scrisorile ce vor fi având, așijdere și din alți megieși care dumneavoastră veți socoti a fi de trebuință, să faceți cercetare întocma precum se cuprinde prin carte ce s-au dat dumnealui vornicului Necolai Balș¹⁸.

În condica vistieriei Moldovei din 1816, se consemna succint „Hulboca i Rusânii, a mănăstirii Cetățuie, cu chirii, loc de hrană îndestul”¹⁹. Era o reconfirmare a unei stări de fapt, probată printr-un act de hotărnicie din 14 iunie 1671, întocmit de „Dubău logofăt cu oameni buni și bătrâni”²⁰. Printre cei implicați în măsurători erau și „Gligorașco și Ion(a)șco Burnar din Ruseni și Ștefan chihaiia și Panhilie din Holboca”²¹. Respectiva procedură era întărită prin decizia lui Gheorghe Duca, din 6 august 1671, prin care dăruia mănăstirii Cetățuia „Valea Rușilor și a Holbocăi”²². Iar la 1803 se vorbea de „Holboca i Ruseni a Monastirii Cetățuia”, alături de spătarul Cananău²³. Aparent fără solide conexiuni, etichetate de unii de prisos, asemenea știri despre valea Holbocăi oferă indicii despre cum am putea relua povestea unei părți de lume peste care s-a așezat o indiferență de neclintit.

Din tipărituri uitate prin depozitele bibliotecilor aflăm că, la 1854, o parte a hotărului moșiei Holboca, marcată prin *pietre vechi*, „pornind de la apus spre răsărit, trecea pârâul Jijia și Jijioara sacă”²⁴, de unde se întindea apoi Țuțora, rămânea motiv de sfadă; și, cu trecerea anilor, conflictele se cronicizau intrând în sensibilitate publică. Actele administrative păstrate răsfirat prin arhive confirmă măsurători periodice, precum cea de la 1 martie 1885, pentru clarificarea hotărniciei dintre Holboca și Ruseni²⁵. Tot în filele îngălbenite din arhivă, mai precis în catagrafii netipărite încă, observăm, de exemplu, la 1859, într-o adresă către Ministerul de Interne, menționată, la poziția 22, biserica din *Rusânii*, iar la poziția 24, *Hulboca*²⁶. Nu sunt alte precizări despre stilul arhitectural sau despre starea respectivelor construcții ori dacă se confruntau cu varii hibe juridice. Interesul real se rezuma la un indicativ statistic.

¹⁶ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X, *Acte interne (1796-1800)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 2007, p. 153.

¹⁷ Pamfil C. Georgian, *Documente*, în *RI*, XVII, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1931, p. 303-308.

¹⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X, p. 234.

¹⁹ Corneliu Istrati, *Condica vistieriei Moldovei din anul 1816*, Iași, Editura Academiei Române, 1979, p. 113.

²⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, p. 328.

²¹ *Ibidem*, p. 329.

²² *Ibidem*, p. 334-335. Vezi și *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701-1720, întocmit de Veronica Vasilescu, Doina Duca-Tincușescu, București, 1974, p. 249, 311, 314; și *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. III, 1653-1675, întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca, Constanța Negulescu, Cornelia Crivăț, Veronica Vasilescu, București, 1968, p. 440, 441. În acest catalog găsim o versiune diferită, arătându-se că, de fapt, la 6 august 1671, Gheorghe Duca doar întărea decizia mai veche privind oferirea Rusenilor și a Holbocăi pentru a fi „de odaie mănăstirii”.

²³ Th. Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. VIII, Iași, Tipo-Litografia Buciumului Român, 1886, p. 354.

²⁴ *Holboca și Țuțora. Proces din timpurile reglementare*, p. 5.

²⁵ SJANI, fond Primăria comunei Holboca, dosare 1/1885, 2/1885, 3/1885, 4/1885.

²⁶ SJANI, fond Mitropolia Moldovei și Sucevei, pachet Protoieria, dosar 51/1862, f. 4.

Lista fețelor bisericești care au slujit în satele respective de-a lungul întregii istorii a lăcașului este, de asemenea, dificil de stabilit. Într-un scenariu ideal, biografia și monografia s-ar completa reciproc, ajutându-ne să discernem ce a însemnat satul și zidirea pentru oamenii Bisericii și ce au făcut aceștia pentru cei care ascultau de dâșii și le căutau părerea nu doar la sfârșitul slujbelor. Știm că, pe la 1820, oficiau preoții Ștefan și Toader, ajutați de doi dascăli cu același nume, Vasile²⁷, catagrafia pomenind încă un cleric, un anume „preotu Gheorghe”²⁸, sprijinit în activitățile curente de dascălii Axinte și Ilie. Puținele semnalări ale câtorva nume nu erau prea încurajatoare pentru aranjarea în frază a cuvintelor; cu atât mai dificilă este identificarea celor care au fost alături de preoți. Unele indicii avem însă. Astfel, într-o evidență a parohiilor din județul Iași, întocmită în 1899, în dreptul comunei Holboca erau trecuți doi epitropi, D. Negrescu și Th. Orza²⁹. Primul era învățător³⁰, bucurându-se de o bună reputație printre săteni, onorând această poziție publică vreme îndelungată, fapt confirmat prin menționarea sa în consemnări disparate, toate creionând aceeași conduită respectabilă. La 15 ianuarie 1916, într-un raport, semnat de primarul comunei Holboca, se arăta că la cele două biserici slujea un singur preot, fără a-l nominaliza³¹.

Un caz aparte, descoperit în depozitele arhivei din Iași – și trecut o bună bucată de vreme de către Mitropolia Moldovei și Sucevei printre chestiunile tratate în regim *confidențial*³² –, este acela al preotului Alexandru Oarză. Schimbarea vremurilor, necrutătoare cu orice crez potrivit regimului comunist, a zguduit și tihna parohiei Holboca. Simpatizant liberal, părintele Alexandru Oarză se implica activ în alegerile din 19 noiembrie 1946, când

[...] a umblat din casă în casă și a dus propagandă contra democrației și guvernului de largă concentrare dr. Petru Groza, a pus la cale clici huliganice care urmau să atace secția de votare și a îndemnat pe acei locuitori din comuna Holboca de a distruge portretele oamenilor politici ce erau afișate în secția de votare³³.

Și denunțul continua în aceiași termeni duri, aducându-se la cunoștința prefec-tului, dar și a Biroului Politic al Partidului Frontului Plugarilor că

[...] în iarna anului 1947 a făcut investigații printre popor și i-a îndemnat să se unească cu toții și să meargă la prefectură și să facă revoltă pentru ca dl prefect să le dea porumb, în comună are o purtare care lasă mult de dorit în domeniul social, administrativ nu a activat cu nimic, ci a căutat în tot timpul să saboteze acțiunea guvernului, este un om cu atitudini antidemocratice și în tot timpul duce propagandă contra guvernului, este un element dăunător societății³⁴.

Acuzațiile extrem de grave, formulate de Modest Pârvan, notar al comunei Bosia, erau temperate de declarația dată de notarul comunei Holboca, Gheorghe Surugiu.

²⁷ *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820-1845)*, II, *Ținutul Iași, Partea 1 (1820)*, volum editat de Marius Adumitroaiei, Mircea Ciubotaru și Silviu Văcaru, introducere de Mircea Ciubotaru, Iași, Editura StudIS, 2011, p. 149.

²⁸ *Ibidem*, p. 152.

²⁹ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 67/1899, f. 5 v.; vezi și dosar 108/1894, f. 87.

³⁰ *Ibidem*, dosar 65/1899, f. 1.

³¹ *Ibidem*, dosar 73/1916, f. 3 v.

³² *Ibidem*, dosar 86/1948, f. 1.

³³ *Ibidem*, f. 3.

³⁴ *Ibidem*.

Încercând să-i dea un profil de preot cultivat, Gheorghe Surugiu preciza că îl cunoștea pe Alexandru Oarză încă din 1933, când sus-numitul era student. Reiterând, la rândul-i, simpatiile brătieniste ale feței bisericești, notarul din Holboca îndulcea tonul relatării, afirmând că

[...] nu l-am văzut la alegeri – 19 noiembrie 1946 – făcând propagandă, subsemnatul în acel timp eram în cordonul de menținerea ordinii la secția de votare Bosia. L-am văzut pe sus-numitul preot când a intrat în secția de votare, când a votat și apoi a plecat acasă³⁵.

Poziția unuia dintre localnicii cu vază nu a reușit să amelioreze referatul trecut prin registratura Preturii Copou. Autorul său era pretorul Elefterie Nicolau sau, cel puțin, el pare că își asumă acest text. Axat pe două direcții, politică și religioasă, actul era devastator. Se preciza, fără niciun rest de îndoială că

1. Din punct de vedere politic.

Duce propagandă contra guvernului.

Are atitudine antidemocratică, atât în prezent, cât și înainte de alegeri.

Iubește pe chiaburi și boieri.

Niciodată n-a spus poporului despre realizările guvernului.

Se eschivează de la adunările cu caracter democratic.

În alegeri a participat la demonstrații antidemocratice, fapt constatat de notarii Surugiu și Modest Pârvan.

A dus propagandă din casă în casă contra guvernului în timpul alegerilor și a organizat echipe speciale pentru afișarea materialului antidemocrat.

În iarna anului 1946-1947 a fost instigator printre locuitorii din comuna Holboca, ca să iasă la atac contra prefecturii și pentru a se da porumb de hrană.

2. Din punctul de vedere al serviciului ce este obligat să presteze.

Nu corespunde menirii de preot, pentru că nu dă concurs autorităților comunale în executarea măsurilor guvernului, deoarece atât la treierii, cât și la colectarea porumbului, a fost inactiv și fără nepăsare, dând dovadă de sabotaj.

Se împotrivește operei de reconstrucție și refacere a comunei.

Fiind președintele Cooperativei din satul Ruseni, a distribuit bumbacul primit de la federală numai la chiaburi, pe care îi susține și în menajează.

Neglijează să ridice cotele de mărfuri repartizate Cooperativei Ruseni, unde este președinte³⁶.

În tot acel vârtej de vorbe și de fapte, dincolo de mizele ideologice și calculele personale, întrezărim și un crâmpeli din destinul bisericii locale. Defăimarea și chiar încredințarea lui Alexandru Oarză puteau să aibă ecou și în relațiile cu autoritățile civile, de a căror decizie depindea rezolvarea unor probleme parohiale.

Prin urmare, se impune parcurgerea seriilor documentare, cercetarea surselor arhivistice – precum cărți domnești cum este aceea a lui Mihai Racoviță –, a colecțiilor de imagini, atâtea câte se mai păstrează, a deslușirilor toponimice, a planurilor proprietăților³⁷ pentru ca expertiza geografică și analiza istoriografică să creioneze un minim de perspectivă. Studiul de față va încerca să valorifice orice informație plauzibilă, aparent insignifiantă³⁸. Vom valorifica, dintr-un fond al mănăstirii Cetățuia, actele emise de

³⁵ *Ibidem*, f. 4.

³⁶ *Ibidem*, f. 5.

³⁷ Vezi *Planul proprietăților aparținând Parohiei Holboca*, scara 1:2000, realizat de Vintilă Al. Măxinoiu, în Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 430/1937, f. nenum.

³⁸ Vezi *Holboca și Țuțora. Proces din timpurile reglementare*.

primăria Holboca, cele înregistrate în inventarul „Prefectura Iași”, cele aflate în fondul „Jandarmeriei”, apoi dosarele ce țin de Mitropolia Moldovei și Sucevei de la aceeași instituție, Arhivele Naționale – Serviciul Județean Iași. Nu vom neglija documentele păstrate în arhiva mitropolitană din Iași, fiind, totodată, binevenită orice sugestie de lectură oferită de istorici și literați.

II. Biserica Sf. Nicolae – Holboca

La început de veac XIX, Holboca era în proprietatea vornicului Nicolae Balș, fiul lui Lupu Balș, născut în 1750³⁹. Satul fusese luat în stăpânire nu în virtutea unei prevederi testamentare, ci prin ceea ce Petronel Zahariuc numea „o împărțeală între frați”⁴⁰, făcută la 28 martie 1785, atunci când, printre alte proprietăți, Nicolae Balș primea „satu întregu Holboca, la ținutu Eșii”⁴¹. Într-un studiu dedicat mănăstirii Golia, Sever Zotta pleda că „în 1778, sept. 2, egumenul Nicodim cu tot soborul și epitropii mănăstirii Golia, neputând apăra moșia Holboca de încălcările vitelor orășenilor, o dau lui N. Balș, fost mare paharnic, în schimb pentru două dughene din târgul de jos”⁴². Decizia era regretată ulterior, când mitropolitul Grigorie deplângea că „schimbul din 1778 între Balș și mănăstire a fost făcut cu sâlnicie, moșia Holboca, care e o parte din Tomești, având un venit de 800 de galbeni, pe când dughenile nu aduc decât 7.000 lei”⁴³. Nereușind să dăm de urma celor două documente invocate de Sever Zotta, credem, cu rezervele cuvenite, până la confirmarea din alte surse a celor susținute de venerabilul genealogist, că mănăstirea Golia ar fi deținut doar o parte din Holboca, nu întregul sat. Bătrânii încă sporovăiau despre vremurile când sălașurile lor fuseseră sub jurisdicție mănăstirească. Dar totul se încadra într-un *odinioară* imposibil de fixat între repere cronologice, la fel cum identificarea unor persoane din acele timpuri imemorabile rămânea doar o himeră.

Mihai Dim. Sturdza, unul dintre cei mai fini cunoscători ai genealogiilor și trăirilor nespuse ori neștiute ale marilor familii boierești, alocă numai cincisprezece rânduri bisericii din Holboca, ca pretext al reîntâlnirii pasagere cu o frântură din spița Balș. Astfel, el nota că „Nicolae Balș era proprietarul moșiilor Dumeni-Costiceni (ținutul Hotin), Brânzeni și Clemăuți (ținutul Soroca) și Holboca, lângă Iași”⁴⁴. Și continua, explicând cum

Holboca a fost dată ca zestre nepoatei sale, Ruxandra Balș, la căsătoria ei cu Anastase Bașotă. După despărțirea (1851) de bogatul și zgârcitul ei soț, Ruxandra Balș se stabili la Holboca, unde veni să locuiască și fiica ei Elena, după divorțul ei de cneazul Jorj Cantacuzino. După moartea Elenei (1883), Holboca a fost înghițită de naufragiul averii Bașotă și vândută comunei Iași. Părăsit, conacul de la Holboca a ajuns repede o ruină, ocolit

³⁹ *Biserica Sf. Dimitrie (Balș). Predică ținută în ziua de 26 octombrie 1933 de Gh. Ghibănescu*, Iași, Tipografia „Presa Bună”, 1934, p. 13.

⁴⁰ Petronel Zahariuc, *Câteva testamente moldovenești din secolele XVII-XVIII*, în *SMIM*, vol. XXXIX, 2021, p. 30.

⁴¹ *Ibidem*, p. 63.

⁴² Sever Zotta, *Mănăstirea Golia*, în *IN*, V, 1925, p. 11.

⁴³ *Ibidem*, p. 15.

⁴⁴ *Familiele boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, *Abaza – Bogdan*, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 275. Mihai Dim. Sturdza prelua o bună parte din informație dintr-o lucrare a lui Gheorghe G. Bezviconi, unde însă nu apare nicio mențiune despre Holboca. Vezi Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, Editura Tritonic, 2004, p. 15.

de țăranii locului care au ținut în jurul său povești fără teme istorice pentru a explica faptul că acolo bântuiau noaptea stăpânii în jurul unor îndrăgostiți⁴⁵.

Înțelegem din relatarea lui Mihai Dim. Sturdza că unele nume cu o oarecare rezonanță în modernitatea românească se intersectează cu evoluția așezărilor Holboca și Rusenii Vechi. Contribuția sa este oricum un pas înainte față de prezentările lui Octav-George Lecca. Mistuit fiind de patima articulațiilor genealogice, acesta nu a găsit de cuviință să zăbovească, fie și preț de un fragment, asupra ctitoriilor familiei Balș⁴⁶. Nici în *Dicționarul istoric, arheologic și geografic al României*, elaborat de același autor și apărut în 1937, satele Holboca și Rusenii Vechi nu sunt deloc evocate⁴⁷.

Merită reținut că respectabilul Mihai Dim. Sturdza nu pomenește nimic despre biserica din Ruseni, iar despre cea din Holboca nu reușește să intre, în lipsa unor atestări plauzibile, în binevenite detalii arhitecturale ori atingătoare picturii religioase. La fel, din aceleași considerente, nu oferă nicio referință despre vechea biserică din lemn: despre care evocările locului i-ar plasa începuturile înainte de 1771, fiind construită tot de familia Balș⁴⁸. Dar nici aceea nu pare să fi fost prima ctitorie. Memoria colectivă datează cel dintâi așezământ într-un *cândva* difuz, în deceniile doi-trei ale veacului al XVIII-lea, fără a creiona, fie și mental, o schiță a acestuia și a-i plasa măcar verbal vecinătățile.

Firul evenimentelor începe să se lege în toamna lui 1805. Atunci, fostul mare vornic se înfățișa în fața domnului pentru a-i fi întărită dania făcută fiului Grigore. Arăta, în chip convingător, că îi lăsa, printre altele, „biserică nouă de piatră, care acum din temelii am zidit”⁴⁹. Dorința de a ctitori și de a fixa în conștiința sătenilor a unui nou început, poate schimbător de soartă, erau evidente. Locația era în imediata apropiere a celei din lemn. Iar motivația gestului întemeietor este transpusă în limbajul epocii:

[...] m-au învrednicit Dumnezeu a săvârși sfânta biserică de piatră, înfrumusețând-o cu zidire temeinică și împodobind-o pe dinăuntru cu sfinte veșminte scumpe, cu arginturi, cu sfeșnice, cu catapeteasmă frumoasă zugrăvită și cu toate celelalte trebuincioase spre lauda lui Dumnezeu, și voiesc ca și după săvârșirea mea să păzească acestea fără lipsă și împuținare, îndatoresc pe fiul meu, cum și pe urmașii lui, a păzi buna rânduială la această biserică, așezând într-însa pururea preoți cucernici, cinstiți și cu frica lui Dumnezeu și tocmind dascăli spre a fi nelipsit de la strană, ca să nu se facă sminteală sfințelor slujbe, ci să cânte și să săvârșască în toate zilele Sfânta Liturghie, întru slava lui Dumnezeu și spre pomenirea mea și a părinților și a tot neamul meu, precum s-au făgăduit înaintea Prea Sfinției Sale Părintelui Mitropolit⁵⁰.

În dispoziția testamentară a lui Nicolae Balș nu vedem numai aspectul juridic, acesta mizând și pe înfiriparea și reliefaarea unei tradiții istorice, pe relevarea unei amprente

⁴⁵ *Familiele boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, Abaza – Bogdan, p. 275.

⁴⁶ Octav-George Lecca, *Familiele boierești române. Istorie și genealogie (după izvoare autentice)*, cu adnotări, completări și desene de Mateiu Caragiale, ediție de Alexandru Condeescu, București, Libra, Muzeul Literaturii Române, 2000, p. 80-87 dedicate familiei Balș.

⁴⁷ Vezi idem, *Dicționarul istoric, arheologic și geografic al României*, București, Editura „Universul”, 1937.

⁴⁸ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 99/1967, f. nenum. Pentru informații suplimentare privitoare la neamul Balș, vezi *Un armorial românesc din 1813. Spița de neam a familiei Balș dotată cu steme*, studiu întocmit de Maria Dogaru, București, 1981.

⁴⁹ Pamfil C. Georgian, *op. cit.*, p. 310.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 311.

identitare și pe inițierea unei pedagogii comunitare. Ctitorul a donat și o serie de cărți religioase; nu multe, dar cu o anumită ritmicitate pe parcursul a trei decenii. Efortul a meritat, volumele rămase fiind apreciate, la aproape unsprezece decenii distanță. Mai exact, Gheorghe Ghibănescu expunea însemnările și dedicațiile culese de pe cărțile vechi încă aflate, la acea vreme, în 1929, în fondurile bisericii „Sfântul Nicolae”. Din curgerea cuvintelor înșiruite, precumpănitor arhaisme, aflăm:

– 1778, oct. 3. Pe un *Antologhion*, București, 1877, 1 volum, sept.-august. <Neculai Balș pah. (m.p.) și acest *Minei* de noi s-au dat la sfânta biserică noastră de la Hulboca, cumpărat cu 18 lei, iar cea ce va înstrăina cu furtușag să fie blestemat 1778, oct. 7. Neculai Balș paharnic (m.p.).>

– 1778, oct. 3. Pe un *Penticostarion*.

Neculai Balș pah. (m.p.) <Acest *Penticostarion* de noi s-au dat la sfânta biserică noastră de la Hulboca, cumpărat cu 10 lei, iar cea ce va înstrăina cu furtușag să fie blestemat 1778, oct. 3 Neculai Balș paharnic (m.p.).>

– 1808, ghenar 1. Pe *Mineiu*, Buda, pe luna ianuarie până la decembrie (12 mari volume legate).

<Aceste 12 *Minee* împreună și altele s[-]au afierosit de noi la sfânta biserică noastră de la satul nostru Hulboca și oricare le-ar ispiți a înstrăina să fie sub blestemul sfinților ce prin *Mineele* (acestea se prăznuiesc).> 1808, ghenar 1. Nicolae Balș, vel logofăt. Balș vel logofăt.

– 1811, noemb. 24. Pe un *Chiriadromion* – Neamț, 1811.

<Această sfântă carte s[-]au afierosit de mine smeritul la biserică Sfântului Ierarh Nicolai din satul Hulboca a d(u)msale logofătul Nicolae Balș, 1811, noembre 24.>

Veniamin pr. M. (proin Moldaviei).

– 7282 (1774). Pe un *Octoih*, București, 1774, Neculai Balș paharnic.

– 1815, iunie 10. Pe o *Cazanie*, Neamț, tălmăcită de Gherontie și Grigore.

Această carte s[-]au afierosit la biserică de la Hulboca, 1815, iunie 10. D. Balș.

Alte cărți: *Psaltire*, Buzău, 1767; *Evanghelie*, Buda, 1812 (cumpărată de Ion Lupan în 1860, august 24); *Psaltire*, Iași, 1834 (cu prefața lui Gh. Săulescu) – *Tipicon*, Iași, 1816; *Leturghie*, Iași, 1794 (a Mitropolitului Iacov Stamati); *Cazanie* veche (ruptă), *Apostol* vechi (rupt = poslanie⁵¹); *Molitvelnic* vechi (rupt); *Psaltire*, Neamț, 1843; *Triod*, București, 1897 (cumpărat de clironomii lui V. Mititelu în 1898, martie 30; scrie preotul I. Mănjescu)⁵².

Din enumerarea lui Gheorghe Ghibănescu deducem tematica fondului de carte păstrat prin dulapurile lăcașului de cult. Iar însemnările reușesc să transmită, prin relația antagonică dintre *puterea blestemului* și *tentația (păcatul) furtului*, un crâmpei din educația și morala universului rural, în care biserică și figura preotului constituiau repere fundamentale.

În lipsa unui act de întemeiere, pisanie de la intrare păstrează o frântură din importanța momentului trăit în vara lui 1802:

Iubind podoaba Casii Tale din inimă, cu umilință
Din râvnă fiind aprins cu osârdie și driaptă credință
Din temelii, cu ostenele, am ridicat această sfântă zidire
Ca să fie în veci pentru a Preasfântului Tău nume slavă și mărire,
Precum dar ai primit cei doi bani ai văduvii cii sărace,
Primește Împărate, dăătorule de pace!
Având mijlocitoriu pre Sfântul Ierarh Marele Nicolai,

⁵¹ Scrisoare, mesaj.

⁵² Gh. Ghibănescu, *Din biserică Sf. Neculai, Hulboca, Iași*, în *IN*, VIII, 1929, p. 230.

Pentru făcătorul robului Tău vornicul Balș, smeritul Nicolai.
1802 Iulie⁵³.

La finalul reproducerii acestei pisanii în revista „Ioan Neculce”, Gheorghe Ghibănescu făcea unele observații, care acum, la aproape un veac de la redactarea lor, pot fi mai bine apreciate având în vedere gradul avansat de uzură al așezământului. Cărturarul moldovean preciza că mai puteau fi admirate, și după 1900, „deasupra stema Bălșască, soare, lună, coronă, 2 lei cu coada bârligată; înlăuntru scutului steaua cu 8 colțuri principale și 8 secundare. În stânga sus, deasupra ușii de la pridvor, icoana Sf. Nicolae”⁵⁴.

Să facem însă loc și altor puncte de vedere, și altor strădanii, fructuoase ori nu. C. Chirița, autorul unui dicționar al județului Iași, publicat în 1888, consemna că biserica fusese zidită la 1802 de către boierul P. Baluș⁵⁵, fiind, firește, nu neapărat o identificare greșită – chiar și dacă am luat în calcul doar inițiala P. –, cât o preluare neverificată a uneia dintre formele prețioase⁵⁶ ale numelui Balș, destul de frecvente prin îmbătrânitele înscrisuri.

Plecând de la o însemnare a lui Nicolae Balș din 17 septembrie 1805, Nicolae Stoicescu⁵⁷ acredita ideea ridicării și finalizării edificiului pe parcursul a cinci ani, 1800-1805. Este o ipoteză indiscutabil mai verosimilă decât supozițiile care indicau exclusiv anul 1802 drept unic reper temporal pentru începerea și isprăvirea construcției.

Din punct de vedere arhitectural, biserica „Sfântul Nicolae” a fost definită în proiecția neoclasică-barocă. Pridvorul a fost clădit la finele veacului al XIX-lea, atunci când moșiile Balș din Holboca au trecut în posesia familiei Sturdrza. Decizia i-ar fi aparținut preotului paroh de la acea vreme, ideea fiind împărtășită și de alți consăteni cu stare și putere de decizie. Pisania de pe frontonul pridvorului preciza: „Rădicat prin ofranda în 1898 a preotului I. Mânjescu, episcopilor Th. Orza, D. Negrescu și a primarului Gr. Th. Orza care au pus stăruinți – 1898”. Erau timpurile când Holboca se răsfirea pe 1.143 ha, întindere suficientă pentru traiul a 121 de familii, aproximativ 521 de locuitori⁵⁸.

În lipsa unor mărturisiri încredințate jurnalelor personale sau scrisorilor, fondurile arhivistice rămân cea mai importantă sursă în vederea delimitării unor secvențe din istoria lăcașului de-a lungul secolului al XIX-lea și până mai aproape de zilele noastre. Astfel, bugetele comunei Holboca, păstrate la arhivele din Iași doar pentru câțiva ani, alături de dosarele dedicate rezolvării chestiunilor bisericești, reușesc să risipească unele nedumeriri, printre ele și cele aferente asigurării veniturilor din arendă. Biserica „Sf. Nicolae” deținea 8 fâlci și 40 de prăjini din „proprietatea Holboca, frații Balș”⁵⁹, o suprafață identică, tot de la aceeași familie, fiind, la 1891, în serviciul Administrarea Epitropiei Bisericești⁶⁰.

Odiseea birocratică a rectificărilor justificate strict prin condiționări economice ne lasă să înțelegem aprecierea reală de care se bucurau cele două biserici⁶¹. În 1880, la

⁵³ Inscripția este reprodușă în *Biserica Sf. Dimitrie (Balș)*, p. 26, precum și în *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, Abaza – Bogdan, p. 264.

⁵⁴ Gheorghe Ghibănescu, *Din biserica Sf. Neculai, Hulboca, Iași*, p. 230.

⁵⁵ *Dicționar geografic al județului Iași*, de C. Chirița, București, Stabilimentul Grafic SOCECU & TECLU, 1888, p. 119.

⁵⁶ O insinuare la originea occidentală a familiei.

⁵⁷ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Național, 1974, p. 364.

⁵⁸ *Dicționar geografic al județului Iași*, p. 119.

⁵⁹ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 49/1891, f. 54.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 54.

⁶¹ Trebuie reținut că fondurile și deciziile la care ne referim în acest subcapitol, dedicat bisericii „Sfântul Nicolae” din Holboca, erau asumate de către decidenții locali, apoi verificate pe felurite paliere

punctul XV din capitolul *Cheltuieli*, din bugetul discutat și aprobat de consilierii din Holboca, era trecută următoarea precizare, valabilă și pentru așezământul din Rusenii Vechi: „În considerație că biserica din cot. Holboca și celelalte sunt ajunse la un grad de o enormă deteriorare, mai cu seamă acoperământurile, apoi s-au alocat la capitolul 4”⁶². Într-o completare făcută în rândurile următoare se vorbea de „o sumă pe lângă care cu ajutorul comunașilor să putem face o reparațiune pe cât se va putea, ca să fie în stare a funcționa”⁶³. Într-o singură frază erau prinse amplitudinea degradării, posibilitățile financiare reduse al comunei, dar și speranța implicării localnicilor.

La capitolul IV, aprobat de membrii Consiliului Comunei Holboca, la 4 ianuarie 1880, figura suma de 300 de lei pentru „repararea bisericilor din comună” și 250 de lei pentru „cheltuiala la 3 biserici, și anume: la cea din Ruseni și Holboca câte 100 lei și cea din Coadă Stânței, 50 lei”⁶⁴. Calculele de la finalul întâlnirii din acea zi de iarnă și utilizarea unui vocabular simplist devoalau nivelul scăzut de expertiză științifică probat de elita locului. Indubitabil, nu preconizau un demers de anvergură, prin angajarea unui arhitect ori a unui inginer care să coordoneze o restaurare masivă. În cea mai optimistă variantă, s-ar fi putut declara mulțumiți cu o tencuire și cu o văruire fără cusur, plus unele modificări de rutină la ferestre și uși. Chiar și așa, prin procesul-verbal din 9 februarie 1880, Comitetul Permanent al județului Iași solicita o mai bună drămuire a cheltuielilor curente, nu a celor privitoare la reparații, dorindu-se a „se reduce 70 lei, mărginindu-se suma acelui articol la 180 lei și care va servi de cheltuială la trei biserici calculat a 60 lei de una pe an”⁶⁵.

Evident, banii nu au fost suficienți, apărând solicitări suplimentare. Înspre toamnă, în octombrie 1880, preotul I. Mânjescu de la așezământul „Sfântul Nicolae” se adresa Consiliului Comunal, arătând că

[...] biserica are mare necesitate de obiectele următoare – una cruce mare de lemn, un prapur, una sobă, una cădelniță de argint, patru candelă, un paravan de lemn la pridvorul bisericii cu una ușă tot din lemn cu fierăriile ei trebuitoare, una ușă de lemn cu stuli în fața ușii ce intră în biserică; reparația a două cruci de argint și reparația a două felinare⁶⁶.

Finalmente, invocându-se o situație-limită, resursele necesare au fost transferate de la alte capitole bugetare.

În 1883, „împărțirea cheltuielilor pe capitole și numirea lor pe articole” clarifica, la capitolul 7, punctul 40, „întreținerea a trii biserici a câte 150 lei pe an”⁶⁷. Rezoluția ajungea în atenția Comitetului Permanent al județului Iași, în ședința din 18 iunie același an, din dreptul fiecărui lăcaș de cult tăindu-se câte 60 de lei⁶⁸. Tot câte 150 de lei erau prevăzuți pentru îngrijirea fiecărei din cele trei biserici și în 1884⁶⁹, de această dată fără a fi puși în discuție la nivelurile ierarhice superioare. Pentru 1885, consilierii din Holboca prevedeau doar 50 de lei de așezământ⁷⁰, reduși în ședința din 9 mai, din același an a

ierarhice administrative, împreună cu nevoile așezământului „Adormirea Maicii Domnului” din Rusenii Vechi. Din acest motiv, nu ne vom repeta în partea dedicată celui de-al doilea lăcaș de cult.

⁶² SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 19/1880, f. 3.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 10 v.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 6.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 61.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar 88/1883, f. 13 v.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 4.

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 54/1884, f. 13.

⁷⁰ *Ibidem*, dosar 2/1885, f. 16.

Comitetului Permanent cu 10 lei⁷¹. Perioada următoare nu a fost una prielnică, păreri concretizate în voturi distribuind doar câte 30 de lei pentru „întreținerea unei biserici cu cele necesare serviciului divin”⁷², sumă rămasă intactă și după ședința Comitetului Permanent din 6 iunie 1886. În 1887, pe aceeași procedură, consilierii votau atribuirea a 90 de lei pentru întreținerea unui lăcaș de cult⁷³, iar decidenții din Iași micșorau, iarăși, cu 30 de lei, acea schemă contabilă⁷⁴. Pentru anul următor, din alocarea inițială de 90 de lei⁷⁵, jumătate era eliminată din efortul bugetar la ședința din 3 mai 1888 a Comitetului Permanent⁷⁶. În anul 1893, „subvențiunea parohiilor bisericilor pentru salarizarea preoților, cântăreților, întreținerea și reparația bisericilor”⁷⁷ nu mai era modificată la palierul ierarhic administrativ superior.

În tot acest hățiș funcționăresc putem intui, deopotrivă, proceduri administrative, aparent greoaie, dar în bună măsură știute și respectate, precum și disponibilitățile financiare ale decidenților din mediul rural. Este evident că astfel de fonduri nu puteau asigura, în cel mai bun caz, decât mici intervenții și menținerea curățeniei. Merită însă semnalat un lucru. Într-un „Tablou de pământurile ce posed bisericile parohiale din comunele plasei Codru și plusul peste 34 pogoane”⁷⁸, datat 23 martie 1895, biserica „Sfântul Nicolae” deținea cele mai multe terenuri, fiind încadrată în actele administrative drept parohie „gradul I seminarial”⁷⁹: fie și din această perspectivă, părea să se bucure, totuși, de anumite resurse materiale.

În perioada interbelică, cele mai frecvente plăți, majoritatea în cuantum de câteva sute de lei, în ceea ce privește conservarea patrimoniului bisericii și a întreținerii curente⁸⁰, erau direcționate spre pictorii care anual zăboveau asupra refacerii și curățirii icoanelor. Nici nu putea fi altfel, știut fiind faptul că veniturile așezămintelor erau asigurate, de regulă, din două surse: arendarea terenurilor agricole și disponibilitatea enoriașilor de a contribui la cutia milei, după putință, nevoi și năzuința iertării păcatelor. Atunci când recoltele nu erau pe măsura așteptărilor nu puteau fi planificate nici măcar reparații minore, iar efectuarea plăților era amânată pentru vremuri mai bune. Trebuiau respectate și prevederile legale, transmise regulat de Direcțiunea Comunală, apoi de Direcțiunea Administrației Locale din Ministerul de Interne. Astfel, dosarul care cuprindea actele și deciziile atingătoare bugetului local începea mereu cu *Instrucțiuni pentru întocmirea, votarea și aprobarea bugetelor comunelor rurale*. În capitolul IV, *Învățămintul și cultul*, la articolul 2 – *Cultul* – era prevăzut explicit că:

La articolul Plata de personal se va trece numai personalul bisericesc, care se plătește și actualmente direct de comună și pe care comuna s-ar fi angajat să-l plătească și în viitor. Sub nici un motiv nu se admite să se mai creeze asemenea posturi. Pentru întreținere, reparare sau construcții de biserici s-au prevăzut articole, care urmează să fie completate după nevoile locale și în limita mijloacelor financiare ale comunei. În comunele unde sunt mai multe biserici de rituri deosebite se va avea în vedere că, în raport cu numărul credin-

⁷¹ *Ibidem*, f. 7.

⁷² *Ibidem*, dosar 8/1886, f. 40.

⁷³ *Ibidem*, dosar 4/1887, f. 16.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 9 v.

⁷⁵ *Ibidem*, dosar 39/1888, f. 13.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 4 v.

⁷⁷ *Ibidem*, dosar 108/1893, f. 12.

⁷⁸ *Ibidem*, dosar 30/1895, f. 22, vezi și f. 85.

⁷⁹ *Ibidem*, dosar 108/1894, f. 25.

⁸⁰ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 427/1927-1931, f. nenum.

cioșilor fiecărei biserici, să se facă repartiția echitabilă a cheltuielilor ce se decide a se suporta de comună, ținându-se seamă și de situația materială a bisericilor respective⁸¹.

Precizările își aveau tâlcul lor. Nefiind monumente istorice de primă categorie, poziție din care se puteau pretinde fonduri și expertiză științifică din partea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, lăcașurile „Sfântul Nicolae” și „Adormirea Maicii Domnului” depindeau exclusiv doar de bunăvoința, corectitudinea și înțelepciunea aleșilor locali. Singurele speranțe puteau fi întrezărite, în conjuncturi prielnice, în pledoarii și hotărâri luate la Iași sau în decizia unor binevoitori de a dona.

Consiliul comunal Holboca propunea, în 1924, suma de 6.000 de lei, acceptată și de Delegațiunea Județeană pentru „ajutor de construire sau reparări radicale”⁸² la biserica din Holboca. Măcar din titulatura expunerii se putea deduce o atenție sporită acordată necesităților zidirii, sugerând chiar o situație disperată, ce nu mai putea fi ignorată. În anul următor, 1925, evaluarea bugetară plasa în rubrica cheltuieli 1.500 de lei, din care erau într-adevăr utilizați doar 747,71 lei⁸³, fără a fi oferite și motivările diferenței dintre prognoza inițială și capacitatea rezolvării respectivei chestiuni.

Pentru anul financiar 1927, actele păstrate în arhiva mitropolitană confirmă o plată, nu se știe din ce fonduri, în valoare de 600 de lei, făcută unui „pictor pentru icoane”⁸⁴. În 1928, tot unui „pictor pentru aurit ușile împărătești curpă”⁸⁵, table⁸⁶ eroi, icoane, prapure, cruci, etc.”⁸⁷ i se remiteau 13.535 lei, alți 7.165 fiind folosiți pentru „reparat interior biserica Holboca”⁸⁸. Merită precizat că nicăieri nu este explicată sursa banilor, dacă au fost oferiți de enoriași, redirecționați dinspre veniturile obținute de pe urma culturilor agricole sau completați cu lichidități confirmate prin semnătura primarului. Se resimte lipsa oricăror instantanee fotografice, absența ideii de a păstra, dintr-un simț patrimonial, câteva fotografii din care să se înțeleagă cum arăta biserica *înainte* și *după* fiecare reparație.

La 1929, era posibilă o altă intervenție, vădit mai complexă, înăuntrul lăcașului, 14.080 de lei însemnând răsplata unui „pictor <pentru> aurit și reparat catapeteasma”⁸⁹. Tot atunci era achitată și o restanță de 1.844 de lei pentru „reparație biserică, datorie din 1928”⁹⁰. Nici în acest caz nu se poate identifica precis din ce fonduri provenea acea retribuție. În conturile primăriei Holboca din 1928 erau trecuți 2.000 de lei pentru biserica „Sf. Nicolae”, fără a se oferi explicații în legătură cu scopul pentru care urmau a fi cheltuiți⁹¹. Comparativ cu suma regăsită în dosarele mitropolitane, e limpede că o mare parte din bani proveneau de la săteni.

În bugetul parohiei Holboca pe anul 1931 figurau, printre alte necesități curente, și 1.526 de lei dați unui artist, Constantinescu, „pentru icoane”⁹². Înregistrarea cu acuratețe a picturilor supuse recondiționării și a impedimentelor întâmpinate, apoi mențio-

⁸¹ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 189/1929, f. 5 v.

⁸² *Ibidem*, dosar 37/1924, f. 37; vezi și dosar 48/1924, f. 34-35.

⁸³ *Ibidem*, dosar 62/1925, f. 18 v.

⁸⁴ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 428/1927-1940, f. nenum.

⁸⁵ Sfeșnic cu 12 brațe.

⁸⁶ Este vorba despre un tablou.

⁸⁷ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 428/1927-1940, f. nenum.

⁸⁸ *Ibidem*, f. nenum.

⁸⁹ *Ibidem*, f. nenum.

⁹⁰ *Ibidem*, f. nenum.

⁹¹ Vezi SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 87/1928, f. 75 v.

⁹² Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 429/1931-1936, f. nenum.

narea manierei în care erau rezolvate problemele sau erau procurate materialele folosite întârzie formularea unor concluzii favorabile de etapă. Un plan mai cuprinzător, axat pe mai buna cunoaștere a tehnicilor de lucru, pare incert după informațiile trecute prin filtrul verificărilor. Știm doar că în intervalul respectiv nu se aloca niciun leu așezământului⁹³.

Un an mai târziu, erau alocați bani pentru repararea gardului curții și a porților⁹⁴, însumând 5.462 de lei⁹⁵, înțelegse mai degrabă drept activități gospodărești uzuale. În ultima jumătate de an a lui 1932 și în primele trei luni din cel următor, la capitolul dedicat cultului figurau 45.000 de lei, fără niciun comentariu, sumă rămânând neatinsă până la 31 martie 1933⁹⁶. Aceeași alocare era prevăzută și în bugetul pe 1933, doar că la finele exercițiului financiar se ajungea la 49.350 de lei⁹⁷. La 1934, erau bugetați, din fondurile parohiale, încă 7.780 de lei pentru intervenții la „exteriorul bisericii”⁹⁸. Și nu au fost minore, de vreme ce, dintr-un proces-verbal încheiat la 7 aprilie 1935, aflăm că „biserica parohială Holboca a fost reparată radical în exterior în 1934, afară de turn care trebui neapărat a se repara și a se acoperi cu tablă împreună cu întreg acoperișul bisericii, întrucât șindrila cu care e acoperită a putrezit”⁹⁹. Opinia preotului nu a avut trecere în birourile primăriei, supoziție confirmată de înscrisurile trecute prin registratura comunei Holboca. Conform cifrelor prinse în capitolele contabilicești pe anii 1934-1943 și 1945-1946, decidenții locali considerau de cuviință că biserica avea tot ce era necesar, astfel încât nu alocau, în fază inițială, nici măcar câțiva lei¹⁰⁰. La 1939 însă, în dreptul cheltuielilor extraordinare, apăreau 8.352 de lei „ajutor reparat biserica Holboca”¹⁰¹.

Lucrările bugetului comunei Holboca pentru perioada 1 aprilie – 15 august 1947, transmise la Iași, prevedeau, cu aprobarea primarului, suma de 4.500.000 de lei „ajutor pentru renovarea bisericii Holboca”¹⁰², suprimată integral prin decizia nr. 3227 a Serviciului Financiar din cadrul Prefecturii Iași¹⁰³. Nici pentru următoarele șapte luni, până la 31 martie 1948, contul de gestiune, semnat de primarul Gh. Rață, notarul Gh. Surugiu și casierul Ștefan Varlan, nu cuprindea vreo sumă pentru biserică¹⁰⁴.

În 1948, deși consiliul comunal aproba o subvenție de 50.000 de lei „pentru grijitul și reparatul bisericilor din comună”¹⁰⁵, autoritatea tutelară scădea suma la 35.000 de lei. În tot acest amalgam de cifre este imposibil de restabilit motivația exactă a șirului interminabil de intervenții: dacă ele au fost posibile în urma unor planuri de specialitate rigurose elaborate sau au survenit în regim de urgență, atunci când ruinarea amenința iremediabil zidirea.

Poate cel mai amplu raport asupra istoriei, dar preponderent asupra chestiunilor legate de construcția așezământului, elaborat în perioada interbelică, este semnat de

⁹³ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 89/1931, f. 4 v.

⁹⁴ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 429/1931-1936, f. nenum.

⁹⁵ *Ibidem*, f. nenum.

⁹⁶ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 72/1932, f. 22 r.-v.

⁹⁷ *Ibidem*, dosar 59/1933, f. 12 v.

⁹⁸ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 429/1931-1936, f. nenum.

⁹⁹ *Ibidem*, dosar 428/1927-1940, f. nenum.

¹⁰⁰ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 77/1934, f. 10; vezi și dosarele 61/1935, f. 13 v.; 71/1936, f. 12; 109/1937, f. 12; 120/1938, f. 9; 131/1939, f. 20; 115/1940, f. 21; 124/1941, f. 17; 102/1942, f. 17; 109/1943, f. 40 v.; 153/1945, f. 12-13; 143/1946, f. 9 r.-v.; 681/1946, f. 55 r.-v.

¹⁰¹ *Ibidem*, dosar 131/1939, f. 21.

¹⁰² *Ibidem*, dosar 200/1947, f. 19 v.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 3.

¹⁰⁴ *Ibidem*, dosar 311/1947, f. 32-35.

¹⁰⁵ *Ibidem*, dosar 159/1948, f. 3, 16 v.

inginerul hotarnic Vintilă Al. Măxinoiu, de la *Biroul Tehnic al lucrărilor de măsurare și hotărnicie a proprietăților imobiliare* din cadrul Mitropoliei Moldovei și Sucevei, și datat 16 martie 1938. Autorul aceluși expozeu, întins pe aproximativ cinci pagini și jumătate, a avut inspirația, dar mai ales înțelepciunea și știința necesare coroborării voroavei populare cu datele expertizei academice. Evocări istorice, schițări arhitecturale ori topografice, dar și amintirile celor vârstnici certifică darea de seamă a lui Vintilă Al. Măxinoiu drept o mărturie de cultură și civilizație, fundamentală în revitalizarea interesului pentru biserica „Sfântul Nicolae”. Arăta că

[...] înainte de 1802 a fost o altă biserică făcută din lemn, a cărei înființare se pierde în negura vremurilor. Azi nimeni și nimic nu mai vorbește despre această biserică, când și de cine a fost făcută¹⁰⁶. Atât se știa din bătrâni¹⁰⁷, că în locul bisericii celei vechi din lemn construisese vornicul Balș alta din piatră.

O ridicătură de pământ și o piatră înnegrită de vremuri, având sculptată pe ea o cruce în raze (cam la 50 de metri depărtare de biserică de zi), sunt singurele mărturii vii despre existența bisericii vechi¹⁰⁸. Intrarea în curtea bisericii se face direct din șosea, printr-o poartă din oștețe¹⁰⁹. O pasarelă din piatră pătrată și o plită pleacă de la poartă până la ușa de intrare în biserică. Curtea bisericii e mare și bine îngrijită, având o alee plantată cu duzi, paralelă cu șoseaua, care dă locului un aspect plăcut. Biserica fiind zidită la 1802, face parte din tipologia bisericilor moldovenești din perioada decadentă¹¹⁰, nepăstrând obișnuitele despărțiri bizantine. Planul general al bisericii este cruciform, treflat în interior și cruce dreaptă în exterior, format dintr-o singură navă (naosul) spațioasă, lipsită de nartex. Corpul bisericii e zidit în piatră cu mortar de var și nisip și se ridică direct din temelie fără soclu; grosimea zidului este de doi metri.

Pereții fiind drepecți și fără contraforți, singurul ornament în exterior îl formează o frumoasă cornișă așezată sub streșină. Fațada bisericii este, de asemenea, simplă. Intrarea în biserică se face pe partea dinspre miazăzi. Un pridvor susținut de patru stâlpi face acces la ușa de intrare în biserică. Ușa înaltă de 2,20 m și lată de 1,80 m e lucrată cu barda din lemn de stejar și legată în fier; dă direct în naos, care are o lungime de 8,50 m și o lățime la cei doi săni laterali de 7 m. Lumina pătrunde în biserică prin trei ferestre mari, două așezate pe părțile laterale și una la răsărit, în altar. Sunt construite în arc bizantin, având înălțimea de 3 metri și lățimea de 1,30 metri. Se adaugă alte două ferestre mai mici așezate lateral, care dau în altar și au înălțimea de 1,80 metri și lățimea de 0,90 metri. Toate ferestrele sunt prevăzute cu zăbrele de fier. În interior, la marginea (colțuri) celor doi săni laterali, sunt două ieșinduri din zid, în formă de coloane pătrate, care se prelungesc în sus, până la plafon, despărțind astfel plafonul în trei părți și formând trei calote sferice a căror bază se sprijină pe aceste coloane la mijloc și pe ziduri la extremități. Bolta centrală cuprinsă între cele două coloane este mai mare și mai înaltă, celelalte două laterale, adică aceea de deasupra altarului și de deasupra cafasului¹¹¹ pe care se sprijină clopotnița, fiind mai mici. Biserica este pardosită cu blocuri de piatră pătrate bine cioplite și îmbinate între ele. În dreapta ușii de intrare se află o deschidere de unde se ridică în zid o scară în spirală înaltă de 10 metri, cu treptele de stejar cioplit cu barda care duce la cafas și la clopotniță. Cafasul mic și lucrat din lemn

¹⁰⁶ În sesizarea lui Vintilă Al. Măxinoiu se întrevăd limitele memoriei publice, nedorita înclinare spre uitare.

¹⁰⁷ De reținut cât de mult conta în lumea rurală vorba din bătrâni.

¹⁰⁸ Informația furnizată de inginerul hotarnic e unică, ținând cont de cărțile și dosarele de arhivă consultate până în prezent. Merită însă reținut că, la 1938, încă mai puteau fi văzute reperele prea de curând uitatului lăcaș de cult.

¹⁰⁹ Șipci.

¹¹⁰ Într-o exprimare echilibrată, trimisul Mitropoliei Moldovei și Sucevei nu încerca să falsifice trecutul, prin plâsmuirea unor neadevăruri convenabile.

¹¹¹ Balcon unde cântă corul într-o biserică.

mergând de la un perete la altul. Clopotnița de formă pătrată și având o înălțime de la fronton din 5,50 metri prevăzută cu obloane de lemn. Aici se găsesc două clopote, unul mai mare și altul mai mic, ambele instalate în 1802. Din inscripțiile de pe ele, aproape șterse¹¹², abia se poate descifra faptul că sunt donate și așezate de ctitori. Acoperișul bisericii în formă de șarpantă, acoperit cu șindrilă solzită. Despărțirea naosului de altar se face printr-o frumoasă catapeteasmă formată din șapte rânduri de icoane, verticale, către trei rânduri orizontale. A doua încăpere din biserică o formează altarul în formă semicirculară, având o adâncime de 4 metri 50 și o lățime de 6 metri. În peretele dinspre miazănoapte se află o deschidere de unde începe scara care duce la amvon, situat deasupra stranei a doua a cântărețului. Observăm în stânga o nișă săpată în perete și o alta în partea dreaptă, pentru jertfelnic, icoane, cărți și obiecte sfinte.

Arte

Biserica este lipsită de sculpturi și lucrări artistice de valoare reală¹¹³. Catapeteasma e din lemn de stejar. Ușile împărătești sunt sculptate din ramuri și frunze aurite, ce se combină între ele și pe care sunt așezate icoanele. Catapeteasma înaltă de 8 metri acoperă tot spațiul de jos până sus la bolta ce desparte naosul de Sfântul Altar. În partea dreaptă a catapetesmei este icoana Răstignirii, iar lateral, în cruce simetric dispuse, icoanele reprezentând pe Sf. Ioan Botezătorul și pe Sf. Maria Magdalena, în stânga, și alte două icoane în dreapta, înfățișând 7 Sfinți Arhangheli. Toate picturile de pe catapeteasmă sunt vechi, executate la 1802. Cu ocazia reparațiilor aduse bisericii în 1898, picturile au fost spălate, fără a fi rețușate. Remarcăm că toate picturile din biserică sunt corect executate și bine conservate. În afară de picturile de pe ușile împărătești sunt de semnalat două icoane mari așezate în dreapta și stânga ușilor împărătești, înfățișând pe Domnul Nostru Isus Hristos și pe Sfântul Ierarh Nicolae, ambele icoane fiind donate de dl T. Oarză, în anul 1898. Picturile sunt executate în culori vii. De asemenea, picturile de pe balustrada din fața cafasului, înfățișând pe Sfinții Apostoli, sunt foarte bine executate. O frumoasă icoană de argint, înfățișând pe Maica Domnului cu Isus în brațe, foarte veche, ar trebui adusă din biserică cea veche¹¹⁴. Odată cu reparația bisericii la 1898 s-au mai făcut unele picturi direct pe ziduri, destul de reușite. Pe peretele din stânga se înfățișează icoana Sf. Gheorghe, iar pe cel din dreapta icoana Sf. Gheorghe și a Sfinților Arhangheli, Mihail și Gavril. Numele pictorilor nu se cunoaște¹¹⁵.

Artele minore

Obiecte vechi care să aibă o importanță artistică și istorică deosebită nu sunt¹¹⁶. Totuși, în afară de obiectele sfinte obișnuite, sunt unele care merită amintite.

Un frumos epitaf vechi, deși nedatat, dar prin caracteristica execuției purtând pecetea secolelor al XVII-lea sau al XVIII-lea, trebuie să fi fost adus din biserică cea veche. Împrejur are zugrăvită în slove chirilice inscripția: *Iosif cel cu bun chip de pe lemn luând prea curatul său trup și cu giulgiu înfășurându-l în mormânt nou l-a pus*. Pe Sfânta Masă în altar remarcăm între obiecte o cruce de lemn frumos sculptată, îmbrăcată în argint aurit, purtând inscripția în limba greacă: *Adu-ți aminte Doamne de robul Tău, N. Balș, vornicul, 1799, martie 20*.

Un sfânt Chivot mare (biserica cu trei turnuri) din argint aurit cu diferite sculpturi prezintă două inscripții, una în limba greacă (*Adu-ți aminte Doamne de robul Tău, N. Balș și de tot*

¹¹² Din nefericire, Vintilă Al. Măxinoiu nu a considerat nimerit să transcrie respectivele cuvinte.

¹¹³ O nouă dovadă nu doar a probității, dar și a culturii profesionale.

¹¹⁴ La 1938, Vintilă Al. Măxinoiu confirma că lăcașul mai vechi era încă în picioare.

¹¹⁵ Din această încheiere, făcută de unul dintre specialiștii care aveau acces la arhiva și actele Mitropoliei Moldovei și Sucevei, putem înțelege mai bine cât de dificilă, uneori descurajantă, este reconstituirea istoriei acestor două așezăminte, precum și a majorității celorlalte, aflate în satele răsfirate pe întreaga întindere a României.

¹¹⁶ Concluzia preliminară era fără drept de apel.

neamul său, 1805 anul), iar a doua în românește (*Reparat în anul 1899 de proprietarul moșiei Holboca, Gheorghe Balș, fiul lui Panaite Balș și a Ruxandei, născută Cantacuzino Pașcanu*).

De mare preț este și o cruce din argint lucrată în filigran, nu poartă dată. Se poate să fi fost realizată pe la 1800; are inscripția: *Reparat în anul 1889 de proprietarul moșiei Holboca, Gheorghe Balș* (același). O *Evanghelie*, format mare, legată în argint aurit, scrisă în limba slavonă și tipărită la Moscova în 1796, decembrie 31, în timpul împăratului Pavel Petrovici și a împărătesei Maria Feodorovna, are dedicația: *Această Sfântă Evanghelie a fost donată de mine bisericii Sfântul Nicolae din Holboca în anul 1873, mai 23, Petru Bașt*. Între celelalte *Evanghelii* și cărți sfinte mai remarcăm: o *Evanghelie* legată în piele și tipărită la Buda în 1812, în timpul împăratului Francisc al II-lea cu blagoslovenie de la D. Ștefan Stratimirovici, Arhiepiscop al Karlovitzului, donată de N. Balș la 1823, noiembrie 28. Mai găsim și *Psaltire*, tipărită la Buzău în 1767, în timpul domnului Scarlat Alexandru voievod, mitropolit al Ungro-Valahiei fiind Grigore și Cozma episcop al Buzăului. Biserica posedă două rânduri de veșminte preoțești, unul vechi și unul nou. În interior, în absida din stânga, se află mormântul ctitorilor înconjurat cu un grilaj de fier. Piatra de pe acest mormânt – nu se știe din ce motive – a fost șlefuită cu ciment, acoperindu-se astfel inscripțiile. Operația s-a făcut cu ocazia reparării din anul 1898.

Din păcate, în arhiva bisericii nu am putut găsi numărul și numele preoților care au servit de la 1807, data înființării, și până astăzi. Putem însă preciza: de la 1875 și până la 1915 au funcționat preotul paroh Ioan Mânjescu, de la 1915 la 1919 au servit succesiv, prin delegație, mai mulți călugări, iar la 1919 până în prezent păstorește preotul Dimitrie Călinescu, licențiat în teologie.

În decursul vremurilor, biserica a fost reparată în două rânduri. Prima a fost în 1898, sub preotul I. Mânjescu, când s-a întărit zidăria, s-au spălat picturile vechi, făcându-se altele noi, s-a refăcut mobilierul bisericii, adăugându-se și reparându-se multe obiecte sfinte. Cea de-a doua s-a petrecut pe timpul preotului D. Călinescu: atunci s-au reparat acoperișul, zidurile din interior și exterior¹¹⁷.

Dincolo de bogăția datelor, a încercărilor de clarificare și atribuire de merite, analiza lui Vintilă Al. Măxinoiu a inoculat în mentalitatea sătenilor ideea că se pot mândri cu acea biserică nu doar ca lăcaș de cult, ci și ca obiectiv patrimonial. I-a încurajat să o perceapă drept *monument istoric*. Acest statut îi este atribuit și de primarul comunei Holboca, într-un răspuns către prefectul județului Iași, din 26 martie 1940¹¹⁸. Alături de edil semna și notarul, care găsea de cuviință să mai adauge, eronat, că biserica „este zidită în 1812”¹¹⁹. Întreaga procedură, coordonată la nivel național de către Direcțiunea Administrației Locale din Ministerul de Interne, prin adresa nr. 1128 din 26 ianuarie 1940, făcea referire la articolul 5 din Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice, publicată în „Monitorul Oficial”, nr. 82, din 29 iulie 1919. Lăcașul se va regăsi pe lista finală la poziția nr. 77¹²⁰.

În vremurile tulburi ale celui de-al Doilea Război Mondial, preotul D. Călinescu a plecat în refugiu, în locul său oficiind Gh. Popovici. La finalul ostilităților, D. Călinescu se prezenta, în data de 11 februarie 1945, la Mitropolie, fiind reconfirmat preot al bisericii „Sf. Nicolae”. O neplăcută surpriză îl aștepta însă în parohie, unde afla de la enoriași că, „la ruperea frontului, necunoscuți au pătruns în biserică, prin spargerea ușilor”¹²¹.

¹¹⁷ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 431/1937-1943, f. nenum.

¹¹⁸ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 53/1940, f. 14.

¹¹⁹ *Ibidem*, f. 14.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 65 v.

¹²¹ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 434/1943-1949, f. nenum.

În procesul-verbal nr. 5 din 18 februarie 1945 semnala lipsa a zeci de obiecte, fie vitale pentru oficierea slujbelor, fie cărți vechi, veșminte ori piese de mobilier. Ceea ce îi părea însă extrem de grav, poziție întărită și prin sublinierile făcute în textul scris, era că „s-a nimicit întreaga bibliotecă parohială, precum și întreaga arhivă a parohiei; de asemenea, planul terenurilor bisericesti lucrat de inginerul Vasilescu¹²² e lipsă”¹²³. Trebuie reținut, așadar, că în nedorita conjunctură a confruntărilor militare și politice din anii 1943-1945, biserica „Sf. Nicolae” din Holboca nu pierdea doar titluri de inventar, ci și o parte importantă a istoriei sale. Îl bucura însă starea generală a construcției, D. Călinescu specificând, oarecum cu inima împăcată:

[...] catapeteasma și sf. icoane au scăpat bune și complete; zidăria e în bună stare; în exterior urme de explozii de la bombardamente; acoperământul bisericii construit din nou de actuala epitropie cu 2 ani înainte e bun, tabla fiind găurită numai în câteva locuri de explozii¹²⁴.

În perioada regimului comunist, au fost executate intervenții ne semnificative, precum tencuieli și vârueli minore, nici pomeneală de recalibrări arhitecturale. De altfel, bugetele anuale ale primăriei nu sunt generoase în precizări. Astfel, în exercițiul bugetar al anilor 1947-1948 nu se spune nimic despre acest așezământ¹²⁵. Abia în toamna anului 1948, preotul V. Oarză se încumeta să refacă exteriorul bisericii „Sf. Nicolae”, bucurându-se de expertiza Serviciului Tehnic al județului Iași, prin reprezentanții săi Ioan Erbiceanu și Victor Petrea. Astfel, el năzuia ca așezământul „ce străjuiește în mijlocul satului să fie o adevărată podoabă”¹²⁶.

Pregătirea lucrărilor era asumată de membrii comitetului de reparații, Th. Munteanu, Ion Florea, Grig. Bolboros, Gh. Onecule, D. Chelaru, Gr. Ciopeică și D. Onică, îndrumați de parohul V. Oarză¹²⁷. În ședința din 12 septembrie 1948, cei implicați consemnau:

[...] am tratat lucrările de reparație necesare Bisericii cu maiștrii zidari: Manachi Ion din satul Cristești, com. Holboca, Baban Ion și Massari Luigi din Iași. Având în vedere ofertele maiștrilor citați, am găsit de cuviință să adăugăm la această lucrare pe maiștrii zidari Baban Ion și Massari Luigi, fiind oferta cea mai convenabilă și totodată fiind cunoscuți de buni executori a unor asemenea lucrări. Lucrarea de reparație se va executa în regie – comitetul va procura materialele, iar manopera rămânând în sarcina maiștrilor angajați, pentru care vor fi plătiți cu suma de 55.000 (cincizeci și cinci mii) lei, executând numai punctele 1, 2, 3, 4, 8 și 10 din deviz, adică ceea ce privește reparația în exterior a bisericii. Restul de executare a lucrării se va efectua numai dacă vor permite mijloacele bănești la urmă – sau în cel mai rău caz vor rămâne pentru primăvara viitoare¹²⁸.

Procesul-verbal încheiat la 5 decembrie 1948, de către membrii comitetului, oferă cuvenitele lămuriri. Aflăm că din suma totală cheltuită, în valoare de 82.413 lei, 71.560 de lei au reprezentat contribuția enoriașilor, 10.000 de lei au constituit subvenția oferită de

¹²² Este vorba despre inginerul Mihai Vasilescu.

¹²³ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 434/1943-1949, f. nenum.

¹²⁴ *Ibidem*, f. nenum.

¹²⁵ SJANI, fond Primăria comunei Holboca, dosar 2/1947, *Bugetul general de venituri și cheltuieli pe exercițiul 1947-1948*.

¹²⁶ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 434/1943-1949, f. nenum.

¹²⁷ *Ibidem*, dosar 433/1937-1951, f. nenum.

¹²⁸ *Ibidem*, f. nenum.

primăria Holboca; de asemenea, biserica a contribuit cu 453 de lei, alți 400 de lei fiind obținuți în urma vânzării unui salcâm din curtea edificiului religios. Conchizând extrem de încântată că lucrările au fost bine executate, fața bisericească preciza și materialele folosite, implicit prețul lor:

1. Material lemnos pentru schelăria necesară – 8.323 lei;
2. Var – 500 kg – 3.000 lei;
3. Cement – 500 kg – 4.175 lei;
4. Nisip $7^{1/2} \text{ m}^3$ – 1.700 lei;
5. Cuie și sârmă (11 kg/3 kg) – 1.421 lei;
6. Vopsele ($16^{3/4}$ kg) – 1.961 lei;
7. Ghips – 30 kg – 408 lei;
8. Ulei – 3 litri – 475 lei.

Total 21.463 lei

Pentru lucrările de zidărie s-au plătit conform celor șase liste de plată suma de – 60.450 lei.

Pentru reparația ușii de la intrarea în Biserică – 500 lei.

60.950 lei¹²⁹.

Profitând de conjunctură, preotul a reușit să mai facă unele lucruri, nu tocmai neînsemnate:

1. Reparația interioară a pridvorului cu plafonul din nou.
2. Vopsirea coviltirei la corpul bisericii în suprafață de 50 m × 0,30 m.
3. Vopsirea gratiilor la ferestrele întregii biserici¹³⁰.

La 21 decembrie 1948, se semna procesul de recepție a întregii lucrări, oferindu-se lămuriri suplimentare față de cel redactat cu aproximativ două săptămâni înainte. Și nu doar în termeni de specialitate, ci prin exemplificarea materialelor și tehnicilor folosite, cu sublinierea contextului care duse la refacerea exteriorului lăcașului de cult. Toți cei prezenți cădeau de acord asupra următoarelor chestiuni:

1. S-a reparat zidăria strică de război cu cărămidă legată în mortar de var și ciment.
2. S-au executat tencuieli generale pe porțiunile unde s-a executat zidăria.
3. Răzluiri generale. Reparat tencuieli stricate, apoi văruieli generale cu lapte de var dat până la curat în culoare.
4. Refacerea cornișelor prin completare cu cărămidă, tencuit și vărui la curat.
5. Reparația ușii la intrare prin înlocuirea tocului.
6. Reparația plafonului la pridvor prin aplicarea de stuf, mortar și văruieli la curat.
7. Vopsirea coviltirei la corpul Bisericii.
8. Vopsirea gratiilor la ferestre¹³¹.

Efectele nocive ale războiului și toate degradările anterioare rămăneau, în acea circumstanță fericită, doar mențiuni despre vremuri ce se doreau cât mai repede uitate.

În 1966, Stela Cheptea a efectuat unele săpături arheologice în proximitatea actualei biserici, fără rezultate semnificative; cel puțin nu au fost publicate într-un studiu de specialitate, pentru a putea afla câte ceva despre fundațiile construcțiilor anterioare și despre

¹²⁹ *Ibidem*, dosar 434/1943-1949, f. nenum.

¹³⁰ *Ibidem*, f. nenum.

¹³¹ *Ibidem*, f. nenum.

perimetrele acestora, din ce fuseseră ridicate și dacă nu erau suprapuneri parțiale, dacă se descoperiseră obiecte, întregi sau fragmente, ce erau și în ce stare se prezentau.

Pe parcursul anilor 1965-1967, „Comisia de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului”, înființată în cadrul Protopopiatului Iași, avându-l ca președinte pe preotul C. Andone, iar membri pe preoții Paul Mihail, Dimitrie Ciolan, Ioan Loghin Turcanu, Ioan Dăscălescu, Teodor Vrănescu și Dimitrie Popescu, se preocupa și de așezământul din Holboca. Respectivii treceau pragul lăcașului de cult pentru a cerceta și înregistra orice piesă cu valoare patrimonială.

Merită precizat că dosarele de arhivă păstrează și alte inventare, chiar și din perioada interbelică, precum cel realizat de Dumitru¹³² Călinescu în 1926. În lipsa unui fond destinat special bisericii „Sfântul Nicolae”, putem intui totuși o periodicitate a unor astfel de inițiative.

Scris de mână, actul din 1926, menționa în termeni generali, fără precizarea autorilor și anului de apariție, treizeci și șapte de titluri¹³³, alături de trecerea în revistă a obiectelor de cult. Părintele nu resimțise însă nevoia și utilitatea, acolo unde era cazul, a împărțirii câtorva cuvinte despre finețea stilistică și importanța istorică a pieselor aflate în grija sa. Încă un inventar, descoperit în filele arhivistice, este cel din 1928¹³⁴, care respecta structura celui din 1926.

În procesul-verbal întocmit în cinci exemplare și semnat la 4 decembrie 1967 de membrii „Comisiei de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului” erau inserate, alături de un scurt istoric, șapte liste de inventare. Astfel aflăm că

[...] biserica este construită din piatră și cărămidă, la început acoperită cu draniță, iar din anul 1942 este acoperită cu tablă albă. Planul construcției este treflat cu pridvor deschis, sprijinit pe stâlpi cilindrici de zid și terminat în față printr-un fronton triunghiular. Turla cu clopotniță e construită pe naos și are acces printr-o scară interioară în spirală. Pereții exteriori au o cornișă la nivelul streșinii și alte brăie, chenare și ornamentații din tencuieli. În interior pereții sunt simpli, fără ornamentații arhitecturale, iar plafonul este boltit în formă semisferică la mijloc. Altarul este semicircular cu două fride simetrice la nord și sud, iar plafonul boltit. La început, biserica n-a fost pictată, dar cu ocazia restaurării din anul 1898 i s-a făcut pictură murală care constă din chipul a diferiți sfinți. Catapeteasma este construcție din lemn cu sculpturi ornamentale, aplicate și suflate cu aur, în stil baroc, formă târzie, iar icoanele de pe ea, în număr de 42, pictură de lemn stil neobizantin¹³⁵. Între obiectele de valoare artistică și istorică se pot enumera următoarele: un rând de sf. vase de argint – donație a ctitorului N. Balș; potirul cu cupa ornamentată artistic în filigran, pe postament cu medalioane și chipuri de sfinți; un chivot de argint cu ornamentații în relief și icoanele: Punerea în mormânt, Chipul Mântuitorului și Maica Domnului și a Sf. Ierarh Neculai; o cruce cu picior pe Sfânta Masă – sculptură în os și ferecată în argint suflat cu aur, execuție artistică în filigran, o altă cruce cu picior pe Sf. Masă, sculptură în lemn ferecată în argint aurit, artistic executată. Poartă data din 1799, fiind donată tot de ctitorul bisericii; o *Evangelhie* slavonă tipărită la Moscova în 1796, ferecată în argint aurit, artistic executată, având chipul Învierii și cei 4 evangheliști în medalioane emailate. Mai sunt trei icoane din catapeteasma vechii biserici din secolul al XVIII-lea¹³⁶, lista e completată de

¹³² Mai apare în acte și Dimitrie.

¹³³ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 427/1927-1931, f. nenum.

¹³⁴ *Ibidem*, f. nenum.

¹³⁵ Claritatea informației și amănuntele oferite relevă nivelul culturii, nu doar istorice, a celor care au elaborat raportul.

¹³⁶ De reținut că în 1967 mai erau păstrate bucăți din vechea catapeteasmă!

diferite cărți de slujbă din secolul al XVIII-lea ca *Octoih Mare*, *Psaltire*, *Antologhion* și *Liturghier* cu slovă chirilică.

Fapte sau momente istorice și de cultură mai însemnate, legate de trecutul satului și al bisericii, nu se cunosc¹³⁷. În decursul timpului, pentru întreținerea bisericii s-au făcut mai multe reparații, dintre care cea mai însemnată a fost cea din anul 1898¹³⁸.

În mare, la atât se rezuma, în 1967, expertiza privitoare la istoria bisericii „Sf. Nicolae” din Holboca.

Importanța istorică și patrimonială a așezământului erau prinse în paginile inventarului finalizat în decembrie 1965. Șapte liste consacrau, parțial, destinul lăcașului în cursul ultimelor două veacuri. În cazul obiectelor prețioase, membrii comisiei atestau păstrarea a unsprezece odoare, toate din argint. Două mențiuni indicau, fără putință de tăgadă, că au fost găsite obiecte din aur sau platină. Atenți la orice amănunt, cei care înșiruiau respectivele piese au găsit de cuviință să transcrie și ceea ce era gravat pe unele odoare. Prin urmare, pe un chivot care cântărea două kilograme, donat de ctitor în 1805, se putea încă citi destul de clar: „Ia aminte Doamne de robul Tău, Nicolae Balș, și de soția și fii(i) lui”, pentru ca în partea inferioară să se observe o altă inscripție, de data aceasta în chirilică: „Reparat în anul 1889 de proprietarul moșiei Holboca, George Balș, fiul defuncților Panainte și Ruxanda Balș, născută Cantacuzino Pașcanu”¹³⁹. Pe o cruce cu picior, care cântărea 700 g, donație a ctitorului bisericii, se mai putea distinge încă: „Adu-ți aminte Doamne de robul Tău Nicolae Balș vornicul, 2 martie 1799”¹⁴⁰. Pe o altă cruce cu picior, de dimensiuni mai mici, având doar 300 g, se descifra, în litere chirilice: „Reparată în anul 1889 de proprietarul moșiei Holboca, George Balș, fiul defuncților Panainte și Ruxanda Balș, născută Cantacuzino”¹⁴¹. În această mențiune, de doar două rânduri, vedem mai mult decât o reconstituire istorică, fie ea parțială și ușor subiectivă. Sunt informații extrem de utile în studiile genealogice sau de prosopografie socială. La fel, pe un potir, în greutate de 700 g, era lizibilă, în limba greacă, inscripția: „Adu-ți aminte Doamne de robul Tău Nicolae și Manuil”¹⁴².

În dreptul cărților vechi de cult erau confirmate 46 de titluri, dintre care nouă culese în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, restul fiind publicate în curgerea secolului următor. Depozitate în dulapul din altar, majoritatea se prezentau în condiții precare, la unele volume lipsind pagini. Alături de acestea mai erau consemnate încă 102 titluri religioase, toate apărute după 1900, precum și numere din revistele teologice „Biserica Ortodoxă Română”, „Studii Teologice”, „Ortodoxia”, „Mitropolia Moldovei”, „Mitropolia Moldovei și Sucevei”. Această bibliotecă, în genul celor elogiate de intelectualii vremii drept *populare*, deținea și literatură laică, opere semnate de Mihail Sadoveanu, Nicolae Filimon, Liviu Rebreanu, Vasile Alecsandri, I. L. Caragiale, Barbu Ștefănescu Delavrancea, Duiliu Zamfirescu, Ion Ghica, Alexandru Vlahuță, F. M. Dostoievski, Ion Agârbiceanu, dar și numere din revistele literare „Viața românească” și „Iașul literar”.

Informațiile asumate de membrii „Comisiei de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului” erau confirmate de o altă procedură de inventariere, finalizată în anul 1977¹⁴³.

¹³⁷ Precizarea are darul de a descuraja orice încercare de creionare a unei monografii.

¹³⁸ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 99/1967, f. nenum.

¹³⁹ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁴² *Ibidem*, f. nenum.

¹⁴³ Vezi *ibidem*, dosar 114/1977.

Într-un raport din 25 martie 1971, preotul din parohia Holboca, V. Oarză, răspundea adresei nr. 14690, emisă din cancelaria mitropolitană. Își structura succinta dare de seamă, întinsă pe trei sferturi de pagină, în patru părți. Prima, și cea mai importantă, cuprindea un mic expozeu asupra așezământului. Astfel, el reitiera că

[...] biserica parohială Sf. Nicolae din satul și com. Holboca, municipiul Iași, construită în anul 1802 de către vornicul Nicolae Balș din piatră și cărămidă și acoperită cu tablă albă, este declarată monument istoric. Planul construcției este treflat, cu pridvor deschis, sprijinit pe stâlpi de zid. Turla cu clopotniță e construită pe naos și are acces printr-o scară interioară în spirală. În interior, pereții sunt simpli, iar plafonul este boltit în formă semisferică la mijloc. Cu ocazia restaurării din anul 1898 i s-au făcut cinci picturi murale de sfinți. În prezent, biserica se află în bună stare, fiind reparată în interior și în exterior în anul 1967. Pridvorul fiind deschis, face ca ploaia și zăpada să strice pereții la intrare, de aceea s-a întocmit un deviz pentru închiderea pridvorului printr-un geamlâc metalic în valoarea sumei de 3.400 lei – aprobat de Sf. Mitropolie cu același ordin¹⁴⁴.

Pentru timpurile care au urmat, nimic spectaculos nu mai este consemnat. Abia în ultimele două decenii biserica a devenit un permanent șantier, așteptând nu doar fondurile necesare, ci și proiectul, dar mai ales mâinile care să execute cu măiestrie lucrările aferente, conferindu-i trăinicia de altădată.

Astăzi, cu toate informațiile pe care le avem, prea puține și lapidare, putem spune că importanța bisericii din Holboca e dată nu doar de dimensiunea ei spirituală. Este un exemplu grăitor despre ceea ce a însemnat nevoia de ctitorire în cultura română. Păstrează, mai degrabă involuntar, memoria reprezentanților unei mari familii boierești, iar „numele lor stă scris mai în toate documentele țării între 1700 și 1860 ca mari fruntași ai țării; în protipendada țării, Bălșeștii ocupau locurile întâi ca vornici și logofeți”¹⁴⁵. Doar că, remarca subtil, dar plin de tâlc, același istoric, „averile mari, în moșii strânse pe numele lor, îi făceau să nu vadă vântul nou de primenire al statului românesc; unul la 1822, altul la 1857”¹⁴⁶.

III. Biserica Adormirea Maicii Domnului – Ruseni

În ceea ce privește satul Ruseni, împărțit în Rusenii Noi și Rusenii Vechi, legenda locului spune că ar fi fost înființat, cândva pe la 1700, de locuitori veniți din Rusia¹⁴⁷. După C. Chirița, biserica din Rusenii Vechi a fost zidită în piatră la 1780 de boierul Cananău. Alexandru Obreja arăta, la 1979, că așezământul își deschisese porțile încă din 1820¹⁴⁸. Diferența de datare, fix de patruzeci de ani, ilustrează cât de bine știută este istoria lăcașului.

Valorificând și expertiza toponimică oferită de Iorgu Iordan, într-un instrument de lucru apărut în 1963¹⁴⁹, Alexandru Obreja amenda o altă informație oferită de C. Chirița la 1888. Pribegii veniți din est nu mai erau ruși, ci ucraineni, așezați pe aceste meleaguri între 1710 și 1712, Iorgu Iordan combătând aserțiunea într-o elocventă notă de subsol.

Se mai cunoaște că, în partea nouă a Rusenilor, spre nord, „au fost descoperite fragmente ceramice de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua, Hallstatt-ul timpuriu

¹⁴⁴ *Ibidem*, dosar 85/1975, f. nenum.

¹⁴⁵ *Biserica Sf. Dimitrie (Balș)*, p. 15.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Dicționar geografic al județului Iași*, p. 197.

¹⁴⁸ Alexandru Obreja, *Dicționarul geografic al județului Iași*, Iași, Editura Junimea, 1979, p. 198.

¹⁴⁹ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei Române, 1963, p. 281-182.

și începutul epocii migrațiilor, sec. IV d.H.)”¹⁵⁰. Legende de locului păstrează încă informația conform căreia, în Rusenii Vechi, boierul Baluș¹⁵¹ ar fi organizat o tabără de voluntari dedicați cauzei eteriste.

Aceleași documente de arhivă, este adevărat, ulterioare evenimentelor relatate, reușesc să articuleze o expunere veridică, concentrată în jurul câtorva date și nume. Construirea bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din Rusenii Vechi, din cărămidă, a început în cursul anului 1780, fiind terminată în 1782, când s-a și sfințit¹⁵². Ctitorii lăcașului de cult sunt Ioniță Cananău și soția sa, Maria.

Într-un raport din 16 martie 1938, inginerul Vintilă Al. Măxinoiu îi aducea în discuție, ca fondatori, pe „Al. Cananău și soția sa Roxanda”¹⁵³. Fragilitatea memoriei publice, coroborată cu lipsa documentelor și a cercetărilor istorice, afectau binemeritele posterități ale adevăraților întemeietori.

Vreme de aproximativ opt decenii, zidirea nu a suportat intervenții semnificative. Abia în anul 1862, pe fondul unor deteriorări vizibile, au fost reparați pereții, s-a refăcut acoperișul bisericii, dar mai ales a fost construită clopotnița din lemn, costurile fiind acoperite din veniturile epitropiei mănăstirii Sf. Sava din Iași. Dar nu au fost suficienți doar acei bani, enoriașii donând și ajutând cu ce au considerat de cuviință, răspunzând unor nevoi urgente.

În acel context, dar mai ales ca urmare a dăruirii veșmintelor necesare ofierilor slujbelor, Grigore Bistrichi și soția lui, Vasilica, au fost trecuți, la rândul lor, printre ctitorii așezământului religios. Posibil ca un urmaș al acestora – dacă nu e doar o coincidență de nume –, Gheorghe Bistrichi, să ofere cu toată inima, în primăvara anului 1949, după lungi și greoaie demersuri, cerute de autoritățile statului, „13 prăjini teren loc de casă din vatra satului”¹⁵⁴. Și prin câte încercări a trebuit însă să treacă pentru o binefacere! Omul își manifestase intenția cedării respectivei suprafețe fără niciun cost, întâmpinând însă dificultăți insurmontabile la Ministerul Cultelor. Decidenții din centrala ministerială lăsau de înțeles nu doar că gestul în sine nu mai era tolerat în noul regim politic, dar și că procedura donației prezenta unele vulnerabilități legale. Astfel, se ajungea la stabilirea unui preț derizoriu, de 1.000 de lei, printr-un act „de veșnică vânzare”, evitându-se astfel atacarea lui prin tertipuri juridice, doar pentru ca săteanul să-și vadă împlinită dorința. Momentul merită a fi reținut pentru a înțelege mai bine ce a însemnat nu neapărat zidirea în sine ori relația directă cu preotul locului, ci trăirea în spiritul ortodoxiei și năzuința înfăptuirii binelui pentru niște oameni simpli ca țăranii din Rusenii Vechi.

Tot Vintilă Al. Măxinoiu, într-un memoriu întocmit și semnat la 14 mai 1940, menționa că „biserica Rusenii Vechi a fost împroprietărită după legea rurală (1864), în afară de terenurile de cultură, cu un loc de casă parohială în suprafață de 16 prăjini = 2.864 mp”¹⁵⁵. Mențiunea își are rostul ei, demonstrând că, din acest punct de vedere, lăcașul s-a bucurat de concursul autorităților locale pe parcursul veacului al XIX-lea. Înscrisuri din 1891 explică rezolvarea situației fără mari impedimente. Astfel, parohia din Rusenii Vechi primea 8 fâlcii și 40 prăjini „din fosta moșie a statului”¹⁵⁶, fiind un caz fericit în raport cu alte situații similare, nu doar din județul Iași, ci și din noua țară.

¹⁵⁰ Alexandru Obreja, *op. cit.*, p. 198.

¹⁵¹ Credem noi, încă o pervertire onomastică.

¹⁵² Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 1950/1967, f. nenum.

¹⁵³ Idem, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

¹⁵⁴ Idem, fond Inventare Parohii, dosar 695/1939-1951, f. nenum.

¹⁵⁵ *Ibidem*, dosar 433/1937-1951, f. nenum.

¹⁵⁶ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 49/1891, f. 54.

În alte sate, așezămintele nu primiseră terenurile stipulate la nivel principal¹⁵⁷, prin legea promovată de cabinetul Mihail Kogălniceanu, determinându-l pe mitropolitul Moldovei și Sucevei să intervină în dese rânduri la prefectura Iași, în speranța soluționării situației. Așa se întâmpla și în 1887, prin adresa nr. 1726, când erau înșiruite nu mai puțin de șaptesprezece parohii ce nu primiseră încă pământurile cuvenite. Iar cea din Holboca nu figura¹⁵⁸: iată un indiciu al normalității cotidiene și juridice în care subzista trăirea creștină în comuna menționată. O altă statistică făcută în același an, arăta că în Holboca și Rusenii Vechi slujeau câte un preot, neavând însă niciun diacon. Apărea însă, fără vreo altă lămurire, câte un ecleziarh¹⁵⁹.

La doar două decenii de la ampla renovare și completare a structurii zidirii din 1862, mai precis în 1883, interiorul așezământului era mistuit de flăcări, fiind distrusă și o parte din catapeteasmă. Constrânși de nefericita împrejurare, enoriașii, dar și arendașul moșiei, au adunat fondurile necesare pentru reparații¹⁶⁰. Doar că necazul s-a abătut și în vara anului următor, când la 3 iunie „incendiul a fost pe dinlăuntru”¹⁶¹.

Înștiințarea semnată de primarul N. Gheorghiu și trimisă protoiereului județului Iași, a doua zi, nu oferea amănunte suplimentare. Peste aproximativ o lună, în data de 5 august, primarul comunei Holboca dădea de știre că, din 13 august, „începe repararea bisericii din Ruseni”¹⁶². Un reprezentant al protoieriei era trimis la fața locului, întocmind raportul nr. 544/13 august 1884. Din discuțiile purtate cu localnicii afla că

[...] în arătata zi, pe la orele 7:10, au luat foc parte din pardoseala de pe jos, dinspre strana stângă, în apropiere de catapeteasmă, și au ars o parte din pardoseală, strana II pe care se țin cărțile. Trei cărți ce se aflau pe acea strană, precum și din catapeteasmă au ars, despre partea stângă un rând de icoane, iar biserica n-a suferit altă stricăciune decât că s-au afumat pe dinlăuntru de jos până sus la boltă și ferestrele s-au stricat cu ocazia stingerii focului. Cercetându-se din care cauză a provenit acest incendiu nu s-a putut afla nimic, decât se presupune că în acea zi slujind preotul Sf. Liturghie ar fi picat un muc de lumânare de pe sfeșnicul din partea stângă între dușumeaua de pe jos care era de scânduri și în de sară a izbucnit focul. Acum locuitorii poporâni bisericii din Ruseni vroiesc a repara stricăciunile ce s-au făcut cu ocazia incendiului și a tencui pereții pe dinlăuntru bisericii pentru care au și adunat materialul necesar¹⁶³.

Dincolo de informările seci, specifice schimburilor de adrese, întărite acum de precizia raportului scris de reprezentantul autorității bisericești, reținem voința sătenilor de a reface, implicit a păstra, una dintre zidurile emblematice pentru identitatea locală.

Din punct de vedere arhitectonic, biserica este în formă dreptunghiulară, cu absidele altarului în semicerc, la fel ca și peretele de apus. Biserica se compune din naos, pronaos și altar. Deasupra naosului se află clopotnița, bolta fiind semicirculară.

În același raport din 16 martie 1938, Vintilă Al. Măxinoiu adeverea că

¹⁵⁷ Legea generală nu stabilea cu exactitate criteriile de acordare a pământului, statul nedispunând în realitate de suprafețele invocate în prevederile juridice. Calcularea și atribuirea suprafețelor erau lăsate la dispoziția primăriilor, prea multe fiind în imposibilitatea de a găsi terenurile în cauză. Așa au apărut discuții și neînțelegeri fără de sfârșit, solicitările îndreptate către prefectură și mitropolie fiind depuse într-un ritm nedorit după 1864.

¹⁵⁸ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 111/1887, f. 2.

¹⁵⁹ *Ibidem*, dosar 113/1887, f. 18 v.

¹⁶⁰ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

¹⁶¹ SJANI, fond Mitropolia Moldovei și Sucevei, Protoieria Iași, dosar 1/882, f. 133.

¹⁶² *Ibidem*, f. 134.

¹⁶³ *Ibidem*, f. 135 r.-v.

[...] planul general al Bisericii este cruce dreaptă interior și exterior racordat la Miazăzi și Miazănoapte cu un arc de cerc format dintr-o singură navă spațioasă, lipsită de nartex. Poate fi clasată în rândul bisericilor sfinte fără stil. Corpul bisericii e zidit din cărămidă cu mortar și var și nisip, cu soclul de piatră, grosimea zidurile 0,65 m. Pereții drepecți și lipsiți de orice ornament. Intrarea în biserică se face prin partea dinspre Miazăzi, prin corpul clopotniței alăturat bisericii. Clopotnița este construită din lemn, cu un mic turnuleț, acoperișul de tablă neagră. Urcarea se face pe o scară de lemn situată în partea de Miazănoapte. În clopotnița sunt două clopote, unul mai mic, având înscris anul 1805, și altul mai mare, donat în 1923 de locuitorul Chirilă Apetrei¹⁶⁴.

Ușa de intrare în biserică înaltă de 2 m și lată de 1,10 m este din lemn de brad și dă direct în naos, care are o lungime de 10 m și o lățime de 6 m.

Lumina pătrunde în biserică prin patru ferestre, câte una pe părțile laterale, una la răsărit în altar și alta la apus în naos; toate au dimensiunile 0,80/1,50 și sunt prevăzute cu zăbrele de fier. Înălțimea bisericii 6,40 metri. Plafonul în arc pe cerc pe toată lungimea lucrat în rabit¹⁶⁵ și șlefuit cu mortar. Pardoseala din lemn. Despărțirea naosului de Sf. Altar se face printr-o catapeteasmă compusă din 5 rânduri de icoane. A doua încăpere o formează altarul de formă semicirculară, având o adâncime de 4,50 m și o lățime de 6 m, la Sfânta Proscomidie o nișă în perete¹⁶⁶.

Concentrându-și atenția asupra aspectelor artistice și zăbovind, cu privirea admirativă, asupra pereților interiori și exteriori ai bisericii, Vintilă Al. Măxinoiu considera nu doar nimerit, ci și important pentru oricine se arăta interesat de trecutul acelei construcții, să explice, într-un limbaj inteligibil, că

[...] biserica este lipsită de sculpturi și alte lucrări artistice. Catapeteasma din lemn de tei cu cinci rânduri de icoane, reprezentând diferiți sfinți și subiecte din Noul și Vechiul Testament, ușile împărătești frumos sculptate cu frunze și ramuri aurite având încrustate trei rânduri de icoane. Picturile din catapeteasmă sunt corect executate și bine conservate în marea lor majoritate, sunt vechi, făcute odată cu biserica. De remarcat Iconostasul Maicii Domnului, cu Domnul nostru Isus Hristos în brațe, frumos lucrat. Aureolele sunt făcute din aur și aplicate pe icoană. Se zice¹⁶⁷ că mai era împodobit și cu o salbă de aur care a fost furată. Jos are inscripția – Această Sfântă strană e plătită de Ion Ciocaida și soția sa Catrina în anul 1886¹⁶⁸, luna septembrie 6, spre veșnica pomenire. Sub inscripție se află icoana Bunei Vestiri. Picturile sunt foarte bine executate, autorul necunoscut. Zugrăvelile de pe pereți nu prezintă nici o importanță artistică, fiind executate de pictori de rând. De asemenea și zugrăvelile de pe plafon, deși mai noi, nu prezintă nici un interes, fiind executate de Emil Sachi Constantinescu în anul 1929 cu cheltuiala d-lui C. Harapciuc și soția sa Elena¹⁶⁹, și reprezintă Sfânta Treime și cei patru evangheliști. Două policandre de alamă ornează biserica, unul mare donat de T. și Ileana Hapciuc în anul 1929 și altul mai mic, datând din 1863¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Un alt nume ce nu merită uitat, ci, dimpotrivă, apreciat pentru gestul său.

¹⁶⁵ Plasă de sârmă galvanizată, cu ochiuri mari, folosită fie pentru fixarea tencuiei pe suprafața unor elemente de construcție la care aceasta aderă greu, fie pentru executarea unor ornamente.

¹⁶⁶ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

¹⁶⁷ Merită de remarcat cum Vintilă Al. Măxinoiu a aplecat urechea, a știut și a găsit timp să asculte poveștile oamenilor din sat.

¹⁶⁸ Mai putem înțelege din actul întocmit în primăvara lui 1938 cât de importantă era pentru comunitatea ortodoxă predispoziția spre *binele public* și cultivarea necesității și plăcerii *donăției*.

¹⁶⁹ Din astfel de acte aflăm sursa banilor folosiți în perioada interbelică, netrecuți nici în partea primăriei, nici în cea a parohiei.

¹⁷⁰ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

Asupra resurselor financiare necesare tuturor acestor intervenții, adresele și procesele-verbale elaborate, semnate și schimbate între primăria Holboca și Prefectura Județului Iași nu pomenesc, pentru anii 1921¹⁷¹, 1923¹⁷², 1927¹⁷³, 1930¹⁷⁴, de vreo sumă dedicată bisericii „Adormirea Maicii Domnului”.

Privitor la ceea ce Vintilă Al. Măxinoiu considera a fi arte minore, putem citi că

[...] în afară de obiectele sfinte obișnuite, relevăm pe acelea care prezintă un interes mai mare, deși nu au nici o importanță din punct de vedere artistic sau istoric. Două epitafe vechi din 1805, un sfânt Chivot din argint fără sculpturi deosebite, făcut cu osteneala preotului Gh. Călinescu; două *Evanghelii* vechi, legate frumos în argint și două legate în piele. Icoane, cărți și alte obiecte sfinte de o mai mică importanță, precum și două rânduri de veșminte preoțești în bună stare completează inventarul sfintei biserici¹⁷⁵.

Aceluiași Vintilă Al. Măxinoiu îi datorăm nu doar clarificări de specialitate, ci și inspirația de a prinde în darea de seamă și numele preoților care slujiseră de-a lungul vremii, încă de la ctitorire. Firește, nu este exhaustivă, cu atât mai puțin precisă în amănuntele atât de utile reconstituirii istoriografice. Salvează însă, de la o nedreaptă uitare, nume și ani, considerați de unii poate neimportanți.

Reprezentantul Mitropoliei accepta că

[...] nu avem o listă a preoților care au servit la această biserică. După datele ce avem, primul a fost părintele Constantin, a urmat acestuia preotul Teodor Iliescu, căsătorit cu fiica preotului Constantin, activând numai în biserica Ruseni, pensionar și încetat din viață la 1893. Succesorul acestuia a fost preotul I. Mânjescu, sub care s-a făcut unificarea parohiilor Holboca cu Ruseni, a servit până la anul 1915. După moartea preotului Mânjescu au condus vremelnice parohia câțiva călugări până la anul 1919, când a venit paroh preotul D. Călinescu, care a activat până la 1 martie 1937, când parohia s-a divizat în două, preotul D. Călinescu conducând parohia Holboca. La 25 aprilie 1937 a fost instalat preotul Al. Oarză ca paroh al parohiei Ruseni. Sfinția Sa este absolvent al Seminarului din Huși și licențiat al Facultății de Teologie din Chișinău.

De la înființare și până astăzi biserica a fost reparată¹⁷⁶ în mai multe rânduri. Prima dată la 1886 după incendiul suferit, sub îngrijirea pr. I. Mânjescu, când s-a adăugat și construit corpul clopotniței, s-a refăcut plafonul în arc de boltă, s-au curățat și adăugit noi picturi, s-au refăcut zidurile în interior și exterior, s-a acoperit cu tablă biserica, așternându-se tabla peste acoperișul vechi și șindrilă.

În bugetul întocmit pentru anul 1928, cel mai important capitol trecut la rubrica *cheltuieli* stipula „pentru reparat interiorul și exteriorul complet al bis. Ruseni: a) Materiale – 20.000 lei; b) Executare – 23.396”¹⁷⁷, reieșind un cost total de 43.396 de lei, bani justificați prin treizeci și trei de acte.

La 1929, sub îngrijirea pr. D. Călinescu, „s-au făcut reparații generale bisericii, la ziduri, acoperiri etc.”, bugetul așezământului alocând și 200 de lei „pictorului pentru

¹⁷¹ Vezi SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 41/1921.

¹⁷² Vezi *ibidem*, dosar 44/1923.

¹⁷³ Vezi *ibidem*, dosar 68/1927.

¹⁷⁴ Vezi *ibidem*, dosar 164/1930.

¹⁷⁵ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

¹⁷⁶ De remarcat atenția lui Vintilă Al. Măxinoiu în folosirea limbajului de specialitate. Nicăieri el nu pomeneste de *restaurare*, ci doar de *reparații*, stabilind astfel dimensiunea proiectelor și intențiilor de refacere și protejare a bisericii.

¹⁷⁷ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 428//1927-1940, f. nenum.

sculpturi, icoane”¹⁷⁸. În fine, la 1936, sub îngrijirea pr. Al. Oarză, s-au refăcut din nou toate ferestrele etc.”¹⁷⁹.

Raportul lui Vintilă Al. Măxinoiu nu excelează printr-o stilistică îmbietoare. Este, în schimb, poate cea mai detaliată prezentare a bisericii „Adormirea Maicii Domnului”, reușind să fixeze credibil starea în care se afla așezământul la aproape un veac și jumătate de la sfințire, dar și valorile patrimoniale aflate în interiorul lăcașului de cult.

Dosarele de arhivă păstrează și alte mărturii, disperate însă. Astfel, dintr-o adresă a lui Constantin Harapciuc, fost casier și epitrop al bisericii „Adormirea Maicii Domnului”, către mitropolitul Moldovei și Sucevei, într-o cauză care îl găsea în conflict cu preotul Oarză, reliefa că „am lucrat în calitate de casier al Comitetului pentru reparația Bisericii Ruseni, împreună cu fostul paroh, Pr. D. Călinescu, și am reparat radical atât pe dinăuntru, cât și pe dinafară Biserica”¹⁸⁰. Doar că lucrările nu s-au derulat constant. Bugetele parohiei pe anii 1937-1940 nu prevăd alocări cât de cât semnificative pentru desfășurarea lucrărilor necesare¹⁸¹. În 1939, administrația din Holboca prindea la capitolul cheltuieli extraordinare și suma de 8.000 de lei, reprezentând „ajutor reparat Biserica Ruseni”¹⁸².

Cercetările făcute la fața locului, precum și amintirile sătenilor, păstrează fragmentar o succintă cronologie a îndreptărilor, fasonărilor sau lucrărilor mai consistente întreprinse în perioada interbelică și în primii ani de după încheierea celei de-a doua conflagrații mondiale, pomenindu-i cu dreaptă măsură și recunoștință și pe preoții care s-au zbatut pentru salvarea edificiului de la o deteriorare ireversibilă. Se poate deduce că nu a fost vorba de schimbări majore în structura de rezistență, și nici de alterarea proiectului arhitectonic.

Astfel, s-a putut consemna într-un raport înaintat Arhiepiscopiei Iașilor că

Biserica s-a reparat radical în timpul preotului Călinescu Dumitru, dimpreună cu epitropia și consiliul. În 1938 s-a reparat iarăși, schimbându-i-se geamurile, tencuindu-se pe dinafară și înăuntru, împodobindu-se cu un rând de veșminte la stăruința preotului Oarză Alexandru cu epitropia și consiliul¹⁸³.

O constatare ulterioară, din 1940, reitere unele demersuri, „făcându-se scările de la intrare, trotuarul de jur împrejurul bisericii, vopsitul acoperișului la stăruința preotului Oarză Alexandru cu epitropii și consiliul”¹⁸⁴. Dar nu au fost mereu relații cordiale în parohia din Ruseni. La 1870 se isca un diferend, nu tocmai minor, între preotul din Ruseni, Toader Iliescu, și săteni¹⁸⁵. Cei din urmă îl acuzau de un comportament discreționar, incompatibil cu morala și statutul său social.

Astfel de neînțelegeri au persistat și în perioada interbelică. Atunci, enoriașii parohiei Ruseni se adresau, la 25 iunie 1937, mitropolitului Moldovei și Sucevei, arătând cum veniturile bisericii, obținute din arendarea celor șaptesprezece hectare au fost risipite de preoții V. Chirica și Dumitru Călinescu fără a prezenta și actele justificative. Dreptatea cerută de localnici nu l-a lăsat indiferent pe mitropolit, riscând ca nemulțumirea să

¹⁷⁸ *Ibidem*, dosar 429//1931-1936, f. nenum.

¹⁷⁹ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare, Județul Iași, dosar 694/1938, f. nenum.

¹⁸⁰ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 695/1939-1951, f. nenum.

¹⁸¹ *Vezi ibidem*, dosar 693/1937-1940.

¹⁸² SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 131/1939, f. 21.

¹⁸³ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 1950/1967, f. nenum.

¹⁸⁴ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁸⁵ SJANI, fond Mitropolia Moldovei și Sucevei, Protoieria, dosar 3/1870.

se transforme într-un adevărat scandal public. Prin ordinul nr. 6357/937, protoiereul D. Ciolacu era însărcinat să verifice chestiunile invocate. În consecință, la 2 august 1937, D. Ciolacu prezenta mitropolitului un raport lămuritor. Dacă, din punct de vedere birocratic, preotul din Ruseni avea actele în bună măsură în regulă, deși nu trimisese conturile de gestiune spre verificare la cancelaria mitropolitană, D. Ciolacu observa evidente neconcordanțe în gestiunea financiară. Sume de bani care trebuiau păstrate la biserică se găseau, cel puțin scriptic și în baza unor vorbe, la părintele Dumitru Călinescu, la epitropul Constantin Harapciuc, precum și la fostul cântăreț V. Despea.

Un motiv de îngrijorare și totodată de nemulțumire era lipsa sumei de 25.000 de lei, explicată de titularul parohiei prin neîncasarea arendelor din anii din urmă¹⁸⁶. Nu era deloc întâmplător că, în vara lui 1937, sătenii din Ruseni se adresau prefectului județului Iași, solicitându-i acoperirea, fie și parțială, a costurilor finalizării paraclisului de la cimitir, început „prin stăruința gospodarilor locului”¹⁸⁷. Banii pe care mizaseră cu doar câteva luni înainte dispăruseră.

La 1940, urmând aceeași procedură amintită și la „Sfântul Nicolae”, dedicată identificării monumentelor istorice și coordonată la nivel național de către Direcțiunea Administrației Locale din Ministerul de Interne, prin adresa nr. 1128 din 26 ianuarie 1940, se făcea referire la articolul 5 din Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice, publicată în „Monitorul Oficial”, nr. 82, din 29 iulie 1919. Lăcașul din Rusenii Vechi se va regăsi pe lista finală asumată de către liderii politici județeni la poziția nr. 78¹⁸⁸.

Schimbarea de regim politic survenită în deceniul al cincilea din veacul trecut a afectat, cel puțin în primii ani, bunul mers al lucrurilor în parohie. Balanța de venituri și cheltuieli aprobată de membrii Consiliului bisericesc încheia anul financiar 1848-1849 pe zero, „cu un venit de 9.000 și cheltuieli suma de 9.000 lei”¹⁸⁹. Spre diferență de alte vremuri, de această dată nu era trecut nimic în rubrica „Specificarea cheltuielilor” la punctul III.2 – Hramul bisericii. Fondurile lăcașului de cult erau asigurate doar din trei surse: venitul pangarului – 4.000 de lei, cutia milei – 2.760 de lei și vânzarea produselor agricole – 2.240 de lei.

Membrii aceleiași „Comisii de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului”, amintită și în cazul bisericii „Sf. Nicolae” din Holboca, zăboveau și la Ruseni. Evidențiind anumite aspecte legate de structura clădirii și a materialelor compozite, înaintau la 7 decembrie 1967, pe cale ierarhică, un proces-verbal întocmit în cinci exemplare, în parte lămuritor asupra trecutului și asupra însemnătății așezământului religios.

Nu era primul act de asemenea factură pus la dispoziția decidenților din Mitropolia Moldovei și Sucevei. Anual, erau înaintate pe cale administrativă câte un „inventar de averea bisericii”¹⁹⁰, scris de mână. La 1926, pe o pagină și jumătate, împărțit în 27 de poziții, putea fi cercetat patrimoniul bisericii „Adormirea Maicii Domnului”¹⁹¹. Menționările erau expuse succint, importanța istorică putând fi bănuită doar în valoarea de vechime, categorisită în mod excepțional la câteva obiecte. Un alt inventar, și mai scurt, era predat de parohul Alexandru Oarză la 31 martie 1941: cuprindea numai patruzeci și

¹⁸⁶ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 433/1937-1951, f. nenum.

¹⁸⁷ SJANI, fond Prefectura Iași, dosar 163/1937, f. 172.

¹⁸⁸ *Ibidem*, dosar 53/1940, f. 65v.

¹⁸⁹ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 697/1942-1949, f. nenum.

¹⁹⁰ *Ibidem*, dosar 431/1937-1943, f. nenum.

¹⁹¹ *Ibidem*, dosar 427/1927-1931, f. nenum.

șapte de obiecte¹⁹²; exceptând unele veșminte bisericești, considerate *uzate*, și un odor, ca fiind *vechi*, restul se prezentau în stare bună.

Membrii „Comisiei de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului” admiteau, în capitolul intitulat „Scurt istoric”, întins pe aproximativ o pagină: „caracteristici artistice deosebite în arhitectura bisericii nu sunt”¹⁹³. Remarcau însă că „biserica are pictura murală pe o treime de plafon, înfățișând Pantocratorul cu cei 4 evangheliști, făcută în ulei”¹⁹⁴. Sesizau însă valoarea istorică extraordinară a catapetesmei, prin prisma traversării a aproximativ două veacuri de la sfințire; precizau că aceasta „este foarte veche, se crede să fie făcută odată cu biserica”¹⁹⁵, completându-se că „pictura în ulei a icoanelor și a catapetesmei este de factură renaștere”¹⁹⁶⁺¹⁹⁷.

Alături de informațiile rânduite pe o coală de hârtie, membrii Comisiei întocmeau meticulos nu mai puțin de șapte liste de inventar, trecând toate obiectele aflate în proprietatea și grija bisericii „Adormirea Maicii Domnului”. În dreptul *Evangheliei* notau că „la cele patru colțuri ale tartajului are 4 iconițe, cei patru evangheliști, sculptură basorelief din argint, format colț”¹⁹⁸.

În cazul cărților, integral religioase, majoritatea din veacul al XIX-lea, procedura presupunea completarea mai multor rubrici privind materialul din care erau confecționate, anul apariției, starea de conservare, numele autorului, al donatorului, felul în care a fost prins volumul în fondurile așezământului, anul intrării în patrimoniul bisericii. Deși ar putea fi etichetate drept amănunte de prisos, consemnările membrilor comisiei ne ajută să refacem parțial soarta bisericii, dar mai ales să evidențiem un anume destin istoric.

Cercetarea actelor întocmite la 20 decembrie 1966 arătau, fără putință de tăgadă, că cea mai veche scriere religioasă păstrată în dulapurile așezământului era un *Apostol*, tipărit la 1747. Tot din veacul al XVIII-lea mai puteau fi răsfoite, cu mare atenție, din cauza stării precare de conservare, considerată pentru cele mai multe dintre lucrări drept *mediocră*, două *Evanghelii*, una culeasă la 1770, cealaltă la 1794, un *Ceaslov* de la 1750, precum și un *Penticostar* ieșit de sub matrițele tipografiei în 1797. Așadar, pentru un sat precum Rusenii Vechi, era un fond de carte veche ce merita atenția cuvenită. Reprezentanții „Comisiei de cercetare și inventariere a bunurilor cu valoare istorică și spirituală a poporului” nu au considerat utilă o minimă explicație privind împărțirea volumelor, care au fost argumentele pentru care au inserat, separat, o listă de doar cinci titluri, dedicată *cărților rare*. Anul apariției, toate după mijlocul veacului al XIX-lea, nu susține o atare clasificare.

În lista a treia erau trecute odoarele și obiectele de cult, marea lor majoritate fiind păstrate din momentul construirii bisericii, adică 1780. La fel ca și la volumele tipărite, constatările nu erau deloc optimiste, trecându-se, în rubrica dedicată stării de conservare, atât calitatea *rea*, cât și *mediocră*.

În lista de inventariere nr. 7, în josul celei de-a doua pagini, se preciza că lăcașul nu avea în păstrare manuscrise, documente istorice sau documente literare¹⁹⁹. Datele

¹⁹² *Ibidem*, dosar 696/1941-1945, f. nenum.

¹⁹³ *Ibidem*, dosar 1950/1967, f. nenum.

¹⁹⁴ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁹⁵ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁹⁶ Renascentistă, Renaștere.

¹⁹⁷ Arhiva Centrului Eparhial Iași, fond Inventare Parohii, dosar 1950/1967, f. nenum.

¹⁹⁸ *Ibidem*, f. nenum.

¹⁹⁹ *Ibidem*, f. nenum.

oferite în iarna lui 1966 erau confirmate de inventarierea din 1977²⁰⁰. De atunci nimic important nu s-a mai întâmplat în ambianța spirituală a parohiei Rusenii Vechi. Cel puțin așa ne lasă impresia înscrisurile consultate.

Cercetarea istoriei și demonstrarea cu bună credință și într-o manieră credibilă a valorii patrimoniale și istorice a celor două biserici, „Sfântul Nicolae” din Holboca și „Adormirea Maicii Domnului” din Rusenii Vechi, nu sunt doar niște demersuri anevoioase, dar și riscante prin căderea în mrejele presupuzițiilor și predispozițiilor; ca să nu mai vorbim despre depistarea dificilă, uneori cu șansă, a informațiilor menite să completeze informațiile laconice de până acum.

Admițând că cele două lăcașuri amintite nu fac parte din categoria așezămintelor reprezentative din cultura română, spunem doar că reconstituirea istoriei lor este nu doar o obligație morală, asumată cu bune și rele, ci și o oportunitate de a promova unele trăiri, credințe sau înțelepciuni discrete, dar și împliniri prin care putem susține o formă de patriotism elevat, distanțat de acele discursuri publice în care neamul românesc e capturat în hiperbole și metafore nu tocmai inspirate.

THE CHURCHES IN HOLBOCA AND RUSENII VECHI.
GLIMPSES OF SILENT PERIODS IN THE (NOT TOO FAR) PAST
(Summary)

Keywords: heritage, churches, narrativisation, local history, restorations.

Nowadays, in the lack of comprehensive and clarifying monographs, the historical reconstruction of the heritage value of the “Sfântul Nicolae” [Saint Nicholas] church in the commune of Holboca (Hulboca) and “Adormirea Maicii Domnului” [Dormition] in Rusenii (Rusânii) Vechi is like a puzzle with many pieces still missing. The pieces available – mainly the determination and confirmation of limit-setting decisions and statistical data, all somewhat irrelevant to this endeavour – are hard to arrange within a coherent, reliable, and informative story. The fact that it was close to the city of Iași focused attention towards the emblematic constructions erected in the old Moldavian city. Therefore, Nicolae Iorga saw in the former capital of the principality east of the “a church, the church of churches for our past”. The cliché – perpetuated in an insipid wooden language in Romanian culture – had unwanted consequences in the maintenance and cultivation of curiosities in local society. The two places of worship mentioned above may not included in the category of representative establishments in Romanian culture. However, the author believes that the reconstruction of their history and the inclusion into a seductive narrative are not only a moral obligation assumed with all the perks and downsides but also a suitable opportunity to promote experiences, beliefs, discrete wisdom and achievements supporting a form of elevated patriotism. The last is far from the public speeches and stances where the Romanian country and nation are encompassed by hyperbolae and metaphors, inadequate and uninspired simultaneously.

²⁰⁰ *Ibidem*, dosar 178/1977, f. nenum.

GHEORGHE CLIVETI*

NICOLAE IORGA ȘI ENUNȚUL „PROGRAMULUI SĂU DE MUNCĂ” PENTRU MAREA SINTEZĂ ISTORICĂ

S-ar putea mult sau îndelung discuta, pe de o parte, despre progresele operei istoriografice, de deja prestigiu savantic, a lui Iorga, ca din prodigioasa ei „luminare a curgerii îndătinatăi vieți umane” și prin angajarea/anunțarea de cărturar, cu ocazia *discursului de recepție* la Academie, din 1911, a „unui nou program de muncă”, menit sintezei, iar pe de altă parte, asupra „solicitării” aceleiași opere într-un „desăvârșirea idealului național”, încât să-și binemerite Uriașul efigia de „pontif al neamului său”. De altfel, cu aceeași ocazie a *discursului de recepție* academică, Iorga afirma că între „opera sa istorică” și „activitatea sa literară și politică” nu era „nicio deosebire de principiu și de tendințe”¹. Prima ediție de *Generalități cu privire la studiile istorice* (București, 1911), care-l impunea, „alături” de Xenopol, deși de o manieră mult diferită de cea a „fostului său profesor”, ca atât „gânditor” al domeniului de predilecție intelectuală, cât și autor de „scrieri”, la parametrii sintezei, despre „trecutul poporului românesc”. Sintezelor de *istorie literară* sau de *istorie*, în viziune prevalent *culturală*, i-au apropiat, precum umaniștilor de prin îndeosebi secolele XVI și XVII, renumele de *cărturar*. Se mângâia sufletește cu „dovezi ce dădea” și recunoașteri „ce primea” ca om al Literelor de *spirit universal*. Își etala, mai mereu cerbicos, „roadele” investigației și editării izvoarelor istorice, încât să i se „vadă” îndreptățirea de a conferi cu deosebire *sintezelor naționale* amploarea de neegalat. Volume din colecția *Hurmuzaki* și cadența editării celor de *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, precum și multe, foarte multe „publicații de materiale”, i-au tot „servit” într-o acea îndreptățire. *Istoria Bisericii românești* (2 volume, Vălenii de Munte, 1908 și 1909), *Istoria Armatei românești* (2 volume, Vălenii de Munte și București, 1910 și 1919), *Istoria comerțului românesc* (volumul I, Vălenii de Munte, 1915) etc., reprezentau, încă din „anii desăvârșirii crezului național”, sinteze „de ramuri”, ca „înaintemergătoare” celei mari de *Istoria Românilor*. Manuale ori „cărțile” intitulate când *Istoria Românilor*, când *Istoria Românilor pentru poporul românesc* (București, 1908 etc.) vădeau nu doar preocuparea de a-și cultiva „cetitorii”, ci și permanența „înfățișării de chestiuni” presupuse de realizarea „întregului viitoarei sinteze naționale”. Unor „chestiuni arzătoare” din anii premergători Războiului Întregirii, le-a consacrat abordări de ținută intelectuală superioară „cerințelor” ziaristicii sau ale discursului public, abordări sub titluri precum *Armenii și Românii: o paralelă istorică*

* Cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: gheorghecliveti@uaic.ro.

¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, cu introducere, note și comentarii de Andrei Pippidi, cu *Notă asupra ediției* de Victor Durnea, Iași/București, 1999, p. 102 și 106.

(București, 1913), *Istoria Evreilor în țerile noastre* (București, 1913), *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria* (2 volume, București, 1915...; și în franceză) etc.

Se mai învedera, la Iorga, și preocuparea, devenită „program de muncă”, pentru realizarea *sintezelor istorice naționale* din perspectiva celei *universale*. Precum în cazul *Istoriei Românilor*, și pentru cel al *Istoriei universale* a ținut „să dea examenul” temeiurilor ori reperelor geografice. De la *Chestiunea Rinului* (Vălenii de Munte, 1909) și *Chestiunea Dunării* (Vălenii de Munte, 1913) la *Chestiunea Mării Mediterane* (Vălenii de Munte, 1914) și *Chestia Oceanelor* (București, 1919) s-a relevat, la Iorga, prin „cărțile” astfel intitulate, considerarea unor „cursuri” sau „bazine” de apă ca „elemente geografice” care nu „au despărțit” și nici „n-au izolat”, ci doar „au marcat forme de viață omenească din întregul vieții omenirii”. Și tot prin „cărțile”, „broșuri”, articole sau conferințe, profesorul în definitiv de *Istorie Universală* al Universității bucureștene a considerat și „lanțuri” ori „masive” muntoase ca „temeiuri de viață omenească”, cu răsfrângeri dinspre „local” sau „zonal” spre „continental” și chiar „universal”. Așa încât, „elemente geografice”, între care, firește, și *continentale*, se tot „vedeau” ca „temeiuri” pentru „forme de viață” ale unui treptat conturabil „tablou al trecutului omenirii”. Cursurile universitare, manuale sau „cărțile”, sub titluri precum *Istoria Universală* (Vălenii de Munte, 1908), *Istoria lumii în vremile mai nouă* (Vălenii de Munte, 1911) etc., „spuneau” mult în sensul celor menționate și anticipau marea sinteză iorghiană de *istorie a umanității*. Și ca în cazul *sintezelor istorice naționale*, și pentru cel al *sintezelor universale*, „temeiurilor” și „formelor de viață omenească” le era mereu căutată, cu neobișnuitul aplomb iorghian, reflectarea, chiar esențialitatea *spirituală*. Un mare și de durată proiect intelectual, *Cărți reprezentative în viața omenirii* (vol. I, București, 1916, ediția a II-a, 1924, vol. II, 1928, vol. III, 1929, vol. IV, 1931, și vol. V, 1935), avea să tot ateste căutarea acelei reflectări. Iar acesteia i-au putut corespunde iorghian și „sfere” ori „areale” mai restrânse decât *omenirea*. Lui Iorga i-a și revenit poate cea mai impresionantă considerare a istoriceii presupunerii „a Occidentului și Orientului”, în esul *Der lateinischen Westen und der byzantinische Osten in ihren Wechselbeziehungen* (Berlin, 1909), unde „elemente” sau „forme” din *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (5 volume, Gotha, 1908-1913), în „lamprechtiana” serie *Geschichte der Europäischen Staaten*, sau volumele de *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle* (6 vol., Paris și București, 1899-1916), și-au putut avea, fie și după cât și cum „producțiile” editoriale sub atare mari titluri, erau, la 1909, finalizate ori „în lucru”, o expresivă asimilare unui amplu „tablou cultural”. Ca parcă descinderi dintr-un fie și încă doar virtual atare „tablou” sau poate spre a se regăsi într-o scrutată „integralitate”/„universalitate” a lui, a relevat Iorga prin, defel întâmplător, anii 1913-1920, două „arealuri” de specială semnificație, atunci, pentru români, unul „oriental” ori „balcanic”, după considerente geopolitice, iar celălalt de „latinătate”, spiritual definibil, cum învederau cărțile *România, vecinii săi și chestiunea Orientului* (Vălenii de Munte, 1912), *Istoria Statelor balcanice în epoca modernă* (Vălenii de Munte, 1913; și în franceză, București, 1914), *Relations latines de la famille royale roumaine* (Iași, 1917), *Le rôle des Roumains dans la latinité* (București, 1919; și în italiană, București, 1920). Iar ceea ce „arealic” se releva, în atare cărți, suscita, desigur, perspectiva „generală”, cum vedeau și iorghienele *Trei lecții de istorie despre însemnătatea Românilor în istoria universală* (Vălenii de Munte, 1912).

În cauză istoriografică, la Iorga, era, așadar, *perspectiva*, fie dinspre *universal* spre *național*, fie prin definibil *îndătinat românesc* întru scrutarea orizonturilor *vieții curente a omenirii*. Operante ori funcționale, pentru atare dublă perspectivă, puteau

fi repere de spațialitate/geografice, „forme” sau „elemente de viață omenească” de specific „local” și „oglinzirile”, altfel spus, expresiile de spiritualitate învderante de același specific, dar și mereu tendente să se asimileze „valorilor omenirii”. Iar deplin relevant, pentru cele menționate, a fost *discursul* iorghian *de recepție* la Academie, *Două concepții istorice*². După ce a invocat *menirea* Academiei de „a îmbogăți știința neamului nostru, dar nu mai puțin de a îndemna, judeca și răsplăti silințele culturale ale tuturor”, și *datoria* înaltului „așezământ al Țării” de a se mereu învrednici prin respectul „normei” că „într-un singur punct concepția despre știință nu se schimbă <...>, urmărirea dezinteresată a adevărului pe căi de metodă sigură și înfățișarea sistematică a rezultatelor ei”, academicul „primit” a căutat să-și lămurească prestigiosul auditoriu despre: firescul „schimbărilor” ori succesiunilor de *concepții* sau *perspective* ale *cunoașterii umane*; „învățătura” conform căreia „din ce câștigă o generație pentru știință <...> se păstrează o parte, alte studii înlăturând, fără milă, rezultatele greșite și păreri false”, un motiv de „mângâiere”, de partea celui „întrecut de neconținută emulație a lucrătorilor științifici”, mai putând ține de evidența că „greșelile, dacă nu toate greșelile, sunt fecunde, căci cu ele s-a trecut totuși de cunoștințele <înaintate> căpătate”, și că „vine o vreme când critica se oprește, mulțămită de ceea ce a putut isprăvi, și în urma ei nu rămâne ruina, ci piatră nouă, tare”; intensă „personalizare” a roadelor creativității și a faptelor „de eroism”, fiindcă „ceea ce rămâne legat de numele scriitorului, poetului, luptătorului e însăși esența ființei sale sufletești, pe care vremurile o vor vedea așa <...> cum fiecare <dintre ei> a lăsat-o să apară în opera de artă ori în tendințele luptei purtate și în caracterul ei moral”, încât „biografia lor <...> completează o fizionomie” și relevă „fericirea de după moarte”, pe când „modesta mulțămire a omului de știință, care a lucrat în afară de el însuși” nu poate suscita decât „o biografie pentru moralist”, spre înțelegerea „vieții” absorbite de preocuparea „de a se cunoaște și a se explica, din nestinsă pasiune de a se descoperi” prin „stăruință” și cu riguroasă „metodă”; destinul aparte al „istoricului vieții omenești”, ale cărui „idei” sunt „înainte de toate interpretările lui <...> asupra unor anume fapte sau grupe de fapte, asupra unei fărâmi de trecut”, însă după *concepția lui generală*, atîngătoare de *știința sa*, precum și de *sensul* atribuibil *domeniului mai vast*, absorbant de *studiile sale*; „*inteligențele*”, între istorici, „care lărgesc sau schimbă” *concepția* privind *natura științei* de a lor predilecție și *valoarea obiectului ei*, „prin talentul de scriitor unit cu însușirile filosofice ale spiritului”, de unde „să se vadă opere istorice mari”, învderante de „învierii trecutului” după parcă „viziune de poet” hărăzit „creării din rămășițele ei a vieții ce a fost”; „ființarea” de „școli istorice”, cu „răscoliri de idei” sau „înnoiri de ipoteze” ori „formule”, încât să fie „dusă mai departe știința”, precum la Lamprecht, care,

<...> dacă n-ar fi și unul din cei mai adânci înțelegători de suflute, din cei mai ageri descoperitori de tendinți sociale, dacă n-ar fi scris <...> acea mare istorie a poporului german, încă ar fi vrednic de cea mai deplină recunoștință pentru adâncile urme lăsate în metodica istorică și în ambiția cercetătorilor istorici prin îndrăzneța revoluție filosofică <...>, urmărind tipuri psiho-sociale neschimbate și sigure în dezvoltarea normală spre civilizație a oricărei națiuni;

„întâlnirea” și de acei istorici, mulți, ce „primesc, schimbându-le au ba, concepții mai vechi”, ei doar putând „avea sau ba cunoștința școlilor cărora aparțin”, urmându-le,

² *Ibidem*, p. 94-106.

după caz, „în calități ca și în răătăciri”, vădite de „opere” unde „se poate găsi o atmosferă morală”, interesantă „și prin ea însăși, și prin înrăuirile străine primite și oprite în ea”, însă „secătuită” de spirit „înnoitor”, creativ.

Cu o atât de parabolică și parcă înadins pedantă „precuvântare” la *discursul* său de *recepție*, Iorga a căutat să justifice abaterea formală de la „trebuința de a se ocupa <...>, după statute și după îndatorirea scrisă ce <i> s-a cerut, în dorința pioasă a Academiei de a se auzi comemorarea membrilor ei”, de „predecesorul academic”, Grigore Tocilescu. Iar în loc de a recurge, după respectivele „statute” și acea „îndatorire scrisă”, la date biografice, sub neapărat consemn elogiativ, și la enumerarea, cu îngroșare fie și „gratuită” de sublinieri valorice, a „scrierilor predecesorului”, s-a folosit de „ocazie” spre a se referi asupra „școlii romantice apusene, în stadiul ei când căuta să primească <...> noul criticism german”. În acel stadiu vedea pe „unul din cei din urmă reprezentanți la noi” ai menționatei „școli apusene”. A și considerat ca binecuvénindu-se *discursului* de *recepție* dezvăluirea motivării ei *istorice* și a felului, tot al ei, de a se reflecta *istoriografic*. „Școala” inexorabil „romantică” ar fi „plecat”, în Franța „și aiurea”, ca reacție „a popoarelor”, după „nevoi organice ale ființei lor” față de pericolul de a fi „strivite din partea imperiului universal, raționalist și absolut”, hipertrofiat prin Napoleon, de Revoluția insuflată de „filosofie abstractă”. Aspirante, fiecare, la „dezvoltare proprie”, popoarele, animate, conștient „au ba”, de idealul herderian de „spirit propriu” și orientate, în aceeași dilematică stare de „conștiență”, de fichteianele *discursuri asupra națiunii germane*, ar fi prins a-și invoca, pe întrecute sau care mai de care, „unitatea prin sânge și noblețea prin aptitudini moștenite”, cu „sarcină”, pentru „a dovedi” toate acestea, revenibilă istoricilor. În acea „sarcină” ar fi stat, de partea fiecărei „nații”, afirmarea „rezistenței, vigoriei luptătoare și energiei ei cuceritoare <și> calitatea personală a conducătorilor”, după „idei morale” filtrate de *dreptul natural*, prin secolul al XVIII-lea, dar și „vechi îndătinat”, mai și înaripate plutarhian, încât să se și arate fascinația italienilor pentru „Roma veche, eroică”; a francezilor pentru sorgintea lor galică, mai adâncă decât nimbul romanic; a rușilor pentru „slavizarea veregului întemeietor”; a bulgarilor pentru „darea sângelui slav străbunului lor turanic”, etc. Vocația „romantică”, pentru istorici, ar fi fost așa de „înălțătoare”, încât să se și „vadă” ei ca prevalent *moralisti*, cu privire la „nații și conducători”, dar și peste considerarea „adevăratei vieți culturale, a umilei acțiuni necontenite și obscure a mulțimilor, care nu numai că țineau pe umerii lor palate și temple”, ci, „lipsite fiind de *nume* și *fapte*”, îndurau „soarta” de a li se fi tăiat dreptul de „a călca”, prin vreunul de-al lor, „pragul unui Panteon”. În scrierea ei, istoria „romantică” vădea „o anume erudiție, venită tocmai din vremurile paradei de învățătură zădarnică a scolastice, când discuția filosofică, predica, opera literară, trebuiau să scoată la iveală cât mai puțin personalitatea (*i.e.* creativitatea) scriitorului și cât mai mult cunoștințele pe care acela și le câștigase, lecturile îndelungate pe care le făcuse”. Acea inițială „erudiție” ar fi fost umbră de Renaștere, care „aduse iarăși la lumină operele de armonie artistică, de formă plastică desăvârșită ale Antichității”, dar și îngăduise „patima imitării” acestora, fără să-i fi „trecut prin minte” cuiva să indice sursa antică a „logicii de fier” ori a „țesăturii gingașe de stil perfect”, încât să stingă „înflăcărarea” oricui de „a se mândri cu numărul autorilor din care și-ar fi înseilat arlechinada literară sau științifică”, la „modă” pe timpul veacurilor XVI și XVII și chiar al începutului de al XVIII-lea. „Falsa erudiție”, deja înrădăcinată, a putut supraviețui preocupărilor înadins calificate, încă de prin secolele XVII-XVIII, de „a se publica izvoare, aducându-se la cunoștința tuturor cronicile și documentele lăsate de Evul Mediu, așa de multă vreme desprețuit din lipsă de înțelegere pentru altceva decât

istoria sacră, istoria antică, istoria modernă”. Iar acea „lipsă de înțelegere” ar fi fost caucionată de înclinația „scriitorilor aceluși timp” spre „forma îngrijită, care să îndemne la cetit pe oricine din societatea bună a intelectualilor, sau spre ideea «filosofică», adică predica morală”. Mai grav a putut fi că „falsa erudiție” a ajuns să se acopere cu „pretenții” științifice, chiar enciclopedice, la istoricii de „școală romantică”, înfloritoare pe timpul primei părți de secol XIX, cu „prelungiri” ilustre, la noi, prin Hasdeu, și „discipolul său” Tocilescu; Hasdeu, „cel mai strălucit reprezentant” al ei și „al cărui spirit genial se formase în lumea rusească de la 1830, care reproducea în caricatură exagerările romantismului francez”, și-a făcut întâi „faima de slavist”, cu viaie „cunoștințe de etnografie și filologie”, amendante exceselor Școlii Ardelene și „iluțiilor de purificare lingvistică scumpe unui Laurian”, apoi și-a vădit talentul literar, însă, pentru istorie, și-a apropiat meteahna „largilor bande de note și citații în josul fiecărei pagini”, „critica istorică” fiindu-i mai curând „o pasiune” decât învedereare de riguroasă metodă și „ducându-l la înlocuirea unei prejudecăți printr-o iluzie, a unei tradiții printr-o fantazie, a unui adevăr admis printr-o viziune personală”, de unde și impresivitatea-i extraordinară asupra „spiritelor mai puțin înzestrate”, de „tipul” Tocilescu; acestuia i se puteau admite unele „contribuții istoriografice”, prin chiar mult discutabila *Dacia înainte de romani*, dar i se cuveneau și severe critici privindu-i „apucătura falsei erudiții”, însușită de la „mentorul său” Hasdeu, cu „note” a căror „prezență” pe mai fiecare pagină să fie „dovada de știință, iar numărul lor, măsura acelei științe”.

Stratagema *discursivă* de a se referi asupra „unei anume școli apusene romantice”, căreia-i asimila, „de la noi”, pe Hasdeu și Tocilescu, i-a folosit lui Iorga pentru a escamota „trebuința de a se ocupa”, după cuvenite „statute”, privind *recepția* academică, „de predecesorul său”, după ce, taman cu el, se confruntase la Universitate, Academie și, vituperant polemic, în presă. Aceeași stratagemă i-a impus însă, în chiar *discursul* său de *recepție* la Academie, să evidențieze surclasarea „școlii istorice romantice” de cea *critică*, mai nouă, din care să se arate îndeosebi pe sine ca făcând parte. A considerat, din însuși resortul primordial al profesiei sale, vechimea *criticii*, spre a face „înțeleasă” starea ei mai nouă:

Critica istorică și, ca și dânsa, orice fel de critică a existat de când cea dintâi minte omească isteată s-a oprit asupra lucrurilor și mărturiilor despre ele, osebînd, cu un sigur instinct sau printr-un șir de operații logice, conștiente, adevărul de minciună, faptul sigur de podoabele înșelătoare, cunoștința directă de ipotezele și închipuirile mai târzii. Totuși, în zădar s-ar căuta în trecutul istoriografiei acest termen de critică și mândria deosebită a cercetătorilor cari înțeleg a fi critici înainte de toate.

Ca istoric, așadar, Iorga invocă existența *criticii* „cu sigur instinct” înainte de „termenul” sau *cuvântul* care să o desemneze. Și într-un astfel de moment ce-i era „în fire și în convingere”, anume că mai înainte de „noțiuni ori termeni de filosofie abstractă”, de modernistă preferențialitate, s-au „îndătinat, prin vremi, elemente sau forme de frumusețe și adevăr”. Aprecia că, „terminologic, raționalist”, *critica* istorică a plecat în veacul al XVIII-lea, care văzu „învierea erudiției” mai ales „falsă” și, de aceea, suscitantă de a ei amendare, „din două motive”, cel puțin:

Pe de o parte, îndoiala filosofică a unui Bayle ori Voltaire, cari căutau să înlăture tot ce li se părea o momeală retorică ori poetică, menită să ascundă vederii faptele rele, de întunecare a minții ori de robire a trupului, pe care le-ar săvârși răutatea nestinsă a „tiranilor” și viclenia exploatare a „preoților”. Patriarhul filosofiei satirice și sarcastice, distrugătoare

a unor așezăminte pe care nu le putea înțelege în rostul lor istoric și în conveniența lor practică, era sigur că scrie o istorie universală critică în acel *Essai sur les mœurs*, care e mai puțin un început de istorie culturală decât un pamflet de propagandă. Pe de altă parte, un <Jean> Mabillon crea paleografia și critica textelor pentru a răspunde nevoii de a se alege între diplomele autentice și cele falsificate, care circulau deopotrivă înaintea tribunalelor timpului.

Dintre cele două „motive”, cel dintâi s-ar fi perimat, în iorghiană percepție, după care „critica libertății de spirit, a îndrăzelii în dubiu n-a făcut școală”, altfel spus, *critica istorică*, infuzată de „idei moderne, abstracte” sau de „spiritul Luminilor”, eminemamente raționalist, s-ar fi abătut de la menirea definibil *istoriografică*, fiindcă, animată de acel „spirit”,

Revoluția s-a desfășurat astfel, încât urmările atacurilor împotriva tuturor așezămintelor trecutului erau vizibile pentru oricine, strigate de revoltă și blăsteme indignate neauzindu-se în liniștitul laborator <unde> se câștiga cu metode sigure, în cercetări răbdătoare, cunoștința altor <trecute> timpuri.

Pe când, în aceeași percepție, „motivul” al doilea,

critica izvoarelor rămase, se dovedi, în marginile firești ce-i sunt puse și care o despart de superioara critică psihologică, rezervată numai câtorva din cei pe cari subiectele istorice îi interesează, de cel mai mare folos pentru înlăturarea nesfârșitelor greșeli, prejudecăți și iluzii care falsificau adevărul istoric, izvoarele plătuite înlăturându-se, cele autentice fură lămurite după cuviință și curățite de orice amestec turburător, o nouă interpretare li smulse tot ce puteau să dea.

Era, așadar, amendată *critic*, în iorghianul *discurs de recepție* academică, nu doar „școala romantică”, din care „răsăriră”, spre vertiginoasă, dar și calpă afirmare, Hasdeu și Tocilescu, ci și „istoria filosofică”, străbătută de „idei abstracte”, cu apetit „teoretic”, și asupra căreia „cărturarul neamului” și-a făcut, după propria-i spusă, „un obicei” sau „o normă” de recuzare ce-i încă vădea, la 1911, „sămănătorismul” și-i legitima „militantismul cultural, profetic național”. Momentul *discursului de recepție* la Academie i-a impus însă, după specială „trebuință”, să amendeze „punctual” o anumită denaturare a *criticii izvoarelor*, din dăinuitoare și „nenorocite” reflexe de „școală romantică, de falsă erudiție”:

Critica trebuie să se oprească îndată ce a găsit pământul bun pe care se poate clădi. A-l scormoni și pe acesta, a-l arunca în lături, a-l suptia astfel, nu înseamnă a da siguranță zidirii ce se va înălța pe urmă. Și sunt mulți cari nici n-ajung să puie pietrele, așa de mult îi pasionează jucăria cu sapa în adâncimile unde o mai mare pătrundere e numai o mai mare pierdere de timp. Dar „critica istorică” ajunsese o pasiune. <După Hasdeu>, spirite mai puți înzestrate decât al lui s-au simțit oprite prin mijloacele lor mai modeste de a-l urma pe un drum care-i ispitea totuși pe dâșii. Ca <Tocilescu>, ei eu păstrat din această tendință generală – pe care și în Apus, anumite școli istorice au exagerat-o în dauna siguranței ce se poate căpăta în studiile noastre, îndemnând astfel spiritele pătrunzătoare, cu dorința de a înnoi, spre construcții ingenioase și spre combinații zădarnice –, numai formele sistematice și meticuloase ale studiilor de izvoare, cu care cineva se putea mândri, ele fiind ultima formulă a științei.

„Reprezentant <...> al unei epoce nouă de metodă și cugetare, de construcție și de formă” pentru domeniul istoriei, Iorga a dat curs „datoriei sale” de a expune „audito-

riului academic”, *felul său* de a răspunde, cu necesară înfrânare a propriului „temperament de a amesteca vreo nuanță de ironie”, la întrebarea, *ce poate știința istorică?* Încredințat că „știința, dacă e bine îndrumată, înseamnă totdeauna o înălțare a punctului de vedere, o lărgire de orizont, o lămurire a zărilor”, refuza să admită „vreun merit” celui crezând „a vedea mai departe”, doar fiindcă „a venit mai târziu”, pe un anumit aliniament „științific” și fără a înțelege „ce-i îngăduie momentul cultural căruia-i aparține”, fiindu-i, de aceea, cam vanitos excesul de spirit critic, deoarece:

Oricine critică e dator a opune constatări și judecăți constatărilor și judecăților împotriva cărora se ridică. În cazul când el se supune unei direcții cunoscute, care a luptat și s-a afirmat luând în stăpânire întreg câmpul științei, nevoia acestor afirmări <de ridicare critică> e mai slabă. Când însă discuțiile de doctrină nu există – excepție făcând ingenioasele ipoteze și propuneri ale profesorului <...> A. D. Xenopol –, într-o literatură științifică tânără, lipsită încă de publicul bucuros de idei, care-i poate grăbi <aceia> dezvoltarea, când o nouă orientare se întrevede numai pe încetul din opera de analiză ori de sinteză istorică, e de nevoie a se stabili osebiri asupra cărora apoi alții sunt chemați să judece.

Iar spre „judecata altora”, impetuosul „primit academic” supunea, întâi, constatarea a trei „poziționări” de considerare a ceea ce *poate știința istorică*: pentru „unii” doar „să fixeze faptele, să caute legătura lor cea mai apropiată și mai vizibilă, oprind-o <astfel> la pragmatism, la organizarea elementară, anorganică a rezultatelor cercetării critice asupra izvoarelor”; pentru „alții, cari stau la celălalt capăt, ea trebuie să caute <...> legi generale, tipuri, adevăruri superioare, asemănătoare cu acelea din alte științe”; iar pentru „câtiva, la mijloc, ea caută numai a stabili linii generale în mediul faptelor, care rămân pentru sine, având dreptul de a rămâne ceea ce sunt și ceea ce înseamnă”; supunea, apoi, propria-i „poziționare” față de ceea ce-i era de înțeles „din multele discuții ce s-au purtat” și încă „se purtau”, la 1911, „dar mai ales din priveliștea marilor vieți naționale”, o „poziționare” de specială luare aminte, și aici:

Faptele nu există numai *pentru* ele și nu există numai *prin* ele; apariția lor se datorește unei acțiuni puternice, continue, adânci, care se vedește prin mijlocul lor; astfel faptele sunt doar manifestările acestor forțe mari, acestor factori hotărâtori, acestor dezvoltări stăpânitoare. Iar ideile, pe care ele le pot provoca, au desigur un foarte mare interes, câștigându-se astfel legi morale, legi psihologice <...> și legi sociologice. Dar ceea ce interesează în rândul întâi pe istoric e însăși manifestarea prin fenomene organice a factorilor acelora cari pleacă din viața economică, din viața culturală, din substratul material sau din atmosfera morală a unui popor. Și aceasta nu înseamnă alta decât că izvorul lor e în însăși energia primordială ori în energia câștigată a celui din popor.

Și de pe o atare „treaptă de poziționare”, prin considerarea „energiei primordiale” și a „energiei câștigate” din viața fiecărui *popor* și generatoare *de fapte* ori de chiar adevărată *istorie*, Iorga scruta „treapta” superioară, unde se vedeau

<...> popoarele ca atari, creațiuni necesare <...> și eterne, fiecare de sine și unul lucrând asupra celuilalt, dăruind, împrumutând, cucerind, supunându-se pe rând, într-o grandioasă luptă tăcută <și> care, în anume momente, nu fac decât să grăbească soluția dramei ce s-a desfășurat până atunci în adâncurile culturale ori economice ale rivalităților fatale dintre neamurile ce întrețin și înalță viața omenirii. Astfel, *popor* are astăzi <la 1911> cu totul alt înțeles decât odinioară. El nu e curat, unitar, <în sensul de omogen>, liniștit, sigur ca o stâncă de marmoră albă, în care nu pot pătrunde rădăcini și de pe care niciun vânt nu poate

culege praful călător spre alte locuri, ci *poporul*, unitate firească, are viața lui organică, asemenea cu viața individualităților ce trăiesc în lume. El crește prin ce câștigă din afară, se curăță, se înnoiește prin ce lasă din ființa sa într-o anume vreme, el moare și învie, îmbătrânește și se face tânăr, în fiecare clipă. Dar ceea ce-i hotărăște puterea și valoarea în lume e acea energie proprie, elementară, care determină puțința lui de a asimila, de a radia, și proporția în care părăsește elementele sale uzate.

Extraordinar, acest citat după iorghianul *discurs de recepție* la Academia Română, fiindcă relevă o anumită nuanțare a reconstituirii în frescă sau în „tablou cultural” a trecutului românesc și, prin corespunzătoare extensie, al omenirii. În „lecțiile” sale de până spre 1900, de „deschidere de curs” de *istorie* universală, Iorga invoca persistent „modelul” Ranke, după care, obiectul *istoriei* fiind „viața celor din trecutul omenesc”, *istoricul* o poate *reînvia* prin abilitățile lui profesionale de a o *cunoaște* retrospectiv, *așa cum a fost*, și „chemarea” sa de a-i împărtăși sufletește, mirific, *înțeleșurile*. Tânărul „profesor bucureștean” a tot *cuvântat*, de la Catedră, și *a notat*, în primele-i sinteze de *istorie literară*, articolele „date” de el îndeosebi revistei „Sămănătorul”, *Istoria românilor în chipuri și icoane, Geschichte des Rumänischen Volkes...*, că, sufletește, *istoricul* „retrăiește” trecutul, fiind, parcă coșbucian consonând, „suflet din sufletul” celor ce „au trăit, muncit, creat și luptat” înainte ca el, „chemat” și chiar „dator” să scrie „despre toate”. Nu i-a prea fost lui Iorga la îndemână să-și adecveze sinteza *Geschichte des Rumänischen Volkes...* exigențelor „lamprechtene” de relevare a „psihologiei comunitare a poporului român” de-a lungul trecutului și *in Rahmen seiner Staatsbildungen*. Istoriografic, a căutat să redea „forme” sau „elemente” de *viață* din trecutul românesc, revelatoare, prin ele însele, de „stări sufletești”, nu prea pliabile „legilor psihologice” și cu atât mai puțin celor „sociologice”. Iar despre inadecvența istoriografică a acelor „legi” și „a altora” a dat de înțeles și prin *discursul de recepție* la Academie. Numai că, în același discurs, *faptele*, neexistând, de-a lungul timpului „numai pentru ele” și nici „numai prin ele”, apăreau ca „manifestări ale unor forțe” generate de „energia primordială” ori de „energia câștigată” de fiecare *popor*; „viață organică” putea avea de aceea tot fiecare *popor*, iar din „energia” unuia sau a altuia dintre *popoare*, se releva, simbiotic, lucrarea *faptelor tuturor* întru *istoria universală*. Se făcea astfel „auzită și notată”, și „la noi”, dinspre un ilustru cărturar, teza *energetismului național*, vădibilă prin *voluntarism* tot național, străbătător „mesianic” de viață și de moarte. Or, prin așa ceva, *discursul de recepție* iorghian consona publicisticii unor Charles Mauras și Maurice Barres, din Franța, ori scrierii istoriei, la diapazonul dat de Heinrich von Treitschke, în Germania, tot și toate sub vibrant consemn de *nou naționalism*³. Ceea ce conta însă, pentru Iorga, în *discursul* său de *recepție* academică, era să evidențieze, cum numai el o putea face, „misiunea” istoricului de a înțelege și prezenta scriptic *integralitatea* perspectivei asupra trecutului omenesc:

A urmări toate aceste prefaceri, în care se cuprind oameni și fapte, care servesc numai spre a înțelege mai bine în exemple caracteristice și a păstra o mai clară amintire prin tipuri și evenimente caracterizate, aceasta e misiunea de astăzi a istoricului. Și atunci când ar vorbi de cea mai neînsemnată parte din materia sa, el va trebui să aibă starea de spirit a fiziologului, care și în cercetarea celui mai mărunț vas, a țesăturii celei mai banale are în mintea sa marele sistem de viață, solidar, unitar, din care aceste obiecte ale studiului său fac parte.

³ Vezi și Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. II, *Du XVIII-e siècle à nos jours*, Paris, 1975, p. 684-701; Johannes Wilms, *Nationalismus ohne Nation. Deutsche Geschichte von 1789 bis 1914*, Düsseldorf, 1983, p. 73-104.

Pentru istoricul cu o atare „misiune” definitorii puteau fi nu doar *metoda* și *concepția*, ci și, ori poate mai ales, *perspectiva de cunoaștere* a trecutului. Din mari opere de *sinteză istorică* de pe la începutul secolului al XX-lea și din cam întreaga curgere temporală a acestuia avea să tot răzbată înțelegerea *istoriei* ca îndeosebi *perspectivă* „de dorit” atotcuprinzătoare asupra trecutului omenirii. Și cu deosebire în studii privind „părți” ori aspecte ale acelui trecut, *istoria* se distingea și ca *memorie* doar omenește *transmisibilă*. Prin *discursul* său de *recepție academică*, Iorga s-a tot „văzut și ascultat” urcând de la *metoda* semnificând studiul izvoarelor și reconstituirea *faptelor* la *concepția* asupra acestora, spre a atinge culmea *perspectivei* ori *viziunii* atotcuprinzătoare, într-un „mare sistem de viață”, de ceea ce „a fost trecutul omenirii”. La el, acel „mare sistem” nu apărea, precum în *teoria* xenopoliană, ca *ideatic* esențialmente, ci, prin „forme de organică viață”, ca reflectant de „energie primordială și câștigată”, cu timpul de fiecare *popor*, „creațiune necesară și eternă”, dar și fatalmente înclinată spre „lucrare asupra altora”, încât toate să dea expresie de „integral tablou al trecutului umanității”. Pentru același Iorga,

<...> deosebirea între *istoria politică* și *istoria culturală* dispare <...>, când sentimentul unității subiectului și conștiința *datoriei* de a trata unitar lucruri care au o singură *energie generatoare* stăpânește pe istoric, nemaînfățișându-se, deci, capitole cu urmări la tron, lupte și urmări personale, de o parte, iar de o alta, listele de ranguri și lămuririle de viață, în care lucrurile curioase, colorate stăpânesc mai presus de orice;

prin „dispariția” respectivei „deosebiri”, „eroii, pe cari doar istoricii vechilor concepții și metode”, considerându-le excepționalitatea, „i-au izolat de ceilalți”, iar istorici „mai noi”, dintre, desigur, cei „sociologizanți”, tind „a se răzbuna asupra lor, lăsându-i să moară în cămările <...> fără ambrozia lor zilnică”, s-ar putea „vedea întorcându-se înapoi în mijlocul acelora cari i-au înălțat și pe cari i-au condus”; de asemenea, s-ar mai putea „vedea neagra gloată a celor mulți și mici” împreună cu „hlamida albă ori veșmântul de purpură”, după cum, „prin vremi”, s-au înșiruit „silința, munca, lupta, înaintarea, retragerea, răsărirea în lumină ori cufundarea în întunec a tuturor, unul condiționând pe celălalt, și acesta creând condiții nouă pentru munca tuturor, absolut solidară”. Era, firește, „vorba” despre *perspectiva* asupra „trecutului de viață organică omenească”, răzbatătoare, din impulsuri date de „energia primordială”, în „forme de integral tablou”. Iorga lua astfel distanță față de Xenopol, fără însă a-i rosti *in spe* numele celui urmând să-i dea *răspunsul* la *discursul de recepție academică*, prin considerarea „dispariției deosebirii între *istoria politică* și *istoria culturală*, știind bine, același Iorga, că „fostul său profesor ieșean” releva deosebirea calitativă între „faptele culturale”, determinante, și cele „politice”, determinate de cele dintâi. Pentru cel ce-și rostea, în 1911, acel discurs:

Istoria politică nu mai e un șir de biografii, o culegere de portrete dinastice, de vieți ale sfinților, de biografii literare și artistice, o descriere de solemnități ori o cronică de războaie, un catalog cronologic, un dicționar de notorietăți, un memorial diplomatic. Și nici istoria culturală nu mai corespunde cu învechita istorie de moravuri, care va trebui să dispară din studiile serioase, servind de acum înainte doar istoricilor literari de pagine senzaționale, cu savoare puținel cam pipărată prin scandale, și ea nu va fi numai un capitol superior al filologiei în sensul mai larg, modern al cuvântului, dând definiția exactă a lucrului după cercetarea deplină a cuvântului, pentru ca unul să treacă la dicționar și celălalt la catalog. Istoria forțelor naționale, a dezvoltării și înrăuririi lor, aceea le cuprinde deopotrivă și le unește pentru totdeauna.

Prin asemenea cuvinte și la o grăbită citire a lor, Iorga ar fi de considerat între premergătorii faimoasei *la nouvelle histoire*, care, sub impresia produsă de *l'école d'Annales*, în mai ales notă braudeleană, avea să focalizeze studiul istoriei asupra tematicii sociale economice, culturale etc., cu presupunerea marginalizării sau chiar „ducerii” spre inutilitate a celei politice, ca de „evenimentialitate implacabil superficial-agitatorică, lesne narativă”, inaptă pentru dezvăluiri de „fenomene, înțelesuri de lungă durată”⁴. Și Iorga amenda sau refuza *istoria politică scrisă* ca „un șir de biografii, o culegere de portrete dinastice <...>, o descriere de solemnități ori o cronică de războaie, un catalog cronologic” etc., însă nu și „elementele” ori „formele” de *istorie politică*, precum *personalitățile*, nu „eroizate”, ci *portretizate*, voievozii, curțile acestora, cu înalți clerici, legiști, sfetnici, viteji, cărturari... „Vedea” asemenea fenomene ca „organic împreunate” cu cele reprezentând „munca și cuminenția țărănimii”, rostuirea „cuvini-cioasă” a lucrătorilor, comercanților etc., într-un unic, integrator „tablou cultural de trecută viață, reînsuflețită de istoric”. Spre deosebire, spre exemplu, de Xenopol, nu „vedea” diferența de nivel ori de propensiune „serială” a factualității între *istoria culturală* și cea *politică*, ci le asimila „întregului organic al vieții omenești trecute” și mereu „reînviabilă” din resorturile unei „energii primordiale”, istoriografic, nu neapărat și științific, inteligibilă. Refuza, de aceea, și *istoria culturală* ca „de moravuri”, voltaireean rațională și străbătută inerent de „spirit ironic”, sau ca definiri etimologice, „de dicționar”. Și mai refuza, peste toate, *istoria*, implicit „formele” ei *culturale* și *politice*, ca guvernată ori determinată prin „legi” ori „explicată” în termeni exteriori firescului omenesc al *faptelor* ei, termeni furnizabili, deodată cu străine ei procedee metodologice, de sociologie, psihologie. De imaginat, în, desigur, spectru ipotetic, ar și putea fi „poziționarea” sa față de recenta, spre, la ori după anul 2000, *istorie culturală*, tranșant excluzantă de cea *politică*, nu prea convingător admitantă de doar fenomenologia colorată a *puterii* și decis direcționată spre studiul mentalităților, psihologiei colective, emoționalităților etc., mai tot și toate într-un registru metodologic și conceptual al științei de respectiv profil, psihologia, pusă să lămurească, prin chiar insuficiență de sine, „stări omenești trecute” ce și-au avut, fiecare, propriul *text*, suscitant doar el de adecvate, profesional *istoriografice* reconstituiri și interpretări. Și tot de imaginat ar mai putea fi „poziționarea” lui Iorga față de *istoria socială*, pretins *totală* în chiar virtutea paradoxalei ei înfățișări ca *sociologie retrospectivă*, în termeni încă de sonoritate marxistă. Cărturarul de la 1911 ilustra, prin *discursul* său *de recepție* academică, seniorialitatea *istoriei* ca de integrală și vibrantă cunoaștere a „trecutului vieții omenești etern curgătoare”, altfel spus, în devenire de sine. S-a și cuvenit respectivului discurs un „pasaj” unic, de inegalabilă relevanță, la întinderea cel puțin a întregii noastre istoriografii, pentru *perspectiva* simbiotic atotcuprinzătoare de *istorie națională* și *istorie universală*:

Și, iarăși, deosebirea <...> între istoria universală și istoria națională dispare, deosebire care e menită să rămână doar în osebirile pedante ei comode ale catedrelor istorice. Viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dănselle și înrăurind neconținut viața acestora. Fiecare nație e o energie având izvoarele și împrejurările ei deosebite, caracterul și misiunea ei specială. Dar niciuna din aceste energii nu se poate izola absolut pentru studiu și nu trebuie să fie izolată pentru acesta. Trăiesc <popoarele> doar în același aer și merg pe același pământ toate aceste râuri care își taie fiecare cursul lui; aceeași căldură și aceeași vânturi și aceeași ploi hotărâsc volumul lor de ape, aceleași

⁴ *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel, Paris, 1978, *passim*.

greutăți ale pământului au să le biruiască, săpând albi și îmblânzind stânca în prunduri, fărâmițând-o în nisipurile cu care se joacă. Și, curgând oricât de departe unul de altul, prin aceea că la rândul lor ele fac cerul senin și noros, ele deschid calea vânturilor, ele determină calitatea aerului, se înrăuresc astfel neconținut între sine. Istoria unui popor nu atinge astfel istoria celorlalte prin mențiuni fugare sau scurte capitole de influențe reciproce, ci se fixează și se păstrează în mediul firesc de universalitate umană, căruia îi aparține în cea mai superioară esență. Și istoria universală, la rândul ei, nu va mai fi o culegere de istorii naționale grupate după motive geografice și culturale, ci urmărirea acelor legături de cultură, de idei politice, de revărsări și cuceriri pe toate terenurile, de strămutări, transformări, potențări și slăbiri, care trebuie să fie singurul ei domeniu, și un domeniu atât de „științific”, atât de „filosofic”, încât nu mai lasă lângă sine loc pentru o știință ori o filosofie a istoriei, cu alți specialiști, cari nu cunosc, de cele mai multe ori, nu intimitatea învățătoare a studiilor istorice, dar nici măcar gradul de siguranță și de însemnătate la care au ajuns specialiștii <în acele studii>.

Se învedera, așadar, în iorghianul discurs, că *perspectiva istoriei universale* o solicita pe cea a *istoriei naționale*, exemplificată ca a românilor, ce să-și înalțe ori lărgească orizonturile, încât: istoria noastră să nu înceapă cu „întâiul descălecat” sau „de la Traian, colonizatorul Daciei”, ci prin referiri asupra „altor popoare, vechi, din care venim”; „prin cercetarea răbdătoare a paralelelor istorice de imigrare, de deznăționalizare, de strămutare culturală, se va urmări acel mare proces de romanizare a iliro-tracilor”; „se va înfățișa noua *Românie* transdanubiană, în luptă cu elenismul coastelor și cu sălbăticia năvălitoare a stepelor”, considerându-se „cum, și aici, un prisos de energie a silit mâna împăratului cuceritor <...> să ia în stăpânire malul stâng al Dunării, ca nouă provincie”; „se vor recunoaște”, apoi, „urmele civilizației superioare a Romei <...> în viața maselor adânci, care până astăzi”, la început de secol XX și, de înțeles, după aceea, „sunt stăpânite de ideile politice ale Imperiului etern”; în conflictele pentru „dominația politică unică” dintre Bizanț, Bulgaria și Serbia „bizantinizate”, rușii „converțiți la ideea imperială și la ortodoxie” și ungurii „căpătând din Orientul Constantinopolei, ca și din Apusul Europei, aceleași tendințe”, se va reconstitui „cadrul timpurilor celor mai ignorate din viața noastră națională” și se vor descoperi „urmele energiei poporului nostru”; „în tradițiile satelor” se vor identifica „acele cunoștințe prealabile, care vor umple lacuna considerabilă”, lăsată, pentru anume parte a trecutului nostru, de „izvoarele străine”, atunci, „lumea civilizată”; se va căuta, „în sutele de mii de documente” date de cancelariile domnești și care „trebuie centralizate, în originale sau în copii”, toate „clasate, cu adausul de repertorii genealogice și geografice”, încă de întocmit,

<...> tot materialul acelei culturi proprii, în care energia și inițiativa națiunii au știut să contopească într-un armonios, potrivit cu situația și aptitudinile noastre, caracterele civilizației occidentale cu ale celei orientale, ai cărei moștenitori legitimi și integrali am fost, păstrând în versiunea aceasta românească așezăminte și legi care nu se pot găsi în forme anterioare, după spulberarea arhivelor Bizanțului și ale țaratelor slave <...> sud-dunărene;

se va arăta cum „țerile noastre au ajuns centrul silinților spre cultură ale întregii lumi creștine”, încât, „trecându-se peste prejudecățile despre epoca fanariotă” și considerându-se valorile noastre, „prin vremi”, ca „de sinteză cu ale altora”, să se înțeleagă bine sau nuanțat „marele nostru rost de istorie universală”, vădit, din aproape, de „rolul de mijlocitori ai tendințelor culturale și politice apusene <...>, chemând astfel la libertate națională și independență <...> pe greci, pe sârbi, pe bulgari, pe albanezi”; se va recunoaște acel „rol de mijlocitori” nu atât de „idei abstracte, revoluționare”, cât de

„tendințe întru viață nouă”, cu însă „energie” dată ei de cea „veche, îndătinată”, încât „misiunea noastră actuală”, la început de secol XX, să se confirme, ca „treaptă” spre „rostituire universală”, prin acel „rol” de anvergură sud-est europeană, adică în partea „de Răsărit unde suntem și trebuie să se știe că suntem”; se va admite, de aceea, convenirea „unui institut de studii pentru Europa sud-orientală, aici, în București”, și care, „bine organizat și condus cum trebuie, putea fi, în ordinea științifică, întâia afirmare a drepturilor noastre”, mai și vădindu-și „un rol mai mare și mai firesc decât institutul analog, pe care inteligența miniștrilor austriaci a știut să-l dea Vienei”⁵.

Din *dublă perspectivă*, pentru istoricul român, fie cea a *istoriei universale*, cuprinzătoare de istoria „noastră”, pe prima-i treaptă, sud-est europeană, de „amestecare” de popoare distincte între ele, dar „chemate” spre *sinteză culturală*, fie cea a *istoriei naționale*, înălțată prin „rostul românesc în universalitate”, Iorga scruta calea optimă de cunoaștere a trecutului, asimilatorie critic de „demna seninătate care s-a numit «maiestatea istoriei»” și valorizantă diegetic, la cotă intelectuală superioară, de „inventare culturale” și „sistemul de înșirare a celor mai comune amănunte”. Era, în „viziunea sa”, o cale „de măreață luptă, sublimă, dramatică, impresionantă”, pentru „a se cuceri superiorul, durerosul ori triumfalul sens uman al istoriei”, încât „stilul istoricului să pornească din toată ființa lui mișcată și să poată atinge în cetitor toate notele suflători”, spre a imprima cunoașterii trecutului „formă nouă”, deosebită de cea „veche”, precum a „uriașelor simfonii wagneriene” de „muzica de salon a operelor veacului al XVIII-lea și muzica de sine stătătoare a lui Rossini”; în „forma nouă” de cunoaștere, menită „să redea răsunetul adânc al sufletului omenesc întreg”, însăși „morală istorică se schimbă”, de vreme ce

<...> virtuțile, moralitățile naționale se desfac din priveliștea grandioasă a încordărilor prin care un neam își cucerește, își păstrează, își mărește locul supt soare <...>, pentru a duce mai departe în menirea ei, desigur dumnezeiască, umanitatea însăși, nemaipunându-se ramura de palmier la mormintele celor cari s-au dovedit <doar> următori ai învățăturilor celor bune, ci se vor pregăti cununi murale pentru apărătorii de patrie și națiune, cununi triumfale pentru biruitori <...>;

și fiindcă „se încunună poporul însuși, pentru marile-i însușiri”, nimic nu l-ar putea „forma” mai bine decât „cunoașterea adevărată a întregului trecut omenesc”, nedeazăluibil doar „în solemne figuri convenționale ori în grupări estetice cu atitudinile eroice”, ci „în toată mărimea și mișelia, în toată valoarea pozitivă și în toate scăderile de slăbiciune ale lui”, ajungându-se astfel „pentru cel ce se pregătește la noua viață” să ia „învățătură” de la „traiul sutelor de generații” de până la „a sa”; simțind și urmând „chemarea vieții noi”, istoricul, precum odinioară geograful, nu mai poate „stătea în odaie <...>, ferindu-se de pătrunderea în alte domenii de specialitate”, ci să privească „în juru-i”, încât să răspundă „întrebărilor lumii”, din resort de *adevăr*, de larg orizont al cunoașterii:

Istoricul mărgenit între anume date și anume hotare va fi totdeauna un mai slab înțelegător al esenței lucrurilor ce e menit să înfățișeze decât acela care îndrăznește a privi în jurul său. Faptele istorice nu se reproduc niciodată întocmai, ci au o nouă nesfârșită <...>. Știința

⁵ De fapt un *Seminar* al Universității din Viena, *für Oestereuropäische Geschichte*, inaugurat la 1907, mai figurând, apoi, în 1909, „un proiect de a se înființa un Institut Balcanic la Istanbul”; vezi Andrei Pippidi, *Pour l'histoire du premier Institut des études sud-est européennes*, în *RESEE*, XVI, 1, 1978, p. 139-156; *apud* idem, *Comentarii și note la N. Iorga, Generalități...*, ediția cit., p. 354.

<în genere> nu ține samă de această originalitate fără sfârșit, n-o interesează. Pe când în studiile istorice, în care noi <oamenii> vorbim despre noi, această diversitate e tocmai ce ne atrage și ne mișcă. Dar liniile comune există, așa de limpezi, încât pot da, dacă nu *legi*, ca în alte domenii, <atunci> cel puțin *termini de comparație*, cari ajută nespus de mult opera de comprehensiune istorică. O năvălire se explică prin altă năvălire, o revoluție prin altă revoluție, un proces de corupție prin alt proces de corupție. Numai o largă orientare în tot câmpul vieții omenești trecute ține la îndemână exemplele lămuritoare. Dar cine o are la îndemână se poate apropia cu o mai mare încredere și de cele mai grele probleme, găsind *aiurea*, în experiența sa variată, elementele mijlocii pe care izvoarele nu le dau îndestulător și chiar nu sunt în stare să le dea.

De reținut, din *discursul* lui Iorga, pledoaria „primitului academic” pentru *istoria comparată*, despre a cărei concepție, cu adecvate implicații metodologice și desfășurări tematice avea să se discute mult, între specialiști, pe mai toată întinderea secolului XX și a chiar întâiului pătrar de secol XXI. Numai că, discuțiile respective s-au cam ancorat, adeseori exclusiv, dimensiunii exploratorii și factualic reconstitutive, intrinsecă „intimității studiilor istorice”, de care impresiv amintea și Iorga, însă nu ca absorbit îndestul și *istoriei istoriografiei*, dezbaterilor de atare profil. Ca urmare, *istoria comparată*, în propriul ei reflex *istoriografic*, nu prezintă încă, iorghian vorbind, „termini de comparație”, cu *literatura comparată*, mult decelată și valorizată, aceasta, din perspectiva *istoriei literare*. Și tot de reținut, din același maiestuos *discurs*, desprinderea iorghiană de „pozitivismul istoriografic rigid”, conform căruia „evenimentul” și-ar avea numai documentul ca „loc” sau „dovadă” de unde „să răsară”. Îndemnul aceluiași „academic primit” ca istoric „să găsească *aiurea*, în experiența sa variată, elementele mijlocii pe care izvoarele nu le dau”, „sună” amendant asupra faimosului *adagio* pozitivist, „*pas des documents, pas d'histoire*”, scandat de „corifeii școlii” de respectiv gen, Langlois și Seignobos⁶. Conform iorghianului îndemn, pentru istoric,

<...> studii de literatură, de artă, de filosofie, de economie sunt o neapărată necesitate, toate acestea nefiind, într-un anume sens, decât elemente prealabile pentru înțelegerea istorică deplină. Pregătirea enciclopedică nu e nicăieri o mai mare nevoie decât pentru istoricul vrednic de acest nume. Cum și-ar putea el da samă altfel de situațiile cele mai variate, care trebuie pătrunse pentru a se ajunge nu numai la o judecată, dar la acea legătură neapărată, care singură poate stabili unitatea istorică? Nu e o uzurpare îndrăznească, un cutezător asalt în casă străină cultivarea celorlalte domenii de știință, ci o datorie față de sine însuși.

Iorga lua, așadar, o înălțime de cugetare istorică, de *generalități* asupra domeniului, superioară celei la care se situau D. Onciul și I. Bogdan, „ceilalți doi” din ceea ce s-a considerat a fi „liga” ori „triada critică”. De altfel, „academicul onorat”, la 1911, avea să noteze memorialistic „faptul” că încă de prin 1905 acea „ligă” încetase să mai fie⁷. În „viziunea sa”, istoricul, tocmai fiindcă i-ar veni „să cultive celelalte domenii de știință”, poate scruta, din chiar „intimitatea” studiilor sale și nu „furat” de o „demnă seninătate”, adevărata „maiestate a istoriei”. I s-ar dezvălui, altfel spus, *centralitatea* domeniului său de predilecție între celelalte, îndeosebi *umaniste*. Și-ar putea urma, din *centralitatea* domeniului său, o sacră *datorie*, sub însă iorghian consemn, de parcă încă „sămănătoristă” ori *naționalistă*, la 1911, rezonanță:

⁶ Charles Langlois și Charles Seignobos, *Introduction to the Study of History*, New York, 1926, p. 17, 211.

⁷ N. Iorga, *O viață de om – așa cum a fost*, ediție de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, București, 1976, p. 268.

În literatură el va da sfaturi împotriva modei de orice fel, împotriva dezastruoaselor înfrâuriri străine, care substituie unei originalități neapărate palida icoană a lucrurilor ce nu pot trăi decât pe pământul lor, împotriva spiritului de castă literară, care desăvârșind forma până la echilibristică și bizarerie, ucide sufletul, fără de care o literatură nu există decât pentru <anume> inițiați și diletanți. El va atrage neconștient luarea aminte asupra adevărului elementar și hotărâtor, că literatura și arta, cu toată superioritatea lor, nu sunt decât manifestări ale vieții naționale, care trebuie hrănite neconștient din energia acestora și care trebuie să se întoarcă spre dânsa pentru a crește această energie. Și nimeni nu-l poate opri de a aminti la orice prilej că oricine înrăurește viața <...> are în același timp o sarcină morală pe care numai făcătorii de rele caută să o calce.

După ce supralicitează *dubla perspectivă*, a *istoriei universale* asupra celei *naționale* și a „rostuirii” *istoriei naționale* în cuprinsul *istoriei universale*, mai și „văzând” cum *istoriei* i se binecuvenea să asimileze din „celelalte domenii de știință” ceea ce conta pentru înflorirea propriului ei „domeniu” și să-și etaleze *centralitatea* față de îndeosebi „alte umanioare”, Iorga *dublu ipostazia* și *istoricul*, ca atât *specialist*, cât și *militant național*. Considera că, pentru istoric, „viața care se desfășoară e cel mai bun învățător” spre a desluși „viața a cărei desfășurare s-a isprăvit”; de asemenea, că „niciun izvor, din epocile cele mai fericite”, nu-i dădea „altceva decât note caracteristice, însușiri osebitoare, păreri individuale”, adică disparate, „despre sensul unui fenomen”, pentru a căruia reconstituire, „chemat” fiind, se putea „sluji”, cu precauțiunea dictată de „instinctul său” și întărită „printr-o școală bună”, de „paralele” sau „termini comparativi” furnizabili de „realitatea ce se frământă în jurul lui”, plină de „fapte bune și crime, revoluții și binefaceri pașnice, crize și soluții, triumfuri și catastrofe”; apoi, că până și *învățământul istoric* s-ar „îmbunătăți” prin „a pune sufletul tânăr în măsură să primească impresia faptelor înseși”, curente, „de care o fricoasă și neghioabă pedagogie îl ferește”; în fine, că tot el, *istoricul*, e dator să coboare în prezent”, dar și „să se vadă incapabil de a se impresiona de elementare patimi, excluzătoare ale rațiunii”, fiindcă numai lui i-a fost și-i este dat „să aducă între contemporanii săi o înțelegere mai largă, formată la lungă și vastă școală a întregii experiențe umane”, mereu „arătându-se”, tot el, „un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice și de clase, un predicator al solidarității de rasă și un descoperitor de ideale”. Și numai prin „chemarea” sau „datoria” de a răspunde unor atât de „înalte cerințe”, întrevedea cum *istoricul* își putea apropia luminoasa *efigie*, de „învățat al neamului”, și pe care „i-o descria” în cuvinte ca despre sine, de inegalabilă impresivitate:

Făcând parte dintr-un popor, înfățișându-i viața, încălzindu-se astfel de toate silințele și credințele cheltuite în cursul epocelor, mișcat de nesfârșitele suferințe prin care a trebuit să treacă neamul său pentru ca să ajungă până în timpul de față, având în sufletul său răsunetul tuturor triumfurilor și tuturor înfrângerilor câștigate și suferite în timp de secole, istoricul e un bătrân *prin experiență a nației sale*. Dacă nu-l întreabă alții, el e dator să vorbească, ținând la dispoziția contemporanilor învățători culesse în vastul câmp al trecutului studiabil.

Se tot „vedea” Iorga confesiv asupra „înțelesurilor” *istoriei* și a „învățăturilor” ei, ca din „chemare” sau „datorie” de *istoric*. Și „s-a văzut” astfel, din plin, la o *Conferință* ținută la Casa Școalelor, prin anul 1912, și intitulată *Nevoia înnoirii cunoștințelor istorice în învățământul secundar*⁸. A oferit, de fapt, atunci și acolo, o *lecție* ce ar putea

⁸ N. Iorga, *Generalități...*, ediția cit., p. 107-121.

fi și acum, la încheiere de prim sfert de secol XXI, de specială sau puternică referință despre *cunoașterea și predarea istoriei*; și-a demarat provocativ *conferința*, afirmând că prin „înnoirea cunoștințelor” nu înțelegea doar „partea materială” a domeniului, aceea de „date și nume”, ci și „concepția istorică însăși, filosofia istoriei <...>, nevoia de a-și înnoi un profesor, în orice grad de învățământ s-ar găsi, fundamental și neconținut”, ceea ce-i era, aceluia, „de știut” spre „luminarea învățăcelilor”; a exclus posibilitatea „de a se obiecta” că permanenta „nevoie de înnoire a cunoștințelor” ar privi „pe cercetătorul istoric”, mereu obligat „să controleze orizontul științific”, și nu „pe profesorul de istorie”, beneficiar sau utilizator pedagogic de ceea ce s-a reușit și se încerca „a se controla științific”; a amintit, spre a impresiona „oamenii de școală”, auditori ai *conferinței*, că „un mare filosof”, Schopenhauer, „avea oroarea filosofiei de Catedră” și pe care, „într-un moment de năcaz”, a tratat-o „cu multă severitate”; și a mai amintit și de „un american” dintre aceia „mergând totdeauna înaintea noastră în *îndrăzneala* transformării cunoștințelor omenești”, James T. Shotwell, pe numele său, cum s-a ajuns „a se ști”⁹, care, despre „sistemul vechi de disertații privitoare la nașterea cutărui suveran de rândul al treilea, la viața cutărui trecător ministru sau la împrejurările cutărelei lupte”, ar fi „zis” că, astfel înțeleasă, „istoria va ajunge o primejdie pentru spiritul uman”; sconta că, așa cum „în filosofia de Catedră era aproape biruit”, și pentru *istorie* „antagonismul” dintre „cugetarea neconținut înnoită prin elemente îngrămădite din toate părțile, prin curajul crescând în atacarea problemelor celor mari”, și „vechiul veșmânt” al cunoașterii trecutului, „cam îngust” ori „mărginit” la „detalii și teme mici”, avea să se stingă, „istoria de Catedră” urmând „să fie biruită de îndrăznețul spirit inovator”; compara, cu, desigur, efect de auditoriu, „înnoirea” implacabilă a „cunoștințelor” și soarta *cărții* despre care autorul însuși, „satisfăcut, îndată ce o vede la fereștile librăriilor”, își dă seama, „peste un timp”, că este „neizbutită” și încearcă, de aceea, o mereu „altă”, chiar și „convins” fiind de totuși „ceva bun” ce-i rostuieste și celei „crezute depășită” dăinuirea; „socotea” că și profesorul, „în orice grad de învățământ”, s-ar tot putea „înnoi” prin atât „lărgirea orizontului cunoștințelor”, cât și, poate mai ales, „refuzul” de a se lăsa „șablonizat” după „normele pedagogiei care se scrie în cărți” și „îndrăzneala” de a-și urma „chemarea măiestriei”, nescrisă „în nicio carte”, dar nutrită de „iubire”, continuată și mântuită „cu iubirea ce nu se învață în niciun seminar pedagogic”.

De la observații privind „eterna poveste”, aceea a dublei „rostituri a misiunii didactice”, anume, de „înnoire a cunoștințelor” și de „predare” a lor, pentru mai curând „învățătură” decât conformism „pedagogic” ori „educațional”, Iorga și-a dus *conferința* ținută la Casa Școalelor spre cota de sus a tematicii ei, aceea a *obiectului, concepției și metodei istoriei*; afirma că pentru „cea mai adâncă impresie <...> produsă sufletului prin înfățișarea vieții care a fost”, ar fi de pornit „drumul” de la muzee și arhive, pentru „a vedea și a auzi oamenii de odinioară și să atingem cu mâna realitatea sfântă” a celor „omenești”, de atunci; de asemenea, că, pe lângă „dovezi” sau chiar mai mult decât acestea, s-ar cuveni un mereu lărgit orizont de *lectură*, deoarece „noi căutăm pretutindeni viața, în micile ei amănunte” și, mai presus, în „înțelesurile” ei, adânc „îndătinate” și „organic” evoluante; apoi, că singura cuprindere a „vieții așa cum a fost” n-ar putea reveni decât *istoriei culturale*, de „nouă școală”:

S-a tot vorbit de istoria culturală. Mulți au crezut că nevoia de istorie culturală se satisface foarte ușor prin aceea că după istoria politică se pune și un capitol de „cultură” <...>. Ceea

⁹ William O. Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*, Boulder, 1973, p. 27; apud Andrei Pippidi, *Comentarii și note la N. Iorga, op. cit.*, ediția cit., p. 355.

ce odinioară se numea istorie culturală <...> era de multe ori cam așa ceva. Dar cu aceasta se strică și sentimentul de unitate a vieții, și de aceea – din fericire – nu oricine poate să încerce a scrie o istorie culturală. Căci au ajuns să se aristocratizeze, democratizându-se în altă privință, scrierile istorice <...>. În *această altă* istorie culturală <...> se va ajunge totuși din ce în ce mai mult la prezentarea, ca o singură viață, a lucrurilor petrecute odinioară. Nu prin elemente risipite <...> se mai înfățișează astăzi trecutul, care nu e decât altă viață, ci prin concepția unitară a istoriei, prin încercarea de a trezi în suflete viziunea întregă a lucrurilor care s-au petrecut cândva.

Pentru „concepția unitară a istoriei” validabilă ca a *istoriei culturale*, Iorga admitea importanța *informației* ce, după surse documentare mereu *noi*, „se îmbogățește și se rectifică”, însă supralicita valoric *tendința* „de reconstituire totală și de *reintegrare a vieții trecute*, pe care izvoarele o dau numai în icoane răzlețe, cu vaste lacune, tocmai unde am dori să știm”; cuvânta aluziv sau ironic, despre „un fost coleg de facultate” al său, se pare că Andrei Veress¹⁰, mult încercat, precum, am adăuga, și D. Onciul, de „religia” documentului:

Există o părere greșită, pe care o împărtășesc cei mai mulți dintre cei cari scriu istorie sau dintre cei cari judecă pe cei ce scriu istorie <...>. Știți că la noi e o mare rivalitate profesională între învățații cei mari: dacă unul e filosof, singura știință e filosofia; dacă unul e geograf, singura știință e geografia și așa mai departe. Revin la părerea <...> despre istorie că ea ar începe unde începe documentul și s-ar mântui unde se mântuie documentul <...>. Condică în față, condică în dos, sfoară la mijloc! Și de câte ori te amesteci în anumite domenii te întreabă <specialistul>: ai documentul? Poți răspunde: domnule, n-am; dar istoria, în modesta mea părere, se compune uneori poate numai din 20% document și 80% interpretare, adică, mai limpede: bun simț și logică, iar restul – poezie curată! Și iată de ce: nicio epocă nu se fixează ea însăși în documente ca să o cunoască urmașii. Când este documentul, el rămâne fiindcă s-a întâmplat să rămâie ori fiindcă a avut interes cineva să nu se distrugă; dar să se gândească o epocă astfel: vreau să fiu cunoscută de urmași și pentru aceasta scriu – așa ceva nu s-a întâmplat niciodată. Prin urmare, informația documentară este fatal incompletă <...>; nu putem fi mărgeniți noi, istoricii, la singura mărturisire directă a documentului <...>. Oamenii de odinioară, mai mult au mai puțin, aveau sentimentele și sistemul de cugetare pe care le avem noi. Și ce e documentul altceva decât rămășițe risipite dintr-o psihologie dispărută, dar cu puțință de reconstituit? Noi cunoaștem psihologia *noastră*, cunoaștem psihologia altora: dacă avem puțin simț istoric ne putem strămuta în starea de spirit a altor timpuri. Și avem atâtea mijloace de a rectifica ceea ce nu se potrivește cu psihologia din acele timpuri! <...> Și, întrebându-ne normele, totuși atât de sigure, ale logicei cugetării, simțirii, acțiunii omenești, avem dreptul să zicem că putem reconstitui cele ce au fost; avem dreptul de multe ori cu foarte puțină documentare, să suplinim de la noi și să suflăm apoi cu suflarea poeziei, care singură poate da viață, asupra fapturii de lut, care rămâne lut nesimțitor, oricât de perfect în forme, până vine această suflare de viață. Mulți fac, e drept, numai chipuri de lut, de se umplu acele muzee care sunt bibliotecile, și numai din când în când apare un Michelet ori un Carlyle care suflă asupra lor și trezește o mișcare atât de puternică, încât cel reprodus până atunci numai în înfățișarea lui exterioară învie acum, trăiește, umblă pe lumea aceasta.

Iată cum, la Casa Școalelor, Iorga-și sporea mai mult nuanțarea *noii concepții a istoriei*, ca a *sa*, decât vădise prin *discursul de recepție* academică, sus-prezentat. Cele două citate din *conferința* ținută formal pentru „slujitorii învățământului secundar” se

¹⁰ Cf. Andrei Pippidi, *op. cit.*, în loc. cit., p. 355.

relevau ca poate mai pline de *înțelesuri* decât alte texte ori „pasaje” de așa ceva ale cărturarului Iorga despre *concepția și metodologia istoriei*. Iar „corpolența” ambelor citate s-a impus, precum în cazul multor altora, tot iorghiene, ca de la sinea unui comentariu nutrit sau orientat de „note de lectură”, după parcă „procedeu” istoricilor și criticilor literari de a reda, nu atât spre „a-și argumenta”, cât pentru a-și plasa impresivitatea ori acuratețea „judecăților”, poezii, strofe de așa ceva, „pasaje” de proză, de chiar teatru, cu gând nemărturisit de ei, dar străveziu, că „spusele” lor mai curând tind spre sublimul creațiilor genuin beletristice decât îl ating, critic evaluativ. Este gândul ce poate inerent îl cam încearcă pe cel dedat lecturii și comentariului de iorghiene texte, de îndeosebi acelea privind *înțelesurile* ilustrului cărturar despre *menirea și cunoașterea istoriei*. Din *discursul de recepție* academică și *conferința* de la Casa Școalelor răzbătea mai clar decât prin anterioare „lecții de deschidere de curs universitar”, articole, studii sau introduceri/prefețe pentru cărți, „viziunea” integratoare sau *perspectiva* atotcuprinzătoare de *istoria culturală*. Iar spre a o și realiza, Iorga considera insuficiența *documentului* reductibil gnoseologic și axiologic la sine, precum și nivelul diegetic scăzut al „istoriei de erudiție”. Admitea, chiar profesa „nevoia” preluării și valorizării de istoric a „cunoștințelor” din alte domenii ale cunoașterii, îndeosebi umaniste; chiar exemplificând, admitea procedee de psihologie și sociologie sau principii ori „cunoștinți” de filosofie pentru integrala reconstituire a „vieții trecute omenești”, dar, din înseși resorturile unei „energii primordiale”, încă mereu curgătoare, încât istoricul, *sufletește* și *cugetativ*, să-i împărtășească înțelesurile, parcă re trăind-o sau, micheletian, carlylian, reînviind-o; refuza însă, din considerentul de a se preveni denaturarea a însuși *sensului istoric* de cunoaștere a trecutului umanității, „istoria psihologică”, „istoria sociologică” și, nu la urmă, „istoria filosofică”; altfel spus, refuza „turnarea” istoriei în „tiparele” oricărui dintre domeniile de respective genuri ale umanisticii; și-a nuanțat preocuparea de prevenire a denaturării cunoașterii *istorice* a trecutului și prin severa-i critică aplicată, la 1907, cărții lui Dumitru Drăghicescu, *Din psihologia poporului român*; iar la 1912, „în fața profesorimii de școală secundară”, s-a folosit „de ocazie” spre a disipa „semnele” după care era „văzut ca lamprechitian”, altfel spus, ca împărtășitor ori, mai grav, neînțelegător al „căii” de reconstituire „psihologă” a trecutului românesc:

Nu vreau să se creadă că sunt lamprechitian. Întâmplător, în cursul studiilor mele istorice, m-am întâlnit cu studiile marelui profesor german. Am cetit operele lui, dar ce am scris eu nu e condus de principiile de care se inspiră Lamprecht. Trăiește și în scrisesele mele modeste aceeași nevoie de prefacere a studiilor istorice, <nevoie> care trăiește în afirmațiile filosofice, nespuse mai energice, ale cugetătorului german; teoria lui Lamprecht, însă, mi se pare, cum li se pare multora, numai o concepție fecundă în interpretările pe care le provoacă, în direcțiile pe care le deschide, dar în severitatea ei dogmatică poate că e în stare să măgulească numai mândria descoperitorului. Lamprecht, în dezvoltarea omenirii, reface anumite fațe de tipism, de individualism etc., anumite faze sufletești elementare, care se observă la toate popoarele și care își găsesc explicația lor în însăși dezvoltarea sufletului omenesc de la copilărie până la maturitate. Foarte interesante lucruri, care însă poate că fac mai curând parte din psihologia înțeleasă în sensul cel mai vast, din psihologia oamenilor, a popoarelor, decât din studiul istoric propriu-zis.

Istoria culturală, așa cum o tot releva Iorga încă de prin 1901-1902, cu *Introducerea la Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* și „cărțulia” *Sate și preoți din Ardeal*, spre a-i da concisul înțeles inclus *conferinței* ținute de el, peste zece ani, „înaintea profesorimii de școală secundară”, flexibiliza *dubla sa perspectivă* istoriografică,

de *universalist* și *naționalist*, asupra „vieții trecute omenești”, reînviabile sufletește și cognitiv de istoricii „chemați” întru așa ceva. Atare perspectivă se plia, geografic și cultural, „trecutului omenirii întregi”, anumitor „areale”, de la cele „zonale” ori continentale, la cele naționale, chiar provinciale. Se mai plia, temporal și cultural, decursului „întreg” al aceluiași trecut, dar și oricărei „epoci” ori „perioade”, câtorva ani, câte unuia și chiar „segmentelor” mai scurte de atât. Ceea ce conta era ca, „după loc și timp”, mai fiecă ar fi „de cunoscut” să se regăsească „într-un tablou cultural”, unde să-și afle „însuflețită” relevanță „forme” atât *de sinteză*, cât și de spectru *particularizant*. Profesa, așadar, reconstituirea „trecutului omenesc”, la scară *universală* ori *națională*, în *frescă* *vivantă*, deosebit de expresivă sau doar impresivă. Uluitoarea-i flexibilitate *de perspectivă* permitea să-și orienteze „scrisele” și după „cerințe de moment”, nu neapărat politice. În anul 1912, pe motiv că „împrejurările de la hotarele noastre se schimbă cu desăvârșire”, s-a simțit „chemat” ori „sub datorie” de a da cuvânt cărturăresc unei „lecții de deschidere” intitulată *Necesitatea studiului istoriei statelor balcanice*¹¹. După ce, prin cartea „de succes” *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), căutase, într-un *prolog la cucerirea Constantinopolului de turci*, să impună circuitului istoriografic *universal* admiterea continuității „formelor culturale bizantine sub otomani”, ca *Bizanț după Bizanț*, cum avea „să sune” una din celebrele sale sintagme cărturărești, deschidea pe timpul anilor 1912-1913, atent la cursul „împrejurărilor conflictului balcanic” și cu deja proprii „aduceri de probe”, dezbaterile de specialitate despre „o veche și înnoibilă sinteză istorică sud-est europeană”, unde românii, „rostuiți” de încă „strămoșii lor traco-daci”, și-au avut și puteau avea „un rol capital”. Cuvânta, de altfel, în „lecția de deschidere” din 1912, cu subliniere imprimată formei ei publicate, că:

Și cine știe până unde și cu ce urmări ar fi putut înainta vechea penetrație românească în Balcani! Și, în această expansiune națională, ca și în primirea și răpedea confundare cu noi a elementelor creștine refugiate de dincolo de Dunăre, pe care le-am contopit neconținut, fără a da în schimb elemente românești nimănui, eram ajutați esențial de o *veche comunitate carpato-balcanică, din care făceam parte și noi și care, sub o formă ori sub alta, s-a păstrat fără întrerupere și până ieri, așa încât e relativ ușoară refacerea ei în forma corespunzătoare timpului* <...>. Dar și alte motive se adaugă pentru a face din cercetarea acestei lumi întregi o *necesitate de neînlăturat pentru înțelegerea adevărată a propriei noastre vieți naționale*. Am adăpostit, cum se va vedea, timp de cinci sute de ani, toată viața religioasă superioară, toată viața culturală a popoarelor de peste Dunăre. Bizanțul grec și Bizanțul slav derivat au trăit astfel încă o jumătate de mie de ani la noi și prin noi, dacă nu și pentru noi, cari, cu altă atmosferă culturală, puteam ajunge mai sus și mai departe. Dar, pe urmă, când puterea de viață a Orientului cultural s-a stins cu totul, rămânând numai goale forme moarte, când ideile Apusului au trebuit să răzbată pentru a vivifica popoarele carpato-balcanice, prin noi s-a primit acest impuls, prin noi s-au transmis formele noi, prielnice ivirii mai târzii a fondului moral care le produsese la origine.

În „vâltoarea conflictului balcanic”, din anii 1912-1913, Iorga „s-a văzut” implicat prin „scrieri” de istoric, ziaristică și acte publice, inclusiv de participare la „cursul evenimential”. Volume noi de *Geschichte des Osmanischen Reiches* (V, Gotha, 1913) sau de *Notes et extraits pour servir à l'histoire de la croisade* i-au consolidat, deodată cu cărțile *Chestiunea Dunării* și *Chestiunea Mării Mediterane*, faima, recunoscută, de altfel, și „peste hotare”, de specialist „bine documentat” asupra „chestiunii orientale”, implicantă și de cele naționale, din îndeosebi sud-estul european. Relevante i-au putut fi,

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, ediția cit., p. 122-125.

în sensul posturii sale de atare specialist, „scrierile” *România, vecinii săi și chestiunea Orientului* (Vălenii de Munte, 1913, versiune concomitentă și în franceză), *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani* (București, 1913, versiune, de asemenea, și în franceză), *Acțiunea militară a românilor* (Vălenii de Munte, 1913) și „notele jurnaliere” *Acțiunea militară a României. În Bulgaria, cu ostașii noștri* (București, 1914). Perspectiva sintezei și-a vădit-o cu *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*; cartea „privea” timpurile de la „căderea statelor creștine din Balcani” și a Constantinopolului „supt stăpânirea turcească” și până la pacea „găzduită” de capitala României „spre a se pune capăt” unui „conflict” care a „însângerat” vreme de doi ani, 1912-1913, sud-estul european; primul capitol al cărții, intitulat *Necesitatea studiului istoriei statelor balcanice*, reda, prin formă și conținut, „lecția de deschidere de curs” din 1912, sus-comentată, cu nuanța de noutate dată de „îndemnarea” românilor pentru „o conștiință publică” viguroasă, încât să determine „desfacerea noastră de alianțe costisitoare și primejdioase <...> și apropierea de statele balcanice”; *perspectiva istoriei culturale* s-a binecuvănit mai ales pentru secolele XV-XVII, când Principatele Române au semnificat centrul de „învrednicire a vieții religioase a creștinilor balcanici”; acelei „învredniciri” i-a sporit semnificația *culturală* în „cărțile” sau „broșuri”, precum *Două tradiții istorice în Balcani, a Italiei și a Românilor* (București, 1913) sau *Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre* (București, 1914); capitole din *Istoria statelor balcanice...* relevau „adevărul” că impetuoasa „creștere” a puterii Rusiei, încă de prin secolul al XVII-lea, avea să provoace serios, chiar „să umbrească” rolul „țerilor noastre” pentru „viața religioasă” și începuturile acțiunilor emancipatorii ale „popoarelor balcanice”; „intermedierea” de români a „influenței Apusului” asupra emancipării „balcanicilor”, a căror „îndătinată solidaritate” avea să se fragmenteze odată cu „formarea” statelor moderne, naționale, apărea ca „indiscutabilă” până când puterilor occidentale le-a revenit rolul să contracareze ofensiva rusă „spre Constantinopol și Strămtori”; în acțiunile emancipatorii ale „balcanicilor” și întemeierile de state naționale ale acestora, din „timpurile mai noi”, deschise, la 1804, de sârbi, și marcate de revoluții, crize „zonale” sau de anvergură internațională, „se vedeau”, pe întinderi de capitole ale cărții, „transformări de viață istorică”, dar și acumulări de „interese” tensionate ce aveau „să ducă” și spre „conflictul” din anii 1912-1913.

O ocazie de cea mai înaltă semnificație pentru ca Iorga să-și facă „știută în fața specialiștilor străini” *perspectiva sa*, de *culturală* cuprindere a *istoriei universale* în descrescătoare „trepte” sau „faze”, de la cele „zonale” ori „continentale” la cele „naționale”, ca însă dintr-un „întreg al trecutului vieții umanității”, a fost cea a Congresului Internațional de Științe Istorice, „găzduit” de Londra prin aprilie 1913; Iorga a fost invitat, în ianuarie, anul menționat, să participe la „ilustra reuniune a istoricilor”; o problemă pentru a-și „înfăptui” participarea era aceea a călătoriei convenabile cu trenul, prin străbateri de teritorii austro-ungare, unde, încă de pe la 1909, „reclamat” de guvernatorul Bucovinei oficialităților guvernamentale ale Dublei Monarhii, purta „stigma” de expulzabil; a fost nevoie de diligențe guvernamentale române „pe lângă” Legația Austro-Ungariei la București, de unde prințul Fürstenberg, ministru plenipotențiar și trimis extraordinar „cezaro-crăiesc”, a solicitat formal Externelor vieneze și a obținut „de acolo” admisiunea călătoriei profesorului Iorga „pe teritoriile Imperiului”, fără clară explicitare diplomatică dacă atare expresie privea și Regatul Ungariei¹²; refuzând să se

¹² Cornelia Bodea și Radu Ștefan Vergatti, *Nicolae Iorga în arhivele vieneze și ale Siguranței regale (1903-1914)*, București, 2012, p. 213 (Fürstenberg c. Ministerul de Externe al Austro-Ungariei, telegramă, București, 18 martie 1913), 214 (Ministerul de Externe din Viena c. prințul Fürstenberg la București, 21 martie

conformeze „sugestiei” de a solicita personal guvernului Ungariei „permisiunea de călătorie prin Budapesta”, Iorga avea să ia, în 16/29 martie 1913, ruta Polonia – Germania – Belgia – Franța spre Londra, cu „halte” la Berlin, Köln, Bruxelles, Paris; la Congresul Internațional a susținut două magistrale comunicări, una, *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen-Age*, pe 25 martie/7 aprilie, în Sala de la Royal Society Burlington House, iar cealaltă, *La survivance byzantine dans les pays roumains*, în zi de 26 martie/8 aprilie¹³; de la istorici „de renume”, precum Karl Lamprecht, Henri Hauser, Gioacchino Volpe, care i-au bine apreciat comunicările, și îndeosebi dinspre *staff*-ul Congresului, a reținut că participarea sa la „înaltul for științific” s-a confruntat și cu „o altă problemă” decât cea a permisiunii de a străbate „spre Londra” și teritorii ale Austro-Ungariei; a fost, aceasta a doua, problema de a fi participat la Congres cu titlul de prestigiu personal sau ca reprezentant formal desemnat al României; după cum și-a notat¹⁴, s-a sesizat asupra unei atare probleme când i s-a „explicat” că, nefiind „reprezentant al României”, n-ar fi acces pe vreo poziție, la măcar nivelul unei anume secții, de președinte ori secretar:

Când s-a ținut la Londra cel dintâi Congres de Istorie la care am fost trimes – „trimes” e <...> un fel de a vorbi –, și fusesem invitat pentru secția de Bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secțiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca reprezentant al Facultății și pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitația adresată Statului Român. Crezând că e din însărcinarea lui Maiorescu, m-am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc. Discuția a fost din cele mai interesante:

– Dumneata trimes al României? Da? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poți merge pentru Universitatea din București, iar altul, Xenopolu de pildă, pentru cea din Iași. Dar pentru România!...

– Atunci nu voi merge.

– Cum poștești.

<...> A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toți acești oameni cari nu fac decât să fabrice dușmani:

– Vei merge la Londra ca reprezentant al României.

– Ca reprezentant oficial?

– Da.

<...> La Londra am fost primit peste așteptările mele. Dacă, în secții unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mâncase jumătatea de oră, în secția de Bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată prețuirea *tânărului* care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus (*imponiert*) așa de mult”. Dar, pe când toate țările își aveau președinți, secretari, România rămăsese fără. Nu știam obiceiurile, și n-am întrebat. Dar, când, în Casa din Cromwell Place, înaintea căminului, vorbeam cu N. Mișu, ministrul nostru <la Londra>, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine, <primind răspunsul>:

– Cum, nu știi? Dar dumneata *n-ai* fost reprezentantul României!

<...> Iar, la Cameră, Maiorescu <prim-ministru>, care primise elogiosul <despre Iorga> raport al lui Mișu, îmi întindea o mână <ca> de francă prietenie cu cuvintele:

– *Eh, collega! Tout est bien qui finit bien!* Oh, ce e viața, cetitorule, ce e viața!

1913), 215 (Fürstenberg c. Ministerul de Externe al Austro-Ungariei, București, 22 martie 1913), 220 și urm. (Fürstenberg c. Brechtold, București, 28 martie 1913), 221 și urm. (Externele Austro-Ungariei c. Internele Austriei, Viena, 5 aprilie 1913, pentru „trimiterea actelor în problema revocării ordinului de expulzare decretat împotriva profesorului universitar român Iorga în anul 1909 <...> și cu rugămintea de a face Internele cunoscută Externelor cezaro-crăiești concluzia în problemă”).

¹³ Barbu Theodorescu, *N. Iorga 1871-1940*, București, 1976, p. 59.

¹⁴ N. Iorga, *O viață de om...*, ediția cit., p. 396-398.

Cât despre cele două comunicări susținute de Iorga la Londra, una, *Les bases d'une nouvelle histoire...*, releva *perspectiva sa asupra istoriei universale*, fie și îndeosebi a „evului de mijloc” al acesteia, iar cealaltă, *La survivance byzantine...*, reprezenta, cum și sugera titlul ei, o reconsiderare a cunoașterii trecutului Orientului nu ca marginal ori chiar exterior celui al Occidentului, ci dintr-o *perspectivă integratoare*, de *sinteză culturală* a celor două „mari componente” istoriografice. O atare reconsiderare a putut avea, fără îndoială, un deosebit ecou în cel puțin rândurile participanților la lucrările secției de Bizantinologie, sesizând, dinspre „specializarea” lor, de *noul curs al sintezei generale* impulsionat încă de pe la 1900 de Henri Berr, prin „Revue de la synthèse historique”, și intens „dezbătut între mari școli”, germană, franceză, anglo-americană etc., care mai de care cu „specificități” de *perspectivă*. Și cum „dispute ori rivalități între puteri, pe scena internațională”, răzbat implacabil înspre „dezbateri mari istoriografice”, la îndeosebi „ocazii” de anvergura Congresului londonez, i-a fost de reținut lui Iorga „mândria” cu care Lamprecht „i-a vorbit”, mai vibrant decât privind rolul lui de magistrul al „reuniunii istoricilor”, despre apropiata dovedire de forță comercială și, de înțeles, militară a Germaniei că era superioară celei a Marii Britanii sau oricărei „alteia”. Din discuții *hors congrès*, a mai reținut și de la Hauser, A. Vasiliev, bizantinologul, sau G. Volpe cum „rațiunile” puterii statale pe care unul sau alta o elogia se suprapuneau mizei dezbaterilor „din secții ori secții reunite” ale forului istoriografic internațional¹⁵. S-a și simțit cumva marcat de „întâmplarea” că Lamprecht, cu hipertrofiat aplomb germanic, „i-a mâncat” din „jumătatea de oră” convenibilă comunicării *Les bases d'une nouvelle histoire du Moyen Âge*. Greu și de spus ar fi despre cât și cum i-a fost audiată în „secții reunite” ale Congresului comunicarea. Salvarea rezonanței istoriografice a acesteia și-a avut „punct de sprijin” în publicarea textului, chiar și „pe românește”¹⁶.

Provocativ, și de înțeles, în „simțământul lui Iorga de istoric de deja atins prestigiu internațional, apărea începutul comunicării *Les bases nécessaires...*:

Va trebui să se revie la marile istorii universale, inspirate de aceleași concepții filosofice și din care se desprind aceleași concluzii. E desigur una din cele mai mari nevoi ale timpului și una din cele mai grabnice. În radicalismul cotropitor al epocii noastre, ușor cucerită de sofismul îndrăzneț, de străduințele unei false originalități, de analogii înșelătoare, se va impune curând frâul experienței istorice, căci ea este singura forță care poate să împiedice ruina totală a tradițiilor, prăbușirea unui echilibru social și politic absolut necesar umanității. Nu e vorba de a reabilita aici vechea concepție, definitiv condamnată, de *magistra vitae*, a unor societăți trăind supt direcția istoricilor moralști, în stare să dea soluții tuturor greutăților momentului, să dezlege problemele cele mai grele ale unei ere noi <...>. Dar trebuie păstrat civilizațiilor moderne acel *simț istoric*, care este o parte, o foarte mare parte din bunul simț uman <...>. În sfârșit, trebuie pusă față în față, mulțămăită învățămintelor istoriei, concepția unui organism sănătos cu cea, așa de vătămătoare, a transformărilor anorganice, mecanice care sunt totdeauna cu puțință și care dau, din nenorocire, aproape aceleași rezultate. Este deci absolut necesar a da istorie universală, în chipul cel mai larg, membrilor societății noastre, și nu o istorie universală „erudită”, o înșirare de fapte și date sau o istorie de caracter impersonal, înțepenită în „obiectivitatea” ei nefolositoare.

¹⁵ *Ibidem*, p. 450 și urm.; vezi și Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 58 și urm.

¹⁶ N. Iorga, *Bazele necesare unei noi istorii a Evului Mediu*, comunicare la Congresul de Istorie din Londra, 7 aprilie 1913, în idem, *Generalități...*, ediția cit., p. 126-132, și p. 358-360 pentru comentarii și note de A. Pippidi; în 1913, la București, Iorga „dăduse” în franceză broșura *I. Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen Âge; II. La survivance byzantine dans les pays roumains. Deux communications faites, le 7 et 8 avril 1913, au troisième Congrès International des Etudes Historiques*.

Era un început de comunicare foarte concentrat ideatic, sub constrângeri de timp alocabil „ținerii ei”, și care n-a prea avut cum să vădească evanescența textualității primelor „lecții” ale lui Iorga de „deschidere de curs universitar”, una dintre acelea, de la 1900, fiind intitulată *Ideile în istoria universală*. Prin acele „lecții”, tânărul profesor s-a arătat mai clar în considerarea „concepțiilor filosofice din care se desprind aceleași concluzii” la Bossuet ori Vico, de pe timpul ultimei părți de secol XVII și al primei de secol următor; aprecia acele „concepții” ca de pură extracție spirituală-meditativă sau „preideologice”, neatinsse de „sofismul îndrăzneț”, prin „idei abstracte... radicalizat”, precum la Voltaire și cei de „spiță” lui intelectuală, iluministului francez mai și imputându-i și denaturarea anticului dicton *historia magistra vitae* cu moralizatorul *Essai sur les mœurs...*; „vedea” denaturarea „simțului istoriei” atât la un pol „de sus”, al „ideilor abstracte”, moderne, chiar moderniste, de secole XVIII-XIX, cât și la unul „de jos”, al „erudiției în sine”, ca simplă „înșirare de fapte”, fie și cu intensă, dar adeseori „seacă”, elaborare „pe surse”; amenda, de aceea, și la Congresul din 1913, pe de o parte, „istoria universală erudită”, iar pe de alta, „istoria de caracter impersonal, înțepenită în «obiectivitatea» ei nefolositoare”; „se auzea”, astfel, din „ținerea” primei sale comunicări în „secții reunite” ale aceluia Congres, *observarea critică, severă* chiar, una de, se pare, întâietate ca moment și anvergură referențială, a sintezelor istorice „impersonale”, altfel spus, de „colective de autori”, a căror „înșiruire” sarabandică și sub intitulății cam de monotonie avea să ilustreze „norma dominantă” a respectivului gen de „producții” istoriografice pe parcursul aproape întregului secol XX și al deja primei părți de secol XXI; atunci, la Congresul din 1913, i-ar fi fost, fără îndoială, lesne să reia, după „lecția de deschidere de curs...”, *observarea-i critică* asupra sintezei coordonate de H. F. Helmolt, *Allgemeine Geschichte*, cu primul tom (Leipzig, 1899), pozitiv recenzat de însuși Lamprecht, sinteză la care, poate și recomandat de acesta, Iorga avea să fie invitat „să contribuie”, precum „alți 30 de colaboratori”, personal asupra „anumitor capitole” departe de a sa preferință, încât „întreaga împrejurare” să-i și lase un gust amar¹⁷. Și dacă sintezei „de caracter <diegetic> impersonal” i-a observat implacabila „turnare” a ei în ceva tern, compozit ori caleidoscopic, celei excesiv „erudite” i-a relevat „zădărnicia” tendinței ei de a sinonimiza „toată informația”, acumulabilă prin „lucrări de amănunt”, cu însăși cunoașterea „trecutului omenesc”. Celor două variante de sinteze, una deja cu dezinvoltură proliferantă, iar cealaltă parcă autocondamnată să-și tot aștepte realizarea, le-a contrapus cuvenirea *istoriei culturale*, prin sinea ei propensiv universală, fiindcă:

Istoria universală nu este un *corpus* masiv de incidente istorice, biografii, studii cronologice, de dezvoltări naționale; ea pleacă de la izvoare, și de la izvoare caracteristice, pentru a avea legătura necesară cu realitățile omenești în propriul lor mediu; ea adună ceea ce interesează pe istoric cu privire la scopul pe care și l-a propus și la concepția care-i însușește opera și în sfârșit ea verifică, cu ajutorul *lucrărilor de a doua mână*, bazate pe o muncă, pe o analiză critică ce i-ar fi cu neputință de refăcut, *informațiile* pe care se vor sprijini *raționamentele* sale, a căror sinteză, al căror sistem formează îndreptățirea existenței sale.

Salutară considerarea de Iorga a presupunerii recursului la *izvoare*, ca texte *primare*, permisibile *reconstituirilor* factuale, și evaluării critice a *lucrărilor de a doua mână*, altfel spus, a „literaturii de specialitate secundare”, după tipic bibliografic îndeosebi

¹⁷ *Scrisori către N. Iorga*, vol. III, ed. Petre Țurlea, București, 1988, p. 19-21 și 105-107, pentru note iorgiene de protest față de „cenzura” aplicată contribuțiilor la sinteză de coordonatorul Helmolt și „urmașul său” Armin Tille; vezi și A. Pippidi, *Comentarii și note la N. Iorga, Generalități...*, p. 350 și urm.

germanic, sau, general vorbind, a *istoriografiei* de tematică referință, pentru *nouă scriere istorică*, de la *sinteză* la *monografie*, *studii speciale* și *articole*. Considerarea respectivei presupuneri i-a mereu permis „să privească” epocile după „mișcătoare înțelesuri” și nu prin „zădărnicia” unor rigide delimitări cronologice ori „periodizări”. Spre a releva, în comunicarea de la Congresul londonez, *bazele necesare unei noi istorii a Evului Mediu*, și-a expus, întâi ori cu rost de preliminaritate, punctu-i de vedere asupra constructului istoriografic al *medievalității* nu atât ca decantat de cuvinte, texte și gesturi ținând de însăși temporalitatea ei, cât ca „păcat” al celor trei secole, XVI-XVIII, de a-și legitima *modernitatea* prin raportare ideatic-retrospectivă la *antichitatea clasică*, greco-romană, cu emfatică „călcare” peste „un mileniu de mijloc, întunecat”, altfel spus, „un *intermezzo* hibrid și desprețuit”:

Greșeala este vădită în chiar numele care a fost dat atunci acelei epoci de o mie de ani, care conține cel din urmă timp al Romei Imperiale și începutul Romei Papilor, invaziunile acelor popoare – germani, slavi, turanici –, care nu erau câteodată decât popoarele noi, creatorii viitorului, apoi cele dintâi organizații regale, întreg fastul Bizanțului în Orient, al Germaniei continentale, peninsulare și insulare în Occident, progresul arab și expansiunea cuceritoare a raselor turcești și înainte de toate luptele pricinuite și întreținute de *ideea romană* în Stat, în Biserică și în civilizația umană.

Impresionantă apărea, din iorghiana comunicare, cuprinderea de atât de multă sau intensă *istorie* într-o singură frază impresiv curgătoare. Claritatea frazei ar putea fi pusă și în seama reușitei traducerii în română, de Virginia Sacerdoțeanu, a textului comunicării *Les bases necessaires...*, „întâmplare” mai și „socotibilă” și ca „punctuabilă” de „legenda” înlesnirii lecturii „scrierilor” iorghiene prin traduceri ale lor din limbi străine „pe românește” ori invers. Iar ca de mai înalt interes decât atare claritate ar fi, pentru cel puțin comentariul de față, felul cum Iorga a relevat, pe de o parte, „înțelegerea” deprecitivă, chiar obnubilantă, a despărțirii *Evului Mediu* de „secolele” de *modernitate*, iar pe de alta, „rostitura” prin sine a „epocii de mijloc” întru evidențierea „unității umane descoperită și recunoscută”, sub chip integral de *istorie universală*; de asemenea, cum a relevat deosebirea mare între percepțiile „umaniștilor” de pe timpul secolelor XVI-XVII și al începutului de secol XVIII despre Evul Mediu și „desconsiderarea” cvasitotală a respectivei „epoci” de „gânditorii veacului XVIII”, prevalent raționaliști ori promotori de „idei abstracte” cu „rădăcini” când aflate, când doar pretinse să fi fost aievea în *Antichitatea* clasică; în seama umaniștilor punea „greșeala” de a se fi situat, „prejudiciabil intelectualicește”, mai presus de datele ori „formele curgerii” și la vremea lor a „vieții umane organice”:

Acele prejudecăți de antipatie față de societățile fanatice, față de anarhia feudală și „naive”, erau atunci destul de naturale. Timp de trei secole se trăise, s-a voit să se trăiască numai din Antichitatea romană mai ales, Antichitatea greacă tălmăcită, ca la Plutarh și la Polibiu, după scrupulele de morală privată și morală publică, de patriotism în sensul latin, pe care „Evul Mediu” nu le cunoscuse, căci ele nu corespundeau principiilor existenței sale chiar.

În privința *umaniștilor*, Iorga sesiza „acele prejudecăți” ca marcându-le „gândirea și creația artistică” mai ales pentru secolul al XVI-lea, cu prelungiri ale secolului anterior ce au insuflat o anumită „înflorire” înspre „acelea”; amintea însă, fie și cam laconic în „secțiile reunite” ale Congresului, că tot *umaniștii*, pe îndeosebi decursul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, și-au estompat „prejudecățile față de

Evul Mediu”, de vreme ce „gândirea și creația” lor s-au adaptat devenirii „idealismului ierarhiei regalităților teritoriale” întru Monarhii, cu „nouă” menire revenibilă Bisericii, și prestigioase Curți, „slujite” de legiști, istorici și artiști; ca reflex al revirimentului *umanisticii* de îndeosebi secol XVII „vedea” *filosofia spirituală a istoriei* și *filosofia dreptului natural*; cu „învățăminte” dinspre acea „înfloritoare” *umanistică* „socotea” cuvenirea „programului” istoriografic de reconstituire culturală a Evului Mediu; trecea însă „cu vederea” cam nonșalant, cum a mai făcut și avea să tot facă, peste intersecțiunile *umanisticii* și *raționalismului*, relevabile la nivelul gândirii politice, dreptului, filosofiei, istoriei și științei de Jean Bodin, Hugo Grotius, Hobbes, John Locke, Leibnitz etc.; acea „trecere cu vederea” lăsa „câmp” vast pentru a incrimina „ideile abstracte ale Luminilor și Revoluției universale”, cărora le imputa nu doar obnubilarea *adevărului* despre Evul Mediu, ci și „nesocotirea bunelor învățăminte” ale *umanisticii* din timpurile acesteia „înfloritoare”; semnala, pentru îndreptățirea-i de a incrimina acele „idei abstracte”, insuflarea de *romantism* a reconsiderării Evului Mediu, din care „resurecția națiilor” și-a tras seva:

Când națiunile ieșiră cu totul înarmate din revoluția universală, învinsă în esența ei umanitară, internațională, prin însăși victoria ei, trebui totuși să li se caute drepturi, și în acest scop patrioți entuziaști scotociră izvoarele aceluia negru trecut de decădere și de despreț;

preconiza, ca mai presus de orice, „programul” de *nouă istorie universală*, după „înțeleșurile” cu care și-a deschis comunicarea la Congres, permisibile reconsiderării „noțiunii politice de *ordo romanus*” și a „formelor istorice” de *Romanii*, „nestăpânite de Imperiu, neocupate de barbari”; condiționa reușita a ceea ce preconiza prin implicita și *necesara* amendare a „răului” pricinuit de „gânditorii secolului XVIII” *adevărului* despre Evul Mediu sau, la rigoare, „organicei” *istorii universale*:

Se ura în această lume a secolului al XVIII-lea, flămândă de libertate, visând cetăți libere, nădăjduind eroi și mari fapte republicane, acea rasă, a unui Odoacru și a unui Attila, distrugători ai Imperiului, rasa unui Clovis și a unui Carol cel Mare, convertind prin lovituri de sabie, cea a regilor „pioși” și „sfînți” îngenuncheați în fața altarelor „superstiției”, acele armate de cruciați mergând să tulbure în Orient civilizațiile înfloritoare, pentru că ele concepeau pe Dumnezeu în alt chip <...>. Universitățile chiar, îndopate cu scolastica nefolositoare ca știință și vătămătoare pentru societatea pe care o conducea, toată arta acestei epoci și toată literatura, aspre sau naive, șovăitoare în idei, nedesăvârșite ca stil, se cuprindeau în mod natural în această dezaprobare. Trebui învierea aceluia *ordo romanus*, pentru ca să se termine cu acele bolboroseli ale spiritului, cu acele neorânduiri ale legăturilor sociale. Gânditorii veacului al XVIII-lea nu credeau să li fi rămas ceva din acele timpuri de stare pe loc sau îndelungate dibuiri în întunec, dureroase pentru spiritul uman. Ei se simțeau elevii și voiau, nădăjduind, să fie rivalii celor vechi, pentru a duce mai departe opera lor, pentru a reda omenirii o fericire pierdută de prea mult timp. Monarhia absolută va face loc republicilor de cetățeni, clasele se vor topi în egalitate, morala fraternității va înlocui prosternările și îngenunchierile înaintea lui Dumnezeu și aceluia pe cari El i-a ales dintre dâșii pentru a fi bogați, nobili și puternici. Chiar cele trei secole <XVI-XVII> ale epocii moderne nu puteau fi considerate decât ca o pregătire pentru oara apropiată a triumfului definitiv; tot ceea ce nu intra în această noțiune erau resturi ale aceluia Ev Mediu urât – decădere romană și preludiul noros al unei epoci noi de fericire omenească.

Esențială pentru Iorga era, așadar, *perspectiva generală*, retrospectiv integratoare, *culturală*, prin excelență, asupra „trecutului omenirii”. Din atare *perspectivă*, purtur-

barea cunoașterii aceluși trecut de iluminiști cu „idei abstracte” și continuarea vibrării „operei” lor în „scrieri de istorie filosofică” puteau fi surmontate prin considerarea „organicității vieții omenești, îndătinat curgătoare”. Era considerarea ce secătuia de „rostitură” adevărată și frumoasă „istoria filosofică” și se vădea, totodată, greu de atins sau de ilustrat, cu tot sârgul lor, de „erudiți” și excesivi investigatori „ai amănuntelor”. Printr-un articol intitulat *Dincolo de specializarea istorică...*¹⁸ „păstrat în copie scrisă de mâna Ecaterinei”, soția sa, și „cu corectări <iorghiene> autografe”¹⁹, cărturarul atât de pledant „în numele” *istoriei culturale* își îndrepta ascuțișul *criticii* și chiar al ironiei către ahtiații după „specializarea” de onorabilă muncă dar de prea îngustă perspectivă, ilustranți de rigidă și nefructuoasă „școală pozitivistă”:

A fi *specialist*, a studia un domeniu cu răbdare și de-a lungul multor ani, a se deprinde, ca să spunem așa, cu el, a avea în repetate rânduri în fața ochilor toate punctele lui și a aprofunda cu seriozitate toate ideile care izvorăsc din acestea, *aceasta* părea cu câțiva ani în urmă să fie prima condiție și cea mai importantă pentru un învățat adevărat, onorabil și care slujește știința cu succese efective. Excursiile către alte domenii științifice sau chiar în alte spații riguros delimitate ale aceleiași științe păreau ocupația disprețuită a diletanților zgomotoși. Unii au reușit desigur să găsească în practica istoriei „cercetători” însemnați cari respingeau cu sinceră indignare orice aluzie la alte compartimente în timp sau spațiu decât cele în care se specializaseră. Această idee este, firește, întemeiată, dacă îți reprezinți istoria ca pe un inventar cât mai precis și mai complet al tuturor faptelor care pot fi doar cunoscute. Nu este oare interesant fără excepție *ceea ce s-a întâmplat*, *ceea ce a fost*, de vreme ce *a fost* omeneșc și mai *produce* omeneșcul? Așa își închipuiau oamenii luminați în mulțimea cercetătorilor, în vreme ce ceilalți acționau doar din preacunoscuta lor predilecție exclusivă pentru obiectul activității lor mărunte, al maniei lor minuțioase. Desigur că tot ceea ce oamenii <acea> au făcut, în gând sau în faptă, este extrem de *interesant*. Însă nu ca *rezultat*, ci ca *semnificație*, nu ca *obiect*, ci ca *interpretare*, nu ca *vestigiu*, ci ca *reconstrucție*, nu ca leș dezgropat, ci ca *viață* răscumpărată și recreată. Iar *viața* trebuie să fie, înainte de toate, *organic-completă* și nu fragmentar-moartă. Pentru a putea însă descoperi această viață, a o înțelege și a o reprezenta, nu ajung nicidecum experiența și înțelepciunea specialistului – amândouă atât de limitate! Mereu *nouă* în enunțările ei *forme*, *viața* cuprinde totuși vechiul mereu întâmplat. Ceea ce a fost *aici* s-a întâmplat deja *aiurea*, ceea ce a strălucit în acest moment se mistuise deja odinioară și va lumina din nou cândva. De aceea nu este posibilă tălmăcirea adevărată a celei mai mărunte stări de spirit – și ce este *viața omenească*, dacă nu o *stare de spirit*? – a individului sau a maselor <...>, decât din *comparația* cea mai largă cu alte stări de spirit <...>. *Spiritul istoric* trebuie câștigat prin lecturi în toate direcțiile sferei studiate, mai cu seamă prin însușirea izvoarelor istorice și spiritual-originale. De asemenea, o orientare în *istoria universală* este absolut necesară.

Nu doar ca inedit, prin copiere și arhivare, dar și ca, surprinzător, chiar insolit, s-a putut insera un atare miez de articol textelor de meditație ori de *Generalități...* ale lui Iorga. În respectivul miez textual nu mai apărea criticată sau ironizată „erudiția mărunță”, incapabilă să se înalțe prin sine până la *perspectiva* cunoașterii integrale a „trecutului omeneșc”, ci *specializarea* istoriografică. Or, chiar pe când era iorggian „atacată”, *specializarea* reprezenta cum vădise și Congresul din 1913, de la Londra, problema esențială pentru însăși profesiunea de istoric. O atare problemă avea să se tot pună, de altfel, la îndubitabilă cotă a esențialității, între istorici, prin fie dezbateri „reunionale”, fie legitimări de studii de al lor gen profesional. După cum avea să se tot

¹⁸ N. Iorga, *Generalități...*, ediția cit., p. 133 și urm.

¹⁹ A. Pippidi, *op. cit.*, pentru N. Iorga, *op. cit.*, ediția cit., p. 360.

pună și problema raportului între virtuțile *specializării* și cele ale *perspectivei generale*, pentru *cunoașterea istorică*, sus-citatele cuvinte iorghiene fiind cumva anticipative celor mai rezonant circulate ale lui Lucien Febvre: „*Car l'historien n'a qu'un but. Savoir? Ce n'est qu'un début. Juger, non. Prévoir, moins encore. Comprendre et faire comprendre, oui*”²⁰. Numele lui Iorga și cel al lui Febvre se disting, de altfel, cu diferențe specifice de la unul la altul, ca de puternică referință pentru considerarea preeminenței *perspectivei înțelegerii* față de *știința istoriei* cu adecvată *metodă*. La 1913, Iorga tentase însă și altceva, anume, să se admită valabilitatea reflecțiilor sale asupra *perspectivei* „cunoașterii trecutului omenesc” la scara *filosofiei științei*, poate doar a *istoriei*. Și-a „tins”, vorba Poetului, „dreapta în deșert”. Textul articolului *Dincolo de specializarea istorică...* l-a destinat, sub „german” titlu de *Jenseits vom geschichtlichen Spezialistentum*, revistei „Die Geisteswissenschaften”, de la a cărei redacție, cum s-a constatat²¹, Paul Herre l-a înștiințat pe Iorga că „materialul” său nu era publicabil, „acolo”, fiindcă ar conține „prea multe lucruri de la sine înțelese”. Din replica „amară” a lui Iorga, printr-o scrisoare destinată redactorilor Otto Buck și Paul Herre ai menționatei reviste, că s-a simțit „jignit” fiindcă nu i s-a publicat respectivul text²², ar fi de înșușit „lecția” conform căreia *filosofia* semnifică mai mult decât *înțelepciunea în sine*, fie aceasta și deosebit de expresivă sau „pericopică”. De „lecția” receptată de Iorga, la 1913, s-ar cuveni să se ia aminte atunci când se tot perseverează în a se cuprinde, până la a se face parte mare de conținut, *Istoriei filosofiei românești*, texte ori „cărți de înțelepciune” sau „de învățătură”. Măcar de la Iorga, cu articolul *Dincolo de specializarea istorică...*, a rămas spre serioasă luare aminte de istorici „vorba” că „*a scrie istoria presupune a fi cunoscător al întregii istorii...*”.

Cunoașterea sau, poate mai bine zis, *perspectiva întregii istorii* i-au permis lui Iorga să releve, cu neobișnuită dezinvoltură, *perspective istoriografice* de mai restrânsă cuprindere tematică. În zi de 24 ianuarie 1914, înregistrantă și de o conferință a sa privind Unirea Principatelor, și-a fructificat inițiativa de înființare, printr-un act mai semnat, la „îndemnul său”, și de Gr. Murgoci și V. Pârvan, a Institutului de Studii Sud-Est Europene, cu „Bulletin de l'Institut pour l'Etude de l'Europe Sud-Orientale”, de periodicitate intențională lunară²³. Semnificativă, pentru „scara sa” de *perspective istoriografice*, i-a putut fi *Cuvântarea de inaugurare a Institutului de Studii Sud-Est Europene*²⁴, îndeosebi partea ei de început:

Studiile de istorie comparată și mai ales de istorie comparată a civilizațiilor, cercetarea legăturilor care au existat între deosebite popoare, activitatea lor culturală și dezvoltarea lor politică și, tot așa de mult, cunoștința mai aprofundată a etnografiei, concepută altfel decât în sensul antropologiei, al obiceiurilor populare și al folclorului, stabilirea liniilor generale ale unei antropogeografii care cuprinde și viața omenească sub toate raporturile sale, în legăturile cu teritoriul și climatul, în sfârșit, fericitele intuiții ale „Volkerpsychologie” – ei, care, în această privință, este totuși la primele începuturi, înlesnesc astăzi cu totul altă bază și deschid un nou orizont pentru cel care ia în considerație istoria marilor unități teritoriale, a raselor, în cel mai larg înțeles al cuvântului, a curenților mari de civilizație și a stării de

²⁰ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire...*, Paris, 1953, p. 7 și urm.

²¹ *Scrisori către N. Iorga*, III, p. 130 și urm.; cf. A. Pippidi, *op. cit.*, pentru N. Iorga, *op. cit.*, p. 360.

²² N. Iorga, *Corespondență*, vol. I, ed. Ecaterina Vaum, București, 1984, p. 244 și urm. (Iorga c. Buck și Herre, București, octombrie 1913).

²³ Barbu Theodorescu, *N. Iorga 1871-1940*, p. 62; vezi și *Enciclopedia istoriografiei românești*, coord. Ștefan Ștefănescu, București, 1978, p. 454 și urm.

²⁴ N. Iorga, *Generalități...*, p. 135-137.

spirit ce creează ele, a formelor sociale ce ele ajung să cristalizeze. Se va recunoaște, desigur, din ce în ce mai mult, că accidentele dramatice ale istoriei, câteodată simple fapte diverse, alteori manifestări mai caracteristice ale unor factori interni cu mult mai importanți, n-au în prima linie drept la atenția cercetătorului științific. Ceea ce va pasiona pe urmașii noștri în domeniul cercetărilor vor fi, înainte de toate, problemele ce privesc teritoriile, rasele și civilizațiile. Ei vor admite ca lege faptul că ceea ce determină în mod absolut istoria *pragmatică* sunt fatalitățile geografice, spiritul raselor, persistența formelor de civilizație <...>. Din punctul nostru de vedere, va trebui să înținem seama totdeauna mai ales de marile unități teritoriale, în această regiune a sud-estului Europei, unde delimitările noastre pătate de sânge lasă urme așa de neînsemnate și de trecătoare, de marea unitate de rasă a strămoșilor comuni, traci și iliri, mai vii decât se poate crede, de rezistența îndărătnică a acelor forme politice și sociale care, pentru că au fost succesiv, în cursul veacurilor, grecești, bulgărești, sârbești, românești, turcești, n-au fost mai puțin romane, de caracterul comun al tuturor influențelor occidentale, septentrionale, de rasă, dominație, religie, ce am suferit. Prin această lărgire a câmpului de cercetări, prin această stabilire a bazelor neschimbătoare, vom avea în mod necesar apropierea între popoare întâi și între state mai pe urmă.

În atare parte de început a *Cuvântării de inaugurare...* și articolul *Dincolo de specializarea istorică...* reverberau, fără îndoială, note de sensibilă noutate ale dezbaterilor de la Congresul Internațional de Studii Istorice din 1913. În acea parte de *Cuvântare...*, Iorga se făcea ecou, cu însă și responsabilitate pronunțatorie, „la noi”, al acelor dezbateri privind *rasele, civilizațiile și politicile* „determinate” după îndeosebi considerente *geografice*. În *teoria raselor* se producea un salt interpretativ de la „faza reflexivă” J.-A. Gobineau, cu *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853, trad. în germană în 1898), la cea „intempestivă”, prin Friedrich Ratzel, Houston Chamberlain, Ernest Hasse, Heinrich Class etc. Dacă „școala franceză” persevera în studii fie și cam statistice, de *demografie istorică*, cea „germană” sau, mai larg zis, „anglo-saxonă” avea să promoveze „linia” Friedrich Ratzel de „antropologie politică”, cu deja tendințe de „etno-psihologie”, „antropologie rasială” și „biopolitică”, în chiar expresii de „eugenism”. Unor atare tendințe „școala franceză” contrapunea „geografia umană” cu P. Vidal de la Blache, inițiator, prin articolul *La géographie politique. A propos des écrits de M. Friedrich Ratzel* („Annales de Géographie”, 25 mars 1898, p. 98-111) și *Principes de géographie humaine* (Paris, 1917), eseu de a cărui publicare „s-a îngrijit elevul său”, Emmanuel de Martome. „Linia” Ratzel, cu *Antropologische Politik* și *Politische Geographie* (Leipzig, 1897), suscita însă o tematică de mai înaltă cotă „germanică” ori „anglo-saxonă”, căreia suedezul Rudolf Kjellén, în penultimul an al secolului al XIX-lea, i-a „pus nume” de *Geopolitik*, cu nuanțare sub titlul *Der Staat als Lebensform* (Leipzig, 1917, ediție anterioară în suedeză) și ramificare „tematică” vizând *știința statului* (*Reich*), *ecopolitica* (*Staatshaushalt*), *demopolitica* (*Staatsvolk*), *sociopolitica* (*Staatsgesellschaft*) și *kratopolitica* (*Staatsregiment*). Fără a scruta *perspectivele* ce aveau să fie de durată ale *geografiei umane* și, respectiv, *geopoliticii*, Iorga le-a asimilat celei *culturale*, de a sa știută preferențialitate. Și chiar din atare *perspectivă* nu avea cum „să-i scape” evidența că *teoria raselor* și *geopolitica* incitau agresivitatea noului naționalism, sub chipuri hipertrofiate de îndeosebi *pangermanism* și *panslavism*, „curente” cărora *ideea romană* sau a fundamentelor *clasice, greco-romane*, ale *civilizației europene* li se putea contrapune înțelesul „aceluia” esențialmente *cultural* și vag-figurativ *politic*. Va fi știut bine, când rostea *Cuvântarea de inaugurare a Institutului de Studii Sud-Est Europene*, despre „discursurile asupra mării misiuni a rasei nordice” la *Die Alldeutschebung* sau „manifestul” panslavismului, în cuvinte plasate concludiv de Louis Leger pentru cartea sa *Le panslavisme* (reeditată la 1917):

Les Allemands ont élevé quelque part une statue de la Germanie. Nous, les Slaves, nous rêvons d'une statue de la Slavie triomphante... De l'Athos au Triglav, à la Poméranie, des champs de la Silésie à ceux de Kosovo, de Constantinople à Pétersbourg, du lac Ladoga jusqu'à Astrakhan. Du pays des Cosaques à celui des Ragusains, du lac Balaton à la Baltique, à Azov, de Prague à Kiev et Moscou, du Kamtchatka au Japon. Au pied d'Oural ou des Carpathes, sur la Save, sur les montagnes, dans toutes les vallées, partout où s'étend la langue slave. Exultez, frères, embrassez-vous tous ensemble, c'est là qu'est votre patrie, c'est la Panslavie.

Și va mai fi receptat Iorga, tot pe atunci, sonuri de „manifest” pangermanist invocant de „origini ariene ale rasei germane”, cu „învățătură” dată lumii că „regenerarea ei” presupunea admiterea începutu-i marcat nu de *Urmensch*, adamic, ci de *Urdeutsch*. Se tot vorbea, și Iorga știa, spre final de *Belle Epoque*, despre inevitabila mare coliziune între pangermanism și panslavism, necesitatea replierii „meridionalilor de sorginte romanică” și implicațiile „pasului nord-atlanticilor” de la panamericanismul după „doctrina Monroe” la tentația „politicii mondiale”, sau ale „șintoismului nipon” animat de idealul dominației „bazinului Pacific”. După cum se tot vorbea mai curând despre supremația „nordicilor” asupra „meridionalilor” Europei, decât „pe tema” Occident – Orient, asimilată, aceasta, unui anumit trecut, fie și nu prea îndepărtat, al „bătrânului continent”. A avut, de aceea, motive serioase Iorga, deopotrivă *istorico-culturale* și *politice*, pentru ca, în *Cuvântarea de inaugurare...*, să se refere la mari „unități teritoriale, de rase și civilizații”, încât să fie convingător asupra necesității învigorării „misiunii” României „carpato-balcanice” de a concentra „învățămintele trecutului” și de a scruta „perspectiva salvagădării” întregului Sud-Est European. În mai ales a doua jumătate a anului 1913 și prima parte a anului 1914, „cărturarul neamului” a pledat; prin discursuri parlamentare, articole ziaristice și comunicări ori conferințe academice, pentru renunțarea României la „angajări asimetrice sieși” față de mari puteri și dedicarea ei unei „misii culturale și politice” Sud-Est Europene²⁵. Și-a rostit ca „din minte și inimă” încheierea *Cuvântării...* de la Institut:

Țară de mare bogăție naturală, dispunând de o organizare seculară, care timp de 500 de ani nu fu niciodată întreruptă măcar un moment, slujită de o clasă dominantă formată printr-o îndelungată experiență și printr-o tradiție culturală care totdeauna s-a regăsit, pe deasupra greșelilor trecătoare, România poate singură să se consacre unei opere de apropiere prin știință, în care ea nu cere pentru sine decât un lucru: inițiativa.

De la „lămuriri”, în trepte descrescătoare, ale *perspectivelor istoriei omenirii* și *istoriei sud-estului european*, Iorga „se vedea” deplin motivat ori profesional întemeiat să treacă la cele despre *noua perspectivă*, ca *a sa*, asupra *istoriei naționale*. În, se pare, continuitatea sau reluarea unor părți ale *discursului de recepție* la Academie, *Două concepții istorice*, și conferinței „ținute la Casa Școalelor”, *Nevoia înnoirii cunoștințelor istorice...*, s-au păstrat „câteva pagini” fără „nicio indicație a datei” și cu „întreruperi” permisibile îndoielii de „a aparține aceluiași text, transcris după note stenografice”, cum depistate au și putut fi printre „altele” ale arhivei familiale Iorga²⁶, „pagini” incluse, mai nou, volumului de iorghiene *Generalități...* și intitulat, editorial, *Cum se scrie istoria românilor*, cu mențiunea de subtitlu *Fragmente dintr-o lecție de deschidere (1915?)*²⁷. Acele „pagini” sau *fragmente* ar fi de crezut că au fost de „lecție de deschidere” de curs de Istoria Românilor, pe care Iorga l-a ținut, ca suplinitor al lui Xenopol, „bătrân și tot

²⁵ Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 58-63.

²⁶ A. Pippidi, *op. cit.*, în loc. cit., p. 361.

²⁷ N. Iorga, *Generalități...*, ediția cit., p. 138-144.

mai bolnav”, la Universitatea din Iași, pe timpul anilor 1914-1915 și 1915-1916, socotiți după „tipicul” de două semestre pentru fiecare an universitar²⁸. Pentru anul universitar 1915-1916, Al. Philippide, decanul Facultății de Litere de la Universitatea ieșeană, i-a aprobat, în 21 octombrie 1915, „să țină cursuri de Istoria Românilor” pentru zile de luni, miercuri și vineri de fiecare săptămână, „suplinindu-l *din nou* pe A. D. Xenopol”²⁹. L-a înștiințat pe „fostu-i profesor” că avea „să-i țină locul și în cursul anului școlar” demarabil prin toamna 1915³⁰. „Întâmplarea” l-a înscris, fie și ca doar „suplinitor”, și între profesorii Universității din Iași. Și, fie doar *ipotețic*, ar fi de notat că, de n-ar fi survenit Războiul din 1916, s-ar fi „înfipt” serios, pentru cel puțin câțiva ani, responsabilităților „ținerii” cursului de *Istoria Românilor* la Universitatea ieșeană. Ar fi asumat, astfel, două mari Catedre universitare, una la București, de *Istoria Universală*, iar cealaltă, de *Istoria Românilor*, la Iași, sporindu-și enorm atuurile de *Master*, între istoricii „din Țară”, cu, desigur, „răsunset și peste hotare”. Din „fragmente” ce „s-au păstrat” și „socotibile” a-i fi fost de „lecție de deschidere de curs...”, la Universitatea ieșeană, cea bucureșteană neînregistrându-i, până cel puțin spre 1920, „ținerea” de prelegeri de *Istoria Românilor*, titularul Catedrei fiind „acolo” D. Onciul, nu prea răzbat semne de fericită ori inspirată prestație a sa „înaintea studenților de școală Xenopol”, îndeosebi. După cum se poate înțelege din chiar primele rânduri de „fragmente păstrate”, ar mai fi „ținut o lecție”, poate ca „deschidere de curs” pentru anul universitar precedent și reprezentând „prima parte” a celei databile octombrie/noiembrie 1915:

Am ajuns cu expunerea până la lucrările de erudiție ale d-lui Onciul. Am făcut aceasta, fiindcă fusese vorba de un anume curent, de reprezentantul său, de Hâșdău, și curentul trebuia urmărit în toată întinderea dezvoltării sale până la formarea altui curent, acela care privește viața poporului român în totalitatea sa și care e mult mai nou. Înainte, se făcea istoria politică a Statului. Se alegea și se încheia istoria din ce e interesant, ce e mare. A murit și sistemul acesta.

Or, în „sistemul” care „a murit”, de „școală romantică” ori de „fostă concepție”, i-o fi „socotit” critic, precum în *discursu-i de recepție* la Academie, pe Hasdeu, ironizat „Hâșdău”, V. A. Urechia și Gr. Tocilescu, autor, acesta, prin 1880, de „o carte <*Istoria Românilor*> destinată școlii, de folos <...> fiindcă nu era alta”, dar și de „o mare compilație, premiată de Academia Română, *Dacia înainte de romani*”. Neinspirată i-a fost plasarea lui Xenopol, sub acoperire comparatistă, pe cam același aliniament istoriografic de „fostă școală” ori de „sistem mort”, cu Tocilescu, plasare de care s-a ferit cu ocazia *discursului de recepție* la Academie, din 1911, dar și-o dezvăluia „înaintea studenților”, spre a-și legitima *concepția* sa:

Așa era Tocilescu și de greșeli suferă cartea lui și chiar a d-lui Xenopol, care e cu mult superioară cărții lui Tocilescu <...>. D-l Xenopol a introdus în cartea sa o expunere filosofică, o pătrundere mai adâncită a lucrurilor. Cartea lui Tocilescu, din punct de vedere al cunoștințelor, e mai exactă decât a d-lui Xenopol, dar nu exactitatea face valoarea unei cărți <...>. Greșelile de fapte, acelea privesc pe specialist, pe acelea le va îndrepta el. Dar cartea e pentru cititori în primul rând, nu pentru specialiști. Cititorul nu verifică faptele și nu opune alte concepții concepției cărții. El rămâne doar cu impresia generală. Din acest punct de vedere cartea d-lui Xenopol e superioară. D-l Xenopol încearcă o altă împărțire a istoriei, dar și la dânsul e o asemănare cu Tocilescu <...>. D-l Xenopol a împărțit istoria

²⁸ Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 64 și urm.

²⁹ *Ibidem*, p. 65.

³⁰ N. Iorga, *Corespondență*, ediție de Ecaterina Vaum, vol. III, București, 1991, p. 373 (Iorga c. Xenopol, octombrie 1915).

culturală în cultura slavonă, greacă, polonă, franceză, germană etc. Ele sunt adăugate, alipite, nu ies singure biruitoare la lumină. Un fluture nu se studiază după crisalida pe care el a stat și cu care n-are nicio altă legătură <...>. În felul acesta s-a privit și s-a scris istoria românilor până la o anumită epocă <...>. Spre a cuprinde toată viața unui popor într-o operă istorică era o încercare grea și-ți trebuia un mare curaj. Aceasta am încercat-o eu în a mea *Geschichte des rumänischen Volkes*, în care, pe lângă legăturile dintre state, pe lângă multele și interesantele izbânzi câștigate de români, am dat importanță vieții aceleia smerite pe care au dus-o ei. Căci viața, în partea ei cea mai de căpetenie, e formată din lucruri smerite de mare preț.

Neinspirația de a evalua comparativ și cam vag critic, prin mai curând invocare decât semnalare explicită de „greșeli”, cartea-manual a lui Tocilescu și sinteza xenopoliană de *Istoria Românilor*, s-a „completat”, în „fragmente de lecție ținută”, de crezut, sub egida Universității ieșene, cu „nefericirea” de a fi încălcat ori „uitat” de Iorga apelul din 1909 al „fostului său profesor” Xenopol, pe care-l tocmai suplinea, la 1915, de „a se întrece” într-o „izbânză”, fără „a se micșora defăimant” sau „neargumentat, dinspre „unul” spre „altul”³¹, după ce „adunarea” celor împărțând aulic-universitar celebrarea semicentenarului Unirii Principatelor „le-a văzut împăcarea”. Iorga rămânea și se tot „vedea” însă mereu Iorga. La momentul 1915 a căutat înadins să fie „văzut”, în amfiteatrul universitar, sub Cupola Academiei sau „aiurea”, pentru sinteza istorică universală sau națională, ca, „vorba” dinspre cinematografia de la început de mileniu III, „stăpânul inelelor”. Cu dezinvoltură și căutat spor de impresivitate și-a reluat, în „lecția de deschidere” din 1915, considerațiile asupra istoriografiei române, pe tema sintezei naționale, pe care și le rostuiuse, cu un deceniu înainte, introductiv, și pentru *Geschichte des Rumänischen Volkes*... Noutatea, din acea „lecție de deschidere”, se releva, în deja proverbial spirit iorghian, printr-un îndemn mobilizator vizând menirea sintezei istorice pentru „desăvârșirea crezului național”:

Văzurăm că nu e un singur moment izolat în istoria românilor. Avem datoria ca și noi, azi, să căutăm să continuăm și să întreținem mereu unitatea românilor, pregătind sufletele tuturor într-o dezvoltare și îndeplinirea idealului românesc.

NICOLAE IORGA AND THE ENUNCIATION OF HIS “WORKING PROGRAMME” FOR THE GREAT HISTORICAL SYNTHESIS (Summary)

Keywords: working programme, historical synthesis, documentary investigations, critical evaluation.

During especially the years 1911-1914, Nicolae Iorga revealed the bases and the directions of his “working programme” for the historical synthesis. With the *Discours* at the Romanian Academy, in 1911, he enunciated that “programme”, which was presupposing, primarily, the extension of the documentary investigations and the critical evaluation of the specific literature. Beside those professional qualifying exigencies, he emphasized the significance of the historical perspective, both the perspective of the World History for the Romanian’s History, and the nuanced comprehension of the National History within the horizon of that Universal, Continental or even South-Eastern European History. As well as it is known, Nicolae Iorga has pointed up the concept of the “cultural history”, in the terms adequate to the his living times.

³¹ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VII, *Correspondența literară și culturală privitoare la anii 1890-1934 și în special la „Sămănătorul”*, București, 1936, p. 34 și urm. (Xenopol c. Iorga, Iași, 29 ianuarie 1909); A. D. Xenopol, *Opere*, II, *Studii*, text ales și stabilit de Dorina Rusu, colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2019, p. 1169 și urm.

ADRIAN VIȚALARU*

**GRIGORE BILCIURESCU:
MINISTRU PLENIPOTENȚIAR AL ROMÂNIEI ÎN POLONIA
(1931-1932)**

Introducere

Între cele două războaie mondiale, relațiile dintre România și Polonia au gravitat în jurul alianței politico-militare create în 1921, ce avea la bază interese de securitate comune. Tocmai de aceea, misiunea diplomatică de la Varșovia era bine cotate în geografia reprezentării României la nivel internațional. Însă legația (între 1938 și 1939 ambasada) din capitala Poloniei era un post diplomatic dificil, ca urmare a intensității relațiilor bilaterale, dar și a faptului că a reprezentat, o lungă perioadă, un punct de observare a situației din Uniunea Sovietică. Așa se explică faptul că, în perioada interbelică, s-au perindat zece șefi de misiune diplomatică la Varșovia. Printre aceștia, se află și Grigore Bilciurescu: el nu a avut cea mai scurtă prezență în Polonia (au avut mandate mai scurte Gheorghe Grigorcea și Constantin Vișoianu)¹, însă mandatul său a fost pigmentat cu câteva evenimente politice importante. Și totuși, activitatea sa la Varșovia este încă puțin reprezentată în istoriografie. Aceste elemente ne-au determinat să ne concentrăm asupra misiunii diplomatice a lui Grigore Bilciurescu în Polonia, căutând să răspundem la câteva întrebări. În ce context a ajuns să preia conducerea Legației României în Polonia? Care au fost principalele coordonate ale misiunii sale diplomatice la Varșovia? Cum se explică faptul că mandatul său în capitala Poloniei a fost unul scurt (de aproximativ un an)? Cum s-au reflectat, în rapoartele și telegramele întocmite de diplomatul român, raporturile dintre Polonia și URSS? Apoi, cum apare subiectul semnării unui pact de neagresiune între România și Uniunea Sovietică?

De la copist la șef de legație

Diplomat de carieră, Grigore Bilciurescu s-a născut în anul 1874, fiind descendent al unei familii boierești din Muntenia. El a fost angajat copist în Ministerul Afacerilor Străine la 1 aprilie 1892, în perioada în care urma cursurile Facultății de Drept a Universității București². A ocupat apoi diverse posturi în administrația centrală a ministerului, până

* Conf. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; avitalaru@yahoo.com.

¹ Despre reprezentanții diplomați ai României în Polonia, vezi studiul nostru *From Alexandru G. Florescu to Gheorghe Grigorcea. The Chiefs of Diplomatic Mission of Romania in Poland (1919-1939)*, în *AIIX*, tomul LIV, 2017, p. 141-150.

² AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. I, f. 1, 8. El a fost angajat copist supranumerar în ianuarie 1892, pentru ca apoi să ocupe, prin concurs, postul de copist.

la cel de cancelar de consulat, în 1896. În iulie 1897, Bilciurescu a devenit, prin concurs, atașat de legație clasa a III-a³, la fel ca alți colegi de-ai săi, Gheorghe Derussi (șef de birou) și Alexandru Pisoski (cancelar de consulat)⁴. De abia în anul 1903, când era deja secretar de legație clasa a-II-a, însă activa ca sub-director în Administrația centrală a ministerului, el va ocupa un post vacant de secretar de legație clasa a II-a, trecând astfel în serviciul diplomatic⁵. A fost numit apoi la Legația de la Atena, iar în 1904 a revenit în administrația centrală, unde a activat la Direcția comercială și consulară⁶. Devenit secretar de legație clasa I⁷, Bilciurescu nu a stat decât un an la București, deoarece în mai 1905 a fost transferat la Legația de la Berlin⁸. După un an însă, a fost rechemat în administrația centrală, unde s-a ocupat de chestiuni consulare. În 1910, Bilciurescu se reîntoarce la Berlin⁹, acolo unde a lucrat tot alături de vechiul șef de legație, Alexandru Beldiman. În 1913, Bilciurescu a fost promovat la gradul de ministru plenipotențiar clasa a II-a. Tot în același an, era însă numit consul general al României la Budapesta¹⁰, un post important din perspectiva autorităților române¹¹. Acolo, deși a avut mult de lucru¹², nu a neglijat pasiunea sa pentru istorie, identificând în arhivele budapestane o interesantă „hartă a Valahiei”¹³.

După ruperea relațiilor dintre România și Austro-Ungaria, Grigore Bilciurescu a ajuns în țările scandinave, acolo unde se afla și personalul Legației de la Berlin. În acest context, el a fost numit, mai întâi, însărcinat cu afaceri la nou creată Legație de la Stockholm și, apoi, la conducerea misiunii diplomatice din Norvegia (1917-1922)¹⁴. Odată cu desființarea legației de la Oslo, el s-a întors în administrația centrală a ministerului, unde a deținut funcția de director al nou înființatei Direcții a Afacerilor Politice Internaționale¹⁵. Așadar, el a revenit după o perioadă îndelungată în administrația centrală a ministerului, însă a ocupat un post important, conducând una dintre direcțiile esențiale ale ministerului. Numai că șederea sa la București nu a fost de lungă durată. Atât sub aspect financiar, cât și din perspectivă simbolică, era mai tentant pentru un diplomat precum Bilciurescu să activeze în străinătate, la conducerea unei misiuni diplomatice. Oportunitatea obținerii postului râvnit s-a ivit în 1924, când factorii de decizie de la București au operat mai multe schimbări la vârful unor legații. În acest cadru, Grigore Bilciurescu, care din 1920 era ministru plenipotențiar clasa I¹⁶, a fost

³ *Ibidem*, f. 44.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, f. 58.

⁶ *Ibidem*, f. 69.

⁷ *Ibidem*, f. 63.

⁸ *Ibidem*, f. 73.

⁹ *Ibidem*, f. 92.

¹⁰ *Ibidem*, vol. II, Stat de serviciu.

¹¹ Vezi detalii în Andreea Dăncilă Ineoan, *Din locuri sensibile ale diplomației: chestiunea transilvăneană în rapoartele consulilor români de la Budapesta (primul deceniu al secolului XX)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”, tomul LVII, 2018, p. 435-451.

¹² Câteva secvențe din activitatea lui Bilciurescu la Budapesta se găsesc în AMAE, fond Problema 71/1914 E 2, vol. 7 (Budapesta). Rapoartele consistente și analiza presei maghiare sunt mostre ale activității sale la conducerea consulatului general de la Budapesta.

¹³ BAR, S 21/CDXXXIV, Grigore Bilciurescu către Nicolae Docan, Budapesta, 17/30 iunie 1915.

¹⁴ AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. II, f. 11, 26; Andreea Dahlquist, *România și Suedia în perioada celui de-al Doilea Război Mondial*, București, Editura Eikon, 2023, p. 52.

¹⁵ Direcția era compusă din patru secții: Occidentală, Centrală, Orientală și Balcanică. Vezi AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. II, f. 49.

¹⁶ *Ibidem*, f. 38. A fost înaintat ministru plenipotențiar clasa I alături de Carol M. Mitileneu, Gheorghe Cretzianu și Dimitrie I. Gr. Ghica.

numit, în noiembrie 1924, la conducerea Legației de la Sofia, unde a rămas până în 1931¹⁷. Bilciurescu activase în zona Balcanilor la începutul carierei sale și, după numirea în fruntea Direcției Afacerilor Politice Internaționale, a prezidat delegația română ce participa la lucrările Comisiei româno-bulgare. Prin urmare, el cunoștea dosarul relațiilor dintre cele două state vecine, element ce a contat atunci când era desemnat ca trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la Sofia¹⁸.

La conducerea misiunii diplomatice din Polonia

Până în anul 1930, la conducerea Legației României de la Varșovia s-au succedat patru șefi de misiune: Alexandru G. Florescu (1919-1924), Alexandru Iacovaki (1925-1927), Carol A. Davila (1927-1929) și Gheorghe Cretzianu (1929-1930). Trei dintre aceștia erau diplomați de carieră (Florescu, Iacovaki, Cretzianu), în vreme ce Davila a fost integrat în diplomatie ca șef al misiunii diplomatice de pe malurile Vistulei; de unde a fost propulsat la conducerea Legației României din Statele Unite ale Americii (1929-1938)¹⁹.

În condițiile în care Gheorghe Cretzianu a fost pus în retragere la finalul anului 1930, deoarece depășise vârsta de pensionare, iar starea sa de sănătate se înrăutățise vizibil²⁰, conducerea ministerului a căutat un înlocuitor. Cel desemnat să preia coordonarea legației din capitala statului aliat a fost Grigore Bilciurescu. Acesta a fost numit la Varșovia pe 1 martie 1931 și a condus legația până la finalul lunii mai 1932.

Chiar dacă avusese o carieră ascendentă, imaginea lui Bilciurescu în ochii unor contemporani nu era tocmai bună. Spre exemplu, Grigore Gafencu, care în perioada când Partidul Național Țărănesc se afla la guvernare, a deținut funcții de conducere și în Ministerul Afacerilor Străine, nu era încântat de mutarea lui Bilciurescu de la Sofia la Varșovia. El nota:

Numirea lui Bilciurescu, funcționar conștiincios, dar mediocru, lipsit de orizont, de simț politic și de cel mai elementar „usage du monde”, îmi pare rușinoasă și de altfel demnă de regimul mediocrității înscăunat de Mironescu. Cu Cesianu la Paris, cu bietul Tașcă la Berlin și Bilciurescu la Varșovia, Mironescu se poate lăuda că e reprezentat, cât mai fidel, în străinătate²¹.

Este posibil ca mutarea lui Bilciurescu de la Sofia să se fi datorat faptului că diplomatul român nu mai era bine văzut în societatea bulgară, în contextul negocierilor dintre reprezentanții celor două țări pe tema sechestrului bunurilor bulgare din România. Încă din decembrie 1930, în presa bulgară apăruseră atacuri la adresa lui Bilciurescu, care ar fi „pus piedici în aranjarea chestiunii bunurilor sechestrate în România”. De aceea, se vorbea despre o posibilă mutare a sa la Belgrad²². Chiar dacă ministrul român de Externe l-a asigurat pe Bilciurescu, în decembrie 1930, de sprijinul său, în februarie

¹⁷ *Ibidem*, f. 68. El a preluat conducerea legației în ianuarie 1925.

¹⁸ AMAE, fond Problema 82, vol. 18, f. 138.

¹⁹ AMAE, fond Problema 77, D 57 – Carol A. Davila, Stat de funcțiuni.

²⁰ AMAE, fond Problema 77, G 46 – Gheorghe Cretzianu, vol. II, Telegrama nr. 4397, Varșovia, 16 decembrie 1930, Gheorghe Cretzianu către G. G. Mironescu, nepaginat. Cretzianu a prezentat scrisorile de rechemare pe 16 decembrie 1930. El a murit în ianuarie 1931 la Viena (*ibidem*, telegrama nr. 4326, București, 25 ianuarie 1931, G. G. Mironescu către Legația României de la Viena, nepaginat).

²¹ Grigore Gafencu, *Însemnări politice 1929-1939*, ediție și postfață de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 61.

²² AMAE, fond 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. II, f. 98.

1931 Mironescu îi propune șefului Legației de la Sofia să preia conducerea misiunii diplomatice de la Varșovia. Grigore Bilciurescu a acceptat noua însărcinare, însă a mai rămas o perioadă în Bulgaria, pentru a rezolva anumite aspecte referitoare la cheștiunea bunurilor sechestrate²³. În cele din urmă, la finalul lunii martie 1931, a prezentat scrisorile de rechemare, însă a preluat conducerea Legației din Polonia de abia peste două luni²⁴.

În capitala unui stat aliat: Varșovia

El a sosit în capitala Poloniei însoțit de familia sa: soția – Adina (fostă Dimancea) și cele două fiice (Maria – n. 1925 și Rodica – n. 1929)²⁵. La Varșovia, Bilciurescu a avut șansa să colaboreze cu un diplomat aflat în plină ascensiune și bine pregătit profesional – Gheorghe Davidescu (n. 1892). De altfel, secretarul de legație clasa I Davidescu condusese legația, ca însărcinat cu afaceri *ad-interim*, de la începutul lunii ianuarie și până în mai 1931, atunci când Bilciurescu ajungea la Varșovia. Aflat în Polonia din 1927, Davidescu l-a familiarizat pe șeful său cu problematica relațiilor româno-polone și l-a ajutat să se integreze în noul mediu politic²⁶.

Numirea lui Bilciurescu nu a fost afectată de schimbările politice ce au avut loc în România. El fusese desemnat la Varșovia de ministrul G. G. Mironescu, care era și președinte al Consiliului de Miniștri. Dar în momentul când își începea misiunea în Polonia executivul de la București era condus deja de N. Iorga, avându-l la șefia Ministerului Afacerilor Străine pe Dimitrie I. Gr. Ghica. Iorga avea afinități binecunoscute față de Polonia. De altfel, era în relații bune cu mareșalul Piłsudski și avea legături științifice puternice cu multe universități poloneze. Tocmai de aceea, pentru guvernul de la București relația cu aliatul polon avea un caracter deosebit. La aceste elemente se adăuga și faptul că politica estică a României, foarte atentă la raporturile cu Uniunea Sovietică, era influențată de evoluția relațiilor polono-sovietice.

Grigore Bilciurescu a ajuns la Varșovia abia la 19 mai 1931²⁷ și a remis scrisorile de acreditare președintelui Republicii polone, Ignacy Mościcki, în ziua de 27 mai. Diplomatul român a fost mulțumit de modul în care a decurs momentul protocolar. În discuția cu președintele polonez, purtată în limba germană, s-a pus accentul pe rolul alianței dintre cele două state, ce „apără la fruntaria Rusiei civilizația întregii Europe”²⁸.

Chiar în după-amiaza zilei în care a avut loc întâlnirea dintre Bilciurescu și Mościcki, în Polonia a fost numit un nou guvern, condus de Aleksander Prystor, un apropiat al mareșalului Piłsudski. Această schimbare de guvern i-a dat prilejul lui Bilciurescu să trimită unul din primele sale rapoarte de la Varșovia. Noul executiv era compus din majoritatea miniștrilor din cabinetul demisionar, cu excepția prim-ministrului și a ministrului de Finanțe²⁹. La ministerul de Externe a fost menținută aceeași echipă de conducere, formată din ministrul August Zaleski și subsecretarul de stat Józef Beck, ceea ce reprezenta o garanție a continuării proiectelor susținute și de fostul guvern.

²³ *Ibidem*, f. 106, 108. Vezi și Maria Costea, *Relațiile politico-diplomatice româno-bulgare (1938-1940)*, Cluj-Napoca, Editura Napoca-Star, 2010, p. 76-78.

²⁴ AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. II, f. 120.

²⁵ Bilciurescu mai avea un fiu (Grigore, născut în 1903) din prima căsătorie, care fusese integrat în Ministerul Afacerilor Străine, ca atașat de legație, în 1930.

²⁶ Davidescu a activat la Legația din capitala Poloniei din 1927 și până în 1933 (AMAE, fond Problema 77, D 32 – Gheorghe Davidescu, Stat de funcțiuni, nepaginat).

²⁷ AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. II, f. 117.

²⁸ *Ibidem*, f. 120 v.

²⁹ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 22, f. 289-291.

Un alt moment protocolar important al începutului misiunii sale în Polonia a avut loc la 1 iunie, atunci când mareșalul Piłsudski îl primea în audiență. Nu era prima întâlnire între cei doi. Bilciurescu îi fusese prezentat liderului polon în timpul ultimei sale vizite în România, ce avusese loc în 1928³⁰. În timpul discuțiilor, diplomatul îi sugera liderului polon că ar fi binevenită o nouă vizită a sa în statul român, condus, din iunie 1930, de regele Carol al II-lea³¹. Cei doi nu au discutat teme politice, iar impresia șefului Legației României de la Varșovia era că Piłsudski „îmbătrânise vizibil” în ultimii trei ani³².

Bilciurescu se putea baza la Varșovia pe un personal diplomatic de calitate, cu vechime în cadrul legației, dar și cu o bună expertiză în relațiile româno-polone. Alături de Gheorghe Davidescu, la misiunea diplomatică mai activau Mircea Babeș, secretar clasa a II-a, și el un bun cunoscător al Poloniei (a activat la Varșovia în perioadele 1925-1927 și 1930-1937)³³, secretarul de presă Aron Cotruș, atașatul comercial Corneliu Bălăcescu³⁴ și atașatul militar colonelul Constantin S. Constantin, aflat la post din 1930³⁵. Șeful legației a colaborat și cu George-Traian Gallin³⁶, consulul României la Lwów, care, la rândul său, era un diplomat cu experiență și cu multe conexiuni în circumscripția consulară de care se ocupa.

Abia ajuns în Polonia, Bilciurescu și-a pus semnătura, alături de generalul Nicolae Samsonovici, din partea României, pe *Aranjamentul tehnic* parafat la 30 iunie 1931³⁷. Acest document făcea trimitere la limitele colaborării militare dintre cele două state, completând astfel prevederile Tratatului de garanție din 15 ianuarie 1931³⁸. Așadar, un obiectiv important al lui Bilciurescu – la fel ca și al predecesorilor săi – era acela de a contribui la funcționarea alianței între cele două state vecine. O altă miză a legației o reprezenta informarea liderilor de la București despre situația internă din Polonia și despre evoluția politicii externe asumate de către liderii de la Varșovia. Românii erau interesați, mai cu seamă, de raporturile dintre statul polon și marile puteri, cu un accent aparte asupra relațiilor dintre Polonia și URSS.

Secvențe din relațiile româno-polone

Alianța dintre România și Polonia a fost prelungită prin semnarea Tratatului de garanție la 15 ianuarie și a Aranjamentului tehnic (în fapt Convenția militară) la 30 iunie

³⁰ Daniel Hrenciuc, *Cu ochii la răsărit. Relațiile româno-polone în perioada interbelică (1919-1939)*, Iași, Tipo Moldova, 2012, p. 263-268.

³¹ Deși i-a transmis diplomatului român că avea un program extrem de încărcat, mareșalul a vizitat România în octombrie 1931 (AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 54, f. 164).

³² *Ibidem*, f. 122-123.

³³ *Anuar diplomatic și consular 1942*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1942, p. 110.

³⁴ Între noiembrie 1920 și aprilie 1922, el a activat ca agent comercial al României la Varșovia. A revenit în capitala Poloniei în 1928, în postura de atașat comercial, rămânând până în 1932. Vezi Adrian Vițalaru, *Strategic interests and economic cooperation. The beginning of trade relations between Romania and Poland (1920-1921)*, în *AȘUI, Istorie*, LXIX/2023, p. 210.

³⁵ A se vedea fotografia realizată cu prilejul remiterii scrisorilor de acreditare: Krzysztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *„Najbezpieczniejsza gwarancja pokoju i cywilizacji w Europie Wschodniej”. Przymierze polsko-romuńskie 1926-1932. Dokumenty i materiały* „Garanția cea mai sigură a păcii și a civilizației în răsăritul Europei”. *Alianța polono-română 1926-1932. Documente și materiale*, Warszawa/Varșovia, 2022, p. 455.

³⁶ El a activat în Polonia între anii 1922 și 1936 (vezi AMAE, fond Problema 77, G 53 – George-Traian Gallin, nepaginat).

³⁷ Krzysztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 280-290.

³⁸ Nicolae Dascălu, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919-1939)*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 54.

1931. În cele două documente erau câteva prevederi ce consolidau legătura dintre cele două state: Tratatul de garanție se putea prelungi automat, după cinci ani; în articolul întâi se preciza faptul că documentul făcea trimitere la „integritatea lor teritorială actuală și independența politică prezentă”, de vreme ce în formularea din 1926 era trecut doar „integritatea teritorială și independența politică prezentă”. În plus, *Aranjamentul tehnic* încheiat în iunie 1931 amplifica colaborarea militară româno-polonă. Și totuși, în relațiile dintre România și Polonia nu fuseseră încă rezolvate câteva dosare care generau nemulțumiri reciproce, cum ar fi: confiscarea și exproprierea moșiilor unor „supuși români” în Polonia; exproprierea supușilor polonezi în Bucovina și Ardeal; situația Bisericii ortodoxe române din Lwów³⁹, precum și chestiunea despăgubirii proprietarilor polonezi expropriați în Basarabia. Prin urmare, Bilciurescu avea de gestionat o relație bilaterală grevată de câteva spețe complicate, cu valențe simbolice și financiare, precum și delicatul dosar al raporturilor dintre Polonia și URSS, cu posibile implicații asupra alianței între București și Varșovia.

Însă, după începutul destul de activ al misiunii la Varșovia, Bilciurescu dispărea în vara anului 1931 (între finalul lunii iulie și finalul lunii august) din peisajul diplomatic al capitalei Poloniei. Și-a luat concediu pentru a rezolva diverse chestiuni personale, conducerea legației fiind preluată de G. Davidescu. De aceea, prim secretarul legației era acela care răspundea solicitării autorităților de la București de a primi informații despre obiectivele vizitei lui J. Beck, în august 1931, la Istanbul și Ankara, în contextul în care în presa românească apăreau speculații cu privire la o schimbare în politica externă a Poloniei. Cu acest prilej, Gh. Davidescu lua legătura cu reprezentanți ai Ministerului de Externe de la Varșovia. Aceștia considerau „de domeniul fanteziei” informațiile ce susțineau că obiectivul lui Beck era semnarea unui tratat între Polonia și Turcia: care, legat de tratativele polono-sovietice, ar fi însemnat „schimbarea axei politicii Poloniei”⁴⁰.

Tot Davidescu s-a ocupat de vizita, oarecum intempestivă, a principelui Nicolae în Polonia, între 20 și 23 august 1931. Iar motivația principelui, Inspector general al aeronauticii, era dorința de a se informa despre situația aviației poloneze. Deși partea română nu dorea ca vizita să aibă un caracter oficial, principele Nicolae s-a întâlnit cu președintele Poloniei și cu mareșalul Piłsudski, cu oameni politici și lideri militari⁴¹. Primirea sa de către liderii de la Varșovia, precum și organizarea unor întâlniri la Cracovia au demonstrat, încă o dată, importanța relațiilor cu România.

De altfel, raporturile dintre România și Polonia au fost caracterizate de o anumită densitate a vizitelor la nivel înalt. O statistică arată că, în perioada 1929-1933, Polonia a fost statul în care România a întreprins cele mai multe vizite oficiale⁴².

Chiar dacă a avut doar un rol marginal în organizarea evenimentelor, în timpul mandatului lui Bilciurescu la Varșovia, J. Piłsudski a vizitat România în octombrie 1931, precum și în martie și aprilie 1932, atunci când liderul polonez a călătorit în Egipt⁴³. Spre exemplu, Bilciurescu transmitea la București, în 10 octombrie 1931, că

³⁹ Vezi referatul întocmit de diplomatul Alexandru Cretzianu și datat 17 noiembrie 1931: Florin Anghel, Dumitru Preda, Nicolae Mareș (editori), *România – Polonia. Relații diplomatice, I, 1918-1939*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2003, p. 136-140.

⁴⁰ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 2, f. 55.

⁴¹ *Ibidem*, vol. 54, f. 157-158; Krzysztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 294-300.

⁴² Cristina Arvatu Vohn, *Politică externă și securitate în România interbelică. O analiză cantitativă (1919-1939)*, București, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, 2018, p. 103.

⁴³ Daniel Hrenciuc, *op. cit.*, p. 270-271.

autoritățile de la Varșovia doreau să țină secretă vizita lui Piłsudski. A doua zi însă, diplomatul român a fost prezent la gară, de unde liderul polon a plecat spre România⁴⁴. Deși era o vizită cu caracter particular, Piłsudski s-a întâlnit cu regina Maria și cu regele Carol al II-lea, precum și cu prim-ministrul, Nicolae Iorga⁴⁵.

Însă cea mai importantă vizită bilaterală, care a implicat legația condusă de Bilciurescu, a fost cea a ministrului român de Externe, Dimitrie I. Gr. Ghica, la Varșovia, în ianuarie 1932⁴⁶. Grigore Bilciurescu a luat parte la manifestările din capitala Poloniei, prilejuite de vizita ministrului român, intermediind și întâlnirea dintre Ghica și ambasadorul Franței în Polonia.

Vizita a fost organizată în contextul în care reprezentantul României începuse negocieri cu sovieticii la Riga⁴⁷. Așa cum reiese din documentele diplomatice și din memorialistică, Ghica a fost primit bine de liderii polonezi, iar tema dominantă a fost cea referitoare la tratativele cu Uniunea Sovietică⁴⁸. Implicarea lui Bilciurescu în discuțiile politice de la Varșovia este greu de probat documentar. Însă diplomatul român și-a jucat bine rolul protocolar, astfel încât vizita ministrului de Externe român să se desfășoare în condiții bune și să reprezinte o confirmare a intereselor de securitate comune ale celor două state aliate⁴⁹.

O complicată ecuație de securitate: România, Polonia, URSS

În momentul în care a sosit la Varșovia, Polonia și Uniunea Sovietică începuseră pregătirile pentru negocierea unui tratat de neagresiune. Polonezii definitivaseră deja un proiect de pact, care fusese prezentat și ministrului român de Externe, la 7 mai 1931⁵⁰. La articolul șase era menționat că tratatul polono-sovietic urma să intre în vigoare doar după ce și celelalte patru state (Estonia, Letonia, Finlanda și România) care aveau graniță cu URSS ar fi semnat și ratificat pacte similare. În condițiile în care manifestau o vizibilă neîncredere față de bunele intenții ale URSS⁵¹, liderii de la București au urmărit cu mare atenție evoluția tratatelor dintre Polonia și Uniunea Sovietică. Tocmai de aceea, Legația de la Varșovia a adunat și trimis la București informații relevante pe acest subiect. Spre exemplu, la 10 iulie 1931, diplomatul român s-a întâlnit cu Stanisław Patek, ministrul plenipotențiar al Poloniei în URSS. Patek era cel care întocmise proiectul polonez al pactului de neagresiune și fusese mandatat să negocieze cu sovieticii. El i-a transmis lui Bilciurescu că va milita pentru menținerea articolului șase în formularea propusă de Polonia și îndemna România să sprijine, pe canale diplomatice, demersul politic al liderilor de la Varșovia⁵². În acest caz, sugestiile primite de Ministerul român al Afacerilor Străine, prin intermediul lui Bilciurescu, au fost puse în aplicare. Un reprezentant

⁴⁴ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 54, f. 164-165.

⁴⁵ Daniel Hrenciuc, *op. cit.*, p. 270; Aleksander Smoliński, *Przyjazne sąsiedztwo/O vecinătate amicală. Przyczynki do stosunków politycznych i wojskowych między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii w okresie międzywojennym/Contribuții privind relațiile politice și militare dintre Republica Polonia și Regatul României în perioada interbelică*, Toruń, 2022, p. 218.

⁴⁶ Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 57.

⁴⁷ Dumitru Preda (redactor responsabil), *Relațiile româno-sovietice. Documente*, vol. I, 1917-1934, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 326.

⁴⁸ Dimitrie Ghyka, *Memorii (1894-1940)*, traducere de Vasile Savin, Iași, Editura Institutul European, 2004, p. 306.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 306-308.

⁵⁰ Krzysztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 293.

⁵¹ *Ibidem*, p. 293-294.

⁵² AMAE, fond Problema 71/URSS, vol. 68, f. 89.

al Palatului Sturdza a discutat cu ministrul Franței la București, susținând ideea că implicarea statului francez ar fi de „mare folos” în acest dosar diplomatic complex⁵³, în condițiile în care și Parisul negocia încheierea unui pact cu sovieticii⁵⁴.

La finalul lunii august 1931, Grigore Bilciurescu expedia la București traducerea unui articol apărut în presa poloneză, unde se făcea referire la complicatele negocieri între cele două state vecine⁵⁵, în contextul în care, la 23 august 1931, reprezentantul Varșoviei înaintase proiectul de pact de neagresiune ministrului de Externe sovietic⁵⁶. Însă liderii de la București erau interesați să afle detalii despre modul în care sovieticii interpretau propunerile polonezilor. Tocmai de aceea, el a trimis la București, la începutul lunii octombrie, un raport în care integra informații oferite de „un înalt funcționar din Ministerul polon al Afacerilor Străine”, în urma discuției avute de acesta cu ministrul plenipotențiar sovietic în Polonia, Vladimir Antonov-Ovseenko⁵⁷. Diplomatul român nota că sovieticii erau nemulțumiți de condiționarea intrării în vigoare a pactului cu Polonia după ce URSS ar fi semnat pacte similare cu România și statele baltice⁵⁸. Referirile la statul român i-au atras atenția, în mod deosebit, lui Bilciurescu. El consemna că încheierea unui pact de neagresiune cu România ar fi fost „cu neputință” pentru URSS, deoarece ar fi însemnat o renunțare tacită la Basarabia. De asemenea, diplomatul sovietic ar fi amintit despre soluția organizării unui plebiscit în Basarabia, ceea ce reprezenta o veche marotă a diplomației sovietice⁵⁹. Documentul provenit de la Legația din Varșovia a fost analizat cu atenție la Palatul Sturdza. Însemnarea făcută de un diplomat român pe marginea raportului sintetizează, într-un fel, opinia decidenților de la București despre inițiativa sovieticilor de a semna un pact de neagresiune: „Propunerea Sovietelor făcută Poloniei nu mi-a părut decât ca o manevră, iar nicidecum ca ceva serios”⁶⁰. De altfel, Bilciurescu a căutat să sondeze direct opiniile plenipotențiarului sovietic la Varșovia. Într-o discuție de la începutul lunii decembrie 1931, Antonov-Ovseenko a exprimat, cu nonșalanță, idei similare cu cele prezentate înaltului funcționar din Ministerul polonez de Externe: „[...] dânsul a amintit nevoia plebiscitului, contes-tând drepturile noastre [...]”⁶¹.

În acest cadru, una din sursele de informare ale șefului Legației de la Varșovia erau declarațiile ministrului de Externe polonez, făcute fie în parlament, fie în fața jurnaliștilor. Spre exemplu, el nota că, la întrunirea Comisiei Afacerilor Străine a Seimului, din 30 octombrie 1931, Zaleski a reafirmat intenția semnării unui pact de neagresiune cu URSS, fapt perceput de liderii de la Varșovia drept „un pas înainte pe calea consolidării păcii”⁶². De altfel, o opinie similară avea și Grigore Bilciurescu. La finalul unei telegrame în care prezenta informații din presa poloneză, despre evoluția negocierilor sovieto-polone, el îndemna autoritățile de la București să ia în calcul începerea tratativelor cu URSS:

⁵³ *Ibidem*, notiță scrisă de mână pe marginea telegramei primită de la Varșovia.

⁵⁴ Traian Sandu, *Le système de sécurité français en Europe centre-orientale. L'exemple roumain 1919-1933*, Paris, L'Harmattan, 1999, p. 370-380.

⁵⁵ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 48, f. 139-142.

⁵⁶ Krzysztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 303-304.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 325.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 326.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 325-326.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 325.

⁶¹ AMAE, fond Problema 71/URSS, vol. 134, f. 384.

⁶² AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 2, f. 64.

Aceasta, atât pentru a profita de șansele ce pare a oferi dispoziția de spirit ce domnește azi la Moscova, cât și pentru a nu face pe guvernul polon să simtă că ezitarea noastră ar constitui o piedică în calea realizării unui act internațional, pe care el îl consideră ca fiind conform intereselor Poloniei și având o însemnătate incontestabilă pentru consolidarea păcii în Estul Europei⁶³.

Deși aveau dubii cu privire la intențiile sovieticilor, liderii români au acceptat, după intervențiile făcute de reprezentanții Franței și Poloniei⁶⁴, să înceapă negocieri cu Uniunea Sovietică. Românii au propus, mai întâi, ca loc de desfășurare a tratatelor Varșovia, dar, în urma consultării cu sovieticii, s-a convenit ca negocierile să se desfășoare la Riga⁶⁵. În acest cadru, însărcinatul cu afaceri al României în Letonia, Mihail R. Sturdza, a negociat, în perioada 6-20 ianuarie 1932, cu diplomatul sovietic Boris Stomoniakov.

Dacă tratativele ar fi avut loc la Varșovia, așa cum propuseseră inițial românii, Bilciurescu ar fi fost, probabil, împuternicit de guvernul de la București să reprezinte România. Însă, cum negocierile aveau loc la Riga, Bilciurescu a avut doar rolul de a consulta Ministerul polon de Externe, în vederea obținerii unor clarificări utile pentru conducerea diplomației române⁶⁶.

În condițiile în care negocierile de la Riga au reprezentat un eșec, vestea că Polonia a parafat, la 25 ianuarie 1932, pactul de neagresiune cu Uniunea Sovietică nu a fost primită cu entuziasm în România. Liderii de la București doreau explicații, iar Bilciurescu le-a trimis un raport pe această temă. El constata că documentul parafat nu conținea și prevederea că „va intra în vigoare numai atunci când se va încheia un pact analog între România și Soviete”. Cu toate acestea, diplomatul român părea să fie optimist: „Asigurările verbale și repetate ale guvernului polon au însă pentru noi valoarea unui act scris”⁶⁷. Și totuși, la mijlocul lunii aprilie, conducerea Poloniei, prin vocea lui Piłsudski, aflat la București, transmitea că statul polon avea să semneze pactul de neagresiune atunci când Finlanda, Estonia și Letonia „vor avea pacte semnate”. Prin urmare, sugestia liderului polon era ca România să reia negocierile cu Uniunea Sovietică. Or, conducerea de la București nu era dispusă să reia tratativele, decât în condițiile în care sovieticii ar fi renunțat la vechea lor tactică, de a aduce în discuție chestiunea Basarabiei. Toate aceste informații, care complica relațiile cu Polonia, i-au fost comunicate și lui Bilciurescu⁶⁸. Numai că șeful Legației de la Varșovia părea să aibă o părere diferită, mai apropiată de opinia polonezilor decât cea susținută de liderii români.

Ideile lui Bilciurescu au fost incluse într-un amplu raport din 27 aprilie 1932, intitulat *Considerațiuni asupra politicii externe a Poloniei*. Documentul era considerat „confidențial” și, după cum o arată însemnările de pe marginile sale, a fost intens analizat la București, ajungând pe masa ministrului de Externe, a regelui și a lui N. Titulescu⁶⁹. Bilciurescu aprecia că:

⁶³ Krzyztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 344.

⁶⁴ AMAE, fond Problema 71/URSS, vol. 68, f. 110-111.

⁶⁵ *Relațiile româno-sovietice. Documente*, vol. I, p. 326-327.

⁶⁶ Bilciurescu s-a întâlnit cu A. Zaleski la mijlocul lunii ianuarie 1932, discutând despre negocierile româno-sovietice și polono-sovietice. Vezi Henryk Walczak, *Sturdza – Stomoniakov Talks in Riga and the Romanian-Soviet Pact of Non-Aggression in 1932*, în Adrian Vițalariu, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu (eds.), *Romanian Diplomatic Corps (1918-1947): Recruitments, Professional Ways, Intellectual Profiles*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2020, p. 153.

⁶⁷ Krzyztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 382.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 384-385.

⁶⁹ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 2, f. 82. Documentul este publicat în Krzyztof Nowak, Henryk Walczak (ed.), *op. cit.*, p. 394-402.

O orientare a Poloniei către Rusia, ceva mai pronunțată decât cea de azi, nu ar putea să nu aibă o oarecare influență asupra alianței româno-polone și, această alianță continuând să fie utilă atât Poloniei cât și României, se explică interesul Poloniei de a vedea cât mai curând normalizate relațiile româno-sovietice. O îmbunătățire în această direcție ar însemna pentru Polonia nu numai o sporire a prestigiului și o întărire a alianței, dar în același timp înlăturarea unei aprehensiuni de conflicte, degajarea unor resurse care ar putea fi utilizate aiurea, o libertate mai mare de acțiune și o garanție mai mult de liniște la frontarii⁷⁰.

Dacă aceste observații, în parte, erau corecte, reflectând punctul de vedere al părții polone, exprimat și de Piłsudski în timpul vizitei sale în România, din aprilie 1932, ele nu convergeau întru totul cu viziunea factorilor de decizie de la București. Mai mult decât atât, Bilciurescu părea a fi adeptul unei înțelegeri rapide cu sovieticii, pentru semnarea unui tratat de neagresiune. În cadrul aceluiași document, el făcea următoarea afirmație:

De aceea, primul pas în această direcție, care nu ne va costa nimic, nici chiar vreo părțică din amorul nostru propriu, ar fi încheierea unui banal tratat de neagresiune, lucru care, ținând cont de dorințele Poloniei, ar arăta Rusiei că nu avem nici un interes în a stăruî în atitudinea de până acum, și ar aduce României, orice s-ar zice, un plus de siguranță. Pe când întârzierea normalizării relațiilor româno-sovietice, chiar și după ce tratatul de neagresiune ar fi semnat și ratificat, ar arunca umbra ei nu numai asupra frontariei de la Nistru, dar și, pentru Polonia, până la granițele ei din Apus⁷¹.

Aceste aprecieri ale lui Bilciurescu au fost subliniate cu roșu de unul dintre citorii raportului, care a pus și un semn de întrebare în dreptul expresiei „banal tratat de neagresiune”.

Modul în care Bilciurescu a pus problema relațiilor româno-sovietice și a interpretat rolul „factorului sovietic” în cadrul relațiilor cu Polonia au ridicat, cel mai probabil, semne de întrebare la București. „Banalul tratat de neagresiune” reprezenta, la acel moment, una dintre principalele preocupări de pe agenda de politică externă a României, iar lejeritatea cu care un diplomat, cu o vechime în Ministerul Afacerilor Străine de peste trei decenii, privea raporturile româno-sovietice i-a determinat pe liderii de la București să grăbească numirea unui nou șef de misiune.

De la Varșovia la Haga

Motivele înlocuirii sale sunt legate de perspectiva pe care o aveau decidenții români asupra relațiilor cu Polonia și cu puternicul vecin de la răsărit, Uniunea Sovietică, în condițiile în care era luată în calcul o nouă rundă de negocieri româno-sovietice în vederea semnării unui pact de neagresiune⁷². Deși era un diplomat cu experiență, Bilciurescu nu excela prin energie, inițiativă și capacitate de a-și construi relații ample în mediul politic în care activa. În plus, apropierea prea evidentă, în anumite momente, de punctul de vedere al Poloniei în privința negocierilor româno-sovietice trebuie să fi contat în mutarea sa de la Varșovia. Deși decizia a fost luată la finalul lunii martie, iar misiunea sa oficială trebuia să se încheie la sfârșitul lui aprilie, el preda scrisorile de rechemare președintelui Poloniei la finalul lunii mai⁷³.

⁷⁰ AMAE, fond Problema 71/Polonia, vol. 2, f. 86.

⁷¹ *Ibidem*, f. 86 v.

⁷² Alexandru-Murad Mironov, *Vremea încercărilor. Relații româno-sovietice 1930-1940*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2013, p. 112-115.

⁷³ AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. III, f. 8.

Cel desemnat să conducă Legația de la Varșovia a fost Victor Cădere. Născut la 23 iulie 1891, doctor în drept și absolvent al Școlii de Științe Politice din Paris, Cădere era profesor universitar și membru al Partidului Național Țărănesc⁷⁴, făcând parte dintr-o altă generație față de predecesorul său. Totodată, el era în relații strânse cu regele Carol al II-lea, avantaj ce a contribuit la numirea sa în postul de la Varșovia⁷⁵.

După misiunea din Polonia, Bilciurescu ar fi trebuit să ajungă la conducerea Legației de la Vatican. Însă, atât numirea sa la Vatican, cât și, apoi, desemnarea la conducerea Legației de la Viena au fost revocate⁷⁶. În cele din urmă, el a fost numit, începând cu 1 august 1932, ca șef al misiunii diplomatice din Olanda⁷⁷. Nici la Haga nu a rezistat prea mult, fiind rechemat, în 1933, în contextul unor schimbări de amploare în diplomație⁷⁸. Revenit în minister, el a fost numit director al Afacerilor administrative și consulare. La 1 februarie 1937, Grigore Bilciurescu a fost pensionat pentru „limită de vârstă”. Însă, din februarie 1937 și până în anii celui de-al Doilea Război Mondial, el a făcut parte din Consiliul Consultativ Diplomatic⁷⁹, alături de nume importante ale diplomației românești interbelice, precum Dimitrie I. Gr. Ghica.

Câteva concluzii

Misiunea de la Varșovia a fost, în opinia noastră, cel mai important post în străinătate deținut de Grigore Bilciurescu în lunga sa carieră. Însă înlocuirea de la conducerea ministerului a celui care îl propusese (G. G. Mironescu), apoi transformările apărute pe axa București – Varșovia – Moscova, precum și lipsa de abilitate în a percepe complexitatea raporturilor cu sovieticii au dus la finalul rapid al aventurii sale poloneze.

Chiar dacă Bilciurescu era un diplomat experimentat, ce ocupase poziții importante în administrația centrală a ministerului, misiunea în Polonia s-a dovedit a fi o provocare dificilă. De aceea, lipsa „simțului politic” invocată de Gafencu, în însemnările sale zilnice, poate fi probată dacă analizăm anumite secvențe ale activității lui Grigore Bilciurescu în Polonia. În definitiv, a fost un funcționar onest, cu o carieră îndelungată în slujba diplomației românești.

GRIGORE BILCIURESCU:
ROMANIAN MINISTER PLENIPOTENTIARY IN POLAND
(1931-1932)
(Summary)

Keywords: diplomacy, interwar period, alliance, Romania, Poland, Soviet Union.

Bilciurescu was one of the ten heads of Romania's diplomatic mission in interwar Poland. He effectively led the legation in Warsaw for a year (May 1931 – May 1932), signing the Technical

⁷⁴ Detalii despre Victor Cădere, vezi la Ioana Ecaterina Asăvoaie, *Victor Cădere – diplomat (1919-1944)*, Bragadiru, Editura Miidecărți, 2019, p. 17-20.

⁷⁵ A fost membru al Parlamentului României, precum și secretar general al Ministerului de Justiție.

⁷⁶ AMAE, fond Problema 77, B 39 – Grigore Bilciurescu, vol. III, f. 1-13. După ce inițial îi oferiseră agrementul, Vaticanul și-a schimbat decizia, motivând că Bilciurescu era căsătorit a doua oară, ceea ce contravenea normelor Sfântului Scaun (*ibidem*, vol. II, f. 148).

⁷⁷ *Ibidem*, vol. III, f. 12.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 32.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 94, 101.

Arrangement (Military Convention) between Romania and Poland, which was signed on June 30, 1931, defining the limits of military collaboration between the two allied states. An important aspect of his activity in Warsaw was connected with relations between Poland, Romania and the Soviet Union, in the context of the negotiation of non-aggression pacts. In this context, Bilciurescu became an advocate of signing a pact with the Soviets, his point of view differing in some respects from that adopted by the leaders in Bucharest. That is why the diplomat was transferred from Warsaw and appointed head of a legation (in The Hague) that managed less sensitive political dossiers such as the one in Poland.

ADRIAN DEFTA*

WAFFEN-SS WAR CRIMES. MALMEDY MASSACRE**

Introduction

The Battle of the Bulge¹, as it is acknowledged in the English-written historiography, was one of the largest and bloodiest battles fought by U.S. Army in World War II. The U.S. troops counted around 81,000 casualties, of which 18,000² dead, while their German opponents suffered 70,000 casualties, including almost 20,000 dead³. The battle lasted forty days (between 16th December 1944 until 28th January 1945) in the worst winter weather that had been seen in the Ardennes region of Belgium for the last two decades.

The episode that became (in)famous known as “Malmedy massacre” occurred on the second day from the outbreak of German offensive, on December 17th. Yet, the massacre of Malmedy was not the only atrocious event that imprinted the short but bloodthirsty battle of the Ardennes; within a few weeks of Malmedy episode, a U.S. unit machine-gunned sixty German prisoners of war at Chenogne, a small Belgian village.

The desolating, forested and highland region of the Ardennes became covered in snow soon after the Waffen-SS troops had broken through. The Americans had called it “the Ghost Front”, and never genuinely believed that their enemies would attempt a decisive attack, considering the harsh winter weather conditions. On the contrary, it was exactly what the SS-Gruppenführer Sepp Dietrich’s 6th SS Panzer Army dared, pursuing Adolf Hitler’s personal strategic plan to punch through, streaking with his panzer troops towards Antwerp. Once this crucial port-city would be captured, Hitler was hoping to call the Allies to peace discussions.

The U.S. Army troops were almost completely taken by surprise and the bad weather kept the Allied air forces on the ground; nevertheless, the German advance stalled soon due to the snow-covered roads and supply hardships, so that the Meuse River could not be reached as it had been targeted for the second day of the offensive. Within *Unternehmen Wacht am Rhein* assault, yet another action named *Unternehmen Greif*

* Dr., postdoctoral researcher in the “Dezangajarea morală și sisteme favorizante” project, FSE/ Programul Operațional Capital Uman 2014-2020; e-mail: adefta@yahoo.com.

** This work is supported by project POCU 153770 entitled: “Accessibility of advanced research for sustainable economic development – AKADEMIKA”, co-financed by the European Social Fund under the Human Capital Operational Programme 2014-2020.

¹ In German historiography is known as *Ardennen Offensive* or *Unternehmen Wacht am Rhein*. The French and Belgian name for operation is *Bataille des Ardennes*.

² Charles McDonand, *The Last Offensive*, Centre of Military History, 1993, p. 53.

³ Joseph Cummins, *World’s Bloodiest History*, Fair Winds Press, 2009, p. 18, 279.

was carried through under the command of SS-Obersturmbannführer Otto Skorzeny: SS-soldiers disguised as U.S. officers were supposed to create confusion in the rear of the American forces. The operation never achieved its original purposes⁴, to secure the bridges over Meuse River.

Historical Background

At the beginning of December 1944, Germany's strongest remaining armed forces had strengthened on the Belgian border between Monschau and Echternach. The staggering German armies consisted of eighteen divisions – over 250,000 men, 2,623 artillery pieces and 717 tanks and assault guns⁵ – were taking positions under the pine trees and forested hills that assemble the landscape of the region⁶. Before everything else, it was a success of the German invasion techniques over the U.S. Intelligence, whose officers had reported to General Omar Bradley, the commander of the 12th Army Group that there was no danger. For Adolf Hitler, it was a decisive campaign:

This battle is to decide whether we live or die. I want all my soldiers to fight hard and without pity. The battle must be fought with brutality and all resistance must be broken in a wave of terror. The enemy must be beaten – now or never. Thus lives our Germany!⁷

Perhaps no one else could have been a better choice to implement the “wave of terror” than his former SS companion, SS-Gruppenführer Sepp Dietrich, to whom Hitler had entrusted the 6th SS Army.

During the *Ardennen Offensive*, SS-Obersturmbannführer Joachim Peiper was assigned as commander of the 1st Panzer Regiment (*1. Panzerregiment*) of the Leibstandarte Division. One month earlier, he was responsible with humanitarian assistance in Düren⁸ – a town in the vicinity of the Belgian border – that was heavily bombed by Allied air forces. He confessed about enhancement of his rage, prior to the Ardennes campaign:

There were no (German) soldiers in Düren. Only thousands of German refugees. The absolute unreasonable killing of women and children, the murdering of a city during bright, daylight without any defence, filled our German troops with disgust, indignation and

⁴ Paul Fussell, *The Boy's Crusade*, New York, Modern Library, 2003, p. 132-133.

⁵ NARA, Washington, RG-338, Microcopy T-311, Roll film 18, Frames 210020-210025. Also, BA-MA: RH 2W/608, 17.12.1944.

⁶ Later research that involved a broader collection of military sources indicated different numbers: thus, according to Dupuy, Borgard and Anderson Jr., the German initial attack involved around 410,000 soldiers, over 1,400 tanks, tank destroyers and assault guns, 2,600 artillery pieces, over 1,000 combat aircraft and a large, indefinite number of armoured fighting vehicles. For further reading, see Trevor N. Dupuy, David L. Bongard, and Richard C. Anderson Jr., *Hitler's Last Gamble. The Battle of the Bulge, December 1944 – January 1945*, Harper Collins, 1994.

⁷ NARA, Washington, RG-549, Case 6-24, Box 6. Statement of Jochen Peiper, March 21, 1946.

⁸ On November 16th 1944, the RAF Bomber Command led by Marshal Arthur Harris bombed the city of Düren, from 15.23 hrs. until 15.44 with 474 aircrafts. A number of 5,477 explosive and 148,980 incendiary bombs weighing 2,752 tons were dropped over the town. Investigations carried out by the city administration of Düren reported that 3,126 civilians died in the attack. Most inhabitants fled Düren after the raid, only four people remained in town: Johann Althaus, *Ein Bombardement unvorstellbaren Ausmaßes setzte ein. Angriff auf Düren 1944*, “Welt”, 16.11.2019. For further reading, see Horst Wallraff, *Nationalsozialismus in den Kreisen Düren und Jülich. Tradition und “Tausendjähriges Reich” in einer rheinländische Region 1933 bis 1944*, Hahne & Schoemer, 2000.

thoughts of revenge. [...] When I saw this, I could easily castrate the people who did that with a broken bottle⁹.

As commanding officer of the 1st Panzer Regiment, Peiper had been appointed to advance along *Rollbahn D* (Road “D”), starting from Blankeheim towards Büllingen and Stavelot, and finally to reach Meuse River at Amay. The ambitious plan intended that his assault group (*Kampfgruppe Peiper*) reached Huy bridgehead across Meuse River at the end of the first night after commencing the attack. While he described to Peiper the mission he was supposed to accomplish, SS-Oberführer Wilhelm Mohnke – the newly appointed divisional commander of the 1st SS Panzer Division “Leibstandarte Adolf Hitler” – insisted to remind him: *One should remember the victims of the bombing terror*¹⁰. SS-Obersturmbannführer Joachim Peiper had already picked up the energising ethos behind this rather desperate undertaking:

Considering the awful situation of the German people, a wave of terror and horror would have to precede our attack. Also, during the offensive, any German soldier should recall the innumerable German victims of the bombing terror¹¹.

Peiper naturally passed this message on, along with his own interpretations of the orders received from 6th Panzer Army: “All scruples and humane feelings shall be thrown overboard. [...] Situations can arise in which no prisoners of war will be made”¹². Peiper provided yet another sample of combat motivation of his soldiers intended to excuse the killings of the American prisoners of war:

One of my boys told me that U.S. Air Force destroyed not only his town, but seventeen of his close relatives. They were all killed by American bombs. Now, when these boys came face-to-face with the Americans who destroyed their families, I could not say it was wrong that they shoot¹³.

Joachim Peiper demonstrated he was a fairly skilled connoisseur of basic psychology, since he depicted his fighters as a product of the total war, who had grown up in the sprinkled streets of their obliterated towns, without any education, the only knowledge they possessed being to conduct warfare games for Germany¹⁴. Given the desperate need for fastness of the advance, Peiper received another order from the divisional command, stating that it was not the job of the spearhead to worry about the prisoners of war, but the job of the infantry, moreover armed civilian had to be treated as partisans¹⁵.

On the ground of the assertions above, a series of preliminary conclusions derive: (1) speediness of the advancing SS troops was crucial in the economy of the Ardennes Offensive; (2) due to the nature of the attack and in order to keep the element of surprise unaltered, the spearhead of the 1st Panzer Regiment of the Leibstandarte Division would likely not be in the position to take, detain, feed, care or manage in any way potential

⁹ Jochen Peiper, Kommentar zum Buch *Massacre at Malmedy*, von Charles Whiting, September 1971; *apud* James Weingartner.

¹⁰ NARA, Washington, RG-549, Case 6-24, Box 6. Statement of Jochen Peiper, March 21, 1946.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Danny S. Parker, *Fatal Crossroads. The Untold Story of the Malmedy Massacre at the Battle of the Bulge*, Da Capo Press, 2012, p. 25.

¹³ *Ibidem*, p. 26.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ NARA, Washington, RG-153, Roll films 1-6, United States v. Bersin, 1946.

prisoners of war – a replicated situation of the FTP's in France, a few months earlier –, therefore this opportunity had to better be avoided; (3) the entire fighting disposition of the soldiers was defined by a spirit of revenge and relentless wish to annihilate enemy forces. The interplay between these three elements created an encased framework that offered little to no alternative options of dealing with prisoners of war who probably would come by reason of any encounter.

The Ardennes Offensive – also known in English historiography as the *Battle of the Bulge* – that commenced on 16th December 1944 is widely regarded as illogical from strategic-military perspectives¹⁶ and completely unprepared¹⁷; all available resources and all modern military equipment of the Wehrmacht and Waffen-SS had been concentrated between Bonn and Trier. The main target was to take over the Allied supply base in Antwerp. Despite initial successes against inexperienced and surprised US troops, it soon became apparent that the entire offensive was based on false assumptions. In the first few days, the bad weather favoured the Germans, consequently the Allied Air Force could not come to fruition. In snowfall, fog in the middle of wet meadows and forests, the Germans could hardly benefit from their technically superior, heavy tanks, the battles took place in a very small area. Above all, it quickly became apparent that small groups of determined defenders could stop the German attack spearheads. In the area full of forests and small roads, the tanks could not bypass enemy blockades and attack on the flanks. They had to attack head-on in a confined space. This resistance delayed the German advance and allowed the Allies to blow up the few bridges that could have supported tanks.

The offensive began on Saturday morning at 05.30 with both 5th Panzer and 6th SS Armies advancing together. By seven o'clock in the evening of the first day, *Kampfgruppe Peiper* arrived the town of Losheim, then moved towards Lanzerath. Later that night, the 1st Panzer Regiment attained Buchholz, where it encircled the American taken by surprise soldiers of the 394th Infantry Regiment. At 09.00 in the next morning, Peiper lost two tanks in the vicinity of Büllingen, where he was able to fuel his armoured column from the American fuel depot located in town.

Malmedy Massacre

SS-Gruppenführer Sepp Dietrich's 6th Panzer Army consisted of three corps: I SS Panzer Corps, assembling 1st and 12th SS Panzer Divisions (*Leibstandarte* and *Hitlerjugend*), one Parachute and two Volksgrenadier Divisions; II SS Panzer Corps with 2nd and 9th SS Panzer Divisions plus two more Volksgrenadier divisions¹⁸. The 1st and 12th SS Divisions were aiming to take Meuse River; on Sunday morning, 17th December 1944, Lieutenant Frank Rhea, commanding officer of the 3rd Platoon of the 291st Engineer Combat Battalion, travelled to Büllingen only to find out that German tanks had broken through a few kilometres east of the town. He then rushed

¹⁶ Nevertheless, General der Panzertruppe Hasso von Mannteufel suggests a different perspective, assessing that the Ardennes Offensive was "a brilliant concept lacking necessary logistics" to make it a realistic proposition at that stage of World War II; see Michael Reynolds, *Devil's Adjutant: Jochen Peiper, Panzer Leader*, Spellmount Publisher, 2004, p. 271.

¹⁷ Detlef Vogel, *Deutsche und Alliierte Kriegsführung im Westen ab Sommer 1944*, in *Das Deutsche Reich in der Defensive – Strategischer Luftkrieg in Europa, Krieg im Westen und in Ostasien 1943 bis 1944/45*, Band 7, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 2001.

¹⁸ Michael Reynolds, *Sons of the Reich. II Panzer Corps. Normandy, Arnhem, Ardennes, Eastern Front*, Pen & Sword Military, 2013, p. 314.

back to Malmedy to report the striking news. Immediately, the 629th Engineer Light Equipment Company¹⁹ was ordered to pull back to Malmedy. At midday, a jeep patrol brought the news about several German tanks approaching Thirimont, a village only 7 km southeast of Malmedy. They were part of the *Kampfgruppe Peiper*, namely the spearhead of the dreadful 1st SS Panzer Division “Leibstandarte Adolf Hitler”. Fortunately for the military of the 629th Company, SS-Obersturmbannführer Joachim Peiper was leading hastily towards Ligneuville to the south, instead of Malmedy²⁰. At the same time, an American convoy of thirty vehicles from B-Battery of the 285th Field Artillery Observation Battalion turned right towards Ligneuville and St. Vith in order to join the U.S. 7th Armored Division. It was then when the spearheads of Peiper’s *Kampfgruppe* opened fire upon and immobilised the convoy by destroying the vanguard and rearguard vehicles. Outnumbered and outgunned, the American soldiers of the 285th Field Artillery soon surrendered to the Waffen-SS troops of the 1st Panzer Regiment of “Leibstandarte” Division²¹. The *Kampfgruppe Peiper* and SS-Obersturmbannführer Peiper himself paid no attention to the captured Americans and hurried on; soldiers of the following Waffen-SS units lined up more than 100 American prisoners of war on a meadow near the cross-roads. To this day – despite countless studies that have been made – the exact course of the massacre or the possible chain of command of the subsequent events could not be clarified beyond any doubt. What certainly happened, was that around noon, the Waffen-SS soldiers repeatedly opened fire on several groups of captured Americans, using submachine guns and weapons fixed on board of their vehicles²². As some of the Americans were still alive, but severely wounded, individual soldiers of the 1st SS Panzer Regiment then shot and killed the survivors at close range, which later proved that it was a war-crime committed in cold blood, not a skirmish. In all, at least 81 American prisoners²³ of war were killed.

SS-Sturmann Georg Fleps, a German ethnic (*Volksdeutsche*) born 1922 in Cislădioara²⁴, near Sibiu is supposed to have played an upfront role in the operation of killing the American prisoners; he was the gunner of SS-Oberscharführer Hans Siptrott, tank commander in the 3rd Platoon, 7th Panzer Company of the 1st SS Panzer Regiment. The soldier originated from Romania was later identified by a survivor of the massacre and charged with the accusation of starting the bloodshed. Hans Siptrott, his former tank commander, recalled:

Approximately 60 American prisoners of war with hands raised over their heads were standing on the right side of the shed in the field [...]. A commander of one of the SPW’s²⁵ vehicle approached and said: “turn your gun around and shoot into them”. [...] During the time I was talking to the commander of SPW, I saw Sturmann Fleps sitting in the loader’s

¹⁹ War Department, *Units Entitled to Battle Credits*, Washington 25, D.C., 7 December 1945, p. 25.

²⁰ Antony Beevor, *Die Ardennen-Offensive 1944. Hitlers letzte Schlacht im Westen*, Pantheon Verlag, 2018, p. 117.

²¹ Hugh M. Cole, *The Ardennes. United States Army in World War II, the European Theatre of Operations*, Chapter V, Washington D.C., Office of the Chief of Military History, 1965.

²² Manfred Thorn, *Von der Leibstandarte zum Sündenbock & Prügelknaben*, Nation & Wissen Verlag, 2016, p. 93-94.

²³ The exact figure remains still unknown, some historians advance the amount of 82.

²⁴ Cislădioara is a saxon village (*Michelsberg* in German) situated near Sibiu (*Hermannstadt* in German), Province of Transylvania, then Kingdom of Romania.

²⁵ Known as half-truck German armoured vehicle designed to transport German mechanized infantry. The German designation was *Sonderkraftfahrzeug 251*, abbreviated as Sd.Kfz. 251.

slit. Apparently, he was eager to shoot, he had a pistol in his hand. Because SS-Hauptsturmführer Klingerhoeffler had made a speech to the platoon leaders telling us we should no prisoners, I permitted Fleps to shoot. As far as I can remember, he fired two shots. [...] Simultaneously, the SPW standing nearest to me started shooting²⁶.

The dispute around the responsibility of which Waffen-SS officer ordered the killing of the American prisoners of war at Malmedy is not over even now; however, the regimental commander Peiper and SS-Sturmbannführer Werner Poetschke are both considered most likely impeachable. Establishing a guaranteed, factual and accurate verdict with regard to who beared the genuine blame for the massacre at Baugnez cross-roads near Malmedy became a jeopardised undertaking since the time of Schwäbisch Hall events. According to several researchers of the case, some of those who were guilty were not apprehended, while some were accused by war-crimes that never happened²⁷. At Schwäbisch Hall, mock trials, threats against families and other questionable means coerced some of the confessions²⁸. Forty-two of the accused were sentenced to death by hanging, including SS-Obersturmbannführer Joachim Peiper; none of the convicted Waffen-SS soldiers were ever executed and, by 1956, all of them had been released from prison. As it turned out, the Malmedy case proceedings at Dachau became a controversial trial which faltered for ten years²⁹.

Vengefulness Buildup

Commencing 1943, the terror bombing of Germany became a formidable contextual factor that shaped the cognitive feelings of German people; essentially, it endorsed elements of National-Socialistic propaganda which had warned about the alleged “inhumanity” of the Allied forces, thus legitimising the concept and justification of the total war (*Totalerkrieg*). Secondly, through its horror, the terror bombing bolstered strong perceptions of resentment, exasperation and outrage against Anglo-Americans who were gradually perceived as those evil-doers responsible for the entire disaster of Germany. The terror bombing acted as a providential trigger for displacement of responsibility (since the Allied acted so inhumanely, why would the Germans behave differently?), moral justification (any revenge, of any form, would from now on be excused) and attribution of blame onto others (i.e. the enemies of the Third Reich). Through exonerative comparisons and ignoring the consequences, dehumanisation could install naturally by attributing the blame on to the victims, in our case, any Allied military who could potentially become prisoner of war. Advantageous comparison was empirically used by Waffen-SS propagandists (see Mohnke recommendations to Peiper to permanently recall the terror bombing of the Allied air squadrons against German innocent civilian population) by exploiting the contrast principles³⁰ which turn reprehensible actions in

²⁶ Danny S. Parker, *op. cit.*, p. 142: Author’s interview with Hans Siptrott (recorded), May 17, 1997.

²⁷ *Ibidem*, p. 239.

²⁸ For further reading, see: Library of Congress, *Malmedy Massacre investigation report of Subcommittee of the Committee on Armed Services, United States Senate, Eighty-first Congress, first session, pursuant to S. Res. 42, investigation of action of army with respect to trial of persons responsible for the massacre of American soldiers, Battle of the Bulge, near Malmedy, Belgium, December 1944*, Washington, U.S. G.P.O., 1949.

²⁹ Mitchell G. Bard, *The Complete Idiot’s Guide to World War II*, Alpha, 1998, p. 299-312.

³⁰ Albert Bandura, *Selective Activation and Disengagement of Moral Control*, “Journal of Social Issues”, Volume 46, Issue 1, 1990, p. 27-30.

righteous performance³¹. Exoneration comparison is massively built on moral justification, so that any future violence that potentially can develop on the battlefield would become morally accepted by claiming the barbarism exhibited by Allied enemy forces.

Not the last, it created a unique calamitous combat motivation for most soldiers who had their relatives killed during the air-raids – a fighting catalyst established intrinsically on pure revulsion and revenge. Let us take the example of Hamburg alone; in July 1943, the Royal Air Force deployed a combination of explosive and incendiary bombs, killing more than 50,000 people, destroying 75% of the most densely populated area of the city³² and pushing over one million refugees to flee outside of Hamburg, in search for safer areas to hide. It was not only the killings that horrified the civilian population, but also the phenomenon of firestorms that produced the so-called hurricane-type winds of over 200 km per hour, which sucked people, trees and buildings into the conflagration. The devastation comprised the hellish noise of exploding bombs, cries of dying people along with the apocalyptic silence³³ that followed. By the end of 1944, around 80% of the German cities with a population exceeding 100,000 inhabitants had been devastated by Allied air-raids³⁴. Confronted with reactions of the British people, the majority of the press in the United Kingdom cynically delivered headlines such as “Why all this bosh about being gentle with the Germans after we have beaten them, when all Germans are guilty”³⁵? Based upon this type of mindset, any measures intended to destroy Germany with the price of even total annihilation of her civilian population became fully justified; moreover, the British Bomber Command could no longer be accused of a “terrorist operation”, since all Germans indiscriminately bore guilt for Hitler’s war and subsequently there were no innocents³⁶ among them whatsoever. During the entire World War II, a number of 350-635,000 German civilians were killed by mostly RAF and U.S. Army Air Corps (USAAF)³⁷.

Michael Mann enunciates the notion of “career in genocide” in his explanation of mass-murder³⁸ and theorises the methodology of tracing individual professional and educational course. Along the lines with the historians’ dispute over the question of Nazi perpetrators, I have approached the investigation of the Waffen-SS enforcers from a different viewpoint: most of the war-crime executioners escape the usual typology of the Nazi perpetrators who were responsible with the planning and execution of the Holocaust. There are some reasons which lead to this option of scrutiny: (1) none of all war-crimes that are being examined in this study (Tulle and Malmedy massacres) were committed – or were in any way related with – against Jewish people; (2) most of the perpetrators were young Waffen-SS soldiers on military duty outside the Reich’s borders, their actions being conducted as such due to a recent development which had not been planned in advance or predicted; (3) both massacres (at Tulle in France and

³¹ Albert Bandura, *Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency*, “Journal of Moral Education”, Volume 31, Issue 2, 2002, p. 101-119.

³² Stephen A. Garrett, *Terror Bombing of German Cities in World War II*, in I. Primoratz (ed.), *Terrorism*, London, Palgrave Macmillan, 2004, p. 141.

³³ Martin Caidin, *The Night Hamburg Died*, Ballantine Books, 1960, p. 18.

³⁴ Basil Liddell Hart, *History of the Second World War*, New York, G. P. Putnam’s Sons, 1970, p. 609.

³⁵ Angus Calder, *The People’s War*, New York, Pantheon Books, 1969, p. 490.

³⁶ Stephen A. Garrett, *op. cit.*, p. 142.

³⁷ Alex J. Bellamy, *Massacres and Morality. Mass Atrocities in an Age of Civilian Immunity*, Oxford University Press, 2012, p. 132.

³⁸ Michael Mann, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, 2005, p. 211.

Malmedy in Belgium) involved instant chain reactions or repercussions to a certain level – whether punitive actions or battlefield expediency. They were not generated by an ideological planning directly, however propaganda and ideological schooling were contributing to building combat motivation; (4) war-crimes in general – and these two case-studies too – entangle an undeniable amount of emotional reaction to a certain event and are likely to occur in similar situation elsewhere, regardless the ideological nature of the actual conflict. This is why corresponding, replicated circumstances always seem to involve similar reactions and behaviours nowadays, by military of free, democratic nations. However, as far as the Nazi perpetrated crimes are concerned, there is something in common: all individual criminals testified that they complied due to a series of three motives – that they were fearful, disciplined and/or bureaucratic. In his plea for mercy at the end of Malmedy's trial at Dachau, the Transylvanian-born German Georg Fleps stated: "I was instructed that all orders had to be carried out without asking questions even if the orders are connected with death. I have never received any instruction on the Geneva Convention"³⁹. Most of them strongly denied any motivation based on racist or National-Socialistic values.

Was the Malmedy massacre committed because of the Nazi ideological background of the perpetrators who inflicted it? When it comes to 1st SS Panzer Division "Leibstandarte Adolf Hitler" *modus operandi*, one may assert that it was – and always been – ideologically and politically determined. In the first place, this is because – especially in the East, during the Operation "Barbarossa" – where the combat actions were directed against "sub-humans" who deserved no human treatment and consideration. It would not be scientifically feasible to extract the ideological component out of the basic behaviour of Waffen-SS perpetrators. Although, the environmental conditions at the time of Ardennes Offensive included a formidable assemblage of emotional acquisitions in the form of vengeance, mixed feelings of exhilaration and anxiety, bitterness and disgust. Whether or not were the historians capable of putting together enough and convincing proofs that the killing of prisoners of war had actually cautiously been planned beforehand⁴⁰, or it was the military superior officers who ordered the killings, all this theorisation plunges in a second posture, since there are so many testimonies that confirm that all Waffen-SS executioners were acting enthusiastically and in cold blood. Bobby Werth, an American survivor at Malmedy recalls: "Germans were laughing (while killing) and seemed to be enjoying the whole thing"⁴¹.

Yet another account of Walter Wendt from Wisconsin, who pretended dead on the wet meadow, surrounded by corpses of his fellow comrades: he could hear clearly the German SS soldiers calling out to each other: *da atmet noch einer* (is there still breathing someone?)⁴². Are we dealing here with pure dehumanised standpoint, or a rudimentary exhibition of a larger psychological transformation? Displacement and diffusion of responsibility were displayed whenever soldiers behave in ways which they would normally disacknowledged, at any occasion when their legitimised authority not

³⁹ NARA, Washington, RG-594, Case 6-24, Box 52. U.S. v. Bersin, July 11, 1946.

⁴⁰ To sustain this supposition is not easy: in many other occasions during the Battle of the Bulge, the Waffen-SS took prisoners of war and delivered them food and medical assistance. Approximately 1,000 American prisoners of war fell into captivity into the hands of the Waffen-SS units, mainly from 106th, 422nd and 423rd Divisions. For further reading, see Clifford G. Holderness & Jeffrey Pontiff, *Hierarchies and the Survival of Prisoners of War During World War II*, in "Management Science", Vol. 58, No. 10, 2012, p. 1874-1885.

⁴¹ Danny S. Parker, *op. cit.*, p. 117.

⁴² *Ibidem*, p. 125-173.

only accepted but widely encouraged such acts of criminal attitude. They are in fact solely obeying orders; in consequence they cannot be made directly responsible for the effects of their illegal enterprise. The level of cruelty always depends proportionately on the status degree of authority, in other words, the more statutory the authority, the higher the subsequent assault⁴³.

Based on several testimonies, some of which have already been cited above, we know that many of the German soldiers who killed their unarmed prisoners of war did it heartily and passionately: in the introduction of my study, I have written about the multi-layered picture of violent actions. Based on private letters, war diaries and memoirs of the World War I, World War II and the Vietnam War, Johanna Bourke examined perceptions and experiences of British, American and Australian soldiers who murdered other people; she further scrutinised the adventures and emotions of the soldiers who did this. Her conclusions – although met with scepticism especially from historians attached to traditional approach, withholding the support of cognitive sciences – draw particular lust for violence and joy of killing which create a genuine motivation for the exercise of violence in a war⁴⁴. The Johanna Bourke's study addresses social and psychological oscillation of the question of how to become the most effective soldier. First of all, Bourke deconstruct the myth beyond political emphasis of "national honour" to be a soldier, when in fact, warfare is about efficient, skilful and productive killing. An armed conflict is about inflicting human slaughter and dynamic annihilation of the enemy forces. Johanna Bourke's conclusive narrative reveal uncomfortable findings: the war-frame environment emboldens enjoyment of manslaughter among perfectly, conventional individuals who, shielded by legitimised authority structures that help dissipation of responsibility, can often become exuberant killers. It appears that someone does not need to be brutalised through insidious ideological schooling or rough war battles experiences in order to become a passionate murderer. As a deduction, unglamourised analysis of human behaviour of people under overwhelming situational forces delivers unexpected resolutions about the nature of violence and its inner triggering mechanisms. Since ordinary men conscripted to armed forces can, at certain times and circumstances, display enthusiasm and delight to kill, the more is likely for indoctrinated, highly militarily skilled and brutalised of war soldiers – such as were the Waffen-SS warriors – to exhibit such atrocious conduct.

As already discussed, many of the young soldiers of the 1st Panzer regiment were likely to have lost their relatives during the terror bombing of German cities that preceded the Ardennes Offensive. A military structure was exactly what could meet their need for a sense of belongingness to a group; that was precisely what the National-Socialist State provided from the very beginning of Hitler's rule namely the feel of affiliation to a greater company as a gradual replacement of personal family. A sort of household for all children incorporated to the Hitler Youth organisation⁴⁵.

⁴³ Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, Harper Collins, 1974, *passim*.

⁴⁴ Michaela Christ, *Joanna Bourke, An Intimate History of Killing*, in Claus Leggewie, Darius Zifonun, Anne Lang, Marcel Siepmann and Johanna Hoppen (eds.), *Schlüsselwerke der Kulturwissenschaften*, Bielefeld, Transcript Verlag, 2012, p. 237-238.

⁴⁵ Further preservation of these bonds and structures of comradeship was carried over after World War II through Mutual Aid Association of Former Waffen-SS Members (*Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS*, abbreviated *HIAG*); this lobby group was created by former Waffen-SS veterans in West Germany and strove to achieve economic and historical rehabilitation.

Conclusions

Unlike Tulle massacre, where the actual killings were clear and the case itself does not suscite convoluted interpretations of a rather disconcerting chain of events, the mass-murder at Baugnez crossroads near Malmedy implies a lot more problematic aspects linked to a fast-evolving military action. Despite testimonies gathered from former U.S. veterans, survivors of the ordeal, plus yet a reasonable number of civilians who happened to witness the whole scene, regardless of thousands of pages assembled by U.S. Army prosecution, it seems impossible though to reach a categorical, conclusive and decisive settlement of what and how went on.

As far as historiography approached the Malmedy-case, there are three main tendencies: (1) what happened at Malmedy was an undoubtful war-crime committed in cold blood by soldiers of the Waffen-SS, following orders given by their commanders, everything being prepared beforehand, according to the initial plan not to take any prisoners of war. This viewpoint is still shared by majority of historians and researchers⁴⁶; (2) The episode at Baugnez crossroads was indeed a situation of misconduct, but it was rather caused by some of the American prisoners who were trying to escape. The German soldiers opened fire upon those trying to run and their colleagues also shot in the crowd due to confusion and surprise; within the same approach, the narrative tells that the entire occurrence happened to a battlefield expediency, not necessarily as a result of a premeditation⁴⁷; (3) the Malmedy massacre was not, in fact, a massacre, but a precipitate action during which several American soldiers were killed, due to their erratic behaviour that their opponents did not even realise they had been already captured by Peiper's spearhead⁴⁸. Furthermore, the Malmedy massacre trial held at Dachau former concentration camp used questionable methods of investigation/interrogation⁴⁹ – regardless some recent studies⁵⁰ which strive to repair the professional malfunction of the prosecutors – which, in the end, could only jeopardise finding of the truth.

While the massacre at Tulle accommodates certain elements linked with so-called German specific character which naturally predisposed to commit crimes by the side of their alleged volunteerism (the policy and practice of volunteering actions) – however, the executions at Tulle and Oradour-sur-Glane bristled in response to French resistance actions – the massacre at Malmedy entangles typical stressors described by Christopher Browning as the combination of cognitive and situational factors⁵¹. Examining the historical

⁴⁶ The historiographic mainstream which sustains this theory include some of well-known, prominent historians and researchers such as: James Weingartner, Antony Beevor, Jens Westemeier, Peter Lieb etc.

⁴⁷ This theory was developed by Gerd Cuppens, Patrick Agte and Ralf Tiemann. These three authors are often associated with regurgitating stories produced by Waffen-SS sympathizers, serving to maintain a "heroical" status of the Waffen-SS. Among those historians who admit the lack of evident proofs that the massacre had been premeditated and the event war rather generated by a fast changing and unpredictable front development is Michael Reynolds.

⁴⁸ Such classification of the authors does not always help in establishing the foundation for a better understanding of the respective events, moreover it does inhibit further historical research.

⁴⁹ For further reading, see Gerd J. Gust Cuppens, *Was wirklich geschah: Malmedy – Baugnez – 17. Dezember 1944. Die Kampfgruppe Peiper in den Ardennen*, Grenz-Echo Verlag, 2009. As far as the Malmedy Trial is concerned, Cummins calls it as America's *First Guantanamo*: see Joseph Cummins, *The World's Bloodiest History*, Fair Winds Press, 2009, p. 210.

⁵⁰ For further reading, see Steven P. Remy, *The Malmedy Massacre. The War Crimes Trial Controversy*, Harvard University Press, 2017. Also, for alternative approach, see Ralf Tiemann, *Der Malmedy-Prozess. Ein Ringen um Gerechtigkeit*, Nation Europa Verlag, 1993.

⁵¹ Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper Perennial, 2017.

background alongside specific military developments during the day of 17th December 1944, I came to the conclusion that the massacre at Baugnez crossroads is likely to have occurred in a rather contextual state, against which the perpetrators – soldiers of the vanguard of the *Kampfgruppe Peiper* – could neither object or resist. By contrast with Goldhagen's allegations that most of German perpetrators were ordinary people, as far as the Malmedy massacre is concerned, this war-crime was carried out by *professional killers* of the Waffen-SS. The killings at Baugnez achieve a better explanation through Browning's *situational*-type analysis than Goldhagen's *evaluational* approach⁵². It does not mean, though, that Daniel Goldhagen's assertions cannot apply in Malmedy's case: his adherence to *subjective* explanations (i.e., cruelty of the perpetrators) could partially be admitted as a constituent of the war-crime, but it cannot fully justify it. Nick Zangwill also concluded that cruelty alone stands as a rather irrelevant reason⁵³.

Beyond debates and unclarified issues, I remain attached to the verdict that it was indeed a case of shooting unarmed prisoners of war and a true war-crime, it was neither an encounter confrontation, nor a turmoil. What it also seems logical to assume, based on factual elements, suggests that Baugnez crossroads episode was undertaken as an unexpected battle occurrence, not as a planned operation. Once the prisoners were assembled, the shooting seemed to have become a coherent action to do, taking in consideration the hurry of the 1st Panzer Regiment's vanguard, the exuberance and exhaustion alike of the German soldiers – many of whom had not slept for 30-40 hours – and their vengeful spirit. There is no evidence to support the idea of a premeditated massacre – particularly in the view that *Kampfgruppe Peiper* had already sent many U.S. soldiers prisoners to the rear in the normal manner in the early stages of its advance. Many historiographic analyses seem to neglect some facets linked with military course of thought which may seem both cynical and uncompassionate for contemporary readers as well as for researchers too; any experienced officer knows that there are certain circumstances where there is little option *but to kill* prisoners of war. Such examples are plentifully recalled by British veterans who revealed that, during D-Day (Normandy landings), no German prisoners of war were taken because there was simply nowhere to detain them⁵⁴. At Baugnez crossroads, Peiper's men faced a similar serious dilemma in deciding what to do with their detainees. A miserable combination of several factors – an angry SS-Obersturmbannführer in a hurry, no spare men to guard prisoners, no route to the rear available and the possibility that U.S. troops arriving at any time – all these must have created a nightmare scenario for whoever commanding officer was in charge. It looks therefore very likely that the officers responsible at Baugnez crossroads decided to take the simplest and most practical way out of his deadlock available in that very moment, by giving an order to shoot the prisoners. It may have been a decision not necessarily dictated by ideological background or any other concurring factors, except the condition of the battle alone.

I have already outlined a few characteristics of the military operations of the Ardennes Offensive: necessity for speediness, the impossibility of the *Kampfgruppe Peiper*'s spearhead to detain and care prisoner of war, as well as the vengeful spirit that animated the vast majority of the units. Customarily, most of the scholars specialising in

⁵² Nick Zangwill, *Perpetrator Motivation: Some Reflections on the Browning/Goldhagen Debate*, in Eve Garrard & Geoffrey Scarre (eds.), *Moral Philosophy and the Holocaust*, Ashgate, 2005, p. 91.

⁵³ *Ibidem*, p. 96.

⁵⁴ Michael Reynolds, *Sons of the Reich*, p. 94-95.

the military history of the Third Reich point out a particular differentiation between Waffen-SS and Wehrmacht. As a matter of fact, the Waffen-SS was part of Wehrmacht – as the latter designated the armed forces of Nazi Germany. Whenever this distinction is being made, and narrative invokes Wehrmacht vs Waffen-SS, we ought to understand that these historians literally refer to Heeres troops coextending with the Waffen-SS. The collection of tasks that had been designed and destined to Wehrmacht – to serve the German State irrespective of its political structures, to achieve coherence through absolute obedience and trust and the obligation assigned to all soldiers to regard his superiors as an extension of the State's authority⁵⁵ – was also imperative for every member of the Waffen-SS, regardless his rank.

The Waffen-SS, just like the rest of the armed forces of Nazi Germany, promoted a malignant indoctrination aiming to insert and develop the National-Socialistic ideology alongside Hitler's own goal – elements that became mandatory targets for each individual conscripted to Wehrmacht. Thus, it was achieved the assemble of the soldierly state that Hitler and Himmler had dreamt of. The evolvement of the schooling system within the Waffen-SS ensured consignment of the Nazi propaganda following different degrees of coaching to all future non-commissioned officers and officers. In this fashion, poisoned principles were delivered judiciously to all recipients of this scholarship which, despite some primitive Darwinian concepts, did not lack certain amounts of sophistication. The ultimate purpose of the Waffen-SS ideological preparation was the creation of the Reich's ideal and perfect warrior; the politically-oriented and racially-indoctrinated soldier willing to enthusiastically and vigorously fight to the very end for accomplishing Hitler's one thousand year's Reich. The schooling curricula of the Waffen-SS played its crucial contribution to building the specific *esprit du corps* which portrayed all archetypal divisions of Himmler's political army.

One should not neglect a distinct psychological consideration when taking into account war-crimes in general and the murders described in this case-study especially: individual responsibility diminishes dramatically when the perpetrator belongs to a group – in our case, his military unit – a process that is known in social-psychology as *diffusion of responsibility*⁵⁶. Once the pressure to take action does not fall on any particular soldier of the unit, the process of diffused responsibility commences. Philip Zimbardo took the concept further and postulated the theory of *de-individualisation*⁵⁷. In what sort of instances diffusion of responsibility concept can be applied in order to target subsequent apprehension of a certain event? The execution of unarmed captives during the heat of a battle by emotionally drained, physically and psychically exhausted soldiers provides perhaps one of the best suited conditions, for we deal with diminished degree of conscience connected to dispersed liability, which acted as the genuine situational environment for Peiper's soldiers.

Henceforth, I am inclined to acknowledge that the soldiers of the Waffen-SS were not "soldiers like others"⁵⁸ (*Soldaten wie andere auch*), but tougher fighters, qualified

⁵⁵ Otto-Ernst Schüddekopf, *Das Heer und die Republik. Quellen zur Politik der Reichswehrführung 1918 bis 1933*, Norddeutsche Verlagsanstalt O. Goedel, 1955, p. 260.

⁵⁶ John Darley & Bibb Latané, *Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility*, in "Journal of Personality and Social Psychology", 1968, p. 378.

⁵⁷ P. G. Zimbardo, *The Human Choice: Individualisation Reason, and Other versus Deindividuation Impulse, and Chaos*, in W. J. Arnold & D. Levine (eds.), *Nebraska Symposium on Motivation*, University of Nebraska Press, 1969, p. 237-306.

⁵⁸ The allegation that strived to persuade that the soldiers of the Waffen-SS were no different from their other colleagues of the Wehrmacht was primarily theorised by SS-Oberst-Gruppenführer and General-

killers, all set to annihilate their adversaries at all costs, at any time, unhesitatingly. On top of the skilfully implemented ideological and military training programme, the Waffen-SS soldiers came to distasteful, unwanted experiment of the terror bombing over their homes in Germany, alongside all other vicissitudes of the final stages of World War II. Most of the actors of the Malmedy massacre were themselves forthright creations of this complicated proceeding that promoted and expedited an irreversible moral transformation.

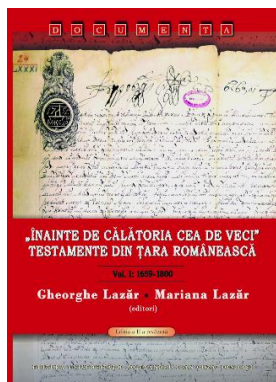
WAFFEN-SS WAR CRIMES. MALMEDY MASSACRE
(Summary)

Keywords: War Crimes, Malmedy Massacre, Waffen SS, Darwinian concepts, racially-indoctrinated soldier.

This study argues that the soldiers of the Waffen-SS were not “soldiers like others” (*Soldaten wie andere auch*), but tougher fighters, qualified killers, all set to annihilate their adversaries at all costs, at any time, unhesitatingly. On top of the skilfully implemented ideological and military training programme, the Waffen-SS soldiers came to distasteful, unwanted experiment of the terror bombing over their homes in Germany, alongside all other vicissitudes of the final stages of World War II. Most of the actors of the Malmedy massacre were themselves forthright creations of this complicated proceeding that promoted and expedited an irreversible moral transformation.

oberst der Waffen-SS Paul Hausser, former commander of the 2nd SS Panzer Division “Das Reich”. For further reading, see Paul Hausser, *Soldaten wie andere auch. Der Weg der Waffen-SS*, Munin Verlag, 1966.

GHEORGHE LAZĂR, MARIANA LAZĂR (ed.) „Înainte de călătoria cea de veci”. *Testamente din Țara Românească*, vol. I, 1659-1800, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, 480 p.

În ultimele trei decenii se poate lesne constata interesul crescut al istoriografiei românești pentru valorificarea testamentelor ca surse documentare cu un conținut bogat și deosebit de variat, multiplele posibilități de interogare a informațiilor cuprinse în acest tip de mărturii ale trecutului fiind explorate în cadrul unor interesante articole ori în paginile unor cuprinzătoare volume. Mai mult decât atât, analizele tocmai amintite au fost însoțite și de o fructuoasă activitate de editare a numeroase testamente.

În acest context se încadrează și activitatea desfășurată de editorii volumului de față în cadrul unui proiect de cercetare ce a avut ca temă *Testamentele din Țara Românească și Moldova (sec. XVII – prima jumătate a sec. XIX): implicații sociale, patrimoniale și religioase*, proiect ce a prilejuit, printre altele, apariția câtorva volume de studii și de documente (*Testamente de negustori și meșteșugari din Țara Românească (secolele XVII-XIX)*, editor Gh. Lazăr, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021; *Arrangements before the „Great Passage”. Testamentary Practices and their Implications (Western Europe and the Romanian Lands, 16th-19th Centuries)*, Edited by Gheorghe Lazăr, Konstanz, Hartung-Gorre Publishers, 2023, 452 p.; *Pro Refrigerio Animae: Death and Memory in East-Central Europe (Fourteenth-Nineteenth Centuries)*, Edited by Angela Jianu and Gheorghe Lazăr, London and New York, Routledge, 2023, 344 p.). Lucrarea despre care voi face vorbire în rândurile următoare se înscrie, așadar, în acest frumos șir de rezultate ale echipei proiectului de cercetare amintit.

Vorbind strict despre forma volumului, ea vădește preocupările constante ale editorilor în ceea ce privește publicarea documentelor medievale românești, debutând cu un studiu introductiv, continuând cu bibliografia, lista abrevierilor și cele 190 de testamente, pentru ca la final să regăsim indicele onomastic, cel toponimic și câteva fotocopii.

În ceea ce privește conținutul, mă voi opri mai întâi asupra studiului introductiv, în paginile cărui Gheorghe și Mariana Lazăr evidențiază importanța acestui tip de surse documentare, atât de folosite „pentru mai buna cunoaștere a istoriei familiei, a vieții private, a mentalităților, a credințelor și comportamentelor religioase, a atitudinilor și sensibilităților individuale și colective a societăților veacurilor trecute” (p. 5). De asemenea, dat fiind specificul societății românești premoderne, testamentele oferă date importante cu privire la modul de conservare și transmitere a patrimoniului familial, unele dintre aceste acte conținând și informații prețioase cu privire la viața testatorilor și la înruderirile lor. Mai mult decât atât, dacă în precedentul volum de testamente publicat Gheorghe Lazăr s-a oprit asupra membrilor unui grup economico-profesional bine definit, negustorii și meșteșugarii, de această dată cei doi editori adună diate întocmite atât de reprezentanți ai unor familii boierești, de înalți ierarhi, egumeni, preoți ori monahi, precum și de diverși slujbași domnești mai mărunți ori de simpli târgoveți.

Strângerea materialului documentar, în bună măsură inedit, și prezentarea serială a testamentelor au permis editorilor să evidențieze anumite continuități, dar și anumite schimbări care au caracterizat practica întocmirii testamentelor pe parcursul celor două veacuri analizate, dar și să extragă și să prezinte indicii asupra bogăției și varietății de informații pe care această categorie de izvoare ni le poate dezvălui. Voi aminti doar despre buna oportunitate de a descoperi în aceste diate informații cu privire la ceea ce hotărâsc testatorii în legătură cu averea lor și de a observa, pe cât se poate, cum a fost obținută aceasta, despre viața de familie a acestora, despre grija pentru cele ale trupului (momentul morții, înhumare), cât și pentru cele ale sufletului (pomeniri, parastase, liturghii).

Pentru a nu mă limita însă la simpla enumerare a posibilelor direcții de cercetare în cadrul cărora ar putea fi folosite informațiile desprinse din aceste surse istorice, în cele ce urmează voi încerca să evidențiez utilitatea acestor mărturii, pornind de la un subiect ce-mi este mai familiar, cel privitor la bolile și epidemiile de altădată.

Parcurend volumul putem observa că documentele în care există, într-o formă sau alta, referiri la suferințele fizice ale testatorilor nu sunt deloc puține, profunzimea unor exprimări ajutându-ne să înțelegem cum percepeau oamenii acelor vremuri boala, dar mai ales care era rolul familiei în îngrijirea celor suferinzi.

Văzută drept „calea aceea ce au mersu și moșii, strămoșii noștri”, moartea, anunțată de o „grea boală”, îl spăimânta pe Petru Ciorogârleanu mare slujer, care mărturisea că „nepotându eu scrie cu condeiu, tremurându-mi mâna, pus-am de au iscălit jupan Stroe mare vornic, ca să să crează” (p. 36-37). Chiar dacă, uneori, boala nu este amintită explicit ca o tulburare prevestitoare a morții, acest fapt poate fi lesne intuit în formulări foarte sugestive, precum cea a lui Stoica sârbul: „trimițând milostivul Dumnezeu ca să merg după rânduială, am făcut această diată”. El îi lăsa soției sale, Chirana, întreaga sa avuție fiindcă „m-au grijit la boala me” (p. 68).

Un alt exemplu este cel al lui Constandin căpitan, fiul lui Neagul portar din Vaideei, care mărturisește că „ajungându-mă boală rea și temându-mă de moarte, grijindu-mă cu ispovedania și cumenecătura, fiind în fire” a lăsat Stancăi, soția sa, moșiile moștenite de la părinți, să le stăpânească împreună cu copiii, pentru buna viețuire pe care cei doi au avut-o încă de la începuturile căsniciei lor, dar mai ales pentru ajutorul dat la vreme de suferință: „pentru că am avut amândoi lăcuială bună, și ne-am împreunat june cu fată și la grele boale ce am avut căutatu-m-au și m-au păzit cu toată inima ei dreaptă” (p. 37-38).

Temându-se, la rândul său, de moarte, Vintilă Țigănescu logofăt și-a făcut diata, lăsând soției moșiile și Țiganii, mai ales că aceasta „s-au cheltuit ale ei toate din zestre și din moșii la boala și la nevoia mea” (p. 73-74). Însă nu doar femeile își vegheau soții la vremea suferinței lor, după cum aflăm din testamentul Ioanei, fiica Simei Măldărescu, căsătorită cu diaconul Preda din Costești: „[...] eu mărturisesc cu sufletul meu că, de când m-au luat bărbatul meu de m-au dus în casa lui, multă nevoie și cheltuială au tras cu mine, cine cu ce ne-au învățat ca să-mi folosască tot au dat și au cheltuit pentru neputința și boala ce am avut în trupul meu. Și aceea boală mi-au curmat și zilele” (p. 87).

Deși invocate atât de frecvent, bolile nu sunt denumite sau descrise foarte precis, de cele mai multe ori nefiind prezentate simptome ale acestor afecțiuni. Cred că mai curând putem vorbi de o degradare a organismului, survenită odată cu înaintarea în vârstă, asociată cu starea de slăbiciune și de boală, cum vedem în cazul Saftei logofeteasa, soția răposatului logofăt Pană Negoescu, ajunsă „la mare slăbiciune a trupului din neputința boalelor”, aflată „la vârsta bătrâneților” (p. 235).

Cu toate acestea, între documentele publicate în volum am întâlnit și două testamente în care bolile sunt menționate lămurit. Cel dintâi este întocmit de marele vornic Grigore Greceanu, care pare să fi suferit de gută: „[...] și dacă m-am povărnit mai spre bătrânețe, m-au găsit boale grele și mai vârtos cumplita de podagrie mi-au venit cu dureri grele și nesuferite, de mă chinuiam greu și zioa și noaptea” (p. 152). Al doilea exemplu în regăsim în diata clucerului Radu Goran Olănescu, al cărui fiu, din a doua căsătorie, cu Catrina, „a fost sănătos cinci ani, și după cinci ani s-au întâmplat copilului boală de l-au găsat epilepsie și i-au pierit și vorba”. Starea copilului trebuie să fi fost destul de gravă, având neapărat nevoie de supravegherea unui adult: „[...] cât va avea mumă-sa viață îl va căuta și-l va păzi, precum au necăjit cu dânsul de când s-au bolnăvit, de l-au păzit de foc, de apă și de fugă, să nu-l mănânce fiarale” (p. 311-312).

Pe lângă bolile „obicinuite”, prevestitoare și chiar aducătoare de moarte, mai înfricoșătoare erau cele epidemice, ciuma aflându-se pentru multe veacuri în fruntea „cavalerilor apocalipsului”¹. În două dintre testamentele publicate în acest volum găsim referiri la cruntul flagel.

În vara anului 1719, „văzându slăbiciunea bătrâneților și această boală de la Dumnezeu trimeasă asupra norodului”, înfricoșându-se „de sfârșit”, Safta Cantacuzino, soția răposatului

¹ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993.

stolnic Costandin Cantacuzino, se ruga celor cunoscuți pentru iertarea păcatelor și își puna în rânduială bunurile, lăsând câte ceva copiilor, nepoților, finilor, cu nădejdea mărturisită că după moartea sa aceștia aveau să trăiască „întru unire și cu dragoste unul spre altul” (p. 140). Boala trimisă de Dumnezeu asupra norodului nu se opri la Milcov, ci trecuse și în Moldova, pe meleagurile natale ale Saftiei, născută Buhuș, după cum aflăm din cronica lui Ion Neculce, care amintește despre acel „omor mare de ciumă” ce a lovit țară².

Și episodul epidemic de la 1738 este, la rândul său, reflectat în testamentele publicate în acest volum. La 16 septembrie 1738, Susana, din mahalaua Dobrotesei, mărturisea în rândurile testamentului său: „temându-mă de moarte, lovindu-mă boala ciumii, mi-am scris ce am avut și cum să rănduiesc”. Voia să fie îngropată „la Dobroteasa în biserică”, fapt pentru care dădea un cal de 20 de taleri și încă 15 taleri „să-mi facă și sărindare tot acolo unde mă voi îngropa” (p. 220). Ciuma trebuie să fi lovit, într-adevăr, și acea mahala a Bucureștilor, fiindcă de la finalul lunii octombrie a aceleiași an s-a mai păstrat un testament, al popii Grăjdan, fiul popii Lamba din mahalaua Dobrotesei, în care amintește despre moartea soției sale, preoteasa Dragomira: „[...] când s-au întâmplat moarte preotesii s-au întâmplat de boala ciumii și nefiind aicea duhovnicul ei, anume popa Bade de la Staico, a chemat pe popa Roman de s-au ispoveduit și au și cuminicat-o și și-au făcut diiată, după cum va mărturisi moș popa Roman” (p. 221).

Sunt doar câteva rânduri din două mărturii testamentare, care spun însă multe despre felul în care era încă percepută ciuma în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, spre deosebire de modul în care aveau să evolueze lucrurile în deceniile ce au urmat. Vedem cum, deși bolnavă de ciumă, Susana spera să fie îngropată în biserică, în vreme ce preoteasa Dragomira, atinsă, la rândul său, de necruțătorul flagel, înconjurată, fără doar și poate, de apropiații săi, s-a spovedit, a primit împărțășania, și-a întocmit diata.

Toate informațiile enumerate în rândurile de mai sus, doar câteva din bogatele mărturii ale trecutului adunate în paginile acestei lucrări, au răzbit peste veacuri și au ajuns până la noi fiindcă, „înainte de călătoria cea de veci”, personajele amintite și alții asemenea lor au găsit de cuviință să așeze pe un petec de hârtie dorințe, năzuințe, înzestrări, care au făcut ca numele și faptele lor să fie în continuare pomenite, iar astăzi, prin truda editorilor acestui volum, să fie (re)descoperite, discutate și interpretate.

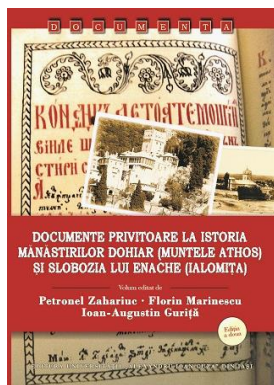
Sorin Grigoruță

PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU, IOAN-AUGUSTIN GURIȚĂ (ed.), *Documente privitoare la istoria mănăstirilor Dohiar (Muntele Athos) și Slobozia lui Enache (Ialomița)*, ediția a II-a, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024, 730 p.

În anii din urmă, prin truda domnului profesor Petronel Zahariuc și a colaboratorilor săi, în Colecția Documenta a Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași au văzut lumina tiparului multe dintre documentele românești păstrate la Muntele Athos și nu numai. De această dată, însoțit în „pelerinajul” său prin arhivele mănăstirilor athonite de Florin Marinescu și de Ioan-Augustin Guriță, Petronel Zahariuc scoate la lumină acte din arhiva românească a mănăstirii Dohiar, precum și documente păstrate în arhivele din țară privitoare la mănăstirea de la Muntele Athos și la legăturile sale cu spațiul românesc. Cea mai mare parte a documentelor cuprinse în acest tom se referă la mănăstirea Slobozia lui Enache din județul Ialomița, pusă sub ocrotirea Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril.

Volumul începe cu o cuprinzătoare *Introducere*, întocmită de Petronel Zahariuc, după modelul cu care ne-a obișnuit la mai toate volumele de documente editate până acum, înlesnind astfel cititorului mai buna înțelegere a trecutului locurilor și al oamenilor despre care vorbesc

² Ion Neculce, *Opere*. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1982, p. 678.

timului, sunt înfățișate descrieri privitoare la starea așezământului monahal în ansamblul său, precum și a bisericii, fiind evidențiate atât momentele în care mănăstirea a suferit distrugeri, provocate de lucrarea dumnezeiască (cutremure) ori de voința omenească („răzmerițe”, războaie), precum și cele în care a cunoscut refaceri. Nu au fost lăsate deoparte aspectele referitoare la arhitectura și pictura bisericii, la mobilierul, icoanele, cărțile și la alte odore ale mănăstirii, dar nici prezentarea patrimoniului funciar stăpânit de aceasta. Sunt prezentate și câteva date privitoare la cele trei metoace ale mănăstirii: schitul Cuiburi, din județul Ialomița, mănăstirea Măstănești (Apostolache), din județul Saac, și schitul Corni, din ținutul Tecuci.

În paginile *Introducerii* sunt amintite și dificultățile de transcriere cu care s-au confruntat editorii, însă acestea par să fi fost depășite, forma editată a documentelor fiind una îngrijită, coerentă, actele fiind ușor de parcurs, iar informația lesne de obținut. Toate acestea nu sunt decât dovezi în plus pentru foarte buna „acomodare” a editorilor la specificul documentelor muntenești, precum și pentru foarte buna cunoaștere a istoriografiei, a colecțiilor de documente publicate și a instrumentelor de lucru, fapt ce a permis datări ale unor documente, îndreptări ale unor date greșite, completări și întregiri.

Volumul cuprinde 808 documente din intervalul 1617-1863, fiind vorba de textele integrale sau rezumate ale unor documente originale, slave și românești, ale unor traduceri ale actelor slave, ori ale unor copii ale actelor românești. Dacă ar fi să ne uităm doar la titlu, am fi lesne înșelați crezând că vom întâlni doar acte privitoare la istoria mănăstirilor Dohiar și Slobozia lui Enache. Însă, parcurgerea documentelor și a bogatului *indice onomastic*, la care a trudit Ioan-Augustin Guriță, ne dovedește că, în fond, în sutele de pagini ale lucrării vom găsi frânturi din viața a câtorva mii de persoane care au trăit în zonă ori au interacționat, într-un fel sau altul, cu mănăstirea Slobozia lui Enache, fie ei boieri, slujbași domnești, boierești ori mănăstirești, preoți ori monahi. Așadar, aceste documente, dincolo de ariditatea specifică, cuprind viața în întregul său, cu solidarități ori animozități, cu datorii, fie ele omenești (de cele mai multe ori bănești) sau creștinești (mai ales cele privitoare la îngrijirea sufletelor celor răposați).

De asemenea, sutele de documente ale volumului ilustrează în chip grăitor cum se preschimba averea mișcătoare în avere nemișcătoare și, viceversa, cum se renunța la cele pământești cu nădejdea dobândirii celor dumnezeiești. Vedem, document după document, cum averile, mai mari sau mai mici, în cazul de față mănăstirești, căpătau contur și adunând stângen după stângen, pe măsură ce aceștia se primeau, se cumpărau, se schimbau, se alipeau. Întrezărim, pe alocuri, chipuri de egumeni, mai luminoase când sporeau avutul mănăstirii, primind sau cumpărând, ori mai cernite când trebuiau să ia calea Bucureștilor pentru a apăra în fața domnului și a Divanului său patrimoniul mănăstirii, răvnit de vecinii de moșii ori de urmași nemulțumiți de deciziile înaintașilor lor.

Înainte de a încheia această scurtă notă bibliografică, voi reveni la câteva dintre cuvintele din *Introducere*, cuvinte prin intermediul cărora Petronel Zahariuc amintește despre „importanța acestor arhive” care este mare „însă nu trebuie exagerată, pentru că majoritatea documentelor sunt obișnuite, așa cum se găsesc cu zecile de mii în arhivele din țară, neavând darul de a aduce

prefaceri radicale în cunoașterea trecutului românesc”. Ca unul care nu a căutat niciodată „prefacerile radicale”, ci m-am aplecat mai curând asupra lucrurilor mărunte, umbrite de cele mai multe ori de evenimentele mărețe ori de mai-marii vremurilor de mult apuse, mărturisesc că acest volum se poate dovedi foarte important tocmai prin aceea că, din zecile de mii de documente din arhivele din țară ori din străinătate, aproape o mie îmi vor fi la îndemână, editate după toate normele și publicate în cele mai bune condiții. Iar pentru a dovedi acest fapt mă voi opri asupra câtorva documente de interes pentru preocupările mele, documente pe care nu le-aș fi găsit niciodată dacă nu ar fi fost editate și ar fi rămas între celelalte zeci de mii de documente din arhivele din țară ori de aiurea. Am aflat astfel despre un doctor Gheorghie, care cumpărase, spre finalul veacului al XVII-lea, moșia „Glodenii i Vaideei Potcavelești” (p. 192), despre un farmacist (spîțer), numit tot Gheorghe, ce-și făcuse casă în București, însă aproape un veac mai târziu (p. 467), și despre un alt doctor, Călin, întâlnit într-un act din 6 noiembrie 1844 (p. 575). Voi insista doar asupra acestui din urmă document. El este precedat de un altul, din 5 noiembrie, în care inginerul hotarnic Ioan Predetici scria logofătului Luca Protopopescu de la mănăstirea Slobozia, anunțându-l că „durându-l un picior la gleznă, scrântit sau răcit, stă la pat de șase zile. Îl roagă să i-o trimită pe baba Oprina sau pe cine se pricepe la așa ceva” (p. 574-575). Din scrisoarea de a doua zi, adresată arhimandritului Gavriil, egumenul mănăstirii Slobozia, aflăm că Predetici a fost consultat de doctorul Călin, care a constatat că piciorul nu era scrântit, ci strâns de cizmă. Inginerul a primit leacurile necesare și spera ca într-o zi, două, să poată merge la mănăstire. Îi mai transmitea egumenului că „vodă este la Focșani, ca să se întâlnească cu domnul Moldovei și să meargă la Galați” (p. 575). Astfel, dintr-un rezumat al unei scrisori aparent neînsemnate, culegem informații care confirmă prezența încă activă a empiricilor în societate, o prezență care va rămâne așa încă multă vreme, dar care era, într-o oarecare măsură, echilibrată de sporirea constantă a numărului medicilor cu diplomă. Din același răvaș mai aflăm și despre interesul și buna informare a unor personaje relativ mărunte cu privire la chestiunile politice ale vremii, în cazul de față fiind vorba despre vizita lui Gheorghe Bibescu în Moldova, desfășurată în primele zile ale lunii noiembrie 1844, vizită încheiată cu „un ospățu la care s-au închinat toaste atât întru sănătatea augustilor oaspeți, cât și întru fericirea îmbelor țeri compatriote”¹.

Inspirat de ospețele de altădată, închei scurta mea prezentare cu cele mai bune urări întru sănătatea și fericirea editorilor acestui „august” volum, dar mai ales întru sănătatea domnului profesor Petronel Zahariuc, cel care, prin și din roadele muncii sale, a oferit și altora șansa de a-și purta pașii, cu gândul ori aievea, către „Sfântul Munte al Athonului”.

Sorin Grigoriuță

GABRIEL ANDREESCU, *Globalizarea ipocriziei. Pentru o abordare umanistă a eticii memoriei*, Iași, Editura Polirom, 2023, 464 p.

Gabriel Andreescu, fost disident anticomunist, este un cunoscut ideolog, activist și apărător al drepturilor omului, analist politic, jurnalist și autor de texte de opinie, un redutabil publicist, a cărui operă numără zeci de titluri de carte, precum și un respectat cercetător științific, fost cadru didactic al Facultății de Științe Politice a SNSPA, București, actualmente profesor asociat la Școala doctorală de filosofie, sociologie și științe politice a Universității de Vest din Timișoara. Dintre titlurile publicate anterior, în special *Cărturari, opozanți și documente. Manipularea Arhivei Securității* (2013) și *Existența prin cultură. Represiune, colaboraționism și rezistență intelectuală sub regimul comunist* (2015) pun în lumină subiecte ideologice sensibile care au unele puncte de convergență cu cea mai recentă lucrare a sa, publicată la Editura Polirom, în anul 2023: *Globalizarea ipocriziei. Pentru o abordare umanistă a eticii memoriei*. Autorul este interesat de chestionarea ideilor încetățenite, a practicilor curente, a ierarhiilor formale și informale din peisajul ideologic, căutându-și o perspectivă proprie, care să îi deschidă o mai bună înțelegere a sistemului analizat.

¹ AR, XVI, nr. 90, duminică, 12 noiembrie 1844, p. 370.

Cele două părți care compun titlul lucrării se contrabalansează reciproc; astfel, sintagma provocatoare *Globalizarea ipocriziei* sugerează un rechizitoriu conducând spre concluzii acuzatoare și generaliza(n)te, dar subtitlul aduce un bemol, revelând intenția de a construi, de fapt, un demers umanist în domeniul eticii memoriei. Titlul este foarte bine ales. Dacă domeniul abordat – etica – nu poate evita nevoia de verdict, Gabriel Andreescu este interesat mai degrabă de judecata interogativă.

Volumul de față, elaborat între 2017 și 2023, conține o foarte bogată bibliografie și 1.124 de note de subsol prin care aproape că se dublează textul propriu-zis, prezentându-i-se cititorului o argumentație susținută prin nenumărate exemple judicios selectate. Materialul documentar extrem de bogat era, de altfel, indispensabil, având în vedere nevoia de a orienta prin detalii semnificative parcursul ideatic sensibil al cărții. Partea întâi cuprinde șase capitole, corespunzătoare primei

părți a titlului, diagnosticând printr-un amplu demers comparatist militantismele ideologice alimentate de tragediile secolului trecut și acutizate periculos în prezent prin instrumentalizarea politicilor memoriei. Partea a doua reprezintă un unic capitol, concluziv, care poartă chiar titlul *Pentru o abordare umanistă a eticii memoriei*.

Introducerea oferă cititorului un corpus teoretic de sine stătător, care conține deja elementele esențiale pentru o lectură a volumului în consens cu intențiile autorului. Punctul de plecare a fost teza că „făurirea unei identități europene presupune o memorie comună” la nivel global, prin care diferențele comunitare să fie împăcate într-o „interpretare universală a istoriei” (p. 13). Acest orizont de așteptare inițial i-a fost însă infirmat prin cercetarea ulterioară, care a evidențiat incompatibilitatea memoriilor concurente, inconsecvențele în legislație, lipsa de coerență în abordarea diferitelor paliere temporale și spații geografice care ar trebui incluse în decizia privitoare la „aspectele normative ale memoriei colective” (p. 14). Autorul constată cu amărăciune *asimetria memoriei*: unele tragedii colective sunt intens mediatizate, în propriul lor interes, de către așa-numiții „antreprenori ai memoriei” (p. 14), în vreme ce altele sunt ignorate, minimalizate sau chiar negate. Un rezultat izbitor al acestei nefaste asimetrie/concurențe este asimetria legislației europene privind crimele nazismului în comparație cu crimele comunismului. Analizând la nivel global politicile conflictuale privind interpretarea trecutului, trasează o imaginară „linie a frontului memoriei” (p. 15) prin Federația Rusă, Țările baltice, Polonia și Ucraina, Germania, Israel. Ca exemple pentru *globalizarea ipocriziei* (sintagma îi aparține autorului) sunt indicate în primul rând ideologiile militante care instrumentalizează acuzele de antisemitism („numesc folosirea excesivă și abuzivă a acuzei de antisemitism «antisemitizare»”; p. 38) și de rusofobie („rusofobizare”). Un concept-cheie utilizat în volum este acela de *teorii militante ale memoriei*, reprezentând „puncte de vedere, teorii și concepții asupra memoriei care susțin impunerea la nivel național și supranațional a unor norme univoce, deși sunt, în același timp, partizane” (p. 16); or, „deconstrucția partizanatului este una dintre mizele cărții” (p. 24). Radicalizarea susținătorilor unicității Holocaustului și propaganda intensă a Kremlinului asupra „Marelui Război Patriotic” prin care „poporul sovietic” ar fi eliberat Europa Centrală și de Est de sub jugul nazismului sunt cele mai izbitoare exemple.

Promovând comparatismul metodologic, care nu pune semnul egalității, ci urmărește în unicitatea lor ororile secolului XX, autorul își definește opoziția fundamentală față de orice relativizare a crimelor istorice în masă, indiferent că este vorba despre lagărele naziste sau despre tragedii consumate în Ucraina, România, Armenia, Cambodgia, China ș.a.m.d. Cu multă atenție va fi urmărită legislația memoriei, în devenirea ei începând cu perioada de după Al Doilea Război Mondial și până în zilele noastre. Relevante vor fi considerate și informațiile specifice micro-istoriei, domeniu cu acces privilegiat la „complexitatea graniței dintre bine și rău” (p. 21). Alte precizări terminologice utile privesc accepțiunea termenilor *totalitarism*, *stânga* și *dreapta* politică, *umanism*, *antisemitism*; unele dintre acestea sunt cele general vehiculate, altele pot fi surprinzătoare, cum este cazul excelentei definiții a umanismului nu prin paradigma consacrată, a liberalismului, ci pornind de la „atitudinea față de cruzime” (p. 23). Sub acest ultim aspect, asimetria

memoriilor ilustrată de „amnezia crimelor comuniste prin comparație cu hiperamnezia celor naziste” îi apare autorului ca „expresia unei atitudini insuficient de umaniste” (p. 25). O altă manifestare a ipocriziei globale o reprezintă, după Gabriel Andreescu, excesele corectitudinii politice. La fel de dăunătoare i se pare și presupuziția omniscienței subiecților în momentul unor evenimente dramatice – simpli oameni încercați de greul istoriei, pe care adesea îi judecăm după criterii etice inaplicabile circumstanțelor istorice traversate.

Cititorul care dorește doar să afle pe scurt ideile care urmează a fi dezvoltate în volum se poate mulțumi cu lectura consistentei *Introduceri*. Capitolele exemplifică și argumentează tezele introductive. Primul capitol, *Vânătoarea incorecților*, trece în revistă cazuri celebre de oameni de cultură care, într-o etapă a vieții lor, cel mai adesea în adolescență și/sau în prima tinerețe, au făcut parte din grupări politice extremiste. Pe unii, autorul îi absolvă prin însăși prezentarea comprehensivă făcută; este cazul lui Günter Grass (copil, s-a înscris în Tineretul Hitlerist; adolescent, în Waffen-SS), al polonezilor (este deplorabilă *antisemitizarea* unui întreg popor, deși în timpul Holocaustului mii de cetățeni polonezii au ajutat evrei – ce-i drept, simultan cu participarea la pogromuri a altor mii dintre concetățenii lor), al lui John J. Mearsheimer (universitar american larg blamat pentru teza că politica externă a SUA este prea legată de interesele Israelului și că ar avea de suferit, din această cauză, o intensificare a amenințărilor teroriste). Alte cazuri, precum David Irving (istoric devenit negaționist al Holocaustului), nu beneficiază de circumstanțe atenuante, în lectura autorului. Inacceptabilă i se pare și propaganda Kremlinului, prin care se încearcă echivalarea simbolică a antirusismului (numit de regulă *rusofobie*), întrucât ea justifică posibile represii asupra polonezilor, ucrainenilor, balticilor și chiar împotriva occidentalilor desemnați de regimul Putin drept rusofobi, ceea ce, într-o logică forțată, devine pentru Rusia sinonim cu neonaziști; pagini consistente sunt dedicate, în continuarea acestui subiect, contextului ideologic al invadării actuale a Ucrainei.

Capitolul al doilea, *Teoriile militante. Holocaust, unicitate, definiția de lucru a antisemitismului*, este, poate, cel mai îndrăzneț din întregul volum. Autorul combate deschis ideea unicității Holocaustului, în sensul consacării acestuia drept crima crimelor și singurul genocid autentic din istoria modernă – teză care a apărut firesc în anii '50, imediat după ororile celui de Al Doilea Război Mondial, dar începând din anii '80 susținătorii ei au impus-o în dreptul internațional, ca și în manualele școlare, interzicând formal comparația între efectele antisemitismului și cele ale altor ideologii extreme și totalitare; acest *monopol asupra suferinței*, dictat de criterii etnice/rasiale/religioase și excluzând crimele comise pornind de la alte criterii, de pildă prigoana politică, este denunțat ca precar de către Gabriel Andreescu. „Definiția de lucru a antisemitismului”, un ghid cu 11 puncte, formulat în 2016 de către Alianța Internațională pentru Memoria Holocaustului (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA) și adoptat de atunci de multe state europene, face obiectul unui amplu subcapitol. Poziția autorului în această chestiune este că, odată transformate în norme și reglementări cu consecințe punitive drastice, astfel de criterii absolute – pe care le numește ironic „inițiativele militante gândite să stabilească cum suntem datori să gândim realitatea” (p. 93) – devin nocive. Prin urmare, se va delimita și de concluziile Raportului final elaborat de Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România, în special de teza continuității seculare și genocidare a antisemitismului românesc. Pe de altă parte, autorul nu este nicidecum un antisemit; el deploră superficialitatea contemporană față de crizele din Orientul Mijlociu și de ascensiunea terorismului islamist; Adunarea Generală a ONU și Consiliul ONU pentru Drepturile Omului, care au legiferat intens împotriva Israelului, într-un partizanat palestinian fătis, i se par a profesa „o ipocrizie de dimensiuni internaționale” (p. 102).

Teoriile militante gestionate de Rusia sunt prezentate în cel de-al treilea capitol al lucrării. Autorul lansează conceptul de *fake meanings* („cum memoria constă într-o semnificare a faptelor, mare parte din narațiunile militante sunt *fake meanings*, o semnificare falsificatoare a faptelor reale” – p. 110). Cei 26,6 milioane de locuitori din URSS, care reprezintă numărul oficial al victimelor războiului (din care aproximativ 14,6 milioane de civili, procentual mai afectați fiind ucrainenii și belarușii), au fost o pierdere uriașă datorată, după cum se știe, în primul rând lui Stalin și într-o mult mai mică măsură nazismului pe care „poporul sovietic” l-a înfruntat „glorios”. Detalii cumplite ilustrează comportamentul trupelor sovietice, vinovate de un val de teroare în

Europa și de impresionante crime în masă. Finalmente, întreaga narațiune a „Marelui Război Patriotic” este repudiată de autor ca o simplă manevră propagandistică.

O cauză esențială a inechității memoriei colective este identificată de Gabriel Andreescu ca *Eșecul originar. Avatarurile elaborării și aplicării Convenției pentru prevenirea și pedepsirea crimei de genocid*. Capitolul care tratează chestiunea diferențierii, adesea abuzive, în dreptul internațional între *genocid* și *crime în masă*, cu profunde consecințe de ordin practic și politic. Termenul *genocid* a apărut în 1944 și până în prezent a acumulat succesive definiri incomplete, fundamental viciate de perspectiva impusă în 1948 la ONU de către delegația sovietică, pentru care „responsabili de genocid erau numai cei ce răspândesc teoriile fasciste ale raselor superioare” (p. 137). Convenția din 1948 a lăsat atâtea puncte de suspensie, încât dezbaterea internațională a continuat decenii la rând, incluzând în aria mai largă a fenomenelor genocidare și genocidul de clasă (teorie propusă de Stéphane Courtois), genocidul politic, democidul, exterminarea pe criterii de grup ori de sex (pentru acest ultim criteriu, ilustrativă este eliminarea a zeci de milioane de femei indiene începând din anii 1950, o catastrofă umanitară mai puțin cunoscută) ș.a.m.d. Dreptul internațional operează mai degrabă cu noțiunea de *crime în masă*, care se pare că are mai puține repercusiuni practice decât verdictul de genocid. Istoricul trece în revistă alte exemple propriu-zise: genocidul de care s-au făcut vinovați khmerii roșii în Cambodgia anilor 1970-1975, genocidul împotriva kurzilor din Irak la sfârșitul anilor 1980, uciderea populației tutsi și a pigmeilor batwa în Rwanda anilor 1990, atrocitățile ISIS împotriva minorităților din Irak și Siria din anii 2010 până spre prezent, acțiunile genocidare ale Rusiei în Ucraina, începând cu anul 2022. În finalul capitolului, autorul analizează dezvoltarea actuală fără precedent a domeniului politicilor memoriei, cu un distinct accent global.

Capitolul următor, *Frustrările memoriei. Sensibilități ideologice și etnice*, este dedicat analizei unor chestiuni controversate – dislocări de populații, violențe etnice reciproce, identități sfâșiate, exacerbări naționaliste, hărțuirea memoriilor colective, asimetria considerațiilor privind crimele comunismului față de alte fenomene distructive de masă –, subliniind relevanța contextului social pentru relația dintre politicile identitare și politicile memoriei (p. 155). Se deschide astfel perspectiva capitolului de *Comparatism metodologic* propus în continuare. Comparația, refuzul comparației și abuzul comparatist sunt studiate la lucru, așa cum sunt ele prezente în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului. Autorul vorbește în calitate de specialist experimentat printr-o îndelungată activitate în numeroase organizații nonguvernamentale. Tabloul schițat este convingător: „Eu susțin comparatismul metodologic în domeniul eticii memoriei, prin aceasta înțelegând folosirea sistematică a comparației ca sursă a analizei logice, ca resursă euristică și ca sursă etică” (p. 193). Denumțând drept un simplu paravan afirmația că ideologia diverselor totalitarisme a fost generoasă și doar punerea lor în act a fost greșită, autorul afirmă apăsător principiul că nici teoriile, nici sistemele instituționale create nu reprezintă esența totalitarismelor în fața judecății istoriei, ci „doar realitatea practică, de natură contingentă, definește la final natura [regimuri]lor” (p. 195).

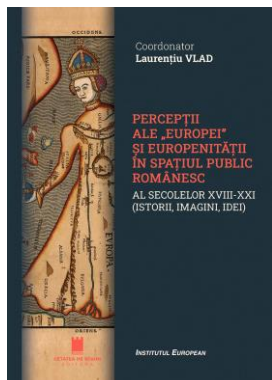
Partea a doua a cărții, deși mai puțin întinsă decât prima, este (și) mai elaborată, întrucât exprimă efortul propriu de gândire și soluționare al autorului în raport cu incoerențele constatate în etica memoriei. Ce presupune *abordarea umanistă a eticii memoriei*, pe care o propune Gabriel Andreescu? În primul rând, ideea că imprescriptibilitatea simbolică a crimelor cauzate de discriminare trebuie să aibă în vedere etica aplicabilă în momentul când au avut loc evenimentele. În consecință, politica de lustrare morală ar trebui să dea dovadă de discernământ și proporționalitate, ca să poată fi numită o practică umanistă. Colaboraționismul trebuie judecat în context, susține Gabriel Andreescu, invocând spre ilustrare nume precum Martin Heidegger sau Lech Wałęsa. Aici pășește pe teritorii „minate”. O scădere notabilă a volumului ar putea fi considerat faptul că în continuare autorul își reia un articol publicistic dedicat istoricului Dan Berindei, căruia îi găsește doar complexități de destin și o mulțime de circumstanțe atenuante. În ceea ce privește, însă, poziția favorabilă deschis asumată de autor în bătălia pentru memoria lui Mircea Vulcănescu și acuzele la adresa politicilor dubioase, anti-anticomuniste (i.e., securiste) ale Institutului „Elie Wiesel”, deși subiectul este tot unul spinos, curajul este de apreciat. Capitolul continuă cu alte și alte exemple dificil de încadrat etic, de la cele individuale până la marile referințe colective și din

interbelic până în zilele noastre. Convins că universalizarea memoriei nu poate presupune nivelarea practică a memoriilor concurente, autorul înaintează o soluție mai puțin ambițioasă: opțiunea pentru *fair-play*, ca fond conștient al tuturor judecăților și verdictelor etice, ceea ce ar presupune o reconsiderare mai rațională a evenimentelor, limitând pe cât posibil partizanatul și făcând să piveze interesul principal dinspre pedepsirea vinovaților către evitarea în viitor a catastrofelor umanitare. Așadar, pentru o abordare umanistă a eticii memoriei, în linia lui Alain Besançon și a lui Avishai Margalit, autorul favorizează detaliul, contextualizarea faptelor, „tehnicalizarea” și raționalizarea judecății, și mai ales meditația aplicată, cu accentele psihologice, etnice și identitare puse cât mai corect.

Volumul de față se înscrie în lista lecturilor obligatorii în momente de mare tensiune, precum epoca pe care o trăim. Acutizate prin lentila măritoare a timpului, reflecțiile acestea de istoric își capătă o nouă relevanță antropologică.

Astrid Cambose

LAURENȚIU VLAD (coord.), *Percepții ale „Europei” și europenității în spațiul public românesc al secolelor XVIII-XXI (istorii, imagini, idei)*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, Iași, Institutul European, 2024, 434 p.*

Continental european este un punct de referință incontestabil pentru arena internațională. Acesta are responsabilitatea constantă de a apăra și promova, atât în interiorul său, cât și peste hotare, valori fundamentale ca, de pildă, unitatea, diversitatea, respectarea statului de drept și a drepturilor omului, precum și păstrarea unor standarde sociale în economia de piață. Europa este un model pentru celelalte regiuni din întreaga lume, iar această imagine de succes s-a construit în timp și cu eforturi considerabile. În prezent, Europa trebuie să lupte cu toate forțele și resursele de care dispune să protejeze această imagine și are misiunea să găsească cele mai bune soluții pentru a asigura securitatea cetățenilor săi, dar fără a le încălca libertățile. Este o provocare uriașă, însă dacă va reuși să își îndeplinească acest scop, Europa se va bucura în continuare de apreciere și va continua să fie un reper pentru toate celelalte continente.

Volumul *Percepții ale „Europei” și europenității în spațiul public românesc al secolelor XVIII-XXI (istorii, imagini, idei)* reprezintă o cercetare extrem de minuțioasă despre ideea de „Europa” și modul în care este ea reflectată în spațiul cultural românesc. Este un demers științific extraordinar prin care coordonatorul său, Laurențiu Vlad, își propune să reunească reflecții mai vechi și mai noi cu privire la perceperea apartenenței românilor la continentul european. Analiza este construită atât prin intermediul studiilor de sinteză, cum ar fi cele referitoare la influențele modelului francez/occidental în spațiul cultural și politic al Principatelor Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima parte a secolului al XIX-lea, dinamica alianțelor regionale în Europa interbelică, apariția unor concepte noi ca euro-atlantismul etc., cât și prin intermediul studiilor de caz: analiza unor articole din reviste, precum „Ideea Europeană” sau „Gazeta de Vest”, contribuția Televiziunii Române în comunism sau percepția unor preoți autohtoni cu privire la relația dintre Uniunea Europeană și comunitatea LGBTQIA+.

În cele patru secțiuni ale volumului sunt abordate mai multe tematici, care pot fi considerate că duc mai departe un demers istoriografic inaugurat încă din anii 1960-1970 de istorici și filologi precum Alexandru Dușu, Adrian Marino sau Vlad Georgescu. Astăzi temele europeniste, inclusiv

* O versiune în limba engleză, ceva mai restrânsă, a fost transmisă spre publicare numărului din acest an al revistei „Brukenthalia. Romanian Cultural History Review” (supliment anual al publicației „Brukenthal Acta Musei”).

cele abordate din perspectivă strict istorică, asupra cărora stăruie volumul de față, au fost investigate și de experți în științele sociale (comunicare, drept, sociologie, științe politice etc.). Nu ar fi fost deloc deplasat ca volumul să integreze și contribuții din alte domenii, tocmai pentru că reprezentanți din mai multe științe socio-umane au contribuit la realizarea unui contur coerent al perspectivei istorice a studiilor europene în România.

Analiza este una consistentă, cu argumente foarte bine construite, deși am observat, ca în orice culegere de studii, texte diferite ca abordare, în sensul că unele sunt demersuri consistente, ce utilizează multe surse și referințe istoriografice, altele se dovedesc a fi mici intervenții pe subiecte punctuale. Toate se constituie însă într-un întreg coerent, care conturează o serie istorică într-o durată lungă de peste 200 de ani. Acesta este meritul exclusiv al autorilor, precum și al coordonatorului, care structurează impecabil etapele începând cu secolul al XIX-lea până la perioada postcomunistă. Sunt și unele limitări, conștientizate de coordonatorul volumului, cum ar fi inventarierea atitudinilor antieuropene în secolul XX, deși, în preambul, Laurențiu Vlad încearcă să aducă câteva exemple din secolul al XIX-lea și pentru acest subiect.

Partea I este deschisă de contribuția lui Toader Nicoară, care prezintă modele și valori europene (franceze) în Principatele dunărene între 1750 și 1830. Acesta surprinde începuturile, nu foarte coerente și apărute din intenții mai puțin clare, dar care au contribuit fără îndoială la evidențierea unor atitudini și comportamente influențate de cultura și civilizația franceză. Atât limba franceză, cât și modelul politic al acestei națiuni au reprezentat cele mai bune opțiuni pentru societatea moldovalahă, fiind vizibile în procesul de modernizare a Principatelor. În următorul capitol, Alexandru-Florin Platon vorbește despre români și Europa la începutul secolului al XIX-lea din perspectiva antropologiei sentimentelor. Această abordare reflectă un cadru general al modului în care modelul european a contribuit la „civilizarea” societății românești. Dacă în cazul vestimentației prefacerile sunt evidente, în ceea ce privește comportamentul sau întreg procesul de modernizare schimbările au fost mai lente. Experiența lui Dinicu Golescu, care este marcat de unele peisaje europene, dar și cea a lui Ion Codru-Drăgușanu mai târziu, susțin argumentele conform cărora schimbările erau în desfășurare.

În al treilea capitol din această primă parte, Sorin Mitu prezintă modul în care românii din Transilvania percep valorile europene în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Scrierile autorilor Simion Bărnuțiu și Ion Codru-Drăgușanu sunt o referință extraordinară pentru a releva importanța și influența europeană pentru Principate. Simion Bărnuțiu pune accent pe agricultură, comerț și economia continentului european, în timp ce Ion Codru-Drăgușanu subliniază mai mult elementele de civilizație, care nasc unele rivalități și pune accent pe comparații între originile popoarelor, cum ar fi cele cu sorginte latină și cele germanice. Ultima contribuție din această parte îi aparține lui Cornel Sigmirean, care prezintă imaginea și impresiile studenților români din Transilvania despre orașele universitare europene în a doua parte a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Una dintre cele mai mari influențe europene este fără îndoială cea exercitată de mediul universitar. Tinerii români aflați la studii în țările din Occident își transformă percepția despre stilul de viață și se conturează o desprindere de locurile în care s-au născut. Prin educația și cultura dobândite acolo, aceștia au putut să contribuie la ridicarea națiunii în momente dificile ulterioare, cum ar fi cele de război.

Partea a II-a reunește cinci capitole despre percepția asupra ideii de Europa în perioada interbelică. Aura-Carmen Slate vorbește despre revista „Idea Europeană” și contribuția acesteia în cultura română interbelică. Studiul cuprinde mai multe articole din această revistă, care au menirea de a prezenta o imagine cât mai completă a proiectului european în perioada interbelică. Dezbateră integrării culturii naționale în cadrul celei europene reprezintă una dintre cele mai semnificative provocări pentru mediul politic al acelor vremuri. De altfel, revista în sine este un manifest cultural și politic, care a contribuit decisiv la promovarea ideilor europene în societatea românească. Mai departe, în capitolul următor, Simion Costea identifică câteva aspecte ale ideii de Europa în manualele școlare de istorie universală din România interbelică. Europa este înfățișată în aceste manuale într-o manieră redundantă, ca o structură geografică și politică, ca un reper de unitate în diversitate, un spațiu unde conflictele dintre state au la bază anumite interese, care le leagă într-un sistem. Obiectivul cel mai important este acela al construirii unui echilibru și al unei ordini care să pună capăt acestor rivalități.

În continuare, Ovidiu Pecican abordează subiectul Europa medievală în scrierile lui Nicolae Iorga. În demersul său istoric, Nicolae Iorga reconstituie, cu multă meticulozitate și erudiție, supraviețuirea Europei în fața invaziilor barbare din Evul Mediu. Prin numeroasele citate prezentate, Ovidiu Pecican își propune și reușește să ne ofere un cadru general complex asupra subiectului, arătându-ne cât de creativă și diversă este opera marelui istoric român. În al patrulea capitol, Mihai Sebe prezintă perspectivele românești asupra proiectelor de construcție regională în Europa interbelică. Elitele românești din perioada interbelică au fost foarte interesate de proiectele de organizare regională și continentală din acea perioadă. Atât pe plan economic, cât și politic și de securitate, elitele au conștientizat poziția mai puțin favorabilă a Principatelor și au încercat să găsească cele mai bune abordări prin care să pună în valoare interesele naționale. În finalul acestei părți, Alina Stoica face o radiografie a ecurilor europene în presa românească interbelică din Crișana, respectiv problema securității colective din anii 1930-1931 în paginile „Gazetei de Vest”. Elitele bihorene au fost foarte receptive și active la acțiunile politice, economice și culturale ale Europei. În urma acestui demers de cercetare sunt desprinse elemente concrete în articolele „Gazetei de Vest” (Mica Înțelegere, elemente din epoca Hitler, Spania și eșecul securității colective etc.) care vizează securitatea continentului european.

În partea a III-ea, putem observa evoluția cronologică a subiectului către anii 1940-1980. În acest sens, Radu Albu Comănescu vorbește despre activitatea europenistă în exilul românesc din perspectiva lui George Ciorănescu și Grigore Gafencu. Autorul capitolului nu își propune o comparație a celor doi, ci mai degrabă o inventariere a ideilor acestora care arată implicarea României în inițiativele europene, ce au început încă din anii 1950, odată cu crearea Comunității Economice a Cărbunelui și Oțelului. În capitolul următor, Cristina Preutu oferă o imagine a României în contextul Războiului Rece, insistând pe modul în care a fost percepută securitatea europeană. Autoarea ne prezintă principalele elemente politico-economice prin care România s-a poziționat pe direcția europeană, precum și continuarea acțiunilor prin care s-a păstrat conexiunea culturală cu bătrânul continent. Au fost analizate și direcțiile de politică externă ale României și modul în care guvernul de la București s-a poziționat față de două provocări internaționale – securitatea europeană și eurocomunismul.

În continuare, Silvia-Cristina Baumgarten aduce în discuție rolul influențelor occidentale în programele Televiziunii Române din perioada comunistă. Analiza comparativă și descriptivă pe baza Arhivei Societății Române de Televiziune, precum și a Arhivelor Naționale ale României este una foarte meticuloasă construită. Conexiunea Televiziunii Române cu Occidentul în perioada comunistă, în special în anii 1960 și 1970, a influențat mult grila de programe și a ajutat la creșterea calității emisiunilor transmise. După cum a concluzionat și autoarea, evoluția sa a fost una spectaculoasă, fiind produse numeroase emisiuni, documentare, filme și seriale extrem de apreciate de către public. Însă, ca urmare a naționalismului promovat de Nicolae Ceaușescu, Televiziunea Română a avut și ea de suferit, cunoscând un relativ declin începând cu a doua jumătate a anilor 1970.

Laurențiu Vlad adaugă perspectivelor deja prezentate și o dimensiune a contribuțiilor individuale la această istoriografie a ideii de Europa, respectiv cele ale lui Adrian Marino, Alexandru Duțu și Vlad Georgescu. Așa cum subliniază Laurențiu Vlad, cele trei personalități au contribuit la revigorarea civilizației autohtone care, din cauza domniilor fanariote, s-a aflat într-o perioadă de regres economic, social și politic. Adrian Marino și Alexandru Duțu au pus accent mai mult pe componenta culturală a imaginii Europei, în timp ce Vlad Georgescu a fost interesat îndeosebi de aspectele politice și economice. Dacă Adrian Marino s-a concentrat mai mult pe „complexul de inferioritate” în forma practică (decalajul în dezvoltare dintre Occident și Principate), Alexandru Duțu merge pe o linie mult mai subtilă a diferenței culturale, respectiv recunoaște superioritatea Occidentului din perspectivă materială, dar nu și spirituală.

Ultima contribuție din această parte aparține Mihalei Grancea și evidențiază modul în care cinematografia română din anii 1970-1980 înglobează unele valori occidentale. Sunt analizate cele mai cunoscute filme din epocă. Unele dintre ele au avut succes și după căderea comunismului, ca, de pildă, *Mihai Viteazul*. Pe lângă filmele de inspirație istorică, mai sunt remarcate și cele de actualitate – comedii, filme pentru copii și adolescenți. *Toate pânzele sus*, *Moromeții* sau *Noiembrie, ultimul bal* sunt pelicule de referință pentru perioada analizată.

Partea a IV-a încheie arcul cronologic cu o analiză asupra perioadei postcomuniste. Ruxandra Ivan prezintă implicațiile conceptului de „euro-atlantism”. Așa cum subliniază autoarea, ideea de Europa a avut o mare capacitate de mobilizare a oamenilor, acest aspect datorându-se tradiției culturale și politice. Sunt identificate trei nivele temporale ale analizei euro-atlantismului. Acestea se suprapun cu obiectivele politicii externe din perioada postcomunistă, concentrate în formula „asigurarea securității naționale și reîntoarcerea în Occident”. Aderarea la NATO și Uniunea Europeană a reprezentat exprimarea pragmatică, concretă a îndeplinirii acestor obiective. În capitolul al doilea, Adrian Cioroianu abordează tema influenței ideii de Europa în perioada anilor 1990. Acesta subliniază că ideea de Europa este asimilată libertății, iar anii 1990 reprezintă o perioadă de tranziție, nu tocmai ușoară, pentru că reminiscențele din perioada comunistă nu au putut fi îndepărtate imediat. Există anumite elemente care persistă în comportamentul oamenilor (etnocentrismul, neglijența față de anumite categorii de drepturi, suspiciunea față de direcția în care se îndreaptă țara), însă schimbarea este un proces, de multe ori îndelungat, în care sunt necesare multe sacrificii. România trece prin acest proces și se angajează treptat pe drumul european și occidental.

Cristina-Maria Dogot, în cel de-al treilea capitol, aduce în atenție subiectul legat de mișcările populiste postcomuniste din România și influența asupra apartenenței la Uniunea Europeană. Partidele cu caracter populist au fost numeroase și s-au mobilizat de-a lungul timpului ca urmare a unor evenimente sau crize. Odată cu aderarea la Uniunea Europeană apare un alt nivel decizional. Pe fondul nemulțumirii populației au existat mereu lideri care au văzut o oportunitate pentru a promova diverse mesaje. Neîncrederea în UE poate fi polarizată în două categorii distincte: eurorealismul și euroscepticismul. Din fericire, așa cum constată și autoarea, în România prima categorie este cea mai vocală. Însă, este îngrijorător declinul interesului real pentru problemele concrete ale României, dublat de multe ori de lipsa de educație și cunoaștere a valorilor și practicilor europene. În final, Sergiu Mișcoiu, Sergiu Gherghina și Dragoș Șamșudean încheie această parte cu un capitol dedicat Uniunii Europene și minorităților sexuale, respectiv o analiză a percepției preoților ortodocși din România cu privire la această relație. Ca metodă de cercetare, au fost utilizate interviuri semi-structurate în care preoții ortodocși și-au exprimat opinia despre Uniunea Europeană și despre normele și reglementările pe care aceasta le impune cu privire la relațiile homosexuale.

Din punct de vedere metodologic, acest volum colectiv îndeplinește standardele unei cercetări științifice de cel mai înalt nivel. Sunt reunite contribuțiile mai multor profesori și experți din domeniu, care predau în universități de prestigiu. Volumul este destinat atât cercetătorilor, cât și celor pasionați de domeniu, iar prezentarea detaliată a fiecărui aspect și claritatea mesajului transmis sunt, de asemenea, argumente puternice pentru a recomanda lectura acestui volum.

Octavian Sofronea

TUDOREL TOADER (coordonator), *Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Alexandru Ioan Cuza University of Iași, L'Université „Alexandru Ioan Cuza” de Iași. Album*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2024, 160 p. + 192 foto (format A3).

Non multa, sed multum!, a spus înțeleptul latin, iar eu, deși i-am înțeles de mult sensul, totuși, acum, mi-am îngăduit să nu-l pun în practică. Adică, după ce am scris 14 pagini despre o „carte” de propagandă electorală universitară, în urmă cu trei săptămâni¹, iată că revin cu un punct de vedere despre corolarul aceluia volum, de data aceasta un *album*, publicat, surpriză mare, la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Și de ce „mare surpriză”? Pentru aceia dintre dumneavoastră care nu ați citit prima mea prezentare, uimirea mea vine din faptul că „Rectorul UAIC”, cel care a plătit zeci de mii de euro Editurii Pro Universitaria din

¹ Vezi recenzia la volumul: Prof. univ. dr. Tudorel Toader, *8 ani Rector al UAIC*, București, Editura Pro Universitaria, 2024, 288 p. (<https://uaic.academia.edu/zahariucp/Book-Reviews>).

București pentru cel dintâi volum, a ajuns să plătească, nu știm cât, dar ar trebui să aflăm repede, Editurii Universității noastre! Așadar, din profitul obținut de Editură prin editarea acestui album, câteva cărți bune vor putea apărea în anul ce vine, fără arhicunoscutele tracasări financiare.

Această „corolă de minuni” a Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pe care eu nu vreau nici pe departe să o veștelesc, ci dimpotrivă să o fac cunoscută, se sprijină pe doi pilaștri sau pe cele două capete ale podului, prin care „autorul/editor” sau „coordonatorul” voia să treacă, ca împăratul² Traian în Dacia pe Podul lui Apolodor, din cele două mandate („8 ani Rector al UAIC”; noroc că nu a reflectat niciun jurist asupra acestei formule!) către cel de-al treilea (sau al doilea!; când e vorba de funcții, candidații noștri numără, cum s-ar zice, apofatic!), numai că a trecut ca Sinan Pașa pe podul de la Călugăreni!

Prin cel dintâi volum, autorul/editorul a vrut să treacă triumfal prin campania („războiul”) electorală, iar prin album, „coordonatorul” ar fi vrut să-și sărbătorească triumful, și să-l împartă, la vreme, cu magnificiență, din carul său tras de patru cai albi (oare de ce Universitatea noastră nu a fost dăruită și cu o fermă zootehnică?), entourat de senatorii, de prorectorii, de decanii și de directorii săi și însoțit candidații înfrânți (doar cinci din păcate, deși unii și alții ar fi vrut să fie doar unul, un fel de Decebal!). Numai că zeii războiului au decis altfel, astfel că *albumul* a fost aruncat pe furiș la câțiva dintre apropiați, care, aproape fără să-l deschidă, l-au aruncat în podul uneia dintre casele de la „Muzeul Satului Moldav” (21.03.2024).

Și cum la una dintre casele pe care le-am vândut Muzeului am păstrat cheia, am îndrăznit să urc în pod să caut cea de-a doua minune a Universității. După ce am avut de înfruntat un miros greu, însă nu de la slănina pe care o afuma tătuța în pod, ci de la vrafurile de „cărți” (*8 ani Rector al UAIC*), strânse de prin locuri binecuvântate din Universitate și aduse aici cu coșurile în care se adusesse pește de la Ezăreni, am găsit *albumul*. Și iarăși, ca și în urmă cu trei săptămâni și jumătate, am fost șocat de ce volum mi-a căzut sub ochi, și oricât aș încerca să-i descriu închipuirea tot va mai rămâne ceva de spus. Totuși, iată ce se vede la o repede ochire: volum format A3, orizontal, cu coperti groase și moi (însă nu „unsuroase”), cu titlul și numele „coordonatorului” în literă de aur, hârtie *top the top*, ca să poată susține litera în relief, cu irizări argintii, și aproximativ 192 de fotografii, format A3 (le-am numărat, nefiind numerotate), alături de altele de formate mai mici.

Acum, la fel ca la primul *draft*, unde am tot folosit formula dublă „autor/editor” și am explicat-o, este necesar să lămuresc de ce tot pun cuvântul „coordonator” între ghilimele. Și iată de ce! Pentru că autorul/editor nu înțelege, de niciun fel, ce înseamnă să fii coordonator al unui volum sau să îngrijești editorial unul. Am dat, tot acolo, și un alt exemplu: „coordonatorul” a spus, pe copertă, că „a editat” volumul închinat profesorului Nicolae Țațomir („volum editat de Tudorel Toader”), iar în prefață a mărturisit că: „*Acest manuscris a fost îngrijit* de specialiștii Editurii Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași în vederea publicării [subl. mea]”. Între timp, un binevoitor și un admirator al „Rectorului UAIC” mi-a semnalat o altă boacănă a „coordonatorului”, pe care nu am observat-o, citind cele câteva jumătăți de pagină considerate a fi „prefețe” la cele trei-patru volume „editate sau îngrijite”. La volumul *In memoriam Mihail-Vasile Jakotă*, deși pe copertă scrie „ediție îngrijită de Tudorel Toader”, în „nota asupra ediției” editorul a socotit altfel: „Dorim ca **monografia** închinată prof. univ. dr. Mihail-Vasile Jakotă să fie un început de serie, consacrată marilor personalități care au conferit prestigiu celei mai vechi facultăți de științe juridice din țara noastră. Dincolo de reperele din biografia ilustrului profesor, prezenta **monografie** conține și teza de doctorat, intitulată *Contribuții la studiul Legii celor XII table*”³. Este pur și simplu stupefiant. Cum să fie un volum omagial o *monografie*?

Revin la statutul științific de „coordonator”, care nu se poate explica nici cum, al autorului/editor, citind caseta editorială de pe versoul paginii de titlu: „concepție, prelucrare imagine,

² Vezi și Lucian Leuștean, *Împăratul e (din nou) gol!*, în „Ziarul de Iași”, ediția electronică din 02.03.2024.

³ Alături de teza de doctorat a lui Mihail-Vasile Jakotă, volumul omagial cuprinde evocări datorate unor colegi și prieteni, precum studii de știința dreptului.

machetare, tehnoredactare computerizată, pregătire pentru tipar: Ozolin Dușa; fotografii: Arhiva Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași, Ozolin Dușa; text: Ionuț Nistor” și traduceri în limbile engleză și franceză de Ștefan Ghiran și Ana Plumb. Acum, vă întreb, chiar dacă retoric, ce a putut coordona „coordonatorul” din aceste secțiuni ale albumului, având în vedere „referințele personale” atașate primului volum⁴: fotografiile lui Ozolin Dușa?, textul istoric al lui Ionuț Nistor? sau traducerile în limbile engleză și franceză ale lui Ștefan Ghiran și ale Anei Plumb? Poate că altcineva, cu alte abilități și cu alte interese decât acelea de auto-preamărire, ar fi scris un *cuvânt înainte* mai de *Doamne ajută!*, i-ar fi spus artistului fotograf Ozolin Dușa să lase în album fotografiile cu adevărat excepționale, și sunt câteva (chiar și cele din dronă, care sunt spectaculoase, dar mai sunt ele artistice?), și să elimine cele redundante, care amintesc de *Istoria Universității din Iași*, din 2010, unde unul dintre „coordonatori” a dovedit aceeași pricepere ca și „coordonatorul” de acum, i-ar fi spus lui Ionuț Nistor că i se va publica un text (am auzit, formal și informal, după publicarea draftului acestei recenzii, că Ionuț Nistor nu a știut că va fi socotit autor al întregului text, ci doar cel privitor la istoria Universității) și ar fi optat pentru un rezumat în engleză sau franceză a textului românesc, fie din modestie, pentru că lumea vorbește că nu se descurcă defel „în limbi străine”, ba chiar și în limba română⁵, fie din simpla constatare că traducerile *in extenso* nu vor interesa pe nimeni, pentru că informații despre istoria orașului și a Universității nu vor fi căutate în acest *album*.

„Coordonatorul” a înțeles că poate dobândi statutul de „coordonator”, editor sau îngrijitor de volum (toate aceste noțiuni sună interșanjabile) doar dacă își pune o poză pe prima pagină și adună câteva paragrafe oarbe, punându-le sub un titlu neobișnuit pentru o introducere: „Universitatea «Alexandru Ioan Cuza» din Iași în imagini”, despre care cred că a fost gândit să denumească un capitol de sine stătător. Textul, așa cum și cât este, poartă parțial amprenta stilului „coordonatorului” (deseori, *Le style c'est l'homme même*), deosebindu-se ca formă de „invitația la lectură” din „carte”, adică îi lipsesc virgulele dintre subiect și predicat și dezacordurile flagrante, păstrând, totuși, formulări neclare și hurdăciite. Bănuiesc, iar bănuiala este deplin îndrituită, că unul dintre membrii „monstruoasei coaliții”, pe care și-a tot lustruit-o în ultimii ani, i-a dat o mână de ajutor. Și asta, înainte de a se dezlănțui cu toții în campania electorală și de a face atâtea nefăcute că se „sparie gândul”, culminând cu punerea „sub bombeu” a cerinței ca, măcar 24 de ore, să fie respectat postul negru la declarațiile slugarnice sau defăimătoare. Mâna de ajutor a lipsit, însă, la scrierea panegiricului „Rectorului UAIC”, cel de după pierderea alegerilor, folosit și ca text publicitar într-un ziar ieșean, pentru că pleonasmele, exprimările dubioase și egolatria sunt aceleași cu cele din *Invitația la lectură*, iar hâtrii redactori ai cotidianului au lăsat textul neredactat, chiar după vrerea comanditarului: „împlinind toate realizările”, „demersul obținerii”, „încrederea și susținerea”, „calcul, aranjamente și angajamente” (foarte subtil!), precum și: „am înființat”, „am susținut”, „am plătit”, „am dat curs”, „am stins”, „am restaurat”, „am inițiat” etc. Această sarabandă de cuvinte îmi aduce aminte de „tovarășa academician, doctor inginer, savantă de renume mondial”. Cred că numai mie!

Ca fond, textul este banal, cuprinzând doar o imensă greșeală, dovedind că „meditatorul” a rămas la nivelul unor lecturi istorice împăienjenite, ale căror texte au dispărut până și de pe cele mai proaste pagini de internet: „În secolul al XVII-lea, de exemplu, Colegiul de la Cotnari, prima școală umanistă înființată de Despot Vodă pentru elita boierilor Moldovei, a fost un adăpost al culturii bizantine, devenind unul dintre cei mai importanți factori ai răspândirii limbii române și culturii autohtone”. Să te prăpădești de rău, nu alta!

O clipă mi-a trecut prin cap că inspiratorul a fost unul dintre colaboratorii „Rectorului UAIC”, însă mi-a dispărut repede străfulgerarea pentru că greșelile sunt înfrigorătoare și nu pot aparține unui absolvent al Facultății ieșene de Istorie. Iată-le: Despot vodă (nu „Vodă”) a domnit în secolul al XVI-lea (sunt cărcotaș, mă pun pentru o biată sută de ani!); școala (colegiul) nu a fost destinată „elitei boierilor Moldovei”, pentru că aceștia erau ortodocși, colegiul fiind protestant, iar

⁴ Prof. univ. dr. Tudorel Toader, *op. cit.*, ultima pagină (nenumărată).

⁵ *Alegeri la „Al. I. Cuza”: Prof. dr. Gabriel Mursa – mesaj pentru turul II ale alegerilor*, în „Ziarul de Iași”, ediția electronică din 16.03.2024.

boierii Moldovei, și mari și mici, l-au ucis atât pe ctitor, cât și pe profesorii ei (mai clar, i-au măcelărit fizic, nu i-au înlăturat prin vot!); școala „a fost un adăpost al culturii bizantine” (unui elev de clasa a IV-a, doamna/tovarășa învățătoare cred că i-a spus/îi spune că bizantinii și urmașii lor religioși și culturali au fost ortodocși, nu protestanți!), școala a devenit „unul dintre cei mai importanți factori ai răspândirii limbii române și culturii autohtone” (nici cel mai încrâncenat protocronist nu ar putea susține o asemenea enormitate, pentru că școala a durat din primăvară până-n toamnă, fiind un colegiu protestant, cu limba de predare latina, și destinat convertirii la protestantism a populației catolice din Moldova)⁶.

Bine că textul s-a oprit doar la atât din istoria învățământului din Moldova de dinainte de înființarea Universității (1860), pentru că altfel cine știe ce alte bazaconii ne mai era dat să citim! Din cealaltă coloană a textului, amorfă și anodină, desprind doar o formulare, pe care nici „mama Omida” n-ar putea să o dezlege: „[...] membrii comunității academice, care și-au desfășurat activitatea în amfiteatrele și laboratoarele din Palatul universitar de la Copou, au făcut obiectul *opera monumentale*, contribuind la evoluțiile educaționale, științifice și culturale”. Lăsând la o parte greșeala involuntară, adică menționarea doar a „marilor savanți” (*in integrum*) din Corpul A al Universității, ceea ce urmează nu numai eu nu am priceput, ci și traducătorii în engleză și franceză, pentru că cel dintâi a mutat exprimarea la începutul paragrafului (*The stages underwent by Alexandru Ioan Cuza University of Iași, in its prolific existence, have made it an „opera monumentale” contributing...*), iar cel de-al doilea a omis-o cu delicatețe!

După această „introducere” sau capitol, înghețat la primele două coloane, semnat de „Rectorul UAIC”, în ianuarie 2024, urmează cinci coloane de istorie a Iașilor nesemnate de nimeni, dar aparținând lui Ionuț Nistor, potrivit casetei editoriale (dacă lucrurile nu stau așa, vom avea parte de o dezmințire în scris). Și acum, câteva cuvinte despre text, care poate fi caracterizat de sinteză și „de serviciu” și care în primele două coloane, corespunzând secolelor XIV-XVIII, cuprinde multe greșeli și stângăcii, iar în ultimele trei, de pe la 1800 până în perioada interbelică, doar locuri comune⁷, dovedind că, nu de puține ori, dacă ne luăm

⁶ Pentru „Colegiul” de la Cotnari, vezi Petronel Zahariuc, *Colegiul de la Cotnari – o primă încercare de organizare a învățământului public în Moldova*, în *AIIX*, t. LIII, 2016, p. 9-19.

⁷ Pentru chintesența „locurilor comune” într-o lucrare de istorie românească, a se vedea Gheorghe Iacob, *Locul României în Europa/The Place of Romania in Europe (1859-1939)*, Editura Școala Ardeleană, 2023, 361 p. Voi reveni, cu detalii, asupra acestei concluzii ferme. Aici, spun doar că acest gen de cărți nu poate fi nici citit, nici recenzat, pentru că sunt doar înșirui de vorbe, „ce nici din coadă nu sună”. De fapt, autorii lor nici nu vor să fie citite, cât despre recenzii, la ce bun să mai vorbim!, ci doar să întindă coarda unei famelice liste de lucrări. Totuși, până una-alta, citez un fragment din cartea de mai sus, din subcapitolul *România la 1914*: „Vecinii. La vest și la nord România se învecina cu Imperiul austro-ungar, la est cu Imperiul rus, la sud-vest cu Serbia, iar la sud cu Bulgaria. Începând cu anul 1878, țara are ieșire la Marea Neagră” (p. 20). Și tot așa, cu platitudini de acest gen, cu câte o notă aruncată pe ici-colo și cu zeci de pagini, din cele 185, fără nicio notă. Apoi, panaceul universal pentru o asemenea lucrătură, traducerea într-o limbă străină (de această dată engleza), pentru a mai arăta, oare pentru a căta oară, boala grea de care suferă o parte importantă din (așa-zisa) istoriografia românească. Asemenea autori, care nu au nimic de spus, se împiedică, musai, de subiecte mașcate, unul dintre ele fiind *România și Europa*, sau viceversa, care este sau era la „modă”, așa cum era altădată „societatea socialistă multilateral dezvoltată”. Pentru edificare, vă rog să citiți această carte în oglindă cu, spre exemplu, rezumatul unei teze de doctorat, ales la întâmplare dintre articolele și cărțile pe acest subiect de pe site-ul BCU-Iași, care îl are ca autor pe Toma Alexandru (*Societatea socialistă multilateral dezvoltată în concepția și activitatea Partidului Comunist Român*, conducător științific Marin Voiculescu, Academia „Ștefan Gheorghiu”, București, 1982, 31 p.), dar, stupoare, are și un atu în plus, pentru că, pe lângă rezumat în limba engleză, are și rezumate în franceză, germană și rusă! Și nu numai năvala de banalități susține concluzia de mai sus, ci și o altă practică, pe care o întâlnim din belșug în făcături de acest gen, și anume republicarea aproape integrală a unei cărți vechi, însă sub alt titlu, cu unele titluri de capitole identice (altele, cu modificări), fără a face nicaieri vreo precizare și „vânzând” cartea ca nou-nouță. Titlul cărții vechi este: Gheorghe Iacob, *România de la 1859 la 1939. Împliniri și limite ale modernizării*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020. Mi se pare, dar momentan este doar o părere, că ar putea fi și o altă carte, și mai veche...! Pentru cine, eventual, nu crede că așa ceva este posibil, îl rog să verifice și să-mi comunice dacă a găsit în cartea din 2023 vreo frază nouă, față de cartea din 2020. Eu le voi căuta cu

informația din enciclopediile online⁸, și nu din diferite scriituri, nu greșim. Greșelile și stângăciile ar fi putut fi înțelese, pentru că nu toți ne pricepem la toate, fie dacă „autorul” ar fi întrebat, fie dacă ar fi folosit un minim aparat critic, fie dacă textul ar fi trecut pe sub ochii unui redactor profesionist. În continuare, voi înșira câteva dintre acestea, cu speranța că la ediția a doua (?) vor fi explicate sau reparate: „Începuturile orașului pot fi plasate la sfârșitul secolului al XIV-lea, având la bază o veche localitate rurală” (ce înseamnă „sfârșitul secolului al XIV-lea” și de ce neapărat trebuia să „se bazeze” pe o „localitate rurală”?), „listă alcătuită la Kiev pe la 1387-1396” (intervalul întocmirii acestei „liste a orașelor rusești îndepărtate și apropiate” a fost mult discutat în istoriografie și propuse unele soluții, iar autorul putea, sau nu, opta pentru una dintre ele), „încă din Evul Mediu, a jucat un rol de punte între Occident și Orient, ca urmare a situării pe râul Bahlui” (lăsând la o parte hiperbola, cine a jucat acest rol?), orașul a devenit „locul de întâlnire pentru etnii și confesiuni diverse, alături de români conviețuind armeni, greci, germani, evrei, ruși lipoveni etc. Statornicirea acestor comunități în centrul așezării urbane [...]” (chiar așa?; apoi, corectitudinea istorică și politică ar fi cerut să fie pomeniți și țiganii/romii, cei care, dacă luăm Curtea domnească ca punct central al orașului, chiar au fost așezați în centrul lui), „ca citadela de pe Bahlui”, „biserici cu caracter de unicat, precum Sfântul Nicolae Domnesc” (sigur?, și dacă da, de ce?), în orașul Iași „a fost edificată prima biserică armeană din România și cel dintâi edificiu dedicat cultului mozaic din România” (așa o fi, dar pentru siguranță era nevoie de o trimitere bibliografică), „suveranii au preferat să rezideze (?) tot mai des la Iași” (Doamne ferește!; până la 1800, sultanul otoman a fost de vreo trei ori la Iași, iar țarul rus o singură dată), „în secolul al său itinerant” (il invit pe autor să citească *Indicii de nume* ai volumelor *DRH*, pentru secolele XV-XVI), în domnia lui Vasile Lupu „a fost întemeiată prima instituție de învățământ public din Moldova, cunoscută sub numele de *Colegiul lui Vasile Lupu*” (aici, „autorul” se contrazice cu „coordonatorul”, oare de ce?), extinderea orașului „s-a produs și spre dealul Copoului, de-a lungul principalei căi de acces, numită Podul Verde, după viile și livezile care acopereau colina” (Mircea Ciubotaru și Laurențiu Rădvan să nu fie supărați, generația următoare de istorici îi va citi!).

Însă la următorul capitol, „Universitatea din Iași. Repere istorice”, eu chiar m-am supărat (se vede, nu?), și nu pentru că „autorul” nu m-a citit sau citat (sunt demult obișnuit cu ambele), ci pentru faptul că una dintre cele mai importante descoperiri din viața mea de istoric, atâta câtă este, actul lui Vasile vodă Lupu de înființare a Colegiului teologic ortodox din Iași, a fost reprodus în album fără să fiu întrebat. Îl asigur, însă trebuie să-și deconspire identitatea, că i-aș fi dat încuviințare, fie și pentru faptul că și eu am fost, de voie sau de nevoie, un colaborator al „Rectorului UAIC”. Însă, poate că autorul nu a simțit nevoia să o facă pentru că a obținut acordul mănăstirii de la Muntele Athos, în arhiva căreia se păstrează actul de ctitorie. Dacă însă nu are acordul mănăstirii, îi voi cere să lămurească în scris încurcătura deontologică.

Uitând pentru moment de fotografie, mă întorc la text, și reproduc un fragment din partea de început, cea care mă interesează: „În 1640, a luat ființă Colegiul lui Vasile Lupu de la mănăstirea Trei Ierarhi, care a contribuit la răspândirea învățământului în limba latină și a avut un rol foarte important în organizarea învățământului în limba română. Școala domnească ce i-a urmat a fost transformată de Nicolae Mavrocordat, în 1714, în Academie domnească”. Colegiul lui Vasile Lupu a dispărut către 1650 și nu i-a urmat nici „o școală domnească”, iar Academia domnească, înființată de Nicolae Mavrocordat în 1714, a fost precedată de o încercare de

mare atenție. Ca să nu vă fac inima să vă bată prea tare, în caz că veți face verificarea, unul dintre capitole, cu un titlu hazliu (*România și Al doilea Război de 100 de ani <1914-2014>*), arătând către un politolog pârât și către un istoric, specialist în volume „coordonate” și în cărți cu poze (comparația cu prezentul volum nu e neapărat necesară, dar e suficientă!), a fost preluat din alt volum, cu un titlu și mai hazliu (*Istoria între adevăr și manipulare*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2018), pus însă, potrivit unui procedeu (având în vedere numele care urmează, m-am abținut să folosesc un sinonim al acestui cuvânt) des întrebuințat la întocmirea unor asemenea „opere”, pentru „a schimba apa-n vin”, sub autoritatea științifică a profesorului Ioan-Aurel Pop, cel care i-a scris *prefața*.

⁸ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Iași>.

organizare a unei școli, în 1706, datorată lui Antioh Cantemir⁹. Așadar, nu este vorba despre „concentrarea de greșeli istorice din doar două fraze”, așa cum am scris în prima formă a acestei prezentări (*draft* 2), publicată pe site-ul academia.edu, ci doar de o greșeală și, eventual, de o lipsă de informare.

În continuare, paginile desprinse din istoria Universității, împământenate și printr-o notă, singura, care explică atât ascendența *albumului*, cât și descendența ideatică a „coordonatorului”, sunt atât de serbede, încât cred că au fost adunate nu atât pentru a ne lua cu plictis¹⁰, ci pentru a ne îndemâna să găsim, și unde sunt și unde nu sunt, virtuțile istorice și artistice ale *albumului*.

Pentru că, după aceste pagini de istorie, „coordonatorul” sau, mai bine zis, artistul-fotograf, Ozolin Dușa, cel care a „conceput” acest volum, ne aruncă în prezentul-trecut al Universității, umplând două treimi din acest volum cu zeci și zeci de poze, unele frumoase și sugestive, după cum am scris și mai sus, altele, cele mai multe, repetitive și inutile, puse doar pentru a face *albumul* cât mai corpolent și „realizările împlinite și neîmplinite” (vezi *supra*) ale „Rectorului UAIC” acoperite de glorie și înscrise în veșnicie, pentru că, nu-i așa, întreaga istorie a Iașilor și toată preistoria și istoria Universității din Iași, sub orice nume a funcționat ea, s-au strâns pentru a-l trimite pe „Rectorul UAIC” către nemurire. Ca să fiu clar, cele mai frumoase fotografii le socotesc cele cu studentele și studenții noștri, care dacă ar fi (poate au fost!) postate pe *facebook* sau *instagram* ar obține o mulțime de like-uri, însă așa se vor odihni printr-un colț de bibliotecă, în cazul în care tirajul nu va fi oprit, iar peste ani vreun curios se va minuna de felul în care se îmbrăca generația Z. Mă întreb, așa de amuzament, oare „coordonatorul” sau „creatorul” (cuvântul „concepător” nu există) a obținut acordul GDPR de la persoanele din Universitate ale căror chipuri au fost reproduse aici, știind că nici la un examen sau concurs nici măcar numele unei persoane nu poate fi redat? Și tot așa, în calitate de „coordonator”, „Rectorul UAIC” a făcut cerere pentru a putea reproduce fotografiile din Arhiva Universității? Dacă nu, de ce? Iar dacă da, cine i-a aprobat-o? Cum cine, „Rectorul UAIC”!

Însă în *album* sunt aglutinate de toate, de la fresca lui Sabin Bălașa, la studenții călăreți de pe Rarău și la nisetrul din stațiunea de la Ezăreni (oare acest pește se vinde vreodată sau este lăsat să i se sărbătorească din an în an ziua de naștere?), și de la vasele din cultura Cucuteni, la viitorul „templu al Atenei Nike” din Codrescu (viitorul sediu al Institutului de Cercetări Interdisciplinare) și la Baza sportivă de pe Sărărie (o Allianz Arena în miniatură, însă mă întreb dacă Râpa Sărăriei o va putea susține în coasta sa!). Remarc, în contrapondere cu „volumul”, unde sunt zeci de poze cu autorul/editorul, că *albumul* se dovedește parcimonios cu tabloul votiv al „coordonatorului”, auto-proclamat „nou ctitor al UAIC”, fiind inserată, pe ici pe acolo, câte o poză de la ceremoniile de conferire a titlurilor de *doctor honoris causa*, de la câte o „vizită de lucru” sau de la câte o sfințire, aici, fiind ipostaziat când la dreapta, când la stânga ÎPS Teofan Mitropolitul Moldovei și Bucovinei. Această parcimonie, care pe alocuri s-ar putea apropia și de modestie, ar fi cerut ca, nu abundent, ca florile din Grădina Botanică, dar suficient, să apară și câteva poze cu „nerealizări împlinite” (vezi *supra*), unele prin neglijența oamenilor, altele din voia Domnului: tavanul prăbușit al „Editurii UAIC”¹¹, tencuielile căzute și spațiile nerenovate de două generații ale Corpului A, tavanele care cad ale Corpului B, înghesuiala de nedescris din unele săli de curs și seminar și din sălile și terenurile de sport ale Universității etc.

Și acum, *last but not least*, trebuie să spun câteva lucruri despre Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (*prietenii știu de ce!*), nu de alta, dar acest „album” *pare* să fi

⁹ *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei și a Catedralei Mitropolitane din Iași de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *Istoria Catedralei și a ansamblului mitropolitan din Iași*, volum editat de Petronel Zahariuc și Daniel Isai, Iași, Editura Doxologia, 2021, p. 129-132.

¹⁰ Pentru o altfel de istorie a Universității, vezi lucrările lui Cătălin Botoșineanu (*Cultură politică și practici academice. Universitatea din Iași în primul deceniu interbelic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, 433 p.) și Dan Constantin Măță (*Învățămintul juridic la Universitatea din Iași. Fragmente de istorie*, București, Editura Hamangiu, 2024, 266 p.).

¹¹ Vezi <https://www.ziaruldeiasi.ro/stiri/acoperisul-tipografiei-uaic-iasi-s-a-prabusit-sub-greutatea-zapezii-foto--350015.html> (6.04.2023).

apărut aici, în vreme ce „cartea” a apărut la Editura Pro Universitaria din București. De ce doar *pare*? Pentru că astăzi, 25 martie 2024 (Buna Vestire)¹², la câteva zile bune de la apariția lui, nu am identificat nicio informație despre acest *album* pe site-ul Editurii, la rubrica „ultimele apariții”, după cum nu a fost niciun indiciu despre el în rubrica „cărți aflate în pregătire”. De aceea, știind din practică ce proceduri de editare și de tipărire transparente, făcute după lege și după tot noianul de regulamente cu care a fost sufocată Universitatea în ultimii ani, îi rog pe reprezentanții Editurii să nu ia în seamă faptul că noul rector al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași ar putea citi aceste rânduri, ci să facă tot ceea ce le stă în putință, în cazul în care consideră că au șchiopătat la „îndeplinirea realizării” (vezi *supra*) vreunui dintre proceduri, și să le „realizeze, îndeplinindu-le” retroactiv, pentru că ar fi păcat ca epocalele „înfăptuiri, executate” în cincinalul de patru ani, să fie umbrite de un asemenea fleac!

Apoi, alte câteva întrebări, nu doar retorice, pe care le pun, scoase din îndelungata mea experiență ca autor, editor, coordonator de colecție și referent al Editurii noastre: de vreme ce volumul a fost editat aici, potrivit descrierii CIP, a stemei Universității și a numelui Editurii, tipărit cu litere de aur pe copertă, de ce lipsesc redactorii și tehnoredactorii Editurii?; de ce lipsesc referenții științifici?, de ce lipsește Colecția sau mențiunea „în afara Colecțiilor”?, de ce lipsește de pe ultima pagină mențiunea despre locul unde a fost tipărit *albumul*? și de ce lipsește numele directorului Editurii din caseta cu datele de contact ale instituției, deși ar fi fost mai mult decât obligatoriu să apară tocmai aici, pentru că ar fi încununat o minunăție, scoasă din *neanderthalul* practicilor editoriale, care, culmea deznădejdiei, a funcționat vreo doi-trei ani! Și încă o întrebare, cu subsecvențele ei: fotografia și traducătorii s-au mulțumit cu statutul de colaboratori la *album* sau au fost plătiți? Dacă au fost plătiți, banii au fost dați de Universitate? Dacă da, după cum știm bine cu toții, au fost organizate licitații?

Știu bine că activitățile editoriale și financiare s-au derulat „ca la carte”, însă dacă la vreo întrebare din troianul de mai sus răspunsul este strâmb ne putem imagina ce forfotă de stup (sau ce liniște de mormânt) a fost zilele acestea pe holurile „Editurii UAIC”. Și, continuând jocul din recenzia la volumul *8 ani Rector al UAIC*, însă nu acela cu „mărgelile de sticlă”, ci acela cu hârtii rătăcite, vă propun, iarăși, un preambul la o mică piesă de teatru real, nu absurd.

Locul: două birouri și un hol, cu aspect industrial, care au făcut parte din proiectul absurd „apa lui Cuza”, soră bună cu „vinul lui Cuza”, de aproximativ aceeași calitate, dar apa nu a mai ajuns să îndoie vinul, care oricum este îndoielnic, și să facă „șprițul lui Cuza”, pentru că, la vreme, a fost oprită producerea ei (o altă „realizare neîndeplinită”, înregistrată la OSIM și a cărei poză¹³ trebuia să facă parte din acest *album*); un birou, ceva mai flamboiant, având într-o parte o masă cu peninsula, pe masă aflându-se operele „coordonatorului” și autorului/editor (monografii, volume editate, albume etc.), iar pe peninsula o farfurie cu trei mere („căzute din cer”) și trei cărți ale DRE: *Când extremele nu se ating: tratat dezinvolt de istorie a limbii, Spitalul și ghipsul sau despre începuturile romanului de aventuri electorale* și *Un cincinal de împliniri editoriale mărețe. Omagiu Fundației Lui pentru El*, cartea frumoasă și utilă, chiar deosebit de utilă în aceste zile, a principalului sponsor al Editurii, prin *Fondul Codrin și Ionuț Ciubotaru*, Ion H. Ciubotaru (*Obiceiurile funebre din Moldova în context național*)¹⁴ și altă carte, uitată probabil de vreo cercetătoare din proiectul *MLD* (proiect foarte drag, „Rectorului UAIC”, cam ca sarea-n ochi!), *Simon*, ultimul roman tradus la noi al Narinei Abgarian¹⁵; în cealaltă parte a biroului, o mică bibliotecă cu mari titluri publicate de DRE la cealaltă editură ieșeană, căreia i-a adus bine-meritata glorie în ultimul deceniu al veacului trecut; pe peretele din față, două portrete, unul al domnului profesor Andrei Corbea-Hoișie¹⁶, fondatorul Editurii noastre și cel care adus-o în preajma marilor edituri ale țării, ancorând-o atât de sus, încât oricât s-au străduit artizanii *Fundației pentru susținerea Editurii UAIC* nu au reușit să o coboare la nivelul Editurii Revers

¹² <https://www.editura.uaic.ro/>.

¹³ Vezi <https://www.ziarulevenimentul.ro/stiri/moldova/uaic-va-imbutelia-apa-lui-cuza--217507583.html>.

¹⁴ Apărută la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în 2014, 762 p.

¹⁵ Publicată la Editura Humanitas din București, în traducerea Luanei Schidu, 2023, 320 p.

¹⁶ Acela care însoțește descrierea Editurii de pe site (<https://www.editura.uaic.ro/despre-noi/>).

din Craiova¹⁷, iar celălalt al lui Mihail Sadoveanu, în costum de vânatoare de culoare roșie, nu tocmai potrivită pentru un vânător, ipostaziat așa pentru că titularul biroului vede verde peste tot; celălalt birou, foarte auster, are și el, normal, o masă, pe care se găsesc câteva firave foi, cu câteva succesive planuri editoriale, cu cărți care încă nu au plecat spre edituri din Cluj-Napoca, și cu apostila BECA („se poate publica, sau nu, dar fără sprijin financiar UAIC”), și cu o altă hârtie, îngălbenită, cu câteva grămăjoare de fasole, pentru că titularul biroului obișnuiește, din vreme în vreme, și la vreme, să „dea în boghi”; pe un perete, icoana Sfintei Mari Mucenițe Chiriachi, dăruită de multă vreme Editurii de un fost profesor al Universității, ajuns episcop de Huși, care s-a „mutat” singură la noul sediu după dărâmarea vechiului sediu al Editurii, în vreme ce cărțile care au supraviețuit, neavând un asemenea har, au fost distruse (ar fi pe undeva și niște poze, după mărturisirea publică a unui nume mare din Universitate); și holul lung al Editurii, unde nu știm dacă e forfotă sau dacă e liniște.

Personaje: DRE, oarecum senin, pentru că a putut ieși din spital, unde se internase în ultimele zile de campanie electorală, însă fusese găsit și acolo și pus să-și declare sprijinul necondiționat pentru „coordonatorul” a tot și a toate, și bucuros, nevoie mare, pentru că, așa cum se tânguise, „binele și rațiunea au triumfat, spre binele comunității universitare”¹⁸, gândind „în proză” la ce inspirație (ne)sadoveniană a avut când le-a scris colegilor să „cumpănească mult, în răstimpul care mai este până mâine. Care e varianta «bună» și care e varianta «mai puțin bună» pentru Universitatea noastră?”¹⁹. Vă mulțumim, domnule profesor! Chiar dacă ne-ați scris în interiorul celor 24 de ore, în care s-ar fi convenit păstrată o oarecare *silentio stampa*, mesajul dumneavoastră a contribuit multușor, așa cum au contribuit și altele, la „biruința rațiunii”! Totuși, gândul lin și plăcut senzație de mulțumire mai erau din când în când tulburate de câte un strigăt: „Veronicoo! Marcelee! Ce faceți? Gata cu teacul de hârtii la albumul «Rectorului UAIC»? Of, of, cine le-o fi inventat, atât de multe, de insipide și inutile, că doar le-am spus de atâtea ori celor din BECA să le mai răsfire, însă ei mi-au spus că așa este vrerea dumnezeiască”. SEI, mulțumit că a văzut în sfârșit schimbarea, dând de zor „în boghi” pentru a străvedea modificarea, de va să fie, și psalmodiind: „Patruzeci și unul de bobi numărați, / Patruzeci și unul de frați, / Să căutați pe unde știți / Și să-mi ghiciți, ... / Totul drept și adevărat, / Cum Dumnezeu v-a binecuvântat, / De drum, de gând, de bucurie, / De vești bune ce-o să fie”.

Începutul actului I, scena 1: Deodată holul se animă, zarvă mare la ambele lui capete: la cel dinspre scări, un emisar al „Rectorului UAIC”, care încerca să-l convingă, respectuos și cu glas domol, pe unul dintre colegii de la Editură să se facă luntre-punte și să adune acele hârtii, pentru că „paza bună trece primejdia rea”; în partea opusă, cineva striga după ce primise o veste prin telefon: „Stați liniștiți la locurile voastre! S-a găsit factura de la Editura Pro Universitaria pentru volumul 8 ani Rector al UAIC, așa că noi ne mai putem odihni o vreme”.

Acest text, după cum apare și în titlu, este doar o schiță (*draft*) [*I-am publicat mai întâi pe site-ul academia.edu*], asupra căreia nu cred că voi reveni până la publicare, decât pentru mici corecturi și adăugiri [*am făcut câteva corecturi și îndreptări*], iar publicarea sper să se întâmple, fie în „Historia Universitatis Iassiensis”, revista Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pentru că este un articol de istorie a Universității [*această „propunere” a fost doar un joc de cuvinte*], iar dacă referenții vor considera că *de mortuis nihil nisi bene*, atunci îl voi publica pe undeva, pe unde lipsesc „referenții”, la fel ca la *albumul* pe care l-am comentat aici, cu regretul că nu va intra într-un torent de citări, așa cum se va întâmpla cu prezentarea la volumul 8 ani Rector al UAIC.

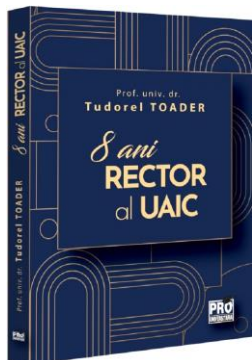
Petronel Zahariuc

¹⁷ Petronel Zahariuc, *Despre ușurința dobândirii „gloriei” prin edițiile de documente, cu doar un studiu de caz (o ediție „monumentală” Cantemir)*, în *AIIX*, t. LIX, 2022, p. 309-316.

¹⁸ [c.hist] Fwd: *Rugămintea de la colegul Constantin Dram* (nicolas@uaic.ro, 17 martie 2024, 10:24).

¹⁹ *Ibidem*.

Prof. univ. dr. TUDOREL TOADER, *8 ani Rector al UAIC*, București, Editura Pro Universitaria, 2024, 288 p.

Editura Pro Universitaria din București, „editură cu prestigiu recunoscut”, a tipărit, fără referenți științifici, o carte care ar fi putut fi publicată, având în vedere autorul/editorul și titlul, la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Probabil că la cea din urmă Editură ar fi existat o dispută editorial-științifică privitoare la colecția în care ar urma să fie publicată, pornind de la ambiguitatea cuprinsului cărții, care este greu de catalogat. Dacă ar fi fost vorba de o colecție de documente, însă nu este, s-ar fi convenit editată în colecția *Documenta*, dacă ar fi vorba de o carte clasică de istorie, însă nu este, ar fi căzut în seama colecției *Historica*, iar dacă ar fi vorba despre o carte de amintiri, chiar dacă pare că este, ar fi trebuit înființată o colecție nouă, pentru că Editura noastră încă nu o are.

Astfel, pentru că singura colecție unde cartea s-ar fi potrivit ar fi fost *In honorem*, autorul/editorul, prins de mrejele incompatibilității, a optat să-l cinstească pe cel care a fost și este „Rector al UAIC” într-o Editură din capitală, acolo unde, mai ales prin prestația de Ministru al Justiției, a adus glorie „UAIC”, obținându-i și respectul aproape al întregii țări (vezi articolele scrise de Rodica Culcer, Andrei Pleșu, Andrei Cornea, George Onofrei etc.)¹.

Așa se face că în săptămâna 26 februarie – 1 martie 2024, care este aceeași cu cea stabilită prin Regulamentul de alegeri pentru depunerea candidaturilor la funcția de Rector, în Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (UAIC), s-a petrecut un veritabil fapt istoric, șocant pentru mulți dintre profesorii și cercetătorii Universității, și nu numai, pe masa fiecăruia ajungând acest volum, editat prin copierea, din câte mi se pare, a unei practici utilizate în campaniile electorale de primarii unor UAT-uri (pentru iubitorii de abrevieri!), de prin cele mai ascunse localități ale țării, atunci când vor să-și reînnoiască mandatul. Iar asemănarea nu se oprește doar la meșteșug și la vremea în care el se profesează, ci și la conținutul artefactelor, pentru că în toate, mai mult sau mai puțin, găsim același encomion și aceleași capitole (la UAIC lipsesc drumurile!). Și nu știu de ce, dovadă că ce tot ți se repetă în tinerețe nu uiți nici la bătrânețe, gândul m-a purtat instantaneu la tezele Congreselor PCR, revizitându-le după o viață, de aceea, pentru reamintire sau proaspătă citire redau un fragment: „În actualul cincinal (1986-1990) s-au obținut noi și importante succese în toate domeniile activității economico-sociale. Au continuat dezvoltarea și modernizarea forțelor de producție, perfecționarea relațiilor sociale, a democrației muncitorești-revoluționare, s-au realizat noi progrese pe calea ridicării nivelului de trai, material și spiritual, al întregului popor român”².

Lăsând consternarea la o parte, am acceptat „invitația la lectură”, întinsă pe o ditamai jumătate de pagină³, pusă de autorul/editorul în loc de *Prefață* și înaintea *Cuprinsului*, iar până la

¹ Vezi articolele înregistrate pe site-ul Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu”, Iași (<https://aleph-new.bcu-iasi.ro/F>).

² *Tezele Congresului al XIV-lea al Partidului Comunist Român*, București, Editura Politică, 1989, p. 22 (nu am schimbat ortografia și punctuația textului).

³ Jumătatea de pagină sau, cel mult, o pagină, tehnoredactată răsfirat, este măsura folosită de autorul/editor ca introducere la toate volumele pe care le-a editat: *In memoriam Nicolae Țașomir. Profesor emerit*, volum editat de Tudorel Toader, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, p. 7-9 (nu va speriați, pagina 8 a fost umplută cu o poză, iar p. 9, cu două rânduri și o semnătură), cu observația că editarea volumului nu a fost făcută de cel care l-a „editat”, ci potrivit mărturisirii sale: „Acest manuscris a fost îngrijit de specialiștii Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în vederea publicării”. Aferim! La alt volum, *In memoriam Mihai-Vasile Jakotă, profesor emerit*, ediție îngrijită de Tudorel Toader, cuvânt înainte de Ioan Macovei și Tudorel Toader, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, când am început să citesc *Cuvântul înainte*, însă fără a citi atent la titlu, am rămas uimit de stilul total diferit al scriiturii („Sobrietatea și exigența profesorului au fost însoțite de o latură delicată și atentă la detalii, mereu deschisă comunicării. Discreția și eleganța firii sale s-au împletit armonios cu o rigoare morală exemplară”, p. 14), însă m-am lămurit cui îi aparțin cuvintele potrivite, văzând că textul a fost semnat și de profesorul Ioan Macovei.

a citi volumul, mulțumindu-i pentru „invitație”, am privit textul, iar consternarea, bat-o vina, a reapărut, pentru că textul este doar o vituperare la adresa, nu-i așa, a „vechiului regim”, a Rectorului Universității de dinainte de 2016, scrisă stălcit (o parte din text, cea critică, a fost reluată și pe coperta a patra), cu doar o nebunatică virgulă între subiect și predicat, cu doar un năstrușnic dezacord și cu vreo două enumerări buimace (sunt sigur că avem de-a face cu un complot, pentru că „Rectorul UAIC” nu poate să facă asemenea greșeli!). Ca formă și ca fond textul este beteag și vag, însă ca fond cuprinde și ceva adevăr, pentru că, în intervalul 2012-2016, Universitatea nu a stat „pe roze”, chiar le-a avut împotrivă, dar nu numai din cauza unei defectuoase administrări, ci și, potrivit discursului președintelui Senatului Universității, prof. univ. dr. Ovidiu-Gabriel Iancu (la ultima ședință a Senatului din mandatul 2020-2024), unei alte liste de priorități, printre care la loc de frunte s-a aflat finanțarea proiectelor doctorale și postdoctorale, în urma cărora Universitatea s-a procopsit cu mari datorii.

Acum, înainte de a parcurge cele 11 capitole ale lucrării, se cuvine să explic de ce ezit în a folosi unul dintre cele două cuvinte, autor sau editor, așezându-le împreună. Cea dintâi ipostază, aceea de autor a editorului, se poate justifica prin pecetea pe care și-a pus-o asupra tuturor documentelor incluse în volum, recunoscutibilă prin: eliminarea totală a numelor celor care au scris diferite documentații pentru unele proiecte obținute de Universitate și aproape totală a numelor celor care le-au condus, inclusiv ale acelor care le-au obținut „prin încredințare directă” de la conducerea Universității; folosirea rarisimă a ghilimelelor în întregul volum, iar atunci când se întâlnesc acestea introduc și închid texte în italice (?), care îi aparțin, însoțite abrupt de sintagma: „declaram la inaugurarea”, „declaram în acel moment”, „declaram cu ocazia” etc.; absența completă a aparatului critic și a oricărei bibliografii (de aici aspectul de *memorii* al lucrării), care să trimită persoana „invitată la lectură” spre documentele aflate, în format fizic sau digital, în arhivele și site-urile diferitelor structuri ale Universității, fie că este vorba despre instituție în ansamblul ei (uaic.ro), fie de Facultăți, Institutul de Cercetări Interdisciplinare (ICI), Servicii (Cercetare, Relații Internaționale), proiecte mari ale Universității (spre exemplu, *Recent Air*) etc.; lipsa completă a oricărei referințe critice, nu atât către protagonistul volumului, care oricum, dacă există, nu puteau fi luate în seamă de o persoană care și-a dovedit „atașamentul față de valorile europene pe care le dorim și le cultivăm” (p. 127), cât către unele proiecte care nu s-au realizat sau care au eșuat, care oricum nu există, iar dacă au ieșit vorba pe ici-colo, acestea se datorează doar necredincioșilor și răuvoitorilor.

Cea de-a doua ipostază, cea de editor a autorului, se poate justifica prin faptul că în lucrare au fost topite rapoartele anuale ale Prorectoratelor Universității (acum șapte, dar cifra a oscilat), care au fost dezbătute, corectate, inclusiv lingvistic, mai ales de colegii de la Facultatea de Litere, și apoi aprobate, intrând ca părți constitutive în Raportul anual al Rectorului. Rapoartele de activitate ale prorectorilor se păstrează în Arhiva Senatului Universității, pentru că pe site găsim doar numele cadrelor didactice care au format ultima echipă de prorectori, de după demisia doamnei prorector, prof. dr. Mihaela Onofrei. Aceste rapoarte, într-o formă foarte apropiată de original, se pot identifica pe site în rapoartele anuale ale Rectorului, pentru anii 2016-2023, și în „raportul de sinteză”, pentru perioada 2016-2019 (<https://www.uaic.ro/rectorul-universitatii/>), lipsind încă „raportul de sinteză”, pentru perioada 2020-2023, dar acesta din urmă se poate găsi în partea corespunzătoare acestor ani din prezentul volum. Astfel, după părerea mea, cu care, culmea, sunt și de acord, pentru rezolvarea acestei încurcături auctorial-editoriale, se puteau găsi cel puțin două căi. Eu am identificat două, valorificându-mi experiența de editor, dar și de cititor al istoriei Universității. Prima ar fi putut fi, dacă se voia musai un volum tipărit, un *Raport* detaliat și comprehensiv, semnat de Rector, de Ordonatorii de Credite, de Prorectori (cei în funcție și de cei care au ocupat-o în cei opt ani) și, eventual, de decani, de directori sau de responsabili de mari proiecte, selectați dintre cei care au lăsat o dâră de lumină în evoluția Universității în acest deceniu. A doua

Vezi și *Dialogi Juridici*, cuvânt înainte de Tudorel Toader, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 7 (în acest *Cuvânt*, deși prefațatorul este și coordonator, nu găsim nimic despre cuprinsul volumului, ci doar o descriere a Colocviului „Patrulaterul Facultăților de Drept”, însoțită, bineînțeles, de o auto-slăvire, cam scurtă ce-i drept: „am inițiat”!).

ar fi putut fi, dacă chiar era necesar un volum tipărit, mai seacă, adică o ediție de documente, în genul „Anualelor Universității”, acelea care au apărut, rânduri, rânduri, în toate etapele de viață ale Universității⁴, și a căror direcție a fost stabilită de A. D. Xenopol, Rector al Universității ieșene doar trei ani (1898-1901), interval în care a inițiat o „serie istorică” în viața universitară ieșeană, care se va curma brutal odată cu instaurarea comunismului. Și iată ce spunea marele istoric român și Rector al Universității din Iași cu privire la conținutul și rostul acestor „Anuare”: „Cred că Anuarul Universității ar trebui să îndeplinească două cerințe, pentru a corespunde scopului ce urmărește: 1) Să ne dea o icoană credincioasă a puterilor adunate în jurul ei; 2) ceea ce este mai însemnat, să ne lămurească asupra activității științifice desfășurate de aceste puteri, în decursul anului asupra căruia el este întocmit [...]. Scopul urmărit este de a se arăta lucrările ieșite din inițiativa întregului corp universitar, profesori și studenți, în afară de zidurile așezământului, adică de a expune acele îndeletniciri care au făcut să pătrundă razele de lumină intelectuală peste sfera mai restrânsă a învățământului universitar, și să intre în marele corp al națiunii [...]. Noi credem că o asemenea dare de seamă este de o foarte mare însemnatate. Ea va da lumină și va pune în adevărata lor valoare pe acei ce muncesc în ogrorul științei și va crea o emulațiune care va ieși în folosul culturii naționale, îmboldind pe fiecare profesor, pe fiecare asociație studențească, a se pune pe lucru și a documenta activitatea sa prin opere văzute”⁵.

Acum, după aceste legănări de cuvinte, voi păși către cuprinsul acestei „opere văzute”, care se află astăzi pe toate birourile și în toate bibliotecile ieșene. Însă, înainte de toate, trebuie să spun, și încă apăsător, așa cum am făcut-o public acum patru ani, că multe dintre înfăptuirile aceluia mandat au fost cu adevărat realizări importante, prin unele continuându-se „seria istorică” deschisă de radicala schimbare din 1989, prin altele îndreptându-se unele sincopate sau tremolouri, de voie sau de nevoie, din mandatele rectorale anterioare, iar prin altele deschizându-se Universitatea către alte direcții de dezvoltare instituțională.

Din linia întâi, a acelor fapte care au stat și stau în sarcina oricărei echipe de conducere a oricărei Universități, enumăr, potrivit cuprinsului cărții, câteva: atragerea elevilor spre Universitatea noastră și susținerea constantă a studenților în toate cele trei cicluri de învățământ universitar; creșterea corpului de profesori și cercetători angajați, permanent și pentru toate treptele, prin concurs (în carte se folosește des cuvântul „promovare”: *promovări cadre didactice/promovări personal de cercetare*, însă tot cu sensul de concurs); dezvoltarea parteneriatelor și a mobilităților internaționale; susținerea cercetării științifice, însă la un nivel moderat spre scăzut și rezemat pe proiectele câștigate prin competiție de profesorii și cercetătorii Universității. Din capitolul referitor la studenți lipsesc referiri la examenele de admitere, unde de-a lungul anilor au fost implicați foarte mulți dintre profesorii și cercetătorii Universității, la „Caravana UAIC”, unde cadrele didactice, alături de studenți, au vânturat țara în lung și-n lat pentru a dezvolta unele programe de licență și pentru a spori șansele de supraviețuire ale altora, la organizațiile studențești, prin intermediul cărora se realizează, uneori, comunicarea cu structurile de conducere ale Universității etc. La capitolul *cercetare științifică* este meritoriu faptul că Universitatea are „cinci reviste indexate ISI”, fiind incredibil că redactorii-șefi sunt amintiți cu numele. De asemenea, este remarcabilă și cifra de 6.400 de articole publicate de profesorii și cercetătorii din Facultăți din ICI, aproximativ 800 pe an, în vreme ce în fatidicul an 2016, după afirmațiile autorului/editorului, s-au publicat doar 744 de asemenea studii! Altfel de publicații, ioc!, nici cărți, nici ediții critice, nici dicționare, nici traduceri, nici cărți de literatură (roman, poezie etc.), nici articole publicate în reviste indexate BDI sau în volume, tipărite la prestigioase Edituri din țară și din străinătate, nici conferințe

⁴ Primul „Anuar” a apărut în 1896, iar Rectorul N. Culianu a oferit următoarea explicație: „Publicarea unui anuar al acestei Universități este menită a înlocui pe viitor rapoartele anuale pe care Rectoratul, conform dispozițiunii art. 298 din Legea asupra instrucțiunii, este obligat a le prezenta Ministerului, respectiv pentru a-l informa despre starea studiilor în Universitate” („Anuarul Universității din Iași pe anul 1895-1896”, precedat de o ochire retrospectivă asupra învățământului superior din Iași, Iași, 1896, p. <1>).

⁵ A. D. Xenopol, *Prefață*, la „Anuarul Universității din Iași pe anul școlar 1898-1899”, Iași, 1900, p. 1-2. Vezi și D. Berlescu, A. D. Xenopol. *Cronica unui rectorat*, în A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, vol. editat de Leonid Boicu și Alexandru Zub, București, Editura Academiei Române, 1972, p. 327-336 (cu părți din acest citat modificate).

științifice de toate felurile, fie în țară, fie în străinătate, care toate, adunate, formează acel punctaj după care Universitatea participă la competiția pentru acordarea finanțării suplimentare pentru cercetare științifică. Acestea toate, specifice mai ales domeniului umanist, lipsesc de aici, pentru că au lipsit permanent și din Raportul Prorectoratului pentru cercetare științifică. Ar fi fost cu totul excepțional să întâlnim măcar o parte din cercetările și dintre creațiile colegilor noștri din ultimii opt ani, cum ar fi: cărțile despre părintele Andrei Scrima (Ioan Alexandru Tofan), volumul care i-a fost închinat profesorului Ștefan Afloroaei, cu un titlu atât de potrivit, încât nu se poate povesti: *Ce înseamnă a gândi altfel* (editori: Petru Bejan, Corneliu Bilbă și George Bondor), romanele lui Bogdan Crețu, portretele vivante ale lui Codrin Liviu Cuțitaru, volumele de poezie ale lui Radu Andriescu, traducerile lui Leonte Ivanov și ale Marinei Vraciu etc. Însă în „pădurea de cărămidă”⁶ în care am trăit în acești ani, unde să-și găsească locul aceste opere? Pentru a da cât de cât măsura acestei schilodiri, nu pot decât să schilodesc, la rândul meu, versurile arhicunoscute ale poetului de la Mărtisor: „[...] ca să schimbăm, acum, și-n pripă /, Stilou-n bidinea și cartea-n cărămidă”. Iar pentru a înțelege mesajul acestor așa-zise versuri, ceva mai potrivit decât fotografia de la p. 161, pe care o putem intitula „îcnind spre înalt”, nu se putea găsi în vecii vecilor.

Apoi, în privința angajărilor pe posturi didactice și de cercetare, mai ales pentru pozițiile de asistent și lector, Universitatea a desfășurat concursuri într-un ritm normal, așa spune, însă ar fi fost de dorit să se fi evidențiat, fără a încălca GDPR (aici s-ar potrivi un emoticon!), câteva promițătoare începuturi de carieră, dovedite prin premii, prin cărți, prin proiecte și prin burse obținute în țară și în străinătate. Am aruncat o privire „indiscretă” în CV-ul unui asistent care fusese angajat proaspăt în Universitate, suspionat oarecum de un fost prieten, într-un articol care a făcut vâlvă la vremea lui, de un oarecare „nepotism” la angajare. Am văzut că între timp și-a susținut teza de doctorat la o importantă Universitate bucureșteană, publicată de ceva vreme, dar inexistentă încă în bibliotecile ieșene, și am mai văzut un fapt, de data aceasta nu istoric, ci de viață academică, nemăiîntâlnit, cel puțin de mine pe undeva, și de aceea vă cer ajutorul pentru a-l pricepe. „Cum de” (expresie din textul de pe coperta IV) se poate ca o carte de autor, pe temeiul căreia s-au dat concursuri de angajare pe posturi didactice, care ajunsese la trei ediții până la un anumit moment, să aibă ediția a patra „revizuită și adăugită” de o altă persoană, iar de la această ediție înainte cartea, rămânând în lista de lucrări a autorului, să treacă și în lista de lucrări a celui care a „revizuit-o și a adăugit-o”, slujind și pentru îndeplinirea criteriilor de promovare, însă ale acestuia din urmă? Să fiu mai clar, atât cât se poate: autorul este în viață, nefiind vorba despre o ediție a unei cărți mai vechi, titlul a rămas același, iar pe întinsul a zeci de pagini, pe care le-am comparat, prin sondaj, din cele două ediții, nu am găsit nici vreo revizuire, nici vreo adăugire, fie la text, fie la bibliografie (sunt două)! Se poate să se fi schimbat ceva prin grile, pentru că, fără nicio intenție de escamotare a adevărului, Doamne ferește!, acestea au fost mutate de la sfârșitul cărții la sfârșitul fiecărui capitol, iar ca urmele să fie mai greu identificabile, și unele subcapitole au fost mutate, fără să fie vorba de vreo prezumție că s-a făcut așa, cu „voie vegheată”. De aceea, îi rog pe specialiștii în metodologia întocmirii unor lucrări științifice să-mi explice și mie „cum oare” s-a putut întâmpla acest fapt de viață academică și dacă mai cunosc asemenea „întâmplări”. Cândva, mă gândeam că de acest gen de „cercuri” nu se cuvine să te atingi, însă, dacă tot am îndreptat unele și altele de prin propria meserie (vezi alte recenzii pe care le-am făcut), mi-am zis că nu e rău să se audă un murmur, pentru ca, unul sau altul, dintre tinerii aflați la începutul carierei universitare, să poată face diferența, în munca lor de cercetare, dintre „un ou și un bou”!⁷ Însă să mă ajut cu un cuvânt, nu cu o vorbă, preluat de la Gr. T. Popa: „Contest cu toată energia posibilitatea de existență a profesorului bun, fără ca el să fie totodată și cercetător. Pentru Universitate acest adevăr este incontestabil”⁷.

Capitolul V, intitulat „Internaționalizare”, după ce scoate în evidență aspecte potrivit cărora în acest domeniu Universitatea „Al. I. Cuza” s-a situat mereu în fruntea instituțiilor de învățământ superior românesc, atât în ceea ce privește profesorii, cercetătorii și studenții, cât și, de la o

⁶ Parafrază după titlul volumului (și al poeziei) lui Radu Andriescu, *Pădurea metalurgică*, Editura Cartea Românească, 2008, p. 9.

⁷ Gr. T. Popa, *Problema învățământului superior (considerații critice)*, Iași, 1930, p. 10.

vreme, personalul auxiliar și administrativ (mai ales în programele ERASMUS), cuprinde și un subcapitol trăsnit, „Întâlniri cu ambasadorii”, care are valoare de turnesol, pentru felul în care autorul/editorul a gândit această lucrare, menită să comemoreze cei „8 ani ca Rector al UAIC”. Subcapitolul are 23 de pagini, în vreme ce capitolul propriu-zis dedicat cercetării are patru pagini și jumătate, cu nu mai puțin de 22 de fotografii mari (plus una la începutul capitolului), color, de cel puțin jumătate de pagină, ale Rectorului, înfățișat în ipostaze hieratic-diplomatice și însoțit de cele mai multe ori (18 fotografii) doar de ambasadorul respectivei țări. Fotografiiile „întrevederilor sau întâlnirilor” au dedesubt câte un text standard, în care Universitatea își arată „deschiderea”, iar ambasadorul își „arată disponibilitatea”, sau viceversa. Dincolo de ilaritatea acestor formulări (vă rog să nu vă gândiți la ce mă gândesc și eu!), ar fi de cercetat ce s-a obținut prin acest noian de întrevederi diplomatice, care, în cazul în care ar interesa pe cineva, ar stârni curiozitatea până și Administrației Prezidențiale a României. Poate că această expunere cu asupra de măsură, sau fără măsură, a Rectorului ar fi fost de înțeles dacă în cuprinsul volumului am găsi și fotografii sau documente rezultate în urma unor întâlniri cu Rectori ai unor Universități din Iași, din țară (s-a strecurat o fotografie cu prof. dr. Igor Șarov, Rectorul Universității de Stat din Republica Moldova, și alta cu Rectorii a trei dintre Universitățile de peste Prut) și din străinătate, cu personalități din lumea științifică (altele decât cele două, ipostaziate la ceremonii de decernare a unor titluri de *doctor honoris causa*, dintre care cel puțin una, cu totul remarcabilă, mai ales că este vorba și de un absolvent al Universității noastre, prof. univ. dr. Daniel Ioan Tătaru), culturală și politică. De ce au ocolit numele importante ale culturii românești Universitatea „Al. I. Cuza”, cred că știu toți cei care ar trebui să știe, dar de ce nici oameni politici importanți nu și-au găsit răgaz să treacă prin „cea mai veche Universitate a țării”, nici la ceremoniile de deschidere⁸, nici la aniversările anuale ale întemeierii Universității, în condițiile în care legăturile cu politica au fost punctul forte, subliminal dar forte, al celor două candidaturi la funcția de Rector al Universității din Copou. Și în acest din urmă caz, cine știe cunoaște!

Capitolul VI, intitulat *Proiecte de cercetare și proiecte de dezvoltare*, însă și cele de dezvoltare sunt de cercetare, este foarte mecanic, ignorând, dar nu e de mirare, întreaga muncă a profesorilor și cercetătorilor care au câștigat aceste proiecte și care s-au străduit să le pună în practică, cu sprijinul Serviciului Cercetare al Universității (mulțumesc și pe această cale, în numele meu și al câtorva dintre colegi, pentru ajutorul acordat în ultimii 15 ani). Însă unii și alții din Universitate, aplicând legile legați la ochi, s-au întrecut, și se întrec, în a scorni veșnice tracasări, adică nămeți de hârtii și vâlmașaguri de imposibilități și incompatibilități, astfel că-ți vine, câteodată, să-ți porțezi proiectul la instituții mai prietenoase. O fac însă, dacă o fac, cei care ajung cu cuțitul la os! Înțeleg, și m-am obișnuit cu asta, că proiectele obținute prin competițiile UEFISCDI-CNCS, aduc și nu aduc suficient „plus de valoare patrimoniului UAIC” (p. 92), însă aș fi fost curios și poate sunt și alții ca mine, și poate aș mai fi putut, încă, învăța câte ceva, cine au fost cei, ca noi și dintre noi, care au câștigat proiecte în cadrul Programului „Horizon 2020”? Însă în locul unor nume de profesori și cercetători, care ilustrează direcții de cercetare puternice din Universitate, a fost preluat un fragment din descrierea generală a Programului, util doar pentru umplerea cu ceva a unui pagini de carte.

⁸ La una dintre sărbătorile Universității din Iași din anul ce a trecut, când neavând, ca de obicei, din 2016 încoace, cine să ne preamărească, ne preamărim între noi, dintr-un encomion umed s-au auzit cuvinte care ne-au transpus (vezi și *supra*) în atmosfera Congreselor PCR: „Ctitorul”, „Întregitorul”, cu referire, ghiciti la cine, iar dacă în sală nu a spus: „To<v>arăși, nu vă mulțumesc pentru că în aceste două mandate am depășit planul la mulțumiri, mulțumind o singură dată, mi se pare, unei directoare de la o Fabrică de Înghețată, însă, de fapt, pare că ea mi-a mulțumit pentru că i-am mulțumit. Și încă, îl invit pe vorbitor să-și facă autocritica. Vorbele lui au fost foarte îndreptățite, doar vorbea despre Mine, însă au fost atât de moi, de mătăsoase și de onctuoase <cuvânt corectat de „specialiștii” de la Editură>, încât, după cum ați văzut, pe lângă că se îndepărtează de un postulat sacru, lupta de clasă, a și durat prea mult până să treceți la fapte, deși v-am spus de atâtea ori: «Fapte, nu vorbe»”.

De același tratament s-au bucurat și alte proiecte cu finanțare europeană, obținute prin intermediul altor programe europene, însă în acest caz, la scrierea lor, implicarea Serviciilor și Direcțiilor Universității este imensă, iar cei asupra cărora trebuie să se îndrepte recunoștința profesorilor și cercetătorilor sunt tocmai colegii din aceste Departamente. În cazul altor proiecte, mai ales a acelor obținute prin FDI (Fondul de Dezvoltare Instituțională), în care, iarăși, Serviciile și Direcțiile Universității sunt decisiv implicate, sunt sigur că distribuirea „prin încredințare directă” a directoratelor acestora s-a făcut, întotdeauna, prin valorificarea competențelor colegilor noștri, iar nu prin răsplătirea „sălciilor plângătoare”, care mai găsesc încă sol fertil în curtea Universității. Acum, pentru că aceste proiecte s-au „încredințat” în plină campanie electorală, după ce mă voi lămuri asupra procedurii, voi înainta un memoriu conducerii Senatului Universității, pentru ca „Rectorul UAIC” și „BECA” să vină în fața Senatului și să arate care au fost criteriile pentru desemnarea acestor directori de proiecte FDI. Sunt sigur că meritocrația și interesele Universității au prevalat, iar nu adunarea unei grămăjoare de voturi, după procedeul cunoscut în unele „UAT-uri” în anii ‘90: „găleți, lighene, zahăr și ulei”. Nu de alta, dar acum până și „UAT-urile” și-au mai rafinat strategiile: se organizează pelerinaje și concerte, se decernează premii etc. În cazul unui singur proiect, de mare anvergură (RECENT-AIR), obținut prin finanțare națională, am avut norocul să văd cine îl conduce, prof. univ. dr. Cecilia Arsene (Facultatea de Chimie) și să observ că i s-a pus, lângă nume, și o frază, între ghilimele, scoasă din discursul ținut în momentul semnării contractului. Apoi, tot la acest capitol al finanțării cercetării și învățământului prin proiecte naționale, socotesc că nu se cuvine să ne mândrim prea tare cu granturi pe care Ministerul sau alte autorități le-au oferit la toate instituțiile de învățământ superior (ROSE, spre exemplu), ci ar trebui să privim către acele proiecte, și naționale, și europene, pe care le-am obținut doar noi, sau puțin pe lângă noi, și nu toți ceilalți! Așa se face diferența și așa se nasc clasamentele!

Din linia a doua, a acelor fapte pe care orice nouă conducere a Universității este datoră să le îndrepte, pentru că tocmai de aceea echipele s-au schimbat la fiecare opt ani, în carte se insistă asupra capitolului financiar, cu care de altminteri se și deschide volumul, cu evidențierea eforturilor făcute pentru „consolidarea situației financiare a UAIC”, ceea ce este adevărat, însă cu mici ajustări și completări (plata gradațiilor de merit, care în unele Facultăți, fără să știu câte, nu se plătea din vremuri „imemorabile”, la care s-au adăugat sporurile de performanță științifică; plata cu ora nu a fost și nu este atât de fabuloasă pe cât se induce ideea; partea cea mai însemnată din majorările salariale, fără să pot ști procentul, s-a datorat creșterilor salariale acordate de Guvern și proceselor câștigate prin stăruința Sindicatului „Unio” din Universitate) și cu o opinie, nu doar istoriografică, desprinsă din istoria foarte recentă a Universității: alegerile de acum patru ani au fost câștigate, în bună măsură, din acest motiv, și din încă două – administrarea foarte bună a Universității de doamna prorector Mihaela Onofrei, care a fost ordonator de credite vreme de doi ani (martie 2017 – aprilie 2019), desfășurată uneori în absența, alteori în prezența Rectorului suspendat, și o oarecare reacție de respingere din partea corpului electoral a presiunilor imense din partea societății civile îndreptate către schimbarea „Rectorului UAIC”. Și, dacă tot am atins un subiect fierbinte, știut de toată lumea înainte ca volumul cu copertă albastru închis și cu fotografia Rectorului să ajungă pe mesele tuturor, trebuie să mărturisesc o altă incredibilă lipsă din acest volum. Nicăieri, dar absolut nicăieri, nu este amintit vreun prorector al Universității, dintre cei destul de mulți pe care i-a avut în cele două mandate dintre 2016 și 2024. Probabil că „Rectorul UAIC” a considerat suficientă formula bearcă, din al doilea paragraf al primului capitol: „prorectorii pe care i-am desemnat pe bază de încredere”. Chiar dacă înainte de numirea prorectorilor, Rectorul are nevoie de „consultarea Senatului UAIC”, votul acestuia fiind consultativ (v. „Carta Universității”, art. 51, al. 3), „încrederea”, adică credința în persoana Rectorului, după lectura mea, este crucială, iar dacă vreunul se clatină în credință, sau îi se trece prin cap să fie „hiclen” (în terminologia juridică medievală) sau, și mai rău, să se convertească la altă credință, atunci cel care l-a numit poate hotărî să-l șteargă din istoria Universității. Iar în această carte, care este una de istorie a Universității, exact așa s-au petrecut lucrurile: numele tuturor prorectorilor din cei „8 ani”, hicleni sau nu, au fost aneantizate. Comparația care îmi trece prin minte este înnegrirea, însă nu ștergerea, chipului lui Ilișă vodă Rareș în tablourile votive ale bisericilor ctitorite de Petru Rareș, după ce a trecut la islamism, concomitent cu dezlănțuirea unor cronicari (Macarie și Eftimie), dezinteresați sau interesați, înspre ponegrirea numelui apostatului.

O asemenea practică, care amintește obișnuințele din Vechiul Regim românesc, m-am gândit mai întâi că se datorează anunțului unuia dintre prorectori că va candida la funcția de Rector (15.01.2024), însă, văzând că „invitația la lectură” poartă data „ianuarie 2024”, am realizat că manuscrisul fusese trimis la Editură cu ceva vreme înainte, pentru că este greu de închipuit ca, în două săptămâni, textul să fi putut fi curățat de vreo 15 nume, cu probabile zeci de ocurențe. Așadar, colegii prorectorului demisionar, în cazul în care ar fi dorit să fie pomeniți în această carte, trebuie să știe că „viața istorică e în altă parte”! Cât despre ceilalți profesori și cercetători, cu funcții de conducere sau/și cu rezultate științifice și didactice remarcabile, dacă am judeca după cuprinsul acestei tipărituri, niciun gând nu trebuie să-i ducă spre speranța că munca lor i-ar îndritui să se întâlnească cu istoria instituției, pe care au slujit-o aproape un deceniu.

Înainte de a trece la a treia coordonată din istoria Universității din trecuții opt ani, mai am un singur cuvânt, legat de cei doi ani buclucași de suspendare, care nu se scad sau se scad din cei „opt ani Rector al UAIC”. Bineînțeles că nu voi intra în speculații juridice, știind și eu foarte bine din spusele și scrisese multora, dar și din foilețarea tezei doctorat, a aparatului critic și a bibliografiei mai cu seamă (susținută în 1993, sub coordonarea profesorului Grigore Gr. Theodoru)⁹, o „teză valoroasă, mult apreciată, dar încă nepublicată, în condițiile în care o astfel de lucrare nu poate fi întâlnită în librăriile și bibliotecile noastre”¹⁰, că autorul/editorul este un specialist al dreptului penal românesc, însă doar îmi exprim speranța că, atunci când va judeca luminile și umbrele celor doi ani de suspendare din funcția de „Rector al UAIC”, doar îi va tremura în mână balanța zeitei Themis și nu o va izbi violent de pământ într-o parte, precum și că gentilețea și sentimentul de mulțumire către cineva care ți-a ținut locul, și la bine, și la greu, în vremuri furtunoase, va prevala. Dacă am citit destul de atent, și asta am făcut, în întreg volumul, „Rectorul UAIC” a mulțumit unei singure persoane, unei directoare de la o Fabrică de Înghețată (p. 168). Edificator! Și un ultim cuvânt, după ultimul cuvânt, mă bucur că presiunea societății civile asupra transmiterii mandatului de „Rector al UAIC” nu a mai fost atât de puternică ca acum patru ani, și asta dintr-un motiv simplu: unii profesori și cercetători din Universitate, închiși în turnul de fildeș, consideră că ar trebui să răspundă exact invers la o asemenea injoncțiune. Total nepotrivit, dar adevărat!

Din linia a treia, a acelor fapte care, chiar dacă existau, erau foarte plăpânde, două direcții sunt evidențiate cu precădere în volum: prima, dezvoltarea sistemului de învățământ preuniversitar, ajungându-se acum de la clasa pregătitoare la bacalaureat, și creșterea numărului de „extensii” ale Universității, atât în țară, cât și în Republica Moldova, iar a doua, dezvoltarea patrimoniului Universității, prin achiziționarea, construcția și restaurarea unui mare număr de clădiri, atât în Iași, cât și în țară, destinate activităților didactice și de cercetare pentru profesorii, cercetătorii, studenții și elevii Universității. Ambele au fost atât de mediatizate, încât a le mai povesti este de prisos. Totuși! Prima jumătate din prima direcție, care are un folos evident pentru întregul personal al Universității, „de la vâldică la opincă”, și pentru întreg orașul, cu zona lui metropolitană cu tot, are o sensibilitate atât de mare (toți părinții știu asta!), astfel că a zice sau, mai rău, a scrie ceva, adică ceva, seamănă cu intrarea elefantului în expoziția de porțelanuri de la Hofburg! Însă fără a spune ceva, mă întreb dacă această insistență cu care se face, vorbindu-se foarte puțin sau pe alături, învățământ preuniversitar la o instituție de învățământ superior nu va ajunge să mute atenția dinspre Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași spre Liceul Universității, aplatizând Universitatea, în beneficiul Liceului! Nu se va întâmpla așa, dar ar trebui să și vorbim, despre una și despre alta, nu numai să „facem lucruri” (expresie din jargonul actual), doar pentru a tăia panglici. Ceva teme pentru o asemenea posibilitate imposibilă ar fi, dacă ar fi să o luăm în seamă, lista de profesori ai Liceului s-a constituit altfel față de Universitate, unde cei mai mulți profesori au venit de tineri, unii, cei mai mulți, confirmând, alții, puțin, capotând, și anume din profesori aleși pe sprâncenă, care fac parte din elita corpului profesoral ieșean. Însă acest fapt sau această faptă a născut o vorbă în mintea mea (doar a mea?): oare cine a mai făcut cu ochiul, pe sub sprâncene,

⁹ Tudorel Toader, *Persoana vătămată prin infracțiune și calitățile procesuale pe care le poate avea*, teză de doctorat (manuscris), coordonator Gr. Gr. Theodoru, <Iași>, 1998, 233 p.

¹⁰ Acestea sunt cuvintele autorului/editorului privitoare la teza de doctorat a lui Nicolae Țațomir, pe care „specialiștii Editurii Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași” au editat-o (p. 7; vezi și nota 3).

trecând boarea pe deasupra unuia sau a altuia dintre profesorii ieșeni? Nu aștept răspuns, nici scris, nici vorbit!

Și a doua jumătate din a doua direcție („extensiile”) este de folos pentru Universitate și pentru țară, pe de o parte pentru că răspunde în același stil altor instituții de învățământ superior din România, și nu numai, iar pe de altă parte contribuie la menținerea și promovarea spiritului românesc și european și în afara granițelor statului român. Pentru „extensiile” universitare din țară nu ar fi rău să se vorbească și despre calitate, despre costuri și despre viața de student la Botoșani și Focșani, și nu numai despre „faptul că unii tineri valoroși, din motive diferite, nu au posibilitate de a veni în Iașul universitar” (p. 133), și despre faptul că „UAIC a transformat Botoșaniul și Focșaniul în orașe universitare”. Afirmatia care scoate în evidență „tinerețea” studenților noștri de la Botoșani și Focșani este adevărată, pentru că, nu-i așa, sufletul nu îmbătrânește niciodată, însă pentru ca alegația potrivit căreia Botoșanii și Focșanii ar fi fost „transformate în orașe universitare” este loc doar pentru o întrebare, oare? Ca mulți dintre cei originari din județul Botoșani, și eu, dorohioian fiind, sunt supărat că nu a fost „transformat și Dorohoiul în oraș universitar”. Și mai am două motive de supărare: primul, Focșanii sunt de două ori „oraș universitar”, o dată prin „extensia UAIC” și a doua oară prin „extensia” Universității București, în vreme ce Botoșanii doar o dată; al doilea, aducându-mi aminte că, totuși, sunt și botoșănean, oare de ce nu au fost amintiți cu numele și Președintele Consiliului Județean Botoșani și Primarul municipiului Botoșani, așa cum autorul/editor a făcut cu Președintele Consiliului Județean Vrancea și cu Primarul municipiului Focșani (p. 135-136), căroră, mai mult, mi se pare că li s-a făcut și loc într-o fotografie (p. 137). O să-mi treacă mirările, însă s-ar putea să mă apuce, sau să ne apuce, stenhoria când președintele și primarul vor spune, când vor vrea că Focșanii să devină „oraș universitar”, vă mulțumim frumos, însă cele două „extensii” ar trebui să nu se mai extindă în Focșanii Moldoveni și în Focșanii Munteni, pentru că ne-am făcut propria noastră Universitate. Oare se va chema „Unirea”? Fleacuri și elucbrații. Însă și eșecul în cercetare a fost folosit uneori, rareori, ca explicație pentru unele ipoteze formulate de profesorii și cercetătorii Universității Cuza. Apoi, în privința „extensiilor” de la Bălți și Chișinău, și eu, ca mulți dintre colegi, mă bucur că s-a putut ajunge aici, iar la apropierea dintre cele două maluri de Prut contribuie, cum a contribuit dintotdeauna, și Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”. Însă nu pot să nu mă gândesc că, încă, aceste relații universitare amintesc de mersul „cu pianul pe scări”, iar dacă nu le vom trata cu delicatețe riscăm să obținem efectul contrar. În acest context, parcă îmi aduc aminte, vag și decolorat, de o discuție veche cu colegul Igor Șarov, sper că își mai aduce aminte și el, din care am înțeles că pianul este un instrument complicat.

A doua direcție, cea mai mediatizată cu puțință, aceea a achiziționării, construcției și restaurării unui mare număr de clădiri de către Universitate, deși parcă am spus că nu voi insista asupra ei, totuși, de ce nu! Și iată de ce. Pentru că unii dintre noi, și nu puțini deloc, poate am fi avut o altă listă de priorități pentru „consolidarea statului juridic al patrimoniului UAIC” (titlul capitolului IV, în care, deși nu a fost cuprinsă în titlu, intră și enumerarea de la începutul acestui paragraf). Încep cu primul subcapitol, „intabularea imobilelor UAIC”, cu dedicație pentru colegul Vasile Cotiugă, pe care îl știu interesat de topografia istorică, pentru că, referitor la cea de dinaintea Codului Civil din vremea lui Al. I. Cuza am unele păreri, însă nu teoretice, ci practice, desprinse din publicarea a sute de judecăți și hotărârci. Și mai știu, iarăși bine, că din folosirea unor unități de măsură neunitare, chiar și după introducerea sistemului metric în Principatele Române (1864), multe hotare sunt tare încălcate, uneori suprapunându-se, alteori neatingându-se. Astfel, dacă după ce filosofăm și iar filosofăm, putem rămâne cu oboseala unei maiestuoase discuții sau cu satisfacția unei obositoare controverse, după ce intabulăm și iar intabulăm, ce poate să rămână? Uneori, lungi judecăți, dar acestea sunt evanescente. Alteori, o cărare între proprietăți, unde cineva poate să-și scoată oleandrii la soare. Câteodată, un drumeag, pe care se pot plimba îndrăgostiții la ceas de seară. Și, „puțin, ca tot ce este bun, și bun, ca tot ce este rar”, câte un clin de moșie, pe care, după ce i se limpezește sau nu statutul juridic, apare o casă tradițional românească, din aceea din „satul moldav” (p. 187), însă doar olecută modificată, în stil mediteranean, cu o piscină ascunsă și cu garaj subteran.

Apoi, fără să răsfir subcapitol cu subcapitol, mă întorc la prioritățile acestui program de dezvoltare a „patrimoniului UAIC”, și zic că poate ar fi trebuit să se înceapă cândva, în cei opt

ani, restaurarea părții de nord a Corpului A, și asta nu din nu știu ce moft, ci pentru că într-o dimineață s-a căscat o gaură mare, cam cât să încapă un om matur, în podeaua dintre demisol și etajul întâi, în fața Catedrei de limba germană, și pentru că fațada din spate, la intrarea dinspre laboratoarele Facultății de Fizică, bucăți mari de tencuială se desprind în permanență, iar pericolul pentru angajații și vizitatorii Universității este mare, nu atât pentru mine, care din cauza vârstei am început să mă uit cam des în sus, ci pentru asistenții Facultății de Drept, care mai adastă în acea zonă. Însă, Dumnezeu vede, Dumnezeu știe, Dumnezeu apără!

Explicații pentru întârzierea restaurării acestor Corpuri sunt multe, însă eu relev doar două: greutatea, poate insurmontabilă în acest moment, de a obține o finanțare atât de mare, și disconfortul că, după atâta caznă, te alegi doar cu o singură panglică de tăiat. Iar dacă la Corpul A mai adăugăm și Corpul B, pentru că nu sunt doar primele două litere ale alfabetului, ci și clădirile exponențiale ale Universității, mă întreb, oare despre câte achiziții, construcții și restaurări s-ar mai fi putut face vorbire și câte inaugurări cu slujbă arhierescă (p. 151, 244) s-ar mai fi putut face? Am reținut de ceva vreme, și acum am citit în volum, că aceste obiective de investiții au ajuns pe „lista de sinteză a CNI” (Corpul A) și doar „pe lista CNI” (Corpul B), având atât potențial de rezolvare, cât și posibilitate de transformare, în aceste vremuri complet imprevedibile, în „cadou otrăvit”.

Dacă tot am început, nu mă pot opri fără să zic ceva și de „Muzeul Satului Moldav”, pe care l-am votat în Senatul Universității, știind că unii dintre colegii din Facultate și din Universitate sunt favorabili unei asemenea idei. Însă am avut o oarecare părere de rău că nu am inițiat atunci o discuție despre acest proiect, și iată că o fac acum. Muzeul ar urma să se înființeze pe hotarul Grădinii Botanice și mă miră că până în prezent ONG-urile de mediu nu au avut nicio vorbă de spus (sau poate au avut și nu știu eu!). Dar nu asupra acestui lucru mă voi opri. Țăran de baștină fiind, spun asta ca să nu apară ridicări din sprâncene, consider că un asemenea Muzeu ar trebui înființat sub auspiciile altei instituții (Ministerul Culturii, Muzeul Național de Istorie a Moldovei sau Consiliul Județean Iași), și nu sub patronajul unei Universități, fie ea și Universitatea din Iași, care a fost principalul vehicul al urbanizării și modernizării unei societăți. Mai frust vorbind, Universitățile din Iași, București, Cluj sau Chișinău au dus toate ale civilizației la Ibănești, la Palanca, la Cuhurești sau la Ieud, nefiind în întregime firească să se ocupe de ceea ce au schimbat tocmai prin influența lor.

Firește este, așa cum s-a și întâmplat de altfel, prin înființarea „Muzeului UAIC”, ca Universitatea să se ocupe de preservarea și valorificarea propriei istorii și, dacă mai are resurse umane și materiale, se poate ocupa și de un „muzeu al civilizației urbane românești”. Nu intrați în panică, nu-mi trece prin cap să propun așa ceva, pentru că oricum nimeni nu ar lua în seamă o așa năstrușnică idee, iar proiectul „Muzeului Satului Moldav” pare că se va rostogoli mai departe, adunând exponate, multe dintre ele butaforii, cam ca niile lucrate în China și vândute ca lucru manual al țăranilor din Voroneț. Apoi, dacă nu vrem să fim *a contrario* cu istoria, aceste exponate nu ar trebui să fie doar și doar acele case, unele bucolice, cu care s-au înființat cele două mari muzee românești cu acest specific, cel din București și cel din Sibiu, ci și casele, țăranesti cu adevărat, ridicate prin „bogatele” sate ale Moldovei, de generația care a făcut Războiul al Doilea Mondial, și de generația copiilor lor, cei care au fost „carnea de tun” a CAP-urilor. Apropos, am de vânzare câte o casă din fiecare generație! Iarăși, nu numai casele de la munte, cum este cea fotografiată la p. 187, ar trebui să ne intereseze, unde lemnul dă suplețe construcției și maschează sărăcia, ci și case din „țara paielor”, unde necazul oamenilor a fost atât de strigător, încât le mai auzi plânsetul și nu-ți mai vine să le aduci casa în Muzeu. Iar dacă hotărârea nu e bătută în cuie, locul unde ar trebui să fie amplasat „Muzeul Satului Moldav” ar putea fi printr-unul dintre satele din jurul Iașilor, care acum fac parte osmotică din oraș. Însă cred că „una ca aiașta nu să poate Măria Ta” (Lascăr Catargiu), pentru că pe acele văi și pe acele dealuri, când ajunge în pajiște o casă, „specific moldavă”, imediat apare o casă, sau un cartier de case, „specific grecești, austriece sau finlandeze”. Frumose exponate au aceste Muzee, nimic de zis! Iar despre redutabila „idee de proiect”, cu care speră autorul/editor să adune bani pentru înființarea Muzeului: „vom declanșa o campanie de subscripție publică, asemănătoare campaniei cunoscute cub <asa în text> deviza «dați un leu pentru Ateneu»”, îi dau un sfat, ba chiar două (după vorba de la Radio Erevan:

„Dumneavoastră n-ați întrebat, însă noi vă răspundem”): începutul subscripției ar putea fi făcut chiar de propunător, subscriind o sumă asemănătoare, chiar mai mare, cu cea plătită pentru acest volum (20.000 de euro), și celălalt, deviza amintită mai sus ar putea fi pictată cu argint pe fundul ceaunului mare pentru urdă de la „stâna” preluată de la Muzeul de Etnografie al Moldovei și depozitată la Palatul de la Ruginoasa, iar ceaunul să fie pus în locul marelui „totem”, care blochează de luni bune afișierul din Corpul A al Universității. Măcar așa, vom putea din nou afla informații despre vreo lansare de carte sau despre un alt eveniment cultural din Universitate și din Iași. Însă dacă „DGA” l-ar lua de acolo, cum am mai ști ce înseamnă cuvântul „totemuri”, cuvânt care încarnează una dintre marile realizări ale „UAIC”.

Și pentru că unele dintre case, cele ale oamenilor cu stare, aveau pivniță în perioada interbelică, în vreme ce acelea din vremea CAP-urilor nu mai aveau, iar istoricii acestei perioade știu de ce, sau nu, ajung, cam abrupt, la ultimul subcapitol al cărții care se vrea mai șăgalnic, nu prin scriitură ci prin titlu, „Vinul lui Cuza”. Și iarăși nu-mi dă pace gândul și trebuie să însăilez ceva, pentru că, nu-i așa, la fotbal și la vin ne pricepem toți, sau aproape toți. Astfel, cum spun că echipa mea favorită practică un joc bun, chiar dacă mai face uneori câte un „blat”, așa pot spune că vinul „lui Cuza” e foarte asemănător cu un „vin de mat”, dintre acelea care se vând în paravanele de pe E85, între Focșani și Râmnicu Sărat. Și numele dat vinului e anapoda, pentru că atunci când se botează un vin, numele joacă liber, nu însoțit de calificativul „vinul lui”. Apoi, sintagma „vinul lui Cuza” vine în contradicție cu „ocaua lui Cuza”, care va rămâne veșnic legată de numele domnului Unirii. De aceea vom avea mereu o dificultate în a ne imagina că un bărbat, care umblă cu „ocaua” prin târg, adică cu măsuratul și cu sancționatul, ar fi bun prieten cu vinul. Nici din alte locuri nu reiese că principele Cuza ar fi fost un cunoscător în domeniu, ceea ce nu se poate spune despre prietenul său, și el ctitor al Universității, „conu” Mihalache Kogălniceanu, care și-a trăit din plin viața și de pe a căruia masă vinul a fost „de nelipsă”. Iar numele lui, mult mai eufonic-bahic – „Kogălniceanu”, care rimează cu „Brâncoveanu” (prietenii știu de cel), ar putea fi un nume potrivit pentru un vin „bun și adevărat”, însă nu produs de Universitatea „Alexandru Ioan Cuza din Iași”, pentru că efortul financiar ar fi imens, ci de Universitatea veche, cea a „lui Cuza și Kogălniceanu”, adică Universitatea Științelor Vieții (USV), care s-a desprins din bătrânul și rodnicul butuc sădit de prietenii Al. I. Cuza și Mihail Kogălniceanu. Hopa! Mai știe cineva ce relații mai are Universitatea noastră cu USV? Mai știe cineva ce relații are Universitatea noastră cu Universitatea Tehnică „Gheorghe Asachi”?

Acum, câteva cuvinte despre redactarea și tehnoredactarea cărții. Având în vedere că textul este foarte tehnic și numai „invitația la lectură” are pseudo-vocație narativă și că, în diferețele lui forme, a fost citit de zeci de ochi înainte, Editura Pro Universitaria nu a avut mult de lucru, câteva scăpări de scriitură au mai rămas. Astfel, găsim: „cheltuielilor curente curente” (în primul paragraf al cărții); „a fost înființată și o cafenele” (p. 61); „obligăția de a face excelență în cercetare” (p. 89); „a fost reabilitat și modernizat, bazei de cercetare științifică” (p. 93); „Toți studenții Universității noastre, indiferent de locul unde studiază, au aceleași drepturi și aceleași obligații” (oare s-ar putea altfel?, p. 136); Casa Universitarilor, „lăcaș de cultură” (poate, ce să zic; p. 151); „ducerea la îndeplinire a realizării” (p. 60); la Librăria „Tafrali”, „cumpărătorul nu este un cumpărător obișnuit, ci este un cititor” (p. 185); „Muzeul Satului Moldova va deveni vehiculul care să ne poarte prin istoria milenară a acestor locuri” (p. 188, nu pot decât să adaug versurile lui Petru Zadnipro: „Moldovenii când se strâng / și-n petreceri se avântă, / la un colț de masă plâng, la un colț de masă cântă”); citatul de la p. 212 se repetă la p. 213; „Universitatea «Alexandru Ioan Cuza» din Iași” (p. 219; aoleu, nu se poate crede așa ceva!); „în timp ce fostul rector Vasile Ișan, cu a făcut nici o vizită” (p. 222; același complotist de mai sus a mai pus o virgulă între subiect și predicat); „clădirea în care a funcționat școala generală” (aici a funcționat greșit programul automat de corectură; p. 228); „rezultatele fiind proiectate în muzeul nostru” (poate „expuse, evidențiate”; p. 228); „vom titulariza profesorii <din componenta preuniversitară; completarea mea> printr-o procedură mai transparentă” (corect; p. 278). Volumul este bogat ilustrat, cuprinzând 157 de poze, dintre care o treime, 53, cam puține zic eu, probabil că zic și alții, îl cuprind pe „Rectorul UAIC”.

Editura a lăsat pe versoul paginii de titlu un text amuzat, care dovedește că nu știe ce carte a publicat, de asta sunt utili referenții științifici, pe care l-am mai găsit și la altă editură de prin Craiova, însă aceasta cu un prestigiu departe de a fi „recunoscut”. Iată-l: „Nicio parte din acest volum (fragment sau componentă grafică) nu poate fi copiată fără acordul scris al Editurii Pro Universitaria”. Și asta, în condițiile în care părți nesfârșite din text sunt detașate din documentele oficiale și publice ale Universității (rapoarte, proiecte etc.), iar fotografiile nu au nicio precizare, fie măcar una generală în „invitația la lectură”, despre cine le-a făcut, cine le deține și cine și-a dat acordul pentru a fi publicate. Bănuiesc că sunt doar „selfiuri”!

„Pentru a fi eficienți”, preluând o formulă de la p. 30, mă apropiu de sfârșit, nu înainte de a discuta puțin, foarte puțin, despre prețul cărții și despre modalitatea de răspândire a ei. Cartea costă 100 de lei (<https://www.prouniversitaria.ro/carte/tudorel-toader-8-ani-rector-al-uaic/>), un preț corect, având în vedere valoarea Universității despre care se povestește. Numai că, șocant este, iarăși șocant, prețul plătit de autorul/editor sau de vreun sponsor nemărturisit pentru achiziționarea ei. Întreg corpul academic al Universității a primit câte un exemplar, alături de bibliotecii și de mulți dintre colegii din celelalte servicii și direcții, ajungându-se la, și probabil depășind, cifra de 1.000 de exemplare. Deci s-a plătit Editurii, aferim pentru așa afacere, suma de 100.000 RON (20.000 euro). Cu așa sumă, nou născuta „Fundatie pentru susținerea Editurii UAIC” ar fi crescut într-un semestru cât alte Edituri în câțiva ani, iar enumerarea, șchioapă rău, de la p. 283, ar fi căpătat contur: „Să creștem tirajul, numărul publicațiilor și adresabilitatea, distribuția de carte”¹¹. Până una-alta, Editura, în era de dinaintea acestei mirobolante Fundații, a publicat carte, câtă și cum a publicat, cu bani din „Fondul Codrin și Ionuț Ciubotaru”, de valoare comparabilă sau mai mare, instituit în memoria celor doi băieți de părinții lor, profesorii Ion H. și Silvia Ciubotaru, cărora le mulțumesc, iarăși în numele meu și al multor colegi, cum am mai făcut-o și cu alt prilej și o s-o mai fac, pentru dărnicie și pentru sprijinul acordat științei și culturii la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”. Revenind la dărnicia arătată de „Rectorul UAIC” față de Editura bucu-reșteană, cu așa sumă, investită în promovare, poți avea toată „încrederea” (vezi *supra*) că îți vei trimite adversarii „la podea” încă din prima repriză și, de asemenea, poți spune: „iată ce am eu, și nu au ei”. De aceea, glumind puțin, poate că stabilirea unui plafon de cheltuieli a unui candidat într-o campanie electorală în Universitate ar putea fi o idee la care să se uite cei interesați, chiar dacă poate să pară, și chiar este, o grozăvie, având în vedere că dezbaterile de proiecte ar trebui să fie temeiul pentru a accede în funcția de „Rector al UAIC”, iar nu aceste mobilizări neortodoxe de fonduri, pentru care ne-ar trebui VAR ca le putem stabili corectitudinea, fie ea doar morală.

Însă aghiuță, iar nu mă lasă și mă întreabă: oare istoricii de un leat cu tine sau cei care se pregătesc acum să devină nu ar putea să întâlnească vreo amărățată de factură, rățăcită printre hârtiile „actualului DGA”¹², cu justificarea firească: „plată făcută în interesul Universității”? Eu i-am răspuns imediat: acest lucru este imposibil, pentru că la noi în Universitate „trimiterea spre cele legale și morale” este o poruncă sfântă, pe care am auzit-o atât de des, încât nu am avut cum să o uităm. Totuși, iarăși glumind, pentru că textul acesta nu e decât o prizărită prezentare de carte, mi-am imaginat următoarea scenă, teatral vorbind, desfășurată în biroul „DGA”, după ce se va fi citit, dacă va fi citit, de cineva.

Locul: „biroul DGA; în centru, o masă mare, cu dosare aflate într-o estetică dezordine, unele cu decizii ale Rectorului și ale BECA, altele cu numeroasele «îndepliniri realizate» ale

¹¹ Este locul aici să amintesc consternarea ușor proactivă, a unora și altora, în niciun caz a autorului/editorului nostru, privitor la colecțiile de istorie ale Editurii Universității: „Voi, cei de la Istorie, nu aveți unde publica, de vreme ce necăjiți atât de tare, cu șirul nesfârșit al volumelor voastre”? Cu toate acestea, colegii mei, de la Facultatea de Istorie, au perseverat în greșeală, ajungând astfel ca domeniul Istorie să fie clasificat A de CNCS, alături de cele mai prestigioase Edituri ale țării (Humanitas, Polirom, Mega), însă operele lor se pot identifica și pe site-urile altor Edituri importante din țară și din străinătate: Polirom, Brill, Mega, Oxford, Harassowitz, Peter Lang, Cetatea de Scaun, Doxologia, Argonaut etc.

¹² Autorul/editor îl înveșnicește pe fostul „director general administrativ al Universității”, onorându-l cu „prietenia” sa, „prietenie” de care în carte se bucură doar două alte persoane, un fost rector și un fost prorector, numindu-l ușor peiorativ, însă în aceeași manieră ca Monsieur Jourdain (*je fais de la prose sans le savoir*), „fostul DGA” (p. 181).

DGA (pentru această expresie, vezi *supra*); în colțul de SV, un fotoliu mare, directorial, doar pentru invitați, având printre «referințele personale» (vezi ultima filă a cărții) doar împliniri excepționale; în colțul de NV, o măsuță mică, botezată și ea «măsuța lui Cuza», și o vază mare de cristal, care fusese în biroul Rectorului până la ultima restaurare, cea care a început «de la roșu», și fusese dăruită de Fabrica de Sticlă din Dorohoi unui important Rector al Universității din vremurile grele, printre altele profesorul ultimului *Doctor honoris causa* al Universității, drept mulțumire pentru lumina pe care a revărsat-o Universitatea ieșeană peste acel colț de țară românească; în colțul de NE, un pupitru înalt, de lemn lăcuit, confiscat de Jandarmerie dintr-o mașină aflată în drum spre conacul de la Ștefănești, și de aici tot mai departe, menită a ajunge la «Muzeul UAIC», având în partea din față o inscripție, frumos lucrată, cu litere de aur pe câmp roșu: „La al XIV-lea Congres, Ceaușescu reales”; peretele din stânga, trei icoane, a Sf. Petru, a Sf. Gheorghe și a Sf. Dumitru, aflați aparent în concordie; pe peretele din dreapta doar două, a Sf. Vasile cel Mare și a Sf. Mare Mucenic Teodor Tiron, întrebându-se mirați unul pe altul, «cum se face (din *Invitație la lectură*) că noi, unul mare predicator, celălalt luptător cu idolii, am ajuns unul lângă altul?», iar cel dintâi a spus: «istoria ne-a pus», iar cel de-al doilea a răspuns: «doar nu crezi că istoria face ce vrea ea!»; pe peretele dinspre răsărit, vodă Cuza, gândindu-se melancolic și versificând ușor, «oare de ce mi-au închinat un vin de mat/că eu cu vinul nu m-am încurcat». Personajele: „DGA, destul de agitat, puțin emoționat și oarecum supărat, murmurând și el, printre sughituri: «Ce-o să fie, (ei) ce-o să fie / O să fie-o grozăvie (na, na) / Pentru-un petec de hârtie, / Nimeni n-o să mă mai știe! (of, of) / Iartă, Doamne!»; în fotoliul directorial, așezat oarecum fără voie, dar în asemenea momente cine să mai țină ighemoniconul, «SLU», picior peste picior, cu ciorapii roșii, tinerești, la vedere, având în mână dreaptă un trandafir galben, iar în stânga cheile mașinii, cu un ochi plângând, avea și motiv, iar cu unul râzând, pentru că, nu știa nici el de ce, tot îi venea în minte strigătura de la hora satului de când era flăcău: «Cît îi moșu’ di bătrîn, tot polhești măr din sîn»; în colțul de NE, la pupitru, «REL» sau «popa nost’», îmbrăcinat și îmbumbat, cu cravată broticie, puțin transpirat, și de emoție și de spaimă, citind din *Psaltire*. Începutul actului I, scena 1: «deodată, cele patru telefoane se aprind și se vede un mesaj blând pe whatsapp, părând să se audă și un glas, ușor cântat, dinspre vaza de la Dorohoi: «mda, cam multă vorbă și veselie la voi, deși tot v-am spus: Fapte, nu vorbe!»».

Acest text, după cum apare și în titlu, este doar o schiță [*draft*; publicat mai întâi pe site-ul academia.edu], asupra căruia sper că voi reveni până la publicare, pentru rotunjiri, completări și exemplificări [textul a rămas la fel, cu excepția scoaterii unei fotografii], prin trimitere la documentele publice ale Universității, iar publicarea sper să se întâmple, fie în „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași (*AȘUI*), seria istorie, sub rezerva acceptării de către comitetul de redacție însă nu văd de ce nu, de vreme ce deviza Universității este *Per libertatem ad veritatem* (nu am mai propus redacției publicarea acestei recenzii, pentru a nu cauza disconfort unora sau altora), sau într-un jurnal MDPI, dintre acelea care îmi umplu căsuța poștală a adresei de mail instituționale de pe site-ul uaic.ro (până acum, pe serverul „UAIC” nu s-a găsit o modalitate de a bloca acest val de mesaje, iar dacă întrebi, nu-ți răspunde nimeni), plătind cât se cuvine, pentru că „obrazul subțire cu cheltuială se ține”, atât pentru publicare, cât și pentru traducerea în engleză, având însă speranța că voi intra într-un lanț de citări, de forma instalației care se află *acum* în capătul dinspre Piața Unirii a Bulevardului Ștefan cel Mare și Sfânt (un cerc, cu trei lupi dacici, mâncându-și unul altuia coada, colorați în roșu, galben și albastru), și voi obține atâtea de citări într-un an, câte n-am obținut în trei. Așa să fie!

Petronel Zahariuc

DESPRE RĂSPÂNDIREA TA ÎN LUME: LUI ALEX DRACE-FRANCIS, CUVÂNT DE MULȚUMIRE

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” îl primește astăzi, printre membrii săi de onoare, pe istoricul britanic Alex Drace-Francis: un om dedicat atât trecutului nostru, cât și vieții sociale din România postcomunistă. Ne știe pe de rost, fie că-i vorba de începuturile noastre într-ale culturii moderne, fie că se limitează la cunoscuta pasiune pentru făina de porumb. Nu întâmplător, voi vorbi despre domnia sa când la persoana a treia, când la persoana doua singular.

În asemenea ocazii, este celebrat *cărturarul*, de-a lungul tuturor scrierilor sale, eu preferând, fără a omite palmaresul academic, să salut *omul* din mijlocul trăirilor lui și, mai ales, din prezențele lui în biografia celorlalți. Născut în 1971, într-o familie anglo-scoțiană, Alex Drace-Francis este profesor de istoria culturală a Europei moderne mai întâi sub egida Universității din Liverpool (2005-2011), iar din 2011 în cadrul Departamentului de Studii Europene al Universității din Amsterdam. Dar cel mai bine se prezintă el însuși, într-un interviu acordat Ancăi Șincan pentru site-ul *Lapunkt*:

În perioada '89-'91 eram cu toții fascinați de ce se întâmpla în Europa – am călătorit mult în timpul vacanțelor, ajungând în România în vara anului 1990. [...] În anii 1993-1994 m-am întors în România și am lucrat într-un domeniu mai practic, fiind administrator pe teren al unui proiect umanitar, *Scottish European Aid*, cu sediul la Botoșani, dar cu proiecte în tot județul. Aici am învățat românește și am intrat în contact cu multe aspecte ale societății românești în tranziție.

Din punct de vedere academic, Alex Drace-Francis se remarcă, în primul rând, prin cărți de autor de mare notorietate, cu aplicație la istoria Balcanilor în general, și la istoria românilor în special: teza de doctorat *The Making of Romanian Modern Culture*, din 2006, tradusă la editura Polirom în 2016, sub titlul *Geneza culturii române moderne*; urmează *The Traditions of Invention: Romanian Ethnic and Social Stereotypes in Historical Context* (2013); și nu în ultimul rând, *The Making of Mămăligă: From Imperial Recipes for Romanian National Dish* (2022), tradusă la editura Humanitas, în 2023, sub titlul *Istoria mămăligii: povestea globală a unui preparat național*. La temelia cercetărilor sale stau însă sursele cuprinse într-un volum de documente cunoscut acum în toată lumea sub titlul *European Identity: A Historical Reader* (2013). Ce îl leagă în mod deosebit de zona Balcanilor? Chiar Alex Drace-Francis ne-o spune:

După doctorat, am lucrat ca cercetător postdoctoral în cadrul proiectului *East Looks West*, tot la SSEES, condus de profesoara Wendy Bracewell. Scopul proiectului era de a cataloga, analiza și de a traduce texte de călătorie despre Europa din limbile și culturile est-europene. Era parțial un răspuns la incitantele teorii despre „Orientalism”, vehiculate în studii est-

europene și de istorici precum Larry Wolff sau Maria Todorova care cercetau originea stereotipurilor despre Europa de Est și despre Balcani. Iar noi am vrut să analizăm geografiile imaginare ale ‘esticilor’ – de fapt să interogăm această din urmă categorie identitară nu întotdeauna utilă. În același timp am încercat să punem în circulație textele care sunt utile și pentru istoria social-culturală a Europei, nu numai pentru istoria imaginarului. Din acest proiect au apărut mai multe volume, din care am editat trei, împreună cu Wendy Bracewell, anume: *A Bibliography of East European Travel Writing* (2008), *A Comparative Introduction to East European Travel Writing* (2008), și *Balkan Departures; Travel Writing from Southeastern Europe* (2009).

Între colaborările la volumele de mare prestigiu o menționăm pe aceea cu Irina Livezeanu și Thomas Ort, la capitolul de istorie culturală la *Routledge History of East-Central Europe*; apoi, împreună cu câțiva colegi, a contribuit cu articole despre cultura română la *Encyclopedia of Romantic Nationalism*, apărut la Amsterdam; a mai fost implicat în proiecte de istoriografie literară europeană concretizate, de exemplu, prin volumul *Conceptual History of European Regions*; sau în volume despre conceptele-cheie în studiul literaturii de călătorie, cum ar fi binecunoscutul *Keywords: Critical Concepts in Travel Writing*; de asemenea, a contribuit cu un capitol de sinteză despre literatura est-europeană de călătorie la volumul *Cambridge History of Travel Writing*.

Ca să fiu sincer, dragă Alex, m-a amuzat întotdeauna londonezul vorbind o limbă română foarte corectă, dar cu un vădit accent de Vârful Câmpului. În limba engleză te-ai deprins să fii, în limba română îndrăznești să speri; și niciodată singur, ci dimpreună cu oamenii la a căror viață ai pus umărul, fie că sunt din București, din Cluj sau din Iași: fie că i-ai vizitat, cu misiuni umanitare, în județul Botoșani, fie că i-ai ajutat să-și vadă istoria altfel, prin cărțile prezente acum în orice librărie de la noi. Ce am putea învăța din reușitele tale? Folosind un lexic sau altul, reluăm lumea de unde o lăsasem și ne căutăm un loc primitiv în ea; adică intrăm în mintea altora ca să ne-o însușim, din răspuțuri, ca și cum ar fi dintotdeauna a noastră. Nu putem supraviețui numai și numai din propriile priviri. Și nu existăm decât în măsura în care ne vedem și cu ochii celorlalți. Prin urmare, Alex Drace-Francis vine spre români cu blândețe, cu prezumția descoperirii, nu cu presimțirea dezastrului. Bunăoară aici, în Institutul „A. D. Xenopol”, a poposit pentru prima oară în 1997. Și nu doar atât: odată cu redeschiderea Consiliul Britanic, într-un sfârșit de noiembrie 2003, în prezența ambasadorului Marii Britanii, ai lansat un număr 100% englezesc al revistei „Xenopoliana”; îmi amintesc că avea tema *History and Society since 1970* și reunea comunicările ținute în primăvara aceluiași an, la Colegiul Noua Europă din București.

Alex Drace-Francis contrazice vehement stereotipul englezului mizantrop, plecat în *Marele Tur* al lumii ca să ne îngrozească de barbariile Balcanilor. Sunt fericit să văd, în omul sosit de peste Canalul Mânecii, acea bucurie pe care o încearcă în preajma diferitului, a pestrițului, a neașteptatului, a absconsului, a improvizatului. În peregrinările sale, Alex Drace-Francis s-a dedicat, neobosit, colecționării detaliilor care alcătuiesc identitatea fiecărui popor balcanic în parte; neuitând însă de asemănările care au așezat aceste țări într-o aceeași istorie. Călătorind, el nu supune omenirea certitudinilor sale; dimpotrivă, se pune în slujba dilemelor ei. Așa se explică participarea, ca cercetător postdoctoral, la proiectul multinațional *East looks West*, reunind, mai mult decât generos, cercetători din regiunea vizată.

Așa învățăm că graiurile de pe fața pământului sunt tot atâtea moduri de a rânduiri Universul; de a-l numi și renumi; inventariind astfel binecunoscutul, ca să găsim întruna noutăți de modă veche. Cu alte cuvinte, pentru tine călătoria nu-i doar o aventură sau încântare, ci și metodă de lucru: mă refer la așa-numita *intimitețe culturală/cultural intimacy*, despre care vorbeai la Televiziunea Română, și pe care vrei s-o obții pentru studierea conjuncturilor, a micilor împrejurări care declanșează marile evenimente.

Dragă Alex, tu ai vocația bunelor întâmpinări; ești unul dintre acei prieteni care-ți ies în cale atunci când e tare frig pe lume și în ceea ce simți pentru ea. Nu întâmplător, ne-am revăzut de la aniversarea ta de 50 de ani, din vremea pandemiei, când am păstrat distanța socială ca s-o întărim pe aceea sufletească. Că fac un joc de cuvinte, nu ai lăsat doar semne ale trecerii sale prin

Moldova, ci și mărturii ale rămănerii tale aici; ești puțin din orice posibilitate, ești românul prin adopție și englezul din noi înșine. Exploratorul, grădinarul și bucătarul Drace-Francis merge pe urmele fostului Imperiu Otoman cu inocență și temeritate, cu acribie și, totodată, cu îngăduință. E fascinat tocmai de acel trecut despre care, noi, autohtonii, nu mai știm ce să mai spunem. Și are un fel anume de a ne fi aproape și reușește acest lucru de mai bine de trei decenii.

Pentru oaspetele nostru, România nu-i un simplu obiect de studiu, ci un capitol din viața personală. Dragă Alex, vremea trece, tu scrii tot mai bine în română, eu la fel de rău în engleză. Important este însă altceva: am serioase motive să cred că limba română e totuna cu drumul tău către casă. N-o să uit niciodată cel mai scurt mesaj pe care mi l-ai trimis vreodată: „It's a boy! It's a boy!”, din care eu trebuia să înțeleg că ți se născuse un fiu româno-englez, astăzi ajuns deja la majorat.

Adunând aceste rânduri, las pe-o hârtie încă o amintire comună; care să ducă prietenia noastră dincolo de timpul fiecăruia, împreună cu o caldă îmbrățișare a tuturor colegilor aici de față; o îmbrățișare pe care tu, dragă călătorule, s-o duci oriunde și ea să îți păstreze, mereu aproape, întreaga noastră prețuire.

Andi Mihalache

ALEXANDRU ZUB – RELEVANȚA OPEREI ISTORIOGRAFICE CLASICE

Ca de la sinea realizării ei, opera istoricului Alexandru Zub și-a apropiat, în mod treptat și decisiv, atributele clasicității. Binomul autor – operă și-a tot vădit, în respectivul caz, axialitatea temporalității, specificul domeniului și sistematica elaborației istoriografice, de la bibliografii, studii și articole la monografii și sinteze. Tendința elaborației a fost spre integrală relevare a ceea ce prin grația muzei Clio românește s-a meditat și s-a scris. În strânsă presupunere binomică, autorul și-a asimilat propria ființă dimensiunii creative de operă. Iar opera, intens, de aceea, personalizată, a mereu oglindit, pe măsura „rotunjirii” ei, date semnificative mai ales între așa ceva ale biografiei autorului. Nu întâmplător, atunci când s-a cuvântat, și încă mult, despre Alexandru Zub, au fost invocate, dintre datele vieții sale omenești, cam de regulă câteva, anume, momentul și locul nașterii, hărăzirea lui încă de prin a sa pruncie învățaturii și dreptei credințe, exemplaritatea performanțelor școlare primare, gimnaziale, liceale sau universitare și dramatica privire de libertate sub regimul comunist. Încolo, invocarea de date biografice s-a făcut printr-o măcar subînțeleasă sinonimizare cu cele bibliografice zubiene, implicante, acestea, și de „îndatoriri” ținând de programe de cercetare, de participări la dezbateri ori reuniuni de specialitate, ca și de pe nedrept întârziata prestație universitară. S-a considerat, iar Alexandru Zub n-a prea avut nimic de obiectat, la îndeosebi ocazii celebrative de seniorialitate sa umană și intelectuală, că dramatica privire de libertate, din anii 1958-1964, i-a îndrituit, prin compensare, sustragerea, timp de sfertul de veac 1964-1989, de la a se conforma tezismului marxist-leninist, protocronismului exacerb și naționalismului propagandistic instrumentat după „indicații” ceaușiste. În acel sfert de veac și cu râvnă de eremit, istoricul Zub și-a realizat partea de solidă referențialitate, cu deja aură de clasicitate, a operei sale, aură ce avea să capete, apoi, tot mai înalt și luminos contur.

La o lectură profesional calificabilă, opera istoricului Alexandru Zub, încă „rotunjită”, se dezvăluie în două mari părți, nedespărțite tranșant cronologic, ale elaborației ei, prima de la propriu-zisă istorie a scrisului istoric românesc, iar cealaltă de eseistică istoriografică. Până spre anii 1986-1989, istoricul ieșean s-a dedicat realizării de „instrumente de lucru”, de studii speciale sau monografice și antamării sintezei istoriografiei române moderne. În numai patru ani, a publicat trei consistente „instrumente de lucru”: *Mihail Kogălniceanu 1817-1891. Biobibliografie* (București, 1971), *A. D. Xenopol 1847-1920. Biobibliografie* (București, 1973) și *Vasile Pârvan 1882-1927. Biobibliografie* (București, 1975). Va fi contat mult, pentru realizarea unor astfel de „instrumente”, fiecare cu exemplar studiu introductiv, activitatea sa de chiar bibliograf, din anii 1964-1968, la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”. A definitivat ținuta lor spre publicare din postu-i de cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”. Din proverbiala-i activitate de cercetare au rezultat, aproape concomitent cu apariția girată de „Junimea”, două superbe monografii, *Mihail Kogălniceanu istoric* (Iași, 1974) și *Vasile Pârvan,*

efigia cărturarului (Iași, 1974), situabile, ambele, valoric, la cota de sus a istoriografiei române. Anul 1974 ar putea fi considerat *an istoriografic Alexandru Zub*.

Cuvintele din *Introducere* la *Mihail Kogălniceanu... Biobibliografie* confirmau „sugestia unor aprofundări, în ideea restituirii integrale a unei opere atât de semnificative pentru dezvoltarea culturală și politică a poporului român”; preliminară acelei restituirii, „aprofundările biobibliografice” nu au fost lipsite de serioase dificultăți, în cazul lui Kogălniceanu, fiindcă acesta „și-a risipit scrisul generos în publicații uitate” sau investigatoriu „greu accesibile”, încât „despuierea” lor de „necunoscut” s-a necesitate „o cercetare atentă și de durată, angajând multiple sectoare de activitate” și însumând studii de diverse genuri, de la cele de istorie, economie și drept, la cele de cultură și literatură, politică și diplomatie. Sârguința „instrumentală”, biobibliografică, și studiul sistematic i-au permis lui Alexandru Zub să condenseze „durata” realizării monografiei *Mihail Kogălniceanu istoric*. Efortul de a fi „consemnat” biobibliografic întreaga operă a „marelui bărbat” i s-a reflectat în siguranța întreprinderii studiului monografic sub menționat titlu și spre parametrii exhaustivității adecvate acestuia. Monografia *Mihail Kogălniceanu istoric* a căpătat, alături de, cea a lui David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (București, 1967 și 1984), aură mitică, la nivelul istoriografiei române din a doua jumătate a secolului XX, în aprecierile specialiștilor despre ambele întâlnindu-se adeseori cuvinte de parcă închinare. În motivarea elaborării frumoasei sale cărți, cu primă formă ca teză de doctorat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Alexandru Zub a etalat un act de conștiință profesională, excepțional pentru acel timp:

Considerate [...] premature, neglijate ori întreprinse cu mijloace inefficiente și dintr-o perspectivă metodologică deficitară, cercetările cu privire la istoriografia română au cunoscut inițiative și realizări notabile, personalități de primă mărime, precum N. Bălcescu, B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, I. Bogdan, D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan, sau istorici cu activitate mai modestă de felul lui Aaron Florian, C. D. Aricescu, Al. Papiu Ilarian ș.a., constituind obiectul unor prezentări de ansamblu, în genuri ocazionale, sau al unor examinări analitice menite să fixeze un aspect ori altul din activitatea lor istoriografică [...]; exceptându-i pe cronicari, doar corifeii Școlii ardelenice s-au bucurat, întrucâtva, de o tratare sistematică, iar dintre figurile reprezentative ale istoriografiei noastre moderne singur Bălcescu s-a bucurat, mai ales în ultimul sfert de secol, de o atenție specială [...]. Surprinzător, Mihail Kogălniceanu, a cărui operă stă la temelia istoriografiei române moderne, a fost cercetat, din acest punct de vedere, mai mult ocazional, în studii care vehiculează adesea aceeași informație, limitându-se la enunțuri și aprecieri generale [...]. Ca și în alte cazuri, cărturarul a fost umbrit de omul faptei [...]. Gândul nostru a fost să confirmăm cât mai exact personalitatea istoricului Kogălniceanu, degajată nu numai din lucrările speciale ci și din manifestările adiacente, după care am tras încheierea că nota caracteristică a activității sale, indiferent de domeniu, rămâne spiritul istoric, în afara căruia ele n-ar putea fi înțelese cum se cuvine.

Spre a căpăta „rotunjime” studiul de gen monografic, a fost evitată ridicarea pe schelă biografică a ceea ce *biografic*, pentru domeniul istoriei, s-a tot adunat sub numele de Mihail Kogălniceanu. Nici *Cronologia* din „instrumentul” *Mihail Kogălniceanu... Biobibliografie* nu a fost reluată, cu plus de „amănunțimi”, date sau cuvinte, ca parte în sine și de aceea cumva ancombrantă monografiei consacrate *istoricului Kogălniceanu*; s-a convenit specificului monografic un *periplu bibliografic*, în loc de înșiruire „bilanțieră” de „scrieri” de și despre Kogălniceanu, cu inevitabil subțiată, din „motive” de spațiu redacțional, evaluare critică a ceea ce îndeobște „se cere” ca istoriografie „a problemei”. Esențial a fost, pentru studiul istoriografic, să fie elucidate, în cele două mari părți ale sale, răzbătătoare din text și nu structural ori intitulativ delimitate, *formațiunea intelectuală* și *opera*, cu adiacente acesteia direcții de activitate, ale *istoricului Kogălniceanu*. Redarea întregului *personalității* „personajului”, de o complexitate aparte și cu inerentă pluralitate de „fațete”, ar fi presupus notații care, preliminar fiind, ar fi arătat ca prea întinse și distorsionate față de obiectul studiului. Exemplară apare, de altfel, din cuprinsul acestuia, corespondența între *titlu* și *conținut*. Pentru partea referitoare la *formațiunea intelectuală* s-a bine-rânduind considerarea *ascendenței* de familială „cinstire a luminii cărții”, înainte de reconstituirea

primelor învățături ale lui Kogălniceanu, în Iași, la „loghiotatul dascăl” Gherman Vida, Institutul Cuénim și „pe vârful dealului romantic” al Miroslovei. Din *studiile în străinătate* ale aceluiași, la Lunéville și Berlin, au fost întrebuințate analitic îndeosebi date și noțiuni asimilabile unei *formații intelectuale* a unui tânăr solicitat de părintele său pentru „cunoștințe practice”, dar vădind semne, dacă nu încă certitudini de îndreptare profesională spre domeniul istoriei. De la colegiul din Lunéville „cu program ieșuit” urmat la „clasele” abatelui L’Hommé și unde „nu bătea vântul vremii” stârnit pentru Franța de Revoluția ce „s-a tăiat” prin Monarhia constituțională a lui Louis-Philippe i-au fost sesizate „învățăminte” mai ales despre „mersul nou” al istoriei. I-a constatat însușirea temeiurilor metodologice și conceptuale ale studiilor istorice la berlineza Universitate Frederica Wilhelmina, unde tocmai se intersectau *reflexele hegeliene* asupra „lucrului ideilor” și *pledoariile rankeene* despre reconstituirea în *spirit critic* a trecutului „așa cum a fost”, pe îndeosebi fond de „organicism cultural”. Cu o „perspectivă cuprinzătoare asupra învățămintelor vremii” i-a remarcat încă tânărului Kogălniceanu „întoarcerea în țară”, la 1838, „*hotărât să nu-și cruce puterile pentru a face ca patria lui să se înfățișeze lumii precum merita și precum o recomanda trecutul ei de luptă, vrednic de stimă*”. Iar ca poate mai mult decât din amfiteatrele și de la „examinațiile” universitare berlineze i-a sesizat „formarea” acelei „perspective cuprinzătoare” într-un deopotrivă pasional și rațional *orizont livresc*, de perseverent autodidact și a cărui minuțioasă și multifacetată reconstituire a servit ca parcă pondere nucleică întregului studiu monografic, prin virtuți de intensitate analitică și de nuanțată expresivitate diegetică, de înalt cotabilă valoric probă intelectuală între cele înregistrate de istoriografia română de pe întinsele-i coordonate ale devenirii ei.

Unui studios Kogălniceanu pentru care „învățăturile nu se sfârșesc vreodată”, i-a fost relevant „pasul” de la a fi „pasionat” la a se „apropia metodic” de cunoașterea trecutului îndeosebi național; *sub zodia istorismului* i s-a constatat înflorirea *sentimentului istoriei* ca vibrant de cauza *regenerării naționale* și merit, de aceea, să se învedereze prin *a scrie și a face istorie*; cu plus de „lămuriri” față de ceea ce „au putut da” alți specialiști, i-au fost analizate „scrieri de tinerete”, precum *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, încercare de sinteză din titlul căreia „împrejurările” dictează să fie exclusă inițiala menționare și a Transilvaniei, și *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* la Academia Mihăileană; în mai ales atare „scrieri”/texte și prin considerarea a ceea ce semnificativ a putut include *Rumänische oder Wallachische Sprache und Literatur* și *Esquisse sur l’histoire, les moeurs et la langue des Cigains*, i-a fost decelată până la definitorii nuanțe *concepția istorică*, animată de „crezul timpului”, *Historia magistra gentium*, și sortită urmării „armonioase” de *adevăr și militantism*, sub inexorabile *exigențe ale spiritului critic*, încât să fie „credibilă” evidențierea *factorilor dezvoltării noastre istorice*, pe intersectante coordonate de *progres, evoluție și organicitate*; ca învederante de *spirit critic* i-au fost urmărite preocupări „încă din anii 1833” pentru *editarea izvoarelor*, cu un *proiect fastuos* vizând „scrierile Cantemireștilor”, preocupări care, la Iași, în 1840, s-au înregistrat publicistic prin *cea dintâi revistă retrospectivă*, „Arhiva românească”, spre a căpața ulterior ținuta de *corpus-uri*, precum *Letopisețele Moldovei* sau *Cronicele României*; în preocupări privind *discipline auxiliare istoriei, monumente și muzeistică*, chiar *istorie comparată*, intersecțiuni ale „domeniului de a sa predilecție intelectuală” cu *literatura ori dreptul*, i-a fost decelată *tentația sintezei istorice*, de la care numai „chemarea facerii istoriei” la înălțimea *cauzei naționale* l-a putut abate; i-au fost sesizate și evaluate *implicații istoriografice* în *cuvânt și faptă* din arena publică, chiar epicentrul afacerilor emergentului stat român modern, și de la Academia Română.

S-a putut confirma un studiu monografic de o neobișnuită intensitate analitică și de o multidirecționată structură tematică, studiu căruia i se cuvine recunoașterea „locului de căpătâi” pentru încă deveninda *posteritate a istoricului Kogălniceanu*. Din cuprinsul impresionantei monografii *Mihail Kogălniceanu istoric*, anumite „referințe”, pe mai ales întinderea capitolului privind *formația intelectuală* a „personajului”, au fost „socotite” de autor și ca „sugestii pentru investigații viitoare” care au și condus spre „mai mici și instructive” publicații, toate probante de forța *argumentului istoric* în activitatea politică și culturală a „marelui bărbat”: *Mihail Kogălniceanu, un fondator de la Roumanie moderne* (Iași, 2005 și 2017), sau *Mihail Kogălniceanu* (București, 1984), justificante și de volumul celebrativ *Mihail Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*

(București/Brăila, 2017). Cu „rădăcini” în pagini de prin masiva monografie *Mihail Kogălniceanu istoric*, s-a rostuit respectivului volum de *Studii și note istoriografice* un pasaj de text, sub titlul focalizant de *sentimentul istoriei* și relevat asupra „firului conducător” pentru întinsul program de investigație și reflecții cunoscut de Al. Zub *istoricului Kogălniceanu, fondator sau arhitect României moderne*:

Rememorând lunga țesătură de fapte și atitudini care fac din Kogălniceanu un precursor și un ctitor venerabil, biograful constată că ceea ce i-a stimulat mai ales energia *combativă*, ceea ce i-a dat tărie în înfruntarea adversităților inerente unei epoci de radicale prefaceri, a fost un profund sentiment al istoriei, trăit cu feroarea unică și înfățișat generațiilor mai tinere ca o sursă de energie și un criteriu de valorificare a propriilor acte. Istoric și om politic animat de idei avansate, adesea surprinzător de noi pentru vremea sa și țara sa, literat și ziarist de prestigiu, oricare ar fi ipostaza realizărilor sale, Kogălniceanu ni se înfățișează conștient de valoarea momentului și a actelor proprii, pe care le proiectează pe fundalul istoriei. Poate niciunul din marii noștri bărbați n-a trăit sentimentul acesta atât de acut și n-a ținut să considere fiecare gest în perspectiva timpului. Apelul frecvent la mărturia istoriei și la judecata viitorului apare, în această lumină, cu totul firesc. E o tentativă permanentă de interogare a înfăptuirilor prezente în cadrele de bronz ale istoriei înțeleasă ca o *magistra gentium* și ca un tribunal infailibil.

Cu mult suflet și pentru lungă durată și-a dedicat Al. Zub un program de studii privind personalitatea și opera lui Vasile Pârvan. Prin anumita selectivitate a documentelor ce le conținea, volumul V. Pârvan, *Correspondență și acte* (București, 1973), anunța acel program, fiindu-i întrucâtva și „piatră unghiulară”. Era vorba de un program scrutant de larg orizont cultural pârvanian. Dacă *Scrieri istorice* de M. Kogălniceanu le-a putut include unui singur și, e drept, masiv volum, II, de *Opere* (București, 1976), cele istorico-culturale de V. Pârvan i-au îndrituit lui Al. Zub ceva mai multe „îngrijiri editoriale”: *Memoriale* (București, 2001), V. Pârvan, *Idei și forme istorice. Patru lecții inaugurale* (București, 2003), Vasile Pârvan, *Scrieri alese*, seria Cărți de căpătâi (București, 2006). Ca de specială referință pentru întreaga operă zubiană s-a vădit a fi cartea Vasile Pârvan, *efigia cărturarului* (Iași, 1974), urmată, nu precedată editorial, de „instrumentul” Vasile Pârvan 1882-1927. *Biobibliografie* (București, 1975), iar peste câțiva ani de „suplimentul” *Pe urmele lui Vasile Pârvan* (București, 1983). Apărută în același an cu monografia *Mihail Kogălniceanu istoric* și tot la ieșeana „Junimea”, luminoasa carte Vasile Pârvan, *efigia cărturarului* invită, prin formă și conținut, spre nuanțată evidențiere a unui moment, 1974, de grație pentru devenibila operă istoriografică a lui Al. Zub, aflat, atunci, la maturitate omească și încercat de sentimentul fulminantei consacrări intelectuale. Nu a fost, de aceea, o pură întâmplare că între autorul și „personajul” cărții Vasile Pârvan, *efigia cărturarului* s-a revelat, pe fir textual, totala empatie, poate unica, de asemenea fel, la nivelul istoriografiei române. *Mihail Kogălniceanu istoric* a fost obiect de masiv studiu, pe când Vasile Pârvan, *efigia cărturarului*, semnifica împărtășirea de autor și de „personaj” a unor sublime idealuri „de viață și de învățatură”. În „capitole” despre *formația intelectuală* a lui Vasile Pârvan, cariera academică și opera acestuia, Al. Zub s-a parcă oglindit pe sine, de unde și vibrația subiectivității sale prin intitulății „capitolare”: *A prima infanția gravis*, „un tânăr extraordinar”, *Începuturi publicistice*, *Pe drumul clasicizării*, „Acțiune, acțiune. Iată pentru ce trăim!”, *Magna cum laude*, „Bastonul de pelerin”, *Condiția istoricului*, *Datoria vieții noastre...* Erau teme care s-au completat cu altele, de cam același spectru efigiant, din eseu *Les dilemmes d'un historien: Vasile Pârvan* (București, 1985).

Pentru *efigia cărturarului* Pârvan și împărtășirea zubiană din ea s-a binecuvénit ca motto un verset dintr-un mirific text pârvanian, Marcus Aurelius...: „Nu știu de ce simt că el era făcut să rămână mereu apăsător de nevoia de a se întrece pe sine însuși”. Iar rânduri din *În loc de prefață* pentru Vasile Pârvan, *efigia cărturarului*, și de pe întinderea respectivei cărți apare ca deplin „grăitoare” despre acea deplin împărtășire:

S-a spus că „istoria ridicării lui Pârvan înflăcărează ca o viață plutarchiană”. Desigur, „lumina” întreagă a spiritului său de neînfrântă energie care, oriunde s-ar fi aflat, smulgea încredere, cucerea devotamente, entuziasma, învingând orice piedici, determinând fapte, nu poate fi decât

bănuită, recompusă parțial, sugerată. Ea îndeamnă la efort intens, disciplinat și tenace, în serviciul națiunii [...]. Elev și emul al său, G. Călinescu a înțeles perfect această învățătură, poate cea mai importantă din multele învățături ce ni le-a transmis Pârvan și care își păstrează în bună măsură valoarea: „Tu urai, o, Vasile Pârvan, vorba stearpă, fapta risipită fără gând unic [...], puterea mecanică oarbă” [...]; cartea pe care o punem sub ochii cititorilor cu teama de a nu fi înțeles destul și de a nu fi exprimat cum se cuvine ceea ce inițiativele lui Vasile Pârvan spun lumii noastre, nu e biografia, nici exegeza amplă care se așteaptă despre personalitatea istoricului, filosofului, animatorului cultural [...]; e prima încercare de a-i prezenta rolul său în dezvoltarea culturii române, urmărindu-i din acest unghi formația umanistă, multitudinea inițiativelor, proiectelor etc., spre a pune la îndemâna specialiștilor și a marelui public o lectură utilă.

Cu două volume, A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa* (București, 1972) și A. D. Xenopol 1847-1920. *Biobibliografie* (București, 1973), primul coordonat alături de Leonid Boicu și „însumând” colaborări ale unor titrați specialiști – istorici, filosofi, istorici literari, economiști, sociologi – ai momentului, Al. Zub semna un studios program consacrat personalității și operei „ilustrului înaintaș” ce-i era de poate cea mai veridică afinitate intelectuală. Așteptările „celor din breaslă” convergeau, și sub impresia ce avea să fie produsă de monografia Mihail Kogălniceanu istoric, întru „apariția” unei tot zubiene lucrări de același tip și de măcar aceeași amploare despre A. D. Xenopol. *Biobibliografia* sus-menționată îndreptăța aceleași așteptări, fie ele mai de regulă tacite. Peste zece ani, Al. Zub avea să publice splendidul eseu *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A. D. Xenopol* (București, 1984; în română, Iași, 2004), urmat de *Prefață* și de expozeul *Sinteza istoriografică* pentru primul volum al celei de-a patra ediții a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* (București, 1985), *Studiul introductiv* la A. D. Xenopol, *Teoria istoriei* (trad. din franceză, București, 1997) și *Prefața* cuvenită celor două volume, A. D. Xenopol, *Opere* (București, 2019), din colecția *Opere fundamentale* coordonată de Eugen Simion, texte care confirmau, nu și „rotunjeau” studiosul program zubian cu atât de polivalent temei în „instrumentul” A. D. Xenopol... *Biobibliografie*:

O reparație târzie a nedreptății care i-a însoțit [ilustrului cărturar] ultimii ani din viață, prelungindu-se în posteritate. În această ordine de idei, comemorarea cărturarului și militantului român, celebrată și pe plan mondial, sub auspiciile UNESCO, reprezintă un moment semnificativ pentru destinul operei sale [...]. Repertorierea eforturilor sale și a modului în care ele s-au reflectat în epocă și în posteritate apare ca o necesitate de ordin științific și moral. Bine întocmită, o biobibliografie oferă cercetării o radiogramă *sui generis* a operei și a referințelor privitoare la aceasta. Se observă numaidecât domeniile predilecte, succesiunea lor cronologică, interferențele, ca și măsura în care diverse generații s-au arătat receptive la un aspect sau altul al operei: Istoria Românilor, Istoria universală, Filosofie, Sociologie, Etnografie și folclor, Filologie, Drept, Economie, Critică, istorie și teorie literară [...], Beletistică, Varia.

Într-un atât de bine întocmit „instrument de lucru” și-a putut avea „rădăcini” zveltul eseu *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse...*, a cărui înălțime discursivă consona unui ascuțit diapazon:

Până la sfârșitul secolului XIX, era destul de greu pentru un învățat apusean să aibă o bună vedere de ansamblu asupra a ceea ce se numea de câțva timp *România*. Abia în 1893 se încheia marea sinteză Istoria Românilor din Dacia Traiană.

„Momentului Xenopol” în devenirea culturii române moderne i se revela însemnu-i predestinastic, de unde și necesitatea de a se reveni, prin succesive generații cărturăriști, asupra unei personalități exemplare și a operei purtătoare de al ei ilustru nume:

Între cărturarii care au ctitorit România modernă, A. D. Xenopol este, fără îndoială, una dintre figurile cele mai interesante și mai luminoase, una care invită mereu la reflecție [...]. Ca istoric, el a elaborat întâia sinteză a trecutului românesc [...]. Ca filosof, el s-a aplecat asupra aceluiași

domeniu, construind o teorie a istoriei, rezemată pe ideea de *serie* evolutivă, și elaborând o logică a disciplinei pe care o profesa. Ca economist, în fine, a fost unul dintre întemeietorii curentului național pe tărâm economic. Nimic surprinzător deci în faptul că se vorbește de „clasicitatea” lui A. D. Xenopol, [învederată prin capitole] Orizont formativ, Militantism [conform adagiului] „Bien servir la science, c’est bien servir son pays”, Principiile fundamentale ale istoriei, Ecoul postum al operei și noua „istorie socială”. Înruind cu neokantienii (Windelband, Rickert), dar separându-se de ei în chestiuni esențiale, precum cea a valorii timpului și spațiului în istorie, înruind întrucâtva cu pozitivistii, dar distanțându-se de ei în teorie și în practică, A. D. Xenopol e unul dintre cărturarii români care, în plină glorie a istorismului, a știut să opună, realist și metodic, o concepție personală mai nuanțată, dând expresie unei atitudini situate oarecum echidistant față de istoria speculativă și față de empirismul pozitivist. Dacă n-a creat o școală, în sensul obișnuit al termenului, el a produs o operă solidă pe tărâm pragmatic și teoretic, o operă susceptibilă încă să lumineze și să îndrume [...]. A. D. Xenopol a reușit să afle măsura justă, reușind să concilieze – ceea ce Fustel de Coulanges nu credea posibil – patriotismul, care e o virtute, cu istoria, care se vrea o știință. Efortul permanent de a integra istoria națională în istoria lumii i-a înlesnit, fără îndoială, apropierea de această măsură [...], sub acest unghi el reprezentând – cum și observa Benedetto de Luca – o întrupare a efortului românesc în universalitate.

Speranța mărturisită de Al. Zub în sensul „revenirii” sale, „într-un cadru exegetic mai larg”, asupra „problematicii” xenopoliene, printr-un studiu pretabil monografiei comparabile, cel puțin, cu *Mihail Kogălniceanu istoric*, s-a resorbit marii tentații de realizare a *sintzei istoriografice*, sub chip îndeosebi didactic explicant de *istorie a istoriografiei române*. În uvertura unei atare opere s-a înscris eseu *L' historiographie roumaine à l' age de la synthèse...*, completat printr-un triptic „examinatoriu” doar editorial consecutiv, *Junimea. Implicații istoriografice 1864-1885* (Iași, 1976), *A scrie i a face istorie. Istoriografia română postpașoptistă* (Iași, 1981) și *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc* (Iași, 1983). Sub fiecare dintre asemenea titluri se releva, pe fond textual intens analitic și multidirecțional interpretativ, „atelierul” istoricului Zub ca de studiu sistemic, prin „întocmiri”, în cazul dat la parametrii neobișnuitului, de „fișe” fie de „semnal bibliografic”, fie de „referințe” sau „note” de special interes, toate „de mână” și instructiv „rânduite”, chiar „arhivate”, după personală iscusință, înainte de facilitățile „xerocopierii” ori ale atunci abia „anunțatului computer”. La o lectură a textelor de sub respectivele titluri frapază evidențele studiului într-atât de sistemic că parcă s-ar fi presupus într-un „concert pentru trei pianе”, fiecare menit interpretării de distinctă „partitură”, însă toate urcând spre armonioasa lor consonanță. Iar sonoritate mai clar ascendentă a putut avea *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc*, titlu a cărui primă parte relua, ca parcă *adagio*, cuvintele lui Miron Costin din „scrierea” sa *De neamul moldovenilor...*, cuvenibile, alături de altele „de tot acolo”, inspiratului motto pentru volumul zubian: „*A scrie, multă vreme la cumpănă au stătut sufletul nostru. Să înceapă osteneala aceasta, după atâta veci [...], să sparie gândul. A lăsa iarăș nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă de scriitori, iaste inimii durere. Biruit-au gândul să mă apuc de această trudă, să scot lumii la vedere felul neamului [...]*”, motto ce s-a înaripat prin cuvinte de aceeași „spîță” ale lui Dimitrie Cantemir, „deschizătoare” de *Hronicul vechimii...*: „*Sufletul nu poate afla odihnă până nu găsește adevărul*”.

Volumul *Biruit-au gândul...* a rezultat din „examinarea” de Al. Zub a „*evoluției gândirii românești, privită sub unghiul militantismului profesat de-a lungul ultimelor trei secole, de la cronicarii umaniști până aproape de zilele noastre*”. Unui atare demaraj de Avertisment pentru prima ediție a volumului i s-a conferit un plus de lămurire ca *În loc de prefață* la cea de-a doua (Iași, 2013), păstrătoare și de inițialul *Cuvânt înainte*:

Accentul pus pe dimensiunea istorică, pe evoluția organică, pe inerenta diacronie a analizei în domeniul istoriei [a fost supus] unor dezvoltări destul de vii cu privire la derapajele istorismului în anumite etnoculturi unde s-au produs ingerințe politice de tip extremist [...], unul din efectele insidioase, greu de explicat, ale contactului cu valorile trecutului, contact ce se cuvine pus mereu sub observație și valorificat pedagogic, în sensul definit de istoricii cu vocație în domeniu, încât să se dea seama de preocupări inegale, într-o anumită zonă a istoriografiei, preocupări structurate

ca și cum ar fi vorba de un gând unitar și persistent, acela de a examina, în latura lui pozitivă, dar și în limitările-i inerente, istorismul românesc [...]; ideea de militantism istoriografic, de neocolit când e vorba de epoca modernă, constituie totuși numai o latură, chiar dacă indispensabilă. Atâtea altele se cer a fi circumscrise și studiate [...]. *Ethosul* istoriografic mărginește *logosul* și se luminează prin acesta, lăsându-se modelat în același timp și de *pathos*. Un „triumfhi scalen”, cu laturi indeterminabile riguros se desenează astfel în cunoașterea istorică [...]. Biruința gândului în istoriografie trebuie să însemne o extindere continuă a sferei *logosului*, a veracității în dauna *ethosului* abuziv și a *pathosului* deformant [...]. *Logosul* se cade a prevala asupra *ethosului* în chiar interesul acestuia. Reflectându-și devenirea, istoriografia dă seama concomitent la o realitate mai adâncă, aceea a gândirii colective care a nutrit-o și care explică până la urmă avaturile istorismului.

Volumul de „studii și eseuri” se releva în trei părți ale sale: *Adevăr și militantism, Durată și împlinire națională, Demnitatea istoriei*. În deschiderea părții dintâi „străluce” micro-eseul intitulat precum întregul volum, *Biruit-au gândul*, și menit „să convingă” că „truda” istoriografică, încă de la „primii analiști” sau „monahii cărturari” Macarie, Eftimie și Azarie, a avut „un înțeles oarecum militant”, însă ca „din poruncă” de a înfățișa „faptele stăpânilor într-o lumină favorabilă”; de asemenea, că „laicizarea scriiturii”, cu Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir, a urcat în orizontul cugetării „dilema” respectului adevărului despre „fapte” și a inerenței „luptei”, pe chiar temeiul cunoașterii acestora, pentru „a se arăta lumii felul și aspirațiile neamului”; apoi, ca, prin „iluminarea” componentelor „dilemei” de învățații Școlii ardelenne și străbaterea ambelor de „visarea” romantică și, totodată, de „căutarea” de aceștia a „vechilor mărturii” despre ele, s-au făcut „pași” către prospectarea lor în spirit critic, de la Al. Odobescu și B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, I. Bogdan, D. Onciul și Iorga la V. Pârvan și „hipercriticii” C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu sau Gh. I. Brătianu, cu ilustrarea unei continui învredniciri a expresiei „biruit-au gândul”, gravată de „lucidul” Maiorescu „deasupra tindei sale”. Sub titluri de tot micro-eseuri, *Adevăr și militantism* sau *Între logos și ethos*, apare ceva mai extinsă, chiar înspre istoriografia universală, aria reflecțiilor zubiene asupra „dilemei” enunțate „cărturărește” de Miron Costin și mereu nuanțate, prin timp, de istorici îndeosebi. „Tripla metaforă” cantemiriană „Ochii, sufletul și viața istoriei...”, prin care „principele cărturar” definea adevărul „despre fapte ce-au fost”, s-a pliat unor speciale reflecții; la fel, *Note preiluministice* cantemiriene ținând de *Canoanele istoricului* validante pentru fie „absența știrilor”, fiindcă „tăcerea nici pune, nici rădică lucrul”, fie depistarea și întrebuințarea „zisei ce îl pune și rădică”; „*Precum odată, așa și acum*”, îndemn tot cantemirian ce a asigurat „fericitul” destin istoriografic românesc al *Hronicului vechimii...*; *Despre modernitatea istoriografiei române în secolul XVIII*, un studiu interesant prin răspunsurile la „întrebări” privind „începuturile epocii moderne” și „felul” în care „modernitatea a modificat discursul istoriografic”.

Nu mai puțin interesante au putut fi „studiile și eseurile” din partea a doua a volumului, cu titluri de regulă „grăitoare” prin sine: *Regenerare în numele istoriei, Românitatea, un concept structurant, Istoriografia română și obsesia neatârării, Cultură și libertate națională, Ideea de libertate la români în epoca Regenerării, Kogălniceanu și sentimentul istoriei, Soritul lui Bălcescu* (dinspre Revoluție spre unitatea națională), *Dilema istoriografiei pașoptiste* (adevărul istoric sau instrumentarea „căzușă” a acestuia), *Istorie și civism: Eudoxiu Hurmuzaki, Decalogul lui Hasdeu* (din Prefața la *Istoria critică...*), *Maiorescu: obsesia sintezei* (din perspectivă „convorbiristă” și politică), *Viziune și desfășurare istorică la Eminescu, A. D. Xenopol față cu „urăcioasa dilemă”* (între adevărul „incoruptibil” și militantismul „însuflețit”), *Transilvania în sinteza xenopoliană* (din forța expresiei „toți românii!”), *Durată și împlinire națională*. Dacă pentru prima parte a volumului „elemente” de referință tematică au fost extrase cu prioritate din „scrieri” de Miron Costin și Dimitrie Cantemir, în cea de-a doua „firul ideatic” s-a impus ca îndeosebi de la Kogălniceanu și Bălcescu la Xenopol, Iorga și Pârvan. Preocupările despre Cantemir au ținut, de asemenea, de un „program” de durată al lui Al. Zub, ducând către volumul *Cantemiriana. Eseuri, note de lectură* (Brăila, 2014). După cum, „studiile și eseurile” din a doua parte a volumului *Biruit-au gândul...* și-au tras seva de la „explorații” sau reflecții ceva mai extinse sub titlul generic *A scrie și a face istorie...* Cât despre „studiile și eseurile” din ultima parte

a volumului *Biruit-au gândul...*, acestea vădesc scrutarea deja de autor a perspectivei sintezei istoriografice, cu evanescență suplimentaritate eseistică, pe termen inexorabil lung. *Demnității istorice* i s-a căutat reflectarea în deopotrivă *vocația militantă a istoricului* și *evoluția spiritului critic*, la N. Iorga; apoi, *între patosul cunoașterii și nevoia de acțiune*, la V. Pârvan; în *tradiția enciclopedică* exponențiată de Mircea Eliade; în *lectură, erudiție și cunoaștere* nutritoare de *conștiință de sine*, la nivel, desigur, istoriografic; în *condiția documentară și dimensiunea narativă* sau între *empiric și meditație*, sub incidența istoriografiei ori după dezideratul *Historia integra...*

În preocupările zubiene scrutate de amplă sinteză, cartea *Junimea, implicații istoriografice...* s-a complinit „altora”, spre „lămurirea” unei problematice de special interes pentru deschiderea elaborației sintetice. Era vorba despre problematica „zorilor” *istoriei critice*, decelabile în „gândirea și scrierile pașoptiștilor” de după „anul” de care s-a legat apelativul lor „generaționist”, precum și în *implicațiile istoriografice* de la Junimea din mai ales „faza” ieșeană a „Convorbirilor...”. Dacă în volumul *Biruit-au gândul...* Al. Zub și-a pliat înțelesul „începuturilor” *istoriografiei române* celui atribuit de G. Călinescu „vechimei” *literaturii române*, ca ținând de „utilizarea limbii neamului”, *Junimea, implicații istoriografice...* și *A scrie și a face istorie...* vădeau o diferență esențială între perceperea de autorul acestora a „zorilor” *istoriei critice* și considerarea de istoricii literari, după modelul *Istoriei literaturii române de la origini...*, a meritului revenit cam exclusiv lui Maiorescu, prin anii 1864-1871, de promovare a *spiritului critic* la nivelul *culturii române*. Cu ceva mai multă claritate în *A scrie și a face istorie...*, semne de *spirit critic* au putut fi sesizate prin *istoriografia pașoptistă* de dinainte de 1864-1871, așa cum autorul respectivului volum și nota, de altfel:

Începând o definiție a climatului de idei în care a evoluat istoriografia română de după 1848 și a chestiunilor de metodă ce le comportă, trebuie să observăm că într-o epocă de tranziție ca aceea atât de deschisă spre înnoiri de tot felul, sfera ideilor era susceptibilă de mutații rapide [...]. Dincolo de anumite considerații generale, care se pot face ocazional, programul istoriografic ține de anumiți factori obiectivi, care presupun erudiția, sistematizare, studii monografice, restituiri de tot felul, înainte de a ajunge la sinteze și formulări teoretice [...]. Epoca era invadată de scrieri istorice [...], cele mai multe de nivel elementar și cantonând încă în formula tradițională, ceea ce n-a împiedicat, desigur, afirmări în deplină consonanță cu istoriografia de avangardă a Apusului [...]. Dacă epoca Luminilor deschisese gustul pentru sinteze, abia explozia istorismului, asociind erudiția cu metode noi și cu spiritul filosofic, a dus la rezultate spectaculoase încă din prima jumătate a secolului XIX, îndreptățind eticheta de „secol al istoriei”.

Sub titluri de capitole ori subcapitole, precum *De la cronică la „istoria filosofică”, Romanticism și istorie, Preludii pozitiviste*, devenirea *spiritului critic* a fost evidențiată ca intrinsecă dezideratului istoriografic însuși de redare a trecutului pe cât posibil „așa cum a fost”, fără puțința admiterii unui anumit „moment”, concordant sau nu celui *literar* maiorescian, pentru impunerea respectivului *spirit*. Al. Zub nu amenda, sub niciun chip, promovarea maioresciană a celui *spirit* pentru *literatură*, ci atribuirea Olimpianului a trasării și a „direcției critice istoriografice”. Era ceea ce a și făcut „să se înțeleagă” și prin cartea *Junimea, implicații istoriografice...*

Nu și-a pornit luminoasa-i carte prin raportarea la momentul ori actele constituirii societății Junimea în seama căreia s-a tot pus inițierea *spiritului critic* pentru *cultura română*, mai ales asupra ramurii *literare* a acesteia, cu doar anumite repercusiuni și înspre „scrierea istoriei”. Ceea ce a contat ca „justă pornire” a fost relevarea *contextului istoriografic* al cam anilor 1864-1874, când:

Abstrăgându-i pe cărturarii ardeleni, care continuau, în genere, să facă notă aparte, două personalități dominau istoriografia în momentul când începe acțiunea junimistă: Al. Odobescu, care editase în 1861-1863 „Revista română”, cu marcante preocupări pentru istorie, și B. P. Hasdeu, care scosese încă la 1859 „Focea de storia română”, unde tipărise un erudit studiu despre *Negoțul moldovean sub Alexandru Bunul*, iar în anul următor nu mai puțin în efemera „Foița de istorie și literatură”, unde polemistul se și lansa contra latiniștilor (*Pierit-au dacii?*), pentru ca apoi să publice, între altele, *studii critice asupra istoriei române* (1864), *Ioan-vodă cel cumplit* (1865),

periodicele „Traian”, „Columna lui Traian” și „Arhiva istorică a României”, la care se adăuga faimoasa *Istoria critică a românilor* (1873-1874), cea atât de viu discutată [...] în cercul Junimii. Dacă Odobescu reușise să se impună de la început, fără contestări serioase, Hasdeu a trebuit să lupte multă vreme ca să obțină, cu *Istoria critică*, o recunoaștere oficială. Față de Junimea, cel dintâi doar păstra o anumită rezervă, în timp ce al doilea provocase de la început raporturi de ostilitate.

Cu cele „două vârfuri” și, între ele, „numeroase eforturi mai modeste, atestând un interes constant pentru trecutul patriei”, *istoriografia română* se releva, așadar, în *contextul* acelor ani, ca „lucrând asupra ei însăși”, printr-o „depășire” calitativă și nu „dezicere” totală și „pretențioasă” de „faza-i pașoptistă”, spre a-și urma, după posibilități „locale” de documentare și lectură, calea străbătătoare de exigențele *spiritului critic*. Iar cum nota Al. Zub, pentru *istoriografie* acele exigențe presupuneau studii metodice, pe temei documentar și factualic reconstituitiv, încât să se atingă acuratețea interpretărilor sau reflecțiilor, cu de dorit valențe filosofice și literare, asupra trecutului omenesc. Era sesizată și întrucâtva lămurită, astfel, o anumită diferență între „funcționalitatea” spiritului critic pentru *istoriografie* și cea mai zisă și *maioresciană* ce viza, în cazul *literaturii* sau cel al *artei*, intersectarea aceluia *spirit* de *simțul* ori *gustul estetic*. În zubiană lămurire, un moment anume pentru promovarea rigorilor *spiritului critic* asupra *istoriografiei* ar fi dificil de stabilit, de vreme ce „acelea” au fost invocate, chiar urmate de istoricii „pașoptiști”, de îndeosebi Bălcescu și Kogălniceanu, cu notații exprese, ambii, despre *metodă* și *concepție* cuvenibile studiului „faptelor trecutului”, unele „precedențe” ale unor atare „merite” înregistrându-se încă din „zorii scrisului istoric românesc” și prin îndeosebi „învățații Școlii ardelenne”. Conform aceleiași lămuriri, reușita *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* s-a învrednicit prin recunoașterea și valorizarea critică de A. D. Xenopol a „precedențelor naționale” menite *sintezei istorice*, încât *marelui clasic* să-i fie posibilă nuanțata raportare a problematicei acesteia la „progresele” celor „legate” de noțiuni „apusene”, de unde și efervescența referințelor xenopoliene nutritoare de *principiile fundamentale* ori *teoria istoriei*. Într-un special intitulat capitol *Junimea și spiritul istoric*, Al. Zub „a făcut să se înțeleagă” de ce, la „faimoasa societate ieșeană”, prestația istoriografică a lui Xenopol o surclasase pe cea a lui George Panu, „speranța inițială junimiștilor ca viitor mare istoric”, și avea să obțină, cu „energii căpătate din cercul junimist”, mai multă strălucire diegetică prin comparație cu ceea ce aveau „să dea”, despre istoria națională, și „spirite pozitiviste”, chiar de „faima” unor I. Bogdan și D. Onciul, înainte de impetuoasa „sosire iorghiană”. Dialogul, pe alocuri disputa, la tot Junimea, între Xenopol și Maiorescu asupra temelor culturale și istoriografice, precum și interferențele ideatice xenopoliano-eminesciene, au ocazionat reflecții zubiene de esențială referențialitate intelectuală. Notele despre Poet aveau să se regăsească, împreună cu altele, peste ceva timp în volumul *Eminescu. Glose istorico-culturale* (Chișinău, 1994; Iași, 2016). În cartea *Junimea, implicații istoriografice...*, ultimul capitol, *Istoria în „Convorbiri literare”*, deși necesar „bilanțier”, confirmă acribioasa preliminaritate a zubienei *sinteze istoriografice*.

Ceea ce a putut atinge parametrii *sintezei*, la Al. Zub, s-a cuprins în două cărți semnificative, *De la istorie critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX* (București, 1985) și *Istorie și istorici în România interbelică* (Iași, 1989), cu „un adaos” dictat de necesitatea poziționării autorului față de „cum a fost” înainte de 1940-1945 și „spre ce tindea” după aceea „prestația” celor mai invocându-și muza Clio prin „ceața tezismului marxist”, de unde și expresivul titlu al aceluia „adaos”, *Orizont închis – Istoriografia română sub dictatură* (Iași, 2000), suscitant de câteva reflecții asupra „redeschiderii”, din 1989-1990, a perspectivei „scrierii despre trecutul nostru”, incluse volumului *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme* (Iași, 1998). Cum dau de înțeles și titlurile menționate ale celor patru cărți, fiecare dintre acestea își are un anumit specific tematic, încât *sinteza* zubiană să nu vădească o unică fluiditate diegetică, ci disponerea ei „fragmentară”. Validarea compunerii de cele patru cărți a *sintezei* ține însă de perspectiva integratoare, cea a *devenirii istoriografiei române*, din care fiecare, „ca parte” sau „fragment”, a fost realizată. Între notațiile introductive pentru cartea *De la istorie critică la criticism...*, s-a convenit cea prin care autorul își legitima de altfel demersul de specialitate printr-o considerare a „eforturilor de restituire a propriei deveniri [...] de istoriografia

noastră”, care „se acordau cu exigențele istoriei însăși” și tindeau „să capete un caracter tot mai sistematic”. Din primul capitol, intitulat *Perspectivă istoriografică*, răzbătea cu claritate miza pe termen lung a demersului zubian, aceea a relevării *dispoziției criticiste* pentru „istoria scrierii istoriei”, prin „exemplul” românesc. Pe „direcțional” criticist, *istoriografiei române* i se recunoaște predispoziția intrinsecă genului ei „de a se mereu oglindi”, predispoziție proprie, de altminteri, *istoriografiei generale*, din însăși grația muzei Clio, înadins și parcă homeric invocată:

Clio se contemplă tot mai stăruitor în oglindă. Situându-se în prelungirea istoriei „reale”, ca emanație, parte componentă și conștiință de sine a acesteia, istoriografia simte o nevoie sporită de a-și obiectiva devenirea în timp. Ea își construiește propria istorie, nu din slăbiciune narcisiacă, ci fiindcă această istorie ține de rostul ei intim. Căutându-și urmele, sistematizându-le coerent, ea se depășește pe sine și dă seama de o esență superioară.

Dispoziției criticiste i-a fost considerată definitoria exponențialitate prin „școala” de profil istoriografic promotoare și „la noi”, spre finele secolului XIX și în primele decenii ale secolului XX, a rigorilor *metodei* pentru reconstituiri ale „faptelor trecutului” pe temei documentar, după *credo*-ul pozitivist al „țâșnirii evenimentului ce a fost din documentul păstrat și necesarmente arhivat sau publicat”; era o *dispoziție* aflată „la culme” în acel răstimp și care, între istorici, s-a ilustrat prin ceea ce V. Pârvan denumea „triada critică” I. Bogdan, D. Onciul și N. Iorga, ca *noua vârstă a cercetării istorice românești*. Era *vârsta istoriei critice*, a cărei evidențiere a putut fi realizată de Al. Zub dintr-o largă *perspectivă istoriografică*, corespunzătoare cam întregii devenirii, „de până atunci”, a *istoriografiei române*. Prin considerarea sau evaluarea devenirii respectivei *istoriografii* în funcție de *vârsta* ei „de glorie”, sinteza zubiană se plia străveziu modului călinescian de *Istoria literaturii...*, unde *momentul Junimii* apărea ca fiind „culmea” de pe care a fost „bine privită” evoluția „fenomenului” literar românesc *de la origini* și până la *marii clasici* și imediata lor *posteritate literară*. Al. Zub nu-și raporta *sinteza* la cele „câteva modele didactice” de dinainte sau din chiar timpul inițierii ei, precum *Evoluția gândirii istorice românești*, de Pompiliu Teodor (Cluj, 1970), *Evoluția istoriografiei române*, de Lucian Boia (București, 1976), și nu i-a prea fost „de folos” măreața prin titlu și insuficienta ca desfășurare „de articole” *Enciclopedia istoriografiei românești*, coordonată de Ștefan Ștefănescu (București, 1978). A evitat să doar treacă în revistă istorici și opere, cu notații însoțitoare constrânse editorial până la a și friza genul „cres-tomatic”, de vreme ce și-a propus „să redea un proces istoriografic” sub însemn de *spirit critic* ce „s-a lucrat pe sine îndelung” până să se învrednicească prin „școala” de pe la 1900. *Repere în evoluția spiritului critic* le-a decelat din *căutarea adevărului de umaniștii* Gr. Ureche, Miron Costin și Cantacuzino Stolnicul sau prin „*canoanele*” *cantemiriene* pentru „trecerea de la umanism la perioada savantă”, „canoane” răspunzând „carenței documentare privind etnogeneza și continuitatea românilor în arealul carpato-danubian: „*tăcerea nici pune, nici rădică lucrul, iară zisa îl și pune și-l rădică*”; sau: „*tăcerea după zisă, adeverește zisa odată*”; cu plus de învedereare, a decelat acele repere la învățații Școlii ardeleni, ai „școlii de renovație”, cum o denumea Ioan Lupaș, căruia-i îndrituia „spusa”; de asemenea, în *spiritul Regenerării*, la romanticii care, prin îndeosebi Bălcescu, văditor de *concepție istorică*, și Kogălniceanu, frecvent editor și valorizator „de izvoare”, au ilustrat „pe lângă mesianism”, abilitați pentru prospecțiuni asupra faptelor trecutului, cu „făclia unei critici sănătoase”; apoi, pe fundalul „probelor” *între entuziasm și decepție* ale istoriografiei imediat *pașoptiste*, *perspectiva istoriei critice* scrutată sonor „programatic” și erudit, nu și corespondent exegetic de B. P. Hasdeu, cam escamotată de V. A. Urechia și încercată, cu inconstanță forță analitică, de Gr. Tocilescu; le-a mai decelat în cuvinte și scrieri de Al. Odobescu, Aug. Treboniu Laurian și Al. Papiu Ilarian, înainte de a le sesiza și lămuri prin „direcția critică” maioreșciană și atmosfera Junimii unde „s-a văzut” că G. Panu a tot fost „o speranță”, iar încă tânărul A. D. Xenopol, poate „o surpriză” pentru unii, inclusiv Maiorescu, „de acolo”, s-a confirmat, și cu atuul începutului spectaculos de „carieră universitară”, ca *istoric menit sintezei*.

În cinci substanțiale capitole – *Sfârșit de veac în istoriografie; Între romantism și școala critică; Geneză școlii critice; Program și etape; Implicații teoretice și de metodă* –, a fost redată, pe adecvat temei documentar și de lectură, cu suplă utilizare de citate, de expresii sau noțiuni,

toate ca după prealabilă și bună „rânduire de fișe”, partea cea mai spectaculoasă a „istoriei istoriei românești”, evidențiată mai ales de „triada” I. Bogdan, D. Onciul, N. Iorga și sublimată de V. Pârvan. În *sfârșitul de veac XIX* și, desigur, primul deceniu de cel următor a fost de recunoscut culminația personalității și operei lui A. D. Xenopol, însă ca de solitar, clasic aureolat, nu și de „mentor de școală”, într-un răstimp când și *modelul junimist* a putut fi urmat mai ales la nivelul literaturii, cu doar ceva rezonanță și înspre „istoria critică”. Asupra *strategiei școlii critice* s-a convenit, cu prioritate, să fie relevat *programul polivalent și de durată*, scrutant de *perspectivă integratoare*, propice emergenței *siluetei didactice* ale principalilor învederați ai ei, peste *vicisitudini academice* și „zgomete” dinspre raportul *istorie – politică*, la îndeosebi iorghiene cotații de *opinii sincere și pernicioase* sau de *mesianism național* de colorit „sămănătorist”. De altfel, în *fizionomia „școlii critice”*, personalității lui Iorga, cu sonore *lecții universitare* și academică expunere de *nouă concepție* surclasată profesional a celei „vechi, romantice”, i s-a confirmat predominanța, încât să fie amendate reținerile unor specialiști ai domeniului istoriografic de la a aprecia prestația Uriașului ca alăturabilă „pozitivist” celor ale „metodicilor” Bogdan și Onciul. Ultimilor doi menționați li s-a recunoscut prevalența de *implicații teoretice și metodologice* în „școala critică”, acolo unde lui Iorga i-a revenit însă ca nimănui altcuiva, ilustrarea *concepției umane a istoriei*. Personalitatea și opera lui Iorga ocupau deja un spațiu special, în preocupări zubiene, cu tendințe spre monografie, ce aveau să se concretizeze printr-un volum de *Studii și note istoriografice* (Brăila, 2012). În partea de sinteză, sub titlul *De la istoria critică la criticism...*, i-a relevat cărturarului Iorga rolul covârșitor și pe termen mai lung decât le-a fost sortit „prea scrupuloșilor pozitiviști” I. Bogdan și D. Onciul pentru orientarea „cu bune și cu rele” a „școlii critice”. Accentelor iorghiene întru *legitimarea criticii istorice*, după rigori și aspirații ținând mai ales de „începutul de veac XX”, li s-au reconstituit amplitudinea și durabilitatea rezonanței, în măsură să nu sucombe înaintea ascuțitei tonalități a „școlii” sau „direcției hipercritice”. *Polemicii* între „școala critică” și cea „hipercritică” i-a pus un verdict judicios, dedus mai ales din compararea mării sinteze, *Istoria Românilor*, de Iorga, și cea, la fel denumită, de C. C. Giurescu; în pronunțarea:

Giurescu se mărginește de fiecare dată la lămuriri tehnice, convins că faptele vorbesc de la sine [...], poziția sa constituind mai curând o prelungire a pozitivismului decât asumarea doctrinei lui Ranke. El crede în fapte și construiește simplu [...]. Îi rămân parcă necunoscute semnele de întrebare, îndoielile pe care alți istorici le cultivă [...]. Giurescu se crede îndreptățit să construiască și edificiul se înfiripă simplu, lăsând tocmai de aceea impresia de soliditate [...]. Ceea ce se cuvine a fi reținut [la el] este efortul spre exhaustivitate și spre rigoare metodologică, însușiri pe care Iorga, odinioară critic al lui Hasdeu, știa să le observe. Dar împinsă la limită, această rigoare nu submina ea însăși reconstrucția istorică? Iorga va pune, în consecință, un accent mai mare pe caracterul „uman” al disciplinei, pe datoria istoricului de a „zugrăvi o viață”... Într-o atare tentativă, erudiții rămân „modești soldați care se sacrifică” pentru ca reconstrucția „vieții” să poată avea loc prin geniul istoricului de vocație [...]. Cu asemenea judecăți Iorga înfruntase vechea școală, cu ele o condamna și pe cea care lua naștere în anii senectuții sale [...]. Produsul cel mai caracteristic al „noii școli” e, desigur, *Istoria Românilor*, operă sistematică, pregnantă, persuasivă, pe care Giurescu a conceput-o în trei volume [...]. Istoricul vrea numai să expună faptele și împrejurările, refractar la orice tendință de a literaturiza. Cuvântul pare înghețat, orice dilatare „poetică” a acestuia exclusă [...]. Giurescu își interzice orice elan poetic [sau teoretic], stilul său convenind perfect restituirilor de fapte [...], fiindcă în lumina unor judecăți ordonatoare ele capătă sens și intră în structuri logice. Și Iorga se depărtase programatic de teoria istoriei, spre a rămâne față în față cu faptele, însă o filosofie se citește în opera sa printre rânduri, ceea ce nu s-ar putea spune despre opera rebarbativului său elev.

În loc de *concluzii* pentru cartea *De la istoria critică la criticism...*, ce se prezenta prin formă și conținut, ca parte primă, chiar esențială, a *sintezelor sale istoriografice*, Al. Zub nota că:

Prin școala critică se poate înțelege mai clar problematica modernă a duratei, procesul de înnoire continuă a anchetei istorice, nutrit de tensiunea ce se instalează între experiența concretă și

sporul progresiv al informației privitoare la trecut. Înnoirea se produce deopotrivă ca rezultat al unei mișcări interne, ca experiență lăuntrică a disciplinei și ca răspuns la incitațiile din afară [...], dubla „provocare” reclamând examenul istoriografic [...] în direcția cunoașterii unei perioade importante din evoluția istoriografiei române și în aceea a înțelegerii mecanismului cunoașterii istorice ca atare.

Asemenea „linii” concluzive decurgeau din cunoașterea zubiană coroborată cu un minuțios efort analitic, în sensul că *istoriografia română*, de la „școala critică” la cea „hipercritică”, nu „s-a oglindit” doar pe sine, ci, prin însăși „experiența-i lăuntrică”, „a oglindit” problematica *modernității românești*. Îndeosebi prima parte, socotibilă, aici, convențional, a *sintezei istoriografice* zubiene „invită” să fie „văzută” ori „înțeleasă”, din perspectiva „construcției” ei, devenirea *istoriei* noastre *moderne*. Este și ceea ce se distinge nu ca doar principal, ci și particular merit al respectivei *sinteze*. Era și meritul ce a și obligat o a doua parte, convențional, din nou, vorbind, a *sintezei* pe care autorul a intitulat-o *Istorie și istorici în România interbelică*. Cum se înțelege și din *Cuvânt înainte*, cartea, cu incontestabile valențe de completare a excursului *De la istoria critică la criticism...*, vădea „o ducere mai departe” a acestuia, prin noutăți de tematică, adecvate, firește, titlului *Istorie și istorici...*, și de analiză. Autorul semnala, de altfel, că „finele secolului XIX și începutul secolului XX” s-au constituit într-o „perioadă” de prim larg interes pentru „programul” său de studii, fiindu-i „firește” să-și îndrepte apoi „atenția, în succesiunea cronologică, spre interstițiul dintre cele două războaie, verigă extrem de importantă în dezvoltarea [...] istoriografiei române”. Cartea, apreciabilă ca demers continuator de sinteză, cuprinde, după *Excurs bibliografic* și *Orizont cultural, Perspectivă documentologică*, două mari capitole, fiecare cu multiple subcapitole, întâiul capitol *Istoricii și evenimentele*, iar celălalt, *Tendințe, școli, programe*, de specială reținere fiind, aici, abordările tematice privind *inspirație și organizare de studii, eveniment și simbol, generații și atitudini, imperativul cunoașterii de sine, tradiție și înnoire, militantism și veracitate, de la istoria universală la istoriologie*. Nu a fost redat, de aceea, un curs în sine al istoriografiei, ci „oglundirea” de aceasta a problematicii intelectuale din România interbelică, cu referințe urcând de la „localist cultural” și „istorie prin cei mici” spre *specific național*. Iar *În loc de concluzii*, autorul și-a considerat și cartea semnificând a doua parte de *sinteză*, ca tot „deschisă”, la rândul-i, spre „o alta”, de, firește, aprofundare ori de expandare tematică, fiindcă „*relația dintre istorie și istorici, urmărită într-o perioadă* [precum cea interbelică] *atât de fertilă pe tărâm cultural, nu se poate epuiza [...], invitând la reflecție continuă*”.

Acea *reflecție* s-a continuat, la Al. Zub, prin „schimbarea de vremi” din 1989-1990, și a condus spre o așteptată „de breasla istoricilor” carte cu un titlu „vorbind” mult de la sine, *Orizont închis – Istoriografia română sub dictatură*. Interesantă apare, în carte, considerarea de autor a unor ani, 1946-1947, ca de tensionată tranziție, cu *Clio în derută*, din supunerea *istoriografiei* tezismului marxist-leninist-stalinist, implicant de serioase repercusiuni denaturante asupra domeniului ei, mai ales pe timpul anilor 1948-1964, altfel spus, de la „manualul Roller” la primul și ideologic „schimonositul” tratat „academic” de *Istoria României*, ani de *orizont închis* pentru *istorie și istorici*. „Deschiderii” sub însemn de „comunism național” i-a fost sesizată starea istoriografică duplicitară între *rezistență* față de „comandamentele socialismului real” și inerentul *compromis*, real, însă nu prea pe placul unor istorici „de la 1965-1989” și încă trăitori după al doilea an menționat „să mai fie amintit”. Al. Zub i-a convocat, în fond, pe acei istorici la un necesar „examen de conștiință”, fără a-i supune unui rechizitoriu de public efect, cu riscul vădirii semnelor de „vanitate” personală și de „gratuitate” profesională. Și-a convocat „confrății” să mediteze asupra *miturilor istoriografice sub dictatură*, marcate de „protocronism românesc” întru elogiarea „excepționalismului ceaușist”. A căutat să „pună în lumină”, cu invocări de „nume și opere”, acele „oaze” de profesionalism istoriografic autentic, în mai ales *istoria culturii*, la mentori de „școli” și autori de monografii scrutate de respectul *adevărului istoric*, pentru chiar *istoria socială* „scoasă” de sub tezism marxist prin termeni de raportare „venindu-i” dinspre *problematica națională*, pretabilă, aceasta, unor abordări de lărgit spectru, *cultural*. Unui *demisecol de istoriografie română sub dictatură* i-au fost relevate „învățămintele” și din perspectiva devenirii respectivului domeniu intelectual după 1985-1990, suscitată de titlul de carte *Discurs istoric și*

tranzizie. În căutarea unei paradigme. Maniera, pentru așa ceva, a fost una de „chestionar istoriografic”, supus de autor atenției specialiștilor și chiar a publicului larg, autor ce s-a simțit dator să-și legitimeze postura-i „oraculară” și prin viitoarea-i carte, de gen autobiografic, *Opresiune și rezistență sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial* (București, 2020). Lectura acestei cărți folosește mult înțelegerii mai nuanțate a ceea ce autorul „a dat” înaintea ei sub titlurile de *Orizont închis...* sau *Discurs istoric și tranziție...* Apare mai clar de înțeles postura atitudinală a autorului în „chestionarul” menit să conducă spre răspunsuri privind *zodia pluralismului, reverberații istoriografice, impasul* ori „sfârșitul” istoriei, ca *final de ciclu, tradiția istorică și melancoliile crepusculare, istorie și poiesis*. Din mai fiecare răspuns răzbate verticalitatea morală a autorului și autoritatea sa profesională „în materie” de *sinteză istoriografică*.

Cu mai fiecare carte a sa, Al. Zub a „tratat” câte o anumită problematică, însă nu până la „închiderea ei” prin concluzii ferme, ci în mereu „deschidere” spre o „altă” ori „alte”, ca părți toate ale unui scrutat întreg istoriografic. Cele patru cărți sus-comentate s-au tot legat una cu alta, de la prima la ultima, până să rezulte ceea ce a putut semnifica *sinteza*. De prin capitole incluse de atare cărți sau de altele, ale „sânguinosului” lor autor, au încolțit „motive” pentru o eseistică de larg evantai istoriografic. Un eseu, în formă și conținut de carte, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze* (Iași, 1994), nu doar că amplifică tematic studiul introductiv pentru volumul coordonat *La Révolution française et les Roumains. Impact, images, interprétations. Etudes à l'occasion du Bicentenaire* (Iași, 1989), ci oferea „tabloul” unor dezbateri istoriografice îndelungi și complexe asupra „marii turnante a istoriei universale”. Apoi, luminosul eseu *Eminescu. Glose istorico-culturale* (Chișinău, 1994; Iași, 2016), situa într-o percepție mult extinsă față de ceea ce s-a putut cuprinde despre Poet și „pasiunea sa întru ale istoriei” în *Junimea, implicații istoriografice*. Firul eseistic s-a împletit din texte cărora numai scrupulozitatea autorială le-a presupus și indicarea „locurilor” de primă a lor publicare. Scurte eseuri asupra unor diverse teme și-au făcut, de altfel, „loc” și în volume coordonate sau inițiate de Al. Zub. Eseuri spectaculare, precum *Cunoaștere de sine și integrare* (Iași, 1986), *Istorie și finalitate* (Iași, 1991), *În orizontul istoriei* (Iași, 1994), *Impasul reîntregirii* (Iași, 1995), *Chemarea istoriei* (Iași, 1997), *Clio sub semnul interogației* (Iași, 2006), *Romanogermanica. Secvențe istoriografice* (Brăila, 2012), *Penser l'Europe en historien* (București, 2017), reflectă continuitatea „întrebărilor și răspunsurilor” zubiene asupra rosturilor originare, desfășurărilor tematice și „noilor orizonturi” ale istoriografiei.

Fiecare eseu a fost orientat de autor spre „dialog” ori „dezbateri” de specialitate. Prin însăși natura sa, un atare gen istoriografic își dezvăluie „cursul” într-un timp mai îndelungat decât studiile de istorie „pragmatică”, recenzabile, de regulă, „cu punctuală promptitudine”. Asupra cărților, eseurilor, articolelor și interviurilor lui Al. Zub „loc și rost” pentru comentarii de larg spectru istoriografic vor tot fi, ca și posibilități de „extrageri tematice” din publicațiile ilustrului cărturar, precum cele de *Studii și note de istorie ecleziastică* (Iași, 2023), sub îngrijirea editorială a lui D. Vitcu. Iar atare „extrageri” ar putea fi multe, din texte și reflecții cu mereu învedereare de *Chemarea istoriei*, nutritoare de un exemplar *credo* profesional zubian:

Totul interesează pe istoric, tot ce poate contribui la cunoașterea dramei omului în timp și spațiu. Propria lui devenire, ego-istoria, intră de asemenea în ambițiosul său proiect cognitiv. E un fel de a sparge vechile prejudecăți scientiste și a transgresa vechile mărginiri, pentru a extinde la nesfârșit teritoriul dilematic al acțiunii sale.

În *discursul de recepție* la Academia Română (27 ianuarie 2006), Al. Zub semnală că *istoria, mereu nouă*, resimțea solicitarea sa într-un „pariu proporțional cu utilizările ei paraștiințifice”, sub „comandamente” politice și prin chiar „supravegherea societății”, dar și că *istoricului* îi revenea să-și urmeze *chemarea* de a-și sustrage domeniul profesional oricăror constrângeri exterioare specificului devenirii acestuia:

Conștient de situație, istoricul caută să-și obțină autonomia, dreptul de a emite un discurs personal, în acord cu viziunea sa despre lume și cu datele extrase din examenul materiei. Ego-istoria se ajută să-și obiectiveze propria situație.

Marca, astfel, *pe culmile ideatice ale istoriografiei*, deznodământul unor reflecții despre *timp și propensiune eschatologică* în secolul XX, când

[...] istoria părise să-și piardă viitorul, fiindcă numai un *eschaton* mai putea să-i asigure continuitatea la care visa [...], timpu-i de o demnitate anume și de un sens global, spre a se ști să se vorbească și de o filosofie a ei.

Erau reflecții pe cât de înaripate ideatic, pe atât de învrednicite de o *operă istoriografică* de adevărată ținută *clasică*.

Gheorghe Cliveti

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>AARMSLit.</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare”, București
<i>AB</i>	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
<i>ACNSAS</i>	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității, București
<i>AHR</i>	= „The American Historical Review”, Oxford
<i>AIAC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIAI</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AIIC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIINC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIX</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AISC</i>	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
<i>ALIL</i>	= „Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași
<i>AM</i>	= „Arheologia Moldovei”, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
<i>AMB</i>	= Arhivele Municipiului București
<i>AMN</i>	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale București
<i>AnM</i>	= „Analele Moldovei”
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale, București
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>AOSPRM</i>	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
<i>APR</i>	= „Analele Parlamentare ale României”, București
<i>AR</i>	= „Arhiva Românească”, București
<i>ArchM</i>	= „Archiva Moldaviae”, Iași
<i>ArhGen</i>	= „Arhiva Genealogică”, Iași
<i>ARMSȘ</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice”, București
<i>ARMSI</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>ASB</i>	= Arhivele Statului București
<i>ASB, AN</i>	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi
<i>ASB, Doc. ist.</i>	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
<i>ASBc</i>	= Arhivele Statului Bacău
<i>ASBt</i>	= Arhivele Statului Botoșani
<i>ASC</i>	= Arhivele Statului Cluj
<i>ASG</i>	= Arhivele Statului Galați
<i>ASI</i>	= Arhivele Statului Iași
<i>ASMh</i>	= Arhivele Statului Mehedinți
<i>ASO</i>	= Arhivele Statului Oradea
<i>ASRI</i>	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
<i>ASTm</i>	= Arhivele Statului Timișoara
<i>AȘUI</i>	= „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, Iași
<i>AT</i>	= „Arhivele Totalitarismului”, București
<i>ATMI</i>	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
<i>AUB</i>	= „Analele Universității București”
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române, București
<i>BCMI</i>	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, București
<i>BCU</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, București

<i>BIFR</i>	= „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
<i>BMI</i>	= „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
<i>BOR</i>	= „Biserica Ortodoxă Română”, București
<i>BRV</i>	= „Bibliografia românească veche”, București
<i>BS</i>	= „Balkan Studies”, Salonic
<i>CC</i>	= „Codrul Cosminului”, Suceava
<i>CG</i>	= „Cuget românesc”, Buenos Aires
<i>CI</i>	= „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
<i>CMRS</i>	= „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
<i>CvL</i>	= „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
<i>DAD</i>	= „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
<i>DI</i>	= „Dosarele istoriei”, București
<i>DIR</i>	= „Documente privind istoria României”, București
<i>DRH</i>	= „Documenta Romaniae Historica”, București
<i>GB</i>	= „Glasul Bisericii”, București
<i>IN</i>	= „«Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”
<i>JGO</i>	= „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
<i>LR</i>	= „Limba română”, București
<i>MA</i>	= „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
<i>MB</i>	= „Mitropolia Banatului”, Timișoara
<i>MemAntiq</i>	= „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
<i>MI</i>	= „Magazin Istoric”, București
<i>MMS</i>	= „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
<i>MO</i>	= „Mitropolia Olteniei”, Craiova
<i>MOf</i>	= „Monitorul Oficial”, București
<i>MSȘIA</i>	= „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
<i>NedH</i>	= „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București
<i>NRR</i>	= „Noua revistă română”, București
<i>RA</i>	= „Revista arhivelor”, București
<i>RdI</i>	= „Revista de istorie”, București
<i>RER</i>	= „Revue des Études Roumaines”, Paris
<i>RESEE</i>	= „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
<i>RFR</i>	= „Revista Fundațiilor regale”, București
<i>RHSEE</i>	= „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
<i>RI</i>	= „Revista istorică”, București
<i>RIR</i>	= „Revista istorică română”, București
<i>RITL</i>	= „Revista de istorie și teorie literară”, București
<i>RMM</i>	= „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
<i>Rsl</i>	= „Romanoslavica”, București
<i>SAHIR</i>	= „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
<i>SAI</i>	= „Studii și articole de istorie”, București
<i>SCIA</i>	= „Studii și cercetări de istoria artei”, București
<i>SCILF</i>	= „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
<i>SCIV(A)</i>	= „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
<i>SCN</i>	= „Studii și cercetări de numismatică”, București
<i>SCSI</i>	= „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
<i>SEER</i>	= „The Slavonic and East European Review”, Londra
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIM</i>	= „Studii și materiale de istorie medie”, București
<i>SODF</i>	= „Südostdeutsche Forschungen”, München
<i>SOF</i>	= „Südost-Forschungen”, München
<i>SRdI</i>	= „Studii. Revistă de istorie”, București
<i>SUBB</i>	= „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
<i>TD</i>	= „Thraco-Dacia”, Institutul Român de Tracologie, București
<i>VR</i>	= „Viața Românească”

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” – care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice”, Iași, apărută între 1950 și 1963 – cuprinde studii, comunicări, note, recenzii ș.a., consacrate istoriei românilor, istoriei relațiilor internaționale, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor din domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

În atenția colaboratorilor

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” acceptă pentru publicare *studii* (circa 30 p.), *articole* (până la 20 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* (1–2 p.) și *dări de seamă* privind viața științifică internă și internațională.

Manuscrisele vor fi predate redacției atât imprimat, cât și pe suport electronic, în fișiere *.doc sau *.rtf. În ambele variante lucrările trebuie să coincidă în totalitate. Textele vor fi redactate în programul Word/Microsoft Office (sau în alte programe care salvează fișiere compatibile cu Word), cu fontul Times New Roman (excepție caracterele speciale – chirilice, grecești etc.), obligatoriu cu semne diacritice. Dacă ați folosit alt font, acesta trebuie copiat pe suportul electronic împreună cu textul. Notele vor fi dispuse în subsolul paginii (footnote), obligatoriu cu numerotare automată (*auto number*).

Indiferent de limba în care sunt redactate (inclusiv engleză), manuscrisele vor fi însoțite de un rezumat în limba engleză. Tot în limba engleză se vor traduce titlul lucrării și cele 5–10 cuvinte-cheie legate de subiectul ei. Rezumatul poate varia ca întindere, de la 150 la 300 de cuvinte în cazul articolelor de până la 20 de pagini și până la maximum 1.000 de cuvinte în cazul studiilor. Este, de asemenea, necesară precizarea afilierii instituționale a autorului.

Acceptul pentru publicare se acordă pe baza unor referate întocmite de specialiști, redacția rezervându-și dreptul de a planifica apariția materialelor în raport cu propriile exigențe. Totodată, cerem colaboratorilor să anunțe cu promptitudine o eventuală retragere a textului sau intenția de a-i aduce completări, modificări și corecturi.

Responsabilitatea pentru conținutul fiecărui text publicat în această revistă, conform legislației civile și penale în vigoare, le revine exclusiv autorilor.

**REVISTE DE PROFIL PUBLICATE
LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**

**ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „GEORGE BARÎȚIU”,
CLUJ-NAPOCA**

– SERIES HISTORICA

– SERIES HUMANISTICA

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

ARS TRANSILVANIAE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

EPHEMERIS NAPOCENSIS

REVISTA ISTORICĂ

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

– SÉRIE BEAUX-ARTS

STUDII ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

THRACO-DACICA

**ISSN 1221-3705 (print)
ISSN 2457-614X (online)**